

KOVÁCS NEMERE

**E G Y E T E M E S
V A L L Á S T Ö R T É N E T**

**KOLOZSVÁR
2001-2002**

TARTALOM

I. ŐSKOR

ELŐSZÓ

MI A VALLÁSTÖRTÉNET?

A VALLÁS

AZ ŐSTÁRSADALMAK ÉS A TERMÉSZETI NÉPEK VALLÁSAI

ÉLETMÓD ÉS VALLÁSOS KÉPZETEK A PALEOLITIKUMBAN

NÉHÁNY ALAPFOGALOM

A MEZOLITIKUM ÉS A NEOLITIKUM EMBERÉNEK VALLÁSOS KÉPZETEI

SOK TÖRTÉNELEM

TUDATI VÁLTOZÁSOK

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

KÉPALÁÍRÁSOK

II. ÓKOR

AZ ÓKORI EGYIPTOM HITE

A KÖZEL-KELET VALLÁSAI

A FOLYAMKÖZ ÁLLAMAINAK VALLÁSAI

KIS-ÁZSIA ÉS ANATÓLIA NÉPEINEK VALLÁSAI

A KÁNAÁNI-FÖNÍCIAI TÉRSÉG VALLÁSAI

IZRAEL ÉS JÚDA NÉPEINEK VALLÁSA

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

III. IRÁN, INDIA, KÍNA, JAPÁN, KRÉTA, A GÖRÖG VÁROSOK, AZ ETRUSZKOK, A RÓMAIAK VALLÁSAI

ÓKORI IRÁNI VALLÁSOK

INDIA VALLÁSAI

A KÍNAI VALLÁSOK

JAPÁN VALLÁSAI

A KRÉTAIAK ÉS A RÉGI GÖRÖGÖK VALLÁSA

AZ ETRUSZKOK ÉS A RÓMAIAK VALLÁSA

A HELLENISZTIKUS VALLÁSOK

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

IV. A KERESZTÉNYSÉG

ELŐZMÉNYEK

AZ ÓKERESZTÉNY KOR

A KORAI KERESZTÉNYSÉG

A NYUGATI KERESZTÉNYSÉG

A HITÚJÍTÁS

A KERESZTÉNYSÉG SZÁMOKBAN

A KERESZTÉNYSÉG ALAPELVEI

A KERESZTÉNYSÉG MA

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

V. A GERMÁNOK, KELTÁK, SZLÁVOK, MAGYAROK ŐSVALLÁSA, AZ ISZLÁM, A KOLUMBUSZ ELŐTTI AMERIKA VALLÁSAI, A HITÚJÍTÁS UTÁNI ÚJ VALLÁSOK

A GERMÁN NÉPEK ŐSVALLÁSAI

A KELTÁK HITVILÁGA

A SZLÁV ŐSVALLÁS

A FINNUGOR NÉPEK, A MAGYAROK ŐSVALLÁSA

A TRÁK, GÉTA-DÁK ŐSVALLÁS

AZ ISZLÁM

A KOLUMBUSZ ELŐTTI AMERIKA VALLÁSAI

TÖRZSI VALLÁSOK

A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ ISZLÁM KELETKEZÉSE UTÁNI, ALAPÍTOTT VALLÁSOK

UTÓSZÓ HELYETT

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

I. ŐSKOR

ELŐSZÓ

Mint minden könyvnek, ennek a munkának is története van. A dolog úgy kezdődött, hogy egykori iskolámban, a kolozsvári, immár több, mint 440 éves Unitárius Kollégium világi, Brassai Sámuelről elnevezett utódiskolájában 1990-ben elhatározták, hogy a humán tagozaton pedig az újonnan bevezetett „*művelődéstörténet*” nevű tantárgyat fogják tanítani. A nagyteknétyű minisztérium illetékese hallhatott valamit egy ilyen tudományról, ám akit megbíztak a tantárgy akkor még kötelező tervének kidolgozásával – gondolom –, valószínű úgy képzelte, hogy az emberi tudás szinte feneketlen kútjából elég lesz két vödörnyi. Így alakult az egy tárgy két – egymástól független – egészen más tárggyá. Egyrészt a kilencediktől a tizenkettedikig előbb egy, majd két órában tanított művészettörténet, ami útközben leszűkült a képzőművészetek történetére, mert az emberi művelődés többi területei a tudományok, a technika, az oktatás stb. története – megterheltek volna szegény, a szakközépiskolai szinthez szoktatott diák elméjét, arról nem beszélve, hogy középiskolában eddig ilyen nem tanítottak, s ki tudja, mi lehet belőle. Másrészt – az új tantárgyat felvállaló történelem-, filozófia-, nyelv- és irodalom szakos tanárok őszinte öröme és egyben elkeseredésére –, bevezették, heti egy órában, a humán osztályokban vallástörténet tanítását.

Ez utóbbi állításomhoz kell némi magyarázat. Vallástörténetet középiskolában korábban a felekezeti iskolákban tanítottak, 1948, az iskolák világiasítása és államosítása előtt. A következő negyven év alatt az ókori és későbbi vallások tudására meg fogalomkincse kikopott a használatból. Tettek róla, hogy ez így történjen, miközben természetesen az ókori vallásokból, a keresztény kultúra kincseiből származó művelődéstörténeti javakról az új rendszer se tudott lemondani. Így aztán kevesek, a teológusokon kívül a történelem-, filozófia-, klasszika filológia-szakos egyetemi hallgatók alkalomadtán kaptak egyes, gondosan megszűrt, csonka, az „*általános műveltséghez tartozó*” információkat, amelyeket általában ajánlatos volt megtartaniuk maguknak.

Persze kikerülve az egyetemről, mint történelem-, filozófia, anyanyelv- és irodalom, világirodalom tanárok, ették meg kezüket-lábukat, amikor a középkor, a reneszánsz, a hitújítás és az ellenreformáció gondolkodásvilágról került szó vagy *BABITS*, netán *ADY*, *JÓZSEF Attila*, esetleg *DSIDA Jenő*, *SZILÁGYI Domokos* vagy *LÁSZLÓFFY Aladár* mitológiai, leggyakrabban keresztény hivatkozásokkal teli verseit kellett elemezni. És ilyen tekintetben egyértelmű volt az öröm: végre szervezett körülmények között lehet megismertetni a középiskolásokkal az emberiség nagy kultikus kincseit és nem kell például *MÓZEST* „*állítólagos*” prófétaként emlegetni.

Másrészt viszont lett „*sírás-rívás és fogaknak csikorgatása*”, mert ha korábban és a többi tantárgyak tanításához létezett a szó legszorosabb értelmében „*vörös fonal*” a vallástörténet viszont, hogy stílusos legyen, *tabu* volt. Még a hittudományi főiskolákon is kézírásos jegyzetből tanítottak az előadók, s a gondosabb diákok füzetek nemzedékről-nemzedékre köz-kincsként szálltak a mindjobban megfogyatkozó létszámú újabb évfolyamok hallgatóira, míg csak nyomuk nem veszett valahol a „*kárnak sosincs gazdája*” alapigazság jegyében. Ez okán még lelkes- és papbarátaink házatáján se nagyon akadt simán, fájdalommentesen tanítható – értsünk a fájdalom alatt világnézeti belső konfliktustól felekezeti rosszallásig mindent –, egyszerűen megszerezhető, bár tanári használatra igénybe vehető, összefoglaló jellegű, rövid, pontos, az iskolai igényeknek megfelelő és felekezeti szempontokon túllépő vallástörténet-könyv.

Magam a hazai körülményeknek megfelelően *Mircea ELIADE* és Victor KERNBACH idevágó munkáit vettem elő, a magyar történelemtudósok, egyetemes vallástörténészek, klasszika filológusok, *HAHN István*, *GECSE Gusztáv* és mások, köztük nagy tudású honi egyetemi

tanárunk, SZABÓ György és a német Gerhard J. BELLINGER könyveit. Azt csak a hozzám hasonló módon gondolkodó, cselekvő – könyvgyűjtögető – kollégák tudnák megmondani, hogy miként, hiszen például az *Istenek és népek* 1968-ban, majd 1980-ban, a GECSE-féle *Vallástörténet* szintén 1980-ban jelent meg, SZABÓ György professzor *mitológiai kislexikona* hazai, álcázott két kötetének kiadási éve 1973 és 1977, a *Nagy valláskalauz*é 1993...

Természetesen magától értetődött, hogy a hatalmas anyagot át kellett szűrni, ki kellett egészíteni az iskolában nem tanított egyetemes történelmi eseményekkel és művelődéstörténeti adalékokkal, aztán egyszerűsíteni, látványossá, középiskolástól befogadhatóvá kellett tenni, magyarán saját jegyzetet kellett belőle készíteni.

Megpróbáltam. Azóta tíz év telt el, a vallástörténeti órákon diákjaimnak megtanított anyagból összeállított jegyzet – jócskán kibővítve – itt van az olvasó asztalán, több kötetben, összefoglalóként a vallástörténelem iránt érdeklődő számára. Már nem középiskolás tankönyv, még nem egyetemi jegyzet. Talán kedvesebbnek alkalmasabb, mint a felsorolt, tekintélyes kutatókról, jeles tudósoktól írott – és nálunk gyakorlatilag megszerezhetetlen – munkák. Hibáiért, hiányosságaiért elnézést kérek. Nem igazán középiskolai tanári feladat kisszámú – népszerűsítő művet ritkán, vagy sohasem író, Erdélyben, Romániában bizonyos szakágakban nem is létező magyar tudósunk mellett/helyett ilyen könyvet megjelentetni –, főképpen ennek szakmai ódiúmát hátamra venni. Viszont ezt vállalom kellett, mert a tanultakat középiskolai tanulmányaik befejezése után is igényelték azok a volt tanítványaim, akiknek szükségük volt ilyen ismeretekre, s akik felvetették kibővített hajdani jegyzetük nyomtatott formában való megjelentetését, amelynek létezését álszerűen letagadnom hazugság és illetlenség lett volna.

Itt van tehát a kibővített jegyzet. Tőlem ennyi telt, hétköznapi hasonlattal élve, a saját kert megműveléséhez igyekszem egyszerű saját szerszámmal szolgálni, még akkor is, ha a kasza acélját az egyik, nyelét a másik, a fenőkövet a harmadik szomszédtól kölcsönöztem. A bonyolult fűnyíró gépet készítsék majd el a felnővekvő nemzedék tagjai. Igaz, Amerikából is megvehetjük, csak pénzünk legyen... Részemről tanárként azt tartom fontosnak, hogy alkalom adtán legyen hazai könyv, amit levegyünk a könyvespolcra, ha éppenséggel ATUM, LAO-CE, BUDDHA, MOHAMED nevének szeretnénk utánanézni, ugyanis „*saját kertben csak saját szerszámmal lehet igazán dolgozni, mivel azt nem félti az ember*”, miként azt 1968 táján egykori atyai barátom, PAP István akadémikus, jeles egyetemi tanárunk mondta, kifejtve, hogy egy nagyjából másfél milliós néprésznek, egy kisebbségnek épp annyi információra van szüksége, mint a huszonegymilliós többségnek, csak éppen annyi akadémikusa nincs, aki biztosíthatná ezeket anyanyelven. Behozatalból viszont nem lehet tömeges információszükségletet fedezni.

Mára – ötven-hetven év alatt erdélyi szakemberektől meg nem írt magyarságtudományi és általános műveltségi népszerűsítő könyveinket hiányolva –, már az is tudom, hogy igaza volt. Ezért merem a nagyobb nyilvánosság elé bocsátani ezt az eredetileg középiskolásoknak szánt jegyzetből népszerűsítő igényű kötetekké nőtt munkát, bízva abban, hogy hiányosságait elnézi az olvasó. Aki ennek elolvasása után már az igényes szakirodalomhoz is kedvet kaphat.

Történelemtanári mivoltom magyarázza azt, hogy a könyvben szinte a vallástörténeti információkkal egyenlő teret kapott a történelmi háttér. Lévén, hogy a romániai iskolákban eseménytörténetet csak Románia történetével kapcsolatosan tanítanak és a világtörténelem tanítása az 1990 előtti harminc évben szinte intézménytörténelemre redukálódott, szükségesnek éreztem a fejezetek élére beiktatni néhány, az érdeklődő, vagy a más iskolarendszert végzett számára közhelyszerű, de a romániai iskolában annak idején „*történelmet*” tanult embernek eseménytörténeti információt. A könyvészettel kapcsolatosan is legyen szabad megjegyezni, hogy az nemcsak tekintélyes szakkönyveket tartalmaz, de több népszerűsítő mű címét is felvettem, lévén ez a könyv csupán népszerűsítője a vallástörténelemnek.

Az igazságnak tartozom azzal, hogy jegyzetem sohasem érett volna kötetekké, ha a kolozsvári Brassai Sámuel középiskola humán tagozatának 1991-1999 között végzett IX-XII. osztályos diákjai nem követik vallástörténet óráimat kellő figyelemmel, ha nem kapcsolódnak

tevékenyen be az egyes leckék – e könyv törzsanyaga – megbeszélésébe. Köszönöm együttműködésüket, mint ahogy hálás vagyok a munka elkészültéhez szükséges egyes forrásmunkák megszerzésében nyújtott segítségért *MÉSZÁROS* Anna (Szingapúr) és *ETÉDI* Imola (Budapest) angol szakos tanár kollégáknak, volt tanítványaimnak, illetve *PÁL* Ferenc Lehel történelem szakos kollégának, barátomnak.

Kolozsvár, 2002. I. 28.

Kovács Nemere

MI A VALLÁSTÖRTÉNET?

A vallástörténet az a társadalomtudomány, amely történeti összefüggéseibe ágyazva vizsgálja az ősember és a természeti népek vallásos képzeit, az eddig létezett vallások kialakulását, fejlődését, történetileg elemzi a legfontosabb vallásokat, illetve az ezekhez közvetlenül kapcsolódó – általában kulturális – jelenségeket.

A vallástörténeten belül különbséget teszünk egyetemes vallástörténet, az egyes vallások története és az egyházak, illetve felekezetek története között. Az egyetemes vallástörténet tárgya a vallások kialakulásának történelmi folyamata, a fentebb már megfogalmazott meghatározás jegyében. Az egyes vallások története ennél szűkebb területet vizsgál, egy-egy vallás, a kereszténység, a zsidó vallás, az iszlám, a buddhizmus stb. történetével foglalkozik, más vallásokkal kapcsolatos kérdésekre csak a vizsgált vallással összefüggésben tér ki. Végül, az egyes egyházak, felekezetek története általában a hívek valamely szervezett közösségének történetét tanulmányozza, általában az adott közösség sajátos, gyakran más közösségektől eltérő szemlélete jegyében. Ilyen értelemben beszélünk a római katolikus, a görög keleti, a református, a lutheránus, a görög katolikus, a baptista stb. keresztény/keresztényen egyházak, illetve felekezetek történetéről, a mohamedán hívők szunnita és síita, az izraelita vallásfelekezet ortodox és neológ irányzatainak történetéről. Az egyes vallások, egyházak, felekezetek története általában teológiai és dogmatikai érvektől befolyásolt.

Ami a vallástörténet kezdeteit és fejlődését illeti, leírhatjuk mi is az egyszeri diákkal, hogy „már a görögök is tudták...”. Egészen pontosan, foglalkoztak ezzel már a sumérok, akkádok, babiloniak, az ókori egyiptomiak is, egyáltalán, minden olyan ókori nép, amelynek istenei, papjai voltak és tudni. Körülbelül Kr. e. 2000 táján íródott az a sumér istenfelsorolás, amely mintegy 500 nevet tartalmazott, de egy fél ezer évvel későbbi akkád feljegyzésben körülbelül 2500, egy babiloni újbíróadalmi jegyzékben pedig kerekén 3600 istennevet találtak a szakemberek. *HÉSZIODOSZ Theogoniája* – a cím azt jelenti, hogy *Az istenek születése* –, előtte pedig az *Illiasz* és az *Odüsszeia* valóságos tárházai az ókori görögök isteneiről szóló történeteknek, a velük kapcsolatos legendáknak. Aztán, hogy mást ne említsünk, az egykori hettita főváros, Hattusa – ma Boghazköy és Büyükale, Törökország – levéltárából – a hettita birodalom Kr. e. 1650-1210 között állott fenn – olyan ékírásos agyagtáblák kerültek elő, amelyek azt bizonyítják, hogy egy-egy templom főpapja ugyanazon a táblán, vagy táblaegyüttesen ugyanannak a mítosznak több változatát is feljegyezte. Csak az érthetőség kedvéért jegyezzük meg, hogy a mítosz hitrege, a világ keletkezéséről, a természet jelenségeiről, az istenekről, a legendák hőseiről szóló történet, elbeszélés, a főpapok munkája az összehasonlító mitográfia, a mítoszokat összehasonlító kutatás első nyoma. Az ugyanitt előkerült *Kumarbi-mítoszt* amúgy *HÉSZIODOSZ* műve előzményének és forrásmunkájának tekintik a tudósok.

ASZKRAI HÉSZIODOSZ körülbelül Kr. e. 776 táján született, életrajz-írói szerint pásztor, földműves és mindenekelőtt jeles költő volt. Nevéhez négy nagy, úgynevezett genealógikus – leszármazási, eredeztetési – eposz, hősköltemény szerzősége fűződik. Ezek közül a legfontosabb a *Theogonia*, amelyben a költő a világ teremtését, *URANOSZ*, *KRONOSZ*, majd *ZEUSZ* uralmát, a *Prométheusz-legendát*, a nő teremtését, a jelentősebb görög istenek eredetét tárgyalja.

MILÉTOSZI HEKATAIOSZ (Kr. e. 550-476) elsősorban történetíró, el is veti a mítoszokat, mint az emberek történetére vonatkozó forrásokat, ám töredékesen fennmaradt *Gés periodos* – *A Föld beutazása* – című kétkötetes munkája, és elveszett *Genealógiái* fontos források, nem utolsósorban száz évvel ifjabb kortársa *Herodotosz* (Kr. e. 485-425) számára, akinek munkái

történeti alapjellegük mellett nélkülözhetetlenek a Földközi-tenger partvidékén élt ókori népek mítoszai megismeréséhez.

A **hellénizmus** kezdetétől, *NAGY SÁNDOR* halálától (Kr. e. 323) a Nyugatrómai Császárság bukásáig (Kr. u. 476) terjedő időszak gondolkodói már összehasonlítják a tőlük ismert népek vallásait, isteneit, olyan kérdéseket vetnek fel, mint az istenek eredete, száma, az istenek és az emberek viszonya stb. A maguk módján válaszolnak is a kérdésekre. *EPIKUROSZ* (Kr. e. 314-270) például az isteneket a metakozmióban, tehát a világok közötti űrben élő tökéletes, gömbszerű lényeknek tartja, akiknek semmi közük nincs az emberekhez. A cirenei iskolához tartozó *EUHÉMEROSZ/EUEMEROSZ* (Kr. e. 300 körül) szerint a hajdankor emberei a valamiképpen kiemelkedő személyiségeket, a hősöket és az uralkodókat ruházták föl emberfeletti tulajdonságokkal, tették istenekké.

A **kereszténység** megjelenése új kérdések egész sorát vetette fel. Ezek egyik legjelentősebbje a korábbi vallások jelentőségének és szerepének minősítése, az új vallásos nézetek elfogadása vagy elvetése volt. Annak megállapítása, hogy a *KRISZTUS* eljövetelét megelőző vallások mintegy előkészítették a Megváltó eljövetelét, azután elveszítették korábbi szerepüket és fontosságukat, esetleges és véletlen fennmaradásuk, illetve később az új vallás, az Iszlám megjelenése a Sátán műve, aki megakadályozza az embereket az igaz vallás, a keresztény hit elfogadásában, illetve megpróbálja visszatéríteni a már keresztényeket a hit igaz útjáról, csak új, a fegyveres konfliktusokig vezető ellentmondásokat tárt fel.

A **nagy földrajzi felfedezések**, az ismert világ határainak kitágulása következtében világutazók, konkvisztádorok, kalandorok, és velük együtt türelmetlen térítő, de tudós vagy egyszerűen jó szándékú, elfogulatlan, az új tájakra és emberekre rácsodálkozó kísérők is feljegyzik a számukra ismeretlen, barbárnak, de legalábbis különösnek tűnő szokásokat, közöttük a hitbelieket. Az összegyűlt töménytelen anyagot a **racionalizmus** korának nagy gondolkodó személyiségei kezdik rendezni *DESCARTESTŐL* kezdve. A munkát a racionalizmus képviselői folytatják, és a XIX. század nagy gondolkodói se érnek a végére, mert közben új tudományok, tudományágak új meg új kérdéseket vetnek föl, egy megoldottnak tűnő probléma helyét tíz új, megoldatlan foglalja el.

A **korszerű vallástörténet kezdeteiről** a múlt század közepe óta beszélhetünk, **megalapozói** közül a legnagyobbak *Max Friedrich MÜLLER* (1823-1900) *Eberhard SCHRADER* (1836-1908), *Edward Burnett TYLOR* (1832-1917), *Rudolf OTTO* (1860-1937), *William JAMES* (1842-1910), *Wilhelm. SCHMIDT* (1868-1944), *Carl Gustav JUNG* (1875-1961), *Max WEBER* (1864-1920), *Ernst TROELTSCH* (1865-1923) és még sokan mások. Volt közöttük orvos, pszichológus, lélekgyógyász, akadtak soraikban teológusok, filozófusok, szociológusok, a legkülönbözőbb társadalomtudományok művelői. Konkrét adatokat szolgáltatottak a vallástörténelem különböző korszakainak vizsgálatához az elmúlt évszázad legnagyobb régészei, Egyiptom, a Folyamköz, a Közel- és Középkelet, India, Tibet, Mongólia, Kína, Peru, Mexikó, Közép-Amerika régi országainak kutatói, sőt, még századunk olyan földrajzi felfedezői is, mint az Ázsia-járó *Sven HEDIN* és sir *STEIN Aurél*.

Közben kialakultak a máig létező **nagy vallástörténeti irányzatok** legfontosabbjai is. A **teológiai típusú megközelítés** iskolapéldája *A. LANG*, majd *W. SCHMIDT* úgynevezett ősmonoteista elmélete, amely jól példázza a hagyományosan **fundamentalista teológiai** alapelvekből kiinduló, a tényekkel kevésbé törődő vallástörténeti iskolák gyakorlatát. Hasonló, de ellenkező előjellel az a korábban sokaktól és gyakran hangoztatott **marxista** felfogás, miszerint a vallás az emberi fejlődés késői szakaszában, esetleg csak az őskor végén jelent meg, ha nem éppenséggel az osztálytársadalom születésével egyidőben, a kizsákmányoló osztályok érdekeinek és manipulációjának megfelelően. Az elmélet mintegy sugallja, hogy hajdan az „*őskommunizmusban*” létezett egy „*vallás nélküli*” társadalom, tehát a majdani kommunista társadalom is ilyen lesz, sőt, már a „*létező szocializmus*” korában indokolt harcolni a vallás, illetve képviselője az egyház, és hordozója, a vallásos ember ellen, mert akkor hamarabb ér a

társadalom a marxi-lenini Kánaán földjére. Ez esetben természetesen napi politikai tétet szolgált a ma már szintén csak tudománytörténeti érdekességű elmélet „alapjául”, valójában közvetlen ihletőjeül.

A vallástörténet történelmileg kialakult másik nagy, **oknyomozó** irányzata, a vallás eredetének keresgélése során a tények megfigyeléséből és összevetéséből indult ki. Már a XVIII. század utazói rájöttek arra, hogy az úgynevezett természeti népek, vagyis az ősemberi viszonyok között élő népek, népcsoportok élete és civilizációja – akkoriban „*primitív*” népeknek hitték és nevezték őket az utazók, vélt európai civilizációs és kultúrfölényük birtokában –, megfigyelésre érdemes. Később az is kiderült, hogy ezeknek a megfigyeléseknek a mélyebb elemzése révén hajdanvolt, írásos emléket maguk után nem hagyott népek életének és gondolkodásának bizonyos vonatkozásaira is következtetni lehet.

A vallástörténet szempontjából óriási felismerés **volt a fetisizmus** tanulmányozása (Charles DEBROSSES, /1707-1777/, Auguste COMTE /1789-1837/, John LUBBOCK, Averbury lordja, /1834-1913/ és mások), **a totemizmus** (sir John FRAZER /1854-1941/ és mások), **a mágia** (Leonard W. KING /1869-1919/ és mások) mibenlétének feltárása. Valamennyi egy-egy lépésnek bizonyult a sokistenhit, majd az egyistenhit felé vezető út tisztázásában. Alfred LOIS (1857-1940) századunk első felében bibliakritikusként, a kereszténység eredetét kutató egyházi tudósként magára vonta ugyan egyháza haragját, de azzal, hogy kimutatta, miszerint a kereszténység a korábbi vallások, filozófiai irányzatok mintegy szintézise, tulajdonképpen megteremtette az **összehasonlító vallástörténetet**.

Itt az igazán nagy vallástörténészek közül kettőt emelnénk ki, azokat, akikhez szorosabb közünk van. A temesvári születésű KERÉNYI Károly (1897-1973) eredetileg latin-görög szakos klasszika-filológus egyetemi tanár volt Pécsen, Szegeden, illetve Budapesten. 1929-ben W. F. OTTOval való görögországi találkozása fordította érdeklődését a vallástörténet kérdései felé. 1943-ban Svájcba emigrált, miután Carl Gustav JUNGgal, (1875-1961), a világhírű pszichológussal és ideggyógyással együtt írják és adják ki 1942-ben az **Einführung in das Wesen der Mythologie. Das Göttliche Kind. Das Göttliche Mädchen** című könyvet. A Jung-intézet egyik alapítója, több híres európai egyetem tanára, több akadémia rendes tagja volt, vallástörténeti munkássága elismerésül az uppsalai (Svédország) egyetem teológiai kara avatta díszdoktorává. Görög mitológiája tíz nyelven jelent meg, összes műveit nyolc kötetben Münchenben, 1966-1976 között adták ki. 1973-ban Asconában halt meg.

Fiatalabb kortársa és kartársa, a román Mircea ELIADE (1907-1973) filozófus, vallástörténész, író volt. Pályafutását Romániában kezdte, kora szélsőjobboldali eszméivel is kacérkodott, de már 1949-ben megjelentette azóta világhírűvé vált **Traité d’histoire des religions** című könyvét. Jelentős munkát írt a sámánhitről (1951), foglalkozott a szent és a profán viszonylatával (1965), a mítoszok kapcsán felmerülő különféle kérdésekkel (1949, 1957, 1963) stb. Utolsó, hatalmas, négykötetes összefoglaló jellegű munkája az **Histoire des croyances et des idées religieuses (A különféle hitek és vallásos eszmék története, I. kötet A kőkorszaktól az eleuszi misztériumokig, 1976, II. kötet GAUTAMA BUDDHÁTÓL a kereszténység diadaláig, 1978, III. kötet MOHAMEDTŐL a Reformáció koráig, 1983, IV. kötet A „szelíd vadember” felfedezésétől a kortárs ateista teológiáig, posztumusz)**. Szépiróként is kiemelkedőt alkotott. A Chicagói Egyetem tanára, az Amerikai Akadémia tagja volt.

A VALLÁS

A magyar *vallás* szó első jelentése *‘a bűnök megvallása’*, tehát gyónás volt. Mai jelentése a reformáció megjelenéséhez és elterjedéséhez, a **hitviták korához kapcsolódik**. Akkor, a XVI. században vált gondná, hogy ki milyen hitvallást követ; a katolikusok számára a tridenti zsinatnak (1545-1563) megfelelően a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás, a lutheránusoknál az Ágostai Hitvallás, a kálvinistáknál a Helvét Hitvallás vált előírássá. Ezek, minden ellenkező hiedelemmel szemben, ma is meghatározzák az egyes keresztény egyházak viszonyát egymáshoz és más egyházakhoz, igaz, hogy a különbségek már nem vezetnek vallásháborúkhöz.

Mi viszont szögezzük le, hogy **általában vett vallás csak elméletben létezik**. A világban például csak a *Gerhard J. BELLINGER*, a dortmundi egyetem tanára szerkesztette népszerű munka, a *Nagy valláskalauz* 170 különféle vallást, valamint további 500 egyházat és felekezetet mutat be. De a történelem folyamán ennél sokkal több vallási csoportosulás létezett, amelyek jobbra kölcsönösen lenézték, ha nem éppenséggel kizárták egymást.

Éppen ezért végtelenül **nehéz olyan meghatározást találni, ami általában határozná meg a vallást**, ráadásul a **definíciók rendszerint ki is zárják egymást**, mivel a meghatározással próbálkozó leggyakrabban csupán saját hitbeli meggyőződésüket – esetenként a rokon meggyőződéseket – tartják vallásnak, kijelentve a többitől a legenyhébb esetben, hogy tévelygés, nagy különbségek esetén, hogy hamis vallás, eretnokség, természeti népek meggyőződéseiről, vallásos képzetekről pedig, hogy babona.

Érdekes ilyen szempontból szemügyre vennünk néhány eredetelméletet, régebbi és újabb meghatározás-kísérletet.

Már az **antik görögök** megfogalmazták az istenek eredetével kapcsolatos három legismertebb, máig érvényes magyarázatlehetőséget. *RHEGIONI THEAGENÉSZ* szerint az istenek a természet erőinek allegóriái, a már említett *MESSINAI EUHEMÉROSZ* szerint az istenek hajdani hősök és uralkodók, akikből az utódok csináltak isteneket, *PLATON* (Kr. e. 427-347) pedig a nép becsapásának, a kormányzás eszközének tartja a vallást és az istenhitet. *EPIKUROSZ* (Kr. e. 341-270 körül) antropomorf, boldog és örök életű isteneket képzel el, „*akik mások, mint amilyennek a csöcselék képzele öket*”, akik nem törődnek a földi világgal, mivel „*ha az isten figyelembe venné az emberek imáit, az emberiség már rég kipusztult volna*”. Tagadja az istenekről szóló történetek valóságát, de nem ezek szükségességét és a mítoszok létjogosultságát, mint vígaszlehetőséget a kényelmetlen szükségességgel szemben.

A **rómaiak** etimológiai – szó-értelmezéses – alapon gondolták megközelíthetőnek a fogalmat. Mivel a latin **‘religio’** szó többféle eredetre vezethető vissza, a különböző antik szerzők különféleképpen is értelmezték jelentését, természetesen különféleképpen értelmezve magának a vallásnak a fogalmát is.

Marcus TULLIUS CICERÓ, a kiváló római jogász, szónok és bölcselő (Kr. e. 106-43), a **De deorum natura – Az istenek természetéről** – című munkájában a **‘religio’** fogalmát a **‘relegere’** – megtartani, figyelembe venni – igéből vezeti le, szerinte a vallás az istenek kultuszának tanulmányozása és megtartása, az istenek iránti kötelesség teljesítése, – „**Iustitia erga deos religio dicitur**” – miközben, megkülönbözteti a babonától, sőt, kimondja, hogy „**nec vero superstitione tollenda religio tollitur**”, azaz hozzávetőlegesen, *‘a babona kiküszöbölése nem szünteti meg a vallást’*.

Vele ellentétben az epikureista filozófus, *Titus LUCRETIUS CARUS* (Kr. e. kb. 95-55) a **De rerum natura – A dolgok természetéről** – című hatalmas tankölteményében közvetve a **‘religare’** – megkötni, összekötni – értelmű szót véli a fogalom alapjának. Szerinte az istenek valahol a világok között tartózkodva, nem avatkoznak az emberek és a világok dolgaiba,

„Nullam rem e nilo gigni divinitus unquam”. Szerinte a vallás fölöslegesen köti gúzsba az embereket. Ő a vallás alatt a babonákat és előítéleteket érti, amelyek a félelem és a tudatlanság származékai. Az istenek önmagukban valók, örök és változatlan természetűek, akik talán hajdan megmutatkoztak a földieknek, de utóbb kivonultak ezek világából. Az emberek viszont nekik tulajdonítanak minden olyasmit, ami nem értenek, így aztán megtöltötték a földet templomokkal és oltárokkal, ott könyörögve olyan istenekhez, akiknek semmi közük ezekhez. *Aulus GELLIVS* (Kr. u. 125-175) a **Noctes Atticae**ban *CICERO* egyik kortársát, a misztikus *Publius NIGIDIUS FIGULUST* (Kr. e. 98-44) olvasva különbséget tesz a ‘religiosus’, szerinte a ‘babonás’ és a ‘religens’, a ‘megjelölt nap’ között. Végül, de nem utolsó sorban a szkeptikus bölcselelő *Sextus EMPIRICUS* (Kr. u. 200-250) már-már 1500 évet ugrik az időben, mikor olyasmit állít, hogy a vallás szerződés a kormányzók s a papok meg a nép között.

A gnoszticizmusra hajlamos **korakeresztény gondolkodók**, mindenekelőtt *ALEXANDRIAI KELEMEN*. (Kr. u. 202 körül) és *ORIGENÉSZ* (Kr. u. 185-255) a vallásban az Isten kiváltságokon alapuló mélyebb ismeretét látták. Mások, például *Firminus LACTANTIUS* (kb. Kr. u. 260-340 között) a ‘megkötni’, ‘összekötni’ értelmű ‘religare’ szóból értelmezte a kifejezést, számára a vallás az embert mintegy a jámborság révén Istenhez kötő kötelékként jelentkezik.

A IV. század kvietistái – szemlélődői – szerint a vallás maga a tökéletes szemlélődés. „A Nyugat tanítója”, *Aurelius AUGUSTINUS* (354-430), másképpen *SENT ÁGOSTON* viszont a ‘reeligere’, tehát ‘újraválasztani’ szóból magyarázza a religio fogalmát, szerinte a vallás a bűn által elvesztett Isten folytonos újraválasztása, és „extra ecclesiam nulla salus” tehát ‘az egyházon kívül nincs üdvösség’.

AQUINOI TAMÁS (1225-1274) – *SENT TAMÁS* –, a középkor talán egyetlen máig ható gondolkodója, „a skolasztika fejedelme” a **Summa Theologica**-ban nemes egyszerűséggel úgy fogalmaz, hogy „...a vallás mindenképpen az Istenhez való viszonyt jelenti. Ugyanis Ő az, akihez elsősorban kell kötődnünk, mint tökéletes teremőelvhez, s akire, mint végső célra, választásainknak is szüntelenül irányulniuk kell”. Az más kérdés, hogy ez így, ebben a megfogalmazásban csak a kereszténységre, a tiszta monoteizmusra érvényes, de ő nem is gondolt másra.

Megtartóztatjuk magunkat attól, hogy felmondjuk a filozófiatörténet tankönyvet. Csak utalunk arra, hogy a **polgári bölcsélet** olyan nagy alakja, mint *Immanuel KANT* (1724-1804) szerint a vallás lényegét az erkölcsi előírások betartása szempontjából kell megítélni, az egyház és dogmái annyit érnek, amennyiben elősegítik az emberiség erkölcsi előrehaladását. *Friedrich SCHLEIERMACHER* (1768-1834), vallásfilozófus, evangélikus teológiai tanár, a filozófiai hermeneutika fogalmának és problémájának első felvetője szerint a vallás nem cselekvés – tehát erkölcs – hanem az Abszolútumtól való teljes függés átérzése. *Georg Friedrich HEGEL* (1770-1834), a klasszikus német filozófia legnagyobb alakja szerint pedig „A vallás egy nép tudata arról, ami, a legmagasabbnak lényegéről. Ez a tudás az általános lényeg. Ahogy egy nép elképzeli Istent, úgy képzeli Istenhez való viszonyát is, vagyis úgy képzeli el önmagát; így a vallás egy népnek magáról való fogalma is. Egy nép ... csak amikor Istent a természet felett álló szellemnek tartja, akkor lesz maga is szellem és szabad”.

Csak a tanulás kedvéért idézzük *Ludwig FEUERBACHOT* (1804-1872), aki túllépve a baloldali hegelianusok, *David Fr. STRAUSS* (1808-1874) és *Bruno BAUER* (1809-1882) munkásságán, balról, a korábbi francia materializmus oldaláról közelíti meg a vallást, próbálja „meghaladni” *HEGELT*, azzal, hogy vallásfilozófiáját megfordítja. Szerinte a vallás forrása az ember metafizikai önzése, önfenntartási ösztöne, Istenként tiszteli azt, amittől élete függ, s a félelem és a hála, a taszítás és a vonzás érzelmei jegyében éli meg ezt a függőséget. „Az isteni lényeg nem más, mint az ember lényege ... azaz a magától elidegenedett, független lényként tárgyiasított és tisztelt tényleges testi ember”.

Többek között rá alapoz a nagypolgári származású, alapos képzettségű XIX. századi bölcselelő, *Karl MARX* (1818-1883), aki filozófiai-közgazdasági-társadalompolitikai elveivel – a

marxizmussal – egy évszázadra befolyásolta a világ filozófiai-gazdasági eszméit és társadalompolitikai gyakorlatát, illetve akinek követői századunkban – hatalmas emberi és anyagi áldozatok árán – megvalósították minden idők legnagyobb – megbukni látszó – globális, tehát kontinensközi és az élet minden szférájára kiterjedő társadalompolitikai kísérletét, azt az úgynevezett „létező szocializmust”, amely még mindig rányomja bélyegét az azt elszenvedett társadalmakra.

MARX politikailag bírálja kora vallásos meggyőződését, elemzi és az ökonómia oldaláról bírálja a vallás, mint ideológia korabeli állapotát és előrevetíti saját utópisztikus látomásait. Elköveti azt a logikai képtelenséget, hogy előbb a vallás segítségével értelmezi a tőkés társadalomban valóban fellépő elidegenedést, majd ebből levonja azt a következtetést, hogy a vallás az emberi elidegenedés eredménye. A kötelező fejlődés, „haladás” hite, illetve a valóság kiszámíthatóságának múlt századi tételeibe vetett bizalom érvelését jövendőléssé változtatja azt, amit a vallás távlatairól mond. Érvelés helyett többnyire kijelent. Amikor úgy fogalmaz, hogy „A vallás az emberi lényeg fantasztikus megvalósulása”, még csak mesterét ragozza, ám mikor kijelenti, miszerint például „A vallás kritikája minden más kritika előfeltétele”, már publicisztikus hevület kapja el, ami érthető kora Németországát, az akkori német átlaggondolkodást és közállapotokat illetően, de nehezen érthető például századunkban. Tőle származik az a gyakran – pontatlanul és csonkán – idézett kijelentés is, hogy „... a vallás a szorongatott teremtmény sóhaja, egy szívtelen világ lelke, mint ahogy a szellemtelen állatok szelleme. A vallás a nép ópiuma”. Ami igaz, az igaz, a megfogalmazás újságíróibb, szebb, mint a FEUERBACHÉ. Az övé az a szellemeskedő, már-már paradoxon is, miszerint „A vallás az ember öntudata és önérzete azon a fokon, amelyen még vagy nem jutott önmaga birtokába vagy már elvesztette önmagát”. De nemcsak erről van szó. Ha munkássága egészét tekintjük, eltekintve attól, hogy ennek hatása, a világ utóbbi másfélszáz évének sorsát alapvetően befolyásoló felfogása talán éppen a valláskritikában bizonyult leghamarabb ingatagnak, az is érvényes, amit több keresztény gondolkodó kimutatott, hogy marxista alapon kifejleszthető egy, a vallásnak a MARXétól gyökeresen eltérő elmélete is, és megszívlelendő, amit NYÍRI Tamás, a jeles római katolikus filozófiatörténész ír, miszerint „... feladatunk, hogy megvizsgáljuk: mennyiben találó és helytálló a bírálat és mennyiben kell a marxi tanítás alapjait nekünk is alkalmaznunk”.

A marxi vallásbírálat lényegi eredményeiről még mondjuk el azt, hogy MARX kor- és fegyvertársa, a gyáros fiából szocialistává lett – amúgy szintén gyáros és sokak szerint „meleg” – Friedrich ENGELS (1820-1895) a marxi társadalomfilozófia – a dialektikus és történelmi materializmus – kidolgozásában játszott lényeges szerepet. Így természetesen a vallással kapcsolatos tételeit, például azt, a vallás lényegével kapcsolatos, alapjában véve szintén feuerbach-i, ha nem korábbi, átfogalmazott tételt, miszerint a vallás nem egyéb, mint „ama külső hatalmaknak fantasztikus visszatükröződése az emberek fejében, melyek az emberek mindennapi léte felett uralkodnak”, széles körben népszerűsítették, annál is inkább, mert az ilyen és hasonló megfogalmazások alapjául valóban érvényes, a XIX. század pozitivisták természet- és társadalomkutatói, néprajzosai, szociológusai, bölcselői által felfedezett – és finoman szólva marxi szellemben interpretált – tényei szolgáltak.

Hasonlóképpen, nem haladhatunk el megjegyzés nélkül a marxizmus legnagyobb hatású XX. századi alakja, Vlagyimir Iljics ULJANOV (LENIN, 1870-1924) tevékenysége mellett. Túl azon, hogy például a vallással kapcsolatosan olyasmiket ír, mint, hogy „A kizsákmányolt osztályoknak a kizsákmányolókkal elleni harcában megnyilvánuló erőtlensége elkerülhetetlenül kiváltja a földöntúli jobb életbe vetett hitet, mint ahogyan a vadembereknek a természet elleni harcában megnyilvánuló erőtlensége kiváltja az istenekbe, ördögökbe, csodákba és más effélékbe vetett hitet”, LENIN és követői mindenekelőtt politikai kérdésként foglalkoztak a vallással, vallásos tudattal és főleg az eleve ellenségnek elkönyvelt, kiirtásra, de legalábbis

fokozatos elsorvasztásra ítélt egyházzal, a papsággal, az átnevelésre szoruló – és arra is kárhoztatott –, vallásos meggyőződésű egyszerű állampolgárral.

A „*marxizmus klasszikusainak*” követői, a tanítványok sőt „*legjobb tanítványok*” eszméiről és valláskritikusi türelmességéről most ne beszéljünk. Ők mestereik tétéleit mondták föl, rendszerint leegyszerűsítve, kicsontozva, könnyen megérthetővé téve. És a gyakorlatban ellenséggént kezelve minden vallást, minden hívőt. Hogy mi lett ebből, tudjuk.

Mi térjünk vissza témánkhoz. **Nem akarunk és nem is tudunk botcsinálta döntőbírák lenni a különböző korok különböző alapállású, eltérő világnézetű gondolkodóitól javasolt meghatározások ügyében.** Ez nem leíró szemléletű, összefoglaló jellegű munka, hanem vitairat feladata, s ilyen írására nem tudunk vállalkozni. Részünkről egyszerűen egy alapvetésében világi, a racionalizmus és az evolucionizmus jegyében megfogalmazott, történelmi vezérelvű vallástörténetet próbálunk felvázolni. A cél elérése érdekében, nem annyira eszmei, mint inkább gyakorlatias okokból, munkaeszközként fogadjuk el a nagy tudású magyar vallástörténész, HAHN István professzor meghatározását, ugyanis olyan értelmezésre van szükségünk, amely lehetővé teszi egy – évezredekén átívelő, egymástól eltérő alakokat öltő – jelenség közös nevezőről való, indulatmentes tárgyalását.

HAHN István szerint valamennyi, a történelem során létezett vallásnak van néhány közös jellemzője:

A vallásos embernek a megismerésben, gondolkodásban, érzésben, akaratban, cselekvésben kifejeződő meggyőződése szerint a világot – beleértve őt magát is – személyes vagy személytelen, a megismerés határán túli – szakszóval transzcendentális – erők irányítják, működtetik, határozzák meg.

Minden vallásos jelenség társadalmi jellegű, emberek, embercsoportok közös hite, meggyőződése, gyakorlata, amelyeket éppen közösségi voltak változtat konkrét, a történelmet befolyásoló erővé.

A hívő számára úgy tűnik, hogy az ember és általában a világ sorsát befolyásoló erők legtöbbször öntörvényűleg határozzák meg a világ és az ember sorsát, ugyanakkor ezek az erők bizonyos fokig kiismerhetők, sőt, meghatározott szövegek elmondása, énekek eléneklése, táncok eltáncolása, mozdulatok, taglejtések megtétele, ismétlése, meghatározott szertartásos tilalmak tiszteltetben tartása stb., tehát jól körülhatárolt emberi tevékenység, az illető közösségtől meghatározott gyakorlat révén befolyásolhatók.

Ezek alapján a ráció számára körülírható a vallásos jelenségek mibenléte:

olyan, adott emberi közösség olyan közös hiedelmei, tanításai, szertartásai, viselkedési előírásai, amelyek meghatározzák, magyarázzák, értelmezik ember és emberfeletti hatalom kölcsönös viszonyát, illetve megpróbálják ez utóbbi hatalmak működését az ember számára kedvező módon befolyásolni.

Tény és való, hogy sokak számára kiábrándító, földhözragadt egy ilyen körülírás, ám adott világnézeti és felekezeti megfontolásoktól, illetve szemléletmódtól elvonatkoztatva vajmi nehéz másképpen megragadni a vallás, mint racionálisan értelmezhető jelenség lényegét. A korábban idézett megfogalmazások nem általában minden vallásos jelenségre, hanem a meghatározás megfogalmazójának saját vallásával kapcsolatos felfogására jellemzők. Számmunkra itt és most, az egyetemes vallástörténettel való ismerkedés okán olyan meghatározás szükséges, amely lehetővé teszi a kérdés tárgyalását, mellőzve egyéni megítéléseket, csoport-szemponokat. A fenti meghatározás a történeti vizsgálódás számára alkalmas kiindulópont.

Maradna még egy kérdés: **szabad-e a vallást, vele együtt a vallástörténetet, mint jelenséget történelmi, azaz profán, a világi szférához tartozó jelenséggént kezelni, vizsgálni, tudományos elemzés tárgyává tenni? A fundamentalista megközelítésben a mindenféle vallási kinyilatkoztatást megfellebbezhetetlennek tartó magatartást, eszmei, illetve gyakorlati**

irányzatot valló hívő számára természetesen nem, ez nem a hívő ember dolga. Sőt. Ugyanakkor már a legkorábbi időktől voltak kísérletek a vallás, mint az ember számára adott szintig fölérhető jelenség megközelítésére, hiszen az ember gondolkodó lény. A gyakran „idézett” tertullianusi ige (*Quintus Septimius FLORUS TERTULLIANUS Kr. u. 160-250 körül*), a „credo, quia absurdum” viszont nem a hitre, illetve a vallásra vonatkozik és egészen más-hogy szól. A *De corpore Christi* V. idevágó szakasza azt mondja, hogy, hogy „**Et mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est**”, azaz hozzávetőlegesen ‘*És halott az Isten fia; ez nagyon hihető, mert képtelenség. És eltemették őt és feltámadott; ez biztos, mivel lehetetlen*’. Ami egészen más dolog.

AZ ŐSTÁRSADALMAK ÉS A TERMÉSZETI NÉPEK VALLÁSAI

Ahhoz, hogy érdemlegesen vizsgálhassuk a vallástörténet korai szakaszát – és egyúttal néhány ma, vagy szó szerint tegnap élt nép ezekkel a jelenségekkel kapcsolatos felfogását –, fel kell lapoznunk egykori történelemkönyveinket.

Azt már jeleztük, hogy **az egyetemes vallástörténet alapvető megfontolásai világiak, a racionalizmus és az evolucionizmus jegyében közelíti meg a kérdéseket.**

Ilyen értelemben az emberré válás térbeli kerete a Föld, időbeli kerete a Föld története.

Biológiai lényként az ember a jelenleg élő nemeket figyelembe véve a **Főemlősök (Primates)** rendjébe, az **Emberszabásúak (Hominoidea)** főcsaládjába, az **Emberfélék (Hominidae)** családjába, az **Ember (Homo)** nembe tartozik. Állatrokonságával kihalt, pontosabban ásatásokból ismert alakok kapcsolják össze, amelyek az antropogenezis – az emberré válás – különböző pontjain helyezhetők el.

Időrendben a Föld története öt nagy korszakra osztható. Az első **emlősök** a mezozoikumban, a triász végén jelennek meg, de érdemleges adataink a **főemlősökről** igazából a földtörténeti újkor, a kainozoikum eocén korszakából vannak. Ekkor terjednek el Európában és az amerikai kontinens északi felén a **félmajmok**, majd az oligocénban az **emberszabású formák**.

A harmadkor utolsó szakaszában, a negyedkor kezdetén megváltozik a Föld időjárása. A pliocén végén az Északi-sarkon illetve a Déli-sarkon kialakuló jégsapka a pleisztocén elején kiterjed Eurázsia és az amerikai kontinens északi felére, elkezdődik egy periódusosan visszatérő eljegesedési korszak, ami azt eredményezi, hogy időnként a szárazföldek 32%-át jégtakaró borítja el, szemben a jelenlegi 10%-kal. Ennek okáról máig vitatkoznak a geológusok. Tény, hogy az éghajlati övezetek elcsúsznak az Egyenlítő irányába, az északi féltekén lejjebb kerül a hóhatár, a 2 000 méternél magasabb hegyeket gleccserek borítják el, a trópusi övezetben pedig esős, pluvialis korszak kezdődik. Két glaciális, illetve pluvialis korszak között száraz időszakok vannak, amelyek elsivatagosodást, sztyeppesedést, szavannásodást eredményeznek, következtükben megsaporodnak a terméketlen, illetve füves-cserjés-bokros övezetek.

Az emberszabású majmok első nyoma, az egyiptomi Fajúm közelében levő mocsaras vidék ásatásaiból előkerült **Propliopithecus/Aegyptopithecus** (kb. *'inkább a majom-őse'/'egyiptomi majom'*) leletek mintegy 30 millió évesek. Ezt a négy lábon járó, vízszintesen álló gerincű, körülbelül 5-6 kg. testsúlyú, de 27 köbcentiméternyi agytérfogató koponyával rendelkező állatkát az emeli ki a kortárs emlősök közül, hogy testének és agytérfogatának aránya kedvezőbb mint azoké. Az emberszabásúak és az ún. félmajmok között valószínű éppen az **Aegyptopithecus** az átmeneti láncszem. A két ág körülbelül 25-20 millió éve vált el egymástól és a **Propliopithecus** úgynevezett *'erdei majom'/'fa-majom'*, **Dryopithecus** néven ismert utódai a körülbelül 15 millió évvel ezelőtt jutottak el Afrikából Eurázsia déli területeire.

A **Dryopithecus** egyik európai változata a Rudabányán (Magyarország) feltárt, hozzávetőlegesen 10 millió évvel ezelőtt élt **Rudapithecus hungaricus**. A törökországi Sinap feltárásaiból, a dél-ázsiai a Himalája nyugati vonulatát 20-50 km szélességben követő, pakisztáni, 800-2000 m. magas Siwalik hegység-lánc vidékéről, illetve Dél-Kínából ismert **Dryopithecus-csoport** leszármazottai azok az emberszabásúak, amelyeket **Sivapithecus** és **Ramapithecus** néven ismer a tudomány. Maradványaik mintegy 8-5 millió évesek. Az emberi faj a mai ismeretek szerint itt vált el véglegesen állatrokonaitól, itt alakult ki egyfelől a majmok vonalán előbb az orangután, majd a gorilla és a csimpánz elődje, miközben valószínűleg a dél-kínai **Ramapithecus** utódként, az emberfejlődés vonalán létrejöttek olyan ember-

elődök, mint a **Sivapithecus yunnanensis~Lufengpithecus**. Ez utóbbi már két lábon járt. A gerincoszlop megváltozott helyzete módosította a gerinc és koponya csatlakozását – ami megváltoztatta a gerincvelő és az agy közötti összeköttetés milyenségét –, a gégecső helyzetét. Ez a gégefő, a gégefedő, a hangszálak helyzetét és funkcionalitásának megváltozását vonta maga után. De felszabadultak, folyamatosan használható kézzé váltak a mellő lábak is, ez pedig visszahatott az agy fejlődésére.

Különösen, hogy a természetesen még állati szintű hangjelzéses kommunikációhoz és a mimikához most már gesztikuláció is csatlakozhatott, sőt, a három rendszer irányítása összekapcsolódott az agyban. Erre bizonyítékul szolgálnak – már a közvetlenül következő időszakból – a **Meganthropus paleojavanicus**, az ‘ősjávai nagy ember’ leletei.

A pliocénben bekövetkezett lehülés miatt a **Ramapithecusok** utódai délebbre húzódtak. Ennek tanúbizonyságai a jávai leletek mellett a dél-kínai **Hemantropus** – ‘félemler’ – leletek, de főként a Kelet- és Dél-Afrikában – Laetoliban (Tanzánia), Hadarban (Etiópia), Sterkfonteinban és Makapansgatban (Dél-Afrika) – felfedezett **Australopithecusok**, ‘Déli majmok’. A korai **Australopithecusok** mintegy 4 millió évvel ezelőtt éltek.

Az első leletet még 1924-ben Raymond DARR fedezte fel a dél-afrikai Taung feltárási-ban. Laetoli és az **Australopithecus afarensis** 24 egyén maradványaiból álló leletegyüttese után Hadarban került elő az a kétharmad részben teljes csontváz, amely a Lucy nevet kapta a kutatóktól, s amelynek tulajdonosa, körülbelül egy méter, 110 cm. magas, mintegy 35 kg súlyú, hosszú karú, rövid lábú, az emberszabásúakhoz hasonló mellkasú, V-alakú állkapcsú, a kétlábon való járáshoz idomult medencéjű, nőnemű lény volt „aki” 3,2, mások szerint 2,6 millió évvel ezelőtt élt. A lelőhelyen sok ezer egyszerű kőeszközt is találtak. A férfiak kb. 140-150 cm. magasak, 45-50 kilósak lehettek, koponyaürtartalmuk 4-500 köbcentiméter.

Tanzániában, az Olduway-szurdokban, illetve Kenyában, Koobi Forában bukkantak azokra az emberi jellegű maradványokra, amelyek mintegy 2 millió évesek. Olduwayban egy nagyobb, primitívebb fajú, **Paranthropus boisei**-nek ‘diótörő’-nek keresztelt lény-csoport maradványai mellett egy másik csoport fejlettebb, 140-150 cm. magas, 50 kg. körüli súlyú, 590-700 köbcentiméter koponyaürtartalmú embereinek maradványait is feltárták, akik már a **Homo habilis** az ‘ügyes ember’ képviselői voltak. Kenyában, Koobi Forán a ‘diótörő’ mellett két Homo-faj képviselői is előkerültek, a kisebbik mintegy 510, a nagyobbik körülbelül 800 köbcentiméternyi agy birtokosa volt. Az első fajt **Homo habilisként**, a másikat **Homo rudolfensisként** tartják számon, mindkettő az emberi faj igen kezdetleges formájához, az úgynevezett **habilinekhez** tartozik.

A kisebbik habilin sokak szerint már az ember közvetlen őseinek számít, bár koponyatérfogata csak 510 köbcentiméter, de nagyobb, mint az **Australopithecus „africanus”**, **„boisei”**, vagy **„robustus”** csoportjaihoz tartozó egyedei, vagy mint a jávai meganthropusé. „Ő” egyértelműen két lábon járt, törpe termetű, legtöbb 130-140 cm. magas, mintegy 40 kg súlyú lény volt és főként növényi táplálékkal élt.

2001 februárjában sajtóértekezleten mutatták be francia és kenyai paleoantropológusok a **Millenniumi őst**, **Millennium ancestor/Orrorin tugenensis** nevű, általuk a legidősebbnek tartott hominida-maradványt, ami jóval emberszerűbb, mint az eredetileg az **Australopithecusok** közé besorolt **Ardipithecus ramidus**, (TIM WHITE, GEN SUWA, BERHANE ASFAW, 1994, Etiópia), mint az **Australopithecus anamensis** (MAEVE LEAKEY asszony, 1994, Észak-Kenya, Kanapoi és Allia Bay), vagy az **Australopithecus afarensis**. Ezek, közbük érteve LUCYT is, kezdetlegesebbek, inkább oldalági rokonságról árulkodnak. A Nature 2001 március 22-i számában ugyancsak MEAVE LEAKEY asszony és munkatársai számolnak be arról a Hominidáról, ami az **Australopithecus afarensissel** egyidős, de más, mint azok, leginkább egy, a hetvenes években a RICHARD LEAKEYTŐL 30 éve felfedezett **Homo rudolfiensisre** hasonlít. A **Kenyanthropus platyops**, a ‘kenyai lapos arcú ember’ felfedezése azt jelzi, hogy az ember kialakulása még a biológusok rémálmaiban feltételezettnél is bonyolultabb volt.

Az viszont bizonyos, hogy mintegy 1,6 millió évvel ezelőtt jelent meg Kelet-Afrikában az az új emberfaj, az **Archantropus** –, az *előember* – amelynek első koponyaaleletét még Koobi Foraban, az úgynevezett KBS rétegben találták, de 1984 táján a Turkana (Rudolf) tó másik oldalán, Nariokotomé mellett majdnem ép csontvázát is sikerült feltárni. A **Homo ergaster** agytérfogata 848-908 köbcentiméter volt – hasonló méretű koponya a **Homo habilisek** között is akadt –, ám arcfelépítése, méretei, modernebb testalkata azt jelzi, hogy a *‘turkanai jövevény’* már majdnem igazi ember.

Az **Australopithecusoktól** határozottan eltérő, a világ számos részén előkerült, mintegy 1 millió – 100 000 évvel ezelőtt élt emberfajtát *‘főlegyenessedett embernek’*, **Homo erectus-nak**, korai előembernek nevezi a tudomány. Ennek a körülbelül 170 cm magas, 50-80 kg súlyú, 750-1400 köbcenti közötti agytérfogatú, egyértelműen emberre valló, gyűjtögető-vadászó lénynek a maradványait sokfelé, Ázsiában, Afrikában, Európában egyaránt megtalálták, hozzánk legközelebb a magyarországi Vértesszőlősen, ahol előkerült az úgynevezett **Homo erectus paleohungaricus** alias *‘Sámuel’* 4 foga és koponya-tarkópikkelye.

A **Homo erectus** legidősebb, 1,2 millió éves példányát Olduwayban találták, a jávai **Homo erectus erectus** egymillió éves, a tighenifi (Algéria) lelet kora 900 000 év, a kínai **Homo erectus pekinensis** 800 000 – 230 000 éves, lelettől függően, hasonlóan váltakozó korúak a németországi Bilzingsleben leletei. Közük tartozik a szintén németországi Mauerben 1908-ban feltárt **Homo erectus heidelbergensis** is.

És amely típus fejlődése következő nagy állomásán – Kr. e. 100 000 – 40 000 között – már kiérdemli a **Homo sapiens**, tehát *‘bölcs ember’* nevet, hiszen agytérfogata már körülbelül 1350 köbcentiméter – a mai emberé mintegy 1500 köbcentiméter. Az etiópiai Omo-folyó melletti Kibish és a tanzániai Ngaloba 130 000 éves leletei éppúgy erről tanúskodnak, mint a marokkói Dzsebel-Irhud két 120 000 éves csontváza – ezek átmeneti formák –, vagy az izraeli Qafzeh, illetve Skhul, s a dél-afrikai lelőhelyek 90 000 éves leletei. Swanscombei (Anglia), steinheimi, ehringsdorfi és neandervölgyi (Németország) változatai éppúgy *‘valódi’* emberek, mint északafrikai, iraki, üzbegisztáni, rodéziai, magyarországi – a Suba-lyuki barlangban felfedezett – vagy jávai leletekből azonosított társaik. A Düsseldorf (Németország) melletti Neander-völgy körülbelül 80 000 évvel ezelőtt élt hajdani lakója, a **Homo sapiens neanderthalensis** magassága mintegy 160 cm magas volt, a súlya 60-90 kg, agykoponyájának űrtartalma pedig 1200-1800 köbcentiméter. Ha a **Homo sapiens** Afrikában alakult ki, európai és ázsiai elterjedése mintegy 100 000-90 000 éve kezdődött, Kínába körülbelül 68 000 éve, Ausztráliába körülbelül 50 000 éve jutott el.

Pontosan nem tudjuk, hogy miért és hogyan szorította ki mintegy 40 000-36 000 évvel ezelőtt a **Homo sapiens** a **Homo sapiens sapiens** névvel jelölt, első európai lelőhelyéről **crô-magnoninak** is elnevezett embertípust. Tény, hogy ennek a mai emberhez mindenben hasonló, 160-180 cm magas, átlagosan 1400 köbcenti űrtartalmú agykoponyájú ősünknek, a ma élő emberek elődjének a Földközi-tenger két oldalán elterülő sávban, Nyugat-Európától az Iráni fennsíkig elterülő térségben mindenütt nyoma van.

Kialakulásáról egyelőre csak feltételezések születtek. A tudomány jelenlegi állása szerint az embertípus mintegy 200 000 éve, Dél-Afrikában jött volna létre, talán a **Homo ergasterből**, talán más, ma még ismeretlen afrikai emberfajból és a helyettesítési elméletnek megfelelően szorította volna ki a primitívebb neandervölgyi típusú embert. A *helyettesítéses* vagy *NOÉ bárkája* elmélet hívei szerint a **Homo sapiens sapiens** Afrika egyetlen területéről vándorolt volna szét más kontinensekre. Az úgynevezett *gyertyatartó* elmélet szerint a helyi továbbélés alapján Európában a *Neander-völgyi*, Ázsiában a *Dali*, Afrikában az *Omo-Kibish*, Ausztráliában a *Mungo* típusú ember lett volna az *egységes(!) crô-magnoni* embertípus elődje. Mi csak jelezzük, hogy a kaliforniai Berkeley Egyetem két kutatója, *Allan WILSON* és *Mark STONEKING* illetve *Rebecca CANN*, a Hawaii Egyetem munkatársa a mitokondriumok – a sejtlégzés és energiatermelés központi egységei – DNS-ének vizsgálata során azt a következ-

tetést voltak kénytelenek levonni, hogy valamennyi ma élő ember egyetlen, mintegy 200 000 évvel ezelőtt Dél-Afrikában élt közös ősanya leszármazottja, más anyák leszármazottjai mintegy 50 000 nemzedék alatt kihaltak, csak ezen egyetlen anyai ági leszármazási csoport ivadéakai maradtak fenn. A DNS-vizsgálatok szerint a *crô-magnoni* ember ritkán, még inkább nem kereszteződött az archaikusabb *neandervölgyiekkel*.

Európa ez idő tájt a fejlődés peremvidékén volt, itt mint már említettük kb. Kr. e. 40 000 táján jelent meg a *crô-magnoni* ember, annak is a világosabb bőrű, a D-vitamint könnyebben felvevő változata.

Pillanatnyilag – molekuláris biológiai megközelítés alapján – úgy tűnik, hogy mintegy 120-55 000 éve, a környezethez való alkalmazkodás következtében, genetikai diverzifikáció, a bőr eltérő pigmentációja révén jöttek létre a bőrszín tekintetében eltérő nagy rasszok ismert csoportjai, az europid, negrid, mongolid típusok.

ÉLETMÓD ÉS VALLÁSOS KÉPZETEK A PALEOLITIKUMBAN

A ma élő ember képzelt szellemi felsőbbrendűsége tudatában hajlamos mindenkori saját civilizációját mások kultúrája fölé emelni. Földi emberként elképzelünk is nehéz, hogy a világűrben talán társa, esetleg vetélytársa, netán fejlettebb vetélytársa van világunknak. Aztán: bár az amerikai tömegkultúra világméretű térhódítása erősen megingatta európaiságunkból származó felsőbbrendűségi érzéseinket, titokban és sokszor bevallatlanul, de büszkék vagyunk arra, hogy a világ mai műveltsége az európai, görög-római civilizáción alapszik, germán – gall – brit – itáliai meghatározottságú középkor alakította életképessé, és francia – német – angol, sőt orosz világrendként vált kontinensközivé.

Amúgy ez csak egy kis Európa-centrizmus, fehérember-központúság. Hol vannak ettől kinek-kinek a saját vélt és valós elsőbbségei?

Mindezt nem illúzióromboló szándékkal írtuk le. Mítoszokra, legendákra ősidők óta szüksége van az embereknek, s amikor nem természetes igény teremti meg a legendát, hanem a manipuláció, akkor működésbe lép az a mechanizmus, amiről már a középkorban megállapították, hogy **„Mundus vult decipi, ergo decipiatur”**, azaz hozzávetőlegesen, *„a világ azt akarja, hogy becsapják, tehát be kell csapni”*.

Minden civilizációnak, minden társadalom emberének saját kora kihívásaival kell megküzdenie. Amennyiben sikerrel jár, civilizációja, társadalma, ő maga mint korának hőse nem marad el más társadalmak, kultúrák, civilizációk vagy ennek hősei mögött. Az más kérdés, hogy civilizációja, társadalma esetleg nem illeszkedik mindig bele a fejlődés fő irányába. Erről azonban nem könyvünknek kell szólnia, mi – kis kitérőnk után – mindezt előre bocsátva, állapítsuk már most meg, hogy az őstársadalom embere, annyi más, nem *‘fehér’*, nem indoeurópai, sőt nem európai és nem keresztény társadalom emberével együtt, a maga szintjén kultúrlény volt, s ezt nemcsak eszközhasználata, de mindenkori – kikövetkeztethető – szellemi élete is bizonyítja.

Először röviden vegyük szemügyre a **„primum vivere, deinde philosophare”** jegyében, hogy az őstársadalom egymást követő korszakaiban miként sikerült az embereknek biztosítani az életük fenntartásához szükséges körülményeket.

Az alsó paleolitikum embere, az **Australopithecus**, a **Homo habilis** 10-15 tagú csoportokban élt, kétoldalúan megmunkált – pattintott – kavicseszközöket, choppereket használt a durva munkákhoz, s a lepattanó szilánkokat késként, kaparóként hasznosította. Táplálékának legnagyobb része növényi, gyümölcs, gyökér, gumó, állati eredetű tápláléka leginkább tojás, lárv, rovar, gyík, valamiféle kisállat volt. Nagyvad húsához legfeljebb akkor jutott, ha a ragadozók zsákmányát sikerült elragadnia. Egyébként dögevő volt, a nagyvad vadászat meghaladta lehetőségeit. A tüzet csak alkalmilag ismerte, nem tudta meggyújtani, sem égve tartani. Valószínű, hogy a vízre járó ragadozóktól való félelmében a víztől távolabb levő sziklás vidéken aludt, állandó szálláshelye nem volt. A csoporttól kívülről házasodott, páros családokban élt, amelyekben a nők hagyták el a saját csoportot.

Hozzá képest a középső paleolitikum **Homo erectus** észlény és az élővilág csúcsa volt a maga idejében. A heidelbergi ember jellegzetes eszköze a kétoldalasan megmunkált hosszúkás, háromszög alakú, pattintott kőbalta, a szakóca. Ismerte a tüzet, meggyújtotta, fenn tartotta. Kis emberi közösségekben vándorló életmódot folytatott, csak a korszak második feléből van nyoma annak, hogy viszonylag állandóbb jellegű telephelyeket alakított ki vizek mellett, barlangokban, természetes üregekben. Ez nagyobb, 70-95 tagú csoportok együttélését is lehetővé teszi.

Élete rejtettebb, nem azonnal nyilvánvaló mozzanatait egy kínai lelőhely, a Peking közelében levő *csou-kou-tieni barlang* ásatásai nyomán derítették fel a régészek. Itt

DAVIDSON-BLACK ásott először 1920 táján. A legkorábbi, 1. sz. lelőhely több, mint 40 emberi lény maradványait rejtette és az összesen 13 lelőhelyről emberi maradványokon kívül nemcsak kezdetlegesnek tűnő, de az élet fenntartásához megfelelőnek bizonyult mintegy 100 000 köeszköz került elő, de a táplálékként elfogyasztott állatok csontanyaga is. Az emberi csontmaradványok állatcsontokkal és köeszközeikkel vegyesen, több ezer köbmétert kitevő mennyiségű leletanyag részeként szemléltetik az alsó őskőkorszak emberének életét, s – miért ne –, gondolatvilágára is következtetni engednek.

A *csou-kou-tieni ember* húsevő volt. Legszívesebben két szarvasfaj húsát fogyasztotta, de veremcsapdákkal, tűzben edzett hegyű falándzsákkal elefántot, kétféle orrszarvút, bölényt, bivalyt, lovat, tevét, vaddisznót, őzet, antilopot, juhot is elejtett táplálékul. Valamint embert. Az állatcsontok közé ugyanis szép számmal keveredett embercsont. Semmi se utal arra, hogy megkülönböztette volna az állatok és embertársai testét, a halottak tiszteletének, a temetésnek elemi jelei, nyomai sincsenek.

Ennek különben az egész korszak híjával van. Az előkerült leletek – kevés kivétellel – rendszerint másodlagos lelőhelyekről kerültek elő, általában véletlen – áradás, természeti katasztrófa – juttatta őket oda. A holtakat nem temetik tudatosan, nincsenek sírjaik, sírmellékleteik.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ennek az embernek ne lehettek volna vallásos képzei. Abból, hogy hiányoznak környezetéből a kultikus tevékenység műveléséhez szükséges tárgyak, legfeljebb arra lehet következtetni, hogy a kezdetleges vallási hiedelmek és a kultikus gyakorlat nem követelte tőle feltétlenül fél millió évig fennmaradó kellékeket. Ma a vallástörténészek zöme azt vallja, hogy a vallás az emberré válás során, ezzel a folyamattal párhuzamosan alakult ki, kezdetei tárgyi, később írott emlékek híján nehezen követhetők, erre a szakaszra legfeljebb természeti népek életéből leszűrhető párhuzamok alapján vonható le következtetés. Arról nem beszélve, hogy a Terra Amata-i csekély 400 000 éves lelőhelyen talált okkerfesték-rög egyik végén jól látszik a használat nyoma.

Aztán itt van a *csou-kou-tieni ősember*. Egyfelől okkal gyanítható róla, hogy az emberhús csakúgy élelem volt számára, mint bármilyen állatfajta húsa. Ezt az bizonyítja, hogy az emberi hosszúcsontokat pontosan úgy törte el, mint az állatokét, hogy a velőt könnyebben szedhesse ki belőle. Ugyanakkor a koponyacsont alján viszont éppen úgy szélesített nyílást, az agyvelő „kitermelése” érdekében, mint azt a néprajzkutatók megfigyelése szerint az emberevő melanézek tették már történelmi időkben, például a múlt században. Ezek a melanézek azonban kultikus céllal fogyasztották ellenfeleik agyvelejét, azért, hogy az elpusztított ellenség ereje beléjük szálljon! Ki tagadhatná vallásos képzet jelenlétét ebben a felfogásban? És ki állíthatja teljes bizonyossággal a hasonló kultikus képzet meglétét vagy hiányát a csou-kou-tieni embernél, illetve kortársainál?

A **Homo sapiens**, a neander-völgyi ember és rokonai alig pár tízezer év alatt technikát váltottak, szilánkeszközöket, a korábbiaknál sokkal hatékonyabb kőszerszámokat kezdtek készíteni maguknak. A korszak embere szintén vadászatból élt, rendszeresen gyűjtött tüzet – feltárt telepein jóformán mindenütt előkerült a tűz helye, nyoma –, csonteszközöket is használt, lándzsával és rövid vadászgerellyel szerezte meg táplálékát. Tudatosan, és ami talán mindezeknek a kiindulópontja és végső eredménye, teljesen szervezeten cselekedte mindezt, már főként szavakkal kommunikált, a tagolt beszéd birtokában volt.

Telephelyei is állandóbbak voltak, mint a korábbi embereké. Barlangokban lakott, települési körzete jóval északabbra terjedt ki mint elődeié. A neanderthaloid ember telepedett le először nem fagymentes övezetben, Szibériában, Kínában. Ugyancsak ez az embertípus viselt először valamiféle ‘ruhát’, állatbőrt a hideg ellen.

Ha az előző korszak embere nem sokat törődött halottaival és megette embertársait, a neanderthali típusú emberről csak részben állíthatjuk ugyanezt. A mai Olaszországban, Monte Circeóban talált neandervölgyi koponyát ugyan feltörték, hogy az agyhoz férhessenek, a

horvátországi Krapinában felfedezett tizenvalahány-húszegynéhány személy – idős és fiatal, férfi és nő – csontanyagát állatcsontokkal összekeverve, a velő kinyeréséhez széttörve, megpörköltve tárták fel a régészek, ám a La Ferassie-ban talált sírok két felnőttjét és négy gyermekét eltemették, testüket vörös okkerrel szórták meg, a La Chapelle-aux-Saints-ben talált férfigolttest szintén sírban volt, (valamennyi Franciaországban), a Kijik-Kobában (Krim-félsziget, Ukrajna), a Kebara barlangban, Et Tabunban illetve Mugharet es-Skhulban (Izrael) felfedezett temetkezések sírjai, illetve az utóbbi temetője gondosan, behajlított lábbal és kézzel eltemetett halottak csontvázait rejtette. Mugharet es-Skhulban a tíz sírból hároméves kislány csontvázától mintegy ötven éves férfi csontjaiig mindenféle rendű és rangú halott földi maradványai előkerültek – utóbbi a paleolitikumban öregembernek számított és karjai között óriási vadkan-állkapcsot találtak. Az iraki Shanidar barlangban talált, mintegy 30 éves férfi holttestét virágokra fektetve temették el, a virágporelemzés legalább tízféle virág pollenét mutatta ki a csontokon. Hasonlóképpen, az üzbegisztáni Tesik-Tas barlangban egy gyermeksírban a halott fejét hat pár, a homlokcsontokról le nem választott hegyikecske-szarv övezte.

Az előző időszakhoz képest új tény a mintegy 80 000 éves, a svájci, 2500 m magasságban fekvő Drachenloch barlangban, később másutt is – Mas d'Azil (Franciaország), Petershöhle (Ausztria), Istállóskő (Magyarország) stb. barlangjaiban – felfedezett medvekultusz. A svájci barlang egyik legtávolabbi, legnehezebben megközelíthető termében a fal mellett végighúzóódó padkán 23 medve koponyájának csontjait találták meg, alattuk a gondosan keresztbetett lábszárcsontokkal. Magának a kultusznak a mibenlétét csak találgatják a szakemberek, szibériai természeti népek hasonló szokásai alapján a **totemizmus** – erről majd később ejtünk szót – valamilyen formájára gyanakodhatunk.

A fejlett paleolitikum *crô-magnoni* embere – a nevet a franciaországi Dordogne megye egyik barlangjáról kapta ez az embertípus, ahol 1868-ban először tártak fel ilyen leletet –, meredek retusú, úgynevezett lágy ütéssel leválasztott kőeszközöket készített, amelyek maradéktalanul alkalmasak voltak az elejtett állatok komplex feldolgozására. A korszak emberének szerszámai jobbára többé-kevésbé párhuzamos leütési felületű, általában keskeny kovapengék voltak, erősen szakosított szerszámokat készítettek. A korábbinál gyakoribb lett a mind tökéletesebb agancs- és csonteszközök használata, gerelyének, lándzsájának csontból, agancsból készült a hegye, hatékony, vadászatra és hadakozásra egyaránt alkalmas fegyverek voltak ezek.

Az új embertípust Európában, Ázsiában, Afrikában egyaránt meg lehet találni. Líbiában a Dabba-kultúra kezdetének feltételezett kora Kr. e. 38 000, az iraki Shanidarból előkerült leletek 34 000-33 000 évesek, s hasonló korúnak határozták meg radiokarbonos módszerrel a franciaországi Abri Pataud XIV. szintjének leleteit is. Az ausztriai Willendorf V. szintje 32 000 éves, a magyarországi istállóskői barlang legrégebbi lakói mintegy 30 000 évvel ezelőtt éltek. Nálunk 1927-ben a Szászsebesi Havasokban levő Bordul Mare barlangból kéz- és lábujjperecek, 1941-ben a csoklovinai barlangból nő koponyacsontja, 1952-ben a Baia de Fier melletti Peștera Muierii barlangból paleolitikumi koponya-, állkapocs- és lábszárcsontmaradványok kerültek elő. A Királyerdő Ciur-Izbuc barlangjában mintegy 200 ősember-lábnyomot fedeztek fel, egy férfi, egy nő és egy gyermek nyomai helyenként barlangi medve nyomaival kereszteződnek. Ősember-nyomokat találtak a Vártop-i jégbarlangban is.

Első nyomait Európában, Délnyugat-Franciaországban, fedezték fel, sokáig eredetét is innen keltezték. Napjainkra kiderült, hogy Délnyugat-Európa legfeljebb peremvidéke a fejlett paleolitikumnak, Líbiától az Uralig, illetve Szibériáig és Japánig, a Levantétól a Zagrosz hegységig és Afganisztánig mindenütt megtalálni az ebben a korban élt ember nyomait.

A **paleolitikum** embere jobbára nagyvadak vadászatából élt, Nyugat- és Dél-Európában főleg barlangokban, sziklahasadékok menedékében, ám keletebbre az emberi közösségek megszorodása hamarosan mesterséges lakóhelyek építésére kényszerítette különösen a nagy

folyómedencék lakóit, s nemcsak őket. Szabálytalan vagy kör alakú alaprajzú, félig földbevájt lakásaik padlója egy méterrel a földfelszín alatt volt, facölöpök vagy mamutcsontok tartják a falakat és a tetőt pótló bőroket. Ezeket a földön csontnehezékek tartották egy helyben. Morvaországi lelőhelyen olyan kunyhó maradványait is megtalálták, amelynek alacsony, agyagból készült oldalfalaira oszlopokkal alátámasztott nyeregtető borult.

A településeken felfedezett különálló lakások arra engednek következtetni, hogy kis családokban éltek – bár találtak hosszában, vagy halmazszerűen összeolvadt lakóegységekből álló településeket is –, tény, hogy minden kis családi közösségnek saját, különálló tűzhelye volt. Egy településen 100-125 ember is él. Általában azonban egy – rokoni kapcsolatoktól összefűzött vadászó-gyűjtögető törzs 500-800 főből is állhatott és eltartásához Dél-Európában mintegy 10 000 négyzetkilométer vadászterületre volt szükség. A jégtagaró szélén húzódó tundra-övezetben egyetlen ember eltartásához 200 négyzetkilométer kellett! Így érthető az is, amit 76 felső paleolitikus európai és ázsiai csontváz vizsgálatából állapítottak meg, hogy nem egészen 50%-uk érte meg a 21-ik életévét, csak 12%-uk jutott el 40-ik születésnapjáig, s egyetlen asszony se töltötte be közülük a 30 éves életkort.

A kor embere lelki életének első félreérthetetlen bizonyítékai éppen a halottkultusból adathatók. Korábban a fennebb már említett időszak előtt a horda a halottat gyakorlatilag egyszerűen elfelejtette. A halott ember-volta, az egy közösségbe tartozás érzése valószínű, hogy akkor döbbenetete meg az embert, mikor először álmódott elhunyt elődjével vagy utódjával. A vérségi kötelék összetartó erejének felfedezése az élő vagy halott hozzátartozó iránti felelősségre is ráébresztette. Tény, hogy az ebből a korból származó leletek már egyértelműen valamiféle lélekhitre, túlvilági élet feltételezésére, a halott iránti kegyelet nyomaira utalnak. Ezt bizonyítja az, hogy előbb egyenes testtartással, később zsugorított testhelyzetben – magzat-pózban, a mell magasságáig felhúzott, hánccsal a törzshöz kötözött lábakkal – temetik halottaikat, mégpedig az első időszakban a szálláshely tüze mellé, később pedig minél messzebb attól, korábban természetes mélyedésekben, sziklahasadékokban, később sírgödörben. Ugyanerre enged következtetni a vörös okkerföld jelenléte a sírokban, vagy – néha – a festék nyoma a csontokon. A vörös festék a vért, az életet jelképezi a természeti népeknél! A sírokban talált sírmellékletek – eszközök, használati tárgyak, ételmaradványok, ruha- és fegyverek arra engednek következtetni, hogy halotti ajándékok, áldozatok segítségével próbálták megengesztelni, az élőtől távol tartani. Akár a halottat, akár a halált, mintényt, ez utóbbit egyelőre korántsem antropomorf vagy akár elvont lényként!

Lelki életük a fizikai létfeltételek javulásával párhuzamosan bonyolódott. Az Irkutszk közelében levő Maltában talált gyermeksírra gazdag mellékletei a halottkultusz fokozódását jelzik. Általában a sírleletek a halottal való törődés gondosságát bizonyítják, általánossá válik a vörös okker a sírokban, úgyszintén a sírhely „megépítése”, gyakori a halott mellé tett, vagy ráhelyezett, sokszor bonyolult, rengeteg elemből készített – talán kifejezetten halotti – dísz. A Moszkva melletti Szungir lelőhelyen előkerült két felnőtt és két gyerek csontvázai közül a férfi és a gyermekek egykori ruházatát több ezer, mamutagyardból faragott gyöngy és állatfogak díszítették.

A kor vallási képzeleiről legtöbbet a csak Dél-Európában mintegy 120 lelőhelyről feltárt barlangi művészeti emlékek mondanak. Az első ilyen alkotásokat a spanyolországi Altamira barlangban 1879-ben tárta fel *Marcellino DE SAUTUOLA* gróf. Jóformán el se hitték neki, hogy a paleolitikum emberének a kezenyomát találta meg, csak jó néhány év múlva *Henri DE BREUIL* abbé, a neves jezsuita régész rehabilitálta a szerencsés-szerencsétlen felfedezőt. Később Franciaországban Dordogne (az 1940-ben feltárt Lascaux-i barlang), illetve Arriége (a Trois Frères, Niaux, Montespan stb. barlangok) leletei szolgáltatnak bizonyosságot arra, hogy a barlangfestmények nem valamiféle spanyol jellegzetesség, vagy hamisítvány. Nálunk Kocsoládfalván, Szilágy megyében (Cuciulat, jud. Sălaj.) fedezték fel a barlangi művészet emlékeit.

A legkorábbi ábrázolások mintegy 30 000 éve készültek és nem a neandervölgyi emberek alkotásai, hanem a **Homo sapiens sapiens** képviselőié!

Európában több, mint 200, paleolitikumbeli vésetekkel és festményekkel díszített barlang van. Közülük mintegy 180 a franko-kantábriai vidéken, Dél-Franciaország és Észak-Spanyolország határterületén van. 20 barlang az Ibériai félsziget más pontjain, tízvalahány Itáliában, néhány Európa más vidékein van. Az ok: a vidék kiemelkedően kedvező volt az embercsoportok élete számára, hasonló találkozási helyek keletebbre csak a morvaországi Dolni Věstonicében, az ukrajnai Kosztyenkiben, az oroszországi Szungirban voltak. A régészek számításai szerint a mai Franciaország területén hozzávetőlegesen 2000-3000, Európa más területein az Ural vonaláig legtöbb 10 000 ember élt!

Rajzaik, festményeik, domborműveik és szobraik jobbra állatokat ábrázolnak. Mintegy felük a vadásztól üldözött, megsebzett vagy elejtett állatot mutat be, a többi viszont ép, egészséges, táplálkozó, ivó, üzekedő – tehát szaporodó – példányokat ábrázol. Akárcsak Drachenlochban, ezekben a barlangokban is az eldugottabb, nehezebben hozzáférhető, kizárólag világítóeszközzel járható termekben, folyosó-részletekben láthatók a falakon és/vagy a mennyezeten az alkotások. Ez is jelzi, hogy nem akárki, akármikor, akármilyenért készítette őket és szintén nem akármikor láthatták őket. Amúgy ezekben a barlangokban sohasem laktak, mai szóval élve szentélyeknek használták őket.

Rendeltetésükről, a valószínű szertartásról az árulkodik, hogy a Montespan-barlang egyik, gondosan elszigetelt, csak a beavatottak számára járható részében talált képek és szoborszerű állatfigurák vadászgerely döfésének nyomait hordozták, a vadászatra készülődő törzs képviselői vadászat előtt biztosítani akarták magukat a siker felől, ledöfték az elejtendő állatok képét-szobrát, hiszen, ha ez megvalósul, illetve, ha más barlangokban sikerül elesett, megsebzett formában ábrázolni, *‘magukévá tenni’* az állatot, akkor biztosra vehető a sikeres valódi vadászat is.

A jelenség **szimpatetikus** – hasonlósági – **mágia**, hogy John *FRAZER*, a neves néprajzkutató kifejezésével szóljunk, hasonlóra számos példa van múlt századi, századunkbeli természeti népek civilizációiból, példa rá Leo *FROBENIUS* antilopvadász négere. Ez magyarázza a szaporodással, legeléssel stb. kapcsolatos barlangi ábrázolásokat is. Elvégre az embernek nem volt mindegy, hogy élnek-e kellő számban és választékban állatok a törzs lakóhelye környékén.

Mások jóval bonyolultabb összefüggéseket látnak a barlangi festészet emlékeiben. A. LAMING-EMPERAIR és A. LEROI-GURHAN rámutattak, hogy a barlangi festmények szigorú rend szerint kerültek a barlangok falára, a képek egységes mitológiai-vallásos jelrendszer rögzítésének tekinthetők. Mintegy 60 barlang képeinek vizsgálata alapján a bika-ló ellentétpár kiemelt szerepét, bizonyosfokú kanonizációs ábrázolásrendre való törekvést állapíthattak meg. Éppígy az újabb kutatások alapján ártértékelték az Edouard *PIETTE*től még a múlt században, az Arize patak Mas d’Azil barlangi szakaszán felfedezett, vörös vasoxiddal megjelölt kavicsait. A. B. *COOK* ausztrál néprajzi párhuzamok alapján ezeket az ősök szellemi ereje megtestesülésének tartott *csurungáknak* határozta meg, s hasonlókat ástak ki a régészek több európai, dél- és észak-amerikai barlangból, mi több, az egyik európai barlangban – Birseck, Svájc – a köveket széttörték, szétdobálták, így „*semmisítette meg*” a legyőzött ellenfelet.

A Trois Frères barlang egyik rajza más szenzációval is szolgál. A kép állatbőrökbe bújó, hatalmas agancsot viselő, szarvasfejű, lófarkas, hegyes ragadozófülekkel rendelkező, bagoly-szemeket meresztő, hosszú szakállú táncost ábrázol, embert, aki valószínű, hogy szertartásos okokból bújó álruhába, öltött álarcot. Először tűnik fel a történelemben a kifejezetten szertartás végzésére szakosodott személy, aki hasonlít egyes szibériai természeti népek varázslóihoz, úgy van öltözve, mint azok egy sámánja, aki állatbőrbe öltözve, állatok képében cserkész be a vadászat előtt az elejtendő állatokat, biztosítandó a vadászat sikerét.

A barlangi rajzokon, festményeken, szobrokon túl – amelyeket a művészettörténet elemez mélyrehatóbban –, használati tárgyakon – dárдахajítókon, nyélegyengetőkön, vadászgerely-hegyeken stb. – található vésetek, karcok, domborművű faragások jelzik, hogy a késői paleolitikum embere nem csupán barlangokba rejtőzve élte ki mágia iránti fogékonyságát.

Sőt, korántsem csupán az állatok termékenysége foglalkoztatta. A felső paleolitikum embere számára a törzs szaporasága alapkérdés volt, hiszen a törzs létszámától is függött a közös vadászatok sikere, a sok húst adó nagytestű állatok elejtése csak sok ember értő együttműködésével volt lehetséges.

A szaporítás funkciója, a csoportházasság ténye, a törzsi munkamegosztás – a férfiak dolga a vadászat, a nőké a gyűjtögetés, a lakóhely körül adódó minden munka és a gyermeknevelés – még a paleolitikum kezdetein az anyát állította a társadalom központjába. Korábban azonban – legalább a középső paleolitikumig – a szaporulatnak nem volt igazán jelentősége. Most azonban – a klímakörülmények lassú, de mind érezhetőbb változásával –, az életfeltételek megszigorodásával – és a vérségi kapcsolatok diktálta emberi kötelességek felfedezésével – az emberutód jelentősége megnő, felértékelve egyben az újszülöttet kihordó anyát. Valószínű, hogy ez magyarázza azoknak a Pireneusoktól az Uralig kimutatható, általában 10-20 cm magasságú szobrocskáknak a megjelenését, amelyek az emberi termékenységet testesítik meg ebben a civilizációban.

A kőből, elefántcsontból faragott vagy agyagból mintázott és kiégetett nőszobrocskák – kissé gúnyos nevükön a lelőhelyük után pl. Willendorfi, Věstonicei, Lauselli Vénusznak nevezett faragványok és mintázmányok – ún. **styeatopyg** – zsírosfarú – típushoz tartozó, nagytestű, telt keblű, széles csípőjű, általában áldott állapotban levő nőt ábrázolnak. Fejüket legtöbbször kis gömb vagy kúp jelzi, arcvonások nélkül, karjaik véznák, mellükön összekulcsoltak, vastag combjaikból vékony lábak keskenyednek el, a lábfejeket szintén csak jelzik, akárcsak a hajukat, bár a willendorfi Vénusz lehajtott fején göndör a haj. Két kivétellel mindenik lelet ruhátlan, a kivételek egyike zsinórt, másika bojtot visel '*ruhaként*'. Néha vörös festékkel festettek. Valamennyi figura nemi jellege – esetenként épp a nemi szervek kihangsúlyozása révén – fokozott, aláhúzva azt, hogy valamilyen kultusz, de legalábbis a termékenységre irányuló eszmeiség hordozói. Ugyanakkor kivétel nélkül településekről kerültek elő, kizárva azt a lehetőséget, hogy nyilvános szertartások kellékei lettek volna.

A Vénusz-szobrok mellett állatfigurákat is faragnak, a dél-oroszországi, Kosztyonki I. néven ismert lelőhelyen például két nőszobrocska mellett – egyikük különös ismertetőjele a hátán levő zsinór –, két mamutfigura, s több más, ragadozó állat fejének faragványa került elő, hasonlóképpen Dolni Věstonicében (Morvaország) az ottani Vénusz közelében is találtak állatfigurákat.

Hasonlóképpen sokat mondanak a paleolitikum emberének kultikus eszméiről bizonyos, sokáig észre sem vett „*apróságok*”. Alexander MARSHACK a Niaux-i barlangban ibolyántúli fényben vizsgálva az egyik központi – lovat megörökítő – ábrázolást, azt vette észre, hogy a ló szeme egy ásványi zárvány, kiemelt fontosságú hely a barlangban. Ugyanő fedezte föl mikroszkópos vizsgálat alapján, hogy az 1880 óta ismert úgynevezett *marsallbotok* nem a vadászmágia eszközei, hanem a montgaudieri a környék tavaszi ökológikus rendjének képi rögzítése, a La Vache barlangban felfedezett *marsallbot* pedig beavatási szertartás jelképes ábrázolása – kelléke.

F. BOURDIER már szinte 40 éve bebizonyította, hogy bizonyos matematikai alapfelismerések már a paleolitikumban megvoltak. A hármas, ötös, hetes ráadásul mágikus számként viselkednek és ennek megfelelően kezelik is őket. A La Ferrassie-i barlangban a hármas és többszöröse, az angliai Gough's Cave-ban s a belgiumi Remouchamps-ban az ötös, Ukrajnában a Mezin-i, Szibériában a már említett Maltában a hét és többszöröse jelennek meg csontfaragásokon. Kérdés, hogy mennyire tudatosan, illetve, hogy mi rejlik a számviszo-

nyok rögzítése mögött. De szögezzük le, a sumérok számolástudománya csak DÄNIKENNél és fegyvertársainál származik az űrlényektől!

Mi több, egyes mitológiai rendszerekben a hármas mellett a hatos és a kilences a vízhez, illetve a madarakhoz, a hetes pedig az anyajogú, szarvasmarha-központú rendszerek embe-réhez kapcsolódik. Ez utóbbi magyarázata, az, hogy a hetes az ember számára máig lélektani határ, az egydimenziós jelek befogadásának küszöbértéke. Ezen túl, már a paleolitikumi ember észrevette a hold változásainak, a menstruációs ciklusnak analógiáját, illetve, hogy az emberi terhesség időtartama és a szarvasmarha vemhességi időszaka hozzávetőlegesen egyezik, 10 holdhónap. Ez a magyarázata a jelzett nő-szarvasmarha-Hold azonosságnak, mint ahogy az év hosszának, illetve a ló vemhességi időszakának egybeesése – 13 holdhónap – a férfi-ló-Nap megfelelés meghatározója. Ez megmagyarázza a kozmikus jelképrendszerek egyikét-másikát is.

Ma a vallástörténészek zöme azt vallja, hogy a vallás az emberré válás során, ezzel a folyamattal párhuzamosan alakult ki, kezdetei tárgyi, később írott emlékek híján nehezen követhetők, erre a szakaszra legfeljebb természeti népek életéből leszűrhető párhuzamok alapján vonható le következtetés. A felső és még talán a középső paleolitikum embere is a természet erejét saját erejéhez mérve határtalanul nagyinak, kiszámíthatatlannak, befolyásolha-tatlannak érezte. Maga alá gyűrve azonban néhány, korábban külső, idegen erőnek tűnő eszközt – tűz, öltözk, tudatos táplálékszerzés, tudatos menedékkészítés stb. – meggyőződik arról, hogy a természet erői, életének úgymond irányítói bizonyos fokig saját erőből, saját tapasztalatokkal befolyásolhatók, *‘akaratum’* módosítható, legfeljebb saját tevékenységét meg kell pótolni olyan cselekedetekkel, melyek tapasztalata szerint kedvezőleg hatnak a rejtett erőkre. Függőség az ember lehetőségeit meghaladó erőkkel szemben, s ugyanakkor – a hason-lósági mágia meg ki tudja még milyen cselekedetek, például áldozatok bemutatása stb. révén – a függőség alól való szabadulás igénye...

Ha pedig a többletcselekedet eredményhez vezet, a **„post hoc, ergo propter hoc”** logikája alapján legközelebb is sort kerítenek rá, alkalmi cselekvésből állandó cselekvéssé válik – az oksági kapcsolatot helyettesítő időbeli egymásutánisági kapcsolat rögzül, akkor is, ha ok-okozati kapcsolat nincs a jelenségek között. Különösen, mert pszichikailag megfelelő körülményeket teremt az akció – a vadászmágia esetében a vadászat – sikeréhez. A korai mágikus szertartások amúgy azt is kifejezik, hogy az ember igyekszik felülkerekedni az őt akadályozó erők hatalmán. A rítusok végrehajtása révén a paleolitikum embere lényegében felszabadul ideig-óráig az ellenséges hatalom, például a vadászat sikerét akadályozó hatalmak – egyelőre természeti erők – kényszere alól.

NÉHÁNY ALAPFOGALOM

Mielőtt a továbbiakban a mezolitikum és az újkőkorszak emberének fizikai és szellemi életét kezdenénk vizsgálni, tisztázzunk néhány fogalmat.

A vadászó paleolitikumi ember hasonlósági mágikus cselekedeteiben megfigyelhető **néhány, a mágikus eljárásokra általában jellemző vonás**: közös bennük az, hogy különféle cselekvések, mozgások stb. segítségével befolyásolni próbálják a természetet, az állatokat, az élő embereket s a már nem élő lények szellemeit, mágikus eszközökkel igyekeznek szabadulni betegségeiktől, vélt, vagy valós ellenségeiktől, ez kell, hogy erőt adjon fegyvereiknek – alkalom adtán nekik maguknak is –, ugyanakkor minden közösségnek megvannak a csak rá jellemző, csak tőle gyakorolt szertartásai, amelyek tartásának helye, ideje, módja törzsi titok –, olvassuk el ezzel kapcsolatosan bár azt, amit Thor HEYERDAHL ír a Húsvét szigetek amúgy megkeresztelkedett lakóinak aku-akuikkal kapcsolatos cselekedeteiről. És ebben csak a családi mágikus cselekedeteket írja le megértéssel és némi humorral, csak érintőlegesen, a szobrok felállítása kapcsán szól a kollektív mágikus szertartásról, ami egyszerre feltétele a közös vállalkozás sikerének, s jelképe a közösséghez való tartozásnak a közösség létének, állandóságának.

A vadásztársadalom legfontosabb élményei, félelmei, érdekei az állatvilághoz kapcsolódtak, emiatt az állatoknak alapvető szerep jut mágikus szertartásaikban. Drachenloch és a többi medvebarlang szemléletes példa ehhez, de még jobban ahhoz, ahogy egy emberi közösség szoros kapcsolatot talál önmaga és vadászterületének legnagyobb, legerősebb állata között.

A természeti népek embere azonosságot lát önmaga és a környező világ tárgyai, élőlényei között. Neki a kő is eleven lehet, ennek a hitnek a maradványa a földműves „*párbeszéde*” az ekéjét kicsorbító kővel, a kisgyerek dialógusa az őt elbotlasztó székkal, ugyancsak ennek a hitnek a továbbélése teszi lehetővé a természetközelen élő ember „*beszélgetését*” fűvel, fával, madárral, felugró nyúllal. Az erős, ügyes állattal való kapcsolat ugyanakkor felemelő élmény, jó dolog erősnek lenni, mint a medve, a párduc, olyan szemmel rendelkezni, mint a karvaly, a turul, gyorsnak lenni, mint a szarvas. Mivel a paleolitikum emberének fogalma sincs az ember eredetéről, ugyanakkor annál jobb véleménye van önmaga és törzsi társai erejéről, éles szeméről, fürgeségéről, természetes mechanizmuson alapszik az a törekvése, hogy törzsét és önmagát a köztiszteletben álló és rettegett állattól származtassa. Elvégre az emberek közötti egyetlen világos kapcsolat a vérségi, rokoni, másféle kapcsolat nincs is, miért lenne másféle kapcsolat az ember létét biztosító – vagy azt fenyegető – élőlény és az ember között, mint a rokoni-szülői-csoportosi viszony?!

A **totem** szó az észak-amerikai algonkin indiánok nyelvéből származik, abban az **ototeman** szó azt jelenti „*ő (férfi-, vagy nő-) rokonom*”, ma a szó átvitt értelemben az ‘ős’ megnevezésére szolgál. **A totemizmus itt és ebben az őstörténeti korszakban elsősorban állatostól, ritkábban növénytől vagy tárgytól való közvetlen leszármazás hiedelmét jelenti, tulajdonképpen az őstársadalom emberei közötti rokoni kapcsolatok kivetítése azokra az állatokra, növényekre, tárgyakra, amelyekről a közösség élete függ.** A szakirodalom szerint az állattotemek inkább a vadásztársadalmakra, ritkás növényzetű térségekre jellemzők, a tropikus, buja növényzetű földrajzi térségekben inkább növényi totemek találhatók. Mint vallásos képzet, a totemizmus már az őstársadalom fejlődésének korai szakaszában megjelenik – a *medvekultusz* első nyomát mint mondtuk, körülbelül 80 000 évvel ezelőtről lehet kimutatni – és fejlettebb, későbbi, ‘*továbbélő*’ formáiban szinte minden népnél kimutatható a fejlődés adott szakaszában. Csak emlékeztetünk: az etruszok, majd a rómaiak farkasa, a római sas, a finnugor népek medvéje, a magyar turul, csodaszarvas stb. megannyi egykori totemállat.

A totemállatot – egyszerűsítsük erre a képletet – és szféráját különleges, szakrális, mágikus állandó tilalmak – **tabuk** – védik. Magát a totemállatot elejteni, megsebesíteni, elfogyasztani, eladni általában tilos. Ha mégis el kell ejteni, mágikus szertartás szükséges a tilalom alól való feloldáshoz. Sokszor magát az állatot is tilos megnevezni, lásd pl. hogy a finnugor népek medvekultuszában a medvét bóknévvel – Nagy, Öreg stb., kell megnevezni –, hogy nyelvünkben a **‘canis lupus’** neve máig *‘farkas’*, ami szintén bóknévnek tekinthető, hogy a **‘medve’** megnevezés a szláv **‘medvegj’**, *‘mézevő’* név átvétele, maga az eredeti finn-ugor név elfelejtődött, eltűnt. Tilos az **endogámia**, tehát az azonos totemhez tartozó, „közös őstű” személyek házassága, tilos a totemállatot képviselő varázsló bántalmazása, helyenként akár érintése is, a közösséghez való tartozást különleges, csak a totemállat közösségére jellemző beavatási szertartás szentesíti, amelyre általában a serdülőkor táján kerül sor.

A *John LONGTól* kortárs természeti népeknél megfigyelt, később másoktól is leírt totemizmus egyéb jellemzőket is hordoz, ilyen az a hiedelem, hogy a totemállat népéhez tartozó személy a halál után egyesül mitikus állatövével, hogy a totemállat húsból elfogyasztott évenkénti szertartásos közös lakoma – az **intichuma** – egyben egyesülés a totemállattal, ezek azonban valószínű, hogy későbbi fejlődés eredményei. Ugyanakkor a totemizmus számos eleme került be későbbi valódi vallásokba.

Valódi vallásokat írtunk, **hát a totemizmus nem vallás? Nem, ugyanis a totemállatban a törzs tagjai összetartozásuk zálogát – később jelképét – önmaguk megtestesülését látják, azonosnak érzik vele magukat. A totemállatra való hivatkozással érvényes tabukat lehet elrendelni, de ezek nem egy, az emberi sorsok fölött uralkodó idegen, kívülálló hatalom, az istenség parancsai.** Az más kérdés, hogy a tabuk képzeletbeli, hamis kapcsolatok alapján születnek, miközben reális, köznapi kérdéseket szabályoznak. Ilyen értelemben a totemizmus minden, az ősi hitvilághoz tartozó más hiedelemmel együtt, vallási hiedelem.

Az ősi hiedelmek tanulmányozásakor a totemhez fogható jelentőségű kulcsszó a **fétis**. A portugál **‘fetico’** – *mágia, varázslat* értelmű –, mások szerint a szintén portugál **‘feiticio’** – *csinált, mesterséges* jelentésű – szóból származó **fetisizmus** kifejezés **olyan természetes vagy mesterséges tárgyak, fétisek tiszteletét jelenti, amelyek a természeti népek emberének hite szerint rejtélyes, titokzatos hatóerővel, manával rendelkeznek.**

Ez is új fogalom, előbb tehát szóljunk pár mondatot a **manáról**. Az **őstársadalom embere úgy érezte, hogy körülötte a természetben, a társadalomban, az őt körülvevő, számára bonyolult világban titokzatos, az emberi akarattól független, személytelen erők hatnak. Ezt ez erőt a R. CODRINGTON misszionáriustól, a jelenség, hiedelem felfedezőjétől vizsgált melanéz törzsek nyelvén manának nevezték.** Később észak-amerikai indián törzseknél is felismerték Az irokézekenél **orenda** volt a neve. Más-más néven (**wakan** – dakota, **wakanda** – sziú, **coen** – athapaszkán, **pokunt** – sosón stb.) egyéb indián törzseknél – és nemcsak azoknál – szintén megvan.

Manája – csodálatos ereje, hatalma, képessége – van mindenekelőtt – még *CODRINGTON* megfigyelései szerint – a törzs kiemelkedő tagjainak, a varázslónak, a törzsfőnöknek, a különös képességekkel bíró törzsi tagoknak, de manája van bizonyos használati vagy különleges természeti és mesterséges tárgyaknak, élőlényeknek, gesztusoknak, cselekedeteknek. Ez nem öröktől való és örökkévaló, titokzatos úton, ilyen eszközökkel megszerezhető, befolyásolható, de el is veszhető. Leggyakrabban azonban még holta után is tapad viselőjéhez, erőt ad az utódoknak, átöröklődik azokra.

Most térjünk vissza a **fetisizmushoz**. Létét *Ch. DE BROSSÉ* abbé fedezte a XVIII. század belső-afrikai törzseinek valóságában, akik egyszerre tisztelték a konkrét tárgyat és annak manáját. Egyéni és közösségi fétisek egész sorát érezte a természeti társadalomban élő ember sorsát befolyásoló tényezőnek, olyannak, amely manája révén egyszerre ura tisztelőjének, de attól uralt is, hiszen a nem hatékony fétis helyett hatékonyabbat választhat gazdája. Ám hadd ne menjünk bele a fétishit apró részleteibe, itt csak azt jegyezzük még meg, hogy a fejlődés

elemzett szakaszában a fétis tisztelete összeolvadhat a totemállat vagy a halottkultusz elemeivel, adott esetben észak-amerikai indián kultúrák állatalakra emlékeztető, ilyen faragványokkal díszített faoszlopáról nehéz eldönteni, hogy fétisek vagy totemoszlopok.

Itt kell bővebben szólnunk a **halottkultuszról**, hiszen a halott már régen emberfölötti erő hordozójaként tisztelt. Mindenekelőtt, **az, hogy a leszármazási, vérségi kapcsolat ősök és utódok között nyilvánvalóvá válik, egyértelművé teszi, hogy az utódok minden sikere valamilyen módon az ősöknek is köszönhető.**

Mai ember számára ez természetes, a felhalmozott társadalmi tapasztalat magától értetődő módon az utódok hozománya. A paleolitikum embere számára **ez a halottak kultuszának egyik forrása: a halott manája átruházódik az utódokra.**

A halottakkal kapcsolatos másik érzélem a **rettegés**. Természetes és magától értetődő ez akkor és abban a társadalomban, amelyben nincs ésszerű magyarázata a járválynak, a vérmérgezésnek, megannyi halállal járó egészségügyi katasztrófának. Az egészséges ember fél attól, hogy kapcsolatba kerülve a halottal, „*ráragad*” a halál. Nem a betegség, hanem az elmúlás.

Ekkor kezd kialakulni **az élő ember lelkétől különböző minőségű, a halott szelleme**ként felfogott képzet. **A lelket anyagi, rendszerint a vérrel vagy a kilélegzett levegővel azonos valaminek** képzelik el, amely a vérkeringés, a lélegzet megszűnésekor megsemmisül, de ez utóbbi legalábbis elhagyja a testet. **A szellem** valami egészen más, szintén anyagi létező, madár, kísértet, **ködlény, hazajáró lélek, amely jóságos, vagy ártó túlvilági lényként befolyásolja az élők sorsát.**

Ezzel egy időben alakul ki **a túlvilág képzete**. A túlvilág lehet az örök boldogság, a földi létnél különb lét világa és lehet sivár, kietlen vegetálás színhelye, vagy lehet mindkettő – később, az emberek közötti különbségek hangsúlyozódásával. Ez időben azonban a túlvilág még mindenki számára egyforma, a halottak sorsával együtt, lásd a korai nagy rabszolgatartó társadalmak túlvilág-eszméit.

Mindez együttvéve okozza azt a kettősséget, ami a halottak földi maradványai iránt mutatkozik: a halott testének megtartására és teljes elpusztítására egyaránt találunk példát. Az első felfogás képviselői előbb a **korhasztásban**, majd **a csontok szertartásos megőrzésében** találják meg a lehetőséget az ősök kultuszára. Később majd ugyanők fogják bebalzsamozni jeles halottaikat, vagy építenek monumentális sírépítményeket a holttesteik fölé. A másik felfogás, az **égetés** hívei máglyára teszik halottaikat. Az más kérdés, hogy már a következő időszakban legalább domb, ha nem építmény kerül a hamvak fölé is.

A **mana igazi hordozója** azonban mindenkor **az élő ember**, közülük is az, **aki látható jelét hordja rendkívüliségének, más mint a többi ember, vagy többet tud társainál.**

Az első kategóriába tartoznak legalábbis a majdnem kortárs természeti népek között szerzett tapasztalatok szerint a labilis idegrendszerű, ideg- és elmebajokra hajlamos, vagy ilyenekben szenvedő egyének. Az epileptikus, skizofrén, mániás-depressziós beteg törzsi tagok viselkedése könnyen felfogható a rejtélyes erő hatásának és innen csak egy lépés a varázsló funkciójának kisajátítása, különösen ha – mint az gyakran előfordul – a sérült, vagy sérülékeny idegrendszerhez különös magatartásbeli megnyilvánulások és adott esetben, józan pillanatokban karizmatikus, vagy annak tűnő szellemi megnyilvánulások társulnak.

A mana testi jelek viselésében is megnyilvánulhat. *Karl MAY Kleki Petrája* – ő *WINNETOU* az indiánok közé tudásáért befogadott fehér nevelője volt – nemcsak a mesélőkedv szülötte, a *‘fehér tanító’* alakját a kortárs utazók néprajzi feljegyzései alapján mintázta az író. Ha a testi hiba kellő pszichikai adottságokkal társult, a mana képzete magától adódott még a későbbi idők emberénél is, lásd például *MAKEDÓN FÜLÖP*, vagy *TIMUR LENK* sántaságát és karizmáját.

Végül, de nem utolsó sorban a rendkívüli szellemi képesség, a másokét meghaladó tudás, kezűgyesség szintén mana, hordozója kiemelkedik mások közül, legfeljebb nem különleges erő, hanem különleges ismeretek birtokosaként. Ő az, aki tudja, hogyan kell használni a

gyógyfüveket, trepanáció, koponyalékelési műtéteket végez szilánkeszközökkel, bambusz-töredékekkel, maláriát gyógyít a kínafa kérgének főzetével, persze nem a modern természetgyógyászat művelőjeként, hanem *‘felső sugallatra’*, még akkor is, ha legbelül racionális okokat kapiskál.

Ma élő természeti népeknél **varázsló és javasember, sámán és orvos** a két minőség neve, *„fekete varázsló”* a felsőbb hatalmakkal közvetlen kapcsolatban levő, ártó személy, *„fehér varázsló”* a gyógyító, a felsőbb hatalmakkal csak az emberek hasznára kapcsolatot teremtő, áldó társa.

A kétféle varázsló egy személyben is megfér, de ma a néprajz elkülöníti őket. Az első megtestesítője a **sámán** – a tunguz *saman, shaman, megszállott* szóból –, aki természetes, önhipnózissal létrehozott vagy mesterséges, hallucinogén anyaggal kiváltott transzban kommunikál – hívei érdekében és nevében – a szellemekkel.

Ez az eredetileg az észak-szibériai, urál-altáji népeknél felfedezett hit, **sámánizmusnak** mai fogalmaink rendszerében **azt a vallásos gyakorlatot nevezzük, amely azon alapszik, hogy a sámánnak különleges, természetfölötti ereje van, ennek révén kapcsolatot teremt a túlvilággal, érzéken túli ismeretei segítségével megnyeri a jó szellemek támogatását, távol tartja a rossz szellemeket, önkívületi állapotban – érzése szerint – a lelke időlegesen az égbe, a túlvilágra jut és ott rendkívüli kultikus jellegű és gyógyító képességeket szerez.** Mint kiderült, a sámánizmus gyakran előfordult az őstörténeti vallások között, ma megvan a kortárs Európa kivételével mindenütt, a többi kontinens számos természeti népénél. A ma élő mintegy 12 millió sámánista hívő közül kb. 11 millió a két Korea, a többi Mongólia, Oroszország szibériai része, Törökország és Tibet lakója.

A *„fehér varázslót”, a javasembert* afrikai és amerikai természeti népeknél figyelték meg. Ők napjainkban már inkább a mana birtoklásának a látszatát igyekeznek megőrizni, miközben tudtában vannak annak, hogy gyógyító sikereiket egészségügyi tapasztalataiknak, a gyógyfüvek ismeretének, újabban a valódi gyógyszerek használatának köszönhetik.

Mielőtt a kérdéskört lezárnánk, állapítsuk meg, hogy a gyógyító ember, a varázsló mágikus szertartásokkal igyekszik befolyásolni maga körül a világot, a mágikus szertartásokat mintegy biztos, bevált eszközként vetve be a maga körül tapasztalt világ kiszámíthatatlan tényeivel szemben.

A görög *mageia* – varázslás – szóból származó **mágia olyan bonyolult eljárásrendszer neve, amely azon a hiedelmen alapszik, hogy adott cselekvések végzése, szimbólumok, jelek alkalmazása révén befolyásolható a természeti és természetfölötti világ.** Korábban, az előző fejezetben már említettük azt a gondolati mechanizmust, amely a mágiát működteti és azt is, hogy már a középső paleolitikum emberénél megfigyelhető szimpatikus cselekedetek, vadászmágia, termékenységi mágia formájában.

Itt és most kiszélesedik a mágia használati köre, a varázsló majd minden cselekedete mágikus cselekedet: az ellenséget megrontja, a beteget meggyógyítja bonyolult, összetett szertartásai, e szertartások látványosság-elemei, sokszor csak érdekes, meghökkentő, máskor az egyszerű embert megrémítő kellékei révén. Ugyanakkor épp a varázslók találkoznak legkorábban azzal a tapasztalattal, hogy adott esetben, hétköznapi dolgokban – lásd betegség, vadász-sikertelenség stb. – a legbonyolultabb mágikus eljárás is eredménytelen, az ember egyszerűen képtelen megvalósítani akaratát, valami emberfeletti hatalom ellenszegül annak. A megoldás emberi és nagyon egyszerű: a mágikus cselekvést az ellenszegülő hatalomhoz kell címezni, hogy az mintegy *„belegyezzen”* a kívánt cselekvés megvalósulásba. Ami azt jelenti, hogy az eddigi természeti céloktól indokolt, és azokra irányuló egységes cselekvés – vadászat és vadászmágia – egysége megbomlik, a vadászat *„földi”, profán tény*, a vadászat megsegítése érdekében az emberfeletti hatalomhoz való fordulás viszont **kultikus, „szent” cselekedet** lesz.

A MEZOLITIKUM ÉS A NEOLITIKUM EMBERÉNEK VALLÁSOS KÉPZETEI

Foglaljuk röviden össze mindazt, ami a paleolitikum utolsó évezredeinek emberét nagy vonalakban jellemzi.

Anyagi léte tekintetében: vegyes zsákmányolást folytat, alkalomszerűen, nem következetesen próbál bizonyos növényeket termelni, a kutyát házasítja, a sertést hasonló módon tartja szállása közelében. Területi csoportokban él, de alapvető társadalmi egység fokozatosan a család lesz, a korábbi laza rokonsági rendszert felváltja a vérségi kapcsolaton alapuló egyvonalú leszármazási rend, kialakulnak a leszármazási ágazatok. Ezen alapul majd a későbbi nemzetségi szervezet.

Szellemi tekintetben: halottkultusz, – totemisztikus-mágikus cselekvések kialakulása, gyülekezési-szertartási helyek, szertartási kunyhók megléte, a számolás, az időszámítás adatai rögzítésének első jelei.

Délnyugat-Ázsiában, a Közel-Keleten a fejlődés túlmutat a vadász-halász-gyűjtögető életmódon. Kelet-Szíriában a mureybiti ásatások során nemcsak vadászzsákmány – elejtett vad szarvasmarha, pontosabban őstulok, vadszamár, vadjuh, vadkecske, vaddisznó, gazella – csontjait tárták fel, de vadárpa, kétféle vadbúza, alakor és tönkölybúza, valamint hüvelyesek magvait is. Egy másik ilyen genetikai központ Közép-Amerikában van, Közép- és Dél-Mexikóban természetien kezdik a babot, tökört, később a kukoricát, pár fűszernövényt és gyümölcsféléseget. Délkelet-Ázsiában, egy harmadik genetikai központban megkezdődik előbb a bab és a borsó, majd a rizs, a taro- és yamgyökerek termesztése, illetve házasítani kezdik a tyúkot, disznót, bivalyt, az ázsiai szarvasmarhát. Más kisebb házasítási központok is vannak, jelentőség szempontjából azonban csak az említett kettő mérhető a közel-keletihez.

Az Európában termesztett, ma őshonosnak tekintett növények vad változatai nagyjából az úgynevezett Termékeny Félhold domboldalain, magassíkjain teremnek, a Földközi-tenger keleti partvidékétől elindulva Kelet-Anatólián és Észak-Irakon keresztül a nyugat-iráni Zagrosz hegységig terjedő területen. A vadgabonák egymástól különböző fajtáinak mai elterjedtsége – de a régészeti leletek is – azt bizonyítják, hogy a 'nemesítés', azaz a rendszeres termesztésre alkalmas fajták kialakítása ennek az övezetnek több pontján is végbement, a búzát azonban például valószínű a Kr. e. IX. évezredben a Jordán folyó felső folyása mentén házasították (Tell esz Szultán, ismertebb nevén Jericho, ma Izraelben), az állattartás kezdeteire a Zagrosz-hegység lejtőiről vannak adatok (Gandzs Dare, ma Iránban, Aq Küprük, ma Afganisztánban).

A fokozatos letelepedés, a vadon termő gabonafélék rendszeres gyűjtése korának állapotaira az izraeli Júdeai-hegységben fekvő sukbai, pontosabban a település helyéről, egy száraz folyóvölgyről, Vadi en Natufról elnevezett natufi kultúra – ***a régészetben a kultúra, másképpen műveltség adott, közös jellemzők alapján, más jellemzőkkel rendelkező régészeti anyagoktól jól megkülönböztethető, eltérő jellegű régészeti anyag gyűjtőneve*** –, legjellegzetesebb lelőhelye, az 1950-től feltárt Jericho. Itt körülbelül Kr. e. 9000 körül vertek először tanyát egy már azóta ismert forrás mellett a Natuf-kultúra vadász-gyűjtögetői. Az erre a műveltségre jellemző kerek, vékony körétegre rakott, sárral bevont gyékényből készített falú kunyhókban lakó népesség már Kr. e. 8000 körül vastag fallal övezte települését, Kr. e. 7800 tájáról származik első, templomnak nevezhető közösségi épületük. Kr. e. 7500 körül már másfél hektáros a település, lakói kőfallal övezett, vályogtéglából épített, kör alakú, dögölt és tapasztott padlójú házakban élnek, eszközeik között sok a mozsár, az őrlőkö, a kovapengéjű, kőszilánkokból készített sarló. A növényeket még nem termesztik, de begyűjtik, ami vadon terem.

Mint említettük Jericho mezolitikumi embere tízezer évvel ezelőtt már erődítményt épített. Az árok 3 méter mély, 9 méter széles volt, mögötte kőfal állt, amelyet bástyák erősítettek meg. Ugyanakkor szerszámaik nem különböztek a Vadi-en-Natuf száraz völgye embereinek szerszámaiktól. A jerichoi építmények lakói, a domború téгла népe, majd a tapasztott padló készítői – de a többi felfedezett település, Nahal-Oren, Beida stb. – lakói egyaránt úgy készítették a szerszámaikat, mint a maglemosiak, ugyanakkor kétszemű búza, vadárpa, borsó-félék és pisztácia tanúskodik növénytermesztő voltukról és sok-sok kecskegida csontja arról, hogy inkább tenyésztették, mintsem vadászták ezt az állatfajt.

Gondolataikról, hiedelmeikről a leletek árulkodnak. A natufi kultúra embere egy tengeri csiga, a dentalium kagylójából készített magának nyakláncot, karkötőt, combdísz, fülbevalót és fejéket, a nők metszőfogait kihúzták, a testet bizonyos alkalmakkor vörösre festették, a sírokra bonyolult, körkörös elrendezésben köveket raktak, csontból és kővekből sematikus ember- és állatfej-idolumokat faragtak, egy Ain Szahriban talált szobrocska pedig – a termékenységre utalva – szeretkező emberpárt ábrázol.

Érdekes, a halottkultusz meglétéről és fejlett szintjéről árulkodó tény, hogy a Kr. e. IX. évezred Tell esz-Szultán emberei 8,5 méter magas, 10 méter átmérőjű, tehát bástyaszerű tornyot emeltek halottaiknak – ebben csontok mellett koponya-temetkezések nyomait találták a régészek.

Jericho korai lakosai – **a domború téгла népe** – halottaikat a ház padlója alá temették, leválasztott koponyáikat pedig gondosan kiképzett fészkekbe rakták.

Az őket követő, „**tapasztott padló népe**” – az úgynevezett Jericho-B réteg – embere egyik házában oltárfülkét találtak, előtt dioritból faragott kőkockával, egy másik épület pedig áldozóhelynek tűnik, ahol égő áldozatot mutattak be. A halottkultusz is megváltozik. A halott koponyájáról leválasztják az alsó állkapcsot, a többi gipszréteggel vonják be, megmintázva az arc formáját és néha festve is a „*portrét*”. A szemeket kagylóhéjjal jelzik. A koponyát a lakás kiemelt helyén –, az egyik sarokban tárolják. Volt ház, amelynek kultikus sarkában hét ilyen koponyát találtak. A mostani Szíriában levő Tell el Mureybit Kr. e. 8000 tájáról keltezhető III. rétegének házai falát kecske és szarvasmarha szarvai díszítik, több házban is megtalálták az ősök csontjait. Az egyik házból egy mészkőből faragott fejszobrocska került elő.

A fejlődés következő láncszemét a mai Észak-Szíriában tárták fel. Mureybit és Tell-Abu-Hureira, két az Eufrátesz mentén fekvő lelőhely korai rétegei fontos adatokkal szolgálnak a mai kultúrnövények kialakulásáról. Mureybitben tárták fel a legrégebbi domesztikált növény, az alakor – egyszemű búza – első maradványait, Abu Hureira lakói pedig Kr. e. 9500 körül letelepedett gyűjtögetőkből Kr. e. 6500 táján gabonatermelőkké lettek.

Mureybitben vallástörténeti szempontból is figyelemreméltó tény bizonyítékai kerültek elő. Ebben a részben vízi zsákmányoló, halászó, rákot, kagylót gyűjtő életmódú közösségben tabu tiltotta a hal fogyasztását!

Az állattartás és a kezdetleges földművelés amúgy hamar összekapcsolódott. A nem natufi ember életét ebben a korszakban és a térség más részében legjobban a dzsarmói leletek szemléltetik. Dzsarmó falu hajdanán, a Kr. e. hetedik évezred első felében a mai Kurdisztán mostanság annyit vitatott térségében állt egy hegyfokon. Mintegy 300 évig létezett településként. A huszonöt-harminc, agyagból rakott falú ház mindegyikében három-négy kis szoba volt, a házak mindkét oldalán udvar, vagy nyitott folyosó húzódott. A házakban agyagból épített kemencéket, s gabonátárolók alapjait fedeztek fel a régészek. A padlót gyékényfonatból készült szőnyeggel fedték. A falu nagyjából 150 lakója alig vadászott, a talált állatcsontoknak mindössze 5%-a vadállat csontja, ám tenyésztették a juhot s a kecskét, később a sertést és főképpen termesztették az alakort meg a tönkölybúzát, a kétsoros árpat, a borsót.

Kultikus képzeteikről az árulkodik, hogy gyengén égetett agyagból állat- és női alakokat formáztak, ám nem ismerték az agyagedények készítésének módját. Ez tanúsítja, hogy Dzsarmo hegyi, illetve Zawi Csemi Sanidar, vagy Karim Sahir síkföldi falvak lakója mezoliti-

kumi ember. Későbbi más khuzisztáni és lurisztáni (Délnyugat-Irán) leletek azt bizonyítják, hogy **legalább két átmeneti forma köti össze a paleolitikumi és neolitikumi ember életmódját**. Az elsőt, a korábbi inkább a fogyasztható magvak rendszeres gyűjtögetése, ritkábban termesztése, vadászat, halászat, jobbra kecskék, alkalmilag juhok ház körüli tartása jellemzi (Busz Mordeh, Irán). A második, úgynevezett Ali Kos szakaszban – a Deh-Lurán síkság és a hegyvidék találkozásánál fekvő kis település nevéből elnevezett lelőhely alapján adott névvel jelölt, nem palesztinai vagy szíriai kultúra (!) – előtérbe kerül a gabonatermesztés, csak alkalmi lesz a gyűjtögetés, általánossá válik a kecskék és juhok tartása a ház körül. Jellemzi ezt a szakaszt a vályogból épített nagyobb házak megjelenése, gyékényfonat (szőnyeg, kosár) és változatos formájú köedények készítése, a kerámia hiánya.

Ain-Gazál, ez a Kr. e. VIII. évezred vége táján alapított, növénytermesztő-állattenyésztő, Kr. e. 6000 körül már 12 hektár kiterjedésű, 2000 lakosú, a mai Jordániában fekvő település jellegzetes, a prekerámikus kor záró szakaszára jellemző vonásokat mutat. Szerszámai hosszú, pattintott kovapengék, házai tágasak, kemény padlóval rendelkeznek, ez alá temetik halottaikat, amelyeket a korhadáshoz szükséges idő után kiásnak, koponyájukat leválasztják és másutt újratemetik, vagy a jericho-i gyakorlatnak megfelelően gipszszel újraformázzák. Számos, másfél évesnél fiatalabb gyermek csontvázát a házak küszöbe alatt találták meg. Ők építkezési áldozatok lehetnek, akár csak azok a gyerekek, amelyek csontjait a „*temetkezési gödrökből*”, e kifejezetten kultikus helyekről ásták ki. A gödrökben eddig mintegy 30 gipsz-arcot, illetve feltehetőleg valódi, vagy mitikus őseket ábrázoló, 45 cm. magas mellszobrokat, valamint kétszer ekkora férfi- és női ábrázolásokat találtak.

Ain-Gazálban körülbelül Kr. e. 5500 táján kezdődik a kerámiakészítés, ám ekkorra már a település környéke leromlik, nem alkalmas mezőgazdasági művelésre és a lakosság fokozatosan gyérül, majd a település megszűnik.

Anatólia az alakor, a borsó és a lencse domesztikálásának a színhelye és forráshelye az ebben a korban az egész légvonalban legalább 1000 kilométer hosszúságban, 800 kilométer mélységben elterülő térségben használt obszidiánnak – vulkáni üvegnek – is, amely a legtökéletesebb korabeli szerszámok nyersanyaga, ugyanolyan fontos és kapcsolatjelző, mint a tokaji obszidián.

A mai Délkelet-Törökországban, Diyarbakir mellett van a hajdani – még a prekerámikus neolitikum korabeli – település, Cayönü. A 100 × 200 méteres feltáráson lakóházak, három nagyméretű, kőlapokkal padlózott közösségi épület, kőszerszámok, ékszerek, agyagszobrocskák kerültek elő. Valamint Kr. e. 6700 körüli időkből származó rézeszközöket és gyöngyöket, amivel az itt élő emberek a történelem első fémfelhasználói.

Az ugyanebben a térségben az 1958-tól feltárt, a Kr. e. VII. évezred vége, a VI. évezred második fele között fennállt Çatal Hüyük kiterjedése mintegy 13 hektár. A valószínű, kezdetleges politikai központnak számító településnek, „*városnak*„, utcái nem, voltak, a házak egymáshoz épültek, a lakosok a tetőkön közlekedtek, onnan ereszkednek be a vályogtéglából épített, négyszögletes, helyenként udvarokkal elválasztott, mintegy 25 négyzetméter alapterületű, egységes alaprajzú lakásokba. Gabonatermelés mellett juh, kecske, kutya, illetve vadászaton elejtett szarvasmarha, vaddisznó, szarvas- és őzfélék adták a nagyjából ezer házból álló, körülbelül 6 000 főnyi lakossággal rendelkező település létalapját. Szerszámaik nyélbe illesztett pattintott pengécskékből, nagyon élesre csiszolt nefritből, tükreik lapra pattintott obszidiánból – vulkáni üvegből, – készültek. Sok csont- és agancsszerszámuk is volt, kikészítették az állatbőröket és jó minőségű gyapjuszövedéket, szövetet szőttek, amelyet ruhaanyagnak és lakástextilnek egyaránt felhasználtak. A szerszámokat, kerámiát, talán a textilféleségek igényesebbjét is, szakosított műhelyekben készítették erre szakosodott mesteremberek, mert a lakások körül nincs termelési hulladék. Gazdag lakásbelső, magas szinten megmunkált anyagok jellemezték a neolitikus műveltségnek ezt a szintjét, anélkül, hogy ugyanakkor meg-

haladták volna azt, amint erre a réznek és az ólomnak a településen ékszerek nyersanyagaként való előfordulásából – tévesen – következtetni lehetne.

Čatal Hüyük lakói a szobákban körbefutó padkák alá temették halottaikat. Egyes jelek arra mutatnak, hogy az elhalálozás után bizonyos ideig a szabadban őrizték – korhasztották – a holttestet, csak a csontokat temették a padka alá, más leletek csontjai anatómiai pontossággal követik a holttest eredeti formáját. Volt ház, amelyben harminc-öt csontjait találták meg a régészek.

A totemizmus nyomaira utal néhány fontos lelet. Bikakultuszról árulkodik egy szentély, amelynek rekonstrukciója Ankarában látható. Egy boltívszerű építmény alatt bikakoponyák, ezek alatt áldozati edények elhelyezésére szolgáló fülkék vannak. Bikát és óriásbika elejtését ábrázoló falfestmények is kerültek elő, másutt hatalmas madarakat ábrázolnak a képek. Az egyik szentélyben egymással szembeforduló hím és nősténypárduc sokszor restaurált domborműve látható, ami annál érdekesebb, mert olyan lelet is van, – egy 15 cm. nagyságú agyagszobrocska –, amely párducoktól őrzött trónon ülő, terebélyes szülő nőt ábrázol. Amúgy a kilenc építési szintben negyven szentélyt sikerült feltárni, nagyobb részükben a bikakultusz összefonódott egy termékenység-istennő kultuszával, az istennő mellett vagy felemelt lábai között bikafejek láthatók, másutt bikafejet szülő istennővel szemben, női keblek fölött három bikafej van.

A halottkultusz új fejleménye, hogy a bal oldalukra, zsugorított testhelyzetben a házak fekvőpadjai alá temetett tetemeikről valószínű, korábban keselyűkkel eltávolították a húst, és leválasztották a fejet, amelyeket a padló szintjén, okkerrel meghintve találtak meg a régészek.

Egyáltalán, a ház egyes szobáit valószínű, hogy családi szentélynek használták, erre utal díszítésük, kis méretük, a sok-sok felfedezett agyag- és kőszobrocska. A kultusz központjában a termékenység állott, ezt bizonyítják a bika- és kőszobrok, illetve falfestmények, akár egészben ábrázolják a térség legnagyobb megtermékenyítő erejű állatait, akár csak utalnak rá, falra erősített koponyatető és szarvak formájában. Hasonló eszmét fejeznek ki azok a nőszobrocskák, amelyeken ugyan nincs túlhangsúlyozva a szaporításban szerepet játszó szervek, de egyértelműen a nő és a termékenység összefüggését szemléltetik. Férfierő és női termékenység összefüggése jelenik meg egy ölelkező párt ábrázoló szobrocskán és átvitt értelemben ugyanezt fejezi ki egy bikákat szülő asszonyokat ábrázoló falfestmény. A párducok valószínű, hogy az elmúlást, a halált jelképezték. Az előbb említett, az Állatok Úrnője néven is ismert, párducok között ülő szülő anyaistennő ilyen magyarázat szerint élet és halál, születés és elmúlás jelképe is lehet. Az bizonyos, hogy ezek a szobrocskák éppúgy közvetlen utódai a Willendorfi Vénusznak és társainak, mint a hačilari – ez egy Kr. e. 5600 körül virágzott anatóliai falu – ülő, álló, guggoló meztelen istennői. Valamennyi nő-idolum kövérsége áldott állapotot jelez, de ha egyszerűen korizlés-jelző, akkor is sokat mond, mert az anya kövérsége a természeti népeknél, sőt később is a zavartalan jólét jelzése, a szaporítási készség biztos jele, lásd későbbi földműves-társadalmak női szépségkánonjaiban a széles csípő, nagy far, nagy keblek preferálását, de akár ennek meglétét századunk modern emberének tudatalattijában. Hačilar embere számára a termést, a nyájak szaporaságát, a törzs gyarapodását voltak hivatottak biztosítani, lehet a bajt is elűzték tulajdonosai feje felől.

Hačilarban – későbbi időszakból, az igaz –, vörös okkerfesték megtörésére szolgáló mozsarakat, festékgöröngyöket is találtak a valószínű pánikszerűen, támadás elől elhagyott faluban. Ez animista jellegű hiedelmek meglétére utaló jelként is értelmezhető.

A teljes életmódváltás nagyjából a Kr. e. VII-VI. évezredben következett be. Ennek legfontosabb jellemzője a kerámiából készült főző és tárolóedények megjelenése volt. A korai neolitikus népek kialakulásának színhelye Irán, Irak, Szíria, Anatólia. Türkménia déli határszélétől (Dzsajtun) az Elbrusz déli lejtőinek (Szialk) és a Zagrosz nyugati lejtőinek neolitikus településeiig (Mohammad-Dzsaffár) ezek egységesen falusi jellegűek, átlagosan 25-30 gazdaságból állnak, vadászat, állattenyésztés, gabonafélék termesztése élteti őket, agyagedényeik

általában díszítetlenek, Dzsajtunban függőleges hullámvonalak, a szialkiakon kockaminták, vonalkázott háromszögek vannak. Észak–Irakban (Tell Hasszuna), Szíriában (Rasz Samra), Anatóliában (Čatal Hüyük) hasonló jellegzetességeket mutat. Az emberek a települések sárból, vagy vályogból épült házait rendszeresen újjáépítik. A települések alatt a romok rétegenként jól elhatárolhatók, rétegezett halmok, tellek képződnek. Keleten, tehát a mai Türkmenia, Kurdisztán, Irán területén a települések falusias jellegűek, Dzsajtun (ma Türkmenisztánban) például alig kéttucat házból áll, az emberek táplálékukat földműveléssel, állattenyésztéssel, de vadászattal is igyekeznek megszerezni, szerszámaik mezolitikus fogantatásúak, agyagedényeik vagy díszítetlenek, vagy függőleges hullámvonalakkal, esetleg kocka- vagy bevonalkázott háromszög-mintások. Anatóliában, Szíriában és Észak-Irakban a szerszámok között olyanok is előfordulnak, amelyeket nem túl mély pattintással retusáltak. A korai agyagedények egyszerű alakúak, kagylólenyomattal díszítettek.

Fentebb említettük a türkmén határszáron fekvő Dzsajtúnt. Ennek a körülbelül Dzsarmóval egykorú településnek – és társainak, Csopandepének, Mondzsuklidepének, a többi türkmén, vagy iráni lelőhelynek – állatfigurái, agyagból készült fej-idolumai arról árulkodnak, hogy a már felsorolt, vallásosnak tekinthető képzetek általánosak voltak ebben a korban és ebben a térségben, mintegy előfeltételét képezték későbbi vallásos képzetek fejlődésének, alakulásának.

A hatodik évezred közepén elterjedő festett kerámia civilizációját általában halafinak nevezik, a névadó Tell Halaf azonban csak egy, igaz korszakjelző leletegyüttes a szírpalesztin térségből, amelyet kézzel készített, változatos formájú szépen festett, jól kiégetett agyagedényei jellemeznek és amely legnagyobb elterjedtsége korában az ugariti Rasz Samrától a keleti Hasszunáig, északon a Van tótól, a mai Örményország határától, a déli Babilonig kimutatható. A barnássárga alpmázra vörös, narancs, élénksárga, fekete és fehér színekkel rávitt mértani, mértani elemekből felépített alakos, valamint stilizált emberi és állati ábrázolások kulturálisan már a térség fejlődésnek következő szakaszát, a sumér városállamok, a városi, írással rendelkező társadalmak kialakulásának korszakát előlegezik meg.

Ugyanakkor a szellemi-kultikus tevékenységre utaló leletek is meglepő hasonlóságot mutatnak, Čatal Hüyük nőszobrocskái és bika-ábrázolásai – gondolunk itt például a bikafejes festésű edényekre – termékenység-kultusz meglétét bizonyítják. A kétfejű balták mint amulettek és a festett kerámia egyik típusa gyakorisága a térségben pedig akár a mennydörgés – és talán mennydörgés-isten – tiszteletére engednek következtetni.

Még emlékszünk talán arra, hogy a paleolitikum európai embere jobbra vadász-halász-állattartó-gyűjtögető volt. A globális felmelegedés korában – ennek kezdete körülbelül Kr. e. 11 500-ra tehető – a tundra-övezet északabbra húzódik, a tenger szintje pedig 7500 körül már jó 100 méterrel magasabb mint fél évezreddel korábban. Ugyanakkor délebbre ugyanez a jelenség nagy kiterjedésű pusztasodást eredményez.

A felmelegedéssel járó környezetváltozás életmód-változtatásra kényszeríti az embert. A nagytestű, egyszerre sok húst adó, főleg embercsoporttól elejthető állatok vagy kipusztulnak, mint a mamut vagy északon húzódnak meg, mint a rénszarvas. A vadásztársadalmak embere előbb követi a zsákmányt, aztán gazdálkodni kezd vele, óvja a szaporulatot, idősebb vagy hím állatokat ejt el, az elejtett állat minden porcikáját felhasználja. Specializált módon, szelektíven vadászik, bizonyoság erre Németországban kiásott mezolitikus telepek csontleleteinek elemzése, amelyekben 99% a rénszarvascsontok aránya. Azonban nem minden embercsoport vonulhat északra a rénszarvascsordákkal, vagy húzódnak meg gazellacsoport, vadkecskenyáj közelében, jócskán akadnak embercsoportok, amelyek nem tudják eltartani magukat egyetlen faj egyedeinek vadászataiból. Az apróvadból, halból, madarakból álló zsákmány megszerzéséért pedig nem kell a korábbihoz hasonló távolságokat bejárni. A tőzeglápok, illetve délen a kagylóhalmok – gyakorlatilag a mezolitikum emberének szemétdombjai – megőrizték számunkra a korabeli embert életének fontosabb tanújeleit.

A **maglemosi**aknak is nevezett mezolitikus európai vadász-halászok csoportjai Kelet-Angliától az Uralig, jórészt az Észak-európai síkságon éltek. Nevüket egy, a mai Dánia területén fekvő, Mullerup melletti nagy tőzegláp – **magle mose** – alapján kapták. Egy Angliában feltárt korábbi keltezésű telepük, a yorkshire-i Star Carr-i lelet szerint mindenre vadásztak, ami telepük közelében élt és mozgott, gyűjtögettek is különböző erdei gyümölcsöket, magvakat, gyökereket. Kaparókat, árvésőket készítettek, még a korábbi technikával, de fejszpengét is pattintottak, amit fa- vagy csonthüvelybe dugva, fanyéllal ellátva favágásra, egyetlen fatörzsből kivájt csónakok – bődönhajók – készítésére használtak. Dán és holland lelőhelyek halászhálói, szakáll nélküli horgai, vesszővarsái tanúskodnak halászati ismereteikről – és például európai csoportjaik életében ez a legjelentősebb újdonság, egy új táplálékforrás felfedezése és tudatos beépítése a kultúrájukba –, új fegyvereik, a hosszú íjak, a feltollazott, kőhegyű nyílvevők madarakra, kisebb állatokra, talán emberre is veszélyesek voltak. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy az újdonságok, a fejlődés összes jelei a paleolitikus kultúrákhoz kötődnek, még akkor is, ha az új viszonyokhoz való alkalmazkodás során születtek.

Ezeknek az embereknek a hiedelemvilágára csak utalnak Star Carr egykori lakóinak állatfogakból, agancsdarabokból, madárcsontokból, színes kavicsokból készült nyakláncai – a fétisizmus nyomai –, a *marsallbotnak* is nevezett, feltehetően szertartásos rendeltetésű agancs- és csontkészítményeik, amelyeken mértani vagy leegyszerűsített alakos faragások figyelhetők meg. Ezek közül egyesekben kezdetleges naptárakat gyanítanak a szakemberek, más, például az, amely öt – egy hadonászó, s négy mozdulatlan – alakot ábrázol, akár varázsló „*varázsszöke*” is lehetett. Hasonlóképpen mind a dániai maglemosi, mind még a ma délfraancia-északspanyol területen fekvő, úgynevezett **azili** kultúrák elterjedési területén megfigyelhetők tárgyakra karcolt, illetve festett elvont, vagy sematikus antropomorf ábrázolások, amelyek fetisiztikus, mágikus hiedelmekre engednek következtetni.

Eközben a kontinens – a Földközi-tenger partvidéke, szigetei, a Balkán, valamint a pontusi sztyeppék révén – nyitva állt a Közel-kelet, a Kaukázus, akár a Türkmenisztánig terjedő kulturális hatás, a neolitikum eredményei előtt is. A helyi mezolitikus kultúrák az Ibériai félszigeten, vagy Britanniában magukba építették az új eredményeket, alkalmazva azokat saját körülményeikhez.

Európában görög földön – Thesszáliában a Volosz melletti Szeszklo domb lábánál, a Larissza közelében levő Szuphliban, illetve Argisszában – fedezték fel a legkorábbi, Kr. e. 7000 körüli időpontról keltezhető, földművelő európai ember nyomait. Az itt élők árpát, kölest, alakort, tönkölyt termesztettek. Közülük csak a kis magvú alakor volt eredetileg Európában vadon termő faj. A többi Délnyugat Ázsiából, a korábban tárgyalt térségből származik.

Ez az embercsoport állatokat is tartott, mindenekelőtt juhokat. A jelenségre hordozóinak ázsiai eredete miatt kell nagyon odafigyelnünk, miközben a térségben a szarvasmarha valószínűleg az európai őstulokból származik és talán épp itt, a Földközi-tenger térségében, de mindenképpen Európában lett házi- és a legjelentősebb akkori haszonállat.

Visszatérve a Balkán korai földműveseire, ezek gerendavázas, paticsfalu, félig földbe mélyesztett házakból épült falvakban éltek, fanyélbe erősített kovapengékből készült szerszámokat használtak, a csiszolt kövekből készült fejszék és vésők mellett. Csontszerszámaik is voltak, kerámiájukat kézzel készítették, kiégették, a jobb minőségű tárgyakat engobéval, vékony agyagiszap-réteggel vonták be a szebb felület kialakítása érdekében. Edényeiket, amelyek eredetileg egyszínűek voltak, egyszerű geometriai mintákkal díszítettek. Agyagból női figurákat is mintáztak, ezeknek a Zagrosz hegységbeli lelőhelyeken került elő megfelelőjük, edényeiknek Haćilarban, sordisz kialakítására alkalmas pecsételőiknek a Catal Hüyükben került párjuk. Maga a házépítéshez használt vályogtégla is ázsiai párhuzamokra utal, de kerámiájuk további fejlődése mind helyibb, sajátosabb.

Halottaikat zsugorított testtartásban temették el, a településen belül – de nem a házban –, sírmellékletek nélkül, vagy kevés sírmelléklettel. A már említett nősoborcscák érdekessége, hogy, például a makedóniai Nea Nikomediában éppúgy több darabból készültek, mint a kortárs Zagrosz-hegységbeli lelőhelyeken talált nő-idolumok.

Az ázsiai térségből indult, a Peloponészoszi félszigeten lábát megvető, majd a Balkánon a nagy folyók völgyein mind északabbra felhatoló kerámiahasználó földműves-népességet a régészet **Starčevo-Körös-Criș-Kremikovci kultúrá**ként tartja számon, az szerint, hogy Szerbia, Magyarország, Románia, vagy Bulgária területén fedezték fel településeiket. E sorok írójának pályakezdőként szerencséje volt két évig résztvenni a *Nicolae VLASSA – PALKÓ Attila*-féle kisbácsi ásatás többéves munkájában, tehát közvetlenül is szerezhetett tapasztalatokat a Körös-kultúra népességének életéről, így vallási képzeteiről. A kisbácsi leletegyüttes zsugorított testhelyzetben, a földkunyhó padkája alá – igaz a *Spondylus gaederopus* kagylójából készült füzér nélkül – eltemetett halottjai, a kőből, kevés megmunkálással készített fej-idolumok, a több helyről is előkerült, ehhez a kultúrához tartozó, kultikus célú, lábas edények azt bizonyítják, hogy a Körös-kultúra embere már mindennapi élete velejárójának tekintette a vallásos képzeteket.

Ettől a kultúrától északra, a Dunántúltól az Északi tengerig, a Maastól a Dnyeszter felső folyásáig, bekarcolt vonalakkal kialakított spirál és meandermintás kerámia található, amely gyakorlatilag kulturálisan egynemű, kelet-délkelet irányból a területet viszonylag hamar benépesítő társadalomra utal, amely életmódját tekintve a már elemzethez hasonló, szintén földművelőkből és állattenyésztőkből áll, akik a korábban ismertettekhez hasonló szerszámokat használnak. Nagy, általában állandó faluközösségekben élnek, tekintélyes méretű, négyszögletes – Németország egyes vidékein és a lengyel síkságon húsz-ötven méter hosszú –, felszíni házakban, amelyek lakóépületek, istállók és tárolóhelyiségek egyidejűleg. Ezt a kultúrát **Duna I.**-nek nevezik a régészek, s hordozói már a Kr. e. V. évezred vége előtt az Atlanti óceán partjáig jutnak. Halottjaik mellé a Körös-kultúra népéhez hasonlóan *Spondylus*-füzért tesznek.

A Körös kultúrát egy, nagyjából a mai Dobruzsza térségében kialakuló, immár helyinek tekinthető, a **Boian**-tóról elnevezett nagy kultúra váltja fel. Érdekesekek és sokatmondók agyagfiguráik, amelyek immár nemcsak nőalakok, a műveltség pedig – egyebek között – azért jelentős, mert továbbfejlődése, észak felé terjedése azt a nagyjelentőségű, Erdélyben **erődsdi**, keletebbre **Cucuteni-Tripoljei** műveltség népessége néven ismert, vésett és festett díszítésű kerámiát használó földműves-társadalom létrejöttét eredményezi, amely a zsinórdíszes kerámia sztyeppi pásztornépe támadásaival kell majd szembeszálljon.

A Duna középső folyása mentén kialakuló **Duna II.** műveltség kerámiája finomabb, változatosabb, mint az elődöké, az agyagból készült nőalakok, illetve a pecsételők déli kapcsolatokra engednek következtetni, szemben az északibb és nyugatibb területek lakóinak inkább a mezolitikus halász-vadász népekhez való alkalmazkodásával. Itt az edényeken a spirál és a meander helyét hálórész, fésűs díszítés veszi át.

A **Mediterráneumban** és a tulajdonképpeni Nyugat-Európában a legkorábbi kerámia nyugat-ázsiai, egészen pontosan kilikiai, illetve ugariti, rasz samrai előképekre utal. Fogazott pecsételők, illetőleg a Cardium-csiga lenyomatai díszítik őket, vízszintes, függőleges, vagy cikcakkos vonalba rendezve. Az emberi lakhelyek alkalmiak, időszakosak, lakóik pásztorkodnak, vadásznak, kevéske gabonát termelnek. Északabbra és nyugatabbra valószínűleg ebből a műveltségből kiinduló, de mind maglemosei hagyományokat, mind a Duna II. műveltségtől hordozott vívmányokat magukba építő helyi kultúrák virágoznak fel.

A **Duna II.** és **III.** műveltség befolyásolta az észak-európai síkság és a balti területek, sőt a mai Nagy-Britannia mezolitikus népességét is, településeiken az állattartás, a gabona-termesztés és a kerámiából készült tárolóedények olyan alapvetően neolitikus jellemvonások, amelyek nyilvánvalóan déli hatást mutatnak. Ugyanakkor ezek mellett például mezolitikus örökség a főképpen vadászatra, halászára, sőt gyűjtögetésre alapozódó táplálékszerzés vagy a

csont- és agancseszközök nagy száma az állattenyésztést, a más anyagból készült szerszámokat már ismerő, Északi tenger melletti népeknél.

A halott egyéni sírba való temetése és sírja fölé emlékkő állítása a középeurópai térség bevett gyakorlata. Rendszerint nagyméretű hordalékkő kerül a sír fölé. Itt északon most megkezdődik a kőtömbökből-kőlapokból összerakott sírüregek építése. Ezek a házakhoz hasonló alakúak, keleten trapéz, nyugaton négyszögletes, északnyugaton kör alaprajzú. Trapéz alaprajzúak a fából-tőzegből összerakott és keletebbre, a lengyelországi Kujavia tartományban felfedezett sírok.

SOK TÖRTÉNELEM

Bár időben túllépjük a történelem előtti kor megszabta határokat, a vallástörténeti fejlődés jobb megértéséhez vázolnunk kell olyan történeteket, amelyek már a társadalom fejlődésének egy későbbi szakaszát jellemzik.

A **Folyamközben** – és távolabb, addig nem elemzett térségekben, a **Nilus**, az **Indus**, a **Sárga** és a **Gyöngy folyam** árterületein – az érintett korszak vége táján kialakulnak a történelem legkorábbi városias, írással rendelkező társadalmi. Az ok: ezeken a földművelésre alkalmas, két folyamtól azonos régióba parancsolt, illetve egy folyamtól összekapcsolt, összefüggő területeken törvényszerű a politikai integráció annál magasabb szintje, mint amilyent az Iráni Fennsík, az Anatóliai magasságok, a Kaukázus előhegyeinek folyóvölgyektől tagolt vidéke követel meg.

A **Folyamköz** árterületeinek első lakói az Ubaid műveltség hordozói, – nevüket az Ur városa melletti Tell-el-Ubaid településen felfedezett lelőhelyről kapták – akik az ötödik évezred második felében fordulnak először elő az Eufrátesz völgyében. A hegyvidéki, illetve a szíriai térség lakóihoz hasonló körülmények között élő neolitikus népesség kezdetben falvakban él, túlégetett, ez után matt feketésre, vagy vörösesre festett, mértani, ritkábban állatmotívumos díszítésű kerámiáját kézzel, majd lassan forgó korongon készült talpgyűrűre építve alakítja. Később, mint azt a Tepe Gaura, Tell Sahrein (ősi nevén Eridu), valamint Ur korai rétegeiben folytatott ásatások bizonyítják, városias életmód alakult ki és ez sok mindenben, így a kerámiaművességben is tükröződik.

Hogy ennek mi az oka, lehet vitatkozni. Tény, hogy a VI. évezred elején a Folyamköz északi részén létrejövő települések változatos mezőgazdasági termelést folytatnak, termelik a legtöbb ma ismert gabonaféle elődjét, ismernek többféle hüvelyes, az ipari növények közül termesztik a lent, a ház körül tartják a ma is ismert fontosabb háziállatokat. A településeken mindenütt megtalálható a közösségi, többosztatú raktárápület. Ez a készletfelhalmozást, a megtermelt javak újraelosztását, az ezt lehetővé tevő szervezeti formák kiépülését, valamiféle központosított irányítás meglétét bizonyítja.

Mivel délen az elsivatagosodás nyilvánvaló, az öntözéses földművelés megjelenése is magától értetődő. Az iraki Tell-esz-Szawwan hatodik évezredű lelőhelyén kultúrnövényként azonosított négy árpafajta egyike, a közönséges árpa ezen a vidéken csak öntözéses műveléssel termesztendő. A szintén iraki Csoga Mami lelőhelyen az öntözőcsatornákat is megtalálták a régészek. Ennek a földművelési újításnak köszönhetően Dél-Mezopotámiában **kialakul az Ubaid-kultúra** (Kr. e. 5000-3750).

Csak közbevetve jegyezzük meg, hogy Szawwanban a különösen nagyméretű épületek padlószintje alatt számos sírt találtak s a sírokból kikerült több száz csiszolt kőtárgy és kultikus alabástromedény mellett jó néhány nőtárgy – termékenység-jelkép? – volt.

Északon, a Tell-Halaf lelőhelyről elnevezett Halaf-műveltség (Kr. e. 5500-4300) falvai mások mint a korábbiak. A vert agyag falak mellett megjelenik az agyagtégla építkezés, a konglomerátum-település helyett megjelenik az utcás falu majd város, a lakóházak mellett kör alaprajzú, 5-10 méter átmérőjű közösségi épületeket – templomokat? – építenek, előttük négyszögletes előtérrel.

A déli öntözéses kultúrák első korszaka, az Ubaid I. vagy Eridu fázis még jóformán magára a névadó településre korlátozódik. A kultúra szellemi vonatkozású leletei közül talán a legfontosabbak éppen a templommaradványok, a város legalsó rétegeiben egész sor négyzet alaprajzú, oltárokkal ellátott szobát találtak. Abu Sahrainban ubaidi korszakokból tizenhárom templomot tártak fel. Közülük a legkorábbi helyreállítható – a XVI. szintről származó – épület nagyjából négyzet alakú, két falkezdemennyel, középen áldozóhellyel, a hátsó falon oltár-

fülkével és oltárral, az egyik sarok mellett ajtóval. A VIII. szinten már a téglalap alaprajzú, előszobából, cellából és hátsó helyiségből álló, két oldalt kis szobák sorától szegélyezett templom a jellemző, ugyanilyent találtak a régészek Tepe Gaurában, illetve a már történelminek számító warkai ásatások korai szintjein. Különben ez természetes, az ubaidi kerámia legfejlettebb formái már együtt léteznek azzal az anatóliai meghatározottságú kerámiával, ami Warka, a sumér civilizáció Uruk városa ásatásain került elő, és ami már gyorsan formázott, iparostól készített. Korai szakaszait Warka (Éanna) XIV-IX, kezdeti írásos időszakát Warka (Éanna) VIII-III jelöléssel azonosítja a régészet. Ez a korszak, de főként az utána következő időszak, az első igazi városok születésének kora ebben a térségben már történelminek számít.

Annál is inkább, mert már a késői Ubaid-korban Eridu területe tízhektárnyi, legalább 4000 ember lakja, s ha nincs is feltétlen bizonyíték – sírlelet – a társadalmi tagozódásra, ekkora tömegnek már kell, hogy legyenek vezetői. A templomok száma és a későbbi fejlemények alapján gyanítani lehet, hogy a társadalmat a templomok – illetve ezek „szolgái”, a papok – irányították, akik már írják nyilvántartásaikat. A mezőgazdaság, mint a gazdaság alapja átadja helyét a kereskedelemnek, az égetett téglát, mint építőanyagot, a rézfeldolgozást, a gyorsan forgó, lábbal hajtott fazekaskorong elődjén készült kerámia, a vitorlás dereglye olyan technológiai felsőbbrendűséget eredményez, hogy a térségben sűrű településhálózat keletkezik. Igaz, ez egyelőre falusias jellegű, jóformán csak a névadó település nevezhető városnak.

Előreszaladva némiképp a vallástörténet tényeinek bemutatásával, hadd említsük itt meg, hogy a Tell-Brak-i – ez a település a mai Szíriában, az Eufrátesz Hábúr nevű mellékfolyója forrása közelében van –, Kr. e. 3500-3000 között már több ízben felújított, a Szem Temploma néven ismert épület negyedik korszakában ennek falait rézből készült szemek díszítették, az épület romjai között talált megszámlálhatatlan apró idolum egy vagy két felnőttet, vagy felnőttet és gyereket ábrázolt, akik legfeltűnőbb tulajdonságuk hatalmasra nyitott, eltúlozva ábrázolt, óriási szemük volt. Az oltár fennmaradt kőmozaikja, márványlapjai, aranyberakása, a templomban talált több ezer, az indiai harappai kultúra térségéből származó gyöngy mindmáig racionálisan értelmezhetetlen.

Az anatóliai és az iráni fennsíkon, a Levanteig elterjedő vidéken a területek földrajzi adottságai miatt nem jöhetett létre központosított, erős állam, ennek ellenére, már a korai bronzkorban, kb. Kr. e. 3000-2000 között Trója I-II., Kültepe (a hajdani Kades), Alaça Hüyük VII. leletei bizonyítják a térség neolitikumi népessége és a korai hettita civilizáció szerves összefüggését. A kultikus képzeteket illetően a bika és a kos kultuszát Catal Hüyük előtti időkre lehet visszavezetni, a hettita istenjelképek – a bika- és fejszeábrázolások – pedig a halafi műveltségre mutatnak vissza. Kr. e. 1950 után a kadesi korai bronzkori erődítmény már asszír kereskedők támaszpontja, a több, mint 50 hektáron elterülő város egyik külvárosa és az asszíriai kapcsolat Anatóliát is bevonja az írással, tehát történelmi világ körébe.

A mai szír térség tengerparthoz közeli, az egykori **Ugarit** helyén feküdt óriásfalú Mezopotámia „*uraságoktól levetett*” szokásait és tárgyi emlékeit örökölte, illetve éltette tovább. A libanoni **Büblös** VI. évezredre eredetű településének korai rétegeiből agyag- és kavicsszobák, a lakások padlója alá temetett halottak csontjai kerültek elő. A halottkultusz fejlődését későbbi, a IV. évezredből datálható nagy, óriásurnás temető jelzi. Ez azt jelenti, hogy a mai Szíria területén, illetve Libanonban élt népesség nagyjából Mezopotámiával egyformán éli meg a késői őstörténeti időket. A palesztin térség a VIII-VII. évezred kulturális vezető szerepe után viszont eljelentéktelenedik. A kerámia csak az V. évezredben jut el ide, a mai szíriai vidékekről származó hatásra, és csak Kr. e. mintegy 2000 táján kerül a térségbe az írásbeliség mezopotámiai alakja, tehát érkezik el a dokumentálható történelem ideje.

Északon, az **Iráni fennsík és peremterületei** első politikai egysége **Elám királyság** volt, az Eufrátesz alsó folyása és a Zagrosz-hegység közötti vidéken, Szúza központtal. Az itt

élők közvetlen mezopotámiai hatás alatt voltak, ezt bizonyítja az, hogy a Szúza A-D jelölésű kultúrák emberei a már elemzett neolitikus társadalmak gyakorlatának megfelelően festették edényeiket, a Szúza II. réteg embere már ismerte a fazekaskorongot, s az akkádok, majd Ur fennhatósága, ezt a területet is bekapcsolták az írásbeliség világába. De érdemes egy pillanatra megállnunk az iráni térség lelőhelyeinél. A Tepe-Jahja központú hatalmas lelőhely-együttes mintegy hét évezredet fog át, és egyik legkorábbi lelete kis, egyszerű nő-idolum. Sóri Szohta-Tepe homokos-sós agyagjában sir STEIN Aurél (1862-1943) – az ékezet nem tévedés, a XX. század egyik legnagyobb utazója és felfedezője magyar volt –, több ezer kiváló megtartású sírt fedezett föl. Szúzai lelet az az – oltárrészletként értelmezhető – a legnagyobb felület törvényének megfelelően faragott –, oroszlánfejű nőt ábrázoló szobortorzó. Varázslót ábrázolhat az a zergeszarvas, szőrös bőrbe burkolózó emberalak, aki egy szteatit pecsét-nyomón látható.

Európában a neolitikus életforma mintegy 3 000 év alatt jutott el a Balkántól az Északi tengerig, miközben korántsem leszarmazottja, inkább első fokú unokatestvére annak. Tény, hogy a Balkánon keresztül közvetlen anatóliai és Dél-Nyugat-Ázsiából érkező hatások érvényesültek, a Földközi-tengeren keresztül egész Britanniáig és a Balti tengerig érezhető az égei világ közvetítésével terjedő neolitikus hatás, végül, de nem utolsón sorban a pontusi sztyeppék szabad utat biztosítottak a kaukázusi térségek, sőt a türkméniai peremterület neolitikus kultúrája kisugárzásának Kelet-, Közép- és Északkelet-Európa felé.

Már részben elemeztük ennek alakulását, most talán állapítsuk meg, hogy a továbblépésre az égei szigetvilág, a kisázsiai eredetű neolitikus népességtől lakott **Kréta**, illetve a kontinens kora-hellászi, szintén kisázsiai eredetű lakói adják meg a jelet, a kora-minószi I. kultúra ázsiai, a II-III. fázis egyiptomi hatás alatt ugyan, de az ún. közép-minószi korban már eredeti úton. Persze ez az eredetiség általánosabb jegyeiben a már ismert folyamat sajátos, dél-európai változata, hiszen itt is elválik egymástól a földműves és az iparos, előállítják a bronzot, az edények már korongon készülnek, a megnövekedett lakosság városiasodik, rétegződik, a hatalom centralizálódik, megjelenik a lineáris A írás. Igaz, ekkor már a késői minószi kor I-II időszakát (Kr. e. 1580-1400) jelzi a kronológia, és **Mükéné** hatalmának erősödése, a késő-minószi III. szakasz e civilizáció végóráinak számít.

A kultikus képzetek tekintetében a minószi civilizáció mindenekelőtt a halottkultusz szempontjából hoz lényeges változást. A kora-minószi I. műveltség népei természetes barlangokba temetkeznek. A kora-minószi II. kor embereinek hatalmas, akár 13 m. átmérőt is elérő, kör alaprajzú, földfelszínre épített sírépítményei kőből készülnek, építőanyagukat habarcs nem tartja össze. Egy sírépítményben több egymást követő nemzedék földi maradványa is helyet kap. Ugyanez a szokás, az épített, vagy sziklába vájt sírkamrákba való kollektív temetés a szárazföld kora-hellászi népességére, mi több a távolabbi területek lakosságára is jellemző, a barlangokba temetkezéssel együtt és úgy tűnik, hogy eredeti európai sajátosság.

Nyugat-Európába körülbelül a Kr. e. VI-V évezredre jutottak el a neolitikus vívmányok, ekkorra váltak általánossá, ez idő tájt lettek állattenyésztőkké is az addig főként vadászó – halászó-gyűjtögető mezolitikus csoportok. Ennek biztos jele a temetők kialakulása. Egy vándorló embercsoport akkor és ott búcsúzik halottjától, ahol éppen tartózkodik, a hullát vagy elföldeli vagy sem – lásd a jelenlegi természeti népek gyakorlatát az állványra kitett, madaraktól eltakarított halottakkal kapcsolatban, amelyeknek legfeljebb csontjait földelik el –, a sírmezők megjelenése tehát a letelepedés jele.

Körülbelül Kr. e. 4700 táján kezdődik az a gyakorlat, hogy az élők halottaik sírjai fölé hatalmas köveket állítsanak. Északnyugat Írországbán, a Knocknarea félszigeten van Carrowmore – kelta szóval '*a sok kő földje*' –, **a világ legrégebbi megalitikus temetője**, amelyben, ma is áll mintegy 40, hamvasztásos sírok fölé emelt dolmen, folyosós sír és kőkör.

A mai Franciaországban, Saint Nazaire-ben ekkortájt folyosós sírokba temették a közösség halottjait. A halottak teteme mellé – ezek nem hamvasztásos temetkezések voltak – sírmellékletül szerszámokat, ékszereket tettek. Barnenez, Kercado és Bretagne folyosós illetve kamrás sírjai Kr. e. 4800-4500 között keletkeztek.

Az európai megalitikus emlékek zöme a Kr. e. IV. évezredben épült. Közös jellemzőjük, hogy mint nevük is mutatja óriásiak, emberfölöttiek, sőt, a néphit szerint éppenséggel óriások – a mai néphit szerint földöntúliak, űrlények – építették őket.

A valóságban a neolitikum érett szakaszába jutó népesség fejlődésének már sikeres, „bejáratott” szakaszába jutva demográfiai robbanást él át, és kirajzik. Neolitikus kultúráját természetesen viszi magával, amelyet az átvevő népek – akiket békésebb-háborúsabb eszközökkel hatalma alá hajt – átvesznek, úgy, hogy fizikailag az ő életminőségük is javul, amit tudati szinten az átvett termelési gyakorlathoz kötődő kultuszoknak a réginél hatásosabb voltának tulajdonítanak. Az új istenek erősebbek mint a régiek, a totemtisztelet, a termékenységkultusz helyébe a kultúrhéroszok, az Első Tanítók lépnek, akik a neolitikum emberének logikája szerint nemritkán egyben a legfőbb princípium, az életet adó Nap megtestesítői. Most ezt egybevetve azzal, amit korábban a férfi-Nap kapcsolatáról írtunk, már nem meglepő a férfiközpontú, apajogú társadalmak ezidőtáji kialakulása és elterjedése, mint ahogy a hatékony ima-hatékony gazdaság látszata mint előtétel, kialakít egyfajta öngerjesztést: az újabb siker az istenek hatékonyabb segítségéhez van kötve, ez feltételezi a rítus mind tökéletesebb végrehajtását, a mindinkább az isteni erőhöz méltó kultuszhelyet. Ezt ez idő tájt leginkább külsőségek fejezik ki: nagy isten, nagy kultuszhely. És a társadalom képes erre. Hogy kortárs – bár nem európai – példával éljünk: a már említett Aku-aku tanúsága szerint igenis lehetséges csak emberi erővel, korszerű emelő- és rakodógépek használata nélkül felállítani megalitikus óriásszobrokat. Az más kérdés, hogy a folyamat pártíz, pár száz évig tart, ami alatt túléli önmagát és az is más lapra tartozik, hogy új meg új korok embere – bizonyos szellemi fejlettségi szint eléréséig újra meg újra a nagyságban vélik megtalálni az istenekhez való fordulás legméltóbb kifejeződését.

A folyamat oldalirányú, de nem jelentéktelen következménye a kultusz szolgádjának, a papságnak a már más vonatkozásban említett rétegződése a kultuszok tulajdonképpeni szolgáira, a világi értelmiségi feladatokat ellátó papokra, illetve – mint azt majd látni fogjuk, a reformátorokra, prófétákra, hivatásos forradalmárookra. Esetünkben, a neolitikum nagyköltő-kultúrái korában a csillagászati ismeretek robbanásszerű fejlődésének vagyunk a tanúi.

Hogy a tárgyaltak világosabbak legyenek: Európában a megalitikus kultúrák eredetileg főképp a peremvidékeken jöttek létre: a folyamat a Kr. e. IV. évezredben kezdődik Bretagneban, egy ezredév leforgása alatt jut el az ír szigetre és Nagybritanniába, újabb ezredévig még él az Ibériai félszigeten, hogy aztán Észak Európában fulladjon ki, miközben – egy újszülöttnak minden vicc új –, a Kr. e. III-II. fordulóján a Peloponnészoszra benyomuló indoeurópai akhajok viszonylag rövid időre ismét visszahozzák a nagyköéépítés szokását, majd a Kr. e. I. században a szintén indoeurópai dákok nagyköéépítésű váraikból szálljanak szembe a rómaiakkal és kőkör legyen a főtemplomuk Sarmisegetuza Regiában.

A „klasszikus” európai megalitikus építkezés arculatai régiók szerint különböznek egymástól. Közülük egyesek olyan egykori települések közelében vannak, amelyek fejlett földműves társadalmak kultikus központjai voltak. Ezek az építmények, a **menhirek**, kőoszlopok –, **dolmenek** – kőasztalok – és **cromlechek** – kőkörök –, a **henge-k** – árokkal övezett, szertartási rendeltetésű kőkörök –, a **hosszú sírdombok** illetve **kamrás sírok** egyenként és együttvéve cáfolják, hogy a neolitikum európai embere „primitív” lett volna. Locmariaquerben a Le Grand Menhir eredetileg 21 méter magas volt, 350 tonna súlyú és Bretagne belsejéből szállították úgymond „ősemberek” a Morbihan-öböl közelébe. A wiltshirei Avebury házai henge-típusú építmény közepén vannak, az árok és a külső kőkör átmérője több, mint 400 méter, a kőkör hajdan több, mint 100 sziklatömbje egyenként 30-40 tonna volt.

A nagy körön belül két, egyenként száz méter átmérőjű kisebb kőkör található, déli oldaláról két kilométeres kősor vezet Európa legnagyobb őskori mesterséges dombja, a 40 méter magas, 160 méter átmérőjű Silbury Hillhez. Ugyanennek a kultikus együttesnek a része volt Windmill Hill, illetve a West Kennet-i hosszú sírdomb.

Európa egyik leghíresebb megalitikus emléke a wiltshirei Stonehenge. Valamikor Kr. e. 3300 táján kezdték építeni, megászva a körsáncot és emellett az áldozati – úgynevezett Aubrey-gödröket. Félezer évvel később keletkezett a belső, úgynevezett Kékkő-kör. A főkört Kr. e. 1800 táján, tehát a bronzkor végén emelték s a kőkör fennállásának egész időtartama alatt a napkultusz, a nyári napforduló temploma volt.

A kősetányok – menhírsorok –, Le Ménec, Kermario és Kerlescan nagy együttesei – mintegy 3000 kőszál körülbelül 4 kilométeres sora. Az utóbbi helyen 13, nagyjából 100 méteres menhir-sor van, nem beszélve a kapcsolódó oltárok, kőkörök és sírok együtteséről.

A Carnac-i megalitikus sírok, de főként az Ile de Gavrinis-i sír – a folyosós sírok legszebben díszített képviselői. Jelentősek az írországi folyosós sírok is. Az itt felfedezett Newgrange, Európa egyik, legkiemelkedőbb megalitikus építménye, olyan folyosós sír, amely körülbelül Kr. e. 3200 körül készült, s amely nem elsősorban sírkamra volt, hanem a téli napforduló temploma. Ezt bizonyítja, hogy kevés embercsontra leltek az építményben, találtak viszont a sírkamra fölött gondosan megtervezett szűk alagutat és a sírkamrába vezető rejtett tetőnyílást, amely a december 21-i felkelő nap első sugarai bebocsátására. Amúgy az építmény átmérője 79-85 méter, kívülről 97 darab, egyenként 3 méteres kövekből álló kör határolja, a kamráig vezető folyosó 19 méter hosszú, 40 monolit kőlapból áll, amelyek közül 15 kőlap úgynevezett ortosztát, vésett mintákkal díszített.

A megalitikus sírok építésének gyakorlata korántsem valamiféle esztelen import, még kevésbé valamifajta törzsfőnöki hatalmaskodás eredménye. Látni fogjuk, hogy a hamis köz-tudattal ellentétben még az egyiptomi piramisokat se rabszolgamunkások építeni odahurcolt tömege emelte magasba – ezt a dicsőséget meghagyták a Nép Háza bukaresti építőinek, 2500 évvel az utolsó történelmi fáraó bukása és kétezer évvel Krisztus születése után –, a megalitikus építmények emelése mindig egy-egy, a körülmények kedvező alakulása folytán, a korábbi körülményekhez képest hirtelen nagyon jó életfeltételek közé került népesség sajátja volt, akik így, egy hipertrofizált kultusz rendkívüli erőfeszítéseit vállalva adtak hálát mindenekelőtt a Napnak, minden élet forrásának. A kultusz sajátja a kiváló empiriás asztronómiai ismeretek megléte – s az ettől meghatározott, kultikus magyarázattal indokolt gazdasági gyakorlat előírásainak szigorú betartása – volt. Íme, miként rekonstruálja ezt *Colin RENFREW*: a kis, nemegyszer nagyobb közösség a rendelkezésére álló földterület legalkalmasabb pontján szimbolikus – vagy valódi, kultikus áldozatok maradványait rejtő sírt, esetleg napszentélyt épít, és ezt „lakja” körül vetésforgó-szerűen, évente továbbköltözve – kultikusan, a Nap járásától meghatározott időpontban egy parcellával. Ő két, Skócia partjai közelében fekvő kis sziget életét, gazdaságát vizsgálta, ez alapján vont le következtetéseit, miután megállapította, hogy a mindkét sziget legtermékenyebb területein épített megalitikus sírok hozzávetőlegesen egyenlő nagyságú, az egyes szigeteken élő mintegy 60-70 családtól megművelhető parcellákra osztják a szigeteket. Ez a viszonylag békés megalitikus műveltség azonos éghajlati övezetben, a Golf áramlat térségében terjedt el, természetes úton, szétköltözés révén, szűkös gazdasági potenciálú vidéken – szemben a Balkán és Kelet-Közép-Európa hordalékterületekre alapozódó, bő termést hozó, nagy, szét nem költöző óriásfalvakban élő neolitikus közösségeivel – ez magyarázza lassú és viszonylag szűk körben való elterjedését.

A megalitikus emlékek népességének egyes vallásos képzeletére már utaltunk. Most legyünk valamivel részletesebb. Az magától értetődik, hogy megalitikus emlékek mindegyike valamiképpen összefügg a kultusszal. Legnyilvánvalóbb ez a sírok esetében.

A hosszú sírdombok közösségi temetkezési helyek, akár többtíz méter hosszú dombok, amelyek belsejébe vagy elsődlegesen, vagy másodlagosan – csak a csontokat temetve – földelik el a holtakat.

A kamrás sírok szintén közösségi temetkezési helyek, a gyakran természetes dombba vájt földalatti folyosó – vagy folyosók – oldalát, tetejét kőlapokból építik – ritkábban erre hordják a dombot –, s a folyosók kamrákhoz vezetnek. A barnenezi sírdombban (Bretagne, Franciaország) 11 kamra van. Aveburyban a sírkamrát egy hosszú sírdomb rövidebbik oldalán helyezték el Newgrangeban a folyosó egy kereszt alakban kialakított sírkamrához vezet.

A menhirek egyértelműen emlékkövek, kérdés, hogy a menhir-sorok, a kőszelvények milyen célt szolgáltak. Talán az egykori ősök jelképei voltak, esetleg csillagászati megfigyelésekre is szolgáltak. A Le Grand Menhir minden esetre a Morbihan-öböl s a környező partvidék minden kulcspontjáról látszik.

A dolmenek akár a folyosós sírok kőből rakott bejáratai, a halottak birodalmába vezető kapuk. Bár polinéziai természeti népeknél a megalitikus emlékek egy része istenek tiszteletéhez kapcsolódik, úgy tűnik, hogy ez kivétel, az őskorban és később is a kőemlékek az ősök jelképeinek, lelkük megtestesülésének tűnnek, a bemutatott áldozatok, az áldozati ajándékok pedig a halál birodalmába való bebocsátás megkönnyítői.

Kiemelkedően érdekesek **az őskori Málta földalatti halotti templomai**. A század elején megásott, az anyaszigeten levő Hal Saflieni-i halotti templom mintegy 7 000 ember nyughelye. 30 terme, három szintje van, megalitikus kapui árulkodnak arról, hogy az együttes valamikor Kr. e. 3500-2500 között épült. A Gozo-szigeti úgynevezett Brochtorff-körben először a múlt század elején végeztek ásatásokat, szerencsére abba is hagyták őket. Napjainkban a régészek felderítették, hogy a Kr. e. mintegy 4000 körül létesült megalitikus építmény kezdetben kőkörből és kétkamrás, sziklába mélyített sírból állt, amelyben 63 személy csontjainak maradványait találták meg, mellékletekkel. Az egyik kamrát menhirszobor őrizte. A későbbiekben egy barlangtemetővel kiegészült együttes központjában őskori barlangtemplom van, amelynek „*sekrestyéjéből*” – megalitfallal elkülönített részből – varázslóra, vagy papra utaló tárgyak kerültek elő, lapostestű kis szobrok, sárga festékes kis edény, egy nagyobb kőedény, valamint egy vesszőfonatú kereveten ülő emberpárt ábrázoló, festés nyomairól tanúskodó, mészkőből faragott szobrocskák. A szentély fölött temetkezési gödröt tártak fel. A lelőhely barlangjaiban – fülkéiben – mindenütt szertartásosan eltemetett emberi maradványok voltak, akadt közöttük elsődlegesen és másodlagosan eltemetett halott, kötegelt csont, feldarabolt test, koponyahalom, égetett csont. A Brochtorff-kör egy közösség egyetlen temetője lehetett.

A cromlechek, kőkörök – pontosabban az azokat is magukba foglaló építményrendszerek – viszont csak templomok, pontosabban egy, mindössze részlegesen ismert kultusz központjai. A dániai Funen szigeten Sarupnál felfedezett húszméteres árkok rendszere és a közelben fekvő, három méteres tölgyfa-rönkökből és földből emelt emberfölötti méretű palánkfal nagyjából 4 hektár területet foglal el. A hengek méreteiről és felépítésükről már szóltunk. Itt még említsük meg, hogy Stonehenge külső körének kövein bronzbalták vésett rajzait fedezték föl, hogy Avebury ásatásain szertartásosan felajánlott kőbaltákat tártak fel, amelyek Dél-nyugat-Anglia minden, megalitikus kultúrával rendelkező területét képviselték, de nem akadt közöttük egyetlen olyan, amely a nem megalitikus hagyományokkal rendelkező neolitikus területekről származott volna.

Stonehenge és Newgrange méreteiről illetve rendeltetéséről már szóltunk, mindkettő **a Napkultusz temploma** volt. Utóbbi esetében legfeljebb azon gondolkozik el az ember, hogy az év első napsugarának a sírkamrában való megjelenése után mi történhetett, meditálás, áldozat bemutatása, papi, vagy főnöki hatalom-megerősítés?!

Az biztos, hogy Avebury, Stonehenge, Newgrange szertartásai egy-egy egész tájegység népességét – nagy közösségeket – érintettek. Kiszámították, hogy a már említett Silbury Hill

dombját ötszáz, állandóan dolgozó földmunkás 10 év alatt emelte volna. Stonehenge Kékköréhez a köveket 400 kilométerről, Dél-Walesből hozták. A Le Grand Menhir esetét már említettük. Mindez azt bizonyítja, hogy a megalitikus emlékek népessége szervezett volt, főnökeik nagyhatalmú, sok alárendeltet cselekvésre serkenteni tudó személyek voltak, akik – valószínű, éppen a kultusz és ápolói közvetítésével, valamint ennek érdekében – szoros kapcsolatban voltak egymással.

Persze az általános megállapítások nem pótolják a kultusszal kapcsolatos konkrét ismereteinket.

Az ősök és a Nap tisztelete vitathatatlan. Ugyanakkor a korai bretagnei sírok kerek pajzsábrázolásai a későbbiekben antropomorfizálódnak, szemeket, kebleket jelölő vonalak jelennek meg rajtuk. A szakértők szerint istennő-ábrázolások, azok, amelyek különösen a korszak végén, a galériás sírokban már – alatta vagy felette húzódó gyöngyösor – domborművű kebelrel jelennek meg. Mindez utal a korábbi Nap-vallás fokozatos, a társadalmi átrétegződéssel párhuzamos szellemi-kultikus átalakulására.

Itt kell beszélnünk egy, korábban kevésbé ismert jelenségről. Már a harmincas évek ásatásai tisztázták, hogy a megalitikus szertartásokon embert is áldoztak. Ma a dolmenek és a folyosós sírok ásatásakor kikerülő hamvasztásos leleteket általában áldozatok maradványainak tartják. Egy Dél-Svédországban Fosite-ben előkerült leletegyüttesben a talált 22 koponya mindegyikét feltörték az agyvelőhöz való hozzáférés okán. A dániai Sigerstal egykori tőzeglápjából két, valószínű, hogy termékenységi áldozatként feláldozott fiatal lány maradványai kerültek elő, közülükben 13, a vízbe vetett kőbaltával. Ugyancsak Dániában, Troldebjergben három feláldozott férfi, egy nő és egy gyermek, valamint négy fiatal szarvasmarha, négy sertés, egy kutya és egy kecske csontjai kerültek elő. Valamennyit fejükre mért bunkóütésekkel ölték meg.

Van ennek a kontinentális térségnek egy más, keleti gyökerű megalitikuma is. *Maria GHIMBUȚAȘ*, a Nyugaton élő neves, román származású ősrégész szerint már az ötödik-negyedik évezred fordulóján megérkeznek Kelet-Közép-Európába az első neolitikus pásztornépek. Itt csak annyit jegyeznénk meg róluk, hogy nagyállattartó pásztornépek, a ló valószínű házasítói voltak, akik már apajogú társadalomban éltek, különösebb ellenállás nélkül rohanták le a Cucuteni-Tripolje-Erősd típusú neolitikus földművelő csoportokat. Ismertebb nevük a Kurgán népesség. Első csoportjaik a Káspi-tó környékén alakulnak ki, a Szrednij Sztog II. néven emlegetett lelőhelyen feltárt sírhalmaikat kis, apróbb kövekből álló körök övezik. A Kurgán II. népesség a IV. évezred fordulóján özönlik be Kelet-Európába, megkülönböztető jegyük a sírhalmaik fölé rakott 1-2 m. magas dombocska, a halomsír. A harmadik évezred fordulóján, az uszatovoinak nevezett szakaszban valószínű, hogy a Kaukázus népei közvetítésével megismerik a rezet és Kr. e. 2900 táján ismét előzönlik Kelet- és Közép-Európát, eljutnak az Égei tengerhez, miközben halottaikat fából épült sírkamrákba temetik, majd ezeket hatalmas földhalommal takarják. Egyes kutatók bennük látják az indoeurópaiak elődjait.

Kérdés, hogy mit szólnak ehhez azok a régészek, akik Dél-Szibériában, a Jeniszej középső folyása mentén tárták fel az AFANASZJEV-műveltség kőlapokból kialakított kőkörökkel körülvett, leginkább az Ibériai félszigeten találtakhoz hasonló halomsírait a Kr. e. III. évezredből, amelyet letelepedett, indoeurópai típusú állattenyésztő lakosság emelt. Ám a kérdést hagyjuk szónokinak, inkább beszéljünk az ugyanebben a térségben mintegy évezreddel később élt andronovói népességről, amelynek gerendasírai fölé nem raknak földhalmot, de köréje kőkört építenek, hogy aztán követőik, a KARASZUK-műveltség emberei sírját kőkör helyett már kőnégyesszöggel vegyék körül, és a sírok falába, illetve fedőkövei közé sajátos, szétvert, vagy megcsonkított, antropomorf, illetve zoomorf ábrázolásokkal díszített kőlapokat és oszlopokat építsenek be, olyanokat, amilyeneket éppen több lelőhelyen is találtak és „*kamennaja baba*” néven megalitikus emlékként tartottak nyilván. A sírok mellékleteként

hasonló stílusú, zsírkőből faragott szobrocskák, és csontokra vésett nőalakok kerültek elő. A beépített megalitikus emlékek kortárs néprajzi megfigyelések szerint eredetileg, épen személyes fétisek. Tulajdonosuk halálakor az antropomorf fétist, bálványt összetörik, vagy megcsonkítják, hogy a benne rejlő pozitív erő – mana? – felszabaduljon, a gonosz erő pedig elpusztuljon. Az összetört, erejét vesztett fétist pedig beépítik volt tulajdonosa sírjába.

Indiában, Mongóliában, Kínában, Koreában, Japánban, Indokínban, a polinéz szigeteken, Észak- és Dél-Amerikában a fejlettség adott szintjén ugyancsak kialakultak megalitikus kultúrák, mivel azonban ezek nem kis része csak helyben volt történelem előtti, a fejlődés fővonalában már történelmi időkben élt az emberiség, itt nem foglalkozunk velük, az adott térség vallásait tárgyalva érintjük majd a velük kapcsolatos kérdéseket. Ehelyett visszatérünk kontinensünkre, ugyanis – épp a halomsíros népek révén – Kr. e. 2800 táján Európában is elkezdődik a fémhasználat, megismerik a kereket és a szekeret, s ez nyugaton is véget vet a hagyományos megalitikus műveltség korának.

Ennek kapcsán szóljunk arról, hogy ha az atlanti partvidékre a fentebb ismertetett megalitikus emlékek jellemzők, a kontinens belsejében, a Rajna-vidéken és ennek szomszédságában építésük fejlett szakaszával egyidőben kezdődik a **körárkos-sáncos erődítmények** emelése, az egy-két-három árokkal és töltéssel védett erődített térségek létesítése. Bennünket ez annyiban érdekel, hogy az árkok töltésébe beásva, vagy az erősség belterületén lévő gödrökből ünnepi lakomák maradványait, szokatlan edénytípusokat és teljes, vagy hiányos csontvázakat sikerült feltárni. Ez utóbbiak léte a szertartásos kannibalizmus szokására utal, akárcsak az árkokban külön elföldelt koponyáké.

Az árkokat átvágó töltés-utakat eszközök, állati és embercsontvázak együttes – és szertartásos – elhelyezésére is használják, ami azt jelenti, hogy ezeknek az erődítéseknek szintén **volt kultikus találkozóhely funkciójuk**. A korszak elmúltával egyébként a megszokott földvárakká alakultak át.

A part menti hajózás megélénkülésével a kultikus termékenységszobrok, a máltai tarxien-műveltség, a szicíliai Casteluccio női alakot idéző csontábrái valamilyen, az egész Földközi-tengeri térségben **egy Minoszon keresztül megvalósuló keleti eredetű kultusz** elterjedtségét szemléltetik. Erre utal a termékenységet megtestesítő istennő szobrának elterjedtsége, a szent bika és a szarvak kultusza, a labrüs, a kettős balta, mint kultikus jelkép megjelenése a térségben. A Rajnától keletre egyéni sírokba temetkeznek a keleti sztyepp-övezetből kiözönlő halomsíros temetkezést gyakorló népek, de megjelenésük után nem sokkal megkezdődik az indoeurópai népek nagy költözködése. Miközben a kontinens görög szárazföldi részén s a Balkánon fokozatosan az égei világ fölé kerekedő kultúra alakul ki, az északi térségbe érkező, keletebről, a sztyepp-övezetből érkező embercsoportok kultúrája helyi sajátosságokkal keveredik. Ez egyben a kőkorszak visszavonhatatlan végét is jelzi, a réz-, majd bronzmégmunkálás térségbeli maradéktalanná válásával együtt.

A fémmégmunkálás körülbelül Kr. e. 4000-3000 között válik elterjedtebbé Európában. 3000 után általános lesz és megkezdődik adalékanyagok adagolása, előbb a könnyebb olvashatóság, majd a keménység fokozása érdekében. Nagyjából 2000 táján állandósul a bronz receptje – 90% réz, 10% ón –, ekkortól ez a legáltalánosabb rézötvözet. Az ezüstöt s az aranyat inkább tisztán használják és főként lemez formájában.

Ha a Kr. e. III. évezredig jelentős különbség van az atlanti partvidék megalitikus kultúrát képviselő, halász-vadász-földműves emberei és a Rajna-vidék, Közép-Európa, a lengyel síkság hosszúházas földműves-népei között a III. évezredben a megalitikus építmények műveltsége megszűnik, a kelet-európai házak hosszúsága 45 méterről 10-12 méteresre csökken, már legfeljebb nagycsalád, nem embercsoport, nemzetség szállásai.

Sokan azon a véleményen vannak, hogy a harci baltás népesség, a Kurgán II. népe az az indoeurópai ősnép, amely leigázta földrészünket. Ellene szól ennek a feltevésnek, hogy találkozásuk a harangedényes kultúra nyugati embereivel viszonylag békés körülmények között ment végbe, majd képesek voltak – a Rajna vidékén – az együttélésre is.

A mindennapi életben különbségek vannak a régiók között. Ha a svájci vagy német térségbeli cölöpépítmények telepítése leggyakrabban véletlenszerű, a négyszögletes alaprajzú házak faszerkezetűek, a gerendák köze sárral tapasztott sövényfallal van kitöltve. Legtöbbször egy-két nemzedék használja az épületeket, a magyar Alföldön azonban 10 méter mélységű, többrétegű bronzkori tellt – a tőszegit – is megástak.

Ugyanakkor például Sussex grófságban a Black Patch lelőhely teraszosított, az egy teraszon levő kör alaprajzú házak egyszemélyesek, egy terasz gyakorlatilag egy család szálláshelye.

A települések előbb védtelenek, a középső és főként a késő bronzkorban cölöpfallal, majd gerendavázas sánccal védik őket.

A népesség főfoglalkozása a földművelés. Ugyanakkor a bronzkor fegyvereit, ékszereit, fontosabb használati tárgyait a közösségek már szakosított mesteremberei állítják elő és a nyersanyagokat, illetve a kész tárgyakat kereskedők közvetítik.

Néha még a mai ember számára is nagy távolságra. Az arany például az erdélyi Érchegységből vagy az írországi Wicklow-hegységből származik általában, a rezet Ciprusban, Erdélyben, vagy az Alpokban termelik ki, az ón Bretagneból vagy Cornwallból jön, a borostyánkő a Balti tenger mellékéről. Persze sok kis lelőhely is van, de a felsoroltak léte, az innen származó áru jelenléte egyértelmű és meghatározó.

Az arany az V. évezredtől kezdve vagyonskülönbségeket jelző státusszimbólum. Most újabbak csatlakoznak hozzá. Ezek elsősorban fura, ritka anyagok, fájánsz- és üveggyöngyök, ritka, vagy nehezen elejthető állatok agyara, csontja.

Vizsgáljuk meg, hogy a kultusz tekintetében milyen változásokat hoz az európai bronzkor. Mintegy Kr. e. 1300 táján a korhasztásos temetkezést a hamvasztás, a hamvak urnába rejtése, majd az urnával együtt, temetőbe való eltemetése váltja fel, Európa-szerte megjelennek az urnamezők, amelyek a korai vaskor elejéig, körülbelül Kr. e. 750-ig jellemzik a térséget. A korhasztásról a halottégetésre való áttérés gondolkodásbeli különbséget feltételez, a halottkultusz átalakulását jelzi. A halottakat Európa-szerte koporsós vagy a nélküli egyéni sírba temetik. A sír fölé halmot – dombocskát, tumulust – emelnek, vagy egyszerűen elsimítják a földet. A halottakat alvó testtartásban temetik el, a sírmellékletek edények. Ezek ivóbögrék, amelyeket vagy zsinaglenyomattal díszítenek, vagy formájuk szerint mások, felfelé fordított haranghoz hasonlítanak, az előbbieket mellett kőbalta, az utóbbiak mellett gyakran bronztőr fekszik. A zsinagdíszes műveltség emberei az Uraltól a Rajna vonaláig élnek, a harangedények az atlanti partvidék és Nyugat-Európa embereire jellemzők.

Az urnamezős temetők mérete, az olyan temetők megléte, ahol az urnás temetés korhasztásossal keveredik, arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban ugrásszerűen gyarapodik a népesség, a társadalmon belül nagy vagyoni különbségek alakulnak ki, de ez alig jelentkezik a halállal, temetkezéssel kapcsolatos szokásokban.

Hitviláguk egy másik vonatkozására a korábban már említett Stonehenge utal. Ez a Naptemplom éppen a bronzkorban éri el fejlődése tetőpontját. Ekkor, Kr. e. 2700 táján épül a Kékkő-kör és 800 körül emelik a főkört, rajta bronzbalták vésett képeivel. Feltételezzük a megalitikus napszertartások bronzkori **survivaljét** vagy egy új tartalommal megtöltött bronzkori napkultusz születését és rátevődését a neolitikumiéra? Válasz – adatok híján – nincs. Az biztos, hogy a bronzkori Stonehenge II. és III. is kozmikus összefüggések temploma.

Nem értelmezhetők viszont egykönnyen Észak- és Nyugat-Anglia, Skócia, Írország, Skandinávia, az Alpok déli vonulatainak sziklarajzai. A szigetek gyűrű, rozetta alakú jeleinek értelmét, jelentését, funkcióját csak találgatják a szakemberek. A kontinens hegyein látható

rajzok már könnyebben értelmezhetők, az emberek és állatok képe mellett szerszámok, például balták, ekék, eszközök, például hajók képe látható. Mivel a képeknek az adott helyeken funkciójuk nincs, feltételezik, hogy esetleg vallási jelentőségük lett volna, mint például a skandináv félszigeti hajóábrázolásoknak, amelyeket útnak indulás előtti mágikus cselekedetként véshettek volna sziklába.

A **mágikus rajzok** legrégebbi – folyamatos – európai ‘képeskönyve’ az olasz-svájci határ közelében, Bergamotól keletre, az Iseo-tótól északra, a Valcamonica-völgyben, egy körülbelül 25 négyzetkilométeres területen, Capo di Ponte közelében található.

Az első vésetek valamikor 12 000 évvel ezelőtt készülhettek leginkább – még a holocén idején kihalt – jávorszarvasokat ábrázolnak. A VI. évezredtől kezdve imádkozó stilizált emberalakok, napkorongok, balták, állatalakok rajza mellett idolum-ábrázolások, ekék, kapák, ásók, csapdák vésetei uralják a sziklafalakat. A Kr. e. IV. évezredben álarcos emberfejek, mértani ábrázolások tűnnek fel, fegyverek, lándzsa, íj, vadászbumeráng rajzai mellett. Vadász- és halászcímer mellett a földművelés, az állattenyésztés is témává válik. Úgy tűnik, hogy a halottak tisztelete és a napkultusz mellett a totemizmus elemei is jelen vannak a völgy lakói kultikus életében.

A kőkor – itt a Kr. e. 3200-2500 közötti időszak – réztörök, balták, napkorongok ábrázolása mellett az előző korszak végén megjelenő ember alakú idolum-ábrázolásokat is új elemekkel gazdagítja, a Nap például kozmikus – de emberszabású – lény fejeként, a folyó pedig a lény öveként jelenik meg, amit a kutatók az indoeurópai mitológia egyik első megnyilvánulásaként tartanak számon.

Ugyanebből az időből származnak a már említett rézeszköz-ábrázolások, az első európai szekérrajzok, hogy aztán az 1200-ig terjedő időszakból párbajozó harcosok, mitikus jelenetek, munkafolyamatok, a hőskultusz és a szellemek növekvő tisztelete legyenek a sziklarajzok új témái.

Az urnamezős kultúra és a kora-vaskor embere, a Kr. e. VII-V. században az etruszkok, a kelták, végül a rómaiak mind otthagyták a kezük nyomát a valcamonici ‘képeskönyvön’. Az UNESCO-tól is védett terület az őskori vallástörténet fontos emléke.

Nagyjából a Kr. e. XII. században kezdődik a görög őstörténet hellászi kora. Az indoeurópai szétválás görög hullámának első csoportjai – az **akhájok** – valószínű, hogy Macedónián keresztül, még Kr. e. 2000 táján jutnak el későbbi lakóhelyükre, befolyásolva-megszüntetve a helyben talált **kár** és **pelasz** civilizációt, amely sajátosan kontinentális, természetesen krétai elemekkel dúsítva. Nemsokára Krétán is akad görög nyelven íródott, a lineáris A-ból származó lineáris B. írással írott feljegyzés. Hozzávetőlegesen Kr. e. 1400 körül már Mükéné harcosai uralják a Földközi-tenger keleti térségét.

Az Európában a harmadik és második évezred fordulójától élő neolitikus földműves-pásztor nép számára a sztyeppékről érkezett szekér és az ökörtől vontatott eke megismerése jelent technológiai, újítást korábbi életmódjukhoz képest. A korábban számukra egyelőre drága fém előállításuk elég nehézkes. Ennek ellenére – közel-keleti mintára – kovácsaik között terjed a szegecselt öntőminta, illetve a viaszvesztéses öntés, és a fémtárgyak közül soknak Közel-Keleten akad előképük. Mükéné érdeklődése az észak-európai térség borostyánkőve, fémje iránt, s ellenirányban, a fémművesség fejlett technikáinak terjedése valamint a kelet-mediterrán fajanszgyöngyök, mint kapcsolatjelző kulcsleletek jelenléte félreérthetetlen bizonyítékai a régiók közötti kapcsolatnak, annak a késő-neolitikori – kora-bronzkori kulturális egység felé való elmozdulásnak, amely nagyjából a Kr. e. XII. századig az európai térség arculatát meghatározza. Ezt a fejlődést szakítja meg az a Kr. e. XII. században kezdődő keletről elinduló néphullám, amely előbb a hettita államot, aztán Kis-Ázsiát, majd III. Ramszesz Egyiptomját fenyegeti és amelynek valószínű következménye például a dórok megjelenése a Peloponnészoszon, a mükénéi városok lerombolása. A Közép-Európában ez idő tájt megtelepedő, az Alpok térségébe kisugárzó hatású – keleti, anatóliai-kisázsiai meghatározottságú

– urnasíros népesség megszilárdítja azt a bronzszerszámokra épülő földművelő-állattartó rendszert, amely a római birodalom hatalmának megszilárdulásáig uralja Európa gazdasági életét.

A **hettita** birodalom bukása (Kr. e. XII. sz. eleje), Egyiptom hanyatlása, a mükénei hatalom összeomlása lehetővé teszi, hogy Anatóliából, esetleg Szíriából, föníciai közvetítéssel hódító útjára induljon a vas – ennek előállításra korábban felfedezőinek, a hettitáknak a monopóliuma volt – és ugyancsak a **föníciaiak** azok, akik Kr. e. 1100 körül kifejlesztik – az egyiptomi hieroglifák alapján – a történelem első, gyakorlatilag nemzetközi betűírását, lásd a betűformák nyelvi különbség ellenére való megegyezését a föníciai és a korai görög feliratok esetében. Ezzel a Kr. e. VIII. század **görög** társadalma – a homéroszi hősköltemények leírása idején – belép az írott történelembe. Erről azonban a maga helyén beszélünk majd.

Európa még egy, *Herodotosztól* kisázsiai eredetűnek tartott népnek köszönhet sokat ez idő tájt. A Tiberis és az Arno között a Kr. e. VIII. században megjelenő **etruszk** kultúra egyszerre helyi és görög-föníciai-ciprusi, azaz kisázsiai megalapozottságú, vaskorszaki, városias, gazdag, kifinomult, erősen rétegzett. Ugyanakkor az V-IV. század keltáinak képtelen ellenállni, hagyja magát Rómától meghódítani, miközben átadja annak minden civilizációs vívmányát.

Közép- és Nyugat-Európa népeit ekkortájt még csak kis mértékben, az érintkezési felületek közvetlen közelében befolyásolják a Földközi-tenger népei. Ugyanakkor az, hogy Ázsiában a Kr. e. második-első ezredév fordulóján nomád állattenyésztő lovasnépek alakulnak ki, új helyzet elé állítja az egész eurázsiai régiót. Mikor a Kr. e. IX. század elején a **hunok** megtámadják Észak-Kínát, s a Csou dinasztiához tartozó *Szuan* császár (Kr. e. 827-782) sikeresen védekezik ellenük, a továbbiakban nyugati fő irányú hun terjeszkedés a sztyeppi népek egész sorát mozdtja meg. Kr. e. 700-500 táján ez a mozgás már a mai Dél-Oroszországtól és Ukrajnától Közép-Európáig érzik, ahol a **szkíták** közvetlenül a közép-európai **kelta** csoportokkal kerülnek kapcsolatba.

Utalnánk itt arra, amit egy korábbi fejezet elején már leírtunk: az indoeurópai, fehér emberi gög, más, nem úgy mond „árja”, nem a görög-római kultúra emlőiről leszakadt civilizációk lebecsülése vétkes és káros gondolkodásmód és felfogás, más kultúrák a maguk helyén és korában semmivel nem alacsonyabb rendűek ezeknél. „*Felsőbbrendű*” európai civilizációnk dél-nyugat ázsiai, anatóliai, kis-ázsiai meghatározottsága az eddigiek olvasója számára egyértelmű. A nyelvészek tanúsága szerint az *indoeurópai népesség* őshazája az a Franciaország és a kirgiz sztyeppék közötti keskeny földcsík melyet már említettünk, alapnyelvük felbomlása és szétvándorlásuk legkésőbb Kr. e. 2500 táján már zajlott. A nyelvcsalád 12 ágának – görög, *kelta*, *germán*, *tokhár*, *hettita*, *indoiráni*, *örmény*, *albán*, *balti szláv*, *trák-frig*, *illír* – hajdani és mai beszélői között éppúgy ott vannak a franciák, németek, oroszok, görögök, olaszok románok, albánok, szerbek, mint az irániak, afgánok, India számos népe, vagy éppen a dard nyelvek beszélői, például a romák. Egyik se magasabb rendű a másiknál és együtt semmivel se különbek a feltehetőleg az Arab félszigeten kialakult sémi-hámi nyelvcsalád, az urál-altáji nyelvcsalád, az altáji nyelveket beszélő, vagy a sino-tibeti nyelvcsalád nyelveit használó ázsiai népek, más kontinensek más nyelvcsaládokhoz tartozó képviselőinél. Csak más körülmények közé születtek, más történelmeket éltek meg. De ez nem alsóbb- vagy felsőbbrendűség forrása.

Ezt azért mondjuk el, mert több évszázados beidegződések következtében a lovas nomád népeket és mai utódaikat sokszor már-már az Antikrisztus megtestesítőiként igyekeznek felmutatni bizonyos áltudományos felfogások és adott típusú politikai propagandák képviselői. A régészet és a történelem bizonyítékai szerint a sztyeppi népek a mezolitikum vadász-, majd a neolitikum földművelő-állattenyésztő emberének állattenyésztésre való szakosodása, kulturálisan ehhez való alkalmazkodása következtében alakultak ki. Mi több, a földműveléssel kapcsolatos ismereteiket sem veszítették el, alkalomadtán ezeket hasznosították is. Ugyanakkor az állatok terelése, a legelők biztosítása, a vadászat patriarchális,

férfiközpontú, az erőszakot elfogadó és azt más érvekkel szemben előnyben részesítő, könnyen hadakozó társadalmakba való szerveződést követelt meg tőlük, ám, amelyek semmivel se voltak kegyetlenebbek, vagy éppenséggel fejletlenebbek, mint a főként földműves népek társadalmai. Igaz, a máig fennmaradt írott dokumentumokat az íráshoz hamarabb eljutott társadalmak írták. Ez azonban más kérdés.

Az viszont tény, hogy Európa korai vaskorszaka egész Közép Európában kimutatható hallstatti kultúrája népeinek régészeti leletei, – vezéreik sírjából szkíta típusú kocsik maradványai kerültek elő! – harcias, görög és sztyeppi művelődési hatásoktól **egyaránt** megérintett népeiségről tanúskodnak. És amelynek halottai halomsírokban fekszenek. Akárcsak a pusztai népek gyermekei. A szkíta halomsírok – úgy mellékesen –, gerendából összerótt kamrasírok, halommal fedve. Az úgynevezett királyi szkíták dél-országi sírjainak magassága 9-21 méter között változik, a föléjük emelt halom kerülete 122 métertől 375 méteresig terjed, a kamrái pedig akár 12 méter mélyen is voltak. Mi több, az ötödik századtól kimutatható, szintén görög hatás alatt alakuló La Tène kultúra kelta hordozói hallstatti módon dolgozzák át a görög formakincset – különben, legtöbbször a tartalmi elemeket is – és ötvözik ezt olyan szkíta állatmotívumokkal, amelyek csak a közvetlen átvétel révén kerülhettek hozzájuk. Ők adják át – közvetítik – ezeket a kulturális értékeket az ezredforduló tájáig azokhoz az északi népekhez, amelyek aztán megássák Róma sírját, miközben ez az új, „barbár” – azaz a görögökhöz, később a rómaiakhoz képest „hebegő”, „dadogó”, „emberi nyelven nem beszélő” népség mind a saját, mind a közben elsajátított római értékeket körbehordozza, elterjeszti az egész akkor ismert Európában.

Ám nagyon előreugrottunk az időben, inkább röviden tekintsük át a többi kontinens őstörténetét. Az ember kialakulásában játszott kulcsszerephez viszonyítva az afrikai kontinens nincs az emberiség fejlődésének fővonalában. Mind a fejlett paleolitikus kultúrák, mind a neolitikus ember legkorábbi itteni nyomai az Ázsiához viszonylag közeli területeken, Észak-Afrikában, a Nílus völgyében találhatók inkább. Persze ugyanakkor arról se feledkezzünk meg, hogy ez utóbbi térség az ókori világ egyik legnagyobb kultúrájának – az **egyiptomi** civilizációnak – a szülőhelye, és Afrika egésze amúgy jó példa arra, hogy az emberiség fejlődése nemcsak a fővonal irányában haladhat előre, atipikus, regionális kultúrák megannyi sajátos értéket hozhatnak létre.

A mezolitikum Afrikában nagyjából Kr. e. 12000-4500 között keltezhető, A Fajúm közelében talált neolitikus telep lakói abban különböznek a merimdeiektől, hogy már szarvasmarhát, disznót, juhot, kecskét tartanak, búzát, árpat, hajdinát, valamint lent termesztettek. Szerszámaik a Nyugat-Ázsiából már ismert típusok változatai, lakásaik „könnyűszerkezetesek”, valószínű fa-, vagy nádkunyhók. Egyszerű, agyagedényeiket kézzel formázzák, a lenből vásznat szőnek.

Valamivel későbbi a Nílus deltájában feltárt Merimde-beni-Szaláme települése. Az itt élők ellipszis, vagy patkó alaprajzú kunyhókat építettek, csiszolt kőszerszámaik mellett kovából pattintottak vágó és szűrőeszközöket, sokféle csonttárgyat használtak. Halásztak és gabonát termesztettek, a magokat kézzel kialakított cserépedényekben tárolták. Halottaikat a lakások közelében temették el, túlvilági létüket fenntartandó, fejük mellett gabonaszemekkel.

Az el-Omari lelőhelyen – Heluan közelében – már szabályszerű temetőt találtak a régészek: a fejjel nyugat, a holtak birodalma felé néző holtakat zsugorított testhelyzetben, jobb oldalukra fektetve helyezték sírjukba.

A negyedik évezred második felében, Kr. e. 3900-3600 körül Nagada lakói már öntözött völgyekbe települnek, nád- és sárkunyhókból álló falujuk nagyobb mint az eddig vizsgáltak, kőszerszámaikhoz a kovát tudatosan bányásszák, nem csupán felhasználják a véletlenül alkalmas követ, edényeiket nagyobb műgonddal készítik és ember-, illetve csónakábrázolásokkal díszítik. Ez a halottkultuszra utal, a halottak országába csónakon utazik a megboldogult. A

sírok formája is megváltozik, agyagtéglákkal bélelt sírkamrák rejtik a halottakat, s mellettük megszorodnak a sírmellékletek.

A 3700-3400 között, Felső Egyiptomban virágzott badari műveltség újdonsága a fémfeldolgozás első nyomainak megléte. Az ezt követő amrati és gerzei műveltség a nagadai későbbi változatával együtt közép-ázsiai elemekkel, például kőedényeket utánozó festésű agyagedényekkel, s rézből készített szerszámok, fegyverek készítése tudományával gazdagítva, Középső Egyiptom jellegzetes műveltsége az ország egyesítése előtti korszakban.

Az egyesítés kora különösen felhívja a figyelmet Egyiptom s a Folyamköz kapcsolatára, ekkorra keltezhetők ugyanis az első egyiptomi – Dzsemdet Naszr korával egyidős – íráspróbálkozások, s ezek mezopotámiai hatást mutatnak. A Kr. e. 2900 körül már kialakuló írás – amely először egyidejűleg képírás-jegyekből, és fonetikai ejtésmutató szerepű hieroglifákból áll, aztán a Kr. e. első évezredtől kezdve kép-, szótag-, és hangokat jelölő jegyekből álló komplex rendszerré válik, hogy a Kr. u. V. századtól feledésbe menjen, miközben már a Kr. u. II. században elkezdik görög betűkkel írni az egyiptomi szöveget.

Afrika más részei távolabb voltak a nagy neolitikus kultúráktól s ha a Maghreb térségébe az európai mediterráneummal egyidőben, a Földközi-tengeren keresztül jutottak el az új műveltség elemei, Kelet- és Dél-Afrikába az akkori Szaharát átszelve, jelentős késéssel, nagyjából a második évezred elejére jutottak el – szórványosan – a neolitikus vívmányok, beleértve ezekbe például a Szudánból kisugárzott pásztorkodás nyomait Kenyában, Szomáliában, vagy a csiszolt kőbalták és a kerámia megjelenése Zambiában, vagy akár Dél-Afrikában.

A vasmegmunkálás valószínű a **karthágóiak** közvetítésével jutott el Afrikába, már, ha a nigériai **noki** kultúra Kr. e. III. századi vasművességét nem sikerül pontosan elhelyezni a kontinens történelmében. Ez jelentős előrelépést jelentett a mezőgazdasági termelés fejlődésében, és az észak-afrikai területekről termékenyítő hatással terjedt szét a gyakorlatilag történelemelőtti színvonalon maradt közép- és dél-afrikai területekre. Ugyanakkor az írásbeliség – egyiptomi, görög, latin jelleggel, keresztény, illetve mohamedán meghatározottsággal – előbb a kontinens egyik – északi –, aztán a XVI. századtól kezdve mind nagyobb részét kapcsolta be a történelmi korba.

Mivel az emberiség műveltségének története nem szűkíthető le csak az európai-közkeleti térség műveltségének történetére, vázoljuk röviden a többi fontosabbnak tartott régió történelem előtti fejlődését.

Ázsia őstörténetét ajánlott régiók szerint vizsgálunk. Azt már tudjuk, hogy a **Zagroszig, illetve a türkménisztáni határterületekig terjedő vidék** az emberiség kultúrtörténete szempontjából kulcsfontosságú terület volt, illetve, utaltunk arra, hogy a **belső-ázsiai sztyeppéken** a Kr. e. első évezredre létrejött egy sajátos, nagyállattartó pásztortársadalom.

Az **indiai szubkontinensre** a kerámiakészítésre, az állattenyésztésre és a mezőgazdaságra alapozott társadalom kezdetei az iráni fennsík felől jutottak el, nagyjából a Kr. e. hetedik évezred táján. A negyedik évezred közepén már a réz megmunkálásának és a korongon készített, festett kerámiának is vannak nyomai, és ez a harmadik évezredre általánossá válik a mai Pakisztán nyugati térségében. Érdekes, hogy az úgynevezett Kulli-kerámiának mezopotámiai párhuzamai vannak, feltételezik, hogy készítői lehettek a híd a Folyamköz és az Indus völgye civilizációjának kapcsolatteremtésében.

Mintegy Kr. e. 2500 tájától kb. Kr. e. 1600-ig virágzik az Indus völgyében a Harappá-műveltségnek nevezett civilizáció. Gyökere az iráni fennsík neolitikus műveltségéből fakad, helyi fejlődés eredménye – erre engednek következtetni a Kot Didzsiben feltárt edények, illetve a feltárt erődített település maradványai – és a létrejövő városi civilizáció éppoly eredeti és önálló, mint a Folyamközben kialakult kultúra. Olyan fontos is, függetlenül attól, hogy közvetlenül alig befolyásolja a Kr. e. XV-XIV. században a szubkontinenst előzőnlő,

indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélő, réz- és bronzeszközöket használó, állattenyésztő és mezőgazdaságból élő behatolókat.

Harappá, ez a Ravi partján fekvő város, és a műveltség legjelentősebb központja, Mohendzso-daro körülbelül 700 kilométerre van egymástól. A kutatások kiderítették, hogy a műveltség egy szinte 2000 kilométer hosszú, 400 km széles félhold formájú, az Indus és mellékfolyói árterületét követő térségre terjedt ki, amely állandó és szoros – kölcsönös – kapcsolatban volt a Folyamköz mindenkori államával és városaival, de például az iráni-afganisztáni, korántsem városias társadalmakkal is.

Miközben a harappái – valószínű – papkirályság kultúrája városias volt. A névadó város fölött egy 546×273 méteres fellegvár uralkodott, amelynek falai között fürdőmedencékkel ellátott közösségi épületek romjait találták meg a kutatók, Mohendzso-daro helyén pedig a régészek 2,5 négyzetkilométeres rommezőt tártak fel 8 méter magas falromokkal, amelyek egy-kétemeletes, konyhával, fürdőszobával, illemhellyel ellátott, 70-150 négyzetméteres lakásokra osztott házakból maradtak fenn. A tervszerűen vezetett utcák között volt 1,5 méter széles síkúter és 6 méter széles utca, a város észak-dél irányban átszelő főút 800 méter hosszú és 11 méter széles volt, az utcák mellett ugyan nem volt gyalogosjárda – a terhet kétkerekű, bivalyoktól vont kordékon szállították –, de volt a városnak működő, a régészeket az 1925 évi feltárás során elkapó felhőszakadás ontotta vízmennyiséget pillanatok alatt elnyelő csatornahálózat. A településen egyébként körülbelül 70 000, mezőgazdaságból, iparból és kereskedelemről élő ember lakhatott. Írásukat máig nem tudták megfejteni, mint ahogy településeik eredeti nevét se ismerjük – Mohendzso-daro a vidék mai lakóitól adományozott neve a „*Holtak városának*”, és azt se tudjuk, miért pusztult el ez a műveltség még az árák érkezése előtt. Csak annyit tudunk – feltárások alapján – hogy az érkezők úgy illeszkedtek be a korábbi civilizáció maradványaiba, ahogy a germánok viszonyultak Rómához, tábort verve a házkörmök között.

Természetesen a megszállók is merítették a hagyományokból, erre utal kerámiájuk díszítése. Egyáltalán a kultúrák viszonylagos egymás mellett élése figyelhető meg a kontinensnyi területen.

A vas megmunkálása a térségben Észak-India nyugati felének a Kr. e. 516 évi perzsa elfoglalása és a birodalomba való bekebelezése után terjedt el, *NAGY SÁNDOR* Kr. e. 327 körüli hadjárata, Pandzsáb elfoglalása, majd az uralkodó 323. évi halála *CSANDRAGUPTA* makedón-ellenes felkeléséhez, a *MÁURJA dinasztia* megalapításához, az Indus és a Gangesz síkságán elterülő térségek politikai összekapcsolásához, majd az unoka *ÁSÓKA* uralkodása (Kr. e. 272-232) alatt az ókori indiai birodalom virágkorához vezet.

Az ázsiai térség harmadik nagy régiója **Kína és a Távol-Kelet**. Ennek emberéről – a csoukutieni lelet alapján – már beszéltünk, a mongolid fiziológiás típus már Kr. e. 55 000 előtről kimutatható. A térség embere a folyamvölgyekben lakik, vadászat, halászat, gyűjtögetés a létalapja. A neolitikus kultúra elemei – az állatok háziasításának, a növények termesztetőségének lehetősége – Közép-, illetve Délnyugat-Ázsiából szivárognak be, a később a Selyem útjának nevezett, Kasgaron átvezető útvonalon, ami elkerüli a Góbi-sivatagot.

Kína legkorábbi földműves-vadász társadalmát, amely a Sárga folyam, a Hoangho mentén, a folyó két oldalán, a VI. évezredtől kezdve alakul ki, Pejlikang kultúrájának nevezi a régészet. Főként kölest termelnek, a sertés a legjellemzőbb háziállatjuk, kiegészítésképpen halászáttal és vadászattal is szereznek fehérjegyazdag táplálékot. Nagy falvakban, négyzet, ritkábban kör alaprajzú, félig földbeásott házakban laknak, durva, érdes felületű, vörös kerámiájuk kézzel készül. Ismerik a fonást-szövést. A fejlődés során a folyó mente középső folyásán kialakul előbb a Jangsao-kultúra (Kr. e. 4200-2900), majd az életmód tekintetében a Jangsao kultúrához hasonló, de intenzívebb földművelést folytató, juhok, szarvasmarhák, esetenként lovak tartó, korongolt, finomabb kerámiát készítő Lungsan műveltség, amely

kisugárzik a tengerpartig és a folyó felső folyásáig, később pedig Dél-Kínába, illetve az indokínai térségbe és Malájföldre.

Ugyanebben az időben, Kr. e. 1500 táján, bár a rizs termelésének határa a Jangce vonalától mind északabbra húzódik, a szomszédos északi sztyeppe területen még mezolitikus vadász népek élnek, folytatják hagyományos életmódjukat. A Hoangho mentén viszont városi kultúra alakul ki a *SANG*-, majd *JIN dinasztiák* uralma alatt, mégpedig nyugati, fejlett bronz-megmunkáló technikát átvéve, a munkamegosztást alkalmazva. A kerámiakészítés is fejlődik, miközben fokozottan érzik rajta a helyi előzmények hatása. Kialakul a nemzetségi arisztokrácia, az állam vezetője azonban még nem császár, csak törzsfőnök. A rabszolgaság patriarchális. Kialakul egy hivatalnoki rend. Végül ez a társadalom eljut az írásbeliséghez.

Kr. e. 1122-ben a Mu melletti csatában *VEN VANG*, a Senhszi határvidékről betört csou törzsek vezére legyőzi az utolsó *JIN* császár hadseregét, elfoglalja az országot s megalapítja a *CSOU* dinasztiát. A háromszáz évvel később élt utódnak, *SZÜAN* császárnak Kr. e. 822 táján már meg kell küzdenie a **hiung-nu** és **szü** betörésekkel, s a Kr. e. VIII-III. század közötti időszak az anarchia korává válik. Igaz, ugyanebben az időben – a VI. század táján – jelenik meg helyi, kínai találmányként a vasművesség egyenesen az öntéssel; a kovácsolás Kr. u. a III. század vívmánya. A *CSIN dinasztia* császárai (Kr. e. 222-207) folytatják a Nagy Kínai Fal építését, bukásuk után a *Korai*, majd *Késői Han Birodalmak* (Kr. e. 207 – Kr. u. 220) kiterjesztik Kína határait, kapcsolatot teremtenek a kor nagy hatalmaival, és tulajdonképpen véget vetnek ezzel a történelem előtti, helyi, illetve regionális történelmi korszaknak.

Indokína, a Délkelet-Ázsiai szigetvilág neolitikum az emberiség kialakulásának egyik ismert térsége. Az már kevésbé ismert, hogy ebben a körzetben van az egyik legfontosabb kultúrnövény, a rizs őshazája, bár ennek termesztett növényé váló átalakítása valószínűleg a Lungsan-műveltség kisugárzása nyomán történt.

Japánba a neolitikus vívmányok csak Kr. e. 1000 táján kezdenek eljutni, igazából azonban csak a Kr. e. IV. században válnak uralkodóvá, amikor hordozói a Jajoi-kultúra képében az európai vonaldíszes kerámia népéhez hasonló módon robbanásszerűen elterjednek a szigeteken. Az ország történetének protohistórikus korszaka csak Kr. u. 400-646 között zajlik és nagyjából a Taika-reformmal ér véget.

Ausztrália és Új-Guinea őslakói az ember fejlődésének talán még a bőrszín szerinti szétválás előtti időszakát képviselik. Dél-Ázsiából elindulva, a Nagy- és Kis-Szundákon, Új-Guineán keresztül népesítették be a térséget, az elszigeteltség miatt történelmi időig kőkorszaki szinten maradván. Az óceániai szigetvilág népei valószínű, hogy alapjában véve szintén délkelet-ázsiai kirajzás eredményeként kerültek mai lakóhelyükre és csak a történelmi időkben jutottak túl az őskori állapotokon.

Bár egyes régészek Kr. e. 40 000 tájára teszik az Újvilág első embereinek megérkezését, **Amerikába**, a mai ismereteink szerint nagyjából a Kr. e. 18 000 utáni időben kezdte benépesíteni a fejlett paleolitikum mongolid embere, akkor, amikor az eljegesedés okozta alacsony vízállás miatt a Behring tengeren keresztül földhíd keletkezett az ázsiai és az amerikai kontinens között. 12 000 tájára keltezhető első, legkorábbi, pontosan adatolható észak-amerikai, úgynevezett Clovis-kultúrájuk. Dél-Amerikába Kr. e. 14 000 körül jutottak el az első paleoindiók. Az amerikai civilizáció az időjárás-változás, a felmelegedés következtében alakult át. A nagyvad-vadászat területe beszűkült, helyét az általánosabb élelemkeresés Európából is ismert módja vette át, különösen a felmelegedés miatt erdőssé váló, illetve az elsivatagosodó övezetekben, ahol mind fontosabbá vált a növényi eredetű táplálék fogyasztása is. Ez az életmód a Kr. e. VII. évezredre általánosodik, és kb. a II. évezredig egyfajta, az észak-európai mezolitikumhoz hasonló civilizációként él, csiszolt kő- és csontszerszámokat használ, nem ismeri a kerámiát, egyetlen háziállata a kutya. Ugyanakkor már az V. évezredtől ismeri és használja a rezt, amelyet természetes rézerek fémjének feldolgozása révén nyer.

Amerika neolitikumának fő jellemzője a viszonylag jelentős számú – az eurázsiaihoz képest minőségileg más –, ezen a kontinensen domesztikált növény. Ezekhez képest itt megszelídített háziállatként legfeljebb néhány lámaféleséget, a vikunyát, az alpakát tudunk azonosítani. **Mexikó, Közép- és Dél Amerika, főként a perui tengerpart, illetve az ugyancsak perui Altiplano völgyei** a kukorica, különböző bab- és tökfajták, a burgonya, a manioka, a batáta, a paradicsom és a paprika, a napraforgó, a gyapot, a dohány, számos gyümölcsfélése domesztikálásával járultak az emberiség előrehaladásához. A jelenleg termesztett növények kétharmada Amerikából származik, ott házasították.

Közülük a kukorica a kontinens talán legjelentősebb mezőgazdasági terméke. Vad elődjét nem sikerült megtalálni, csak feltételezik, hogy ez a Kr. e. VIII. évezredben már gyűjtött *teosinte* volt. *Richard MAC NEISH* a Coxcatlán-barlangban hat apró kukoricacsövet talált, ma ezek a házasított kukorica legrégebbi – Kr. e. 3600-ból származó – leletei. Ezek bizonyítják, hogy a növény még az amerikai ember megjelenése előtt őshonos volt. A Tehuacán-völgyben (Mexikó, Belső-magasföld) feltárt karbonizálódott kukoricaszemek tanúsága szerint már Kr. e. 5200 táján gyűjtötte az itt élő ember ezeket az ehető magvakat és Kr. e. 3200 körül már nemesítésük is tudatos tevékenység volt.

A burgonya dél-amerikai eredetű, már Kr. e. 8000 körül házasították Észak-Boliviában, alig valamivel később mint a chilipaprikát és a bab hegyvidéki változatát Peruban. 6000 körül domesztikálták ugyanitt a tököt, 3000 körül a gyapotot.

A kerámia egyébként a Kr. e. III-II. évezredben jelent meg a térségben, és a Kr. e. I. évezred teremtette meg az öntözéses gazdálkodást, illetve az ezzel járó fokozott élelem-termelést, amely a nagy mexikói, illetve közép- és dél-amerikai civilizációk ugrásszerű fejlődését eredményezte.

Nem térünk itt ki az említett civilizációk fejlődéstörténetének részletkérdéseire, ugyanis ezek részletes elemzést igényelnének, amely távol vinne bennünket könyvünk tárgyától. Hogy mást ne említsünk, a középamerikai nagy műveltségek neolitikus jellegűek, Peru a rézkorszak társadalma, az inkák a bronzkorszakig jutnak el, Észak-Amerika úgynevezett kosárfonó és puebló-kultúrái viszont neolitikus társadalomban élnek még Kr. u. 1700 táján is, a kontinens északi és déli peremterületein pedig később is vadász- és halászközösségek élnek, mint az eszkimók Alaszkában, vagy azok a dél-amerikai indián törzsek, amelyek még pár évtizede gyűjtögető életmódot folytattak. Mi több, a Tűzföld indiánjai, az alakalufok, onák, jagánok 100-200 emberből álló törzsei alig fél évszázada a paleolitikus emberre jellemző módon éltek. Zárjuk ezt a fejezetet azzal, hogy az emberiség fejlődése nem ment minden térségben egyidejűleg végbe, hogy épp ezért lehetséges a történelem – és ezen belül a vallástörténet – bizonyos kérdéseire nem csupán történelmi vagy régészeti válaszokat kapni, s hogy ahol lehet, ott válaszolunk az adott korhoz képest korábban vagy később, anakronisztikusan felvetődő vallástörténeti kérdésekre.

TUDATI VÁLTOZÁSOK

Próbáljuk megfogalmazni a neolitikus körülmények között bekövetkezett fontosabb változások tudati következményeit:

Mindenekelőtt **alapvetésében változik meg az ember és környezete kapcsolatának érzékelése**. Míg a paleolitikum és a mezolitikum embere az **állandó változás, a kiszámíthatatlanság élményével küszködött egész életében** – a vad élettere beláthatatlan, de legalábbis nagy terület, szokásai legfeljebb bizonyos fokig számíthatók ki, a zsákmányolás sikere, emiatt sokszor a nemzetség, néha a törzs léte jobbra véletleneken múlik –, a **neolitikum földművese mindenekelőtt a szabályszerűség élményével találja magát szembe**: a tél után tavasz jön, eső után kisüt a nap, az elvetett mag kikel és ha a növény megmarad, akkor termést hoz. A szabályszerűség túlmutat a mindennapokon: a Nap feljön, delel és lenyugszik, a Hold előbb sarló, aztán megtelik, majd megint elfogy, hogy ismét sarlóként jelenjen meg az égbolton, a csillagok feljönnek adott helyen és másutt tűnnek el, égi megjelenésük és eltűnésük földi jelenségekkel állítható párhuzamba, esőfelhők megjelenésével, folyók áradásával, forró, hideg vagy mérsékelt időszak beköszöntésével. A **szabályszerűség** tehát **kozmoszus törvény**, hordozói megismerhetetlenek, titokzatosak, örökkévalók, hiszen ki tud belelátni a Nap, a Hold, a csillagok járása szabályaiba, ki tudja ennek minden következményét kiszámítani?!

Szintén kozmoszus élmény a termékenység. Maga az anyaság is csodálatos és megmagyarázhatatlan – egyes természeti népek még a múlt században se fedezték fel az oksági kapcsolatot a közösülés fizikai ténye és a megtermékenyülés, a magzat létrejötte között –, de még csodálatosabb, hogy a föld titokzatos, örök anyaként viselkedik: befogadja a magot, életre kelti, felneveli, termőre fordítja, és miután az ember a kalászt „*elpusztítja*”, annak megmarad az „*életereje*”, a földbe jutva képes ismét feltámadni, a föld „*jóvoltából*” új életet eredményezni.

Ebből más is következik: **élet és halál kozmoszus összefüggésének** a felfedezése. Az élet a születés – növekedés – érettség – öregség – pusztulás végtelen lánc, a mag példája a feltámadás ígérete, amelyet meg kell, hogy előzzön a földben, az „*alvilágban*” eltöltött időszak.

Aztán van még valami: igaz ugyan, hogy ez **nem kozmoszus élmény**. A neolitikum embere rájön, hogy a család, a szélesebb rokonsági közösség sem elegendő az új körülmények között adódó közösségi feladatok elvégzéséhez. A paleolitikum és a mezolitikum vadászai viszonylag kis létszámú, a csoportházasság következtében kizárólag rokoni kapcsolatoktól összetartott törzsi közösségekben éltek. Ezek elég kicsik voltak ahhoz, hogy élelemhiányos időszakokat is átvészeljének, az egyszerre sok táplálékot adó nagytestű állatokat ugyanakkor már el tudták ejteni. Most, a neolitikum körülményei között egyfelől a földművelés-állattenyésztés körülményei következtében megszűnik az „*egyszer hopp, máskor kopp*” életmód – a szóhasználat tréfás, maga az életmód kemény, mert mikor van a vadásztörzsnek élelme, mikor nincs, magas az általános- és gyermekhalandóság, alacsony az átlagéletkor és a népszaporulati ráta –, a föld művelőjének, az állattenyésztőnek állandóan van élelmiszer-tartaléka, kevesebb gyerek hal meg, **valamivel nagyobb az életben maradás esélye**, másrészt **a családi-törzsi kapcsolatok mellett újfajta – nem vérségi – kapcsolatok is kialakulnak**, s ezek a közösségi földek megművelése, a termés tárolása és szétosztása, a közös vagyon és a település (!) védelme, a közösségen belül szakosított termelési feladatok – pásztorkodás, szerszámkészítés, védekezés stb. – során előtérbe kerülnek a kizárólag vérségi kapcsolatok rovására, **létrehozva a faluközösségi rendszert**.

Ami még valamit eredményez: ha korábban a törzsön belül annak legtekintélyesebb tagja – „*ősanya*”, később „*ősapja*”, pátriárkája volt a vitathatatlan vezető, most előtérbe kerül a mana birtoklása – az átlagosnál magasabb szociális intelligencia, a harcos-erények, a szellemi-fizikai többlet –, és a nagyobb hatalom már az őstársadalomban is előnyökkel járt, megkezdődik a hierarchizálódás a közösségen belül, **kiemelkednek az első vezetők**.

A neolitikum körülményei *ennek megfelelően alakítják ki a vallásos képzetek új rendszerét: a vadásznépek totemje és fétise helyébe az új élményeket megtestesítő képzetek kerülnek*. A termékenység, a szaporodás ősképe a Föld, a magot befogadó, azt felnevelő közeg, de azt már az ősnépek is tudták – legfeljebb a mechanizmust nem értették –, hogy a szaporodáshoz megtermékenyülőre és megtermékenyítőre, nőtényre és hímre, anyára és apára egyaránt szükség van, így korántsem véletlen, hogy a már a mezolitikumban megjelent, az állati és emberi szaporaságot befolyásoló **termékenységistennő**, majd – már a neolitikumban – **Földanya** mellett ez utóbbi korban megjelenik a **Nap mint ősatya**, később **Napisten** is. *Ő a periodicitás, a szabályszerűség megtestesítője, ugyanakkor megtermékenyítő melege a termékenységgel kapcsolatos képzeteket is befolyásolja*.

Ez arra utal, hogy *kettejük kapcsolatát a földi – fokozatosan kialakuló és kizárólagossá váló – párkapcsolatok mintájára képzelik el*. Ugyanakkor az örökkévaló szülőknek születő, meghaló és feltámadó – vagy holtuk után továbbélő – utódjuk van – ami a gabona isteni tulajdonságokkal való ellátására enged következtetni. Az, hogy ilyen istenképzetek a fokozatosan terjedő neolitikus vívmányokat alkalmazó térség majd minden embercsoportjánál kimutathatók, közös eredetre enged következtetni.

A földműves-népeesség új képzetei természetesen nem szorították ki a korábbi vallásos képzeteket egy napról más napra, sőt ellenkezőleg, azok nem kis része – a korábbi életmód elemeivel együtt – beépült az új körülmények között kialakuló szokások rendjébe. A néprajz *E. B. TYLOR* óta **survival – továbbélés** – néven emlegeti a régi elképzelések új körülmények között, megváltozott tartalommal való fennmaradását.

Több, különféle, korábban a vadásztársadalom körülményei között létezett, vallásosnak tekinthető képzet a neolitikum körülményei között is fennmarad, természetesen átalakulva. Mivel a vadászat a neolitikumban mellékes szerepet kap az állattenyésztéshez, a domesztikáláshoz képest, **a totemizmus átalakul**. Egyfelől állat és ember viszonya evilágivá válik. **A mitikus állatős helyét olyan emberős veszi át, aki valami módon racionális kapcsolatba kerül a törzs életét korábban irracionálisan meghatározó állattal**. Ez viszont – a hozzá fűződő történet alapján – mintegy **jelképévé – és védelmezőjévé – válik adott embernek**, s révén az **embercsoportnak**. Példaként álljon itt saját totemisztikus mondáink esete. Emese álma, bár áttételesen, de még korai totemisztikus ősmonda. A turul álombeli látomás-ként teherbe ejti az ősanját. A *Gesta Hungarorum* csodaszarvas-mondája már egy földművelő-pásztorokodó, a nagyállattartásra szakosodott emberközösség totemisztikus története, Hunor és Magor az állattal kapcsolatba kerülve, annak köszönhetik áttelepedésüket, házasságukat, a két testvérnép kialakulását.

Másfelől **az állatistenek imádása – a thériolátria – átalakul állatalakban is megjelenő ember alakú istenek tiszteletévé, azaz thériomorfizmussá**. Erről itt csak annyit, hogy az amúgy antropomorf – ember alakú – istenek lényegi tulajdonságaik következtében állat képében is megjelenhetnek: ZEUSZ, vagy BA'AL bika, HÉRA vagy HATHOR tehén alakjában, nem beszélve arról a helyzetről, ami az egyiptomi mitológia sajátja, hogy istenük emberfejű, állattestű csodalény, mint a SZFINX, vagy embertestű, állatfejű alak, mint SZEHMET, aki oroszlán, ANUBISZ, aki sakál, ÁMON, aki kos, BUBASZTISZ, aki macska, HORUSZ, aki sólyom fejét hordja embertestén.

A fétis szintén átalakul. Hogy erejét állandóan érezze tulajdonosa, **talizmánná, amuletté változik**. Ugyanígy, a **mágikus cselekmény** is megváltozik. Ha korábban a vadásztársadalmakban alkalmi, titkos, de közösségi jellegű volt, most bizonyos körülmények között

állandósul, rendszeressé válik, tagolódik közösségi – rendszerint nyilvános – és egyéni – rendszerint titkos – típusúra, végül, de nem utolsó sorban a közösségi változata bonyolódik, ünneppé válik. Például amikor a Földanya kultuszának a célja már a föld termékenységének a biztosítása, a Földanya és a Nap – másutt az Ég, az Eső, a Víz – szükségszerű kapcsolata jelképes, vagy akár valóságosan erotikus, a frissen szántott földön megvalósuló termékenység szertartás révén valósul meg. Ilyen a száraz földekre vízcsergetés, vagy pálmalevellengetés révén esőt varázsoló mágikus eljárás, vagy a rómaiak üszögelhárító rókakergetése is. Mármint, **lévén, hogy a földműves-társadalom eseményei nagyobb biztonsággal következtek be, mint a vadásztársadalomé, a mágikus eljárások sikerének valószínűsége is nagyobb. A siker éves megismétlésüket, a bevált szertartások állandósulását eredményezte, ünnepekké, majd ünnepélyrendszerekké váltak.** Ezen az utóbbin azt értjük, hogy az egyes ünnepek jelkép- és szertartásrendszere egységesült, egyik a másikkal kapcsolatba került, kialakult a földműves társadalmak jellegzetes ünnepségrendszere, a szántás, a gabona-betakarítás, más termékek betakarításának ünnepe, vagy a pásztornépek ünnepségeit, az egybetartást, az állatok épségét, az élősködők elleni védelmet, később az első kihajtást, az állatok behajtását biztosító szertartások alkalmi vagy állandó sorát.

Ezek legtöbbször jelképes cselekedetek, a hasonlósági mágia alapján működnek, a mágikus céljuk nyílt, bevallott, határozottan különböznek a személyek megbízásából a varázslótól – később paptól – végzett egyéni célú mágikus szertartásoktól, amelyek lehetnek óvó, védő, elhárító, vagy ártó célúak, lásd a gyógyító vagy betegítő, a fehér vagy fekete mágia különböző praktikáit.

Minden mágikus szertartás, szertartásrendszer mindig az adott helyzetnek megfelelő, állandósult, bonyolult, fizikai és verbális, saját, máskor a varázslótól végezett, egyéni vagy közösségi cselekedetek együttese, amely, ha úgy tetszik összművészeti igényű, hiszen lezajlása során zene, tánc, mágikus szövegek, ráolvasások, varázsigék fonódnak össze.

Korábban már utaltunk arra, hogy **a neolitikum embere istenei,** a Földistennő és Napisten –, Esőisten, Ég istene stb. – **kapcsolatát már a földi – fokozatosan kialakuló és kizárólagossá váló – párkapcsolatok mintájára képzei el. Ennek lehetősége az emberfeletti erők antropomorf – emberszerű – formában való elképzelésében rejlik.** A neolitikum társadalma ugyanis, mint azt fentebb kifejtettük, tagolódik: ha korábban a törzsön belül annak legtekintélyesebb tagja – „ősanyja”, később pátriárkája volt a vitathatatlan vezető, most az átlagosnál magasabb szociális intelligencia, a harcos-erények, a szellemi többlet következtében megkezdődik a hierarchizálódás a közösségen belül, kiemelkednek a vezetők, természetessé válik ember ember fölötti hatalma. Ugyanígy, a korábbi, **a természeti erőkhöz hasonlóan személytelen emberfeletti hatalomhoz képest arcot ölt a személyes isten. Amely természetesen emberarcú és mint láttuk, emberi természetű.** S őt, az emberekhez hasonlóan nevet is viselnek, amint ez megfigyelhető már az első írásos emlékekkel rendelkező társadalmak istenvilága esetében.

Ezek a nevek néha értelmezhetetlenek – ami régiségükre, elhomályosodott jelentésükre figyelmeztet –, máskor magyarázzák az istenalakok kialakulását. GAIA egyszerre szolgál a Föld és a Földistennő nevéül, URANOSZ az Ég és az Ég istene együttes megnevezésére szolgál, akárcsak a sumér AN, vagy az ős-indoeurópai DIAUSZ – amely egyaránt benne van a szanszkrit DIAUSZ-PITA, a görög ZEUSZ, a római DIESZ-PIETER, JOV-PIETER, a germán ZIO/TYR, azaz ‘Ég-atya’ istennevekben. Más névtípusok az isteni tevékenységre utalnak: JAHVÉ ‘viharzó’, POSZEIDÓN a ‘Föld hitvese’, ismét más típus esetében a név egyszerűen urat – BA’AL –, a város uralkodóját – MELKART – jelent.

Az istenek egymással emberi kapcsolatban – rokonságban – vannak. A legnyilvánvalóbb rokonság a leszármazás, a testvéri és a férj-feleség-gyermek kapcsolat. ÁHURA-MAZDAnak két ikerfia van, SZPENTA-MAJNIU és AHURA MAJNIU, a jó és a rossz megtestesítői. A görög mitológiában GAIA szüli URANOSZt, kettejük gyermeke KRONOSZ, aki testvérét, RHEÁt veszi

feleségül, ebből a kapcsolatból születik ZEUSZ, POSZEIDÓN és HÁDÉSZ. ZEUSZ anya nélkül hozza világra PALLASZ ATHÉNÉT, HÉRA szüli neki ARÉSZT és HÉPHAISZTOSZT, THEMISZ az anyja a három HÓRÁNAK, és a három MOIRÁNAK, DÉMÉTERTŐL van PERSZEPHONÉ, MAIÁTÓL HERMÉSZ, LÉTÓ az édesanyja APOLLÓNAK és ARTEMISZNEK, hogy most ZEUSZ földi anyától származó gyermekeit ne említsem. OZIRISZ, ISISZ, SZÉTH és NEFTISZ ikertestvérek, GEB és NUT OZIRISZ ISISZT, SZÉTH NUTOT veszi feleségül – a fáraóknál nem vétek a testvérházasság –, SZÉTH megöli OZIRISZT, ISISZ feltámasztja, s gyermeket szül neki, HORUSZT, aki felnövekedve legyőzi apja gyilkosát. Ám a példákat sorolhatnám mitológiánként. A lényeg az, hogy *az istenek földi kapcsolatban vannak egymással, megszületnek, élnek és esetenként meghalnak. Az ezekről szóló történetek a mítoszok.*

Amikor a közrendűek közül kiemelkedő nemzetségi, törzsi, törzsszövetségi arisztokrácia rátelepedik az egész törzsszövetségi szállásterületre, **amikor megjelenik a munkamegosztás**, szakosodik a földművelő, az állattenyésztő és a kézműves, amikor megjelenik az áru-termelés és az árucseré, meg a kereskedő, **létrejönnek az első igazi városok, majd a városállamok**. Már ez előtt a kor előtt – emlékezzünk – továbbélnek a korábbi viszonyrendszer elemei, **a törzsi totem funkciót váltva jelképpé és védelmezővé válik**, miközben **Földanya és Napisten biztosítja a mindennapit, a totemállat köré tömörülő közösség fokozatosan kiemelkedő vezetője mintegy a természetfeletti hatalom megbízásából vezeti a közrendűeket**, tartja a kapcsolatot az új istennel. Ám arra is emlékszünk, hogy **az istennel való kapcsolattartás**, egyáltalán az uralkodás, a tömegből való kiemelkedés **a mana függvénye**. A mana megléte – legalábbis a fejlődés korai szakaszában – nem kétséges. Ám **innen csak egy lépés annak elképzelése és elhitése**, hogy a mana a természetfeletti lények különlegesen célzott adománya, **hogy hordozója rendkívüli érdemei – később születése – okán jutott ehhez**, s ezen az alapon utódaira is átöröközheti.

Legyünk egyértelműbbek. Ha a mezolitikum vadásztörzsének valamennyi tagja a farkas leszármazottjának tartotta magát, a neolitikus faluközösség pedig a farkasanyától felnevelt gyermekétől vezette le a közösség – alapító – tagjainak eredetét, a kiemelkedő törzsi tagok számára magától adódó volt a közrendben maradtak előtt nyilvánvaló magyarázat, a kiemelkedés a farkas nevelte hajdani gyermektől való származás manájának köszönhető, a többiek közrendűsége a másféle eredet, a csatlakozás tényétől meghatározott, a mitikus nemzetségszerű pedig annak köszönheti kapcsolatát a felnevelő farkassal, hogy eleve különleges származású, például valamelyik – lassan személyessé váló – természeti isten emberi lénnel való kapcsolatából származik.

Ez a folyamat természetesen nem tudatos, egyetlen alkalommal megvalósuló – hogy úgy mondjuk, szándékos dezinformáló jellegű –, lehet, ilyen eleme nincs is, a közösség tagjai egyszerűen racionális, köznapi magyarázatot keresnek arra, hogy miért éppen az adott személy uralkodik közösségük fölött, **ám amikor a neolitikus városok, városállamok, városállam-szövetségek, földrajzi tájegységek kezdenek államokká koagulálódni, már nehéz a tudatos elemet elvitatni a hatalom képviselőitől**, hiszen nekik legitimálni kell hatalmukat, ha nem népük, akkor bár a hatalmuk alá hajtott új területek népei, vagy a hatalmukra törő vetélytársak előtt.

A folyamat típusképlete egyszerű. A közösségi – már korántsem csupán törzsi – vezető totemállata fokozatosan a közösség többi tagjainak totemállata fölé kerekedik, ahogy a hatalom öröklődővé válik, a vezető kisajátítja magának és nemzetsége tagjainak ezt az állapotot, amelynek kultusza egyben a nemzetség és annak kiemelkedő vezetője kultusza. Ez érvényes visszamenőleg is, a vezető ősei az utólagos legendák szerint szintén manahordozók, a totemállattal való különleges kapcsolatuk miatt, ami viszont a különleges, félisteni vagy isteni származás oka/következménye, lásd a fáraók önazonosítását HORUSZ napistennel, azt, hogy a japán császárok AMATERASZU napistennőtől származtatják magukat, vagy, hogy az inka uralkodócsalád MANCO CAPAC révén közvetlenül a Naptól származónak tartotta magát stb.

Ennek következménye az, hogy a hatalom a világi szférából a természetfeletti – isteni – szférába kerül, az ennek a szférának kijáró külsőségek mellett. Az uralkodót tabuk, tilalmak védelmezik – ilyen az érintési tilalom, az előtte való leborulás, a hátrafelé menet távozáskor, hogy csak ismertebbeket említsünk –, sajátos a hajviseletük – lásd a fáraónők álszakállát! –, ilyen a ruhájuk, különleges uralkodói jelvényrendszerük – gondoljunk csak a palást, korona, királyi kard/lándzsa, jogar, országalma koronázási együttesre –, különleges a háza – a királyi palota, benne a trónteremmel és egy másnak nem járó bútordarabbal, a trónnal, a temetése is különleges, holttestéről pedig kiemelkedő buzgalommal kell gondoskodni – lásd például azt a SANG-korból származó, a kínai Vu-kuan-csunban feltárt királysírt, amelynek csak a központi kamrájából 24 feláldozott ember maradványai kerültek elő, de az odavezető folyosókból örök csontjait, a töltésekből újabb 34 férfikoponyát, a sírtól távolabbi mellékgödrökből pedig tömeges emberáldozatok áldozatait ástak ki a feltárók. A királynak egyébként – manája következtében – különleges, mágikus ereje van. Kézrátétellel gyógyít, személye biztosít népének minden jót, még halálában is segíti, óvja népét, lásd a CSABA királyfi legendáját, vagy szent királyaink halál utáni csodatetteit.

Mindezek, tehát **az isteni jelleg és a csodatevő erő, együtt alkotják az uralkodó karizmáját**. Az intézmény megszilárdulása után a karizma önállósodott, maga a méltóság biztosította. Azonban, különösen a kezdeti időszakban, függött a valós erőnlétől, egészségi állapottól, hiszen a közösséget csak egészséges, jó erőben levő, ép eszű szakrális – szentséges tulajdonságokkal rendelkező – személy vezethette. Amennyiben ereje hanyatlott, egészségi állapota romlott, észbeli képességei hanyatlottak, távoznia kellett a hatalomból. Mivel ez természetes úton – az uralkodó nyugdíjba küldése útján, a vezető szakrális jellege miatt – lehetetlen volt, az eltávolítás erőszakos úton történt, rágyújtották a palotáját, utóda párviadalban megölte, stb.

Természetesen **a vezetésre való alkalmatlanságról külső jelek** – nagyobb természeti csapás bekövetkezése, az uralkodó öregedése, potenciájának elvesztése, öszülése, megráncozódása, beszédének romlása stb. – **tájékoztatták a közösséget**, vagy egyszerűen, már alkalmatlannak tartották egy kritikus vállalkozás elvégzésére.

Sok népnél ilyenkor hivatalból sor került a szaknyelven szakrális királygyilkosságnak nevezett cselekedetekre, amilyen például *Álmos* megölése volt: „Az ő (Árpád) atyját, Álmost, Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannóniába”. A suméroknál a papkirály helyett a szakrális királygyilkosság napjára helyettest jelöltek ki, akit a nap végén megöltek. Más népeknél az uralkodó bizonyos időközökben – *HOMÉROSZ* krétai királyai például kilenc évenként – bizonyosságot kellett, hogy tegyenek töretlen erejükről.

Később – különösen a keleti, abszolút hatalommal rendelkező királyok birodalmaiban – **jelképes cselekmények, szertartások vették át a szakrális királygyilkosság helyét**. Egyiptomban például a III. dinasztia második fáraója, *DZSÓSZER* idejétől (Kr. e. 2600 körül) kerül sor 30 évenként a **heb-szed** – a *megújulás, újjászületés* – ünnepségére, mikor is a fáraó belépve a Heb-Szed templom egyik csarnokába, jelképesen meghalt, majd az Újjászületés csarnokán átszaladva újjászületett és „*megfiatalodva*” lépett ki az őt ünneplő tömeg elé. Hasonló jelképes szertartások sok népnél voltak, a néprajz kutatói szerint a pünkösti ünnepkör király- és királyné-választásai ennek a maradványai lennének.

A folyamattal párhuzamos az istenek antropomorfizálásának, emberi, sőt uralkodói alakokkal való felruházása. Logikus a cselekedet, hiszen e világi párhuzama, az uralkodó hatalma abszolút, isteni eredetét mind maga, mind udvaroncai abszolút igazságként állítják, és ha neki különleges, hozzá méltó tisztelet jár, hogy ne járna rokonának, az embertől csak isteni cselekedetei révén érzékelt, túlvilági lényeknek.

Ennek megfelelően, a felsőbbrendű lények ember alakúak és emberi természetűek, természetesen tabuk és tilalmak korlátozzák a velük való kommunikációt, amely a beavatottak kiváltsága, szálláshelyük királyi, pompázatos, de legalábbis szakrális tilalmakkal övezett, amelyek középpontjában fétis jelképezi az istent – akár szobor, akár láng, akár meteorkő ez –,

rendszeres adó és alkalmankénti áldozat jár neki, szolgálai eltartására vagyონrészt különítenek el a közösségi tulajdonból. Az állandó földi szálláshelyükön – legyen ez áldozóhely, szent sátor, templom – bemutatott áldozatokkal, szertartásokkal már nem a természet erőit próbálják az ember akaratának megfelelő cselekedetekre kényszeríteni, de igen is könyörögnek hozzájuk, mint a földi hatalmasokhoz, hogy teljesítsék az emberek kéréseit.

Mivel ez a korszak a fokozatosan kiépülő új társadalmi intézmény, az állam megszilárdulásának kora, **ahogy az uralkodók általában kis saját államocskáik, városállamaik kizárólagos uralkodói, isteneik is e kis államocskák, városállamok saját – és általában csak saját – kizárólagos istenei.** Vigyázat: ez nem jelent monoteizmust, egyistenhitet, még jóval később is PALLASZ ATHÉNÉ Athén városának főistene, ami nem zárja ki ZEUSZ és más istenek tiszteletét. Kiletűkből, nevükből legfeljebb következtetni lehet arra, hogy mikor és miképp lettek közösségük főistenévé: az elvont uralkodói hatalom (BA'AL – *mint 'Úr'*), esetleg természeti jelenség (JAHVÉ – *'viharzó, pusztító'*) megtestesítőjeként, a közösség kialakulásával egy időben (*Athén* – ATHÉNÉ), a hatalom mindenkori megszerzésekor, mint Egyiptomban stb.

Fentebb az istenek szolgáliról beszéltünk. **Korábban, a vadásznépek mágikus szertartásairól szólva nem mulasztottuk el szólni a varázsló, majd a sámán személyéről. Ha a varázsszertartás végzője – elvben – még a törzs bármely tagja lehetett, a sámán már a törzs különleges manával rendelkező, a felsőbbrendű lényekkel rendszeres kapcsolatot kialakító tagja, aki többé-kevésbé ebből él.** Vigyázat! Távol legyen tőlünk a gondolat, miszerint a varázsló a törzs tagjai hiszékenységét kihasználó szélhámos volt. A vallásos képzetek még ma is biztosságot, vigasztalást nyújtanak az általános kiszolgáltatottság, bizonytalanság érzését megélt embernek, hát még egykor, a mezolitikum körülményei között és aki először vélte katartikusnak a **'post hoc, ergo propter hoc'** nyújtotta élményt, az feltétlenül őszintén élte azt meg, akár számára biztosított valamit a szertartás, akár ő valósította azt meg, transzban vagy kábítószer hatása alatt. Az más kérdés, hogy a szertartások végzői például az istenek helyett maguk fogyasztják el az áldozati állatok bizonyos részeit, hogy adott esetben a faluközösség, vagy a neolitikus város vezetőinek szűkebb érdekei is szerepet játszottak adott kultikus döntés jel stb. megszületésében. **Mikor létrejön a társadalom anyagi kritériumok szerinti tagozódása,** a hatalom képviselői igyekeznek a döntéseket érdekeiknek megfelelően meghozni és ez természetes, a hatalom lényegéből fakad. Így **elkülönül egymástól a szertartásokat végző,** a hatalommal szoros és szerves kapcsolatban levő, csak, vagy jóformán csak kultikus igényeket szolgáló **réteg, s egy olyan csoport, amely csak alkalmilag kerül kapcsolatba az istenekkel és akkor is csak bizonyos, nem igazán vallásos, inkább gyakorlati jellegű feladatokat lát el, mint például a gyógyítás.**

Most, a fokozatosan kiépülő új társadalmi intézmény, az állam megszilárdulásának korában **ez a folyamat elmélyül,** hangsúlyozódik. A szertartások ismétlődnek, szabályszerűvé válnak, minden évben van szántás ünnepe, aratás ünnepe, szüret-ünnep, ezeken mindig minden ugyanúgy játszódik le mint egy vagy több évvel korábban, hiszen értelmük épp a változatlanságban, a változatlan megismétlődésben van. A kultikus feladatok elvégzésére szakosodott réteg mind hivatásosabban, mind nagyobb hozzáértéssel végzi a feladatát, már nincs szüksége az extázisra, viszont annál nagyobb szüksége van előzetes ismeretekre. Amelyeket csak a szervezett tudásátadás biztosíthat, természetesen, csak a kiválasztottaknak, az arra méltóknak. Akiknek alkalmassága már nem az ideggyengeségen, esetleg az epilepsziás terheltségen múlik, épp ellenkezőleg, a gyors felfogáson, a tanulási készségen, a megfelelő szociális, elméleti és gyakorlati intelligencián.

És a fokozatosan kialakuló új társadalmi csoport már eleve nem egységes. Nem is lehet az, mert többféle társadalmi igénynek kell megfelelnie. **Döntő csoportjuk** az eredeti rendeltetésnek megfelelően **a kultusz szolgálja,** vagyis **pap.** **Más csoportjuk papként** az istenség szolgálainak eltartására szánt vagyónrészt kezeli, **adminisztrál,** és mivel a társadalom fejlődésének kezdetein papkirályságok, papi birodalmak, vagy olyan világi országok állnak, amely-

nek uralkodói kultikus fejei is birodalmuknak, a papi adminisztráció gyakran átmegy állami adminisztrációba, a papság egy része **államhivatalnokká lesz eredeti képzettségének és hivatásának feladása nélkül.**

Már korábban volt egy ehhez közelálló réteg, a javasembereké. Ez továbbra is megmarad, orvoslásra szakosodott papokat gyakran emlegetnek az írásbeliséget már ismerő társadalmak legtöbbször ugyancsak pap szerzői. De papok – pontosabban papképzőt végzett írástudók – a csillagászok, a nagy öntözéses kultúrák csatornáinak tervezői, *IMHOTEP*, *DZSÓSZER* fáraó építész, avagy a később élt *HESZIRÉ*, az orvos és írástudó főhivatalnok. **Azt mondhatjuk, hogy a városállamok korának kezdetével elkülönül egymástól a tulajdonképpeni papság és az ebből fokozatosan kialakuló szakértelmiségi.**

Egyébként **egy harmadik réteg is kialakul, az adott helyzettel még vagy már elégedetlen papság csoportja.** Ezek egyfelől fundamentalisták, akik az „aranykor” emlegetésével próbálják jobb belátásra téríteni a szerintük isteneitől elfordult emberiséget. Tévedés ne essék, Egyiptomban az aranykorban lázadtak fel az emberek az isteneik ellen, Sumerban a ZI'USZUDRA és a vízözön legendáját részletező eposzban ENLIL az emberek nyüzsgése és lár-mája miatt dönt a világ elpusztításáról, *HÉSZIODOSZ* éppúgy aranykorként emlegeti KRONOSZ mitikus korát, mint a római szerző, aki nosztalgiával emlegeti a régmúlt időket és ilyenek az újtestamentumi próféták, a **nábik**, akik a hajdani társadalmi és vallási viszonyok helyreállítását igénylik.

Másfelől a réteg ellenpólusán elhelyezkedők, a buddhizmus, az ÁTON-hit terjesztői, az esszéus gondolatokhoz hasonló eszméket valló, előrenéző, hitújító igényű gondolkodók szintén ehhez a csoporthoz tartoznak. Azért kell ezt a harmadik réteget külön csoportnak tekinteni, mert közülük kerülnek majd ki a nagy, mindkét irányú hitbéli fordulatok kezdeményezői és végrehajtói.

Fentebb azt írtuk, hogy mivel ez a korszak a fokozatosan kiépülő új társadalmi intézmény, az állam megszilárdulásának kora és ahogy az uralkodók általában kis saját államocskáik, városállamaik kizárólagos uralkodói, isteneik is e kis államocskák, városállamok saját – és általában csak saját – kizárólagos istenei, anélkül, hogy ez egyistenhit lenne, mert tiszteletük mellett elképzelhető, megengedett, sőt mindennapi jelenség más istenek tisztelete. Nem is lehet máshogy, hiszen továbbélnék természeti erők, emberi tevékenységi területek, beláthatatlan és – ekkor még – érthetetlen hatásmechanizmusok túlvilági erőkként felfogott korábbi képzei, léteznek egyéni, nemzetségi, közösségi, települési, nagyobb közösségi istenek, amelyek az egyén számára sokszor áttekinthetetlen, a betöltött funkciók egymásra tevődése okán ellentmondásos rendszert alkotnak.

A papság felfigyel a jelenségre és a racionalitás jegyében **igyekszik a lehetőségekhez mérten rendszert alkotni** a csak legáltalánosabb szinten összefüggő elemekből. **Rendezési alapul az istenek kilétének és hatáskörének pontos körülírása, egymáshoz való viszonyuk meghatározása szolgál.** Ennek a folyamatnak a során majd mindenütt kialakul a nagy, fontos, olimposzi stb. istenek szűkebb csoportja, gyakran közülük is kiemelkedik – az amúgy a család atyjához, pátriárkájához hasonló – főisten, vagy főistenek egyetlen, vagy pár istenalakra szorítkozó galériája.

Feltevődik a kérdés, hogy a ZEUSZt, vagy JUPITERT főistenként tisztelő görög, illetve római vallás miért nem egyistenhit, miért soroljuk őket a politeista – sokistenhívő – vallások közé. Azért mert esetükben a főisten tisztelete nem zárja ki a többi isten tiszteletét, az egyistenhívő felfogás viszont határozottan tiltja más, idegen istenek imádását.

A korszak vége az írásbeliség kezdetét is jelzi, a szóbeliség, a szájhagyomány helyébe az írott, tehát kanonizálható, változatlanul továbbadható szöveg léphet, amely az egyes, egymáshoz mégúgy hasonló rendszerek közötti különbségeket is képes tükrözni. Ezzel aztán az emberiség tulajdonképpen ki is lép az őstörténeti vallásos képzetek világából, elkezdődik az egyes konkrét ókori vallások kialakulásának, fejlődésének története.

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

A megvastagított betűkkel írt címek az alapmunkákat jelzik.

***: Szent Biblia, Bibliatársulat, h.n., é.n.

***: Bibliai nevek és fogalmak, Budapest, Primo kiadó, 1988

***: Mitológiai ábécé, Gondolat, Budapest, 1970

BELLINGER, Gerhard J.: Nagy valláskalauz, Budapest, Akadémiai Kiadó, 19934

BODOR András és CSETRI Elek (szerk.): Történelmi kronológia, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976

CLARK, Grahame: A világ őstörténete, Budapest, Gondolat, 1975

ELIADE, Mircea: Histoire des croyances et des idées religieuses, I-IV, Paris, 1976-85

GECSE Gusztáv: Vallástörténet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980

GECSE Gusztáv: Vallástörténeti, kislexikon², Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973

GECSE Gusztáv: Bibliai történetek, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981

HAHN István: Istenek és népek, Minerva, Budapest, 1968

HAHN István: Naptári rendszerek és időszámítás, Budapest, Gondolat, 1983

HARTENSTEIN Elisabeth: Évezredek homályában, Gondolat, Budapest, 1961

JACOBI, Bernhard: Templomok és paloták, Budapest, Gondolat, 1966

KERNBACH, Victor: Dicționar de mitologie generală², Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989

KŐSZEGI Frigyes: A történelem küszöbén, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984

NYÍRI Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése³, Szent István Társulat, Budapest, 1991

SUPKA Géza: Kalandozás a kalendáriumban, Helikon, Budapest, é.n.

SZABÓ György: Mediterrán mítoszok és mondák, Kriterion, Könyvkiadó, Bukarest 1973

TRENCSENI-WALDAFEL Imre: Mitológia⁶, Budapest, Gondolat, 1969

KÉPALÁÍRÁSOK

1. Dolmen az Ox-hegységben, Északnyugat-Írországbán
2. Délnyugat-Ázsia Kr. e. 9000 – Kr. e. 3000 között
3. Koponya Jerichóból, a szemek helyén kaurikagylóval, Kr. e. a VIII. évezredből
4. Terrakotta termékenység-istennő szobra
5. Dzsarmó (Irak) őskori falu maradványai
6. Çatal Hüyük, egy őskori „város” (Kr. e. VII.-VI. évezred)
7. Nádkötegekből formált, gipsszel bevont, bitumennel és okkerrel díszített istennő-szobor
8. Sziklarajz az Iherir-fennsík egyik sziklafaláról (Kr. e. 6000 utánról)
9. Idolum Lepenszki Virből
10. Kunyhó Lepenszki Virből
11. Közép-Európa első földművelőinek paticházai
12. Az Orkney-szigetek (Skóciától északra) dolmenjei: az ún. Brogar-kör
13. A poulabronei – burreni mező, Nyugat-Írország, Kr. e. mintegy 3000 k.) – ún. Bejárati Dolmen
14. Trónon ülő madáristennő, Bariljevo (Szerbia, lába és a trón feltehetően letört)
15. Kígyóistennő Krétából
16. A „fehér hölgy” (a Halál megtestesítője, Szürosz szigete, Görögország)
17. A Fussell’s Lodge-i hosszú sír rekonstrukciója. Hossza 51,5 m. (kb. Kr. e. 3900-3800 k.)
18. A wiltshire-i Avebury-i henge (Anglia). Közepén ma falu van. (kb. Kr. e. 3000-2000 k.)
19. A wiltshire-i (Anglia) Silbury Hill, Európa legnagyobb mesterséges dombja (átmérője 160 m., magassága 40 m., kb. Kr. e. 3000 u.)
20. Newgrange folyosójának és sírkamrájának metszete és alaprajza
21. A Gozo-szigeti Brochtorff-kör metszete (Kr. e. mintegy 3000 k.)
22. Zedau (Németország) késő bronzkori települése (rekonstruálva, mintegy Kr. e. 1050-850 k.)
23. Bronzkori ház (Bohuslän, Svédország, sövényváz, paticcsal beverve, gerenda fedélszék, zsúpfedél)
24. A Bagnolo II. sztélé, Valcamonica (kb. Kr. e. 3200-2500 k.)

II. ÓKOR

**Egyiptom, a Közel-Kelet, Kis-Ázsia és Anatólia népei,
a kánaáni-föníciai népek, Izrael és Júda népének vallásai**

AZ ÓKORI EGYIPTOM HITE

Egyiptom lényege tulajdonképpen a Nílus mentén húzódó, Asszuántól Kairóig terjedő, körülbelül 1 000 km hosszú, 100-200 méter szélességtől 15-20 km. szélességig elterülő oázis, tulajdonképpen a folyam árterülete. A termékeny sávot a líbiai, az arab, illetve a núbiai sivatag, keleten az Etbai hegység 2 500 méterre emelkedő vonulata, majd meredek lejtője és a Vörös-tenger határolja. A líbiai sivatag déli szegélyén több nagy oázis található, ezek közül a fayumi és a Szivah-oázis a legnevezetesebbek.

A Kr. e. 4 000 körül kibontakozó Nagada kultúra kőrézkori fejlettséget mutat – ebben a korszakban már kimutatható kapcsolat van a Nílus völgye és a folyamközi – korai sumér – kultúra között.

A Gerzeh-kultúra Kr. e. 3100-2800 közötti időszaka alatt a helyi közösségekből – nomoszokból – két állam szerveződik, a mai Kairótól északra kialakuló Alsó, s az attól délre létrejövő – az előzővel állandóan hadiállapotban levő – Felső Egyiptom. Ezeket kb. Kr. e. 2900 körül egyesíti *MÉNÉSZ (MIN)* fáraó. A vele kezdődő korszak az I-II. dinasztiák kora. A birodalom fővárosa előbb Thin, majd Memphis.

A Kr. e. 2665-2155 közötti időszak az Óbirodalom, a III-VI. dinasztiák kora. *DZSOSZER*, majd *SZNOFRU* fáraó alatt a birodalom kiterjeszkedik, *HUFU*, *HAFRÉ* és *MENKAURÉ* – más, görögös nevükön *KHEOPSZ*, *KHEFRÉN* és *MYKERINOS* – alatt az Óbirodalom fénykorát éli.

A következő, mintegy száz év, a VII-X. dinasztiák uralkodása alatt meggyengül a fáraói hatalom, nő a helytartók ereje, s bár az állam terjeszkedik, valójában gyengül. Ugyanakkor kialakul a jellegzetes egyiptomi társadalmi rend. Ennek fontosabb jellemzői: erősen központosított birodalmi államigazgatás, államilag irányított öntözőhálózat, egységes, vagyoni alapon kivetett adó, amelyet állami hivatalnokok szednek be, egységes, a szokásjog fölé szervezett állami jogrend, országos hadsereg (naferu) létesítése. A korszak végére az állam egymástól független részekre, nomoszokra szakad.

A Kr. e. 2040-1785 közötti időszak a Középbirodalom kora, a XI-XII. dinasztiák uralkodásának ideje. Előbb északi, herakleopoliszi, aztán déli, thébai fővárossal ismét egyesül az ország, ám hódító hadjáratok kimerítik erejét. Ugyanakkor fejlődik a gazdasági élet, általános lesz a rabszolgamunkára alapozott nagybirtok, elszaporodnak a kisbirtokosok, felbomlanak a korábban erős faluközösségek. Fejlődik a városi élet, gyarapszik a kézművesek, kereskedők rétege. A nomoszok arisztokráciája örökös nemességgé lép elő, állandósul a konfliktus a nemesség és a hivatalnoki réteg között.

Kr. e. 1785-1554 között ismét átmeneti időszak van, amikor a XIII-XVII. dinasztiák uralkodnak.

Kr. e. 1750 után a hükszósok, egy ázsiai lovasnép – a név egy ókori értelmezés szerint *pásztorkirályt* jelentett volna – viszonylag békésen elfoglalja az ország északi részét, a Delta-vidéket, majd meghódoltatja a déli tartományokat is.

150 éves hódoltság után *KAMESZU/KAMOSZE* vezetése alatt a viszonylagos függetlenségben élő Felső Egyiptomból felszabadító háború indul el, majd fia, I. *AHMESZ/JAHMESZ* Kr. e. 1580 körül elfoglalja a deltabeli hükszosz fővárost és a XVIII. dinasztia megalapítójaként, az Újbirodalom első fáraójaként vonul be a történelembe.

Kr. e. 1554-1080 között virágzik az egyiptomi Újbirodalom. Ez a XVIII-XX. dinasztiák uralkodásának a kora. Első évszázada terjeszkedés, Egyiptom kiterjedése ekkor a legnagyobb, gazdasági hatalma kiterjed Nubiára, KisÁzsiára, a Folyamközre, Ciprus, Rhodosz és Kréta szigetére. Megerősödik a hivatalnoki, a fáraó nevében és helyett való kormányzás. Az országot többnyire a két országrész, Felső és Alsó Egyiptom helytartói, a tartományokat (*nomoszokat*) a fáraótól kinevezett kormányzók irányítják. A hadsereget zsoldosok alkotják,

akiket hivatásos katonatisztek vezetnek. A fáraó hol névleges, hol tényleges hatalma mellett az ország legnagyobb politikai-gazdasági AMON isten papsága.

Kr. e. 1377-58 között az uralkodó, *IV. AMENHOTEP* betiltja AMON és más istenek imádását, helyébe az egyetlen, személytelen napisten, ATON kultuszát állítja, felveszi az *EHNATON* nevet, új fővárost alapít Ahetaton néven a mai Amarna közelében. Halála után utóda *TUTANHAMON*, majd *I. HOREMHEB* eltörlik reformjait, visszaállítják a birodalom hagyományos rendjét, megerősítik és átszervezik a hadsereget. *I. RAMSZESZ* ezt tovább tökéletesíti, utódai pedig hódító hadjáratokat kezdeményeznek. Sikerek után a Kr. e. XII. században Egyiptomnak kemény háborúkat kell vívni a líbiai nomádokkal és az úgynevezett „tengeri népekkel”, közben a meghódított területeken is lázadások törnek ki. Nő a lakosság különböző rétegei közötti gazdasági-társadalmi ellentét, a papság kasztszerű társadalmi réteggé szerveződik, amelynek jelentős gazdasági hatalma van.

Kr. e. 1085-ben *HERIHÓR* főpap megfosztja trónjától *XI. RAMSZESZT*, akinek utódait tovább csak Délen ismerik el.

Kr. e. 940 körül az anarchia következtében meggyengült ország vezetője a líbiai zsoldosok vezére *I. SESONK* lesz, aki székhelyét a Delta egyik városába, Bubastisba helyezi át. A bubastisi, XXII. dinasztia alatt időlegesen megerősödik a központi hatalom, de 750 tájára gyakorlatilag már csak a deltai területre terjed ki. Hatalmi vetélkedés kezdődik az északi és a déli országrész uralkodói között, ami eltereli a figyelmet az igazi – az asszír hódítás jelentette – fenyegető veszélyről.

Kr. e. 713-332 a Kései birodalom, a XXV-XXX. dinasztiák kora.

Kr. e. 661-665 között *ASSUR-BAN-APLI* asszír király hadai uralják a térséget. Az asszír uralkodó segítségével hatalomra kerülő *PSZAMETIK* ugyan görög és kisázsiai zsoldosok segítségével kiűzi a hódítókat, de a 665-525 között tartó, a fővárosról száiszi korszaknak nevezett periódus csak időleges fellendülést hoz.

Kr. e. 525-ben *III. PSZAMETIK* a pelusiumi csatában vereséget szenved a perzsáktól, akik elfoglalják az országot.

Kr. e. 323-30 között a hellenisztikus Egyiptom görög-makedón uralkodói alatt úgy tűnik, az ország megőrizheti függetlenségét. Politikai szervezése egyiptomi, civilizációja görögös, amelyet erősen áthatnak a helyi hagyományok. A hivatalos nyelv is görög.

Kr. e. 30-tól Kr. u. 395-ig Egyiptom római uralom alatt van.

Kr. u. 395-639 között a Bizánci Birodalom része.

Kr. u. 639-ben, *OMÁR* kalifa uralkodása idején az arabok meghódítják Egyiptomot.

Az ókori Egyiptom lakosainak vallásos képzetéről a halottkultusz különböző emlékei, a kultikus építmények, a kultusszal kapcsolatos művészi megnyilvánulások, a vallási irodalom emlékei tájékoztatnak.

A halottkultusz kezdetei mezolitikumiak. Halottjaikat előbb a településen belül, sírba temették, később távolabb, temető sírjaiban, egyenként helyezték örök nyugalomba. **A Badari korszakban** rituális állattemetések – gyékénybecsavart juhok, kecskék, szarvasmarhák sírjai – jelzik a **totemizmus**, az egyiptomi állatkultusz maradványait. Az emberholttetek mellett gyakran találhatóak sírmellékletként eltemetett tárgyak, mindenekelőtt használati eszközök, ritkábban agyagból vagy elefántcsontból faragott emberszobrocskák.

A Nagada-korszakban a halottkultusz fontossága megnő, a korábbi sírgödörök helyét téglalap-alaprajzú, gyakran téglával bélelt, gerendákkal fedett sírok veszik át, amelyben a halottat nem ritkán koporsóban temetik el.

Az egyesülés korának királysírai hatalmas méretű, agyagtéglákból készült, földbe mélyített sírkamra fölé épített, téglatest – pontosabban trapéz keresztmetszetű – sírépületek voltak, úgynevezett **masztabák**, A felső épület általában két helyiségből áll, az ide nyíló *‘fényajtón’* át megközelíthető áldozókamrából és az úgynevezett **szerdabból**, ahol a lélek-

szobor és a sírba eltemetett személy képmása van. Innen vezet a sírkamrába egy zárt, téglával kifalazott, kőlappal elzárt akna. A masztaba nyugat-kelet tájolású.

Az Óbirodalom időszaka a halottkultuszt tekintve **a merek, piramisok kora**. Egyiptomban hozzávetőlegesen 40 piramist, illetve piramisromot ismernek. Az elsőt *DZSÓSZER* fáraó teste számára emelték Szakkarában. Tervezője a mitikus alakká emelkedett mérnök-főpap, *IMHOTEP*. Eredetileg a sírt masztaba fedte, ezt építették át előbb téglalap alaprajzú, végső formájában 60 métert magas, négy, majd hatlépcsős piramissá. Építőanyaga kő, amit mészkőlapokkal borítottak. A sírt eredetileg 10 méter magas fallal kerített épületcsoport, templomkörzet vette körül, ebben oszlopcsarnok, szoborkápolnás halotti templom, jelképes sír, a heb-szed, a megfiatalodási ünnep számára épített szentélymaradványok találhatók.

Medumban *HUNI*, Dahsúr közelében *SZNOFRU* fáraók piramisai átmenetet képeznek a **lépcsős** és a **sima burkolatú piramisok** között. A legnagyobb ilyen építmények azonban utódai idején, a következő időszakban épültek. Máig a legnagyobb *HUFU – KHEPSZ* – fáraó gizai – gizehi – piramisa. Eredetileg 146,5 m magas volt, ma „csak” 137 m magas, egy-egy oldalának hossza 230 méter. Húsz évig építette háromhavi váltásokkal egyszerre 100 000 ember. *HEMIUNU* herceg volt a tervező és kivitelező. Három sírkamra van benne, a Nagy Galéria folyosója 2 m széles, 8,5 m magas, 47 m hosszú, légkamrák és tehermentesítő részüik könnyítik a sírkamrák tetőszerkezetét.

A Nagy Piramis mellett még öt gúla áll Gizában, *HAFRÉ – KHEFREN –*, *MENKAURÉ – MYKERINOS* – nagy és egyes családtagjaik kis piramisai. Templomkörzeteik jobbra elpusztultak vagy romosak. *HAFRÉ* temploma mellett áll a SZFINX emberfejű, oroszlántestű, több, mint 20 m magas, szintén kultikus jellegű szobra.

Az V. Dinasztia uralkodói Abuszirban építtetik jóval kisebb piramisait és templomaikat, amelyek között a halotti és a völgytemplomokon kívül már a napkultusz templomai is megtalálhatók, példa erre *NEUSZERRÉ* fáraó Abu-Gurab-i naptemploma. A dinasztia utolsó fáraójának, *UNISZNAK* a kis, alig 20 m magas piramisában pedig megtalálták az eddig **legkorábbi**, úgynevezett **piramisszövegeket**, amelyek varázserejüknel fogva az uralkodó túlvilági életét voltak hivatottak biztosítani.

A piramisok építését nem magyarázza az erőszak, a zsarnoki elnyomás korábban annyira szívesen hangoztatott elmélete, ugyanis egy mégoly erőszakos elnyomó hatalom se képes éveken át, háromhavonként százezer embert segédmunkásként, több ezer más építőt pedig több éven át állandó szakmunkásként értelmesen foglalkoztatni, etetni, vízzel ellátni, elszállásolni. Különösen, hogy az építkezésekre vezényeltek, a piramisok építői, minden előítéllettel és félremagyarázással ellentétben nem voltak rabszolgák. Az Óbirodalomban esetleg a hadifoglyok voltak ilyen helyzetben, de még ugyanabban a nemzedékben szabadok lettek. Az olyan kisparasztokat, kistulajdonosokat, mint az egyszerű egyiptomi emberek voltak, a IV. Dinasztia uralkodói ugyan elűzték falvaikból és államilag irányított telepekre költöztették őket, de nem rabszolgaként. Megmagyarázza viszont a tényt az Óbirodalom emberének hite, amely szerint az uralkodó, aki a halottak birodalmában is fáraó maradt, a túlvilágon is dönthetett alattvalói halál utáni sorsáról és gondoljuk meg, ki merte volna kockáztatni – főként a társadalomfejlődés korai időszakában – túlvilági státuszát holmi munkabeszüntetés miatt?

Ugyanez magyarázza az előkelők sírjainak a piramisok körzetében való jelenlétét. *HUFU* piramisa mellett utcányi előkelő masztabája áll. A fáraó kegyéből az udvar tagjai sírhelyet és építőkövet kaptak a kivételezett körzetben – legyen a túlvilágon is méltó kísérete az uralkodónak.

Érdekes, hogy az építőmunkások nemrég előkerült gizai sírjain kisméretű piramisokat – de legalább masztabákat – találtak a régészek, az építők is igyekeztek megteremteni maguknak a fáraói sírépítmények mágikus körülményeit. Ugyanezt a célt szolgálták az előbb a naptemplomok udvarán, aztán másutt is felállított obeliszkok, olyan kőoszlopok, amelyeknek

a hegyén a heliopoliszi naptemplom kőfétiséhez, a Bemben-kőhöz hasonló gránitból faragott gúlacska, **piramidion** volt – egyébként ez zárta a piramisok csúcsát is –, amelyet gyakran borítottak ezüst- vagy aranylemezzel.

A halott lelkének továbbéltetéséhez – erről részletesebben később szólunk – áldozatokat kellett bemutatni. Ezt a korábbi törzsi társadalomban a törzsfőnök végezte, bizonyíték rá a több ezer évig használt *‘áldozat, amit az uralkodó ad’* temetkezési formula. Természetesen az uralkodó nem celebrálhatta személyesen minden alattvalója halotti szertartását, ezt a feladatot átvette a család és az e korban már számszerűleg és hatalom tekintetében is jelentős papság.

A halál utáni élet egyik biztosítója a fáraó sírszobra, mégis valóságos szobrok ezek, az előkelők sírszobrai pedig valóságos portrék, amelyek a neolitikumi *„pótféjek”*, a megsérült koponyát helyettesíteni hivatott edények utódai.

Ugyancsak a halál utáni élet „közemberi” biztosítékának tekintik egyes szakemberek a sírkamrákbeli faliképeket, amelyeken a mindennapi élet jeleneteit örökítik meg a kor alkotói. Kép és valós test mitikus egységének hitéről már a múlt század kutatói beszámoltak, s a sok fennmaradt, korántsem kultikus tartalmú sírfestmény a feltevés valószínűségét támasztja alá. **Úgyszintén ilyennek tűnik a szolgaszobrok jelenléte a sírokban** – ezek a Középbirodalom idején – legelőbb az átmeneti korban, a IX-XI. dinasztia alatt – terjednek el és mesteriségek művelőit ábrázolják, akik szolgálni fogják az elhunytat a túlvilágon, persze ezzel saját túlvilági életüket is biztosítva.

Ezek a szolgaszobrok nem azonosak a szintén a Középbirodalom idején elterjedő usebti-usábtí-szobrocskákkal. Az *‘usebti’* *‘felelőt’* jelent, a **szobrocška felel a halott helyett a holtak birodalmában akkor, mikor munkára hívják az elhunyt lelket.** Előzményei/rokonai ezeknek az ábrázolásoknak az először a ‘30-as években az edfui ásatások szegény sírjaiban felfedezett ágyasszobrok, a halott mellett elhelyezett, erősen felékszerezett, hangsúlyosan erotikus, meztelen nőt ábrázoló szobrocskák, amelyek szerepe az érzékiség túlvilági kielégítése, illetve a halott helyett végzendő túlvilági munka volt.

A XI-XII. Dinasztia, a Középbirodalom fáraói megpróbálják feltámasztani az Óbirodalom tekintélyét. Ezt szemlélteti *MENTUHOTEP* Deir-el Bewhri-beli nagyterjedésű, sokféle épületet egyesítő sírkörlete, III. *AMENEMHAT* fajúmi Labirintusa, a *HERODOTOSZTÓL* és *SZTRABÓNTÓL* is az ókor egyik legnagyobb épületegyütteseként emlegetett halotti templomkörlet.

A kor halotti kultuszának legjellemzőbb tanúi **a sziklasírok.** **A Középbirodalom idején** még csak a tartományok vezetői, a főurak temetkeztek ilyenekbe, ám már **az Újbirodalom** harmadik uralkodója, I. *THOTMESZ* megépítteti Thébától nyugatra az első sziklafalba vágott királysírt. *HATSEPSZUT* királynő sírja ugyan nem Deir-el-Bahari-i halotti templomában volt, hanem azzal szemben, de III. *THOTMESZTÓL* kezdve Théba mellett, a Királyok Völgyében több, mint hatvan sír épült a sziklás talajba, amelyek közül igaz, sokat még az építők kiraboltak, de nem egy máig képes új ismeretekkel szolgálni az egyiptológusoknak, mint ahogy ezt például *TUTANHAMON* 1922-ben felfedezett sírja bizonyította.

A sziklasírokat a kemény kőzetbe vágták, sokszor 100 méter hosszú tárna vezet az általában előtérből, egy vagy több, szoba vagy kisebb terem nagyságú sírkamrából raktárteremből álló tulajdonképpeni sírhoz, amelyet temetés után befalaztak és bejáratukat álcázták. A folyosók, termek, kamrák falán festett, vésett, domborműves képek ábrázolták a halál-misztérium egyes epizódjait, szobrok és szobrocskák tömege szolgált a bonyolult kultikus rendszert. Különben az eltérő körülmények között előkerült leletek segítségével számos apró, de fontos, a hitéletre fény vető részletet sikerült tisztázni. Ma már tudott, hogy *NOFERTITI* – *EHNATON* felesége – híres fejszobrán a szemhéj nem szépsészeti okból van erősen kifestve, annál inkább a szembetegséget – talán a trachomát – kívánták ezzel megelőzni. *TUTANHAMON* sírját sem azért nem raboltatta ki az utód, *HOREMHEB*, mintha oly nagyon tisztelte volna az előző uralkodót – pedig arról pontosan tájékoztathatták, hogy csak a holttestet borító koporsó

mai mértékkel mérve egy tonna színarany –, hanem mert még a törvénytelen uralkodónak tekintett fáraó örök nyugalma megzavarni is az istenek elleni vétek. *HOREMHEB* egyébként a hatalom megszerzése előtt ma szabadgondolkodónak mondható hivatásos katonatiszt volt!

A sírokban feltárt **képek, domborművek, szobrok** a túlvilági élettel voltak kapcsolatosak, legalábbis a királysírokban. Alsóbb rangú, de gazdag hivatalnokok – *MENNA*, *UAH*, *NAHT*, *DZSESZERKARÉ-SZENE* – sírjainak falfestményei között nagyon is világi témák, lakomaelőkészület, díszítkezés találhatóak, *MENNA* az egykori közmunka-felügyelő sírjában a mezőgazdasági munkákat végző parasztokat, *HUI* núbiai helytartóiban katonákat és adófizetést, *NAHT* sírjában szőlőművelőket láthatunk a faliképeken.

A ramesszida XIX-XX. Dinasztiák királysírjai közül kiemelkedik *NOFERTARI* KIRÁLYNŐ, *II. RAMSZESZ* felesége sírja, a király 80 méteres és utóda, *MERENPTAH* 110 méter hosszú folyosósírját. Általában e kor halotti kultuszának emlékei túlzó, kiüresedő ünnepélyességükkel ütnek el a sírkultúra korábbi egyiptomi emlékeitől.

A késői kor az egyszerűen, jóformán mellékletek nélkül, városokon belül, nemegyszer máshová újratemetett királmúmiák kora. A szaiszi kor egyik sajátossága az **ÁPISZ-bikák temetője**. Memphisben 24 bika számára készítettek föld alatti sírkamrát, ahová asszuáni kőből faragott, egyenként 65 tonnás sírládákba, szarkofágokba temették el *PTAH* szent állatait. Egyébként macskák, ibiszek, krokodilok múmiái tanúskodnak a **hajdani totemizmus** több ezer éven át **fennmaradt képzeiteinek** erősségéről és ugyanezt szemlélteti az a szokás, hogy a halott fáraó teteméhez állatfarkot erősítenek eltemetése előtt.

A halottkultusz építményeinek áttekintése után röviden vizsgáljuk meg a legjelentősebb nagy egyiptomi kultikus építményfajta, a templom építésének gyakorlatát.

A templom alaptípusa nagyjából a következő:

A templomhoz szfinxekkel, esetleg kosok szobraival szegélyezett út – **dromosz** – vezet. Az épületet fal veszi körül kapuhomlokzat, amelyen két kaputoronytól – trapéz alakú, dúsan díszített falú, úgynevezett **pülóntól** megerősített és kihangsúlyozott kapu nyílik. Az oszlopos első udvarból fedett, oszlopos előcsarnok nyílik, amelynek két középső oszlopsora magasabb a szélső oszlopsoroknál, emiatt a helyiség háromhajósna látszik. A csarnok oldalfalain világítónyílások, ablakok vannak. Ebből újabb – kisebb, szintén oszlopos udvar, amely oszlopos előtér után a **szekorba**, a szentélybe vezet. Ez kisebb, fedett terem, fő berendezési tárgya a bárkában felállított, elfüggönyözött, alig fél méteres istenszobor. A szentélybe csak a papok – esetenként a fáraó – léphet. Ezt a helyiséget folyosók és gazdasági funkciójú szobák övezik. A templom minden építménye egy képzeletbeli tengelyre van felfűzve és szimmetrikus. A szertartások az udvarokon folytak, a fedett részekbe a híveknek igazából nem volt bejárásuk.

A korai időszakban, az **Óbirodalom idején megkülönböztették** a piramis körüli templomkörzeten belül a **völgytemplomot** vagy halotti templomot, **illetve** a piramis előtt álló **piramis- vagy sírtemplomot**. A kettőt út kötötte össze. Mindkettő a halotti áldozat bemutatása során játszott szerepet.

Az **istentemplomok** az isten „lakóhelyei”, a templom istenének a szálláshelyei. A templomba vezető isteni út jó példája a karnaki *AMON*-templomhoz vezető kettős kosszobor között vezető út. A pülónokat gyakran díszíti dombormű, az V. Dinasztia idején még csak a naptemplomok első udvarán állított egyetlen obelisk helyett az Újbirodalom idején már más templomok pülónjai elé is párosával állítottak ilyent. Ugyanezen időszakban gyakoriak voltak a templomok pülónjai elé állított óriásszobrok, például a később, a görögöktől *MEMNON-kolosszusokként* ismert, két, egyenként 15 méter magas alkotás *III. AMENHOTEP* egykori temploma előtt, vagy az Abu-Szimbel-i templomegyüttes barlangtemplomában levő négy óriásszobor, vagy ugyanott a nagy templom előtti hajdan négy, ma csak három ülő fáraószobor. A Kései kor templomainak bejárata előtt kis, egy előcsarnokból és néhány szobából álló „**mammiszi**”-t, szülőházat lehet találni, az anyaistenség ebben szüli meg az istent. A kettős oszlopsorral körülvett udvar közepén oltár áll, ezen gyűjtik össze az áldozati

ételeket. Az oszlopterem mennyezete – festése is – az Ég, padlója a Föld jelképe, az oszlopok fákat, sást, növényeket jelképeznek – és stilizáltan ábrázolnak is. A templomon kívül laknak a papok és a templom szolgái, itt vannak a templom vagyonának raktárhelyiségei is.

Előfordul, hogy a templom – a történeti fejlődés okán – két istennek szentelt. Ilyenkor **kettőstemplom** a neve, s rendszerint két, egymás mellé helyezett, szimmetrikus szentéllyel épült, közös templomban két istenséget tisztelnek benne, mint a kó-ombói SZUKHOSZ-HAROE templomban.

A **naptemplomok** tulajdonképpen a nagy, tömeges istentiszteletek színhelyei az V. Dinasztia idején. Hatalmas udvarok, hátsó harmadukban gúlaszerű talapzattól kiemelkedő obeliszkkal. Ez egyetlen kőből kifaragott, felfelé elvékonyodó, nemesfémrel bevont piramidonban, piramis formájú csúcsban végződő kőoszlop, amely később a naptemplom szektorjába kerül, mikor virradatkor a nap első sugarai megcsillannak az obeliszks csúcsán, akkor kell a fáraónak köszöntenie a napistent. *Neuszerre* fáraó Abu-Gurábban levő naptemploma mintegy 750 négyzetméter alapterületű volt, obeliszksje pedig 60 méter magas. Egyiptomban a fennmaradt legmagasabb obeliszks Luxorban van, Hatsepszut királynőnek állították, 28 méter magas. A lateráni palota előtt felállított, Egyiptomból odavitt obeliszks (Róma) 47 méteres, az 1829-ben Mehemed Ali egyiptomi alkirálytól a párizsi népnek ajándékozott Concorde téri obeliszks 24 méter magas.

A **szikla- vagy barlangtemplomok** – a már említett Abu-Szimbeli, hét templomból álló templomegyüttes volt ilyen – Kr. e. 1800 táján terjedtek el. Ennek valószínű kultikus okai voltak, a Nílus áradásaival illetve a Núbia fölötti fennhatóság megerősítésével függhetett össze.

Hely hiányában nem részletezhetjük itt az egyiptomi vallástörténet képzőművészeti forrásaival kapcsolatos, művészettörténet szakkönyvet igénylő ismereteket. Egy részükre utaltunk, a részletekre kíváncsi olvasó aprólékosan utánuk nézhet más könyvekben. Azt fontos tudnunk, hogy az egyiptomi művészet maradéktalanul kultikus, a vallásnak alárendelt művészet és minden megnyilvánulása egyszerre hordoz vallásos és művészi tartalmat.

Ugyanez a helyzet az egyiptomi **írásbeliséggel** is. Már az V. Dinasztia utolsó uralkodójának, *UNISZ*nak kis piramisában megjelenik az úgynevezett **piramisszöveg**, ennek felolvasásával kísérik a temetést, ez biztosítja a halhatatlanságot, a befogadást az istenek közé. Hétszáznál több példabeszéd, sok ima bevéselt szövege van az alig 20 méter magas piramis folyosóinak és sírkamráinak falain, közöttük található a vallástörténelem első feltámadás-szövege.

Az írott emlékek második csoportja az úgynevezett **koporsószövegek**, amelyeket a Középbirodalom idején kezdtek a koporsókra írni/róni, s az Újbirodalom idejétől kezdve már papirusztekercsre írva tesznek a halott mellé. Rituális példabeszédek kötetlen gyűjteményeként lehet jellemezni röviden ezeket, amelyek célja átsegíteni a halottat az alvilág nélkülözéseinek, éhségének, szomjúságának. A **Halottak Könyve** óegyiptomi rituális példabeszédek kötetlen gyűjteménye, csak Kr. e. a VII. században írják össze egy 165 szakaszból álló egységes munkába. Síronként eltér a terjedelme. A megnevezés alatt a tájékozatlan olvasó egységes, kanonizált szöveget képzel el, holott erről szó sincs, a *THOT*nak, az istenek írnokának és az írnokok – értelmiségiek – istenének tulajdonított „*pert em heru*”, azaz a ‘*kimenetel a naphól*’ tartalma és terjedelme mindig más.

A **Halottak könyve** legteljesebb gyűjteményében 193 példabeszéd olvasható, nem egy közülük illusztrált.

Az egyiptomi vallás egyik – ismert szerzőtől származó –, életszabályokat tartalmazó munkája Kr. e. 2 400 körül született. *PTAH-HOTEP tjtati, miniszterelnök*, főember volt az V. Dinasztia *ASZOSZI* nevű fáraója idején s a szöveg a történelemben először rögzíti az isten fogalmát, *OZIRISZ* nevét említve, azt *OZIRISZ nutar* néven nevezi. A ‘*nutar*’ kifejezést ‘*erő*’, ‘*isten*’ értelemben fordítják.

Természetesen más kultikus és mitikus szövegek is előkerültek, ezekre majd az egyiptomi mitológia kérdéseinek tárgyalása során utalunk.

Az egyiptomi istenvilág képviselői rendkívül változatos galériát alkotnak. Mindenütt vannak helyi istenségek és vannak az egész országban tisztelt kozmikus istenek, például RÉ, ÍZISZ, OZIRISZ, AMON stb., illetve adott, meghatározott feladatkörű nagy istenek, mint például ANUBISZ, HNUM stb. **Az istenalakok** már az Óbirodalom idejétől kezdve **egyszerre adott hatalom megtestesítői** – védelmezik és irányítják a természet és/vagy a társadalom valamelyik területét, **kötődnek valami konkrét lényhez, tárgyhoz, fogalomhoz**, illetve **a Birodalom valamelyik területéhez**.

A korai egyiptomi társadalmat eredetileg totemisztikus-fetisisztikus, a mana képzetével összefonódott vallási elképzelések uralták. A Badari műveltség kezdetétől rituális állattemetések – gyékénybecsavart juhok, kecskék, szarvasmarhák sírjai – jelzik a totemizmus, az egyiptomi állatkultusz első nyomait. A természet erői, a Nap fénye, melege, az életet adó folyó áradása talán ugyancsak ez idő tájt kapcsolódtak a neolitikum nagy élményeihez, a termékenységhez, a ciklikussághoz, a halálhoz és a feltámadáshoz. Ezért aztán a korai, kis, helyi közösségekhez kapcsolódó totemisztikus, illetve az általánosabb neolitikus elképzelések jól megférnek egymással, összekapcsolódnak, a helyi istenek egyben egy általánosabb erő hordozói is lesznek. Ugyanakkor ez ellenirányban is érvényesül, egyazon általános jellegű erő egyszerre akár többféle alakban is megjelenhet. ÍZISZ, a föld termékenysége, egyben az alvilág istennője tehénfejű, ANUBISZnak, a holtak eltakarítójának sakálfeje van. Ugyanakkor a termékenység jelképe lehet a kalász, a papíruszás, a lótusznövény, a macska, a krokodil, a Nap vagy a Nílus. Sokszor ugyanaz a jelkép egymástól eltérő erőket hordoz: ÍZISZ példáját már említettük, férje OZIRISZ a gabona, azaz a termékenység istene, egyben az alvilág uralkodója.

A magyarázat igencsak földi: Egyiptom kialakulásakor a helyi közösségek helyi isteneket imádtak, amelyek egy része ugyanahhoz a jelenséghez kötődött, ugyanazt az általános tartalmat hordozta. A legáltalánosabb erők megtestesítőinek tisztelete a kisközösségek kölcsönös érintkezése következtében előbb regionális, majd az állam egyesítése után általánosan tisztelt istenalakokká váltak. Ugyanakkor mindeniknek megmarad a korábbi, regionális „hatásköre”, egyik sem veszi át a másik funkcióját. RÉ, PTAH, ATUM egyaránt a Nap megtestesítői, de RÉ maga a Nap, HORUSZ egyik megjelenési formájával, a láthatáron levő isten alakjával, HARAHTÉval egybeolvadva RÉ-HARAHTÉként éppenséggel a reggeli nap, Amon thébai isten alakjával összeolvadva, AMON-RÉ-ként az istenek uralkodója, végül, de nem utolsó sorban ÁTUM-RÉ-ként, ÁTUM alakját magába olvasztva a teremtető isten.

Ellenkező irányban ugyanez: ÍZISZ a termékenység istennője, az anyaság megtestesítője, ugyanakkor kultúrhérosz, a földművelés és a kézművesség elterjesztője, Napistennő, OZIRISZ feltámasztó varázsló, a Sorsnál is hatalmasabb. Ami azt jelenti, hogy alakjában több korábbi helyi istennőalak funkciója olvadt egybe.

Egy korábbi fejezetben említettük, hogy a társadalom megszerveződésével, a vallási képzetek bonyolódásával párhuzamosan a kultusz művelésének immár hivatásos irányítói a földi rend példájára rendezik a kultusz elemeit. Egyiptomban is ez történik a korai dinasztiák idején. Ekkortájt alakulnak ki a kanonizált istenábrázolások. A totemisztikus hagyományokat a már ember alakú – antropomorfizálódott – istenképmások állattestrész-elemei őrzik, ÍZISZ – eredetileg ISZET – HATHOR istennővel összeolvadt alakja tehénszarvú, MUT, AMON-RÉ felesége, néha, máskor a nap anyja keselyű-alakú, vagy keselyű-koronás nőalak, MONT, a győzelmeket hozó hadisten sólyomfejű férfialak. HORUSZ az eget átfogó sólyom képében ábrázolják, SZÉT – a vihar, a halál, a sivatag megtestesítője – számárfejű, HATHOR – az Ég királynője – tehén alakú, vagy tehénszarvakat viselő nő. UPAUT – az Útmegnyitó, az uralkodó útját akadálytalaná tevő isten kutyaalakú, THOT (DZSEHUTI) íbisz, egy gázlómadár fejét viseli, máskor páviánként jelenik meg.

Ezzel különben át is léptünk az állatalakban tisztelt istenek világába. ÁPISZ – eredetileg HÁPI, a Siető –, a szent bika Memphisz város főistenének, PTAHnak a földi megjelenési formája, fekete bika képében ábrázolják, aminek a homlokán fekete, négyszögű folt van s egy sas ül a hátán. A Heliopoliszban tisztelt MNEVISZ-bika szintén fekete, ő közvetíti a hívők kéréseit ATUMhoz. Elpusztulta után bebalzsamozzák és pompázatos szertartással eltemetik. A keselyű alakban tisztelt MUT eredetileg Théba égistennője, az egyesülés után a birodalmi isten, AMON felesége. Bubasztisz istennője, a macska formájában, vagy csak macskafejjel ábrázolt BÁSZTET istennő az öröm megtestesítője, az oroszlánfejű, vagy -formájú SZAHMET PTAH felesége, a szerencse és a szerencsétlenség istennője. ANUBISZ sakál-alakja, HNUM kos formájában való megtestesülése egytől-egyig ősi, totemisztikus előképek továbbélését bizonyítja. **A Kései birodalom korában fokozódik az állattisztelet**, erről bebalzsamozott állatmúmiák tesznek bizonyosságot.

Nem sokkal az egységes Egyiptom megszületése után állandósulnak az istenek közötti kapcsolatok. A földi életben tapasztalható, akkortájt már széles körben általános monogám, apajogú, szociológiai értelemben vett kiscsalád mintájára a nagyobb központok istenei körül létrejönnek a – rendszerint háromtagú, apából, anyából, gyermekből álló – istencsaládok, a memphisi PTAH-SZEHMET-NOFER-TUM, vagy a thébai ÁMON-NUT-HONSZ, az összegyiptomi OZIRISZ-ÍZISZ-HORUSZ istenhármasok.

Végbemegy egy másik folyamat is: a földi viszonyoknak megfelelően hatalmi istencsoportok egyiptomi is kialakulnak, a legfőbb napisten, RÉ körüli legszűkebb csoportba hét-kilenc főisten tartozik, alattuk van a tizenkét egyszerű isten, s ezek alatt a harminc félisten.

A vallástörténet sokat vitatott kérdéseinek egyike az, hogy az egyiptomi sokistenhit mögött nincs-e végső soron egyistenhit, hiszen gyakran fordul elő olyan megfogalmazás, hogy „*Isten a szíve szerint tett*” „*Isten megalkotta az ember számára a varázslatot*”, „*Thot felolvasta azt (az üzenetet) a Mindenség Ura és az egész Isteni Kilencség előtt*” stb. **Részünkről – különösen Ehnaton kísérlete ismeretében – hajlunk arra, hogy azt mondjuk, miszerint az egyiptomi vallás történetében az istenek közül természetes módon kiemelkedett főistenek közül a RA személyére összpontosuló legfőbb tisztelet adott pillanatban átcsaphatott felülről szervezett egyisten-kultuszba, ám mivel nem volt mögötte természetes igény – főistenhit és egyistenhit között a különbség a kizárólagosság elfogadása a lényegi különbség –, az egyiptomi vallás nem jut el az egyistenhihez.**

Nincs helyünk itt részletesen felsorolni az összes egyiptomi istent, s a velük kapcsolatos valamennyi tudnivalót. Már korábban többükről említettünk egyet s mást, a következőket tehát ezekkel egybevetve hasznosítsuk.

A **Memphisi Teológia** szövege rossz megtartású, kétezer évvel keletkezése után íródott másolatban maradt korunkra. A teológia ez idő tájt az istenek közötti kapcsolatok gondolati módszerekkel való értelmezésének papi tudományát jelenti. Ennek szövegében maradt fenn az istenek élén álló PTAH neve, aki akarata és gondolata erejével létrehozza önmagát mint testi lényt – szívet és nyelvét, mert ezek a gondolat és a szó, mint teremtő erők megtestesítései –, majd ezek segítségével ősnemzéssel megteremti SU-t, a száraz levegő és TEFNUTot, a nedvesség őselemeit, akik a Föld és az Ég – GEB és NUT – létrehozói. Valamennyien személytelen istenek, gyermekeik OZIRISZ és ÍZISZ, illetve SZÉT és NEFTISZ viszont már személyes jellegűek.

PTAH elsődleges és legjellemzőbb szerepe, a benne mintegy megtestesülő lényeg a teremtés. Nem véletlen, hogy az emberek és közöttük az ÁPISZ-bika a közvetítő, amely bikaistenként maga a teremtő erő. Egyébként Memphis, az első főváros istene volt, akárcsak felesége SZEHMET, a pusztító, háborút, járványt hozó, oroszlánfejű istennő. Gyermeük a fiatal-ságot megismételtesítő NOFERTUM, aki a keletkezés jelképét, a lóbusz virágát hordja a fején.

A **héliopoliszi teológia szerint** PTAH helyén ÁTUM, a város archaikus napistene áll. A IV. Dinasztia végén, az V. Dinasztia korának elején a személytelen napisten, RÉ kultusza bevonul az állami kultuszba, ekkor épülnek a naptemplomok, ekkor veszik fel a fáraók a *RÉ fia* címet.

RÉ/RÁ a kozmikus napisten legáltalánosabb neve. A napisten teremtő erői a mindentudás és a teremtő szó/akarat. Arany naphajóján halad az égen, este átszáll egy másik bárkába, amellyel az alvilágon halad keresztül. Gondoskodásáért így dicsőítik az élők:

*Dicsőség neked, aki a látóhatáron felkelsz...
Ha felkelsz, az emberek élnek és az emberek újonganak ettől.
(...)
Dicsőség neked, mondják az állatok valamennyien...
Te, istenek ura, örömöd leled abban, amit teremtetél.
Ők meg örvendeznek.*

Halottak könyve. Gerhard J. Bellinger nyomán.

A halottak így köszöntik:

*Az üregek lakói felemelik a karjukat és dicsőítik őt...
A szemük újra kinyílik az ő látványától és a szívük csupa öröm, ha látják őt.
Ő meghallja azok imáit, akik a koporsókban fekszenek és elűzi a szenvedésüket és elkergetik tőlük a gonoszt.
Az orrukna újra lélegzetet ad.*

Halottak könyve. Gerhard J. Bellinger nyomán.

A **Középbirodalom idején** RÉ alakjába beolvad a horizonton levő HORUSZ, HARAHTÉ alakja, és RÉ-HARAHTÉként a felkelő nap megszemélyesítője lesz, míg ÁTUM alakját magába foglalva, RÉ-ÁTUMként a lenyugvó napot személyesíti meg. Ezek az egybeolvadások nem zárják ki a két istenalak külön-külön kultuszát sem.

Théba főistenének, ÁMONnak az alakja is egybeolvad adott pillanatban RÉ alakjával. ÁMON a thébai kultusz ősi istene, emberként ábrázolták. A termékenység megtestesítője, egyes ábrázolásokon ezért jelenik meg különösen nagy nemző szervvel. Jelképes állata a kos. Főtemploma Karnakban állt, a templomnak csak az oszlopcsarnoka 5 000 négyzetméter volt, benne 134 oszloppal. A 12 középső oszlop mindegyike 3,37 méter átmérőjű, 21 méter magas.

ÁMON tiszteletének költői kifejeződése az **Ámon-himnusz**. Íme egy részlete:

*Meghajolva állnak előtted az istenek és magasztalják a teremtő hatalmat...
Te istenek királya és feje,
Dicsőítjük a hatalmadat, mert te teremtetél bennünket,
tisztelünk téged, mert megalkottál bennünket,
dicséneket zengünk neked, mert érettünk fáradoztál.*

Gerhard J. Bellinger nyomán.

ÁMON felesége MUT, az Ég Úrnője, a Nap Szeme, aki keselyű formájú női napisten.

Gyermeük HONSZ, a Hold a gyógyítás, az ifjúság eredetileg thébai istene, akinek főtemploma viszont Karnakban van és akinek alakja később THOT – DZSEHUTI – holdisten alakjával olvad össze, aki korábról emellett a bölcsesség, a tudományok, az írásbeliség istene is volt, a két Hermopolisz – Magna és Parva – kultikus székhellyel.

A tudománynak, az írásnak ZESAT istennő személyében másik védnöke is van és ő gondoskodik a fáraói építményekről.

ÁMON-RÉ kultusza összekapcsolódik MONT, a sólyomfejű hadisten kultuszával is. A harc istenét a késői birodalom idején bikafejjel is megörökítik, a BUISZ-bikaistennek tartott fehér bika RÉ lelke, máskor követe. OZIRISZ és ÍZISZ a második istennemzedék, GEB és NUT gyermekei, SZÉT és NEPHTISZ testvérei, egyben isteni pár.

OZIRISZ az V. Dinasztia idején válik a halotti kultusz egyiptomi, a halálhit központi alakjává. Az Újbirodalom idején a holdisten és a napisten éjszakai másának funkcióját is megkapja. Ugyanakkor már az Óbirodalom korától a termékenység istene, ilyen és király-isteni funkciójának egybeolvadása játszott közre mítoszának kialakulásában. Az örök élet jelképe, mintája és isteni megszemélyesítője. A *Ptolemaioszok* korától kezdve az OZIRISZ nevét is viselő ÁPISZ bika – görögös, ismertebb nevén SZERÁPISZ/SZÁRÁPISZ – kultusza misztériumvallásként terjed el a Mediterráneumban, a kultusz központja Memphis, az istent szakállas, görög ruházatú férfiistenként ábrázolják, fején a termékenység jelképéül szolgáló edénnyel, de megőrzi az Alvilág királya korábbi funkciót is.

Felesége ÍZISZ (ISZET), egyszerre az ég istennője, uralkodónő és isteni anya, aki a sors fölött is áll, hiszen életrekelti OZIRISZ holttestét, sőt, attól gyermeket is fogan. HATHOR istennővel olvad össze alakja, ezért aztán tehénzsarvakkal és napkoronggal, gyakrabban anyaként, a gyermek HORUSSZAL ölében ábrázolják.

Gyermeük HORUSZ – HOR, a Messzeség, az Ég ura. Jelképe a szárnyával az egész eget átfogó sólyom, amelynek szemei a Hold és a Nap. Fiatal, kettős koronás, sólyomfejű férfiként ábrázolják, vagy, mint az ifjúság jelképét ifjúságfürttel, és szájához illesztett ujjal mintázzák meg. Gyermekeként anyja ölében ül. Később több különálló istenalakra bomlik. Eredetileg HATHOR fia, a héliopoliszi mitológiában válik az istenpár gyermekévé. SZÉT fölötti győzelme után a két Egyiptom királya lesz, a fáraók utódaiként uralják az országot. Ezért minden fáraó viseli a nevét, őt személyesítik meg. Kiemelkedő fontosságú kultushelye – nem főtemploma – az edfui szentély.

OZIRISZ ellentéte testvére, és ellensége, SZÉT, a pusztító erők, a halál, a vihar, a sivatag képviselője. Ezért egyszerre tisztelik és gyűlölik, különösen a Késői Birodalom korában. Szamárfejű, vagy egy zsiráfyszerű állat, az okapi fejével ábrázolt férfiként jelenik meg. Tiszteletének központja Ombosz.

Felesége NEPHTISZ – a Ház Úrnője, eredeti, egyiptomi nevén NEBETHUT –, aki nem őt, hanem ÍZISZT segíti a mondában.

Hathor nevét Horusz kapcsán említettük már. Tehénfejű, vagy csak tehénzsarvú istennő, az öröm, a nőiség, a szerelem, a tánc istennője. Főtemploma a felső-egyiptomi Denderában volt.

Fia IHI a zene istene, kezében szisztrumot – egy, a kereplőre, mások szerint csörgőre emlékeztető zeneszerszámot – tartó gyermekként ábrázolták. Szintén a zene istene a felemelt karú nő formájában megjelenített MERET.

MUT istennőt égistennőként tisztelték a thébaiak. Később, a birodalom kialakulása után ÁMON felesége. Keselyű formájában ábrázolták.

NÉITH – NERET –, a *Félelmetes* egyike a halottak négy védelmezőjének. RÉ anyjaként is tisztelik. A sírok, a háború, de az orvoslás egyik istennője is, tiszteletének központja Szaisz.

BÁSZTET az öröm istennője, macska formában, vagy macskafejjel ábrázolják. Bubasztisz istennője volt, tiszteletének is itt volt a központja.

SZAHMET/SZEHMET a szerencse és a szerencsétlenség istennője. Oroszlán alakjában, vagy oroszlánfejjel jelenik meg az ábrázolásokon. PTAH felesége, *IMHOTEP* anyja. Természetesen Memphis a legfontosabb kultushelye, papjai rendszerint orvosok is.

MIN a Föld, a termékenység istene, eredetileg a karavánok védelmezője volt. Kultuszának központjai Koptosz és Ahmím.

ANUBISZ a halál, a temetők istene, késői felfogás szerint OZIRISZ és NEPTISZ fia. Sakálfejjel, vagy sakálként ábrázolják. Őt testesíti meg a balzsamozóteremben tevékenykedő pap, aki emiatt agyagból készült sakál- vagy kutyafej-álarcban dolgozik. HORUSZ társa a halottak fölötti ítélkezéskor. Kultuszhelye Künopolisz.

Hasonló funkciójú isten HENTAMENTIU, aki fekvő sakálként jelenik meg az ábrázolásokon. Abüdoszban volt a legfontosabb kultuszhelye. Később alakja ANUBISZ, sőt OZIRISZ alakjával olvadt egybe.

UPUAUT, az Útmegnyitó a fáraók előtt járó, szintén sakál alakú istenség, a halotti kultuszban van szerepe. SZOKÁRISZ viszont az Alvilág bejáratánál örködő sólyomként jelenik meg, az életre keltést, a feltámadást célzó halotti szertartásokban volt szerepe.

A halotti kultuszban volt szerepe HORUSZ négy gyermekének, akik a testtől eltávolított és – a **tévesen** OZIRISZ kanopuszi ábrázolásai alapján **kanopusz-edényeknek** elnevezett – kanopuszokban, köedényekben elhelyezett belsőségeknek a védői. Ezek az ember alakú és -fejű AMSZET, a majomfejű HÁPI, a sakálképű DUAMUTEF és a sólyomfejjel megjelenő KEBEHZENUF. A halottakat az Alvilágban AMENTET istennő fogadja. A kanopusz edényeket egyéként skorpió alakjában SZELKET istennő védelmezi.

HNUMnak kosfeje van az ábrázolásokon, ő a hideg vizek ura, az árvizek gazdája, az ember és az istenek alakjának fazekaskorongon való megformálója. Kultuszának központja Elephantine szigete.

Ugyancsak kosfejű HARZAFÉSZ isten – HERISEF – aki a templomoknak a szertartásos megtisztulás céljaira fenntartott szent tavainak a gondviselője.

Mindennek védelmezője a gnómszerű, törpe, oroszlánsörényű, hosszúnyelvű BÉSZ, bajt, betegséget hárít el, a szülő nők fölött örködik a krokodilfejű, víziótestű TOERISZ, a Nílus termékenységét testesíti meg SZOBEK, a krokodil formájában, Fajúm központtal imádott isten, a Nílust megtestesítő, hozzávetőlegesen '(K)HÁPI' alakban ejtett nevű isten – nem tévesztendő össze az ÁPISZ-bika és a kanopusz-edény istenének nevével – férfi alakú, nőies keblekkel, a termékenységet megtestesítendő.

Az árvíz kezdetét jelző Kutyacsillag, a Szíriusz istennője a kutyán ülve ábrázolt SZOTISZ – eredetileg SZOPEDET –, a növényeké a kígyó alakú TERMUTISZ – RENENUTET –, kígyó alakú a thébai sírkerület kézműveseit védő MERESZGER istennő. Helyi, a Nílus vízéseit védő istennő ANUKISZ, Núbiát védi DEDUN.

A világ rendjét, egyensúlyát óvja MÁÁT istennő, a tudomány istenévé emelkedett a történelmi személy, élő ember volt *IMHOTEP*, *Dzsószser* fáraó miniszterelnöke és **az újbírodalmi korban egyiptomi vonásokat öltött ASTARTE, ANAT, BAAL tisztelete**. A Késői Birodalom idejében különös hangsúlyt kapott a totemállatokból fétisjellegűvé váló szent állatok, macska, íbisz, krokodil tisztelete, a mumifikált állatok temetőinek kialakítása – így a szakkarai íbisz-temetőé –, a túlvilági életet jelképező skarabeus, a *'munkavégző'* usebti-szobrok tömeges jelenléte a sírokban, sőt, az egyiptomi eredetű kultuszok adott pillanatban Róma hagyományos isteneinek kultuszát is veszélyeztették, s egyes elemeik a kereszténységbe is beépültek, így a gyermek HORUSZT ölében tartó ÍZISZT MÁRIA-előképnek tartják, a SZÉTHET megölkő HORUSZ története pedig a SÁRKÁNYÖLŐ SZENT GYÖRGY legendájának forrása.

Kozmoszuk egyik képszerű ábrázolása *I. SZÉTH* fáraó sírjának egyik falfestményén látható: hatalmas tehén, a testet öltött Ég hasán látszanak a csillagok, a naphajó a napistennel, a tehén hasát SU isten, lábait más istenek tartják. *IV. RAMSZESZ* sírjában az égbolt női test alakú, keze, illetve lába érinti a fekvő GEB istent, a földet. Ez NUT istennő. Hátán kel át a naphajó a napistennel. A testet a légkör, SU isten tartja.

Az embernek fizikai, földi teste és három szellemi erőből álló lelke van. A három lélek egyiptomi közül az első a **ka-lélek**, az örök, halhatatlan életerő, mikor a lélegzet, mikor az ember árnyéka, sőt, akár az ember neve. Ezt az ember az ősoktól örökli és az utódoknak adja át, meghatározza a személyiséget, a jellemet, az elhunyt a túlvilágon egyesül vele.

Második énként marad fenn a holtak szobraiban, képi ábrázolásaiban, költözik bele azokba, az utódok kötelesek szertartásosan megöntözni az áldott vízzel, hogy tiszta legyen a test, amibe a Ka adott körülmények között visszatérhet. Számára készítik a sírra/sírba az ételáldozatokat.

A **halál utáni sors** egyiptomi elképzelése a testhez is kötődik, a tetemre tehát különös gondot fordítanak. Mivel a Ka-lélek visszatérhet halál után is a lényegesen nem károsodott testbe, a tetemet igyekeznek a lehetőségekhez mérten a legteljesebben megőrizni. **Balzsamozás** közben meghatározott előírások, szertartás közben eltávolították a holttestből az agyat, a többi belsőséget. A tüdőt, májat, gyomrot, és beleket, amelyeket a sírkamrában található négy kanopuszban/kanoposzban – fedeles köedényben –, külön helyezték örök nyugalomra. A szív legtöbbször a testben maradt. Ezután a testet alkoholos folyadékkal – pálmaborral – kimosták, a testüregt illatszeres zacskókkal és dehidratáló szert, rendszerint valamilyen higroszkopikus nátriumszármazékot – szódát? – tartalmazó zsákocskákkal tömték ki és kívülről is ilyennel vették körül. A teljesen kiszáradt testet megtakarították, kitömték, a szív fölé a napisten jelképeül szolgáló kő-szkarabeuszt tettek – amelyen néha „*Ó, szív, lényemhez tartozó, ne törj ellenem*” szövegű felirat volt – majd a holtat gyantával átitatott vászoncsíkokkal körültekerték. Az arcra maszkot tettek – lásd *TUTANHAMON* arany halotti álarcát – és a testet, vagy annak egy részét festett kartonázból – gipszstukkóval bevont vászonból, papiruszból – készült tokba rejtették. Az egészet fa- vagy kőkoporsóba, uralkodók, kiemelkedő főméltóságok testét többszörös koporsóegyüttesbe helyezték. A már említett *TUTANHAMON* fáraó múmiáját hármasszoros koporsó, egy egytonnás, színaranyból készült és két, egymásba helyezett, a halottakat védő istennők alakjával díszített fakoporsóból álló rendszer takarta, majd az egészet domborművel díszített, vörös homokkőből faragott, gránitfedelű szarkofág védte.

A második, a **ba-lélek** az emberi egyszerűség, egyediség, utánőzhatatlanság meghatározója, szintén örökkévaló szubsztancia, anyagiságát a test halála után is megőrző lélek, amely a halál pillanatában elhagyja a testet, a túlvilágról kerül az emberbe és halála után visszatér oda. Emberfejű madárként ábrázolták. Az istenek Ba-ját krokodil, kos stb. testesítette meg. Egyébként a Ba a halál után elhagyja a sírt, és nyugat felé, **Szokar** országába, a túlvilágra igyekszik. A túlvilágon a Kettős Igazság csarnokában az ítélőszék elé áll – ezt eredetileg a Napisten, később a vele azonosított *OZIRISZ* vezette, az ítélőszéknek 42 tagú, Egyiptom ugyanannyi tartományát jelképező bírása volt –, ott vallomást tett arról, hogy élete megfelelt-e a maatnak, a világ kozmikus erkölcsi és szertartásos rendjének, a Rétől származó legfőbb törvénynek, tehát egyet se követett el a 42 vétségből. Később a maat is megszemélyesül, Rét lányaként ábrázolják.

A vallomás annak részletezése, hogy mit nem tett a megboldogult.

*Nem követtem el igazságtalanságot az emberek ellen...
Nem tettem olyant, amitől az isten undorodik
Egy szolgát sem feketítettem be az előljáróinál.
Nem hagytam éhezni embert.
Nem okoztam sírást.
Nem öltem.
Nem parancsoltam senkinek, hogy öljön.
Senkinek se tettem rosszat.
Nem vettem el az áldozati ételekből a templomban.
Nem dézsmáltam meg az istenek áldozati süteményét.
Nem loptam el a holtak áldozati kenyerét.
Nem követtem el házasságtörést és nem fajtalankodtam.
A magmérőt se meg nem nagyobbítottam, se meg nem kicsinyítettem...
Nem csentem el a tejet a csecsszopó szája elől.*

Gerhard J. Bellinger nyomán.

Az Egyiptom 42 tartományát jelképező, 42 bíróból álló isteni bíróság – élén a főistennel, később a vele azonosított napistennel, még később, a XI. Dinasztiától kezdve OZIRISSZAL és ANUBISSZAL – a halott szívét és az Igazság, azaz MAAT szimbólumát a mérleg serpenyőiben összemérve megállapítja, hogy a halottat ‘igaznak találták-e vagy sem’, amint ezt a **Halottak Könyve** 125. fejezete megszabja. Ha igen, akkor üdvözülni, az égi halálbirodalom mezőit, a másvilági fáraó termőföldjeit művelheti, később az usebti-szobrocskákkal maga helyett műveltetheti, a **Halottak Könyve** 6. fejezete szerint. Ha a bíróság bűnösnek találja az elhunytat, az a mérlegelés eredményét feljegyző THOT mellett üldögélő szörnyeteg, a „zabálónő” áldozata lesz. Egyébként a gonoszok az alvilág – a **duat** – sötét birodalmában éheznek és szomjaznak, ahol naponta csak egy órára, a nap áthaladása idején van világosság. A Ba-lélek túlvilági útját és érvényesülését az Óbirodalomban a piramisszövegek, a Középbirodalom idején a koporsószövegek, az Újbirodalom idejétől a **Halottak Könyvébe** foglalt szövegek segítik, amelynek hosszabb-rövidebb változatát minden sírban elhelyezik.

A **másvilág, Szokar országa** ijesztő, szomorú, rideg, mindenki számára egyforma birodalom, a fáraó később megkülönböztetett figyelemben részesül, amennyiben halála után sólyomként közvetlenül a Napistenhez repül, ahol maga is Nappá, Ozirisszé válik.

Későbbi felfogás szerint hasonló bánásmód jut részéül a papoknak, főtisztviselőknek, hadvezéreknek, akik kedvezményeket kapnak a túlvilágon, és később esetleg szintén istenökké válhatnak.

A közrendűekre **Earu földje** vár, a hatalmas folyóval körülvett ország talaját művelni kell, de a módosabb halott helyett dolgozhatnak azok a földművelő figurák, amelyeket sírmellékletként tesznek a halott mellé, s amelyeket **usebti szobrok** néven ismerünk.

Különben a halál után OZIRISSZEL egyesülő tekintélyesebb halandó az égben mindenség-istenné, univerzális Ba-vá válik, aki elmondhatja magáról, hogy:

Én vagyok az ősisztenek legöregebbike.

Az én Ba-m: az istenek,

Akik az örökkévalóság Ba-i.

Gerhard J. Bellinger nyomán.

A harmadik, az **ah/akh-lélek** szellemi természetű, csak a halál után bontakozik ki igazán, magát az elhunytat jelöli. Tulajdonképpen ‘boldog’, megvilágosodott’ értelmű, ezzé lesz az Óbirodalomban a fáraó, a Középbirodalom korától kezdve minden eltemetett, ha örök nyugalomra helyezésekor betartják a temetéssel kapcsolatos előírásokat. Földi megtestesítője az íbisz.

Az **egyiptomi erkölcs** felfogása szerint jó az, ami az istennek tetszik, rossz ennek az ellenkezője, ezért az embernek tisztelnie kell az istent, az isteni törvénynek megfelelően kell cselekednie és jól kell bánnia embertársaival, mint azt már korábban egy, a **Halottak Könyvéből** vett idézettel szemléltettük.

Az **egyiptomi ünnepek rendszere** egyfelől a templomok isteneihez kötődik. Minden városnak megvannak a saját ünnepei, amikor az adott település istenmítoszának eseményeit ülik meg, kultikus játékokkal, az istenszobrot a népnek megmutató körmenettel.

Az **istenség és az uralkodó jellegének és személyének egybeesése** a hajdani törzsi vezető manától meghatározott hatalmára tekint vissza. Az Óbirodalom korának kezdetén az uralkodó a földön járó isten, a papok csak az ő képviselésében és megbízásából járnak el, amikor földi és égi, profán és szakrális kapcsolatát megteremtik és biztosítják. Mikor elfoglalja trónját, mintegy újrateremti a világot, manájának köszönhetően árad ki a Nílus, váltják egymást a napszakok, kel fel idejében a hold, ő osztja az igazságot, hozza le a földre Ré lányát, Maatot, életében és holtában áldást árasztó, közelében lenni, sírja mellé temetkezni osztozás a karizmájában és kitüntetés.

Az óbirodalmi korszak végére a fáraó már nem isten „*csak*” isten gyermeke, RÉ fia. Ennek a változásnak a racionális oka a világi és egyházi arisztokrácia kialakulása, az abszolutisztikus hatalom reális korlátozása, és csak elmélyül, akkor, amikor a RÉ–OZIRISZ kettősségnek megfelelően az élve RÉ-fia fáraó holtá után válik igazi istenné, OZIRISSZÉ.

Az ünnepek másik csoportja naptári ünnep. Az egyiptomi naptár az Óbirodalom idején, körülbelül a XXVIII–XXVII. században alakult ki. 365 napja volt, ezek 12, egyenként 30 napos hónapra és 5 toldalék – szökő-, vagy epagomena – napra oszlottak. A hónapokat azokról az istenekről nevezték el, akiknek az ünnepe az illető hónapra esett, a szökőnapokat a heliopoliszi teológia az Ozirisz mítosz isteneiről nevezte el. Az év THOT hónapjával, a Nílus áradásának időszakával kezdődött, amelyet nagy ünnepként ülték meg. Az évkezdet mellett megünnepezték az évszakok – a vetés, az aratás, a szántás, azaz a *sza*, a *per* és a *szemu* – kezdetét, a hónapok, a holdfázisok első napját.

Az istenkirály létének ténye miatt – az uralkodók egyben istenek is – **a királyünnepek és az istenek ünnepei gyakran egybeesnek.** A koronázási ünnep egyben valamelyik isten újjászületésének, megtestesülésének ünnepe is. A trónralépés vagy az örökösdés elfogadásának harmincadik évfordulója a már említett újjászületési szertartás, a *heb szed* ünnepe is. Az istenek ünnepein – ezek a települések legnagyobb, viszont kizárólag az istennek szentelt eseményei, amelyek alkalmával az istenmítoszok eseményeit, az isten mitikus életével kapcsolatos eseményeket ünneplik meg. Az amúgy a templomok szentélyében őrzött istenszobrot a bárkára állítva, körmenet keretei között mutatják meg a híveknek. Az isten mitikus életével kapcsolatos eseményeket passiójátékokhoz hasonló módon elevenítik meg.

A **mindennapi szertartássorozat** szigorúan előírt szabályoknak felel meg. Legelőbb is, a király képviselője, a templom főpapja tömjénnel körbefüstöli a szentélyt, kinyitja azt, majd leborulva imával és énekkel köszönti az istenséget. A szolgák – közben imákat mondva és énekeket énekelve – megmossák az isten szobrát, kicserélik ruházatát, amely vörös, fehér és zöld színű, lenvászon leplekből áll. A levett lepleket összehajtogatják és eladják halotti lepелnek. Az új öltözetet szentelt olajjal, fekete és zöld festékkel kenik meg. Ez után borból, kenyérből és vízből álló ételáldozatot mutatnak be. Közben imákat mondanak és az istent dicsőítő énekeket énekelnek, amelyekben felsorolják az isten neveit, templomait, ékességeit, emlékeztetnek mítoszára, lényére.

A **kultusz legfőbb művelője előbb maga az uralkodó, később személyes megbízottja és képviselője, a templom főpapja.** A papi méltóság örökölhető, tagjai egy szigorúan zárt kaszthoz tartoznak, amelyiknek legnagyobb és legfontosabb csoportja a kultusz fennmaradását hivatott biztosítani. A papi kaszt egyiptomi élén a főpap áll, aki az adott körzet kultikus előljárója is. Rangja majdnem a helytartóéval ér fel, a thébai szentély főpapját pedig szinte a fáraót megillető tisztelet övezi. *Isten szolgái*, vagyis a *próféták* a kultusz éltetői. A *vebek*, *uabok* vagyis a *tiszták* áldozópapok, őket segítik a görög szóval *pasztoforosz*, „házvivő” névvel megnevezett segédpapok, az istent öltöztetik, ételáldozatát készítik a *sztoliszták*, a szertartás szellemi elemeiről gondoskodnak a *herhebek*, az írás tudói. Kezdetben nők is lehettek papok, később ez szigorúan férfiak előjoga lett, nők csak templomi énekesként vehettek részt a szertartásokban.

Mellettük szintén a papi rend tagjai voltak PTAH *papjaiként a művészek*, s mint SZEHMET *papjai az orvosok*.

Mikor a tébai ÁMON birodalmi főistenné vált – a Kr. e. XX. században, a Középbírodalom időszakának kezdetén – elfogadtatásához szükség volt egy új teológiai tanítás elfogadtatására, azonosítani kellett RÉ-vel. Léven az egyiptomi hitrendszerben gyakori ez a jelenség, viszonylag hamar, pár évszázad alatt ÁMON-RÉ az egyiptomi birodalom főistene lett, háttérbe szorítva a többi istent, vagy magába olvasztva azok alakját, olymódon, hogy az Újbírodalom korszakának kezdetekor ÁMON-RÉ szentélyének és papjainak látható hatalma magasan a legnagyobb hatalom volt egész Egyiptomban. Egy Kr. e. a XII. századból származó jegyzék szerint a szentély birtokában mai mértékegységben kifejezve mintegy 173 000 hektár termő-

föld volt, 80 000 szolga alkotta a szentély személyzetét, a fáraó évente egy tonna ezüsstel és 50 kilogramm arannyal adózott az istenségnek. Az AMON-papok öt rendjének és a Kr. e. XIV. század arisztokráciájának szövetsége szinte megbénította Egyiptomot, *III. AMENHOTEP* fényűző, de tehetetlen uralkodása olyan feszültségeket eredményezett, amelyek Egyiptom nemzetközi helyzetének romlását, a belpolitikai helyzet bizonytalanná válását rejtették magukban. A trónra lépő új fáraó, *IV. AMENHOTEP* (uralkodik Kr. e. 1364-1340 között) vallásos reformot, de ezzel párhuzamosan hatalmi reformot is hajtott végre.

Az egyházi reform lényege a héliopoliszi tanításban meglevő, *ÁTUM*nál is elvontabb, személytelenebb *ATON*, a Napkorong-isten főistenné, majd egyetlen istenné való emelése *AMON* kultuszának rovására. Az új Napkultuszt az egyistenhit egyiptomi teszi az eddigi egyiptomi hittől gyökeresen eltérő, új vallássá és az *AMON*-papok hatalmának korlátozása, majd megtörése ad neki forradalmi jelleget.

ÁTON új és újszerű isten, ő maga a Nap, tehát nem ábrázolható ember vagy állat alakjában, kizárólagos és egyetlen, *AMON* kultuszát teljességgel kizárja, a többiekét pedig csak alacsonyabb fokon tűri meg. Egyedül a fáraó révén nyilatkozik meg, aki a Nap-himnusz szavaival dicséri:

*Milyen szépen bukkansz fel az Ég látóhatárán.
Te élő Aton, aki először éltél.
Te felkelsz a keleti látóhatáron és minden országot beragyogsz a szépségeddel...
A sugaraid átölelik az országokat, oly sokat tettél Te érettük...
Messze vagy és sugaraid (mégis) a Földön vannak.
Benne rejtekezel az emberek orcájában, de nem látjuk az utadat.
Ha lenyugszol a nyugati látóhatáron, akkor sötét van a Földön, mintha halott volna ő...
Hallgatagon fekszik a Föld, mert aki teremtette őt, a látóhatáron nyugszik.
Ha virrad és Te újra felkelsz a látóhatáron,
És mint Aton, bevilágítod a nappalt,
Akkor Te elűzöd a sötétséget és megajándékozol a sugaraiddal...
Akiknek Te adsz lélegzetet, hogy felébredjen minden teremtményed...
Te ültetsz a helyére mindenkit és megadod nekik, amire szükségük van.*

Gerhard J. Bellinger nyomán.

IV. AMENHOTEP előbb Thébában, *AMON* temploma mellett építtet templomot *ATON*, a Napkorong-isten számára, miután *AMON* főpapját egy expedíció vezetőjeként egy távoli kőbányába küldi, de az *Amon*-kultusz olyan erős, hogy uralkodásának ötödik évében Memphis és Théba között félúton, a mai Amarna közelében *Ahetaton* néven – jelentése '*ATON* fénykora' –, új fővárost építtet, amelynek várvédő erődtételeit idegen zsoldosok védik.

Ezzel párhuzamosan új nevet vesz fel. Az '*egyiptomi*', más értelmezés szerint '*ATONnak kedves*' jelentésű *AHANJATI/EHNATON* név nem tartalmazza *AMON* nevét, ezzel is az elutasítást fejezi ki.

Reformjainak leghívebb támogatója felesége, az ismeretlen származású – valószínű *Mittaniba* való – *NOFERTITI*, akit férjével szinte egyenrangúként emlegetnek a források. Mellette az új – a nem a korábbi arisztokráciából származó – hivatalnoki réteg tagjai részéről kap némi támogatást, de például a *HOREMHEB* vezényelte hadsereg tétlenül, semmiképpen sem jóváhagyólag szemléli uralkodója erőfeszítéseit.

Amelyek lényege a korábbi *AMON*-hit és főleg a királyi hatalmat veszélyeztető *AMON*-papok hatalmának megtörése. A mozgatórugója az az uralkodói akarat, amely az egész világ

egyetemes urának kultuszát akarta bevezetni – mint a soknemzetiségű Egyiptom birodalmi státusának megfelelő univerzális vallást – amely az uralkodó személye körül integrált volna a meghódított területek etnikai vallásoktól tarka, gazdaságilag, politikailag eltérő hagyományú, csak kényszerből egységes népességét.

A reformkísérlet látszólag eredményes volt, már amennyiben eredménynek mondható, hogy a fáraó emberei ahol tehették, ott mindenütt kivakarták AMON nevét a korábbi feliratokból, sőt *RAMOSZE* vezér sírjában ugyanígy járt egy liba ábrázolása is, amelyet összetévesztettek AMON szent libájának képével. A vallási türelmetlenség se új találmány. De az új elképzelés kívülről és felülről jött, nem volt tömegalapja. Így az utód nélküli *EHNATON* társuralkodója *SZEMENHKARÉ* lett, miközben *NOFERTITI* a még gyermek *TUTANHATONNAL* – a későbbi *TUTANHAMONNAL* – együtt elköltözött a palotából. Valószínűleg mindketten *EHNATON* testvérei voltak.

Az utód, *SZEMENHKARÉ* lesz, aki kiegészíti az AMON-papokkal, a két kultusz párhuzamosan létezik. Utóda még *TUTAHATON* néven lép trónra, de röviddel később már *TUTANHAMONNAK* hívják, a főváros pedig Memphisbe költözik. Az AMON-vallást rehabilitálják ugyan, de *HOREMHEB* lesz a „*miniszterelnök*”, bizonyos *AY*, a harci kocsik – ma azt mondanák, hogy a páncélos erők – papból lett idős parancsnoka lép elő fővezérré és a hadsereg lesz Egyiptom igazi vezető ereje, különösen mikor *TUTANHAMON* kilenc évvel későbbi halála után *AY* kerül az ország élére. Am uralkodása nem tart sokáig, halála után nyíltan *Horemheb* lesz a fáraó és a XIX. Dinasztia megalapítója.

Úgy mint *III. AMENHOTEP* közvetlen utóda. A királylistákból ugyanis *kimarad EHNATON*, *SZEMENHKARÉ*, *TUTANHAMON* és *AY* neve, sőt, Ahetatont is elátkozott helynek tekintik, a város élete megszakad.

Am az egyiptomi hivatalos vallásosság korábbi életereje mégse tér vissza, a néphit új-régi istenségeket keres maga számára a megkövesedő, hivatalos vallással szemben. Erre utal a krokodilusok, macskák, íbiszek, skarabeuszbogarak korlátlan tisztelete – gondoljunk arra, hogy a totemizmus korán látszólag már az Óbirodalom társadalma túllépett, magasabb szinten **visszatér az ÁMON-kultusztól háttérbe szorított – OZIRISZ imádás, misztérium-vallásként hódítják meg a hellenisztikus görög, majd a római társadalom ilyesmi iránt érdeklődő köreit is.** ÁPISZ és OZIRISZ összeolvadó istenalakjaiból megszületik SZERAPISZ istensége, akinek IZISSZEL összekapcsolódó misztériuma a hellénisztikum egyik legnagyobb hatású eszmei áramlata, amelynek elemei beépülnek majd a kibontakozó kereszténység gondolat világába is. Ez azonban már korántsem kizárólag az egyiptomi vallásos képzetek történetéhez tartozik.

A világ teremtéséről többféle elképzelés egyiptomi kozmikus mítoszok is van. Az egyik szerint kezdetben volt az Ősóceán, a Végtelen, a Sötétség és az Elrejtettség. A föld a kígyó, a víz a béka szülője, az ősóceánból kiemelkedő ősföldön ők az őstojás és az ebből kikelő ősmadár szülői.

Más felfogás szerint az ősvízből kiemelkedő ősdombot megvilágító első napsugár egy lótuszvirág formájában eredményezi az első életet.

Ismét más elképzelés szerint ÁTUM önmegtermékenyítéssel létrehozza az első férfi és nő istenpárost, a levegő és a nedvesség isteneit (SU – TEFNUT) majd kiköpi őket. Ők szülik a Föld és az Ég istenét, illetve istennőjét (GEB – NUT), akik a maguk rendjén az OZIRISZ – ÍZISZ, illetve SZÉTH – NEFTISZ istenpárosok szülői. A *Memphisi Teológia* szerint az ősvizet képviselő ősi istenpár PTAHban testesül meg, aki az akarásával és a gondolatából létrehozza önmaga szívét, illetve nyelvét, amelyek mint az alkotó gondolat és a teremtő szó létrehozzák az istenek és emberek világát.

Későbbi elképzelés szerint RÉ előtt nem volt senki és semmi, ő teremtette a tenyerébe öntött magvából, illetve az árnyékával közösülve a világot és kiköpte SUT, meg TEFNUT, a levegő és a nedvesség isteneit.

Az emberek RÉ napisten könnyeiből keletkeztek, más mítosz szerint HNUM, a Nílus-isten formálta meg őket agyagból. Az ATON-reform idején az ő nevéhez kötötték az ember teremtését.

Az egyiptomi hiedelemvilág egyik legátfogóbb mítoszgyűjtése a Nap egyiptomi tiszteletéhez kötődik. A róla szóló mítoszok egyike a vétkes emberiség elpusztításával, az isteni megbocsátással kapcsolatos. A megöregedett RÉvel elégedetlen emberek összeesküsznek a napisten ellen. RÉ összehívja gyermekeit és unokáit, „*mindenkit, akivel az ősvízben voltam*”, sőt, NUNT az ősvizet is, adjanak tanácsot neki, mitévő legyen. NUN azt tanácsolja, hogy küldje ellenük, megbüntetésükre HATHORT. RÉ aggályoskodik: „*Nézzétek: azok a pusztába menekültek, aggodalmas lett szívük –, beszélhetnék velük.*” Az istenek ragaszkodnék NUN javaslatához, HATHOR istennőként alászáll a földre és elpusztítja az emberek egy csoportját, majd visszatér RÉ birodalmába: „*hatalmamba kerítettem az embereket*”, dicsekszik és végső leszámolással, az emberiség elpusztításával fenyegetőzik. A napisten elégedett az eredménnyel, „*...hatalmam lesz fölöttük, miután megkisebbedett a számuk*”. Ugyanakkor sajnálja is az embereket. Elephantine-be küld vörös okkerért, ezt sörrel keverteti össze és a hétezer edény tartalmát kiönteti a Földön, elárasztja vele az emberek földjeit. A pusztítani indult HATHOR embervérnek hiszi az italt, iszik belőle, megrészegeedik és békét hagy az embereknek. RÉ belátja, hogy idős és fáradt „*...nem tudok már védekezni, ha megtámadnak...*” és vissza akart vonulni. NUN ezt ellenzi és megparancsolja NUT-nak vegye föl apját a hátára. Az istenlány csodálkozik, NUN tehénne változtatja, így RÉ az égi tehén hátán megy az emberek elé. Azok megbotránkoznak a látványon, méltatlannak tartják a helyzetet, megfogadják, hogy lekasabolják azokat, akik RÉ ellen összeesküdtek. A sötétségbe boruló Földön háború kezdődik RÉ hívei és ellenségei között. RÉ figyelmezteti az embereket: „*Ti vérontók, óvakodjatok a vérontástól*”. Aztán így szól NUTHoz: „*Hátadra ültem, azért, hogy felemlj*”. NUT ekkor éggé változik.

NUT a második istennemzedék tagja, GEB nővére és felesége, a két isteni ikerpár, OZIRISZ és ÍZISZ, illetve SZÉTH és NEFTISZ anyja. Gyakran ábrázolják „*égi tehénnek*”, erre utal a mítosz, még gyakrabban asszonynak, aki nagy ívben, kezével és lábával a talajt érintve hajlik GEB fölé.

Ismertebb, ugyancsak az emberiség megbüntetéséről szóló történet **a vízözön-legenda egyiptomi változata** szerint a bűnös emberiséget vízözönnek a Földre bocsájtásával büntette meg HÓRUSZ, és ennek hullámai az égig értek, mindent elöntöttek. Az isten végül megkönyörült az embereken, medret szabott a vizeknek, ezek ettől kezdve folynak a számukra kijelölt mederben.

A napszem-mítosz szerint TEFNUT, RÉ napisten lánya összevész apjával és Núbiába költözik, hiúz képében. RÉ THOT istent küldi lánya után, hogy megbékítse és visszahozza azt. THOT majom képében környékezi meg TEFNUTot, ám hízélgésével túllő a célon, az istennő eredeti, oroszlán alakjában támad rá. THOT életéért könyörög, elmondja az oroszlánt meg szabadító egér történetét, mire TEFNUT megkegyelmez neki és visszatérnek Egyiptomba.

TEFNUT a légkört megszemélyesítő SU isten húga és felesége, a nedvesség istennője, a harmat és a nedvesség létrehozója, könnyeiből lesz a tömjén. Núbia oroszlánjaként, ritkábban hiúzként ábrázolják. Núbiából hazatérve THOT felesége lesz. THOT – DZSEHUTI – holdisten, a bölcsesség megtestesítője, minden értelmiségi munka feltalálója és elterjesztője, az isteni írnok, titkár és főkönyvelő. Valószínű, hogy eredetileg a Delta vidéke egyik istene volt, *Plutarkhosz* szerint az őskorban élt fáraó. Íbiszfejjel, vagy kutyafejű páviánként ábrázolják.

Az OZIRISZ-legendaegyüttes a napkultusz mítoszai mellett az egyiptomi hitvilág másik nagy, átfogó elbeszélés-konglomerátuma. Ha RÉ sugara a földi élet biztosítója, akkor OZIRISZ az örök élet, a fennmaradás megszemélyesítője, prototípusa és jelképe. A legenda elemeire már a legkorábbi vallásos szövegek utalnak, teljes változatát azonban csak a római császárkor nagy görög történésze, *PLUTARKHOSZ* (kb. Kr. u. 46-120) meséli el „*De Iside et Osiride*” című

írásában. ÁTUM önmegtermékenyítéssel, majd kiköpéssel életet ad a SU és TEFNUT istenpárnak. Ők a szülői a GEB és NUT istenpárosnak – a Föld istenének és az Ég istennőjének – akik a maguk részéről az OZIRISZ-ÍZISZ, illetve a SZÉTH-NEFTISZ ikerpároknak adnak életet.

OZIRISZ – a Szem Helye – termékenységistén és az istenek királya, aki bíró a halottak felett, uralkodó a holtak birodalmában. Kultusza Kr. e. V. századtól kezdve válik igazán jelentőssé. Apjától „...a két Egyiptom királyságát kapta örököül, s uralma olyan volt, mint mikor a Nap felkel a horizonton, hogy fényt adjon a sötétben tántorgóknak”. Feleségül veszi ikertestvérét, aki védelmezi őt és távol tartja tőle az ellenségeit. Kiváló uralkodó, aki megtanítja alattvalóit arra, hogyan kell megművelni a földet, igazságos törvényeket hoz, azok alapján kormányozza országát. A mítosz régi változata szerint vízbe fullad, más, későbbi változata szerint irigy és gonosz testvére, SZÉTH ármányos módon megöli. Halálának módját is eltérően örökítik meg a mítosz különböző változatai, az egyik szerint testvére agyonüti, egy másiknak megfelelően élve koporsóba zárja és a tengerbe löki, egy harmadik szerint feldarabolja. ÍZISZ, NEFTISZ, a többi istenek elsiratják – az első változat szerinti legendában partra húzzák –, a legismertebb változat alapján ANUBISZ összeszedi az isten szétszórt csontjait, összerakja őket, ÍZISZ rájuk lehel, ezzel feltámasztja. A feltámadt OZIRISZ gyermeket nemz ÍZISZnek, aztán az Alvilágba távozik, a holtak birodalmának uralkodója lesz. ÍZISZ magára marad újszülött fiával, Horusszal – Hor azt jelenti, hogy Messzeség – sógora haragja elől a Nílus mocsarai között, Buto város vidékén – a tengerpart közelében – bujdosik s csak a vidék jóindulatú kígyóistenének köszönhetik életbenmaradásukat. HORUSZ felnő, megkeresi és párviadalban legyőzi – megcsonkítja – apja gyilkosát, miközben maga is elveszti fél szemét. Az istenek elismerik HORUSZ győzelmét, SZÉTH vereségét. HORUSZ a két Egyiptom királya lesz, ő a mindenkori uralkodóban testet öltő utolsó őskori istenkirály.

Korszerű elemzések szerint OZIRISZ egyszerre testesíti meg az életre kelő halottból kifolyó víz révén a megtermékenyítő áradást, a földbe kerülő és mindig kihajtó gabona révén az újjászületést, a megújuló természetet, a termőföld életadó erejét. A gyermekét oltalmazó ÍZISZ alakja később a keresztény istenanya, Mária alakjának kialakulásában is közrejátszott. SZÉTH – eredetileg SZETEH, vagy SZUTEH – a sivatag, a szárazság, a homokviharok megtestesítője, OZIRISZ testvére és gyilkosa, kettejük harca a földművelők és a sivataglakó nomádok ellentétének mitikus kifejeződése. HORUSZ eredeti – sólyom – alakjában az uralkodók védelmezője, HORUSZ-szemként, a Nappal és a Holddal égisten, szárnyas napkoronggal és sólyomfejjel napisten. Később legalább három alakká válik szét, mint HAROÉRISZ omboszi isten, mint HORUSZ megőrzi eredeti funkcióit, végül mint HARPOKRATÉSZ, GYERMEK-HORUSZ, a rómaiak csend-istene lesz. NEFTISZ – NEBETHUT, a Ház Úrnője – halál- és síristennő, SZÉTH iker-testvére és felesége, az OZIRISZtől nemzett, ÍZISZtől örökbefogadott ANUBISZ anyja.

A KÖZEL-KELET VALLÁSAI

A Közel-Kelet a Földközi-tenger keleti partvidékétől, az úgynevezett levantei partvidéktől keletre és északra levő, a Libanon hegységtől, illetve az anatóliai magasföldről, az Örmény Tauruson keresztül a Zagroszig elterülő vidék. Az emberiség fejlődése szempontjából kulcsfontosságú ez a régió, amennyiben innen származik számos háziasított állat és növény vad őse, ez a földművelő emberiség egyik „génbankja”.

A Kr. e. VI. évezred kezdetén Észak-Mezopotámia neolitikus, földművelő-állattenyésztő településeinek megfigyelhető, hogy többhelyiséges, központi termékraktárak épülnek (pl. Jarim Tepe, a mai Irakban), ami újraelosztó gazdaság meglétére, központi irányításra utal. A lakosság fokozatosan megszállja Dél-Mezopotámia sivatagos területeit, az iraki Csoga Mami településen öntözőcsatornák nyomait fedezték fel a régészek.

A IV. évezred vége felé, az ún. Uruk-Warka korszakban a településhálózat sűrűsödni kezd, mind több területet vesznek művelés alá, megjelenik a két- és négykerekű, állatoktól vont szekér, a kőszerszámok helyett réz-, majd bronzeszközöket kezdenek használni az emberek, elterjed az állatoktól vont eke. Megnő a jobb fekvésű települések lélekszáma, városokká alakulnak, egyesek, a jelentősebbek kiemelkednek, politikai központokká, városállamokká alakulnak, kultikus központjaik, a templomok a termékek újraelosztásának központjai is. A termékek adminisztrálásához írást használnak a templomok szolgálai, a papok, akik megtervezik, kiosztják a munkát és elosztják a termést. Megszületik a központosított állam.

Valószínű, hogy a dél-mezopotámiai, fokozatosan benépesülő termékeny síkságon kialakuló népességre rátelepedik egy, az iráni hegyvidék felől érkező, a térségben nyelvileg és etnikailag rokontalan nép, a sumér/sumer/sumir.

Az Ur városa közelében, Kr. e. 3300-3100 között azonosított El Obeid kultúra még inkább helyi jellegű. Jellemzői: a földművelésre való áttérés, a fém majdnem maradéktalan alkalmazása, új edényformák elterjedése.

Kr. e. 3100-2900 között az ún. uruki kultúra embere már sumér, kifejezetten földművelő-állattenyésztő, Uruk – későbbi szóval élve – mezőváros, felépítik az első lépcsős templomokat, a IV/a korszakban megjelenik egy kb. 1 500 jelet tartalmazó képirás alakjában az ún. ósumér írás előzménye.

Kr. e. 2900-2600 között virágzik a Dzsemdet-Naszri kultúra. Kelet- és Dél Mezopotámia maradéktalanul benépesül. Öntözéses mezőgazdaságot és istállózó állattartást művelnek, használni kezdik a fazekaskorongot általánosan termelni kezdik a búzát. A terményfölösleg lehetővé teszi a város és a falu elkülönülését. A Perzsa öböl északi partvidéke körüli, mintegy 150 km. széles sávban létrejön Eridu, Girsu, Kis, Nippur, Umma, Ur, Uruk, Surupak. Elmélyülnek a társadalmi különbségek, vannak adósrabszolgák, hadifogoly-rabszolgák és él a patriarchális rabszolgaság formája is. A városállam vezetője a **lugal** (hadvezér), akinek funkciója később egybefonódik az **ene/enszi** (**páteszi**, a gazdasági és kultikus vezér) funkciójával, az öntözés szervezője, vezetője a **nubanda**, a raktárak felügyelői a **duggurok**, az adót a **maskimok**, adószedők hajtják be, a **gal-ukok** a katonaság vezetői. Ugyanakkor érdemes arra felfigyelnünk, hogy valamennyi város önálló – Sumér nem alakul birodalomká –, illetve, hogy a kezdeti családi földművelés az öntözéses gazdálkodás fokozott bémunkásigénye miatt fokozatosan jelleget vált, a kistulajdon templomgazdaságokba koncentrálódik – lásd adósrabszolgaság –, elvi tulajdonosa általában a város istensége lesz, a földet kevésszámú szabad kistermelő-bémunkás és annál több rabszolga műveli meg.

Kr. e. 2600-2500 között Kis városa a leghatalmasabb a sumér városállamok közül. A Kr. e. 2100 körül valószínű Urukban keletkezett Kis-i királylista, az I. Kis-i dinasztia ural-

kodóinak nevét megörökítő jegyzék 22 király nevét tartalmazza. Hat név sumér eredetű, 12 király neve sémi – azaz protoakkád –, négy ismeretlen nyelvből származik. Van a nevek között mitikus király, mint ETANA, van történetinek tekinthető személy, mint EN-ME-BARAGE-SZI és fia AGGA, akit GILGAMES kell, hogy elkergessen Uruk falai alól.

A század végére, Kr. e. 2500 tájára a város hatalma csökken, csak hírneve marad fenn a ‘*Kis uralkodója*’ tiszteleti címben, a valóban leghatalmasabb város a tengerparti Ur lesz.

Kr. e. 2500-2370 között Lagas városa a vezető hatalom.

Kr. e. 2370 körül LUGAL-ZAGGI-SZI, Umma királya előbb Lagast, aztán Uruk és Ur városát, majd egész Mezopotámiát és a mai Szíriát is meghódítja és egységes kisállamot hoz létre a meghódított hat városból és a hozzájuk tartozó mezőgazdasági körzetekből.

Kr. e. 2360-2310 között a fokozatosan mind határozottabb politikai-katonai erőként jelentkező, a sémi-hámi nyelvcsalád északkeleti csoportjához tartozó akkádok valószínű, hogy Kis városában jutnak először politikai hatalomhoz. I. SARRU-KÍNU Lagason túl meghódít a térségben minden meghódíthatót, egyesíti LUGAL-ZAGGI-SZI sumér államát saját akkád területeivel, létrehozva az első igazi közel-keleti birodalmat. Utódai – fia, RIMUS, majd unokája, NARAM-SZÍN – háborúk és újabb hódítások révén ideig-óráig fenntartják a birodalmat, de a Zagrosz felől betörő harcias, nomád állattenyésztő qutú törzsek.

Kr. e. 2230 körül szétzúzzák azt. A qutuk mintegy 100 évig tartó uralmát UTU-HEGAL URUKI uralkodó számolja fel. Ő Kr. e. 2076 körül győzi le a qutukat, de alig 7 éves uralkodás után Ur helytartója, UR-NAMMU elűzi trónjáról, s megalapítja északon a III. Ur-i dinasztia néven ismert uralkodóházat. Alatta és utódai alatt a sumér városok ismét felvirágzanak. Délen ugyanakkor Lagas több várost magábafoglaló állama játszik főszerepet, a Kr. e. 2144-2124 között uralkodó Gudea alatt szintén másodvirágzásukat élik a térség települései.

Megerősödnek az addig nem igazán fontosaknak, nagypolitikai tényezőknek tartott északi városállamok, Babilon, Assur, Esnunna, Mári.

Kr. e. 2007-ben Mári és Elám szövetsége legyőzi IBBI-SZÍNT Ur királyát, a III. dinasztia utolsó uralkodóját.

Kr. e. 1894-1595 között a térségben az az I. babiloni dinasztia gyűjtőnéven ismert amurú – amorita – származású uralkodócsalád van hatalmon, amely SZUMUABUMTÓL (Kr. e. 1894-81 között uralkodott) származik. Legismertebb tagja a törvényhozó hatodik uralkodó, HAMMURÁPI, aki egy kis, a névadó város körüli alig nyolcvan kilométeres körbe beférő városállamból nagyhatalmat teremtett.

Kr. e. 1750 körül a hegyvidéki kassziták népe Mezopotámiára zúdul, államuk körülbelül 150 év alatt szétzúzza az óbabiloni birodalmat.

Kr. e. 1595-ben a hettiták feldőlnek Babilont. Ez a harcias, a vasat ismerő és használó indoeurópai népcsoport a Kaukázus felől jut Anatóliának a Halys (Kizil Irmak) folyótól közrefogott térségébe, Óbirodalmuk, a Kr. e. XVII. században, Újbirodalmuk a Kr. e. XIV-XIII. században virágzott. Fővárosuk Hattusas (ma Boghazköy, Törökország). Gyors „*villámháborús*”, a mai Aleppótól Babilonig terjedő hódítások után az utódlási belharcok miatt időlegesen legyengült állam a Kr. e. XIV. században újra felvirágzik, Egyiptomot fenyegeti és csak Asszíria megerősödése, majd a „*tengeri népek*” támadása sepr el a XII. században a térség többi kisállamával együtt.

A mai Szíria északi részén indoiráni vezetőréteg irányítása alatt álló hurri népesség létrehozza Mittanni államot, amely Kr. e. 1750-1350 között Asszíriát is uralja. Észak Mezopotámiában a hurri-uratui törzsek Kr. e. 1300-900 között erős kisállamot alakítanak ki Urartu néven, amely északon fokozatosan a Van tótól északkeletre, az Araxesig, a mai örmény határig terjeszti ki határát, délen Mezopotámiát fenyegeti, kétszáz év alatt regionális nagyhatalom lesz, ám II. SARRU-KINU Kr. e. 714-ben végleg megtöri az erejét, így a Kr. e. VI. században könnyű zsákmánya lesz a médeknek, illetve a szkítáknak.

A Folyamköz északkeleti, a Tigris középső szakasza mentén már a Kr. e. II. évezred végén erős államot hoznak létre az északi akkád tájszólást, az asszírt beszélő folyamközi népek. Ennek központja Assur városa.

Kr. e. 1830 táján Asszíria meghódítja Észak-Babilont, de az ideig-óráig megerősödött Mittani egy időre elfoglalja és Asszíria csak a Kr. e. XIV. században szabadul fel uralma alól. Ekkor viszont időlegesen kiterjesztheti uralmát Babilonra, Észak-Szíriában mintegy 30 000 foglyot ejt. Az arameus népvándorlás támadásai felmorzsolják katonai erejét, ám a jól szervezett katonaállam a X. században magához tér, s minden lehetősége megvan ahhoz, hogy a térség vezető állama legyen. Babilont lerombolják az arámiak, Egyiptomot éppen a líbiai uralkodók „uralják”, a térségbe beszivárgó indoeurópai népek – frígek, médek, perzsák – még gyengék, jelentéktelenek hozzájuk képest.

Kr. e. 911-ben II. ADAD-NIRÁRI alatt kezdődik a központi hatalom megerősödése. Unokája, II. ASSUR-NÁSZIR-APLI katonai reformokkal tovább tökéletesíti a nagyapjától örökölt hadsereget. Utóda III. SULMÁNU-ASARÍDU, aki Kr. e. 858-824 között uralkodik megtámadja, de nem tudja meghódítani Urartut, amely egy Asszíria ellenes szövetség vezérállama lesz.

A Kr. e. 754-727 között uralkodott III. TUKULI-APAL-ESARRA nagy hódítóként és állam-szervezőként, az Újasszír Birodalom megteremtőjeként írja be nevét a térség történetébe.

Kr. e. 721-705 között II. SARRU-KINU, az első SZARGONIDA uralkodik. Alatta Elám és Egyiptom összefog Urartuval és a meghódított területek belső ellenállását szítva próbálják a katonaállam hatalmát megtörni. Kr. e. 710-re minden ellenségét legyőzi és Kr. e. 708-ban, két évnyi ostrom után bevonul Babilonba.

Utóda a nem elsőszülött (!) SZÍN-AHHÉ-ERIBA (704-681).

Fia, a Kr. e. 680-669 között uralkodott ASSUR-AH-IDDINA próbálja jóvátenni apja tetteit – elrendeli például Babilon újjáépítését, s bár a lázadó Szidón uralkodóját kivégezteti, alapjában véve asszír királyhoz képest békés politikát folytat.

Utóda fia, ASSUR-BÁN-APLI (Kr. e. 668-627) győztesen befejezi az egyiptomi hadjáratot, de mintegy másfél évtized uralkodás után csak háború árán tudja levérni saját testvére, SAMAS-SUM-UKIN babiloni alkirály lázadását, s az őt támogató elámiakat.

Kr. e. 627-ben a perzsa öböl északi térségének kormányzója, a kaldeus NABÚ-APAL-USZUR áll az Asszíria-ellenes felkelés élére. Egy évvel később már Babilon ura és az Újbabilonniai Birodalom első uralkodója, a Tizenegyedik dinasztia megalapítója. Az összeomlást ezzel sem tudja megakadályozni, ugyanis a térség új katonai hatalmassága UMMAKISTÁR/KÜARXÉS méd király háborút indít Asszíria ellen, Kr. e. 614 telén Ninive ellen indul, de egy hirtelen fordulattal a főváros helyett a kultusz székhelyét Assurt ostromolja meg, elfoglalja azt és a lerombolt falak tövében szövetséget köt NABÚ-APAL-USZURRAL. Kr. e. 612-ben közösen megostromolják és elfoglalják Ninivét, majd Nimrudot, a katonai központot.

A Kr. e. 539-ben hatalomra kerülő NABÚ-NAID és a tíz évig helyette, régensként uralkodott fia, BÉL-SÁR-USZUR nem tudnak ellenállni II. (NAGY) KÜROSNNAK, a dávidi jóslat beigazolódik (Dán 5, 1-30) a Kr. e. 539 őszi ostrom végén KÜROSZ bevonulhat Babilonba.

A Földközi-tenger és a Jordán közötti hegyes-dombos vidék helyi sémi, amurú nyelvű neve Kánaán, névadói, a kánaniták a Kr. e. IV. évezredben telepednek le a térségben. Később hurrik is lakják és a Kr. e. II. évezredtől szintén sémita nomád filiszteus, amorita és habiru törzsek is felbukkannak a térségben. Ennek megfelelően a terméketlenebb hegyvidéken nomád-félnomád törzsek laknak, a kereskedelmi útvonalak találkozásainál pedig települések, jobbára fallal körülvett városállamok alakulnak ki. Ilyeneket, több, mint 60 települést a Kr. e. XVI-XV. századtól találunk, állandó harcban a nomádokkal, ritkán egyesítve erőiket, az egyiptomi Újbirodalom (Kr. e. XVI. század közepe) kialakulása után pedig a nagyhatalom alávetettségében.

Még a Kr. e. XV. század végétől Mezopotámia felől elkezdődik a *habiru* törzsek – ÁBRAHÁM földműves hagyományú népe – nagyobb mértékű beszivárgása a térségbe. A

XVIII. dinasztia meggyengülése okozta egyiptomi belpolitikai válság következtében – ennek egyik megnyilvánulása volt az ehnatoni reform – Kánaán fölött megszűnik az egyiptomi uralom, s mivel a már többször emlegetett ismeretlen etnikumú „*tengeri népek*” győznek a hettiták és Ugarit fölött, a „*cseppfolyós*” nemzetközi helyzetet kihasználva a XII. század végén Egyiptom felől rokon etnikumú és nyelvű *izraeli* törzsek telepednek le Kánaánban (MÓZES pásztornépe, EFRÁJIM és MANASSE törzsei). A helyi lakosság elleni harcokban kiemelkedő hadvezérekből lesznek a bírák, a Kr. e. XII. századra kialakul a 12 törzs végleges megtelepedési rendje. A Kr. e. XI. században SAUL megalapítja Izrael királyságát, Kr. e. 1010 körül DÁVID létrehozza Júda királyságát, aztán legyőzi SAUL fiát és egyesíti a két államot. Elfoglalja a kánaánitáktól Jeruzsálemet és az ország fővárosává teszi. Egyiptomi mintára szervezi meg az országot.

Kr. e. 970-930 között SALAMON uralkodik, és a királyság virágkorát éli. Halála után az ország kettészakad. Északon az izraeli királyságban JEROBOÁM uralkodik, ő majd utódai egyiptomi, majd asszír függőségben uralkodnak Kr. e. 722-ig, amikor HOSEÁS megtagadja az adófizetést, II. SARRU-KINU három éves ostrom után elfoglalja Szamariát és mintegy 30 000 lakóját deportálja, helyükbe arámi és babiloni telepeseket költöztetve.

Kr. e. 926-586 között Júda önálló állam. Szinte túléli az asszír világbirodalom bukását, amikor CEDEKIÁS alatt Egyiptom oldalán avatkozik be az eseményekbe. NABÚ-KUDURRI-USZUR rövid úton elfoglalja, s Kr. e. 586-ban a lakosság mintegy ötödét Babilonba deportálja. Az 52 évig tartó babiloni fogságnak II. KÜROSZ győzelme vet véget.

Kr. e. 168-ban zajlik a MAKKABEUS-felkelés, MAKKABEUS JÚDÁS és családja a HASMONEUSOK újjászervezik Júdát, amely csak Kr. e. 63-ban kerül Róma fennhatósága alá és Kr. u. 6-ban válik római provinciává.

Kr. u. 66-70 között folyik a „*zsidó háború*”, 132–135 között a Bar-Kochba felkelés. Mindkettő eredménytelen, a zsidó állam függetlenségét nem sikerül visszaszerezni.

Már említettük, hogy a Kr. e. II. évezred elején megjelennek a térségben az indoeurópai törzsek. Az Iráni Fennsík és főképp a mai Khuzisztán, illetve Beludzsisztán területén a mezolitikum végén sötétebb bőrszínű ősnépek laktak, őket valamikor a III. évezred végén szorítják ki az elámiak, kassziták, lulubeusok és qutik. Sumér és Akkád a III. Uri dinasztia idején kezdi uralni Elamot, amely Kr. e. 1300 táján önállósul, ám 645-ben ASSUR-BÁN-APLI elfoglalja és elpusztítja a fővárost, Szuzát.

A Kr. e. IX. században asszír források először említik a madai és parszua törzseket. A médek az Iráni Fennsík keleti síkságait és a Zagrosz hegységet lakják, a Káspi-tengertől délre, a perzsák pedig a mai Farsz, az asszír Parsu állam területén telepednek le, ahonnan kiszorítják a korábbi lakosságot, az elámita törzseket.

A lovasnomád kimmerek és a szkíták a VII. század asszír uralkodóinak dolgát nehezítik meg.

Kr. e. 700 táján AKHAMEINÉSZ/HAKHÁMANIS létrehozza a korai perzsa kisállamot.

Kr. e. 625-653 között KÜAXARESZ/HVAHSATRA megalapítja a méd birodalmat, katonai reformjai révén erős hadsereget teremt – fegyvernemek szerint csoportosítja a gyalogságot, erős lovasságot szervez és ennek önálló taktikai feladatokat ad stb. – de az időközben kettészakadt Perzsia I. KAMBÜSZÉSZ alatt egyesül és elég erős ahhoz, hogy az utód, II. (NAGY) KÜROSZ háborúval egyesítse uralma alatt Perzsiát s apósa, ASZTÜAGÉSZ/ISTUVEGU méd államát. Az új államban egyenjogú a méd és a perzsa nemesség, a főváros Ekbatana lesz, szinte egyenlő távolságra Szuzától és Babilontól, Média keleti csücskében.

Kr. e. 559-529 között II. KÜROSZ elfoglalja Lüdiát, Kappadókiát és Arméniát, Kr. e. 598-ban Babilont veszi be, meghódoltatja a tengerpart már görög városait és Keleten eléri a Szir-Darja/Jaxartész vonalát. Mikor a szkíták elleni hadjáratban életét veszti (Kr. e. 530), fia, a babiloni kormányzó kerül a trónra II. KAMBÜSZÉSZ és öccse, BARDIJA kerülnek trónra, társuralkodókként. KAMBÜSZÉSZ megöleti öccsét, Kr. e. 529-26 között meghódítja Egyiptomot,

sikertelen etiópiai hadjárata közben lázadás tör ki ellene, amelyet lever ugyan a katonaság, de a nagykirály – valószínű, hogy idegrohamában – öngyilkos lesz. A hadsereg támogatásával egy, a királyi család, az AKHAMEINIDÁK oldalágából származó fiatal hadvezér kerül hatalomra I DAREJOSZ/DARIJAHAVUS néven (uralkodott Kr. e. 522-486 között). A tartományi kormányzók egy csoportja nem akarja elismerni királyának, Perzsiában egy szélhámos ál-BARDIAKÉNT lép föl ellene, Babilonban egy másik szélhámos NABU-NAID fiaként el is foglalja a várost, a perzsa csapatok csak decemberben foglalják vissza híveitől a várost. Ám Kr. e. 520-ra legyőzi a belső ellenállást – a behisztuni felirat részletezi a leverte felkeléseket –, kivégezteti Egyiptom önkényeskedő helytartóját, eredményes hadjáratot indít nyugaton Macedónia és Thrácia, keleten Pandzsáb ellen. Háborút veszít a szkíták (Kr. e. 514-513) és a görögök (Kr. e. 492-490) ellen. A vereség felkeléseket robbant ki Babilonban, Egyiptomban és Núbiában, a rendet I. XERXÉSZ (Kr. e. 486-465) állítja helyre. A Kr. e. 480. évi görög-perzsa háború részgyőzelmek ellenére a szalamiszi csatában elszenvedett tengeri vereséggel végződik, Perzsia lemond Európa meghódításáról.

Az utódok alatt a Perzsa Birodalom hanyatlik, Perzsia utolsó uralkodója III. DAREJOSZ (Kr. e. 335-331), akit a makedón NAGY SÁNDOR taszít le trónjáról.

Áttekintve futólag a térség történetét, röviden azt is át kell tekintenünk, milyen etnikumú, milyen nyelvű népek azok, amelyek az Ókor történetének ebben a jelentős szakaszában a Közel-Keletet benépesítették.

A *sumérok* embertanilag az úgynevezett „*egyenes orrú európaiak*” csoportjába tartoznak, nem sémita, nem örmény és nem dravida típusúak. Nyelvük a térségben rokontalan.

Az *akkádok* sémi nép, nyelvük a *sémi-hámi nyelvcsoporthoz* északkeleti csoportjához tartozik, a Folyamköz északi részén *asszír*, a délion *babiloni* tájszólásban. Ez az irodalmi változat is. Hasonlóképpen sémi, nyelvileg a sémi nyelvek keleti és nyugati ága között áll *Ugarit és Ebla népének* nyelve. A *kánaáni és arámi nyelvek* – a nyelvemlékek nélkül, csak említésekben fennmaradt *amorita* nyelvvel együtt – szintén sémi és a sémi-hámi nyelvcsalád nyugati ága északi alcsoportjához tartoznak. Az *ókánaáni* nyelv emlékei Tell-el Amarnából kerültek elő és ide tartozik a *gublai* nyelv is. A *föníciai nyelv* emlékei Levante ókori városai ásatásain talált feliratokról ismert, nyelvjárási és regionális, majd történeti változata a Karthágóban beszélt *pun*. A *moábita* is kanaáni nyelv, átmenet a föníciai és a héber között. A *héber* nyelv legkorábbi emlékei *óhéber*, vagy másképp *biblikus héber* nyelven íródtak. A babiloni fogság után a Palesztinába visszatért zsidók *arámi* nyelven beszélnek, később a görög lesz az első keresztények írásbeliségének nyelve. Az egymást közvető rabbinemzedékek dolgozzák ki a *rabbínisztikus*, vagy *talmudi héber* nyelvet, a cionista mozgalom pedig *újhéberként*, korszerűsített formában teszi ismét beszélt nyelvvé a századforduló után ezt a sémi nyelvet.

Az *arámi* vagy *arám* nyelvnek az Eufrátesztől nyugatra beszélt formáit *nyugati óarámi, egyiptomi és biblikus arámi* változataiban használták. Palesztinában megkülönböztették a *zsidó, szamaritánus és a melkita keresztény arámi* változatokat, az arab sivatagban élt *nabateus nép* arámul író arab és nyelvük a *palmyrai nyelvvel* együtt a Palesztinában beszélt arámihoz állt közel. A Libanon hegység három falujában ma is az arám nyelv nyugati nyelvjárását beszélik a *nyugati újarámi nyelv* formájában.

A *keleti óarám nyelvet* a Kaukázusban és az Indus völgyén is használták, a feliratok írásmódja pedig olyan – egészen más jellegű-nyelvű szövegek rögzítésére szolgált, mint a pehlevi, a szogd, vagy az ujjur. A legfontosabb arámi nyelvváltozatok egyike a Perzsa Birodalomban használt *birodalmi arám*, Edessza lakóinak arámi nyelvéből lett az irodalmi jelentőségű *szír nyelv, jakobita és nesztoriánus változataival*. Harran városában beszélték a *harrani nyelvet*. A *Babiloni Talmud nyelve* a Kr. u. IV-VI. század arámi nyelvét őrzi, ennek derivátuma a *keresztény mandeusok nyelve*, végül Kurdisztánban máig negyedmillió beszélője van a *keleti újarámi nyelvnek*. Ezt a nyelvet beszélik a Kaukázusban és több orosz

nagyvárosban élő *ajszor* kolóniák is, amelyeknek első képviselői 1827-28-ban, az orosz-perzsa háború idején kerültek Oroszországba.

A *sémi-hámi nyelvek másik ága az egyiptomi. Ennek ó-, közép- és új-birodalmi változata* a megfelelő birodalmi korokhoz kapcsolódik, a *kopt, vagy új-egyiptomi nyelv* viszont a Kr. u. III. század keresztény írásbeliségéhez kötődik, a démotikus korszak egyiptomi köznyelve. Mára az arab kiszorította, *boihari nyelvjárása* csak a kopt keresztény egyházi szertartások nyelveként él.

A hatalmas *indoeurópai nyelvcsaládnak 12 önálló ágát különíti el ma a nyelvtudomány. Ezek: indoiráni, hettita, tokhár, örmény, trák-fríg, görög, albán, illír itáliai, kelta, germán, balti szláv.* Kialakulásuk helye valószínűleg Európa, egy keskeny közép-európai sáv, ahol szétválásuk, majd szétvándorlásuk a Kr. e. III. évezred közepéig már megindult.

Bennünket itt és most mindenekelőtt három nagyobb csoportjuk érdekel. A *hettita/neszili* az ún. anatóliai nyelvcsoporthoz már kihalt, hajdan legjelentősebb nyelve, a hozzá közelálló szerkezetű *luwi nyelv*, akárcsak a *pala*, vagy a *hieroglifikus hettita*.

Az indo-iráni nyelvcsoporthoz első térségbeli képviselői a Mittani megteremtésében a hurrik népével együtt résztvevő *árják. Nyelvükből, akárcsak a kimmerek és a szkíták* nyelvéből is *csak tulajdonnevek maradtak ránk*, azok is más nyelvű átírásban. Az *óperzsa* a perzsa birodalom arisztokráciájának a nyelve volt a birodalom létrejöttétől annak fénykorában. Az *Aveszta* – a mazdaizmus kultikus könyve – *nyelvezete* egy Kr. e. VII. századi kelet-iráni nyelvjárás. A *médek* nyelvének emlékét csak görög vagy perzsa átiratban ránk maradt nevek őrzik.

A Kis-Ázsia délnyugati partján feltárt *Likia városának népének nyelve* valószínű, hogy indogermán eredetű, bár egyesek feltételezése szerint Krétáról vándoroltak volna át a kontinensre. Hasonlóképpen a *lydiaiak*. Másrészt ha hiszünk HERODOTOSZNAK, aki Lídiából származtatja az etruszkokat, a protoetruszk nyelvet ismerhetnénk fel benne. Ugyancsak megfigyelhetjük a főként Egyiptomból ismert *káriai* feliratok, a nyelv máig megfigyelhetetlen, akár a Zagroszból betörő *kassúkék*.

A *kihalt, a rokon nélküli, vagy besorolhatatlan kisázsiai nyelvek* közül egyet – a sumért – már említettünk. Most az *elamita/elámi* nyelvről szólnak, amelyet a folyamközi síkvidék és az iráni fennsík közötti terület, Khuzisztán és Lurisztán lakói beszéltek. Bár emlékanyaga bőséges, jórészt máig megfigyelhetetlen, akárcsak az a *kasszita* nyelv, amit földrajzi szomszédai, a Kr. e. XVII. századtól kezdve említett, akkor Babilont is meghódító kassziták beszéltek. Az biztos, hogy nem volt sémi, illetve indoeurópai nyelv, akárcsak a *hatti*, a hettiták betörése előtti Hatti országa népének nyelve és a velük rokon *kaska* legjobban a mai abház nyelvhez hasonlít, de rokonságukat nem sikerült bizonyítani. A *kald* Urartu – a későbbi Örményország – lakóinak ősnyelve volt az indogermán hódítás előtt.

A FOLYAMKÖZ ÁLLAMAINAK VALLÁSAI

Ki-en-gira, az ókori **Sumér** vallásáról nem utolsó sorban már az írásbeliség fennmaradt emlékei tájékoztatnak, az ásatások során feltárt sírleletek, a kultikus építmények, a kultusszal kapcsolatos, különböző művészi megnyilvánulások mellett.

Az írást az Urukban uralkodott – mitikus – ENMERKAR király találta volna fel, mégpedig kereskedelmi levelezés lebonyolítására. A valóságban a Kr. e. III. évezred elejére a Folyamköz déli tájain és a mai Iránban kialakul egy többé-kevésbé egységes képirás. Az Uruk IV. rétegből előkerült feliratokon mintegy 1000 jelet használnak, ez alakul át néhány évszázad alatt mind sematikusabb ékírássá, amelynek jelei az eredeti fogalomtükrözés helyett szótagokat jelölnek, fogalom-meghatározó jegyekkel, determinatívumokkal könnyítve az olvasó dolgát. Csak jelezzük itt, hogy az akkád, majd babiloni hódítás – a nem-sémi írásrendszernek egy sémi nyelv írásban való visszaadásához való igazítása – az írásjelek fonetikus értékét megtartva elvonatkoztatott azok eredeti, szimbolikus tartalmától. A jeleket a saját – nem sémi – nyelvéhez alkalmazó elámiták nyelvén csaknem teljesen szótagírássá alakult a sumér-akkád-asszír-babiloni szóírás – ez fejlődött szír közvetítéssel a térség első, tisztán betűírásává –, végül a méd-perzsa átvétel indoeurópai közegbe téve át az asszír-babiloni-elámi írásgyakorlatot, négy fogalomjeltől és pár szótagjeltől eltekintve indoeurópai jellegű betűírást alakított ki belőle.

Szintén csak mellékesen tudunk utalni arra, hogy az Erdélyben, Alsótátrlakán *Nicolae Vlassától*, boldog emlékü egykori tanáromtól felfedezett három agyagtáblácskán az Uruk III. b. archaikus rétegben felfedezett agyagtáblácskáinak jeleihez hasonló máig gyűrűző, hatalmas szakmai vitát kiváltó írás látható. Ennek részletezését, az alapjukon levonható, távolra mutató következtetéseket nem tudjuk bemutatni. Itt csak arra utalunk, hogy a Közel-Kelet városállamaiban, országaiban és birodalmaiban létezett írásbeliségnek hála, az e területen élt népek majd mindegyikének ismerjük fontosabb vallási képzeit, s kultuszaikat. Ezekre az írásos emlékekre utalunk is majd a maguk helyén.

Ami a sumérok eredetét illeti, az eredetmítosz szerint ősök OANNÉSZ/U'AN~UANNA, azaz „aki AN istennel együtt fényeskedik”, a félig ember-félig hal alakú isteni lény volt, aki az Özönvíz előtti második uralkodó, EN-MEN-LU-ANNA uralkodása idején tette az embereket igazán emberi lényekké, mert megtanította őket írni, olvasni, számolni, lakóházakat és templomokat építeni, élni a törvényekkel. Ő a Déli Tengerből – a Perzsa Öbölből – bukkant fel – és ez utalás lehet arra, hogy a sumérok ősei esetleg a tenger felől szállták volna meg Dél-Mezopotámiát, ami magyarázná például a Bahrein-szigeti, illetve az Indus-völgyi kultúrák és a sumér kultúra közötti, jelenleg nehezen értelmezhető egybecsengést. Tény, hogy sajátosan dél-mezopotámiai, helyben kialakult kultúrával van dolgunk – az ásatások semmiféle erőszakos hódításra utaló nyomot nem tártak föl, időben pedig egyesek szerint már Kr. e. 4500 táján presumér lakosságról lehet Dél-Mezopotámiában beszélni, az Uruk III. b. réteg tábláinak nyelve pedig Kr. e. 3200-3100 körül már sumér. Az más kérdés, hogy míg Çatal Hüyükben a templom a település része, beleépült a településbe, addig Urukban a Kr. e. IV. évezredben a templomkörzetet erős falak védik, választják el a környező házaktól. Ennek a magyarázata lehet a másság – etnikai vagy nagyméretű vagyoni különbség, esetleg társadalmi különbözőség – és lehet közösségi védelmi funkció. Veszély esetén ugyanis a templom falai megvédehették a település minden lakóját.

Uruk első templomai neolitikus hagyományokra visszatekintő, de hatalmas falakkal kerített templomkörzetek voltak, épületegyüttesek, amelyek közül a főépületet, a tulajdonképeni templomot a Kr. e. XXXV. században döngölt agyagból készült, gipszbetonnal – gipszbe ágyazott zúzott kővel – burkolt talapzatra emelték. A megközelítőleg 20 × 30 m alapterületű

épület falait is gipszbetonból öntötték és színes, vörös, fehér és fekete mészkőkúpokat, kőszegeceket – **ziggatukat** – nyomkodva kívülről a még puha falba. Mikor a templom az időjárás viszontagságai és a rongálások miatt elpusztult, romjait egy lapos téglákkal kibélelt, a talapzatba mélyített gödörbe – sírba – temették, a hasonmásának falait pedig mészkő fal-szegecsek helyett égetett agyagkúpokkal erősítették meg.

A körzet főtemploma 75×30 méter nagyságú, mészkőalapra épült, kétoldalt sok kisebb helyiséggel, két végén szentélyekkel.

Mint már említettük, ezt az időszakot Dzsemdet Naszr korszakként tartja számon a régészet. A korszak közepe felé a templomkörzet helyett a város körül épül fal – a mítoszok a 420 évig uralkodott ENMERKAR és a szintén mitikus GILGAMES uralkodásához kötik a 9 km. hosszú, átlag 6 m. széles, több száz kis őrtoronnyal erősített fal megépítését –, megvédendő Uruk lakóit a többi városállam hadseregének támadásai elől.

Természetesen, a főtemplom, sokszor a kisebb templomok körzete is védett maradt. Talapzatuk miatt amúgy is kiemelkedtek a környezetből – lásd Eridu templomának rekonstrukcióját –, ám például Tutub (a mai Hafádzsi, Irak, Bagdadtól keletre) „*ovális temploma*”, amelyet Kr. e. 2500 körül építettek, a konglomerátum-település kiemelt helyén épült, fallal körülvett alsó templomkörzetből, ezen belül második, szintén ovális fallal övezett, a fal tövében belülről melléképületekkel beépített felső templomkörzetből, ezen belül talapzatra épített kis templomból áll.

A korszak legjelentősebb temploma a III. uri dinasztia-beli *Ur-Nammu* (Kr. e. 2100 körül) uralkodása alatt kezdett épülni. A, sumérul ‘*lépcsőzetes hegység*’, ‘**hurszag-galam-ma**’, akkádul ‘*magas templom*’, zikkuratu nevet viselő torony-, vagy halomtemplom épülete három szintű, a földszinten 63×43 m alapterületű, mintegy 30 m magas építmény volt, harmadik szintjén templommal, amelyhez eredetileg három, 1500 évvel később, Nabú-naid restaurálása utáni hét lépcső vezetett. A régész, *Leonard Wooley* szerint a szentélyt kék csempe burkolta, a tető aranyszínű volt, a szintek fala alul fekete, feljebb piros lehetett, a teraszok parkosítva voltak, az a építőanyag pedig, amint azt – igaz Babilonnal kapcsolatosan – a Bibliában olvashatjuk (1 Móz. 11,3) szurokba ágyazott, égetett agyagtéglával falazott égetetlen téglá volt.

A templomkörzet „új” fala *II. NABU-KUDURRI-USZUR* uralkodása alatt épült, maga a templom szent hely, és műemlék volt, számtalan melléképülettel körülvéve. Főlépcsője mellett jobbra az áldozati *konyha*, balra a papnők lakása volt, a lépcső előtt terült el a Holdisten, *NANNA* szent udvara. A papnők szállása mellett az uralkodó, *Ur-nammu* és utódai ünnepeken használt palotája terült el, szimmetrikus ellenoldalán pedig az utódok, *SULGI* és *AMAR-SZIN* mauzóleuma.

Természetesen csak viszonylagos egymásutánjában fogjuk tudni követni Sumér, Akkád, Babilon, az asszír birodalom, a térség többi országa vallásos képzeleinek fejlődését, s mivel ezek összefonódnak, forrásaikat, anyagi nyomaikat is csak viszonylagosan tudjuk önállóan vizsgálni. Egy sumér város temploma esetében nehéz elvonatkoztatni az akkád, vagy éppen babiloni fejleményektől. Az viszont bizonyos, hogy az uri III. dinasztia, illetve a vetélkedő városállamok kora után, mint azt korábban hangsúlyoztuk, az akkádok két nagy nyelvjárási csoportján – a déli, babilonin és az északi, asszíron – belül megerősödnek az addig nem igazán fontosaknak, nagypolitikai tényezőknek tartott északi városállamok, Babilon, Assur, Esnunna, Mári. 2007-ben Mári és Elám szövetsége legyőzi *IBBI-SZINT* Ur királyát, a III. dinasztia utolsó uralkodóját. 1894-1595 között a térségben az az I. babiloni dinasztia gyűjtőnéven ismert amurú – amorita – származású uralkodócsalád kerül hatalomra amelynek legismertebb tagja a törvényhozó hatodik uralkodó, *HAMMURÁPI*, aki egy kis, a névadó város körüli alig nyolcvan kilométeres körbe beférő városállamból megteremti a babiloni nagyhatalmat.

Az ó-babiloni kor Babila városi, babiloni építményei, a Kr. e. XVIII. század nagy királyának építkezései – a talajvíz miatt – feltáratlanok és feltárhatatlanok. Erről a korról egy 1933-ban véletlenül felfedezett romváros, az éppen uralkodásának 35. évében járó *HAMMURAPITÓL* legyőzött *ZIMRI-LIM* uralta Mári (a mai Szíriában, Tell-Hariri) tanúskodik legékeesszólóbban. A több, mint 5000 éves település egyik legrégebbi épülete a többször átépített/restaurált ISTÁR-templom, amely körülbelül Kr. e. 2700 táján, pusztult el. Későbbiek DAGAN, SAMAS, NINHURSZAG, ISTARAT ÉS NINNI-ZAZA templomai, mellettük megmaradtak a romjai egy zikkurátnak, amelyet egy Kr. e. 3000 táján épült, aztán lebontott toronytemplom helyén emeltek.

HAMMURAPI katonái alapos munkát végeztek, a király – pontosan nem tudni, hogy miért –, úgy leromboltatta a várost, hogy soha többé település nem létesült a helyén. A Babilából kifejlődött, immár amurú nevű Báb-ili, ‘az Isten kapuja’ – görög nevén Babilon, bibliai változatban Bábel – nagy város, főváros lett, hatalmas toronytemplomát a Kr. e. XIX. század második felétől kezdték építeni, a várost védő falakkal egyetemben.

E korszak, az Ó-babiloni Birodalom templomépítését egy kis település, Saduppum (Irak, a mai Tell Harmal). A NISZABA istennőnek szentelt, 28 × 18 m alapterületű kis templom körzetének kapuja előudvarra, majd udvarra nyílik, szemben az istennő oltára áll, mögötte két, egy kisebb és egy nagyobb, előtérnek és szentélynek használt helyiséggel. Az oltártól jobbra kis, az istennő férjének, HAJÁNAK följajánlott két kis szentélyfülke nyílt.

Saduppumban állt egy, két egymás mellé épült, azonos alaprajzú épületből álló, úgynevezett kettős templom is.

A Kr. e. XVI. század kezdetén a hettita dúlás után kassu – görögösen kasszita – királyok kerülnek Babilon élére, nagyjából Kr. e. 1157-ig. A nem akkád eredetű nomád kassu királyok közül *I. KURIGALZU* 1400 táján helyreállíttatja régi, zömmel romba dőlt templomait és Dúr-Kurigalzu (Irak, a mai Akar-Kúf) néven várost építtet, amelynek halomtemploma 57 m. magas és körzetében számos, a korábbitól eltérő falazási technikával épült templom található.

Babilon hanyatlása idei-óráig felvirágoztatta Elám államát, kb. Kr. e. 1200 tájától Elám regionális nagyhatalommá válik. A Szúza melletti Csoga-Zembil – a hajdani Dúr-Untas Kr. e. XIII. században épült – ötszintes zikkurátja. A templomkörzetet kettős fal övezte, a belsőn hét kapuval, a tulajdonképpeni toronytemplom, alapterülete 80 000 négyzetméter, ötödik szintjére, INSUSINÁK isten, az alvilág ura 50 m magasságban levő felső templomához – mert az ő tiszteletét szolgálta egy földszinti templom is –, négy fedett lépcsősor vezetett. Az épületet napon szárított téglából emelték, kötőanyagként bitument és valami cementszerű anyagot használtak. A templomkörzetben KIRIRISA alvilági anyaistennőnek és HUMBAN pásztoristennek szentelt további templomok emelkedtek és a körzetben levő paloták a kassu királyok hamvasztásos sírjait is rejtették.

Kr. e. 1800 táján kezd feltörni az amurú eredetű uralkodóktól kormányzott, az akkád nyelv északi nyelvjárásban beszélő Assur. Hasonló nevű főistenének még a Kr. e. XX. században építettek templomot, korábban épült a város ISTÁR-temploma. Mikor a város már nem tudott megélni ólomkiviteléből, a már említett korban, *I. SAMSI-ADAD* idejében zsákmányolásból is élő kereskedő-katonaállammá alakult át. Ekkortájt újítják meg ASSUR templomát, épül fel ENLIL főisten hatalmas zikkurátja. Igaz, ez idő tájt – sőt még sokáig – Mitanni alattvalói, egy hurrita indoeurópai kultúra alávetettjei, de a Kr. e. XIV. században Mitanni hatalma gyorsan fogyatkozik, ezzel szemben Assur hatalma növekszik. *I. TUKULTI-NINURTA* – a Biblia *NIMRÓD*ja – ISTÁRT ASSSUR női párjának kiáltja ki Assurat néven és templomot építtet neki, 1100 táján – *I. TUKULTI-APAL-ÉSARRA* idejében már a Van-tó közelében és a libanoni tengerparton kalandoznak hadai, ez utóbbi vidékről hoznak cédrusfát ADAD és ANU istenek új templomának építkezéseihez. Ám a városok közötti, bizonytalan státuszú területeken egyre több a meg nem hódított, nomád törzs és a Bírák 5, 6-7 részében olvasható, a bronzkorról a vaskorra való áttérés bizonytalan állapotaira jellemző viszonyok Asszíriát is érintik. A Kr. e.

930 körül, ASSUR-DÁN uralkodása idejében belpolitikailag és nemzetgazdaságilag megerősödő ország az unoka, II. ASSUR-NÁSZIR-APLI alatt terjeszkedik ismét a korábban elért határokig. Ez nyugaton a Földközi-tenger, északon Kargamis, délen Babilon, keleten Irán nyugati fele. A terjeszkedést katonai reformok teszik lehetővé, s a király emlékét nagy építkezések örökítik meg, az assuri, illetve ninivei, asszíruknak minui új templomok, Kalhu/Kalah (Irak, Nimrud) újjáépítése, benne NINURTA hadisten templomkörzetével, a zikkuráttal és templommal.

A legnagyobb település, Ninive, a kultikus központ, Assur és az adminisztratív-katonai főhadiszállás, Kalhu mellett Asszíria-szerte számos építkezés hirdette az uralkodók nagyságát. Ezek közül kiemelkedik a II SARRUKIN építtette Dúr-Sarukkin (Irak, Khorsabad) és mindent felülmúl SZIN-AHHÉ-ERIBA Kr. e. VIII. században fővárosul választott, fénykorát a Kr. e. VII. században megélt Ninivének pompája. A 30 m széles 'királyi úttal' átmetszett város két feltárt temploma közül a nagyobb ISTAR, a kisebb NABÚ, az írás és a bölcsesség istene tiszteletére épült.

Kr. e. 621-ben NABU-APAL-USZUR, a déli tartomány kormányzója áll az Asszíria elleni koalíció élére és tizenegy éves hadjárata végén elfoglalja Nippurt, felszabadítja a hajdani Sumér és Akkád, immár Babilonia területét, majd szövetségben a médekkel elfoglalja és lerombolja Ninivét és Assurt. Fia, II. NABÚ-KUDURRI-USZUR világvárossá építi ki Babilont. A Kr. e. 1531-ben a hettitáktól, a Kr. e. 1239-ben, 689-ben, majd 648-ban az asszíroktól földig rombolt város ötször is feltámadt. A több falból álló, hatalmas erődrendszerrel védett település legbelső templomkörzetét vastag falgyűrű vette körül, az ezt és az uralkodó palotáját és más épületeket magába foglaló belső várost újabb, kettős fal védte, magát a várost, annak a mértéktartó görög történetíró, KTÉSZIASZ szerint – mai területegységre átszámolva – 300 km²-nyi alapterületét harmadik fal övezte és létezett egy külső, negyedik fal is, amely a külterületet vette körül. Az Eufrátesz és a Tigris között négy összekötő csatornát ásatott a király, Babilon fölött pedig duzzasztógáttal zárta el az Eufrátesz vizét, 400 km² nagyságú víztárolót, mester-séges tavat hozva létre.

A folyamtól kettészelt városmag jobb oldalát újváros, bal oldalát óváros néven ismerték, három, illetve hat kapu kötötte össze őket a tulajdonképpeni nagyvárossal. A kapuktól – mai szóval élve – sugárutak vezettek a főbb csomópontokba. Az északi kaput ISTAR kapunak nevezték, díszútja baloldalán NIN-MAH istennő temploma, jobbról NABÚ-KUDURRI-USZUR palotája, feljebb, balra ISTÁR temploma állott. Ebben a korban mintegy ezer nagy kultikus építmény és megszámlálhatatlan imafülke szolgált a város lakóinak vallásos érzelmeit.

Az 53 templom és kápolna, az 1300 oltár közül 55 MARDUK főisten, több, mint 150 ISTAR szerelemistennő kultuszát szolgált. Rosszmájúság nélkül jegyezzük meg, hogy lehetett valami abban, ahogy DÁNIEL láttatta a várost (Dán 4, 27, illetve 4, 19), és ahogy ÉZSAIÁS próféta látta Babilon jövőjét (Ézs 12, 19-22). Különösen, ha mindezeket egy deportált, városba kényszerített korábbi pásztornép optikáján keresztül szemléljük.

Már maga a zikkurát istenkísértésnek tetszhetett a zsidók szemében, hiszen annak 33 m. magas alapja felülmúlta az uri toronytemplom teljes magasságát, 90 × 90 méteres alapterülete és hét alig teraszolt lépcsőfokának szintén 90 méteres összmagassága még babiloni méretekhez képest is tekintélyes volt. Ehhez képest SALAMON temploma a maga 60 sing/könyök (27 m) hosszúságával, 20 sing (kb. 9 m) szélességével, 30 sing (13,32 m) magasságával – 1Kir 6, 2 –, minden pompája ellenére szerény, falusi épület. Ráadásul nem hasonlított a korábbi zikkurátokhoz, nem voltak széles, lépcsős teraszai, inkább mai toronyszerű építmény volt, az egyes teraszok csak egy keskeny, kerengőnyi folyosóval voltak keskenyebbek az alsóbb szinteknél.

A MARDUKnak szentelt zikkurát a babiloni világképet modellezte, mely szerint az óceántól körülfolyt hétlépcsős gúla formájú világot három égboltozat borítja, a legfelső lépcsőn levő Babilonnal, a világ közepével. Aminek a középpontja és egyben a földnek az éghez legközelebb eső pontja a torony, az Étemenanki, vagyis a Föld és az Ég alapja.

A hét emelet az öt ismert bolygó, a Nap és a Hold földi jelképe volt, első szintje, mint említettük, 33 m magas volt, ezt követte a 18 méteres második lépcsőfok, négy, egyenként 6 méteres szint, s a hetedik, 15 méter magas MARDUK-szentéllyel. Az épületet kívül és belül egyesek szerint hétféle színű, mások szerint kék mázas csempe, a szentély tetejét aranyozás borította.

Az építésről – biblikusan – az 1Móz 11,1-9 tájékoztat, miként a bábeli nyelvzavarról is. Ez utóbbi nem csoda, Babilon mintegy 400 000 főre tehető lakossága a nyelvek sokaságát beszélte. Ami az építést illeti, Bábel tornyának, az Étemenankinak szurokkal összeerősített égetett téglá volt a nyersanyaga, amelyet kívülről mázas agyagcsempével burkoltak.

Mellette állt az ISTÁR, illetve a MARDUK-templom, az Eszangila. Ez utóbbit *HERODOTOSZ* 500 m hosszú, pompás épületnek mondja. A városba hurcolt zsidóknak idegen volt a nyüzsgés, a nagyvárosi hemzsegség, a több tíz, itt beszélt nyelv, a Felvonulás Útjának, a MARDUK tiszteletére rendezett évenkénti körmenet színhelyének a pompája – ne feledjük, az ókori városokban a falakon belül kevés volt a hely, másutt piszkos, görbe, keskeny és burkolatlan utcák voltak –, zavarta őket MARDUK és más ‘nem igaz’ istenek kultusza, végül, de nem utolsó sorban, idegen volt tőlük az ISTAR-kultusszal járó, *HERODOTOSZ*-leírta templomi prostitúció. Ezért viselkednek a Zsolt 137,1-ben olvashatóknak megfelelően, ez kelti fel *ÉZSAIÁS* haragját, lásd *Ézs* 47, 1-3, és váltja ki *JEREMIÁSBÓL* a Jer 50,13-29; 51,1-2; 6-9; 11; 25-29; 37-44 stb. indulatát. Babilon azonban nem pusztul hatodszor is el, *II. KÜROSZ* a víztárolót felhasználva lecsökkentette az Eufrátesz vízszintjét és katonái – feltehetően a MARDUK-papok támogatásával, akik a terjedő és *NABÚ-NAIDTÓL* támogatott SZIN-kultusz ellenében a MARDUK hatalmát elismerő perzsa királyt támogatják – elfoglalják a várost, de nem dülják föl azt. Három felkelés után igaz, I. XERXÉS Kr. e. 480-ban leromboltatja védőfalait, s a MARDUK-templomot, sőt, a zoroaszterianus vallás terjedésével a zikkurátot is lerombolják – úgy, hogy *NAGY SÁNDOR* 331-ben el kell, hogy rendelje helyreállítását – de még hét évvel később, a macedón uralkodó második bevonulásakor is csak az előkészületek folynak, a király halála pedig a város halálát is jelenti, kisvárossá züllik, majd betemeti a homok, csak a *Robert KOLDEWEYTÓL* 1898-ban megkezdett és azóta folyó ásatások tisztázzák helyét és szerepét a Közel-Kelet történetében. Hogy ne mondjuk, miszerint beteljesedett az, ami a Jel 18, 1-3,5-19,21; és 19, 2-3 olvasható. Az más kérdés, hogy ebben Babilon alatt a magát Patmosz szigetén száműzetésben élő *JÁNOSNAK* nevező szerző Rómát érti. De kapcsolódása az Ószövetség prófétai könyveihöz – *EZÉKIEL* és *DÁNIEL* jövődöléseihöz nyilvánvaló, és indulatossága – az előzmények ismeretében – emberileg is indokolt.

A **síroleletek** – mint már a korábbi fejezetekből tudjuk – fontos adalékokat szolgáltatnak egy-egy kultúra, egy-egy nép vallásos képzeteinek vizsgálatához. A Folyamköz temetkezési szokásainak, a sumér vallásosság vizsgálatának fontos bizonyítékai a már említett Ur városa temetőjének ásatásai. Ur városa (Irak, Tell Mukajjár) hatalmas, szinte 2000 sírt tartalmazó temetőjét a több, mint egy évtizedig tartó ásatás második felében, a zikkurát feltárása után kezdte ásatni *sir Leonard WOOLLEY*. Előbb köznépi sírokra bukkant; a halottak gyékénytakaróra fektetve, oldalukon, kissé felhúzott lábbal feküdtek, a sírmellékletek szegényesek voltak. A köznépi temető alatt rejtőzött a 16 boltozott, kőből rakott királysír.

Ur első dinasztíája nagyjából az egyiptomi Óbirodalom kezdeteivel egyidőben uralkodott, a Kr. e. XXVII-XXVI. században, a királysírok valamivel korábbiak. Egy részüket már annakidején kirabolták, de zömük érintetlen maradt.

A többkamrás sírokat kővel falazták ki, tetejüket álboltozat fedi. A köveket félszáz kilométernyi távolságból, szárazföldön, igavonó állatoktól vont szekereken hozták az építkezéshez, amelyek kiemelt fontosságát – a sírokban nyugvó személyek királyi voltát feliratok bizonyítják, a *MESZ-KALAM-DUG* és *A-KALAM-DUG* neve után álló ‘lugal’, ‘uralkodó’, illetve a *NIN-BANDA* és *PU-ABI* (*WOOLLEYNÉL* még *Sub-ad*) nevéhez kapcsolódó ‘nin’, ‘királyné’ rangjelző szók jelzik.

A feltárás során előkerült első sírokat kirabolták, ám az egyik kutatóárokban öt felfegyverzett harcos, és gyékényük alól tíz felékszerezett asszony – udvarhölgy? – valamint egy zenész –, hangszerével együtt eltemetett hárfás – csontváza került elő. Odébb ökröktől vont dísz-szánt találtak, a befogott állatokkal és a hajtók földi maradványaival együtt. Az épen maradt királysírok gazdagsága a *TUTANKÁMON*-sírlelethez hasonlított. Egy kifosztott, üres sírkamra után – talán a korábban meghalt királyé lehetett – katonák, kocsisok, lovászok, udvarhölgyek csontvázai, valamint szekerek maradványai után – rábukkantak a királynő, *PU-ABI* ékszerekkel elborított tetemére.

A sírokban sok kultikus tárgyat találtak, ezek egy részének meg se tudták határozni a rendeltetését.

A halottak – talán az egész udvartartás nem főúri része – annakidején önként mentek a halálba, erre utal, hogy sorjában feküdtek, erőszakosságra utaló nyomot nem találtak a régészek. Valószínű, hogy önkéntes halálukat kábítószeres állapotban követték el, abban a hitben, hogy uralkodójuk túlvilági sorsában osztozhatnak.

Nagyjából ugyanebből az időszakból származnak a Kis városában felfedezett kocsis, az uralkodóval együtt eltemetett udvartartás csontvázait rejtő sírok, és a hagyomány emberáldozatokról beszél *ASSUR-BÁN-APLI* temetése kapcsán is.

A dologban semmi rejtélyes sincsen: Egyiptomban Kr. e. 2000 táján az eltemetett fáraó múmiáját szolgaszobrok százai kísérik holtában, az agyaghadserégével együtt eltemetett első *Csin* császár lintongi, Kr. e. III. századi nekropoliszában 7000 életnagyságú alakot találtak. Ezek a megszelídült szertartás jelei, az emberáldozatokat helyettesítő, jelképes áldozatok. A korai társadalmakban nem volt ritka a rituális emberáldozat. Miért pontosan a korai sumér udvarok hite és szokása lett volna más?

Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a *WOOLLEY*-ásatások érdekes „mellékterméke” a két legelső kultúrréteg között felfedezett – hozzávetőleg öt évezredes –, érintetlen agyag, a sumér-akkád, majd ezek nyomán más mitológiák özönvizének esetleges bizonyítéka.

A kassu királyok hamvasztásos sírjai felszíni, a templomkörzetekben levő halotti palotákba kerültek, így egyszerre voltak a halhatatlan istenek közelében és jutott kifejezésre hatalmuk holtukban is.

Az asszír uralkodók boltozott sírkamrái hatalmas – legtöbbször a hegyekből, több száz kilométer távolságból szárazon és vízen székvárosukba hozatott sziklatömbből faragott – szarkofágokat rejtettek. Ezek nem maradtak korunkra, a kortárs, vagy későbbi sírablók darabokra törték őket, hogy megszerezhessék az uralkodókkal együtt eltemetett ékszereket, aranykincseket. Sajnos ezekből a sírokból a köznapinaknak megfelelő tárgyak is hiányoznak.

Nem írunk ezen a helyen a mezopotámiai-méd-perzsa-görög hagyományokat szintetizáló *KURES/CYRUS* sírpalotájáról, arról sem, hogy a korai méd királysírok sziklába vagy földbe vájt sírjai mennyiben őrzik a mezopotámiai hagyományokat és jelzik a kialakulóban levő, a térségben gyakoroltaktól eltérő vallás térhódítása előtt tornyosuló pszichológiai-gyakorlati gátakat. A következőkben vizsgáljuk meg röviden a *térség vallásos képzetekkel kapcsolatos legfontosabb képzőművészeti emlékeit*.

Az Obeid-kor kis bálványai elsősorban egyéni/családi kultikus kellékek, nem igazán művészi alkotások, szemüket rés jelzi és feltűnő, gondosan kidolgozott nemi szervük a korábbi termékenységkultuszok továbbélésére utal, akárcsak a Tell-Brakban felfedezett, piskóta alakú, feltűnően jelzett szemű figurák. A Kr. e. V. évezred végére keltezhető, Urban felfedezett tenyérnyi, gyereket magához ölelő anya viszont már örök emberi téma, akár a hétköznapi tudat, akár a vallásos tudat oldaláról elemezzük. Az más kérdés, hogy itt és ebben a korban valószínű, hogy *NINHURSZAG* istennőnek, a terhes anyák védelmezőjének ajánlották őket.

Új hangot jeleznek az imádkozó alakokat ábrázoló fogadalmi szobrocskák. A IV. évezred közepéről – Kr. e. 3500 tájáról –, ugyancsak Urból származik, az az imádkozó, kezait maga előtt összekulcsoló férfit ábrázoló mellszobrocška amelyhez hasonlók – bár egy-

szerűbbek – szép számmal kerültek elő az esnunnai (Irak, ma Tell-Aszmar) ásatásokból. Ezek adományozásának célja az volt, hogy az istenek biztosítsanak hosszú életet az adományozónak és a szobrok sematikussága, elnagyoltsága arra enged következtetni, hogy korántsem számított ritkaságnak a fogadalmi szobrocskák adományozása, „állítása”, ez idő tájt már létezhetett valamiféle „kegytárgy-ipar”.

A Kr. e. 2500 tájáról datált, hitelesen a Kis városát uraló MESALIM királytól fogadalmi ajándékként a templomnak felajánlott, oroszlánfejű sassal ékes buzogány hasonlóképpen jelzi, hogy istenek és hívők között jól meghatározott csereviszony képzelet élt, az uralkodó azért, hogy a város istene kegyéből első emberré emelkedhetett, hatalmi jelképét ajánlja fel neki.

Nem egészen világos, hogy mi volt az ún. ‘uruki hölgy’, az a nagyjából életnagyságú alabástromfej, amely épületszoborként – ezt bizonyítja a fej falraépíthetősége – került elő INNIN uruki templomából. Lehetett az istennő ábrázolása, lehetett magas rangú papnő arc-mása, az bizonyos egyszerre egyetemesen emberi és sumér, visszaadja a sumér antropológiai sajátosságokat.

A rituális szobrok mellett gyakori a dombormű, akár önálló munkákon, akár áldozati edények falán. A domborművek tematikája rendkívül változatos – kultikusan oroszlánra vadászó uralkodók, áldozatot bemutató papok, de rendkívül ritkák ebben a korban a mindennapi élet ábrázolásai.

Funkcióját tekintve vallásos, az ábrázolását illetőleg világi IMDUGUD/ANZÚ Tell-el Obeidben megtalált domborított rézlemezéből készült hatalmi jelképe, amely két szarvasra lecsapó oroszlánfejű sast ábrázol. Templomot díszíthetett, vagy kívülről, mintegy címerként, vagy a templomban állt, az oltárt jelezve. Más ábrázolásain gazellára, vagy éppenséggel oroszlánra csap le, és ábrázolása megtalálható más, nem templomi emlékeken is, például NINGIRSZU girszuí úgynevezett ‘keselyűszétéljén’, győzelmi emléken.

Az uri királysírokból került elő az a kisszobor, amely fácska tetejét lelegető kecskebakot ábrázol. Túl az ábrázolás realiztikus tartalmán – a nemesfémekből, vörös mészkőből, fél-drágakő- és kagyló-berakással készült szobor teljesen realiztikus, ki ne látott volna felágaskodó, a vékonyabb hajtásokat tövig lelegető kecskét – az állat irreális, a korabeli agyagtáblák kultikus „életfa” ábrázolásaival rokon cserje – fa – koronájának elágazására teszi föl mellső lábait, azt látszik sugallni, hogy a domináns pózban ábrázolt bak, mint a szaporodást megtestesítő erő térségbeli kiemelkedő megszemélyesítője uralja az életet.

Másfajta hiedelemről árulkodik az a rézből készült, életnagyságú király-portré amelyet Ninivében találtak, a Kr. e. VII. században épült ISTÁR-templom ásatásakor. A nagy művészi megjelenítő erővel megformált portré valószínű, hogy valamelyik nagy akkád uralkodó, I. SARUKKÍN, vagy NARÁM-SZÍN, netán az asszír I. SAMSI-ADAD arcmásának megörökítése, amelyen mágikus csonkítás nyomai látszanak. Valószínű, hogy a városba betörő, azt elfoglaló médek csonkították meg a szobrot, bár így állva bosszút hajdani ellenfelükön. Az időbeli eltérés nem számít, a HUNYADIAK sírládáit 200 évvel később élt török katonák rongálták meg.

Lagas, pontosabban Lagas és Girszu (Irak, el-Hiba és Tello) egyszerre kultikus és profán műkincsei közül GUDEA papkirály mintegy tíz-tizenkét szobrát emelhetnék ki, különösen azt, amely ülve, templom-alaprajzzal az ölében, mint templomépítetőt ábrázolja, úgyszintén, azt a imádkozó papnőt ábrázoló szobrocskát amelynek – mint a GUDEA-szobroknak – szintén a nyugalom, a legfőbb jellemzője.

Egyébként a király és a jeles szobrainak felállítása a templomokban szintén mágikus jelegű cselekedet volt, azonossági jelet tettek a szobor és az ábrázolt élő személy közé. ‘Az országot és a népet felvirágoztató Isteni Úr/Úrnő’ nemcsak uralkodói/uralkodó-feleségi eszmény volt, de olyan, aminek az elérését ambicionálták, s ha a modellt sikerült megközelíteni, ezt az alapítófigurák néven ismert, a templomok küszöbe alatt elrejtett, élethű, antropomorf, vagy jelképes kis bronzszobrok formájában meg is örökítették, például Nippurban (Irak, Nuffar).

A sumér-akkád művészet fontos emlékei a pecsétnyomók, pecséthengerek. Bár ezek világi jellegű tárgyak, ábrázolásviláguk a sumér-akkád vallásban gyökerezik: ANZU oroszlánfejű sasát éppúgy ábrázolja pecsételő, mint a szakállas, emberarcú bikát, vagy az életfára kapaszkodó kecskét. Máskor a legismertebb sumér-akkád mítosz, a GILGAMES-történet főalakjaival találkozunk – sokszor a pecséthengereken nagyméretű kultikus ábrázolások egyszerűsített ábrázolásai láthatók. Különösen a III. évezred közepétől szaporodnak meg a pecséthengereken látható istenábrázolások, gyakori az a jelenet, hogy a pecsét tulajdonosát egy másik isten vezeti az ábrázolt isten elé, mintegy bemutatva annak.

HAMMURAPI korszaka nemcsak háborúkat hozott Akkádnak, de felvirágzást is. A király hol trónust állít SZÍN holdistennek, INANNA termékenység-istennőnek, hol annak szobrát készítteti el, templomokat építtet ENLIL, ZABABA/NINURTA és INANNA tiszteletére, hol a saját szobrát állíttatja fel. Tudott dolog, hogy az óbabiloni birodalomról csak a véletlen – és Mári feldúlása – őrzött meg hiteles emlékeket, de ezek jellegüket tekintve nem különböznek az átvett kultúra emlékeitől. Ugyanakkor az itt talált vallásos és világi jellegű szobrocskák fogadalmi, kultikus jelentőségűek, különösen az ISTAR-templom oldalsó padkáinak kisplasztikái és az 1951-ben kiásott ISTARTAT-templom áldozati ajándékai – közöttük *Ur-Nanse*, a 'Nagy Énekesnő' alig 26 cm magas gipszből, mintázott imádkozó szobra. Izgalmas a palota tróntermeiben felfedezett istenszobor-galéria megmaradt darabja, az Élet Vizét a földre öntő, a földet megtermékenyítő istennő szobra, valamint az ugyanitt feltárt falfestmények sorozata.

A legnagyobb kép 2,5 m × 1,75 m nagyságú, al secco technikájú, száraz vakolatra festett és ZIMRI-LIM király beiktatását ábrázolja. A király a fél lábát egy heverő oroszlánon nyugtató ISTAR kezéből veszi át a méltóságjelző gyűrűt és jogart, két oldalon imádkozó istennők emelik magasba a kezüket. A középső mező alján más két istennő az Élet Vizét csorgatja. A két oldalsó mezőben a hatalom, okosság, illetve a termékenység jelképei veszik körül a beiktatási jelenetet.

Körülbelül Kr. e. 1700-tól fokozatosan hanyatló ágba kerül a sumér-akkád művészet és ez a templomok művészetén is érzik. Kegytárgy-művészet ez, a papok jobbra maguk állítják elő templomaik díszait – sematikus domborműveket –, és valószínű, szintén ők, esetleg maguk a hívek készítik a családi kultusz kissozobrai, és azokat a sematikus meztelen nőszobrocskákat, amelyeknek arca csak jelzett, hajviseletük, fanszőrzetük, esetenként viselt ékszereik viszont annál aprólékosabban van megmintázva és valamiféle termékenységkultusz, vagy szerelmi varázslat tárgyai lehettek, ha nem éppenséggel veszedelem elhárítói, lévén a meztelenség még a középkorban is ilyen funkciójú, lásd például más vonatkozásban, de idevágóan LÁSZLÓ Gyula tanulmányát a magyarszentpáli pillérfő faragványával kapcsolatosan.

Külön kell említenünk a babiloni amuletteket – ezek HUWAWÁT, a Cédruserdő ronda arcú őrzőjét ábrázolják és a GILGAMES-mítosz kapcsán még szólunk róla, itt és most csak annyit róla, hogy vallásos funkcióját tekintve egytestvér az egyiptomi BÉSZ-szel és a majdani görögök GORGÓJával, de amulettra kerül az egyszemű óriás, ugyancsak a majdani görögök küklöpsza, akit egy istenalak tart féken.

Az elámiták országából jócskán kerültek elő ó-babiloni stílusú, ottani előképekre visszautaló alkotások. Az iráni Szári-Puli-Zoháb mellett talált szikladomborművön az uralkodó INANNÁnak jelenti be az ellenségén az istennő nevében aratott győzelmet. Szűzából került elő HAMMURAPI törvényoszlopa is, a király SAMAS napisten előtt áll, ezzel is jelezve – ma azt mondanánk, precedens erejű – döntéseinek isteni eredetét.

A kassú/kasszita uralkodók korából az uruki INANNA-templom fülkeszobrai emelnénk ki, a férfi és nő istenszobrokat formával préselték és mintaként díszítik a falat, nem önálló műalkotások.

A kudurru, felirattal és domborművel díszített határkő szintén a kassú kor fejleménye, szövege a birtokos érdemeit sorolja, domborművei istenek jelképei, amelyek a birtokot hiva-

tottak megvédeni. Van olyan, *I. NABÚ-KUDURRI-USZUR* idejéből származó kudurru, amelyen sárkány (MARDUK jelképe), kecske (NABÚ), ló (a kassúk nemzetségének isteni jelképe), nőstény kutya (GULA istennő jelképeként), bika és skorpió látható az alig 60 cm. magas kőoszlopon.

Az asszírok megerősödése más, világibb jellegű művészet megjelenését hozza. A templomi királyábrázolások fejükön kosarat vivő uralkodóinak ábrázolása inkább kegyúri hivatkozás, mint valódi kegyesség jele, az épületszobrászat istenábrázolásai provinciálisak, viszont annál „realistábbak” a királyok saját nevében végrehajtott hódításairól beszámoló domborművek.

Szinte ázsiai, vagy közép-amerikai bajelhárító démonokra hasonlít, és azokkal azonos funkciójú az a PAZUZU istent ábrázoló tenyérnyi kisplasztika, amelynek négy szárnya, madárlába, emlősmancsa, ördögi arca van, és amely nyakba is akasztható, de talppal is rendelkezik, hogy állandóan védence körül lehessen, anélkül, hogy viselése kényelmetlenné válna.

Termékenységvarázslatot művel az a hatalmas, embertestű, ragadozó madár-fejű, szárnyas istenalak, akinek a domborművű ábrázolása *II. ASSUR-NÁSZÍR-APLI* kalhui palotájából került elő és aki mintha virágport szórna az előtte álló stilizált datolyapálmára, másik kezében egy, a beporzás „varázskellékeit” rejtő táskaszerű holmit tartva.

Valószínű, hogy a kassú-kori kudurrukra vezethető vissza az obeliszek-állítók asszír divatja, bár a kassú-kor és az obeliszeket oly szívesen állító egyiptomi uralkodók kora közel van egymáshoz s tudjuk például, hogy a hozzávetőlegesen e korban élt *HATSEPSZUT* halotti templomának domborművei megörökítik négy obeliszek Thébába szállítását és felállítását AMON tiszteletére.

Az asszír obeliszekek világi jellegűek, domborműveik a hódítások krónikái, a paloták elé állított lamassuk – a bejáratokat díszítő, már-már térszobor igényű ötlábú, szárnyas bikák domborművei – viszont kifejezetten mágikus jellegűek, a palota lakóit hivatottak megvédeni mindenféle rontás ellen. Palotavédő szfinxeket, oroszlánokat már Babilonban, Elámban – az ókori világszerte másutt is – állítottak, a hódító hadjáratokban szokás volt a legyőzött ellenfél szobraiát átvinni a hódító városába – a szokás továbbélését bizonyítja, hogy az oszmán-törökök Konstantinápolyba viszik, ott, nem pedig helyben, vagy a közelebb eső Budán olvasztják be később a nagyváradi szentkirály-szobrokat. Sőt, nem merész logikai ugrás a szobor és eredetije „azonosságának” hitét, a „meghódítottalak, szolgám leszel ezen a földön és a másvilágon is, mert birtokolom a képmásodat” logikáját keresni a szoborköltöztetések mögött. Arra, hogy a „palotavédő” képmások állításának szokása – elhomályosodva ugyan –, de mindmáig továbbél, elegendő a hirtelen felemelkedett iskolázatlan úrgazdagok akár 1999-ben építtetett, kacsalábon forgó bukaresti, vagy éppen kolozsvári palotáinak bejárata előtt elhaladni.

Kalhu domborművei még merevek, szertartásosak és van közöttük néhány, maradéktalanul vallásos tartalmat hordozó műalkotás, például a fentebb említett termékenységvarázsló génusz. Az Imghur-Emliben felfedezett domborműves bronzveretekkel díszes nagyobbik kapu képszalagjai viszont már inkább *III. SULMÁNU-ASARIDÚ*, a palotát fejlesztő király propagandaeszközei, csak kapudísz-voltuk tanúskodik mágikus rendeltetéséről.

Még inkább érzik ez *II. SARRUKIN* Dúr-Sarrukín már említett székvárosának leletein. A törvénytelenül, államcsínnyel hatalomra került uralkodónak már neve, ami ‘törvényes uralkodót’ jelent kompenzatív, de palotájának minden díszítése túlméretezett. Domborművű GILGAMESE, mint macskát szorítja magához az oroszlánt, csekély 4,70 m. a hős alakja, a bejáratnál örködő lamassuk magassága 4 m, még nagyvezére, testvére palotájának küszöbe is 7,7 m². Fia *Szín-ahhé-eriba* pedig Ninivét méretezi túl, teszi emberfölöttivé. Megrendelt, kivitelezetett domborművei is mind világibbak.

NABU-KUDURRI-USZUR újbabiloni birodalmi központja annál jobban megadja a formális és lényegi tiszteletet az isteneknek. A város újjáépített és új templomai, az ISTÁR-kapu és a

Felvonulási Út nyílt ünnepélyessége és rejtett mágiája arra utal, hogy az asszírok legyőzői valóban hittek abban, amit szertartásaikon csináltak. Az erőszak kultuszának is vége szakad, a babiloni lamassúk oroszlánjai az asszírokéihoz képest békés házi macskák. Az más lapra tartozik, hogy a MARDUK-kultusztól támogatott utolsó új-babiloni uralkodók árnyékkirályok a papok kezében, és NABÚ-NAID fundamentalista/tradicionalista vallásrestaurátori kísérlete, a terjedő SZÍN-kultusz szembeállítja a támogatókat és a támogatottat – a király a MARDUK-papok segítségével került volt hatalomra annakidején –, a perzsák áldozatok nélkül vonulnak be Babilonba, természetesen MARDUK papjai segítségével.

Sumér korai istenségei éppúgy állatokban, növényekben, természeti és mesterséges tárgyakban, földi és kozmikus jelenségekben, a földön, az égben, vagy éppenséggel az emberben lakoznak, mint az 5000 évvel ezelőtt bárhol élt ember istenei. Ám a különbség a sumérok és más népek között az volt, hogy, mint azt az előző fejezet élén már elmondtuk, a sumérok tudtak írni. Épp ezért mitológiájuk, istenviláguk, felfogásuk a természeti és természetfölötti lények viszonyáról immár többé-kevésbé ismert. Ráadásul eltűntük és az akkád, ó-babiloni, asszír és új-babiloni birodalmak egymást követő sora nem jelentett cezúrasorozatot a Folyamköz népeinek hitvilágában, valamennyinek kiindulópontja az elődök – a sor legelején pedig a sumérek – hitvilága.

Még mielőtt népenként vizsgálnánk a Folyamköz hitvilágát, szögezzük le, hogy a korai idők maradványaiként számos egykori hiedelem-elem Mezopotámia népei között is továbbél. A totemizmus maradványa az új hiedelmekbe beépülő megannyi démon, sokféle állat, mint a kígyó, a párdúc, a farkas, a sárkány, a templom- és városfal-őrző kerubok, a szárnyas oroszlánok és bikák. Ezek mindegyike hajdani totemállat, amely elvesztette egykori jelentését és jelentőségét, de kapcsolatba hozva valamelyik új istennel, minden eshetőségre a Pantheonban marad.

Hasonlóan korábbi hiedelmek továbbélésének kell tekinteni azt, hogy az új, vagy csak új nevű és alakú istenek is különféle természeti erők és égitegek megtestesítői, amellet, hogy az új társadalmi erőviszonyoknak megfelelően az ember a maga képére és hasonlóságára képzele el őket.

Már a kezdet kezdetén szögezzük le, Sumér istenei erősek, hatalmasak, de nem jóakarói az embereknek. Gondoljunk csak bele: a tőlük megszemélyesített természeti erők a hegyvidék erői – óriáshegyek, óriásfák – szeszélyes időjárás, terméketlen föld, szél, vihar, a síkságon a két kiszámíthatatlan, akár özönvizet is árasztó, partot, gátat tiszteletben nem tartó órásfolyam, mocsárviláguk (a Folyamköz ma is mocsárvidék!), mindez együtt kiszámíthatatlan, az emberrel szemben barátságtalan természetisten-pantheon kialakulását eredményezte.

A másik sajátossága ennek a világnak helyi volta, mindig konkrét helyhez kötöttsége, hogy tréfásan – és anakronisztikusan – fejezzük ki magunkat, önkormányzatisága. Csak helyi isten-rendszerek léteznek.

Ezekből a jellegzetességekből más jellemzők adódnak: kezdetben a vallásos képzet közvetlen, vagy közvetett kapcsolatban van a földdel, vízzel, növényzettel, másrészt ahogy bonyolódik a társadalom, s él meg új meg új gazdasági, társadalmi stb. élményeket az ember, úgy bonyolódik az istenvilág, úgy születnek az új hatásköröket gondviselő, a régi, hagyományos istenek mintájára elképzelt új istenségek. Éppen ezek miatt roppant bonyolult a sumér istenvilág. Egy, hozzávetőlegesen Kr. e. 2500 táján készült felsorolás körülbelül 500 isten-nevet tartalmaz. Ezer évvel később, egy akkád jegyzéken 1500 név van, a leggazdagabb – és legkésőbbi – összeszámlálás eddig mintegy 3600, névvel megnevezett istenüket ismeri. Egy városnak csak egyetlen „igazi” főistene van, temploma a város központja, főpapja – az isten földi helytartójaként a város királya is, papjai pedig a város – városállam, – adminisztrátorai, vezérei, értelmiségije. Ugyanakkor lévén az egyes isten-típusok az egyes városokban funkciójukat tekintve azonosak, a bőség csak látszólagos, a szám a valóságban néhány tíz istentípusra redukálható. Mikor a fejlődés következtében egységesedni kezd a sumér világ,

megindul egy szinkretizálódási folyamat, néhány istenség alakja – egyetemes jelentőségük folytán – kiemelkedik a többi közül, minden városban tisztelik őket. Kr. e. 2500 táján a kiemelkedő jelentőségű, fontos, közös isteneknek jóformán minden városban vannak templomai. Mikor kialakulnak a birodalmak, ezek kormányzó elitje a saját istenek tiszteletét úgy teszi kötelezővé, hogy a papság tevékeny részvételével ezeket általában felruhazza az addig tisztelt legfontosabb isten, vagy istenek legpozitívabb, vagy legrettegettebb tulajdonságaival.

Végül, de nem utolsó sorban: az akkád, később babilóniai birodalom maradéktalanul átvette, asszimilálta a sumér mitológiát, épp ezért a térség istenvilágáról beszélve sumér-akkád mitológiát szoktunk emlegetni. Ha külön-külön is emlegetjük őket, ennek didaktikai okai vannak.

Az istenek alapjában véve két nagy csoport tagjai, felvilági – *igigi* –, vagy alvilági – *annunaki* – istenek. Városonként főistenek, ilyen értelemben a falakon belül hatalmuk korlátlans. Ugyanakkor – mivel később konkrét funkciójuk, a természeti-társadalmi jelenségek egy meghatározott csoportja fölötti hatalmuk korlátozó jellegű –, a nagy istenfelsorolásokban a neveket, tulajdonságokat és funkciókat, hatásköröket is megtaláljuk.

Az istenpantheon csúcsán a három nagy kozmikus isten található. AN/ANU az Ég, ENLIL, előbb csak a Levegő, később a Föld istene is, végül ENKI/ÉA, kezdetben a Föld és az édes vizek, később az óceánok istene.

AN – Ég, Csillag távoli, az emberek életét nem igazán befolyásoló istenség – uruki kultusza később INNIN imádatával fonódott össze.

ENLIL AN és KI, az Ég és a Föld fia, NINLIL férje, NANNA és INGIRSZU apja. Eredetileg nippuri isten, ottani temploma, az Ékur – Hegyi Ház – jelképes világhegy, az ország főtemploma, Sumer vallási központja lett. Később termékenységisten-vonásokat is kapott, sőt, civilizációs isten is lesz, pl. a kapa feltalálója és a gabona teremője. Nippur főcsatornája melletti, a város szüzével, a későbbi NINLIL-lel való kapcsolatából születik SZU'EN holdisten, egy másik szeretkezésükből pedig az Alvilág három bírása, akik az Égalgínában, 'a Törvény palotájában' ítéleznek az elibük kerülő lelkek fölött.

ENKI/ÉA – mellékneven NUDIMMUD, Aki alkot és Szül –, mindenekelőtt civilizációs isten, de ő a bölcsesség, a művészetek és a varázslás ura is. Felesége NINKI/NINHURSZAG/NINMAH/NINSZIKILA/NINTI később az akkád ISTÁR – a Hegységek/Dombok, Úrnője, a Felmagasztalt Úrnő – akivel Tilmun szigetén – ma Bahrein, az Arab/Perzsa Öbölben, a sumér „aranykor” színhelye, később a halottak földje, – nemzi a növényzetet, aztán megszabja rendeltetésüket, megteremti a csatornázást, feltalálja a szövökeket és a szövést, majd megformázza agyagból az embert, hogy megszabadítsa az isteneket az öntözéses földművelés fárasztó munkájától. Eredetileg Eridu főistene, az Éengurra templom a sumér templomok legrégebbije, parányi, 4 × 4 méteres szoba, kis fülkével az isten szobra/jelképe számára, amely előtt OLTÁR van.

A három nagy isten mögött az égitestek istenhármasa, az asztrális triász áll, NANNA/SZIN – a Hold –, UTU/SAMAS – A Nap – valamint INANNA/ISTAR – az Esthajnalcsillag.

NANNA/NANNAR/SZU'EN/SZÍN ENLIL fia, NINGAL – Nagy Úrnő – férje, UTU és INANNA apja, aki sarló alakú csónakjával éjszakánként átevez az égbolton, 30 napos időszakokra, hónapokra osztva az évet. Termékenységisten, a III. Uri dinasztiától kezdve uri főisten, kultuszának központja is Ur, az Ékisinugal-szentély, illetve a neki szentelt helyi zikkurat.

UTU a Nap istene, a jog és az igazság őrzője, az istenek és emberek bírása. NANNA és NINGAL fia, aki a keleti hegyek kapuján keresztül naponta áthalad kocsijával az égbolton és elosztja a sötétséget. Éjszaka az Alvilágon keresztülkocsizva bíraskodik. Úgy tűnik, hogy Larsa és Szippar voltak kultuszának kiemelt fontosságú helyei, templomai az Ébabbar – Világító Ház – nevet viselték.

INNIN/INANNA, az akkád ISTÁR – az Ég Úrnője, kultuszának általánossá válása után egyszerűen „istennő” –, eredetileg a termékenység nád jelképezte megszemélyesítője, NANNA és AN lánya, UTU nővére, de más mítoszokban AN felesége is. Ábrázolják férfiként, néha

szakállal, mint a pusztítás, a háborúk megtestesítőjét. Önmagában ellentmondásos jelenség, mítoszai szerint nő és férfi, anya és terméketlen asszony, szűz és parázna nőszemély, szül és öl, épít és rombol, békét hoz és háborút kavár. Jelképe az esthajnal-csillag, a Vénusz bolygó, kultuszának központja Uruk, főszentélye az ottani Éanna templom.

A Kr. e. II. évezredtől ENKI varázsló-isten szerepét a fiává nyilvánított MARDUK, eredeti sumér nevén AMAR-UTUK, A Napisten Borja – veszi át. Mikor Babilon már uralja a Folyamközt, ENLIL helyét foglalja el. Kr. e. 1000 tájától valamennyi isten MARDUK egyik megjelenési formája.

NISZABA ősi termékenységistennő, a gabona testesíti meg. Ő az írás első felhasználója, az istenek „könyvelője”, minthogy az írással eredetileg Sumérban gazdasági feljegyzéseket rögzítettek. A tudomány, az írás, a költészet istennőjeként az **Édubba**, az írnokképzés intézménye, az első iskola – védelmezője.

INNIN férfi-kiegészítője – eredetileg a kosok termő-, nemzőerejének megtestesítője – a pásztor-isten, DUMUZI, aki egy személyben testvére, szerelmese és fia annak. *A logikai képzetlenségektől természetesen tekintsünk el, ez ókori mitológia, nem a szorzótábla.* A boszorkány BILULU és fia, GIRGIRE megölik, nővére GESTINANNA és INNIN együtt siratják. Mellékneve AMA'USUMGALANNA – Anyja az Égi Sárkány –, ez bizonytalan égi eredetre utal. A héber-arámi neve TAMMUZ – A Tökéletessé Tevő Tisztító Tűz, Ez 8, 14 –, a föníciai és szír városok mitológiájában ADÓN – Úr – lesz a neve, a görögöknél ADONISZKÉNT fogják tisztelni.

GESTINANNA – az Égi Szőlőfürt – különben termékenység-istennő, jövődömondó, de ez utóbbinak az igazi mestere GATUMDU/GATUMDUG istennő.

NERGAL a Föld Ura, a perzselő nyári Nap, alvilági, sőt halálisten. Felesége NERESKIGAL, a Nagy Föld Úrnője, az Alvilág királynője, a pusztító termékenység. Kíséretük, udvartartásuk 600 annunakuból áll.

Eredetileg termékenység –, később halálisten NINGISZIDA/NINGIZZIDA – Az Élő Fa Ura. Követe, küldötte NAMTAR sorsisten – neve hozzávetőleges jelentése: Ami El Van Vágva.

NINURTA – a Föld Ura – a háború és a vadászat istene, Nimród néven az 1Móz 10. 8-12, de az 1Krán 1, 10 és Mik 5, 6. NINGIRSZU szintúgy hadisten – beszélő neve van, Girszu ura, **Nin** = úr, **Girszu** városnév – felesége, BABA/BAWU AN leánya, Kis földistennője.

Az akkádok átveszik és továbbszövik a sumér mitológiai hagyományt, növekszik az égitestek isteni megtestesülésével kapcsolatos eszmék jelentősége, az akkád városok politikai jelentőségének növekedése mitologikusan is felértékeli például ezeket, ám megmagyarázza például ETANA, Kis mitikus királya égbeszállásának történetét.

A II. évezred közepétől már az egész Folyamköz akkád nyelven beszél – korábban délen a sumér, északon az akkád nyelv volt járatos. A sumér korszak végén a köznyelv az akkád lett, a kultúra nyelve a sumér maradt, mintegy Kr. e. 1500 tájára északabbra az akkád nyelv asszír, délen a babilóniai változata, tájszólása lett a beszéd általános eszköze. A művelődési hagyományok elsősorban Babilon közvetítésével fognak majd továbbélni, s ez az érett, ebben az időben sumér hagyományain már túllépő akkád kultúrán érzik.

Új ebben a mitológiában a rendszerességre, racionális, az ellentmondások, párhuzamosságok kizárására való törekvés, az, hogy az istenvilágon belül minden isten meghatározott feladatkört tölt be, vagy egy adott tulajdonság megszemélyesítője egy főistenhez képest, ami lehetővé teszi például, hogy MARDUK, később NABÚ körül Babilonban szinte egyetemes istent megillető kultusz alakuljon ki.

Tulajdonképpen sajátos akkád isten nincs is, az INANNA-kultuszt ISTÁR-kultuszként művelik Folyamköz-szerte hangsúlyosabban, a korábbi istenek tisztelete folytatódik.

Az ó-babiloni birodalomban folytatódik a folyamat, amennyiben a három nagy isten és a kozmikus istenhármaság áll a kultusz központjában.

A három nagy isten legtekintélyesebb tagja ANU égisten – ANTU istennő férje és ISTÁR istennő apja. Utána ENLIL következik, AN és KI, az ég és a föld fia, a levegő, szél, a vihar istene, a Ant második helyre szorító sumér főisten, akit Babilonban majd MARDUK szorít háttérbe. Ő a föld ura, a sémi népek egyszerűen BÉL – Úr – névvel illetik. Mivel zavarta az emberek zaja – egy másik monda szerint, mivel nem áldoztak neki illendő módon újévkor – rájuk bocsátja az **amarut**, az özönvizet.

ÉA/ZU-AB – ANU és BAWU fia, NINKI, másutt DAMKINA/DAMGALUNA férje, MARDUK apja –, a föld és az édes vizek istene, a bölcsesség, a művészetek, mestersége patrónusa, az árvák védelmezője, az emberek megformálója. Segítségével menekül meg az emberiség az özönvíztől.

Az asztrális hármas legtekintélyesebbje a Holdisten, SZIN/SZU'EN. Ő az akkád-babiloni mitológiában ENLIL és NINLIL gyermeke, SAMAS, ISTÁR és NUSZKU – az istenek futára – apja, a Rossz ellensége, akit MARDUK véd meg a gonosz szellemnek mesterkedése ellen. Hosszú szakállas, az éjszakai égen csónakjával átevező öreg férfiként ábrázolják. Nevéről nevezik el az Akabai- és Szezi-öböl közötti sivatagot és hegységet, illetve az egész félszigetet. (2Móz 19, 1-2; 11-14; 16-23) SAMAS, a mindent látó Napisten, SZÍN fia – másutt testvére –, AYA, másutt ISTÁR és NINLIL férje, általában ISTÁR testvére is. A Keleti hegy skorpióemberei tárják ki minden reggel BUNEN, az Isteni Kocsis hajtott napszekér előtt a hegy kapuját, amelyen SAMAS átutazik az égbolton, hogy este a Nyugati hegység kapuján behajtva, éjjel a föld alatt utazva, másnap az isten újrakezdhesse mindennapos útját.

Itt álljunk meg egy rövidke kitérő erejéig. Már hangsúlyoztuk: se a mai ember logikáját, se a mai rokoni kapcsolatok rendszerét ne keressük a mezopotámiai istencsaládok tagjai közötti kapcsolatokban. Ezeket az istencsaládokat különféle időpontokban, különböző indítékokkal létrehozott panteon-racionalizálási törekvések diktálták, amelyek nem mindig voltak egymással összhangban. Ugyanakkor a fennmaradt mitikus jellegű írások is különböző időben keletkeztek, ráadásul nem is maradtak ránk hiánytalanul, így ellentmondhatnak egymásnak.

Visszatérve most alapkérdésünkhöz, a SAMAS-kultuszról még csak annyit, hogy erről a Biblia is tanúskodik, (2Kir 23, 11). Júdában az asszírbarát, behódoló Manases, majd Ámon uralkodása alatt meghonosítják az asszír istenek tiszteletét és csak az őket követő Jósiás szigorú vallási reformjai (Kr. e. 629), egészen pontosan az, hogy a király leromboltat minden idegen szentélyt és oltárt, kizárólagossá teszi országában JAHVE tiszteletét, szüntetik meg – egyebek mellett – Júdában a SAMAS-kultuszt.

Az asztrális hármas harmadik tagja ISTÁR, ANU, másutt SZIN lánya, SAMAS és ERESKIGAL testvére, ANU cselédje, majd felesége. Az uruki sumér INNIN istennő Agadéban és Ninivében ANUNIT néven szakállas hadisten, de Babilonban már a hajnalt és az alkonyt, a természetet, a szaporulatot, az anyaságot testesíti meg, és jóslatai is figyelmet érdemelnek. Föníciában ATTART/ASTART/ASZTARTÉ/ASTAROT lesz a neve, a görög-hellenisztikus mitológiában az ASZTRONOÉ nevet viseli. Az izraeliták is tisztelték (pl. Bír 2, 13; 1Sám 7, 3-4; 1Kir 11, 5) egész Jósiás reformjaiig (2Kir 23, 13). Asszíriában ASSUR felesége, harci kocsiját hét oroszlán húzza. Általában azonban a szerelem istennőjeként tisztelik többnyire a térségben, sőt, nevét egyes mítoszok kicsapongásokkal is kapcsolatba hozzák. Jelképe a Vénusz bolygó, az az Esthajnal-csillag. Babilonban nagy temploma volt, az ehhez vezető út elején az istennőről elnevezett díszkapu állt.

Babilon városi istene MARDUK volt, eredeti sumér nevén AMAR-UTU-KE, a Nap bikája~a Nap gyermeke. Már születésétől a mélység és a magasság istene, Hammurapi uralkodásától kezdve birodalmi isten. ÉA és DAMKINA gyermeke, SZARPÁNITU férje, NABÚ apja. A BÉL – Úr – nevet is viseli. Óriás termetű, két arca, négy szeme, ugyanannyi füle van, lángot fúj a torkából. A Nap, a Hold és a csillagok megalkotója, KINGU véreből és agyagból ő formálta az embert az istenek szolgálatára. A Folyamköz vizeinek, növényvilágának, városai-

nak teremtője. Jelképe a szarvas sárkánykígyó, bolygója a Jupiter, főtemploma Észagila temploma (az *Égigérő Ház*), mellette az Étemenanki lépcsős piramisával.

NABÚ/a bibliai NÉBÓ (Ézs 46, 1) – jelentése *‘hírnök’, ‘idéző’, ‘közhírré tévő’*. A szellemi foglalkozások, a tanulás, tudás istene. MARDUK fia, TASMÉTU az írás feltalálásában társszerző istennő férje. Bolygója a Merkúr, attribútuma az írónád, kultuszának főtemploma Borszippában az Ézida-templom. Mózes halálának helyén is róla elnevezett kultuszhely volt (5Móz 34, 1). Névelemként több babiloni uralkodó nevében szerepel a NABÚ szó.

NERGÁL, a perzselő déli nap, de az éjféli nap, egyben az alvilág istene is. Legyőzi, és feleségül veszi az Alvilág eredeti istennőjét, ERESKIGALT, a sumér IRKALLAT, ANU lányát, ISTAR testvérét. Főtemploma, az Émeszlam szentély Kis mellett, Kutaban volt. Bolygója a Mars.

Az **asszírok** főistene ASSUR volt. Neve *‘jóakaró’* értelmű, Assur városának termékenységitenéből vált hadistenné, majd az asszír birodalom kialakulása után főistenné, aki időnként MARDUKnál is hatalmasabb. Így a mindenség ura, az Ég és a Föld teremtője. NINLIL/BÉLIT férje, fia NINURTA, lánya SERUA, főtemploma az assziri Éhurszaggalkurkurra, *‘az Országhegy Háza’*, jelképe a kard, ábrázolása szárnyas oroszlánon, vagy ugyanilyen napkorongon álló ember. Névelemként több asszír uralkodó nevében szerepel az Assur szó.

NINURTA az asszír mitológia szerint ASSUR fia, SERUA fiútestvére, GULA/GUBA istennő, az istenek orvosa, másutt SULMANITU férje. Bolygója a Saturnus.

ISTÁR az asszíroknál a háború, az összecsapás, a harc, a győzelem istennője, fontosabb asszíriai templomai Assur, Ninive és Erbil (Arba-ilu). Az asszír ábrázolásokon oroszlánnal, fegyveresen jelenik meg.

Még az akkádok istenségei között jelenik meg HADAD/ADDU./ADAD, a sumér ISKUR, más akkád nevén RAMMÁN, aki a Bibliában RIMMON néven fordul elő (2Kir 5, 18). Az eső, vihar, villám, mennydörgés, kettős jellegű, terméshozó, de pusztító istene, az ég és a föld csatornáinak felügyelője. Bikán állva, kezében villámmal ábrázolják. Assziri főtemploma Kr. e. 1000 tájban épült, tulajdonképpen ANUVAL közös kettőstemplom.

NUSZKU – mellékneve PAPSZUKKAL/GIBIL – ANU vagy ÉA, másutt NANNAR és NINGAL fia. Az istenek, néha személyesen ENLIL küldönce, tűz- és fényisten. Tőle jön az áldás és a kegyelem, gyakran helyettesíti SAMAST az ítélkezésben. Kezében lámpással ábrázolják.

Tisztelik az asszírok is NABÚ bölcsességitent, TASMÉTUval együtt főtemplomuk van Assurban és Ninivében. Azzal, hogy az asztrológia istenév is válik, lassan MARDUKnál is fontosabb lesz.

A hitet és a hitgyakorlás szokásait tekintve, általánosságban elmondható, hogy a Folyamköz vallásai egyszerre mutatják a folyamatosság és diszkontinuitás jegyeit.

Megvannak a térségben a **korai totemisztikus hiedelmek** továbbélésének a legkülönbözőbb szinteken rögzült maradványai. A **megtestesülő, emberalakot öltő természeti erők**, égitestek, jelenségek – az Ég, a Föld, a Levegő –, az asztrális hármas, és a csillagokban testet öltő isteni erők, a Nap, Hold, Vénusz, Jupiter, Mars tisztelete eredetileg szintén őskori. Persze a hozzájuk kapcsolódó, racionalizálódási igénnyel fellépő kortárs magyarázatok nem is mindig öncélú papi spekulációk. A társadalom átalakulásával párhuzamosan antropomorfizálódó istenvilág Mezopotámiában is követi a fejlődés igencsak emberi útját, az istenekből királyok lesznek, míg a királyokból istenek. A korábban egymástól független és meghatározatlan funkciójú istenvilág földi mintára „rendeződik”, istencsaládok jönnek létre, rokoni kapcsolatokkal kötődnek, később alsóbbrendű, jelentéktelenebb istenekből alkotott udvarral körülöttek és ennek tagjai vezérek, helytartók, miniszterek, futárok, hírnökök, szolgáló istenek. A főistenek is előbb csak egy-egy város főistenei, aztán a városhoz tartozó mezőgazdasági körzeté is, majd a meghódított területeken is tisztelni kell őket, hogy végül birodalmi főistenként az egész tájegység legfőbb istenségei legyenek. MARDUK isten az eridui napkultusz istene, majd a dél-akkád Babilon nevű kisváros főistene. A város emelkedésével

emelkedik MARDUK tekintélye is, hogy aztán Hammurapi uralkodásától kezdve a babiloni birodalom főistene legyen. „Vetélytársa” ASSUR egy észak-akkád, asszír kisváros helyi istenségéből Asszíria katonai hatalmának megnövekedése következtében adott pillanatban az asszíroktól uralt világ MARDUKnál hatalmasabb mennyei uralkodójává lép elő. Mindkettőjük viszonya a többi istenhez a kortárs hatalmi viszonyok égi mása.

Az istenek alatt ott vannak az emberek életét nyomon kísérő ártó vagy segítő szellemek. Minden rossz, kellemetlen az ő rovásukra írható, ártó hatalmukat mágikus szertartásokkal, varázsszövegekkel lehet hatástalanítani. Neves közírónk – és vitatkozónk – SZÖCS István szerint az „*antanténusz*”-kezdetű kiszámolás ilyen varázsszöveg. Lehet vele polemizálni, de érvelése meggondolkoztató és érdekes. Ezek a szellemek a földi társadalom hierarchizálódásával párhuzamosan rendeződnek égi társadalomba, másfelől jutnak pontosan körülhatárolt funkciókhoz az emberi társadalom viszonylatában, válnak például csak öregeket, csak gyermekeket fenyegető erőkké. Ráadásul félig emberi-félig állati lényekként képzelik el őket, az állati attribútumok – szárnyak, karmok, paták, agyarak – ugyancsak **totemisztikus atavizmusok**, találkozunk még velük evoluáltabb rendszerekben is. A palotákat őrző szárnyas oroszlán, a bika, a sárkány, a kígyó, a párduc, a farkas – megannyi jól azonosítható állatalak – valódi, vagy legendás totemállat, a démonok majdnem isten jellegük mellett egykori totemállatok külső jegyeit, karmait, szárnyait, fogait, patáit, farkát, szarvát viselik.

Az istenek örök élete különleges ételnek, itálnak köszönhető, de ember nem lehet halhatatlan. A királyok is emberek, az istenek kiválasztottjai, de nem érhetik el a halhatatlanságot, legfeljebb az Alvilágban különleges elbánásnak örvendhetnek, szemben az egyszerű ember sivár, a földi jó cselekedetektől se befolyásolt túlvilági életével.

Az istenek az embert munkára és szolgaságra, önmaguk szolgálatára teremtették.

*Építeni az ember dolga, rendben tartani gazdaságát,
az ország erejét növelni és megadni az isteneknek
az illő részt minden javakból...*

(Rákos S. ford.)

Az istenek szolgálata természetesen földi képviselőik, elsősorban a papkirály szolgálatát jelenti, a ziggurátok, templomok, szentélyek építését, karbantartását, a munkát a templomi földeken, a hétköznapi, ünnepi és alkalmi áldozatok bemutatását, hiszen a munka el nem végzését, a kötelesség nem teljesítését az istenek büntetik. A fejezet elején említettük, a Folyamköz istenei nem partnerei, inkább tulajdonosai az embereknek, minden, az embert érő csapás isteni büntetés akkor is, ha a büntetés elszenvedője nem tudja, hogy miért bűnhődik és melyik isten szabta ki a büntetést. Ez az eredendő bűn képzetét vetíti előre.

*Nem ismerem a vétket, amit vétettem
Nem ismerem a hibát, amiben hibáztam
Nem akartam az iszonyatot, amit megettem.
Nem akartam az utálatot, amit megittam...
Én istenem, meddig büntetsz még
Én istennőm, meddig gyötörsz még?*

(Rákos S. ford.)

És a fohász:

*Istenem, szolgádat ne sújtsd le!
Ingovány vizébe zuhantam...
Kezedet nyújtsd ki értem!
A rosszat, amit tettem, jóra változtasd!
Szórd a szélbe bűneimet!
Vétkeimet szennyes ruhaként húzd le rólam.*

(Rákos S. ford.)

Minden büntetés – és a bűnök bocsánatával járó kegyelem már a földön érzik szegénység és betegség, illetve jólét, gazdagság és egészség, hosszú élet formájában. A túlvilági lét szigorú és zord, a holtak szellemei, függetlenül földi minőségüktől, meztelenül kerülnek az Alvilágba, a holtak királynője elé, ott megvallják bűneiket, majd a Sötét Palota rabjai lesznek ahol:

*Por és agyag az ételük,
pocsolyavíz az italuk,
madártoll a ruházatuk.*

(Rákos S. ford.)

Kivételesen, az istenek kegyéből egyesek, mint a sumér mítoszban a vízözönt túlélő ZI'USZUDRA, az akkád hitvilágból UTÁ-NA'ISTIM megkapják az örök élet jogát, ENLIL „hosszú életet”, „az istenek életéhez hasonló” ad nekik, de „a folyamok szájánál”, Tilmun szigetén, a Halottak Birodalmában. A hőroszok se kivételezettek e tekintetben, ENMERKAR, LUGALBANDA és GILGAMES se érik el a halhatatlanságot.

Az istenek tehát megbocsáthatják az emberek bűneit – a túlvilágon –, és ez a megbocsátás elvi, a túlvilág ugyanis eléggé kietlen. A földön viszont megengedik a bepillantást a jövőbe, a környező világ jelei előjelek lehetnek, utalhatnak a jövőre. A jelekbe vetett hit oka egyébként – szaknyelven szólva az elégséges alap nélküli, téves általánosítás és az oksági kapcsolatok felcserélése egymásutániságon alapuló, vélt kapcsolatokkal. A Folyamközben válik először néphitté a jövő előjelek – tehát nem bölcsek és próféták szavai – alapján való megjövendölhetése.

A kérdés részletesebb magyarázatot érdemel, annál inkább, hogy az utóbbi két és félezer év jósai ma is a „mezopotámiai papok” tudományára hivatkoznak, amikor csalhatatlan előjelekben bízva és azokat magyarázva, valami egészen nagyot jövendölnek. A valós alap, mint mondtuk, legelőbb a létező tények és jelenségek hibás általánosítása, a csillagos ég bizonyos konfigurációja tényleg az esős időszak kezdetét, vagy végét jelzi, de nem okozza azt, adott betegség bizonyos szervi elváltozásokat eredményez, de a betegség nem a szervi elváltozások következtében alakul ki. Az más kérdés, hogy a jel észrevétele és a jelenség előfordulása közötti összefüggést az oksági összefüggésen kívül, fordított sorrendben is lehet értelmezni.

A jövendőmondás folyamközi kezdetei nagyjából Kr. e. 1900 tájára tehetők, ekkortájt keletkeztek a legkorábbi, másolatban fennmaradt jövendőmondási céllal készült feljegyzések, ómen-gyűjtemények. A „**Summa izbu...**” kezdetű, 24 tábla terjedelmű szöveg azt tárgyalja, hogy mit jelentenek mint jósjelek az emberi vagy állati torzszülöttek. A „**Summa alu...**” kezdetű, 107 táblányi szöveg a csillagok járása és az állatok viselkedése alapján való jóslás

tankönyve. Kr. e. 1646-26 között keletkezett az a csillagászati megfigyelés- és feljegyzés-sorozat, amely annyira szakszerű, hogy nyomán a mai csillagászati adatokhoz viszonyítva ki lehetett számítani keletkezése adatait. Egy, körülbelül 7000 óment tartalmazó, 70 táblányi asszír szövegből körülbelül 23 táblányi tisztán csillagászati megfigyeléseket tartalmaz, a Kr. e. 700 körül keletkezett, „**Mul apin...**” kezdetű táblák pedig Kr. e. 1300 tájáig visszamenő, rendszeres csillagászati megfigyeléseket tartalmaznak. Az ekliptika – náluk Samas útja – kijelölésére 36 *‘tanácsadó’* csillagot jelöltek ki és ezek helyzetének pontos megjegyzése okából kitalálták a csillagképeket.

Elnevezéseik, sőt ábrázolásaik, asztrológiai jelek egy része, például Bak, Oroszlán, máig él.

Ismertek öt bolygót – a szabad szemmel láthatókat – és ezeket a csillagok és az isten vélt természetének megfelelően egy-egy istennek szentelték. A Jupiter Marduk, a Szaturnusz NINURTA, a Vénusz ISTÁR, a Mars NERGÁL, a Merkúr NABÚ bolygója lett.

A jóslások csak a birodalom és az uralkodó sorsára vonatkoztak. Idézzünk Csaba György nyomán egy ilyen jóslatot:

„Ha a gyermek azon pillanatban születik, amikor a Vénusz fölkél, élete nyugodtan és kellemesen folyik majd, az emberek szeretni fogják és hosszú élete lesz. Ha abban a pillanatban születik, amikor a Jupiter kel és a Mars nyugszik, szerencsés lesz és megéri ellenségei bukását. Ha azonban a gyermek születésekor a Mars kel és a Jupiter nyugszik le, akkor később ellenségei kezétől fog elpusztulni.”

A Kr. e. 600 táján megszülető új-babiloni birodalom *kaldeus* asztrológusai olyan számításokat tudtak végezni, amelyek lehetővé tették a bolygók helyzetének előrejelzését, és alig pár száz év óta érték el a csillagászok ismét a kaldeus asztrológusok pontosságát. Ezzel kapcsolatban egy példa: a Kr. e. IV. században élt KIDINNU holdtáblázata szerint a holdhónap időtartama 29 nap, 12 óra, 44 perc, 3,3 másodperc. A ma elfogadott érték ettől 0,5 másodpercnyit különbözik.

A világ legrégebbi horoszkópja Kr. e. 410-ből származik.

A csillagjegyek mellett szinte mindennek jósértéket tulajdonítottak: az álmok, az állatok viselkedése, a madarak röpködése, a leölt állat belsősegeinek állapota megannyi előjel volt, amelyből arra különlegesen kiképzett papok megfelelő következtetéseket vontak le. A kiképzésről csak annyit, hogy a leölt kecske májának szemléltetése alapján megjósolható következtetések levonásának megtanulására agyagmodelleket használtak, amelyek napjainkig fennmaradtak.

A jóslás azonban csak a jövő tényeit közli, nem hárítja el a bajokat, nem nyújt vigasztalást nehéz időkben. Erre csak az egyéni, oltalmazó isten képes. Hangsúlyoztuk, hogy a Folyamköz istenei nem igazán emberpártiak. A szelídebbje – ISTÁR, SZIN, NABÚ – mégis hajlandó az egyén érdekében közbelépni, amennyiben az megfelelőképpen fordul hozzá. Az emberek himnikus, bizalmat, szeretetet, tiszteletet kifejező imákban fordulnak a velük kedvező istenekhez, egyfajta szubjektív, alkalmi, személyes egyistenhit-szerűséget vallva, szaknyelven a **henoteizmushoz** jutva el. A pecséthengereken gyakran vezeti a személyes isteni védnök védencét egy-egy nagy isten elé, hogy bemutassa, figyelmébe és kegyelmébe ajánlja. A jelenséggel, ha nem is ilyen közvetlen formában, találkozunk még majd más vallások esetében is.

Ez azonban kialakít egy másik, a hivatalos istenhierarchiával szembeni/melletti rangsort. A hivatalos, kozmikus nagy isteneket tisztelik, félik, de az asztrális istenek közelebb állnak az emberekhez, őket szeretik. Talán ezért is alakul az Istár-kultusz Akitu-ünnepe – amúgy újévi termékenység-ünnep – az ISTÁR-DUMUZI kapcsolat mélyen emberi lényegének

kifejezésévé, illetve lesz a DUMUZI halála emlékére júniusban tartott gyászünnepe a bánat őszinte kifejezője.

Persze, azért a hivatalos istenek kultusza se mentes az őszinte érzelmektől. Babilon birodalommal válásával a város istene kozmikus dimenziót kap, amire minden babiloni büszke. A város nagy, lakója sok van, hatalma nagy, nem szükséges túl sok biztatás és manipuláció, hogy a világteremtés mítoszába új elem kerüljön az istenháborúban győztes fiatal MARDUKRÓL, akinek ENLIL maga adja át a hatalmat. Az ISTÁR-tisztelet ünnepe is új dimenziót kap, az Akitu-ünnepség főalakja MARDUK lesz.

Az istenalak egyetemessége, kozmikus dimenziója megsokszorozza MARDUK eredeti jelentőségét, kiszélesíti azt, eltünteti félelmetes vonásait, s mindinkább feloldja alakját valamiféle általánosító, főisten-jellegbe. MARDUK mint Napisten sok-sok isten jellemvonásait egyesíti magában mint főisten, már-már a henoteisztikus istenekre jellemző mértéket meghaladva, az egyetlen isten dimenziójához közelítve. Az asszír korszak ASSURja ugyan ideig-óráig felülmúlja, de nem egyistenként, hanem hódítóknak, megszállóknak a meghódítottakra rákényszerített főisteneként, a történelem első államvallásaként. Mikor az asszír birodalom megbukik, ismét MARDUK lesz az új-babiloni birodalom főistene, igaz, hogy az új birodalom legfontosabb „államalkotó” etnikumának, az arámi tömegeknek főistenével egybeolvadt alakban, BÉL-MARDUKKÉNT. Papjai pedig annyira beleszoktak már a hatalom birtoklásába, hogy mikor az utolsó babiloni uralkodó, NABÚ-NAID alatt megerősödik egy asztrális isten, SZÍN kultusza, nem átallnak a Babilont elfoglalni akaró II. KURUS perzsa uralkodó mellé állni, aki „MARDUK rendeléséből” és BÉL meg NABÚ áldásával véget vet Babilon önállóságának.

A sumér-akkád-babiloni-asszír istentiszteleti szertartások milyenségéről írásos feljegyzések maradtak fenn. Legfejlettebbek, legbonyolultabbak a babiloni szertartások voltak. Az ünnepek valamelyik csillagászati eseményhez, napéjegyenlőséghez, napfordulóhoz, az újhold első napjához, holdtöltehez stb. kötődtek. Az istenségek földi tartózkodási helye a templom. Ezt templomkörzetbe telepítették, amelybe kapun és előcsarnokon keresztül lehetett bemenni, fal vette körül és központjában kikövezett udvar övezte épület volt. Az udvaron vízmedence és kút, az istennek bemutatott különféle áldozatok oltárai, valamint helyiségek, a papok lakásai és az áldozati adományok raktárai álltak. Az épület bejáratán keresztül a cellába jutni, amelynek bejárattal szembeni oldalán fülkeszerű részben állt az isten képmása, általában szobra. A Templomkörzetben állt a toronytemplom, a zikkurát is. Ez lehetett két-, három-, vagy hétszintes és lépcsős-torony, amelyre egyik oldalon kiugró lépcső vezetett föl, vagy rámpás-torony, amire csigavonalban emelkedő rámpán lehetett felmenni. A torony tetejében kis, úgynevezett felső-templom volt.

A templomkörzetekben az isten papjai és templomi szolgálólányai szolgáltak. Az előbbieket 30, az utóbbiakat 20 különböző rangosztályba sorolták. A főpapot *urigallu*, az istenek menyasszonyát *éntu* névvel illették.

Már Urban feljegyezték **templomi prostituáltak** létét. Később a templomi prostitúció általánossá vált, és egyik oka volt annak, hogy a bibliai – egy falusias típusú társadalom erkölcséhez szokott – próféták lesújtó véleménnyel legyenek a babiloni társadalomról és erkölcseről.

Ugyanakkor **az istenekkel szembeni kötelességek** egy SAMAS napisten tiszteletére vonatkozó szöveg alapján: *az isten előtti alázat, a gyengék védelmezése, az erkölcsi mulasztások elkerülése, a világi jogrend előírásainak betartása, a szertartásos előírások követése.*

A legnagyobb babiloni ünnep az Akitu újévi ünnepe volt, ezt kezdetben ősszel, később tavasszal, a napéjegyenlőségek időszakában tartották. Mivel a Folyamköz lakói az új esztendő kezdetét teljes megújulásként, új teremtként értelmezték, a 12 napig tartó ünnep első hetének központjában az előző év bűneinek megbánása, levezeklése állt. A bűnök megvallásában, a lelkiismeret-vizsgálatban olyan *gyónási tükrök* segíthették a hívőket, amelyekben az istenség papja rákérdez az elkövethető bűnökre:

*Vétkezett-e az isten ellen?
 Megvetette-e az apját és az anyját?
 Eltulajdonította-e a szomszédja házát?
 Érintkezett-e felebarátja feleségével?
 Kiontotta-e felebarátja véréét?
 Ellopta-e felebarátja ruháját?
 „Igen”-t mondott-e a szája?
 De „nem”-et a szíve?*

(Rákos S. ford.)

A bűnök megvallása után feláldoznak egy kecskebakot – bűnbak –, vérével meghintik a templom padlóját, testét a folyóba dobják, levágott fejét pedig a lakott helytől távol viszik. Az uralkodó az egész nép nevében megvallja a bűnöket és megkapja a feloldozást. A 8-10 napon MARDUK szenvedéseire és győzelmére emlékeznek, dramatizált, énekes, táncos, párbeszédes formában előadják a világ teremtésének mítoszáét. Az Akitu-ünnepségeken való előadásra készült az akkádul fennmarad **Enuma elis...** (Akkor ott fenn...) kezdetű mitikus hősköltemény.

A nyolcadik napon Marduk szobrát a templomából ünnepélyes menetben a várofsalon kívüli, úgynevezett *‘ünnepházba’* viszik, ahol az uralkodó három napot tölt a szoborral, jelképesen mintegy az Alvilágban, ahol győzedelmeskednek a Halál felett. Ezért térhetnek a 11-ik napon vissza győztesen a városba, a Felvonulás Útján. Az istenszoborral felmennek a zikkurát tetejébe, a felső templomba, ott MARDUK jelképesen trónra lép, házasságot köt és sor kerül a sorshúzásra, amelyen biztosítja a birodalomnak a szerencsés és boldog új esztendőt.

Nincs helyünk itt felsorolni a mezopotámiai istenvilághoz kötődő valamennyi fontosabb mítoszt, így azokra fogunk összpontosítani, amelyeknek kiemelkedő jelentőségük van a Földközi-tenger közös kincsének tekinthető mítoszgyűjtemes kialakulása szempontjából, vagy valamiért fontosak a Folyamköz világának jobb megismeréséhez.

A görög **müthosz** szóból származó *mítosz az istenekről és természetfeletti képességekkel rendelkező, többnyire isteni származású hősökről szóló elbeszélő hagyomány*, a meghatározásnak megfelelő műalkotások nem differenciáltan egyesítenek vallási, művészeti és filozofikus eszméket. Valószínű, hogy eredetileg a rituális cselekményeket kísérő szövegek voltak, később a fogalom kiterjedt a rítust magyarázó, illetve az istenekről, mitikus hősökről szóló történetekre is. Tartalmilag és formailag rokonságban van a mondákkal és mesékkel, ugyanakkor jelképrendszere sajátos, eltér azokétól, struktúrájuk is más. Magyarázza, értelmezi a világ, a természeti jelenségek, a kulturális javak, a társadalmi intézmények, előírások, tilalmak létrejöttét, működését. Hősei istenek, természetfölötti lények – zoomorf vagy antropomorf formában –, félistenek, mitikus alakká vált történelmi személyiségek stb.

Az első sumér mítoszok a világ eredetével foglalkoznak. Ezek szerint a Világmindenség – Kio-sar/Kissau – a világóceán közepén állt, a tenger sós és a szárazföld édes vizeinek keveredése eredményezte az alsó és felső világ, meg az istenek születését; az őskáosz szétválása után az őselemek istenekké változtak, AN, az égbolt DINGIR-ANNÁ, Égistenné, KI, a Föld, ENKI néven a Föld Urává. A kettejüket szétválasztó és elválasztó szubsztancia, a levegő – LIL – ad nevet ENLIL, a Szél, a Levegő Urának, aki szétválasztja az összefonódott Földet és Eget. AN, majd ENLIL megküzd az ősvizekkel, győzelme után megalkotja az égitesteket, a Földet, a növényeket és állatokat, majd az istenek szolgálatára rendelt embert.

A legkorábbi mítoszok szerint egyébként az ember *„lett mint a fű”*, más történet alapján ENLIL kapálta a föld felszínére. *„A királyság leszállt az égből”* mondja az egyik mítosz, ezzel kezdődik a Folyamköz mitikus története. Érdekes, hogy ez a hagyomány valóságghíven őrizte

meg a legkorábbi települések, Eridu, Suruppak nevét. Ám az isteneket megharagító emberiség csak az egyetlen igaz embernek megbocsájtó istenségnek köszönheti, hogy nem pusztul ki a rája büntetésül bocsátott vízözön miatt, amint azt a *'Zi'usudra és a vízözön'* című hősköltemény elmeséli. Enlil az emberek lármája és nyüzsgése miatt özönvizet akar bocsátani az emberiségre. ENKI közvetlenül nem árulhatja el ENLIL tervét, elmondja tehát a szentély falának, miközben tudja, hogy ZI'USUDRA – Hosszú Élet, Megnyúló Napú Élet – a fal mögött van. Mi több, a homokba rajzolja a megmentő bárka tervrajzát. Így az ember – és az emberiség – megmenekül.

A vízözön után kezdődik a történelem, ennek legfontosabb mitikus összefoglalója az a sumér királylista, amely szerint a „*királyság*” Kis városába (Ma Irak, Imgarra és el-Uhajmír) „*ereszkedett alá*” és az úgynevezett I. Kis-i dinasztia 22 neve között van az „*égig emelkedett*” ETANA, de az élő személynek és tényleges uralkodónak tekinthető EN-ME-BARAGE-SZI és fia, AGGA, illetve GILGAMES IS.

Az Özönvíz és a sumér királylista közötti korban ismerik meg az emberek a kultúra kezdeteit. Az ezzel kapcsolatos mítoszokat görög közvetítéssel, *Bérószosz* közvetítésével ismerjük, aki *leírja Óannész mítoszá*t. Ez a félig ember, félig hal formájú isteni lény a Perzsa Öböl felől vetődik partra, megtanítja az embereket szántani, vetni, szerszámokat készíteni, házakat és városokat építeni, írni, törvényektől irányított társadalomban élni. A nevet a sumér U-ANNA (*AN napján, Régen történt*), vagy az akkád 'ummanu' 'mester, bölcs' szóból magyarázzák.

Hasonlóképpen, a civilizáció kezdeteiről szólnak az írnok-képzőkben népszerű *adamanduga-történetek* (*vetélkedések*), amelyekben általában két, valamiképpen egymással ellentétes jelenség, tulajdonság, eszköz, szerszám stb. vetélkedik, melyikük hasznosabb az embernek. Csak közbevetve jegyezzük meg, hogy a műfaj még szinte négyezer év múlva is visszaköszön, 1714-ben adták ki FELVINCZI György könyvét a *Nyavalyák históriáját*, de 1830-ban jelent meg Kolozsváron a *Király-választás; mely történt a kézművesek, mesteremberek és professionisták Diétai Ország-gyűlésén* című „ponyvá”. Ezek a maguk nemében csak formailag különböznek a *Juh és a Gabona, a Kapa és az Eke, a Tél és a Nyár, az Arany és a Réz* című adamanduga-történetektől, mint ahogy szintén sumér-akkád előképekre utalnak vissza a szintén ponyván, a múlt századig fennmaradt mesterség-dicséretetek, SZENTMÁRTONI BODÓ János munkáitól az említett FELVINCZI György írásaiig. Csak éppen a sumér himnusz NINKASZI istennőt magasztalja a sörfőzés feltalálásaért, és a sörfőzés mesterségét dicséri, az említettek pedig a sót, a malmot és az ácsokat, a másodikban pedig a nyergeseket, az ötvösöket, a kalmárokat, illetve a „jó gazdasszonyokat” magasztalják. Ám a lényeg – a műfaj – azonos.

A Királylista korának mítoszai közül az uruki első királyokhoz kötődő, az ENMERKAR, LUGALBANDA és GILGAMES nevéhez köré szövődött történetek a legismertebbek. ENMERKAR UTU isten és INANNA istennő fia, aki 420 évig uralkodott Urukban. LUGALBANDA NINSZUN férje, GILGAMES apja. Jeles hadvezérként emlegetik, aki egy másik mítosz szerint alvilági istenné válik. GILGAMES félisten, LUGALBANDA és Ninszun fia, más, akkád forrás szerint ARURU istennő teremtménye, 127 évig Uruk királya. René LABAT szerint apjával együtt történelmi személyiség volt. A hozzá kapcsolódó mítoszok sumér eredetűek, akkád, babiloni és asszír változatokban egyaránt fennmaradtak, a legteljesebb a 12 táblányi asszír változat.

Az ENMERKAR-mítoszok Uruk és Aratta – egy, az Iráni Fennsíkon elterülő kisállam, – kapcsolata köré szövődnek, Uruk erejét, felsőbbrendűségét domborítják ki. A király kulturális hős is, az írás és sumér hordozója, az agyagtábla feltalálója.

LUGALBANDA több mítoszban ENMERKAR hadvezére, a mítoszaiban felfedezhető anakronizmusok – például az évezrednyivel később élt nomád martuk szerepeltetése – jelzi, hogy ezek a mítoszok jóval későbbiek az ENMERKAR- és GILGAMES történeteknél, valószínű, hogy kultikus és politikai indítékok diktálták elterjesztésüket.

A GILGAMES-mítosz-együttes többretegű. Teljesen valószínű epizód például a *GILGAMES és AGGA*, amely Uruk egyik ostromáról szól; Kis katonái GILGAMES pusztá megjelenésétől megijednek és abbahagyják a város falainak a vívását. A *GILGAMES és HUWAWA* című történet szerint az uralkodó megijed az Eufrátesz hullámaintól sodort holttestektől, a haláltól és a hírnévben keres ellenszert erre. Szolgájával ENKIDUVAL és ötven katonával elindul, hogy megölje HUWAWÁT/HUMBABÁT, a cédruserdő torz, viharfújó, nagy erejű, ellenfeleinek erejét elvevő őrét, átvitt értelemben magát a cédrust, azaz az életet. Az ez idő tájt még az iráni hegyvidéken is növény a sumérok „*életfája*” volt, rendkívül tisztelték, sőt, a Kr. e. II. évezredben a sumér uralkodók jó néhány valódi hadjáratot is folytattak a Folyamközben olyan ritka, a szakrális építkezésekhez nélkülözhetetlen építőanyag megszerzéséért. Tény, hogy a mítoszban GILGAMES és ENKIDU legyőzik HUWAWÁT és a fejét Nippurba viszik ENLIL elé.

A *GILGAMES, ENKIDU és az Alvilág* mítosz mintegy „*hátteret*” ad GILGAMESnek. Az őskorban INNIN Urukban ülteti el a *halub*-fát. GILGAMES megvédi azt a gonosz démonok ellen – ezek között van LILA, a héber *Lilith*, a Talmud szerinti *Ádám* első felesége, akire név nélkül a Biblia is hivatkozik (1Móz 1, 27). Jutulmul INNIN neki ajándékozza a fát, GILGAMES dobos és dobverőt (a varázsserejű tárgyak nevének értelmezése bizonytalan), az ezek révén kapott hatalom birtokában dolgoztatja Uruk lakóit. A nők panasza miatt a varázseszközök lehullanak az Alvilágba, az utánuk menő ENKIDU az Alvilág foglya lesz, GILGAMES ENKI isten segítségével eléri, hogy NERGÁL időlegesen visszaengedje a földre, a király kérésére ENKIDU elmondja a holtak sorsát az Alvilágban, megérteti GILGAMESSEL, hogy az élet örökre meghatározza az ember sorsát.

A Kr. e. II. évezred elején született mítoszok valós történelmi eseményeket tükröznek mitikus módon. A *Martu isten házassága* című eposz a martu – akkádul amurú – nép letelepedésének és egyenjogúsításának mitikus magyarázata. Ez utóbbi szerint a magányos MARTU pásztoristen az istenek lakomáján ugyanúgy két adag ételt kap, mint a nős istenek. Ezt nőülésre intő jósjelnek fogja fel, NUMUSDA kazallui isten szolgája lesz, azért, hogy elvehesse az isten lányát. A templomépítés minden nehéz, piszkos munkáját elvégzi, több akadály legyőzése után elnyeri a lány kezét és így teljes jogú istenség lesz.

Végül, de nem utolsó sorban, az évezred elején a termékenység szertartások mitikus-mágikus alakban, az *Innin-Dumuzi mítoszokban* jelentkeznek. A szertartások során a király személyesíti meg DUMUZIT, az istennőt főpapnője „*játssza*”, a mítoszok szövegei mitológikus utalásokkal teli szerelmes dalok. Hasonlót tapasztalunk majd az *Ószövegségben*, lásd a *SALAMON Énekek Éneke* címen ismert könyvet.

Az akkád mítoszok központi fogalma az előre megírt, elrendelt sors, ami istenekre és emberekre egyaránt kötelező, főképp a halál foglalkoztatja őket, józanul, bár kissé komoran viszonyulnak ehhez. Világképük dualista, az érzékelhető világ csupán többé-kevésbé hű mása az égben eszményi mintaként létező valóságnak. Így kozmográfiájukban létezik az istenek világa és annak földi mása, Báb-ili, Babilon, az istenek lakhelyének földi megfelelője.

Új elem az akkád istenvilágban a rendre törekvés. Istencsaládokat, -rendszereket konstruálnak, igyekeznek kizárni az égi világból az ellentmondásokat, megpróbálják a földi ember számára felérhető logikával berendezni a mennyeket, hátha akkor könnyebben megérthetik – és viselhetik el – a mindennapi lét érthetlenségeit.

Az *akkád, majd babiloni és asszír* mitológia átveszi és továbbszövi a sumér hiedelmeket. Az *Enuma elis...* (*Akkor ott fenn...*) kezdetű babiloni teremtmismítosz a világ keletkezéséről alkotott sumér-akkád és babiloni elképzelések rendszerezett, teológiai szempontok szerint feldolgozott változata. Eredetileg nem volt ég és föld, csak APSZÚ, az édesvízű tenger és MUMMU-TIÁMAT az őskáosz sárkány alakú, női megszemélyesítője. Kettejük kapcsolatából születik ANSAR és KISAR, az Ég istene, illetve a Föld istennője, valamint LAHMU és LAHAMU, a világosság és a sötétség megszemélyesítői. Más mítoszegyüttes szerint LAHMU és LAHAMU APSZÚ és TIÁMAT gyermekei, ANSAR és KISAR szülei. ANSAR és KISAR fia ANU az égisten,

ANTU férje, ÉA, ISTÁR, KUMARBI és LAMASTUM apja. A fiatal istenek lármázása zavarja APSZÚT, aki ezért el akarja őket pusztítani, de ÉA fellázad ellene, varázskörbe zárja, kasztrálja, legyőzi, palotáját elfoglalja. A majdani görögöknél *Kronosz* mítosza cseng ezzel egybe. Az istenek között kitört harcban a régi istenek élén TIÁMAT áll, akinek a hadvezére KINGU. Az új istenek vezére MARDUK, ÉA és DAMKINA fia, aki legyőzi TIÁMATot, testét kettéhasítja, ebből lesz az égbolt és a föld. KINGU véréből agyaggal összegyúrja, ebből lesz az ember, akinek lakóhelyéül megépíti az *‘istenek kapuját’*, Báb-ilit. Az asszír változatban MARDUK helyébe ASSUR alakja kerül.

Egy másik teremtménymítosz szerint MARDUK a világ teremtése előtt a tenger közepén lakott. Ő a víz fölött nádból lakást épített, földet teremtett és azt a nádkunyhó köré rakta, az istenek kényelmére megteremtette az embereket, akiket megtanított házakat csinálni nádból és agyagból, majd városokat csinált és megteremtette az állatokat és növényeket.

Az **Athrahaszisz-mítosz**ban az önfenntartó munkát – csatornaásást, gátépítést, földművelést – sokalló istenek sztrájkba lépnek, és ENLIL nippuri szállása előtt tüntetnek. ÉA azt tanácsolja az ANU vezette isteni tanácsnak, hogy a kis istenek munkája elvégzésére teremtsék meg az embert. Egy megölt isten véréből és agyagból embert gyúrnak, az emberek lármája azonban zavarja őket. Előbb szárazsággal, aztán éhínséggel, végül özönvízzel akarják őket elpusztítani, de ÉA megsajnálja kedvencét, ATRAHASZISZT – a név Áradó Bölcsességű jelentésű – hétnapos áradást jósoló vízórát szerkeszt, majd bárka-tervjazot rajzol a homokba. ATRAHASZISZ megépíti a bárkát, átvészeli a vízözönt, és ennek elmúltával NINTU újrateremti az emberiséget.

Az emberiségnek lehetősége van elnyerni a halhatatlanságot. Az **Adapa-hősköltemény** szerint ADAPA, Kis uralkodója halászás közben eltöri a DÉLI SZÉL – egy rosszindulatú égi lény – szárnyát és ezért ANU maga elé rendeli, hogy megbüntesse. Meg akarja mérgezni. ÉA ezt tudja, ezért azt tanácsolja ADAPÁNAK, hogy semmit se fogadjon el ANU kezéből. Közben azonban TAMMUZ/DUMUZI és GIZZIDA/NINGISZIDA istenek meggyőzik ANUT ADAPA vétkének szándékolatlanságáról, ezért ANU az *‘élet ételével’*, az *‘élet italával’* akarja megvendégelni a királyt. Ő semmit sem fogad el, így nem válik halhatatlanná, ezt ÉA a Sors eszközeként, akaratán kívül megakadályozza, mivel a Sors erősebb az istenek és az emberek akaratánál.

Az **Etana-mítosz** töredékesen maradt ránk, benne ETANA mitikus kisi király városa nagy nyomorúságot ér meg. A király az istenekhez akar eljutni, segítségért. Kiszabadít egy fogolyt és annak hátán akar feljutni az égbe. A tábla szövegének folytatása ismeretlen a mítosz befejezése egyes kutatók szerint optimista, ETANA eljut az istenekhez és azok segítenek rajta, mások úgy vélik, hogy drámai véget ér, lezuhan. A mítosz képzőművészeti megformálása – pecséthengerek domborműveként – csak a sason égbe szálló ETANÁT ábrázolja, így valószínűbb az első változat, bár Kis hatalmának valós csökkenése, Uruk jelentőségének megnövekedése a második változat lehetőségét – a hatalom csökkenésének mitikus magyarázatát – sem zárja ki.

A **GILGAMES mítosz** első akkád szövege a Kr. e. XIX. századból való, II., kanonikus változata az évezred végén, III., hogy úgy mondjuk *„átdolgozott”* formája a Kr. e. I. évezred elején íródott. Már említettük, hogy a legteljesebb variánsa asszír.

ARURU alsóbbrendű isten, aki annak idején MARDUKnak az ember megformálásában segített, az északi hegyek között bölény formájú, félállati lényt, egy vadembert teremt, azért, hogy legyen, aki GILGAMESSEL szembeszálljon. EZ ENKIDU. GILGAMES az ISTÁR-templom egyik templomi prostituáltját küldi hozzá, aki egy hétig tartó szeretkezés eredményeképpen emberi életmódra szoktatja. ENKIDU Urukba indul, útjában pásztorokkal találkozik, akik között megismeri a ruhát, a kenyeret és a sört. A város kapuja előtt párviadalra hívja GILGAMEST, de nem tudják egymást legyőzni és barátok lesznek. Ugyanakkor kettejük között úr és szolga viszonya is fennáll.

Innen a már ismert *GILGAMES és HUWAWA mítoszával* folytatódik a cselekmény, *Enkidu/Eabani története* csak ennek egyik mellékszála. Egy másik mellékszál, önálló epizód az *Özönvíz mítosza* UTÁ-NA'ISTIM, (jelentése: *Megtalálta az Életet*), később ÚM-NAPISTI/ÚM-NAPISTIRÚQU (jelentése: *az Élet Napja Távoli*) története, amely a sumér *ZI'USZUDRA mítosz* megfelelője, ÉA ebben a suruppaki nádkunyhó falának mondja el az istenek tervét, UTÁ-NA'ISTIM bárkát épít, amelyben családja mellett minden földi élőlény egy párja helyet kap. Az egy hétig tartó vízözönben minden elpusztul, maguk az istenek is az égbe kell, hogy meneküljenek, holló, majd galamb jelzi UTÁ-NA'ISTIMNEK, hogy megszűnt-e az ár. Újabb hét nap múlva a bárka partot ér *Niszir* hegyén, UTÁ-NA'ISTIM áldozatot mutat be ENLILnek, aki örök életet ajándékozik neki az élők világán kívül. GILGAMES az ilyen örökkévalóságot elutasítja.

Ugyancsak önálló epizód az *ISTÁR-mítosz*. ISTÁR, Uruk főistennője, beleszeret a Cédruserdőből győztesen hazatérő GILGAMESBE, aki felsorolva, hogy miként pusztította el az istennő korábbi szeretőit, visszautasítja az isteni kedvest. Az bosszút forral, apjával, ANU istennel megteremteti AZ ÉGI BIKÁT – GUD-ANNA/BUL SAMI, sárkánybika, egyetlen lehelete 3600 embert képes megölni, felzabálja a város minden élelmiszerátalékát, dobantásával barlangot váj a földbe –, ám GILGAMES ENKIDU segítségével ezt is legyőzi és a bika kitépett heréit megvetése jeléül ISTÁR arcába vágja.

Különböző más mellékszálak eseményei a *GILGAMES-mítosz* fő mondanivalóját emelik ki. SZIDURRI, a Halál Tengere partján élő isteni korcsmárosnő arra figyelmezteti, hogy hiábavaló az örök élet keresése, ehelyett inkább a perc örömeivel kell törődnie. GILGAMES, aki kétharmad részben isten, áthaladhat a Masu-hegység emberi világot a Halál Tengerétől elválasztó hágón, az ezt őrző skorpió-emberpár átengedi. A tenger halálos vizén UR-SANÁBI/SURSU-NABU a másvilág révésze viszi át. A halál – valódi formájában vagy jelképesen, mint álom, mint valamilyen élet-jelkép –, egyébként is gyakran szerepel GILGAMES történetében: a király halhatatlanná válhat, ha UTÁ-NA'ISTIM szigetén hét nap és hét éjjel ébren marad, ám ő elalszik; UTÁ-NA'ISTIM felszólítására meg kellene, hogy mosdjon az Élet vizében, de ő csak ruháját mossa ki abban, amitől az megújul; a tengerből felhossa az élet fűvét, amit egy kígyó lenyel és megfiatalodik, leveti a bőrét. Valamennyi epizód ugyanazt hangsúlyozza: a félisten GILGAMES kegyeltje ugyan a nagy isteneknek, de sorsa a halandó embereké, amelyet nem kerülhet el.

Az első évezred mítoszai vagy visszatérnek olyan, még a sumér mitológiában járatos témához mint az *ISTÁR pokoljárása*. Csak emlékeztetőül: ISTÁR sumér előképe, INNIN díszes ruhában az Alvilágba indul. Ahogy az Alvilág hét kapuján áthalad, sorra elveszik ruhadarabjait, ékszereit, jelképeit, meztelenül vezetik ERESKIGAL elé – sorsát az isten se kerülheti el! – elítélik, karóba húzzák, tetemét horogra akasztják. ENKI segítségül megteremti KURGARUT és KALATURRUT, akik az Élet Vízével és Fűvével meghintik, feltámasztják, de csak úgy hagyhatja el az Alvilágot, ha helyettest állít maga helyett. Hiába keres ilyent, SARA, a fia, Umma védőistene, LATARAK, egy másik város védőistene megalázkodik ISTÁR előtt, de nem mennek a pokolra, végül ISTÁR az őt megcsalt DUMUZIT küldi le maga helyett. DUMUZIT nővére, GESTINANNA istálló mellett fogják el az ördögök, ez után fél évig ő, fél évig INNIN tartózkodik az Alvilágban. Egy másik változatban férjét, az eltűnt DUMUZIT keresi a Pokolban. A pásztor DUMUZI egyébként a földművelő ENKIMDUval – ő a csatornák istene – vetélkedett – sikerrel – INNIN kezéért.

Nincs helyünk itt a sumér-akkád-babiloni-asszír mitológia bár csak legfontosabb isteneinek legendáriumát felsorolni, de meg kell említenünk az ez időben keletkezett mítoszok között az olyan közvetlen politikai aktualitású történetet, mint az *ERRA-mítosz*. Az emberek nem tisztelik eléggé a pusztulás, dögvész istenét, és az, kihasználva a koronaékszereket megtisztítani eltávozott, a helyettesítést ERRÁRA bízó MARDUK távollétét, elpusztítja Babilont. ISUM, ERRÁ isteni hírnöke meggyőzi hibájáról, ekkor a többi istennel együtt helyreállítja a

várost. A mítosz mögött az első évezredi asszír-babiloni hadjáratok valamelyikének mitikus képét feltételezik a mitográfusok, de lehet egy óriási járvány emléke is.

Nem zárhatjuk le ezt a kérdést anélkül, hogy ne szólnánk arról, hogy GILGAMESEN kívül más, ezúttal bizonyítottan történelmi személyiségek is váltak mitikus hősökké. I. SARU-KINU király születésének legendája szerint (*élt Kr. e. 2334-2279 között, legendája az új-asszír korban keletkezett*) az uralkodó – aki a szöveg szerint maga mondja el tanulságul utódainak viszontagságos ifjú éveinek történetét – alacsony sorból emelkedett föl. „*ENÍTIUM, anyám, fogant engem, megszült engem titokban, sásból való kosárába helyezett, szurokkal zárta le fedelét*”, mondja a legenda, az apja ismeretlen, papnő anyja sáskosárba teszi, s leengedi a folyón. A beszurkozott kosár nem süllyed el, a vízholdó AKKI kihalássza, a gyermeket felneveli, kertésznek veszi maga mellé, ISTÁR megkedveli, királyságba segíti. Az úgynevezett „*kitett királyi gyermek*”, a különleges dologra hivatott ember rendkívüli születési és felnevelkedési körülményei mítoszának legismertebb változata a *bibliai Mózes története* (2Móz 2, 1-10). Ugyanakkor ez a mítosz szemlélteti legplasztikusabban, hogy már a legkorábbi időktől szoros összefüggés mutatható ki a Folyamköz és a szomszédos területek mitológiája között, számos, jóval későbbi, eredetinek tűnő, belső fejlődésűnek mutakozó mítosz, legenda valójában folyamközi eredetű és csak e terület és lakói lassan tisztuló történelmének, kultúrájának jobb megismerése helyezi el őket a kultúrtörténeti kirakósjáték valóban számukra kijelölt helyén.

KIS-ÁZSIA ÉS ANATÓLIA NÉPEINEK VALLÁSAI

A hettiták vallásos képzei

A pattintott kőkor kis-ázsiai, anatóliai emberének nyomait véletlenül fennmaradt szórványleletek őrzik.

Çatal Hüyük neolitikus leleteiről már olvashattunk, itt említsük meg Hacilar és Çayönü Tepesi Kr. e. 7500-5000 közé keltezhető, tehát hasonló korú feltárásait. A korai kőrézkor legfontosabb anatóliai lelőhelyei szintén Çatal Hüyük és Can Hasan.

A Kr. e. V-IV. évezred és az érett kőrézkor legfontosabb lelőhelye Beycesultan XL-XX, erre utal a lelet kerámia-anyaga, a réz- és ezüsfeldolgozás.

Beycesultan korai leletei a Kr. e. V. évezred majdnem szomszédos Trójájának műveltségéhez hasonlítanak. Trójában – a mai Hissarlik-dombon, Törökországban, a térképek is csak a hajdani Trója romjait jelzik –, a régészek kilenc település romjait tárták fel egymás felett. Alulról fölfelé számítva, a Trója I-V. bronzkori települések, a Trója VI. rétegtől indoeurópai népesség veszi át az őslakók helyét, Trója VII. a homéroszi események városa, Trója IX. és egyben a település végleges elpusztítói pedig Kr. e. 1200 táján élnek, valószínű, a titokzatos, máig azonosítatlan *‘tengeri népek’*.

Trója II. egykorú azzal a népességgel, amely a Kr. e. IV-III. évezred fordulóján Közép-Anatóliában, a mai Ankarától mintegy 200 kilométerre keletre, a mai Alacahöyük központtal – más helyesírással Alaca Hüyük néven találjuk meg a település nevét – alapított erős bronzkori államot.

Kr. e. 2300 táján ez az állam elpusztul; a tény nincs összefüggésben azzal, hogy a térségben – mindenekelőtt a Halys völgyében már sokkal korábban létrejött Kanis városállamban (ma Kültepe domb) – megnövekszik az asszírok befolyása. Sőt, az asszír kereskedelmi jelenlét nem jelent védelem a hettita hódítás ellen.

A Kr. e. XXV. század folyamán a helyi és a sztyeppék felől érkező, indoeurópai eredetű, hettita törzsek fokozatosan kialakítják az első nagyobb, saját törzsszövetségi központokat.

Kr. e. 1700 körül ANITTA, a hettita „*ősállam*”, Kussara uralkodója elfoglalja a környék jelentősebb városállamait. Az első nagy hettita állam fővárosává *I. HATTUSILIS* teszi az elfoglalt Hattusát (Ma Boghazköi/Bogazkale, Törökországban). *TLABARNA* király ennek a századnak a fordulóján elfoglalva az egész országrészt, megalapítja a hettita nagykirályságot,

A hettiták őseinek egyik csoportja sztyeppi, indoeurópai nyelven beszélő nép. Nyelvük, a **nesai**, az úgymond **ékíráshoz hettita**, amely **eltér a hieroglifikus hettitától**, illetve a **palától** és a **lúvitól**, a hettita két, távolabb, de szintén ebben a térségben beszélt nyelvjárásától. Az őslakosságtól még beszélt **hatti** nyelv annak a protoindoeurópai népnek az idiómája, amelynek a nevét a hettiták, ezek a nesait, a palát és a lúvit beszélő indoeurópai hódítók felvették. Bonyolítja a helyzetet, hogy a helyben talált másféle, a majdani urartuiakkal közös elődök, Subartu népe, a szintén nem indoeurópai hurriták is helyet kapnak a hettita arisztokráciában, ugyanis ők a hettitákhoz kötött hadászati újdonság, a „*gépesített fegyvernem*” energiaforrása, a harci kocsik lovainak betanítói, és nyelvüket, a **hurrit** a második évezred közepéig használják is.

Kr. e. 1650 körül *I. HATTUSILIS* király létrehozza a hettita Birodalmat, fia uralkodása alatt a hettiták elérik és átlépik az Eufrátesz vonalát, *I. MURSILIS* – *HATTUSILIS* unokája – elfoglalja Babilont.

Kr. e. 1740 körül hosszas trónviszály után TELEPINUS – újabb olvasat szerint TELIPINUS – szerzi meg a hatalmat. Több évtizedes uralkodása idején gazdaságilag és politikailag egyaránt megerősödik a hettita állam, a király hatalmát a főurak tanácsa korlátozza, szabályozzák a trónutódlást.

Kr. e. 1750-1200 között fénykorát éli az újbirodalom, az úgymond nagybirodalmi kor, a hattita regionális nagyhatalmi korszak. Megalapozója és felvirágoztatója *I. SUPPILULIUMAS*, illetve *II. TUDHALIJA*, akiknek hadserege megakadályozza az egyiptomiak szíriai hódításait, elfoglalja Mitannit és Amurrát.

MUTTAWALIS korában a kadesi csatában (Kr. e. 1312) összecsap a kor két legjelentősebb katonai hatalma, *II. RAMSZESZ* Egyiptoma és a Hettita Nagykirályság. A Kr. e. 1296-os béke Asszíria hatalmának megerősödését eredményezi a hadviselő felek rovására.

A birodalom legnagyobb kiterjedését *III. HATTUSILI* (uralk. Kr. e. 1284-1250 között) éri el, mikor is Babilont sikerül szövetségre kényszerítenie Asszíria ellen.

Kr. e. 1200 körül nagyjából egyidőben támadnak a hattita államra a *'tengeri népek'* és az asszír nagyhatalom, előidézvén annak bukását és apró államokra való szétesését. Közép-Anatóliába fokozatosan – mintegy 400 év alatt – benyomulnak a frigeek (*egy, nyelvileg a trákkal és a makedóniaival – nem a makedónnal, amely a bolgár-szláv egyik nyelvjárása – rokon nyelvet beszélő indoeurópai népesség*), akik újból betelepítik a 300 évig lakatlan Hattusát, amelyet aztán Kr. e. 547-ben *KROISZOSZ* lüd/líd király – a legendák *KRÓZUSA* – végleg lerombol.

Dél-Kisázsziában és a mai Szíriában tovább él a hattita műveltség, hordozói a bibliai Hét nép, a hitteusok (1Móz 10,15; 1Krn 1,13; ill. 1Móz 26,34; Józ 9,1; Bír 3,5-6; 1Kir 11,9; Ezsd 9,1), akik államocskáikban, városállamaikban (Maldija, Gurgum, Jaudi, Kargamis, Adana stb.) továbbéltetik azt az első igazi nagyhatalmak színrelépéséig.

Anatólia protohattitáiról és a hattita műveltségről, így vallási képzeteikről a régészeti leletek, tárgyak, épületmaradványok, különféle képzőművészet alkotások és az írásos emlékek tanúskodnak.

Mint pár oldallal előbb írtuk, a pattintott kőkor kisázsiai, anatóliai emberének nyomait véletlenül fennmaradt szórványleletek őrzik, mint a Beldibi-barlang ugró szarvast ábrázoló sziklakarcolata, a Karain-barlang emberfejet formázó csontfaragványa, vagy néhány barnás-vörös sziklarajz.

A mezolitikum alig kutatott, annál több lelet maradt fenn az anatóliai neolitikum településein. Çatal Hüyük leleteiről már olvashattunk, itt említsük meg Hacilar és Çayönü Tepesi Kr. e. 7500-5000 közé keltezhető, tehát hasonló korú feltárásait.

A korai kőrézkor legfontosabb anatóliai lelőhelyei szintén Çatal Hüyük és Can Hasan. Ez utóbbiról mondjuk el, hogy az itt talált kerámiaálarc sírmelléklet szinte biztosan kultikus kellék volt. Az érett kőrézkor legfontosabb anatóliai lelőhelye Beycesultan XL-XX, erre utal a lelet kerámia-anyaga, a réz- és ezüsfeldolgozás. Ugyanitt, a következő – Beycesultan XIX-VI. – rétegek a korai bronzkort, a VI. rétegtől a középső, majd a késői bronzkort képviselik. Időben ez a Kr. e. III., illetve II. évezred.

A bronzkor különböző fázisaiból megszámlálhatatlan mennyiségű lelet maradt fenn országszerte, ilyen szempontból, a vallásos képzeteket illetően (is!) mérvadók a mai Ankarától mintegy 200 kilométerre keletre, a mai Alacahöyük – más helyesírással Alaca Hüyük – helyén feltárt erős bronzkori állam központjában talált leletek.

Kézzel formált – nem korongolt – kerámiájuk ugyan nem árulkodik fejlett társadalomról, ám ennek ellentmond fejlett fémfeldolgozásuk. A bronzot éppúgy ismerik és feldolgozzák, mint a nemesfémeket – megmunkálják az aranyat, ezüstöt és a kettő ötvözetét, az elektrumot –, mi több, ismerik és feldolgozzák a III. évezred végén a vasat.

Fémről – bronzról – formázzák a legtöbbször sírokban talált bika és szarvasábrázolásokat – totemeket (?), amuletteket (?). Ezeknek a legkülönbözőbb változatait fedezték fel a régészek, a magányosan álló, hatalmas agancsot viselő gímszarvastól, addig az állatig, amely mögött hálóval osztott, a Nap jelképeként értelmezett korong áll, vagy a három szarvas alkotta csoportos ábrázolásig. Nem utolsó sorban találtak hadijelvényként, vexillumként használható, majd fél méter magas, ezüsttel díszített bronzsarvast. Bikatiszteletük közvetlenül vezethető

le a Çatal Hüyükben felfedezett bikakultusból és köztes láncszemként magyarázza a hettiták, a bevándorló indoeurópaiakra amúgy korábban nem igazán jellemző bikakultuszát.

Ugyancsak fémből – főként nemes fémekből – formázzák azokat a sematikus nőalakokat, amelyek meztelenségét alig takarja valami. Viszont nemi jellemzőiket se hangsúlyozzák ki annyira, mint a korábbi nőszobrokon, amelyek a termékenység kultuszát voltak hivatva szolgálni.

A halott hettitákat zsugorított testhelyzetben, arccal Nyugatnak fordítva temették el, kőkamrás, gerendákkal és földdel lefedett sírokba. A sír fölött állatokat áldoztak a halott szellemének. Sírmellékletként a halottal temették fegyvereit – nő esetében szépítőszereit – és a már említett kultikus – totem(?) – szobrokat, amelyek bronztestét gyakran nemesfém-rátéttel díszítették.

Előreszaladva az időben másfélezer évet, a szarvast, mint jelképet összefüggésbe hozva a horoztepei **sistrum** – csörgő – lelettel, magától adódik a párhuzam a sztyeppi nép szkíták szarvashite – egykori saját nevük **‘szaka’**, **‘szarvas’** volt –, s a dr. BAKAY Kornél felfedezte, majd értelmezte nagytarcsai csörgők és csengők, pontosabban megannyi szkíta csörgő és csengőlelet, mint a pusztai népek kultuszának, a sámánhitnek a tartozékai közötti – nagyon általános és nagyon mély – összefüggés. Erről azonban még lesz alkalmunk szólani.

A II. évezred elejéről származó – alapjában véve a kanisi, *(egy Hattusától délkeletre mintegy 200 km-re fekvő város, ma Kültepe domb, Törökország)* asszír kereskedőtelepen, illetve a Hattusában talált írásos emlékekre és leletekre alapozva megállapítható, hogy ugyan a Kr. e. 1780-ban Kanist, nem sokkal később a majdani fővárost elfoglaló hettiták feldűlják a korábbi hatti településeket, ám hamar újjá is építik ezeket, saját világi és kultikus igényeiknek megfelelően.

Az új, világi építkezés e korból származó hattusai nyomai a fellegvár erősítései. Ugyanebből az időszakból származik öt templom, amelyek közül az ún. I. számú az alsóváros szívében áll, mesterséges teraszon, templomkörzetben. Az épületegyüttes belsejében rituális fürdőmedencét körülvevő, valószínűleg emeletes, kőből és téglával kitöltött favázis szerkezettű irodák és raktárak voltak, a földszint alól, 1-3000 literes, cserépből készült, beásott, lezárható tárolóedények kerültek elő, amelyekben folyadékot tarthattak. A templom szentélyéből két istenszobor – feltehetően TESUB viharisten és felesége, HEBAT, a sugárzó Nap megtestesítője – szobrainak hettita talapzata került elő.

A várkapukat szfinxek és – gyakran szárnyas – oroszlánok őrzik, az asszír-babilonikisázsiai hagyományok szellemében és a kapuk őrizőinek milyensége összefügg az égtájakkal: a déli kaput szfinxek, a nyugatit oroszlánok őrzik, a keleti előtt – ez lehetett a főkapu – kőbevésett emberalak áll, rövid szoknyájával, szarvkoronás, kultikus sisakjával, csatabárdjával éppúgy lehet a várat védő alsóbbrendű istenség, mint mitikus király.

Az előkerült istenábrázolások zöme bronzból, aranyból készült kis szobor. TESUB viharistent bika hátán álló, apró férfialakként ábrázolják – majd a rómaiak egyik *Jupiter*-ábrázolási módja követi ezt a mintát –, a kései hettita birodalomban szívesen ábrázolják szobor formájában KUBABA szerelemistennőt, TARHUN termékenységistent.

A hettita pecsétnyomokon legtöbbször az isteni állatnak tartott sas tűnik fel, gyakran stilizáltan, címerszerű ábrázolásban – csak mellékesen tudjuk megjegyezni, hogy a kétfejű sas ábrázolása itt tűnik föl először –, de ábrázolja szépen faragott kisszoborként is értelmezhető elefántcsont pecsétnyomó például PISAISA hegyistent.

A hettita kultikus művészet legszebb emlékei azonban a Hattusától nem messze, autóval öt perc járásra levő Yazilikaya – törökül Írott követ jelent – ortosztátjai. Az ortosztátok valamilyen épület falainak alját, vagy ahhoz vezető utat díszítő domborműves ábrázolások. Ezek előzménye – nyersebb és kopottabb formában – az egykori Alacahöyük vár/város – ma egy, a hajdani Hattusától, a mai Bogazkaletől hozzávetőlegesen 40 km-re északnyugatra levő település – kapujához vezető utat szegélyező domborműsorozat. Az út a várkapuhoz, onnan a

hajdani település központjába, a királysírokhoz, illetve a velük szemben fekvő romkerthez, a hajdani templom maradványaihoz vezet. A nyugati kaputorony mellett az áldozóapként tevékenkedő király és a királynő lépnek az áldozati oltár elé, az oltár mellett ott áll a TESUBnak szentelt bika. A király mögött papok vezetnek áldozati állatokat az oltárhoz, s zenészek vagy akrobaták teszik látványossá az áldozati ünnepet. A keleti kaputorony oldalán egy istennőt üdvözöl az őt ünneplő tömeg. A képszalagokat valószínű szintén kultikus jelentőségű vadászjelenetek gazdagítják.

Yazilikaya ortosztátjai egy hajdani hettita kultikus központot díszítenek. A két természetes eredetű szikla-tisztás – egy nagyobb és egy kisebb – ortosztátjait *IV. TUDHALIYA* nagykirály halotti szertartásai számára képezhették ki, a kisebbikben megvannak a világítóeszközök helyéül szolgáló fülkék, a kutatók égőáldozatot bizonyító hamurétegre is bukkantak.

A 30 méteres nagyobbik tisztást – a szentélyt – két oldalán és a záróoldalon istenalakok díszítik, balra istenek, jobbra istennők, van közöttük méteresnél alacsonyabb és kétszeres életnagyságú, összesen 66 alak. Az istenek és félistenek között felfedezhető TESUB főisten, felesége, HEBAT, a Nap megtestesítője és fiuk, SARRUMA, a Napisten és a Holdisten, SZAUSGA, a háború istennője, különböző hegyi istenek és természetesen maga a király.

A kisebbik – szertartási – tisztás bejáratát démonok őrzik, a több istentől körülvelt uralkodót a jóval nagyobbak ábrázolt SARRUMA karja oltalmazza, közelében ott van az oroszlánfejű Kardisten, az Alvilág megtestesítője.

A hettita birodalom kultikus művészetének legfejlettebb pázmája, a monumentális művészet és ezen belül is az ortosztátok faragása túléli a nagybirodalom bukását. Mi több, ihletődik az asszír világ művészetéből, a Kr. e. VIII. században faragott, az Ivriz mellett felfedezett domborművön VARPAVALA király – egy késő-hettita uralkodó – asszír módon ajánlja magát az attribútumaival ábrázolt TARHUN termékenységiten kegyelmébe.

A hettita hitvilág legfontosabb forrásai azonban az írott dokumentumok. Az első hettita szöveg 1872-ben, a szíriai Hamath városkában került elő, s anélkül, hogy amerikai felfedezői tudták volna, a hieroglifikus hettita írással örökített meg hettita szöveget. Később Egyiptomban gyakran került a kutatók elé – főként a Tell el Amarna-i fáraói levéltár felfedezése után Hatti országára utaló, babiloni ékírással, és ezen, az akkor diplomáciainak számító nyelven írott szöveg. A két, ún. Arzawa-levelet pedig nem is sikerült a kor tudósainak megfejtenie.

1834-ben felfedezték Hattusa romjait és fél évszázad után agyagtáblák kezdtek előkerülni, amelyek zömét az Arzawa-levelek nyelvén és azok írásmódjával, más részüket babiloni nyelven és ékírással írták. Ez utóbbiak között előkerült az egyiptomi hieroglifikus szövegből már ismeretes, Kr. e. 1296-ban, a kadesi csata után kötött békeszerződés.

Hamarosan kiderült, hogy a mintegy 20 000 agyagtábla a hettita királyok '*állami levéltára*' és rengeteg izgalmas, a kor történelmére vonatkozó adatot tartalmaz, csak éppen meg kellene fejteni az ismeretlen, kihalt hettita nyelvet, valamint annak hieroglifikus és ékírással, tehát a táblákon előforduló két változatát.

Bedřich *HROZNÝ* cseh filológus szabályos rejtvényfejtő munkával felismerte a táblák indoeurópai nyelven írott voltát és ma már a tudósok folyamatosan olvassák az ékírással írt hettitát. A hieroglifikus szöveget 1947 táján sikerült végleg megfejteni, mikor Helmuth *BOSSERT* egy hieroglifikus hettita – föníciai kétnyelvű szöveget fedezett fel, amely megerősítette a korábbi kutatási eredményeket. Minden esetre, a hettita nyelvemlékek a legrégebbi, indoeurópai nyelven írott szövegek és a legkorábbi írott forrásaink ennek a népességnek a művelődéséről.

Ugyanis a Hattusa-i levéltár nemcsak diplomáciai szövegeket tartalmaz, sőt. A hettiták, mint azt jeleztük, beolvasztották saját indoeurópai civilizációjukba a hurrik/hurrita és a hattik civilizációját. A hódító indoeurópai és a hattik őslakosságból létrejövő, magát hettitának tudó népesség átveszi a Taurustól a Zagroszig terjedő hegyvidék hurri lakosainak műveltségét,

amely, lévén, hogy a hurriták az ezen a vidéken kialakuló államok mindegyikének meghódított népe – ma azt mondanánk, kisebbsége – amely az államiság évezredei alatt asszimilálja a Folyamköz civilizációjának alapelemeit, így annak istenvilágát – és mitológiáját – hettita is. A hettiták tehát egyfelől *‘készen’*, tehát írva és irodalmi formában kapják a mezopotámiai hitvilágot, és annak hiedelemanyagát, mítoszait, másfelől a maguk indoeurópai-hatti hiedelemvilága elemeivel gazdagítják Elő-Ázsia népeinek művelődését.

Lévén, hogy kialakult, kanonizált mitológiai anyagot vesznek át, a mítoszok cselekménye mögött háttérbe szorul azok spekulatív eszmei tartalma, a korábban főként vallásos tartalmú szövegek elirodalmasodnak, a mítoszok irodalmi, költészeti alkotásokként rögzülnek, különösen, hogy az írásbeliség lehetővé teszi leírásukat, így az eltérő változatok rögzítését. Ezzel – bár nem tudatosan – kezdetét veszi a **mitográfia**, a mítoszok összehasonlító tanulmányozása. Egyazon táblán sokszor ugyanannak a mítosznak több változatát is rögzítik, és előfordul, hogy az egyik változat emberi, a másik isteni szereplőkkel mondja el ugyanazt a cselekményt. Emiatt témaként, motívumként szolgálnak más, rokoni, vagy szomszéd népek mitológiája számára, az ugariti mitológiában például gyakori a hettita mitológiából átvett motívum, nem beszélve arról, hogy a rokon görögök kozmogóniája hettita előképre megy vissza. Az más kérdés, hogy ez az előkép a maga során akkád megalapozottságú.

A hettiták eredetileg egy SIUSUMMI nevű istenséget imádtak egy ANITTA király idejéből származó feljegyzés szerint, ugyanez mondja el, hogy a főváros feletti hatalmai átadta Halmasuitta istennek. Utána a birodalom főistenének, a hettita nagykirályság védelmezőjének VURUNSEMU istennőt, *„Hatti országa királynőjét, az ég és a föld királynőjét, Hatti ország királyainak és királynőinek úrnőjét”* tartották, akinek alakja később HEBAT alakjával olvadt egybe.

Nincs lehetőségünk itt arra, hogy minden, a hettitáktól tisztelt istenséget név és funkció szerint felsoroljunk. Összesen mintegy 1000 istent és istennőt imádtak, ezek egy része szomszédos, vagy rokon népek kultúrájából ismert. Mi itt főként csak a sajátosan Hatti országában tisztelt isteneket mutatjuk be vázlatosan.

ALALU az ég királya, az első istennemzedék tagja. Trónjáról kilenc évnyi uralkodás után fia, ANU kergeti el.

ANU ALALU fia, apja ellen lázad, a Földre kergeti trónjáról.

Ellene fia, KUMARBI lázad föl, leharapva az Ég felé menekülő apja hímtagját. KUMARBI ANU fia, az isteni pohárnok, fellázad apja ellen, megnyomorítja és kineveti. Apja megátkozza, megjósolja, hogy spermájától terhes lesz a Viharistennel, a Tigris folyóval és a Sorsistennel. KUMARBI erre kiköpi a leharapott testrészt, így a Földistennő szüli meg a három gyermeket. Hogy azok le ne taszítsák az istenek trónjáról, lenyeli gyermekeit, kivéve a Viharistent, TESUBot, aki harcba indul apja ellen. KUMARBI ekkor a WASITTA nevű sziklaistennővel gyermeket nemz, fiúk, ULLIKUMMI azonban elveszti a háborút, KUMARBI helyett TESUB lesz a főisten.

TESUB KUMARBI fia, a Viharisten. Apja egyedül őt nem nyeli el, harcot indíthat zsarnoksága ellen, a *„fiatal”*, másképpen *„új”* istenek támogatásával legyőzi féltestvérét, ULLIKUMI-t és főisten lesz. Mikor ILLUJANKA, a Sárkánykígyó és gyermekei megtámadják, INARA istennő és HUPASIIA – egy földi ember – segítségével megöli őket.

ULLIKUMMI KUMARBI és a WASITTA nevű sziklaistennő fia, TESUB féltestvére, kőóriás, a TESUB elleni küzdelem egyik főszereplője. A földet tartó óriás, UPELLURI jobb vállán 15 nap alatt hatalmas kősziklává növekszik. A Napisten észreveszi, jelenti TESUBnak, aki megrémül tőle. ISTÁR sikertelenül próbálja elcsábítani – ULLIKUMMI ekkor még vak és süket –, az istenek a villámok segítségével próbálják legyőzni ám ULLIKUMMI erősebb. Ekkor ÉA figyelmezteti az isteneket, hogy ULLIKUMMI az óriás vállán van. Az istenek ekkor azzal a kőszarlóval, amely az ősidőkben az Eget a Földtől elválasztotta levágják UPELLURI válláról, mire ULLIKUMMI erejét veszti, s az isteneknek sikerül legyőzniük.

UPELLURI a földet tartó óriás. WASITTA sziklaistennő, KUMARBI élettársa, ULLIKUMMI anyja.

ILLUJANKA a TESUBot megtámadó Sárkánykígyó. A főisten lánya és HUPASIIJA segítségével győzi le.

INARA TESUB lánya, HUPASIIJával együtt segíti apját ILLUJANKA legyőzésében. Beleszeret HUPASIIJába, de mikor az egyszer az istennő távollétében kinéz az ablakon és elhagyott családjára gondol, a haragos INARA megöli.

Sárkánykígyó HEDDAMU is. A tengerben él és falánkságával a városokat pusztítja. A szolgálonőitől kísért ISTÁR szépen felöltözve kimegy a tengerpartra, mikor HEDDAMU felbukkan, az istennő meztelenre vetkőzik előtte, elcsábítja és ezzel megszelídíti.

TESUB fia TELIPINU/TELIPUNA/TELEPINU apjától örökölte az eső, a villám, a mennydörgés isteni adományát. Ezen felül ő a növények, az állatok, az emberek szaporítója, a termékenység istene. Amikor megharagudott az emberekre bűneik sokasága miatt, eltűnt. Ennek következtében megállt az élet, az istenek és az emberek éheztek, szomjaztak. A Napisten keresésére küldte a Viharistent és a sast, ezek nem találták meg, viszont rálelt aludva a Viharisten szent ligetében HANNAHANNA, a születés és az anyaság méhecske formájú istennője. Csípéseivel felébresztette, és bár TELIPINU az istenek kérésére nem hajtott, az emberek engesztelő áldozata azonban kielégítette, visszatért Hatti földjére, továbbra is gondoskodva a termékenységről.

Kívüle termékenységistennő KUBABA/KUBABAT is. Derekán törrel, kezében nyulat, máskor tükröt, ritkábban gránátalmát tartva, bika hátán meztelenül állva ábrázolják. Szintén termékenységistennő HEBAT/HÉPET/KHIBA, TESUB felesége, SARRUMA anyja. A Nap megtestesítője, gyakran ábrázolják párducson, vagy oroszlánon állva.

SARRUMA TESUB és HEBAT fia. Ugyancsak párducson állva szokták ábrázolni. PIRWA ISTÁR istennő egyik hettita megfelelője, állandó attribútum-állatja a ló, feltehetőleg ló-isten, vagy -istennő. SZAUSGA szintén ISTÁR egyik megfelelője, de a háború istennője is. A hegy istene PISAISA, aki megerőszakolja ISTÁR istennőt, majd megbékíti azzal, hogy mítoszokat mond neki. KUSUH a hurri mitológia Holdistene a SZAUSGÁT kísérő nőalakok szolgálólányai, NINATTA és KULITA.

Vannak állami hettita és helyi istenségek. A kultusz főpapja az uralkodó, a **labarna**. Az állami istenek évközi ünnepeinek megünneplése kötelező, ezeket maga a király celebrálja, mindig az illető isten mindenkori székvárosában. Színhelyük az istenség temploma, ami lehet zárt helyiség, vagy nyitott szentély.

Fennmaradt I. MURSILIS egyik imádsága, amelyet az országot sújtó pestisjárvány elhárítása végett mondott. Íme:

Hatti viharistene, uram és ti istenek, akik az uraim vagytok, így van ez: az ember vétkezik. Az atyám is vétkezett és megszegte Hatti viharistenének, az én uramnak parancsát. Én azonban semmi bűnt nem követtem el.

Így van: az apa bűne átszáll fiára. Énrám is atyámnak bűne szállott. Megvallom hát immár Hatti viharistenének, az én uramnak és a többi istennek, akik az én uraim: így van, mi követtük el.

És most, hogy atyám bűnét megvallottam, enyhüljön meg a szíve irántam Hatti viharistenének az én uramnak és az isteneknek, az én uraimnak. Legyetek ismét barátságos szívvel hozzám, és üzzétek el a pestist Hatti országából. Ti istenek, akik uraim vagytok, akik Tudhalyas vérét meg akarjátok bosszulni: tudjátok meg, azok, akik Tudhalyast megölték, a vérbűn miatt meglakoltok és Hatti országa is elpusztult ezen vérbűn miatt, úgyhogy Hatti országa is megbűnhődött. Most, hogy énrám is kiterjedt, családommal együtt akarok elégtételt szolgáltatni és bűnhődést szenvedni. És az isteneknek, az én uraimnak a szívét ismét le akarok csillapítani. Ti, istenek, akik urai vagytok, legyetek jóindulattal irántam. Megjelenek színetek előtt.

És ha ma hozzátok imádkozom, hallgassatok meg! Mert semmi gonoszat nem cselekedtem én, és azokból, akik a rosszat elkövették, senki sem él, mert már régen halottak. Minthogy azonban az apám dolga reám szállott, íme engesztelő ajándékokat adok az országért a pestis miatt az isteneknek, az én uraimnak.

Űzd el az én szívemből a kint és vedd el az én lelkemből az aggodalmat.

(Vajda Endre fordítása)

Tanulságos a szöveg, amennyiben kiderül belőle, hogy eszerint a hettiták ismerték az eredendő bűn fogalmát, istentiszteleteik imájában a király mindannyiuk nevében megvallotta ezt, hogy a pestisjárványt a viharisten és a többi istenek közös, valós bűnökért, ez esetben TUDHALYAS király meggyilkolásáért rótták ki, tehát főbenjáró egyéni és kollektív büntetésének tartották, amiért azonban a gyilkosok földi büntetéssel megbűnhődtek és az istenek megkapják az illő áldozatot, tehát semmi nem indokolja a további isteni haragot.

Lehetne tovább bontogatni a szálakat, ám a lényeg az, hogy az ima követi a kialakuló hettita nagykirályság és a vazallusai között megkötött szerződések logikáját (vagy fordítva: a szerződések követik az imák sémáját!): **a.** történeti visszatekintés az előzményekre; **b.** köteleességlista a gyengébb fél számára; **c.** büntetések és jutalmak a gyengébb fél számára, a szerződés be nem tartása esetére. Esetleg jusson eszünkbe a 2Móz 25,12-13 illetve a Zsid 2,22;8, 6-13, vagy a 2Kor 3,6-18, azaz a Sinai Szövetség, illetve a próféták megjövendölte (Jer 31, 31-34; Ézs 42,6;49,8) Új Szövetség logikája. Valószínű, hogy innen, a hettitáktól származik az előkép...

A világ keletkezését tárgyalják a **Kumarbi mítoszoknak**. Valószínűleg ezek szolgálnak forrásul a görög HÉSZIODOSZNAK, mikor az **Theogoniájában** felvázolja a görögség isteneinek világát.

A KUMARBI-mítoszgyűttes lényege: ALALUT az ég királyát kilenc évnyi uralkodás után fia, ANU elkergeti trónjáról és átveszi tőle a hatalmat. Ám fia, KUMARBI öellene lázad föl, megnyomorítja és kineveti apját. Apja megátkozza, megjósolja, hogy spermájától terhes lesz a Viharistennel, a Tigris folyóval és a Sorsistennel. KUMARBI erre kiköpi a leharapott testrészt, így a Földistennő szüli meg a három gyermeket. Hogy azok le ne taszítsák őt az istenek trónjáról, lenyeli gyermekeit, kivéve a Viharistent, TESUBot, aki harcba indul apja ellen. KUMARBI ekkor a WASITTA nevű sziklaistennővel gyermeket nemz. Fiúuk, ULLIKUMMI TESUB féltestvére, kőóriás, a TESUB elleni küzdelem egyik főszereplője. A földet tartó óriás, UPELLURI (a hettita Atlasz) jobb vállán 15 nap alatt hatalmas kősziklává növekszik. A Napisten észreveszi, jelenti TESUBnak, aki megrémül tőle. ISTÁR sikertelenül próbálja elcsábítani – ULLIKUMMI ekkor még vak és süket –, az istenek a villámok segítségével próbálják legyőzni ám ULLIKUMMI erősebb. Ekkor ÉA figyelmezteti az isteneket, hogy ULLIKUMMI az óriás vállán van. Az istenek ekkor azzal a kőszarlóval, amely az ősidőkben az Eget a Földtől elválasztotta levágják UPELLURI válláról, mire ULLIKUMMI erejét veszti, s az isteneknek sikerül legyőzniük, azonban elveszti a háborút, KUMARBI helyett TESUB lesz a főisten.

A KUMARBI-mítoszgyűttes görög változatában az apa neve Kronosz, egyébként sok mindenben szinte azonos a két történet.

TESUBot megtámadja ILLUJANKA, a gonosz sárkánykígyó. A főisten az isteneket hívja segítségül. INÁRA istennő, TESUB lánya lakomát rendez, amelyre ILLUJANKA és gyermekei is hivatalosak. A lakomán leisszák magukat, ezért HUPASIIJA – egy halandó – INÁRA istennő segítségével összekötözi, ártalmatlanná teszi őket, majd a Viharisten megöli ellenségeit.

AZ **INÁRA-mítosz** szerint INÁRA beleszeret HUPASIIJABA, de nem mondja meg neki, hogy ha kinéz az ablakon, elveszítheti az istenekkel azonos státuszát. HUPASIIJA kitekint az udvarra, elhagyott családjára gondol, szeretne hozzájuk visszatérni, ám a haragos INÁRA megöli. A mítosz népmesék elemként máig fennmaradt több indoeurópai eredetű nép mesekincsében.

Az **ILLUJANKA-mítosz egy változata** alapján a gonosz sárkánykígyó elrabolja a Viharisten szemét és szívét. A Viharisten elveszi egy földi ember lányát, a fiúk ILLUJANKA LEÁNYÁT veszi el és hozományként apja elrabolt szerveit kéri. Megkapja és a Viharisten harcolni kezd ILLUJANKA ellen. Már szinte legyőzi, amikor fia kegyelmet kér apósa számára, de a Viharisten mindkettejüket elpusztítja. Ez az istenek harcába keveredő ember örök és tragikus sorsa, sugallja mindkét mítosz.

Sárkánykígyó **HEDDAMU** is, aki **mítosza** szerint a tengerben él és falánkságával a városokat pusztítja. A szolgálónőitől kísért ISTÁR szépen felöltözve kimegy a tengerpartra, mikor HEDDAMU felbukkan, az istennő meztelenre vetkőzik előtte, elcsábítja és ezzel megszelídíti.

A **TELIPINU-mítosz** alapján a Viharisten fia, TELIPINU/TELIPUNA/TELEPINU, aki apjától örökölte az eső, a villám, a mennydörgés isteni adományát és a növények, az állatok, az emberek szaporítója, a termékenység istene egyszer megharagudott az emberekre bűneik sokasága miatt és eltűnt. Ennek következtében megállt minden élet, az istenek és az emberek éheztek, szomjaztak. A Napisten keresésére küldte a Viharistent és a sást. Ezek nem találták meg, viszont HANNAHANNA, a születés és az anyaság méhecske formájú istennője rálelt, amint éppen aludt Viharisten szent ligetében. Csípéseivel felébresztette, és bár TELIPINU nem hajtott az istenek kérésére, meghallgatta az emberek kérését, elfogadta engesztelő áldozatukat és visszatért Hatti földjére, továbbra is gondoskodva a termékenységről.

Egy **másik TELIPINU-mítosz** szerint az isten megszerette a Tengeristen leányát, ám azt apja eltiltotta tőle. Erre TELIPINU bosszúból eltűnt, éhesen hagyva az isteneket és az embereket. A szárazságot a Viharisten, a Napistennő és a Szél istene együtt se tudják megszüntetni, a Tengeristen kénytelen beleegyezni a tiltott szerelembe.

Újrameséli a hettiták a **GILGAMES-legendát** is, változatuk a Cipruserdő örének, HUWAWÁNAK az alakját állítja a történet középpontjába.

Szintén „*kölcsönvett*”, kánaáni eredetű az **ELKUNIRSA-mítosz**. ISTÁR kánaáni-föníciai megfelelője, ASERTU, ELKUNIRSA isten felesége beleszeret a házukban szolgáló viharistenbe, HADADba, és megpróbálja őt elcsábítani, ám ő ellenáll a csábításnak, amiért is ASERTU megfenyegeti. HADAD bepanaszolja ELKUNIRSÁnál, aki azonban a HADADra panaszkodó ASERTUNak ad igazat. HADAD azt mondja ASERTUNak, hogy elpusztultak az istennő gyerekei. Az sírni kezd, hét évig tartó sírása ugyanannyi aszályos évet jelent. ELKUNIRSA mindenért a Viharistent teszi felelőssé. Végül a házaspár szeretkezése megszünteti az ínséget. Mindez kísértetiesen megelőlegezi JÓZSEF és POTIFÁRNÉ (1Móz 39) történetét.

Korábban már említettük, hogy a hettita mitológia egyik jellemzője az irodalomhoz való közeledés. JÓZSEF története nem csupán kánaáni mítosz, amely előbb a hettita, majd a zsidó mitológia része lett, hanem, amint *Thomas MANN* bizonyítja, a világirodalom egyik nagy témája is. Persze a történet távol áll attól a magasztosságtól, amellyel a kultikus szférát kezelni szoktuk. Ugyanakkor az ilyen és hasonló mítoszok léte bizonyítja, hogy az ókori ember szintjén a kultusz minden emelkedettsége ellenére korántsem volt valami életidegen, embertelen, a hétköznapiaktól mindenben távoli. Tény, hogy más volt. De csak ennyi, s ne nézzük több ezer évvel ezelőtti embertársunkat a ma emberénél gyengébb elméjűnek.

Ez a rövid kitérő magyarázat az **APPU története** címen ismert mítoszhoz is. APPU Lulluwa ország Sudul városában lakó módos polgár, akinek házasságát nem kíséri gyermekáldás. Az istenektől kér tanácsot, miközben kiderül, hogy – mai szóval élve – munkamániás, még felesége mellé is ruhástól, csizmástól dől le. A Napisten azt tanácsolja neki, hogy lefekvés előtt vetkőzzön le, igyék egy pohár bort, aztán éljen házasetet. A tanács beválik, APPUNak feleségétől két fia születik, GONOSZ és IGAZ. Mikor felnőnek és szüleik meghalnak, GONOSZ az örökség felosztását követeli, s az állatok elosztásakor magának tartja meg a jobbik tehenet, a rosszabbat adja öccsének. A mítosz itt megszakad, lehet, hogy **A halász történetével** folytatódik. Ennek lényege, hogy a Napisten megkíván egy szép tehenet, ifjú alakjában a magáévá teszi, a tehén embergyereket ellik. Anyja fel akarja falni, a Napisten megmenti, egy

szolgával kitéteti, úgy, hogy egy Urma városban élő gyermektelen halász megtalálja. A halász az isten szándéka szerint cselekszik, feleségével befogadják a gyermeket mintha sajátjuk lenne. A jó cselekedet szerencsét hoz nekik, szomszédaik valamennyien megajándékozzák őket. Ez még nem a 2Móz 2,1-10 ismert bibliai története, csak annak távoli rokona. Ugyanakkor érdekes, mert az anatóliai-kisázsiai térség etnikumoktól független közös hagyományainak a meglétét igazolja.

Urartu népének vallásos képzetei

A Hettita Nagybirodalom letűnésével párhuzamosan a térség örökös kisebbsége, a ló-tenyésztésük és harciasságuk miatt ellenségeiktől is elfogadott hurrik a Van-, Szevan-, Urmia-tavak környékén, az asszíroktól Nairi földjének nevezett területen – *ma Törökország keleti vidéke, az örmény-török határ térsége* – alapítanak önálló államot, amely a második évezred vége felé már Urartu néven jelenik meg a feliratokon. Hovatovább az asszír uralkodók egyre büszkébbek „*a gonosz hegyilakók*” elleni győzelmeikre, Urartu pedig végleg *‘belenő’* az önállóságba, valamint az írásbeliségbe. A Kr. e. IX. században az asszír nagykirály, *III. SULMANU-ASARÍDU* már hiába próbálja a hegyek között üldözni és elfogni *ARAME* urartui királyt.

Kr. e. 850 körül *I. SARDURSI*, majd fiai, *ISPUNA* és *MENUA* bonyolítják az asszírok életét, Urartu mind határozottabban hivatkozik katonai erejével, amely a ló, a fejlett fémfeldolgozás, a mesterségesen öntözött földeken alapuló mezőgazdaság ismeretén alapul.

Kr. e. 828-785 között az új állam megszilárdítja határait, amely északon eléri az Araxész folyót, délen Mezopotámia határait.

Kr. e. 781-730 között Urartu regionális nagyhatalom. Eredményesen harcol Asszíria ellen, terjeszkedik a Kaukázuson túl, elfoglalja Szíria északi területeit. Elám és Egyiptom a szövetségét keresik Asszíriával szemben, ám *I. RUSZA* (uralk. Kr. e. 730-714) háborúi az asszírokkal, illetve a kimmeriekkel legyengítik az országot, 714-ben *II. SARRU-KÍNU* feldúlja a régi fővárost, Tuspát.

Rövid másodvirágzás után a Kr. e. VI. században a szkíták, majd a médek meghódítják az ország központját is, véget vetnek Urartu államiségének.

Urartu népének vallási képzeteit csak röviden érintjük, főként **forrásaira** összpontosítva. A régészet ismer egy, a mai Törökország Altin-tepe néven ismert térségében levő hegyi vártemplomot, amely az urartui **templomépítés** kiemelkedő példája. A Kr. e. VII. században feldúlt építmény falai 5 (öt!) méter vastagok, szentélyében az egykori istenszobor talapzata és a hajdani falfestmények lehullott töredéke maradt meg. Az oltár a szentély előtti udvaron állt, a templom falaira áldozati ajándékként fegyvereket, pajzsokat, sisakokat akasztottak, amint ez egy *II. SARRU-KÍNU* tiszteletére emelt emlékmű feliratos domborművén látható.

Az Araxesz mellett, Irebuni/Irpuni városában feltárt templom hasonlít az Altin-Tepében feltárthoz, oszlopos udvar veszi körül a kő lábazattal, téglából épült templomot, amelynek különösen falfestményei mondanak sokat a hajdani hurrik hitbéli felfogásáról. A képeken papoktól őrzött(?) szent fasorok láthatók, a képek középpontjában oroszlánoktól, bikáktól, szfinxektől őrzött szent négyszöggel. Az Irebuniban talált festmények párhuzama Asszíria teljes területéről ismert, a város lakóit is úgy telepítették annak alapításakor.

Más templomokban sziklába vágott „*kapuk*”, fülkék, vannak, amelyek valószínű, hogy a őstörténeti **litolátria** urartui, **kőimádás** maradványa.

Az urartui **kultikus szobrászat** legszebb emlékeit a törökországi Toprak-kalében, a hajdani Tuspában tárták fel. Ezek főleg kis bronzszobrok, állati testű, szárnyas, ember- vagy sasfejjel ábrázolt különös lények, AKÁR Ezékiel próféta bibliai látomásai is lehetnének (Ez 1, 4-11). A térségtől távol, Etruriából (*ma Középolaszország*) kerültek elő olyan urartui, bikafejű

mitológiai figurákkal díszített, háromlábú **bronzüstök**, amelyek képi ábrázolása asszír domborművekről ismert.

A történelmi összefoglalóban említettük Urartu rövid másodvirágzását. Ennek az érdeme *II. RUSZA* király nevéhez fűződik, s a tőle alapított, a ma Jereván, Örményország fővárosa közelében felfedezett Teisebani erőd-város leletei – főként a domborművekkel díszes fegyverek, egykor **a templomoknak felajánlott szent tárgyak** – azt bizonyítják, hogy a hurriták kultikus képzetei mezopotámiai, egészen pontosan asszír megalapozottságúak.

Ezt támasztja alá az *I. RUSZATÓL*, a hódító urartui nagykirálytól építtetett város, Haldini/Khaldini, illetve az urartui főisten, HALDI/KHALDI tiszteletére emelt templom épségét biztosítani hivatott, tökéletesen mezopotámiai mintára fogalmazott felirat:

Én, Rusza, Haldi isten szolgája, a nép igazi pásztora, aki... nem félt a harctól. Haldi isten erőt adott nekem, boldogságot, örömet minden napomra. Az ellenséges országokat szorongattam. Ezek után a szomszédi jóviszony szilárdan áll. Aki elpusztítja, széttöri (a feliratot), annak Haldi isten, Teiseba isten. Siuni isten és a többi istenek ne hagyják meg magját és nevét.

(Harmatta János fordítása)

A felirat néhány isten nevét is megörökíti. **A fontosabb istenek:** HALDI/KHALDI az urartui főisten, az uralkodók védelmezője volt, egyben a világegyetem ura. Felesége BAGBARTHU. Főtemploma Musashir városában volt.

TEISHEBA a *TESUB*nak megfelelő, szarvas sisakkal és buzogánnyal ábrázolt Viharisten, ebben az időben már HALDI/KHALDIVAL egyenrangú hadisten, akinek Kumeniben volt a főtemploma.

BAGBARTHU/WARUBANI, a főisten felesége.

SHAWUSKA a hurritáktól is tisztelt *TESUB* testvére, *ISTAR* hurrita megfelelője. A szerelem szeszélyes istennője, aki a családi boldogság letéteményese is. Szép, vonzó teremtes, még HEDAMMUT, a rettenetes sárkányt is elcsábítja. Később van egy hadistennő-alteregója is.

SIUNI/SHIVINI a Napistennő Urartu mitológiájában.

Ízelítésként ennyi a hurriták istenvilágából, még jegyezzük talán azt meg, hogy a közös hurri hagyomány erősen befolyásolta – etnikumtól, eredettől függetlenül – a későbbi kaukázusi népek hitvilágát, a hurrita templomi **szertartásról** pedig azt, hogy mindig **tömeges állatáldozat** bemutatásával is járt, főpapja maga az uralkodó volt, áldozópapjai viszont külön erre szakosított, nagy tiszteletnek örvendő személyek voltak.

A KÁNAÁNI-FÖNÍCIAI TÉRSÉG VALLÁSAI

Mezopotámia, Egyiptom és Kis-Ázsia találkozási pontja több egyszerű földrajzi kategóriánál. A föníciai tengerpart – és a hozzá viszonylag közeli Egyiptom, Ciprus, Kréta, a ma görög és török szigetvilág – az ókortól kezdve hajósparadicsom, hiszen gyakorlatilag szinte kockázatmentesen lehet a part mentén iránytű nélkül hajózni. A szárazföld, amely Elő-Ázsia nyugati peremvidékétől az Eufráteszig, az Anatóliát határoló hegyektől a Negev sivatagjáig terjed, az ókori Kelet óriási fordítókorongja, földműves-, állattenyésztő-, kézműves-, kereskedő-kultúrák találkozási térsége. Persze nagyobb területű, politikailag jelentős államok létrejöttéhez nem voltak meg a feltételek ebben a térségben, például hiányzott a nagyobb számú lakosság eltartásához – és összetartásához szükséges termőföld, ám a hajózható tenger, a kereskedelem, a viszonylag korán kialakuló és fejlett kézművesség, az árutermelés, a pénzgazdálkodásra való áttérés megannyi tényezője a levantei partvidéken és a parttól bennebb is kialakuló városállam-kultúrának, amelynek hatásai Mári, Kargamis, illetve a mai Jordánia déli települései voltak.

Őslakói ismeretlen etnikumúak, bár a térségben bizonyíthatóan a Kr. e. VI. évezredtől kezdve megtelepedett az ember, főképp a síkvidéken, neolitikus falvakban. A felbomló ősközösségi viszonyok között a legéletképesebb települések városállamokká fejlődtek, a hozzájuk tartozó falvakban földet műveltek, állatot tenyésztettek, a városlakók inkább kézműiparosok és kereskedők voltak.

A korai, független időszak után már a Kr. e. III. évezred végén felfigyelt rájuk Egyiptom, amely meghódítja őket, a későbbi szír térség kiskirályai hatalmukat – különben a valóságnak megfelelően – nem az istenektől, hanem a fáraóktól eredeztetik.

2500 körül a terület északi részén megjelentek a sémita föníciaiak, a Biblia kananeusai/kananitái (1Móz 9, 18.22;10,6.15-18), az uralmuk alatt levő terület déli végvidékei sokáig más nép, a héberek/habiruk (1Móz 14,13) szállásterületéül is szolgált.

Türosz, (*ma Szír, Libanon*) volt a legdélibb föníciai város. Az ókorban jól védhető kis szigetként állt ellen mindenfajta ostromnak. Az más lapra tartozik, hogy az erőviszonyokat figyelembe véve kb. Kr. e. másfél ezer évvel Egyiptom fennhatósága alá került, de ez nem volt túlságosan a város lakói akaratának ellenére és nem vált kárukra. A Kr. e. I. évezred elején, *I. HIRÁM* király idején vezető szerepe volt a föníciai települések között, például önálló politikai tényezőként kezelték a szomszédos Izrael királyai. Türosz volt az anyavárosa az észak-afrikai és dél-ibériai telepeknek, köztük Karthágónak. A város az asszírok meg-megismétlődő csapásait is bírta erővel, csak Kr. e. 573-ban tudták elfoglalni *II. NABU-KUDURI-USZUR* hadai. A következő, sikeres hódító *NAGY SÁNDOR* volt, ő 7 hónapig ostromolta a szigetet.

A ma ugyancsak libanoni kikötőváros, Szaida, akkor Ziduna, később Szidón a Kr. e. X. századig volt Türoszt megelőzve a föníciai tengeri kereskedelem „vezérhajója”. Egyiptom ellenőrzése alatt ugyan, de önálló politikai szereplőként ellenállt a *‘tengeri népek’* majd az asszírok ezredforduló előtti támadásainak és ha az újasszír korszakban adót is fizetett a hódítóknak, a Kr. e. V. század tájkán már ismét gazdasági hatalom, a görög kereskedő-városokkal vetélkedik, a perzsák elleni felkelésében (Kr. e. 354-350) pedig szinte félszázezer lakosa pusztul el.

Az ókori Gubla, a mai libanoni Dzsebail ismerősebb Búblosz, a Bibliánknak nevet adó város nevén. Az újkőkor óta emberi település, két virágkort is megért, a Kr. e. III. és II. évezredben, ez utóbbit Egyiptom hódoltságában. Az I. évezred fordulóját önálló városállamként érte meg, utána az újasszír birodalom adófizetője, annak bukásáig.

Legészakabbra, immár a mostani Szíria területén a mai Rasz Samra helyén emelkedett Ugarit kikötővárosa, amely a neolitikumtól kezdve volt a térség vezető, meghatározó települése. Virágkorát Kr. e. 1500 körül élte, gazdasági nagyhatalom, kultúrközpont volt. Hanyatlása a hettita hódoltság idejében kezdődött, majd Kr. e. 1200 táján a 'tengeri népek' támadása 1929-ig tartó álomra kényszerítette, akkor kezdték francia régészek feltárni.

A mai Szíria területén a már említett Mári (ma Tell Hariri) a legfontosabb város. Kétszeri (Kr. e. III. és II. évezredben) virágzása után, Kr. e. 1760 táján *HAMMURAPI* csapatai csináltak belőle romhalmazt, és szintén egy katonának, egy *CABANE* nevű francia hadnagynak köszönheti a feltámadását, ő küldte ugyanis a Louvre-ba az első jelentést 1933-ban egy, a hajdani Mári területén kiásott szobortorzóról, amely elindította *André PARROT* ásatásait.

Karkemis – a mai Dzserablusz – a karavánutak találkozási pontján épült, előbb amorita királyok, később a hettiták, az egyiptomiak és Mittanni – egy Észak-Szíriában, a Habur folyó felső folyása mentén létrejött, Kr. e. 1530-1350 között Asszíriát is uraló állam – uralma alatt. A Kr. e. 1400-as évek után a hettiták uralják, a déli alkirály székvárosa lesz, végül Kr. e. 717-ben az asszírok zsákmánya lesz.

Haleb, a mai Aleppo neolitikus időkre tekinthet vissza, a legkorábbi írott adat a városról Mári 25 000 agyagtáblára rúgó levéltárából került elő, s a Kr. e. XVIII. században kelt. Ekkor Haleb Jamhad állam székvárosa volt, amelynek főistenét, ADAD viharistent egész Észak-Mezopotámiában tisztelték.

A várostól alig 60 kilométerre, Tell Mardih helyén 1955-ben fedezték fel az ókori Eblát és csak 1964 óta tárják föl módszeresen a félszáz hektáros, a neolitikumtól lakott települést. Önállóságát az akkádok számolták fel, fénykora – másodvirágzása? – *HAMMURAPI* koráig tart, ekkortól kezdve jelentéktelen kistelepülésként vegetál a római hódításig.

Dél felé haladva Alalah (Tell Açana dombja alatt) tartományszékhely volt Jamhad államban. Előbb *I. MURSILIS* hettitái dúlják fel Kr. e. 1650 körül, aztán Mittani, majd megint a hettiták, uralják, véglegesen a 'tengeri népek' rombolják földig.

Még délebbre a napjainkban feltárt Ebla (Tell Mardih) és Timaski, ma a szír főváros, Damaszkusz tekint vissza ezredéves városállami múltra. Története az előző városokéhoz hasonlít: a neolitikumban már létező települések városállamokká növekednek, Egyiptom, majd a térség többi nagyhatalma próbálja több-kevesebb sikerrel uralni, hogy aztán asszír, babilóniai, perzsa, majd makedón uralom, alatt érjen véget számára a Róma előtti ókor.

Tekintsük röviden át a térség fontosabb történelmi eseményeit. Óslakosai hurriták, akik mellett a Kr. e. III. évezredtől kezdve sémita eredetű amorita törzsek is lakják a térséget. Gubla, Türosz, Szidón, Ugarit jelentős kikötők.

Kr. e. 2000-1800 között: Búblosz a térség egyiptomi befolyás alatt levő legfontosabb kikötővárosa.

Kr. e. 1600-1300: hettita, hükszosz, majd egyiptomi újbírodalmi befolyásolás. Szidón hatalmának megnövekedése, a kisebb városok fokozatos megerősödése.

Kr. e. 1200 körül: a 'tengeri népek' elpusztítják Szidónt és Ugaritot.

Kr. e. 1100-800 között: Türosz hegemoniája, a föníciai gyarmatok kialakulása. Szidón Fönícia kultikus központja lesz.

Kr. e. 969-936: *I. HIRÁM* egységes államba egyesíti a partvidék kikötővárosait.

Kr. e. 814: Karthágó alapítása.

Kr. e. 950-800: Timaski felemelkedése.

Kr. e. 800-625: a föníciai városokat meghódítják az asszírok.

Kr. e. 586-539: az újbabiloni birodalom veszi át az asszírok helyét.

Kr. e. 539-332: a perzsa hódoltság kora.

Kr. e. 332: *NAGY SÁNDOR* elfoglalja Föníciát, júliusban félévi ostrom után elesik Türosz.

Mint azt már megszokhattuk, forrásaink régészetiek s írottak, az írottak között vannak saját és más népektől maradt emlékek.

A térség egyszerre mutat általában a sémi vallásokra jellemző közös jegyeket és szinte városonként, de legalábbis etnikumonként eltérő jellemzőket.

A „**sémi vallások**” gyűjtőfogalom. Közibük tartoznak a már megismert **folyamközi vallások** közül egyesek, az *akkád*, az *asszír*, a *babiloniai*, aztán az **arámi**, a **mandeus**, a **szír** és az **izraelita**, a **kánaániak**, azaz a *föníciai*, a *pún/karthágói*, az *ugarita* és a *moabita*, valamint az **arab**, pontosabban a *palmyrai* és a *nabateus*.

Több kultúra egymás mellett élése és ezekből egy helyi alapokra épülő, az egymással érintkező kultúrák elemeit magába olvasztó sajátos műveltség létrehozatala – ez a kánaáni-föníciai térség legnagyobb művelődési-vallási megvalósítása.

Sokszor korántsem árnyalatnyi különbségek választják el a térség időszakonként jócskán eltérő kultikus gyakorlatának maradványait egymástól. Mi ebben a részben a jellemzőbb, közös vonásokat igyekszünk kiemelni.

Így érdemes figyelni a Rasz Samrában 1929 óta folyó ásatások során felfedezett templomra, amelynek szobrokkal körülvett oltárához soklépcsős feljáró vezetett és amelynek ‘raktárából’ áldozati ajándékkul adott bronzfegyverek kerültek elő, közöttük azok a baltafejek, amelyeken az első föníciai nyelven írt, ékírással megörökített feliratokat megtalálták. Ugyanitt, a városon kívül fedezték fel az ‘idegenek temetőjét’. A falazott sírkamrás temetőben talált sírok mellékletei szerint itt a helyihez képest más, a Szigetvilágból és Ciprusról származó idegeneket temettek el, a temetés módja és a sírmellékletek rituális temetkezésre utalnak.

Ezt bizonyítják a búbloszi királysírok is. A föld alatt épített sírkamrákban elhelyezett, az uralkodói kőkoporsókban talált leletek a halottak gondos eltemetésére, a sírmellékletek gazdagsága pedig ezeknek az amurú nevű, ugyanakkor egyiptomi főhivatalnoki méltóságokat – is – viselő királyocskák településének módosságáról árulkodnak. Vallásos meggyőződésükről kevésbé.

A **föníciaiak** a térség városainak nagy és eredeti építői. Az Eblában kiásott, Kr. e. 2000 körül épített, úgymond második palota – a fellegrvári első palotaegyüttes mintegy 300 évvel korábban épült – talán mintaképül szolgált SALAMON király jeruzsálemi templomához. Búblosz felvirágzását sokban a faexportnak köszönhette – ottani kereskedők voltak a környékbeli államokban, Egyiptomban, a Folyamközben nagyon keresett nemes, építőanyagként, gyanta és olaj kitermeléséhez jól hasznosítható cédrus közvetítői. A város eredeti főtemplomát a betörő amurúk elpusztítják ugyan, de Kr. e. 2000 körül, az új főtemplomban már egyiptomi módra obeliszek állnak az istenek tiszteletére – egyiket az egyiptomi főistennek, RÉ-nek szentelik –, fedetlen főszentélyében azonban helyi istennek állítanak hatalmas kőszálat, s oltárok, medencék, a templom fala mellett elásott, több, mint ezer fogadalmi ajándék, kispasztika, dísz- és valódi fegyver, cserépfigura tanúskodik a kultusz mélységéről.

A templomokat és oltárokat általában magaslatokra építik, a nem csupán templomokban elhelyezett oltárok áldozat bemutatására szolgáltak. A gezeri kánaánita templom köoltárára ovális nyílást faragtak áldozási céllal, az oltár körüli ásott csatorna pedig a vér elvezetésére szolgált.

Amikor a föníciai telepesváros, Karthágó túlnőtte anyaországát, a kánaáni-föníciai hagyományokból és afrikai elemekből megszületett a pún vallás, amelynek keretei között – a kultusznak szánt fejezet részben szó lesz róla – tűzáldozatot is bemutatnak, a BAÁL-HAMMÓN isten szobra előtti tüzes gödörbe dobott – rendszerint előkelő származású – gyermekeket elevenen elégették.

Aleppóban, a hajdani Jamjhad kisállam egykori fővárosában – ma zsúfolásig beépített libanoni kereskedővárosban – csak a véletlen, ha felszínre hoz valami újat mondó lelet ám a régi Alalah – a mai beépítetlen Tell Haçana domb – annál többet mond a kánaáni-föníciai világról, annak szellemi-anyagi valóságáról. Mári bukása, a térség „középállamainak” hanyatlása HAMMURAPI birodalmának rovására, a Kr. e. II. évezred elején, a XVIII. század viszonyai között felértékelte a szárazföldi kereskedelmi út mentén fekvő Alalah városállam – törpeállam

– és a várost helytartójának uralma alatt tartó kisállam, Jamhjad jelentőségét, épp ezért az uralkodói palotához „ragasztott” templom talán a vidék templomainak egyik alaptípusát testesíti meg. A zárt homlokzatú templom szentélyébe a bejáratra merőleges tengelyű előtéren keresztül lehet bejutni, a majdnem négyzet alakú – 950×1150 cm. méretű – terem bejáratával szemben nagyméretű, kemény kőből, faragott oltár van, falai mellett padládákban őrizték a templom tulajdonát.

Amely korántsem lehetett szegényes, legalábbis a kultikus vonatkozású régészeti leletek mindenütt a térségben ezt mutatják.

Eblában az uralkodói palota nagytermében ásták ki azt a kőből faragott istenszobrot, amely a nyugati sémi kultuszokra jellemzően vázlatos kidolgozású, durván faragott, sematikus vonásokkal, de ugyaninnen kerültek elő azok a gondosan megmunkált, mitológiai jelene-
teket ábrázoló domborműves kőlapok, amelyek egy nagy vízmedence burkolatát képezték. Másutt is kerültek elő hasonlóak, oltár előtt ülő asszonyokat, bika és oroszlán – jelképes? – harcát, összefonódó férfiakat, áldozati állatokat ábrázoló ortosztátok.

Az Eblában előkerült kis szobrok III. évezred példányai sumér hatást árulnak el, a II. és I. évezrediek előbb folyamközi, majd egyiptomi hatásról tanúskodnak. Nem csoda, hiszen a térség a szomszédos birodalmak átjáróháza és a sokat tapasztalt kereskedők városai fennmaradhatnak ugyan ezek árnyékában, de csak lazább meggyőződés vállalása esetén.

Ugarit leletei azt bizonyítják, hogy a kor politikai és szellemi nagyhatalmainak szélárnyékában mégis kialakítható valamiféle, a saját meggyőződést az azoktól átvettekkal ötvöző, mindenkinek megfelelő – vagy a nagyhatalmi eszméket nem zavaró – felfogás. Az a II. évezred elejéről származó sztélé – emlékkő – amelyet BAAL tiszteletére állítottak, az isten egyiptomi uralkodó módjára, a legnagyobb felület törvényének megfelelő pózban ábrázolt, kezében buzogánnyal, egyiptomi viseletben, ám a szobrász nem veszi igazán figyelembe az egyiptomi ábrázolási gyakorlatot, és BAAL fején olyan – folyamközi mintájú – szarvkoronát visel, igaz kevesebb szarvval – amilyen az akkád SAMAS istennek jár. Kezében nyíló virágban kezdődő, lándzsahegyben végződő villámot fog – BAAL az ég és föld ura, így kettős természetű, pusztít és terem, ezt fejezi ki a attribútumként kezében fogott villám – töre pedig olyan, amilyent Búbloszban ástak ki a régészek. A valószínű kultikus tárgyként, vagy díszfegyverként használt eszköz nyelén egyiptomi és folyamközi eredetű motívumok keverednek, elkeskenyedő hüvelye pedig a rendelkezésre álló felületnek, vagy valamilyen történetnek megfelelő sorrendben szamaras embert, antilopot, oroszlánt, majmot, kutyt, halat ábrázol. A tört kincselet részeként találták, kultikus tárgy voltára engednek következtetni a mellette talált, két-két ‘szemmel’ áttört arany díszbárdok is, rajtuk *GILGAMES* és *ENKIDU* alakjával. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Fönícia a cédruserdő és *HUWAWA* országa a Folyamköz mitológiájában.

Alalah kultikus életéről a templom romjai közül előkerült leletek tanúskodnak, a domborművek, amelyeken férfi- és nőalakokat, áldozati állatokat lehet látni, a bikaábrázolás több épületszobrászati elemen is felbukkan. A Kr. e. XV. századi hettita pusztítás után épült ‘kis palota’ leletei önállóbb, eredetibb, helyibb tendenciákra utalnak.

A legtöbb és legsokatmondóbb lelet Ugarit területéről került elő. Jól látszik rajtuk az „*egyensúly-politika*”. Híres ilyen értelemben az a dobozfedél, amelyen ATTART istennő – *INNIN-ISTÁR* föníciai megfelelője – tartotta lombos ágat – az életfát – két oldalról két ágaskodó kecske legeli. A derékig meztelen istennő arcát és lábát oldalról, testét szemből lehet látni, az egyiptomi ábrázolási módnak megfelelően. Az érzéki ábrázolási mód nincs ellentétben a helyi kánonokkal, a termékenység-istennőt általában anyaszült meztelenül, aktként szokás ábrázolni. Minden esetre az ugariti emlékeken tartalmi szempontból a mezopotámiai befolyás uralkodik.

Mint a fejezet elején jeleztük, a kánaáni-föníciai térség írott emlékei között vannak más népektől származó és saját emlékek.

A más népektől származó írásbeli adatok az idők folyamán egyiptomi, sumér, akkád, babiloni, asszír, hettita, krétai, görög, héber, római és egyéb forrásokból származnak. Ne feledjük, hogy Kánaán és Fönícia kereskedői mindenütt ott voltak az ókor folyamán, ahol kereskedni lehetett, korántsem örvendtek mindig közszeretetnek, de észre is vették, szóvá is tették, fel is jegyezték mindenütt a jelenlétüket.

A saját emlékek egy része sémi nyelven, de ékírással íródott. Ilyen Ebla vagy Ugarit levéltárának zöme. A Kr. e. első évezred elején már föníciai nyelven és sajátos, eredeti betűkkel íródnak a búbloszi, türoszi, halabi, alalahi agyagtáblák szövegei.

TACITUS az Annalesben azt írja, hogy „A föníciaiak tengerjáró nép voltak, tőlük hozták az írást Görögországba, s így jutottak a hírhez, mintha ők volnának a feltalálói annak, amit csupán átvettek” – mármint az egyiptomiak találmányának, mert szerinte ők találták föl az írást.

Szó mi szó, van ebben némi igazság, mert az 1905 évi, a Sinai-hegyen levő Serebit el Hadim-i HATHOR-templom romjait és az egyiptomi rézbányák maradványait megkutató angol, *PETRIE* vezette expedíció a templomban nem egyiptomi – és nem egyiptomi hieroglifákkal feliratozott – szobrokat talált, majd az egyik tárnából is előkerült 8 darab ismeretlen írású feliratos kő. Honfitársa, *GARDINER*, majd *Hubert GRIMME* szerint ez az általuk ó-sinainak nevezett írás lett volna a föníciai írásbeliség előzménye, az írás fejlődésének útja pedig a következő: hieroglifák → sinai írás → ó-semita írás → északi semita írás → föníciai írás → görög írás. Egy más felfogás szerint a krétai, úgynevezett lineáris A-írás, nem hieroglifikus szótagírásként eredeztetné a föníciait. Egy harmadik vélemény szerint az Ugaritban, mintegy 1400 táján az ékírásból kialakult körülbelül 30 jel lett volna a föníciai ábécé alapja, s van, aki a Búbloszban megalkotott nagyjából 120 szótagjelet, az úgynevezett proto-búbloszi írást érzi a föníciai írásjelek őseinek. A vita még lezáratlan, az minden esetre kétségtelen, hogy máig az ó-semita feliratok számítanak a legrégebbi, tisztán betűírási dokumentumoknak. A legrégebbi észak-semita írásnak, a föníciainak a betűit vették át és alakították nyelvük sajátosságaihoz, látták el a magánhangzókat is visszaadó jelekkel a görögök. A sémita nyelvek íásaiban máig nem jelölik a magánhangzókat, egy segédpont-rendszer könnyíti meg az olvasó dolgát. De erről máskor. Most és itt szögezzük le, hogy a kánaáni-föníciai városok agyagtáblákra vésett levéltárai mind fontos és pontos forrásai az egykori szellemi életnek, ezen belül a vallásos gondolkodásnak. Itt különösen az ugariti levéltár forrásértékét hangsúlyoznánk, a helyi vallásokra vonatkozó információk mellett például az ószövetség Zsoltárok könyvében szereplő versek jelentős része ugariti költemények átvétele, majdnem fordítása...

A térség istenvilágáról föníciai szülő közvetlen források zöme mindennek előtt Ugarit ékírásos tábláin felfedezett, nyugati sémi nyelvű irodalmi értékű mitológiai szöveg, amelyeket későbbi, Kr. e. az I. évezredből származó föníciai nyelvű, búbloszi és türoszi szövegek pontosítanak, végül *PHILÓN Búbliosznak* (645-141) *Cesareai EUSEBIUS* (270-338) közvetítésével ránk maradt, eredetileg *SANKHUNIATHÓNTÓL*, (*valószínű írói álnév*), származó információi. A szír térség hagyományai *LUKIÁNOSZ* (*LUCIANUS*, Kr. u. 120-?) *A szíriai istennő* című munkájában maradtak fenn.

A kánaániták eredeti hitvilágában a termékenység erőit tisztelik, de nem emberhez hasonló alakban, hanem a termékenységet fizikailag megtestesítő tárgyak, (*gabona kalásza, ciprusfa, egyáltalán, zöld fa, bika-, phallosz- stb.*) tisztelete. Ez később – valószínűleg idegen hatásra esőistenek (*BAAL, HADAD, ANAT, ASTART*) alakjaiba olvad bele. A földet Éleknek nevezett isteni lények lakják, akik hegycsúcsokon, szikláknak, forrásoknak, kutaknak, bizonyos – fétis-jellegű – tárgyaknak, a sírok fölé helyezett kőlapoknak, kőtömbökben tartózkodnak. Élek lakják a valamilyen okból kiemelkedő jelentőségű helyeket is, mint amilyen a szövetségkötések, eskü-tételek színhelye, törzsi vezetők sírja.

A termékenység később is megmarad a kánaáni-föníciai vallás központi kérdésének s ezen ne csodálkozzunk, hiszen a terület legnagyobb részén, földrajzilag a szír táblán, amelyet valósággal kettévág az Eufrátesz, ma is csak az öntözéses mezőgazdaság él meg, az ókor óta termékeny telt medencékben. A karsztos fennsíkon nincs víz, az terméketlen. A romok egy kb. 70 km. széles sávban követik az egykor öntözött területeket. Az esőt hozó istenek a kánaáni-föníciai vallás Panteonjának az előterében vannak.

ÉL/IL, ugariti, majd kánaáni-föníciai főisten, az Ég megtestesítője, Ugaritban családjával együtt DÓR ÉL (ÉL, az isten családja), ATIRAT férje, ANAT apja. A termékenység fölött is rendelkező, szelíd, jóságos, bölcs, türelmes a kánaáni-föníciai hagyományban ritka, vidám isten. Könnyen befolyásolható. Mikor BAÁL a főhatalomra tör, JAMM segítségével próbál ellenállni, JAMM legyőzése után elismeri vereségüket és palotát épít BAÁLnak. Ő maga és isteni családja a libanoni Afqá-forrás lakója, szálláshelye „a hegy, két folyó forrása, két mély víz partja”.

Felesége ATIRAT/ASTART/ASZTARTÉ/ASTÓRET/ASTARÓT/ATTARATTE a mezopotámiai ASIRTU, az Ószövetségben ASTÓRET néven szidják (Bír 2,11-23; 1Sám 7,3-4; 1Kir4 11,4-8), a görögök majd ASZTRONOEként fogják tisztelni. Az istenként imádott zöld fa emberi megtestesítője, termékenység- és háborúisten. Istárnak felel meg. Másik, tengerparti neve RUBAT ATIRAT JAM, vagyis A Tengereken Járó Úrnő, Jamm felesége. Az Állatok úrnője is, általában kecskék, más állatok között, könnyű ruhában, meztelen kebellet szokták ábrázolni. Férjétől külön él, szeszélyes hisztérika, késői mítoszai – ezeket a Biblia is tükrözi – BAÁL társaként mutatják be (1Kir 18, 19-40;). Az egyiptomi mítoszokban RÉ lánya volt, a héber hitvilágban ASTÓRET néven az északi tartományokban tisztelték, majd kárhoztatták, pl. Bír 2 11-23, amíg JÓSIÁS király fel nem dúlatta kultuszhelyeit és a tiszteletére állított oltárokat (2Kir 23, 13-14). A tengerparti városok mítoszaiban őt szolgálja a mezopotámiai MARTUNak megfelelő QADES WA AMURÚ, A Tengeri Úrnő Halásza.

ANAT/ATTÁ/ATT/AT, ÉL leánya, BAÁL testvére és felesége, a szerelem és a háború heves, kettős természetű istennője. Négy szárnya van, kezében bárdot és dárdát tart, időnként tehén alakját veszi fel, attribútuma a tehénszarv. A királyi hatalom védelmezője, ábrázolják úgy is, hogy két, karjaival átölelt királyi alakot szoptat. A hükszoszok közvetítésével, mint BAÁL megerőszkolta szűz istennőnek, Egyiptomban is elterjesztették a kultuszát.

DAGAN, a **Bibliában** DÁGON (1Sám 5, 1-4), termékenység- és esőisten, ő találta fel a föníciaiak szerint a búza termesztését és a szekeret. BAÁL apja. Tisztelték az asszírok, a babiloniak, és a héberek is, a partvidéken a filiszteusok főistene volt.

BAÁL a kánaáni-föníciai istenvilág központi alakja, az Ég és a Föld ura, DAGAN fia, ANAT testvére és férje. Sisakos, egyik kezében buzogányt, a másikban villámot tartó férfialakként ábrázolják. Tulajdonképpen a harmadik föníciai főisten JAMM, a Tenger Ura és Mót, az Alvilág főistene mellett. Neve úgynevezett „beszélő név”, személynévnév-pótló, azt a személynévet helyettesíti amelyet nem szabad kimondani, jelentése Úr, ebben a formájában úgymond elrejteti az isten igaz arculatát. A név sokféle helyi változatban és szóösszetételben ismeretes: BAÁL-BIQÁ (*Baalbek névadója, a Biqa völgy a Libanon és az Antilibanon hegység között*), BAÁL-HÁSZÓR (*Hászór Ura*), BAÁL-SZAPÁN (*A Szapán – Hazzi – hegy Ura*), de egyszerűen BAÁL-ZEBÚB (*a Vidék Ura, a BELZEBUB démonnév eredetije*) alakban. Jelzős szerkezetként, sokszor neki szentelt helyiség óvóneveként: BAÁL-BERIT (*a Szövetség Ura, Síkemben, Bír 8, 33;*), BAÁL-CEFÓN (*a Sors Ura, Józs 11, 17*), BAÁL-HÁMON (*a Gazdagság Ura, Én 8,11*), BAÁL-HERMÓN (*a Szerencse Baálja*), BAÁL-MARQÓD (*a Tánc Ura, Libanonban*), ALIJAN-BAÁL, ALIJAN QARDIM (*A Hatalmas Úr, a Vitézek Leghatalmasabbja, Ugaritban*), RAKAB-ARPAT (*a Felhőkön Lovagló, a Viharisten*), Baál-Hammón (*az Áldozati Füst Ura Karthágóban*), BAÁL-ADDIR (*az Erős Baál*), BAÁL-QARNAJIM (*a Két Szarv Ura, utalás a bika-kultuszra*), BAÁL-PEÓR (*Moábban, 4Móz 25,1-9; A Szakadék Ura, a Peór-Hegy Ura, később BELFEGÓR démonnévként*), BAÁLISZ (*ammonita uralkodó nevéként, Jer 40,14*),

BAÁL-PERÁZIM (*átvitt értelemben a Legyőzetés Ura /Helye/*, DÁVID itt győzte le a filiszteusokat, 2Sám 5, 18-20) és így tovább. BAÁL a Szapán-hegyen lakik – *létező hegy az egykori Ugarit közelében* –, abban a palotában, amelyet KOTAR épít neki. Mikor alvilágra távozása után a napistennő megtalálja, ANAT itt temeti el. Maga a hegy szintén isten, a hettita mitológiában a **KUMARBI-mítoszban** van jelentős szerepe.

BAÁL megtestesítője a bika, jelképe a szarv, mint a termékenység istene, bikaként évente egy tehénnel bika formájú utódot nemz, önmagát pótolandó. A Kr. e. I évezred közepe felé, mikor az egész kánaáni-föníciai-szír mitológiát áthatja az asztrális szemlélet, BAAL alakja is BAÁL-SAMÉMMé, az Ég Urává válik, s természetesen a telepés városokban is ilyenképpen tisztelik, nevének van karthágói pun formában, BALSAMEMként.

Alakja az idők folyamán sokfelé egybeolvad HADAD/HADDU/ADAD/ADDU viharistenével, akivel már a folyamközi kultúrákban találkoztunk, mint a sumér ISKUR akkád és későbbi utódjával.

JAMM a Tengert megszemélyesítő, rangban BAÁLnál alig valamivel kevésbé tisztelt főisten, őt segíti ÉL elleni harcában.

MÓT ÉL fia, az alvilág, a sivatag, a szárazság, de az aratás istene is, ő hívja meg BAÁLT az alvilágba. ANAT megöli, testét apróra vágva szétszórja, de MÓT hét év múlva feltámad.

KÓTAR/KÓÜSAR,/KÚSÓR/KUSZÓR, az Ügyes, más néven KÓTAR-HASZISZ – Ügyes-Eszes –, a kézművességek istene, az első hajós. Ő találta fel a vas megmunkálását. Mindezek felül vajákos és jövendőmondó, Krétán, vagy az egyiptomi Memphisz lakója. Ő építi fel ÉL rendeletére JAMM és BAÁL palotáját és csak akkor esik az eső, ha KÓTAR kinyitja BAÁL palotájának tetőablakát.

ATTAR/ASTAR, a Hajnalcsillag. Funkciója szerint a csatornák istene, ATTART férje. Főisten-ambíciói vannak, mikor ÉL elrendeli JAMM palotájának felépítését, ő is palotát követel magának, de ÉL nőtlensége miatt elutasítja. Az ÉL oldalán küzdő JAMM oldalán áll annak BAÁLLal vívott küzdelmében és ez utóbbi halála után ő akar főisten lenni, ezért BAÁL a feltámadása után megbünteti.

PADRIJA/PIDRAJ, avagy BAT-AR, az Esőfelhő Leánya, valamint TALLIJA, az Eső Lánya és ARSZIJ, azaz BAT-JAAB-DÓR, a Téres Vidék Lánya, BAÁL lányai. A JAMM fölötti győzelem éjjelén tartott díszlakomán az italos BAÁL szeretkezik velük.

JERAH/JARIH, holdisten. Felesége NIKKAL, HARHAB istennek, a Nyár Királyának a lánya, akit elsőre tízezer siqlum aranyért, ezer siqlum ezüstért sem adnak az istenséghez (*egy úgynevezett könnyű siqlum ezüst a föníciai városok többségében 14,55 g volt, a babiloni úgynevezett nehéz aransyqlum súlya 16,37 g, a menyasszony ára tehát 136,7 kg arany és 14,55 kg ezüst volt*). Végül, hosszas kérlelésre mégis hozzáadják. Fiúgyermeküket KÓTARAT, a bábák és temetőasszonyok istennője segíti világra. Egyébként **JARIH és NIKKAL mítosza** Ugaritban a házasságkötésekkor a szertartás része volt.

SAHAR és SALIM/SÁLEM, azaz a Hajnali, illetve Esti Szürkület, akár csak a Vetés Örei, ÉL és földi asszonyok gyermekei.

LÓTAN, vagy TANNIN LÓTAN, a **Biblia** LEVIATÁNja (Jób 3,8;41,1; Ézs 27,1) hétfejű, illetve más változat szerint egyszerű tengeri kígyó, BAÁL ellensége a JAMM-al vívott párviadalban, akit a főisten dárdájával szúr át.

ATTART és ANAT istennők alakja olvad egybe Észak-Szíriában a NAGY SÁNDOR utódai uralkodása idejében imádott, arámi nevén ATAR-ATA, görögösen ATARGATISZ, az ISTÁRÉHOZ hasonlóan oroszánoktól örökölt trónusú Szír Istennő alakjában. Askalón városában, a filiszteusok öt nagyvárosa egyikében (*a ma Gaza közelében feküdt, Kr. e. 1270 táján rombolták le*) halfarkú istennőként tisztelték, menekülés közben egy tóba vetette volna magát, s az istenek félig hallá változtatták, a neve ebben az alakjában DERKETO. SZIMIOSSzal való kapcsolatából született volna SZEMIRÁMISZ királynő.

ESMUN, korábban a föld istene, később a gyógyításé. Szépségeért ASZTRTONOÉ istennő szerelmével üldözi, úgy próbál ez elől menekülni, hogy megférfiatlanítja magát, ám az istennő életre kelti. Jelképe – egyben az örökkévalósága is – a farkát harapó kígyó.

ASZTRTONOÉ ATTART istennő görög neve.

ADÓN a sumér DUMUZI neve a föníciai-szír mitológiában – az ‘adón/adóni’ azaz ‘úr-uram’ jelentésű szóból –, szentélye, ahol a vele viszonyt kezdő ATTART férje megölte, a Kr. u. IV. századig az Afqá forrásnál, a Libanon hegységben volt, a forrásból eredő, hajdan ADÓN, görög ADONIS, ma Nahr Ibrahim patak vize vasas-vörös. Az istennő az alvilágból mindig csak fél évre kapja vissza a kedvesét.

Az alvilág istene RESEP/RESEF. Nevének jelentése ‘láng’, a folyamközi NERGALnak felel meg.

A türoszi főisten MELKART/MELQART, ‘a Város Királya’. Valószínű, hogy eredetileg földisten volt, aztán egybeolvadt valamelyik, a térségben megszokott meghaló és feltámadó termékenységisten alakjával. Jelképe a tűz, attribútuma a kettős oszlop, a neki szentelt állatok a sas és az oroszlán.

MOLOCH a legnagyobb föníciai telepesség, Karthágó hadistene. Természetesen az ennek hatalma alatt levő, mintegy félszáz ezer km² terület, több, mint 200 város is félté. Eredetileg a kánaáni-föníciai vallásban előforduló bárányáldozat ‘milk-omr’, latinos feliratozás szerint ‘molchomor’, amely a nagy veszedelmek esetén bemutatott gyermekáldozatot helyettesítette. A görög közvetítésű ugariti mítosz szerint maga a főisten áldozta fel JU/IR nevű fiát a Gé-Hinnóm völgyében. A föníciaiak, pontosabban a MOLOCHot istenként tisztelő ammoniták gyermekáldozatáról a Biblia is elítélően emlékezik meg (2Krón 28,3; 33,6; Jer 32,35;). Ugyanakkor a gyermekáldozat nyomai továbbélnek a héber hagyomány ábrahámi rétegében (1Móz 22). A Gé-Hinnóm név a Pokol megnevezésére szolgáló Gyeheenna névben maradt fenn. A punok háborúiról beszámoló római szerzők megbotránkozva számolnak be azokról a tömeges gyermekáldozatokról, amelyeket az istennek bemutatnak így Szicíliai DIODORUS (Kb. Kr. e. 60 – Kr. u. 15) arról beszél, hogy AGATHOKLÉSZ 300 gyermeket áldoztatott fel Karthágó ostromakor. Más források szerint nem is MOLOCH, hanem TANIT istennő vagy éppen BAÁL tiszteletére égették volna el elevenen a feláldozásra kerülő gyermekeket.

KOLPIA a szél istene, felesége BAAU istennő, fia AIÓN. Ez utóbbi kultúrhérosz, ő tanította meg az embereket a gyümölcsfák termésének hasznosítására. ÉL-ELJÓN, a Magasságos ÉL, görögösített nevén HÜPSZURANIÓSZ az első ház – nádkunyhó – építője, egy másik isten, akinek a tűz feltalálóival együtt csak görögösített neve maradt fenn, feltalálja a téglát és a szilárd ház építésének módját. Megint más istenek a település alapítását és az állattenyésztést, a vadászatot és a halászatot ismertették meg velük, KÓTAR tanította meg őket a vas használatára és a hajózásra, a sót MISZOR (Egyiptom föníciai nevéből), az írást, a gyógyítást, a szekeret Tautosz (az egyiptomi THOT isten nevéből) és így tovább. A kultúrhéroszok mítoszai figyelemre méltó módon követik – természetesen mitikusan – a művelődési kölcsön-elemek valódi útját és a kánaáni-föníciai műveltség-elemek fontos forrásai lesznek később más művelődéseknek.

Mivel a kánaáni-föníciai hitvilág a közös elemek ellenére is szétágazó, divergens a térség politikai széttagoltsága okán, felsorolásuk végén nézzük át, hogy a közös istenek közül kik állnak bár a fontosabb nagyobb-kisebb közösségek kultuszának központjában.

A sémi népek vallásainak központjában az ÉL/IL fogalom, áll, előbb természeti istenek sokaságaként, később egy, közös alakba sűrítve, mint „az” isten, az egyisten. A településeknek saját istenük van, aki rendszerint egyszemélyben kozmikus istenség is, ezek közül a Nap, a Hold, a Föld, A Tenger istenei emelkednek ki. Később egyrészt a regionális főisten, BAÁL helyi színezetet kap, másfelől mellette minden közösségben kiemelkedik a saját főisten is.

Az arámi nyelvterületen – tehát a Damaszkusz fővárossal Kr. e. 1000 körül szerveződött észak-nyugati sémi népek közösségében – házi isteneket tisztelnek. Mivel nyelvüket –

mint lingua francát, közvetítő-nyelvet – az egész térségben használják, más sémi nyelveket háttérbe szorítva, szinte kizárólag ezt használják, a zsidók a babiloni fogság után arámi nyelvű közösséggé alakulnak, *Krisztus* és tanítványai is ezen a nyelven beszélnek, az Ótestamentum kisebb része is ezen a nyelven íródott, pl. Dán 2,4 -7,28. Az Újszövetségből talán a Máté evangéliuma íródott arámi nyelven, de bizonyíték még nem került elő.

Az Iszlám előtti **ó-szír** vallás központjában főként természet- és termékenységistenek állnak: ADAD, ATARGATISZ, BAÁL, ESMUN. Később, a hellenisztikum idején ATARGATISZből Rómaig ismert *DEA SYRIA* válik, BAÁL mellé istennőt kezdenek imádni BAÁLAT néven, s a korábban is meglevő extatikus imádat-elemek átmennek kicsapongásba, nem véletlenül tekinti őt *ILLÉS* próféta (1Kir 18, 17-40) az izraeli vallás fő ellenségének.

A kánaánita vallások elnevezés gyűjtőnév, a föníciai – és pun –, az ugarita, a moabita és a héber vallások, tulajdonképpen a tengerpart menti termékeny sávban elterülő kisállamok-városállamok vallásainak közös megnevezésére.

A **kánaániták** földművesek, isteneik is a termékenység, az eső, a szárazság istenei. Az Élek – ÉL, többes számban ELOHIM – kultusza itt, Kánaánban válik egyistenhitté, itt ismerik meg ezt a Kelet felől a térségbe benyomuló héberek. ÉL, és felesége, ASORA, illetve BAÁL, ADÓN, MELEK, ANAT, ASTART számítanak a legtiszteltebb isteneknek.

Nagyjából a Kr. e. XIII-XII. századtól a föníciaiak Kánaán tengerparti sávjába szorulnak, földművelőkből 200 év alatt fokozatosan tengerésznéppé változnak, Búblosz, Szidón és Türosz a Levante nagy és fontos kikötői, fáj is rájuk a foga a térségben megforduló minden nagyhatalomnak. Meg is hódítják őket sorra. De ez más kérdés. Isteneik előbb földműves-istenek, a természet és a termékenység istenei, aztán városi istenekké, majd tengeri istenekké alakulnak. MELKART előbb a Város Királya, aztán a hajósoknak a hegyfokoknál tisztelt istene. BAÁL megsokszorozódik, van búbloszi, szidóni és türoszi BAÁL, s ugyanő BAÁL-HAMMON-ként Karthágó istene. Ő, ANAT, ASTART, MELEK, ADÓN, ESMUN a fontosabb istenségek. BAÁL ZEBUBOT, Ekron főistenét gyógyító ereje kiemeli a többi város istene közül, valószínű az *‘ellenségem barátja az én ellenségem is’* logikája teszi démonná, a Bibliában a *‘legyek urává’* (2Kir 1,2 -16)

A **punok** – a föníciai városok kirajzásából keletkezett, önállósult, Rómát fenyegető északafrikai gyarmatbirodalom – istenei a föníciai hitvilág helyi színezetű változata. BAÁLBól itt BAÁL-HAMMON néven lesz főisten, Egyiptom közelsége, s a névalak AMONéhoz való hasonlósága megteremti AMMON jósisztenséget. TANIT itt TINNIT néven válik istenanyává, Holdistennővé és termékenység-istennővé, végül MELKART, ESMUN és MOLOCH egészítik ki a karthágói Panteon legfelső, legtiszteltebb sorát.

Ugarit romjait 1929 óta kutatják, ÉL, ASÉRA, ANAT, BAÁL alkotják a hetven gyermekes főisten-családot, amelynek élén ÉL áll, az esztendő atyja, a világhegy lakója. Innen, a világhegyből erednek a folyók, itt a két óceán *„forrása”* is. ASÉRA, a felesége a tenger úrnője, hetven alsóbbrendű isteni gyermeke közül MÓT, az Alvilág és a halál istene a legfontosabb, aki még az istenek élete és halála fölött is úr, különösen hogy annak ellenére, hogy kegyetlen, s szívesen tartózkodik elhagyott helyeken, romokon, szemétdombokon, apja, ÉL kedvence. Harcba áll BAÁLLal, akit az alvilágba ragad magával. Ilyenkor szárazság köszönt a földre, de ANAT kiszabadítja testvérét és szerelmesét az alvilágból, ismét beköszönt a termékeny időszak. BAÁL mellett JAMM, a tenger istene a másik nagyon fontos ugariti isten.

A Holt-tenger keleti partja és a szír sivatag közötti nem túl termékeny vidék volt Moáb országa. Az izraelita törzsekkel rokon moábiak *Dávid* idejében kerülnek a zsidó állam alárendeltségébe (2Sám 8,2.12), ebből a függőségből *Mésa* alatt szabadulnak (2Kir 3,4). *Mésa* Dibónban felfedezett győzelmi sztéléjét Kr. e. 830 táján állították, a 120 × 60 cm-es, úgynevezett moábita kő 24 sora ennek az emléke. A felirat:

Én vagyok Méša, Kemós-Melek fia, a dibóni Moáb királya... és én berendeztem ezt a szentélyt Kemósnak Kirhahban hálából Méša megmentéséért. Mert megmentett engem minden királytól és megmutatta az örömet az én minden ellenségemben... És visszahozta Kemóst a napjaimba... És Kemós azt mondta nekem: Eredj, vedd el Nebót Izraeltől!... Mert Astart-Kemós felszentelt engem.

(Fordította Viola József)

KÁMOS/KAMOS/KÉMOS törzsi, az ammonitákéval közös főistenük volt. Mellette ASTARTE és BAÁL-PEÓR (BELPHEGÓR, 4Móz 25, 1-9) örvendett kiemelkedő tiszteletnek.

Nem zárhatjuk le ezt a kérdéskört anélkül, hogy ne szólnánk bár néhány szót azokról az Iszlám előtti vallásokról, amelyek a térség déli határai mentén és attól keletre élő arab – ugyancsak sémi – népek vallásai. A törzsek világa már a Kr. e. X. századtól kezdve a törzsi kisállamok világává alakul. Ezek kis teokratabirodalmak, **mukarribbal**, áldozó fejedelemmel az élükön. A legrégebb a **sábai** – a Bibliában sébai – királyság, amelynek királynője SALAMON izraeli király bölcsességét akarja próbára tenni (1Kir 10, 1-10), de megemlíthető közülük Minerek (Main), Hadramaut és Kataban is. Később etióp, majd perzsa uralom alá kerülnek. Isteneik legfontosabbja a városállamonként különböző néven tisztelt ATTAR – szinte minden régi dél-arab városban temploma van, így a sábai Máribban az AVVAN-templom, ott ALMAKAHként tisztelik, Hadramautban SZIN egyiptomi holdistenség alakjával olvadt egybe, Katabanban AMM, *‘atyai nagybácsi’* a neve, Minerekben VADD, *‘szeretet’*. Napistenként tisztelik SAMAST és a közös sémi hagyományból ÉL/IL-t. Északon HOBAL/HUBAL, az Ég és a Hold istene emelkedik ki főistenként, ő Mekka istensége, Szobrocskáját amelynek egyik karja aranyból van, a Kaaba melletti ereklyetartóban őrzik és őt jelképezte a vasmeteor is. Ugyanezen térség istenei a Koránban (3,19) Allah lányainak nevezett, de az Iszlám előtt már istennőként tisztelt AL-UZZA – *‘a Hatalmas’* –, MANATH – *‘a Sors’* –, és AL-LAT ; *‘az Istennő’* –, alakját. A második a sorsot testesítette meg, a harmadik Napistennő volt eredetileg. Egész Arábiában félik a félig démon, félig ember DZSINNekeket, akik sokan vannak és később más mitológiák hatására egész alvilági Pantheonba rendeződnek. Szerencsére, bár hosszú életűek, halandók.

Észak-Afrikában a fetisizmus maradványai élnek tovább a szent kövek imádatában, litolátria a Kaaba fekete köve – vasmeteoritja – az Iszlám szent köve imádása, hasonlóképpen a Du-l-Halaszában található tabalai *‘fehér kő’* is.

Korántsem érdektelen a mai Tadmur (Szíria), a hajdani **Palmüra** – jelentős óarab, hellenisztikus görög, majd római, végül keresztény oázis-állam, Zenobia királynő (Kr. u. 268-273) alatt regionális nagyhatalom – vallása. A korai – majdnem kizárólagosan férfi-istenekből álló – istenvilág első alakjai természetistenek, akik a Kr. u. I. századtól asztrálistenekké válnak. Istenhármasokban fordulnak inkább elő, ezekben keverednek a térség kultikus hagyományai, például a babiloni BÉL/BÉLUval azonosított helyi BÓL – egy, **MARDUK**, még inkább ENLIL *‘Úr’* jelzőjéből önállósult isten (a felesége BÉLIT) –, a nyugat-sémi BAÁL-SAMIN és a napisten, JARHIBOL társaságában alkot főisten-galériát. Más hármasban JARHIBOLLal és AGLIBOL holdistennővel alkot istenhármaszt. AGLIBOL és MALAK-BÉL, Holdistennő és Tavasz-isten termékenységű istenpárost alkotnak. Egy késői felirat a nyugat-sémi BAÁL-SAMINT nevezik főistennek, aki irgalmazó isten, időjárás-isten és a világok ura is. Szerencsehozó kis férfiistenek a GADok, tisztelik a föníciai BAÁL-HAMMÓNT, az arab ALILÁT – a Nap és a Szépség istennője – és MANATHot, aki istennőként a Sorsot testesíti meg.

A kánaáni-föníciai hitgyakorlás módja tárgyalásakor induljunk ki általában a sémi vallások gyakorlásának módjából. Már említettük, hogy a sémi istenekkel kapcsolatos hiedelmek leginkább folyamközi mintákat követnek, ezek az istenek általában öntörvényűek,

szigorúak, nem emberközpontúak, ellenkezőleg önző, féltékeny természetűek. Ezt azért bocsájtottuk előre, hogy megértsük, miszerint az áldozatok ezért olyanok, amilyenek: a termékenység-istenek emberarcúvá válásuk, viszonylagos humanizálódásuk után is megőrzik eredeti jellegüket, mint a termékenység letéteményesei, igényt tartanak minden szaporulat elsejére, legjavára, így az újszülött báránnyra, az első kalászra, vagy az elsőszülött gyermekekre. Ennek a teljes alávetettségnek az állapotát fejezik ki az imák és a szertartások is, gondoljunk csak a karthágói gyermekáldozatokra, amelyek akkor is tények, ha közben a legtöbb sémi közösségben áttérnek a nyílt emberáldozatról a jelképesre, amely során általában fiatal állatot, pénzt, szeretett tárgyat áldoznak fel az elsőszülött helyett, avagy az áldozatot valóban vagy jelképesen átvezetik a tűzön.

A sémi istenek ilyen természete magyarázza más istenek kultuszának kizárását, vagy jelentéktelenné való lefokozását, elsősorban a saját kultusz megtartására, ritkábban terjesztésre való törekvést. A rengeteg kisállam, városállam, törzs és törzsszövetség istenei kizárólagosokká válnak, nem engedik egymás tiszteletét, egymás kultuszának átvételét, hiszen az – valós síkon – függést fejez ki, csökkenti a közösség tekintélyét. Van viszont közös sémi hagyomány, így mindenekelőtt az Élek egész térségben való tisztelete. Először a nagy istenek tiszteletébe olvad bele a kultuszuk, mikor azonban egyértelművé válik, hogy a különböző közösségek eltérő, de alapjában közeli nevek alatt végső soron néha még az attribútumokban is hasonló, funkciójukban pedig egyértelműen azonos isteni lényeket imádnak, a korábban helyi érdekű istenségek, az Élek egyetlen általánosított istenalakban öltönek testet, aki a helyi közösségi istenek „királya”, legfőbb, bölcs és mindenekfölött kegyelmes isten, aki valahonnan távolról követi az emberek és a helyi kis istenségek földi, vagy ahhoz igencsak közeli életét és ha kell, beavatkozik ember és kisisten dolgába. Megszületik ELOHIM – az általánosított, egy alakba összevont Élek – fogalma.

Mint már korábban is tettük, az általános vonások mellett vegyük sorra az egyes fontosabb területi egységekre jellemző sajátos jellemzőket. Ezek egy részével, az akkád, az asszír, a babiloni vallások kérdéseinek elemzése során már részletesen foglalkoztunk, az izraeli vallást pedig külön fejezetben elemezzük.

Az arámiak házi isten-tiszteletét már említettük. Itt jegyezzük meg, hogy a térségben gyakorolt vallásról a *Biblia* adatolja a legkorábbi információkat. Az apja, az arámi LÁBÁN házi isteneit ellopó RÁKHEL (1Móz 31, 19) után eredő családfő nem elsősorban a szökést, hanem istenei ellopását nehezményezi (1Móz 31,30). JÁKOB válasza, „Akinél pedig megtalálod a te isteneidet, ne éljen az” szinte ítélettel ér fel. „Rákhel pedig vette vala a házi bálványokat és tette vala azokat egy tevének a nyergébe és rájuk üle; Lábán pedig felhányá az egész sátort és nem találá meg azokat”, írja az *Ószövetség* (1Móz 31, 34) és ebből következtetni lehet, ha egyébre nem, arra, hogy a különvált családot mintegy legitimálják az após házból elhozott istenszobrok, LÁBÁN az után, hogy azokat nem találja, elfogadja JÁKOBOT – és feleségeit egyenjogú és egyenrangú szerződő félnek.

A szír ADÓN – a meghaló és feltámadó termékenységisten – körül a hellenizmus körülményei között sajátos, csak a beavatottak számára érthető és jelentéssel bíró úgynevezett misztériumvallás alakult ki, amelyről később külön is szólunk. Úgyszintén szír térségben, ATARGATISZ anyaság- és termékenységistennő alakja körül, Hierapolisz központtal alakul ki jelentős hatású, nagyobb kultusz, ahol az istennő tiszteletére körmeneteket tartanak, víz-áldozatot mutatnak be. A hellenisztikumban Rómáig jut el *DEA SYRIA* – a korábbi ATARGATISZ – kultusza.

Ugyancsak a térség sajátossága a BAÁL, mint termékenységisten tiszteletére évente tartott többféle ünnepség. BAÁL halálaként élük meg a forró, száraz évszak beköszöntését, BAÁL újjászületéseként a monszun megérkezését, és az extatikus jellegű ünnepség később BAÁL-MARKOD – a Tánc Ura – ünnepségeiben orgiasztikus vonásokat kap.

A kánaániták vallási élete a föld- és szőlőműveléshez kapcsolódott (Bír 9,27). Templomaikat és oltáraikat általában magaslatokra emelték, ez utóbbiak mellett „istenszékét”, „a felállított”-nak nevezett **maccébát/maccébót**, sztélé-szerű emlékkövet állítottak. Oltáraikon házállatokat és madarakat áldoztak, a gezeri ásatások bizonyága szerint kőoltárjaikon mélyedésben fogták föl az áldozati állat véré, nagyobb áldozat esetében a vért az oltárt körülvevő ásott csatornán vezették el. Valószínű, hogy a fiatal állat feláldozása a korábbi emberáldozat helyét vette át, (1Móz 22, 2-13). Szintén égőáldozatként mutattak be terményáldozatot.

A föníciaiak esetében tudjuk, hogy a **‘kalil’** teljes áldozat, a **‘szavat’** és a **‘selem’** könyörgő, illetve hálaáldozat volt, hogy MELEK, ADRAMÉLEK/ADAR, illetve ANAMÉLEK (2Kir 17, 31) tiszteletére „tűzzel égették meg az ő magzatjaikat*” (2Kir 17, 31). A púnok Karthágója, ez a türoszi kirajzás révén alapított, önállósult, nagyhatalommá vált állam vallásáról szóló szerzők, mint már említettük, megbotránkozva számolnak be azokról a tömeges gyermekáldozatokról, amelyeket MOLOCH, mások szerint TANIT istennő vagy éppen BAÁL tiszteletére bemutatnak. Ez égőáldozat volt, az előkelő származású gyermekeket – mások szerint ifjakat – az istenszobor kinyújtott kezébe tették volna az áldozatnak szánt gyermekeket ahonnan az elevenen esett volna a szobor előtti tüzes gödörbe és égett volna el.

Az északi óarab vallás szerves része az évenként kétszer, tavasszal és ősszel szervezett zarándokút – a **háddzs** – az istenségek szent helyeire. A zarándokok útjuk során felkeresik a Mekka környékén levő szent helyeket, amelyeket szent terület vesz körül. A **‘harám’**, vagy **‘hima’** területén minden élőlény, ember, állat, növény védett. Különben is a zarándoklat idején minden, a törzsön belüli és a törzsek közötti ellenségeskedés szünetel. A zarándokok útjuk során önmegtartóztató életet élnek, szertartásos megtisztulás után a **‘harám’**-ban – szentelt helyen – állatáldozatot mutatnak be, majd a bemutatott áldozati állat húsból áldozati lakomán esznek. Mivel a szent helyeken egy vasmeteor, illetve egy jellegzetes formájú „*fehér kő*” a kegytárgy, az ó-arab vallásban a **litolátria** ebben a térségben nem túl gyakori jelenségét figyelhetjük meg – legutóbb Urartu ősvallásában láttuk a nyomait –, a követ megcsókolják, ünnepélyesen körüljárják, megkenik a feláldozott állat vérével.

Délebbre az istenek oltárai az áldozat milyenségéhez vannak alkalmazva, ATTAR oltárai, amelyek előtt italáldozatot mutatnak be gyűjtőnyílással és csatornával rendelkeznek. A kocka alakú kőoltárokon tömjént égetnek áldozatként, és külön oltáron áldozzák föl az állatokat.

Az egész térségben elterjedt a jövendölés, a szentélyek vezetője vagy a főpapnő, a **káhin** illetve a **káhina** nyíllal jövendölnek az istenek akaratát kifürkésztetni szándékozónak.

Palmyrában az áldozatot a templomok lépcsőin és a terasztornyokon mutatták be. Az áldozat bemutatása után szertartásos istenlakomát tartottak, amelyet a papok vezettek. Ezeken a laikusok részvételét a **komrának** nevezett papi testület, áldozóközösség, istentársulat külön meghívójához kötötték.

Mint a fejezet elején említettük, a térség mítoszai közül a legtöbbet Ugarit levéltára őrizte meg, de szépszámmal maradt belőlük a későbbi korokra *Philón Büblisz* közvetítésével és, mint azt az összehasonlító kutatások tisztázták, az **Ószövecség** is sokat megőrzött a közös, óségi hagyományokból.

A **Baál-mítoszok** zárt ciklusának minden szövegösszefüggését még nem sikerült a mítoszkutatásnak maradéktalanul feltárnia, de *Komoróczy Géza* nyomán végigkövethetjük a mítosz fővonalát. BAÁL megszerzi ÉL főhatalmát a világ felett, aki JAMMhoz fordul segítségért. Megvesztegeti JAMMot, azzal, hogy megparancsolja KÓTARNak, hogy az palotát építsen JAMMNAK. ATTAR palotaépítési igényét azonban, az isten nőtlenségére hivatkozva elutasítják.

Az istenek tanácsa úgy dönt, hogy nem akadályozza meg BAÁL és JAMM küzdelmét. Ebben BAÁL győz KÓTAR készítette fegyvereivel. A győzelmi lakomán BAÁL italosan közösül három lányával, ANAT pedig – valószínű, hogy heves természetét bizonyítsa – megöli a vacsoravendégeket. BAÁL csillapítja, magához hívja. ANAT kikészíti magát és BAÁLhoz megy, valószínű, hogy ekkor valósul meg nászuk, amely békességet hoz a földre. ANAT tanácsára ÉL

megengedi, hogy KÓTAR – ATIRAT istennő segítségével – a Szapan-hegyen – felépítse BAÁL palotáját. BAÁL palotája ablakából gúnyos-diadalittasan világgá kiáltja korlátlan uralmát mindenek felett. Így MÓT hatalmát is kétségbe vonja. Követeket küld MÓThoz, aki meghívja magához. BAÁL elfogadja a meghívást, de előbb „*hetvenhétszer, nyolcvannyolcszor*” meghágva egy tehenet, utódot nemz. Ez után udvartartásával – szolgálival, lányaival/feleségeivel – levonul az alvilágba, ÉLnek pedig megviszik a hírt, hogy meghalt. ÉL meggyásolja, maga akar BAÁL után menni az alvilágba, de ebben megelőzi őt ANAT, aki mindenütt keresi BAÁL tetemét. Közben SAPS napistennő rábukkan a holttestre, amelyet ANAT a Szapán-hegyen temet el. A BAÁL trónját elfoglalni próbáló ATTAR kicsi a trónhoz, ezért le kell mondania. BAÁL pótolhatatlan, ANAT tehát lemegy az Alvilágba, visszaköveteli őt MÓTtól. Végül az istennő megöli MÓTöt, darabokra vágja, megperzseli, megőröli, teste maradványait szétszórja a mezőkön, BAÁL megjelenik ÉL álmában, majd élő alakjában megveri ellenfeleit, MÓT hét hónap – más változat szerint év – után feltámad, újra megvív BAÁLLal, de SAPS figyelmeztetésére, miszerint ezért ÉL kizárhatja őt a hatalomból, abbahagyja a küzdelmet, BAÁL pedig visszakerül a trónra.

A terjedelmes mítosz mellékszálai közé tartozik a JAMMAL vívott harc részleteként BAÁL küzdelme LÓTANNal, hasonlóképpen az, amely során ANAT felkeresi a Samak-tó mellett vadászó BAÁLT, akitől fiút szül. Más történet azt mondja el, hogy a Holdisten, JARIH és ATIRAT istennő szolgálai két szarvasmarha formájú lényt szülnek, amelyek elgázolják BAÁLT. Ez ÉL büntetése MÓT halála miatt A megsebesített főisten hét évig szenved sebesülten a mocsárban, végül megtalálják és vizet adnak neki, ettől életre kel. A hetes varázsszám az **Őszövség JÓZSEF-történetében** tér majd vissza a hét szűk és a hét bőséges esztendő fáraói álmának alakjában (1Móz 41, 1-7), azért esztendőös periódusban, mert a kánaáni környezetben nem termékeny évszakok váltakoznak terméketlennel, hanem az évek termékenyebbek, vagy meddőbbek.

Az **ELKUNIRSA-mítosz** hettita eredetű, de Kánaánban is ismerik. Az eredeti történet szerint ASERTU, ELKUNIRSA isten felesége beleszeret a házukban szolgáló viharistenbe, HADADba, és megpróbálja őt elcsábítani, ám ő ellenáll a csábításnak, amiért is ASERTU megfenyegeti. HADAD bepanaszolja ELKUNIRSÁnál, aki azonban a HADADra panaszkodó ASERTUNak ad igazat. HADAD azt mondja ASERTUNak, hogy elpusztultak az istennő gyerekei. Az sírni kezd, hét évig tartó sírása ugyanannyi aszályos évet jelent. ELKUNIRSA mindenért a Viharistent teszi felelőssé. Végül a házaspár szeretkezése megszünteti az ínséget. Helyettesítjük be ASERTU nevét ATIRATéval, az ELKUNIRSAét az ÉLével, HADAD nevét BAÁLÉval és megkapjuk az ugariti történetet. Később, a héber mitológia ASÉRA és BAÁL nevét általában összetartozókként említi.

Sok kisebb mítosz mellett a legkidolgozottabbnak, legösszefüggőbbnek a **DANEL – AQHAT mítosz** tűnik. DANEL/DANI-IL – a név a héber **DÁNIE**llel azonos, Isten a Bírám jelentésű –, egy város magtalan uralkodója. Hét nappal egy áldozat bemutatása után BAÁL megszanja, ÉL kegyelméből felesége, DINITJA fiút szül, akit AQHATnak neveznek el. A fiú felnő. Az uralkodó egy napon vendégül látja az arra járó KÓTAR istent, aki viszonzásképpen a lakomáért íját adja a királynak. Az uralkodó ezt fiának adja. ANAT istennő meg akarja szerezni a fegyvert, nem elégszik meg azzal, hogy AQHAT felsorolja neki az íjkészítés hozzávalóit, hanem a fegyverért cserébe a halhatatlanságot ajánlja fel az ifjúnak. Az elutasítja az ajánlatot és megvádolja ANATot, hogy az nem is rendelkezik az örök élet felett, sőt, bánni se tud az íjjal. ANAT nevetéssel üti el a dolgot, de elhatározza, hogy megbünteti a fiatallembert. ÉL segítségével vadászni hívja AQHATot, s vadászlakoma közben saskeselyűvé változott szolgálja JATPAN – a beszélő név Gyilkost jelent – más sasokkal együtt rátámad AQHATra, kétszer megcsípi annak fejét, s háromszor a füle mögött, mire az meghal. Emiatt szárazság támad, kiég a vetés. DANELNEK lánya, PUGAT – a név Leányt jelent – mondja el az ország tragikus helyzetét, de a király évekig hiába imádkozik esőért, BAÁL – esőistenként – nem jelenik meg.

DANEL egy számár hátán, a kezébe vett kalászhoz fohászkodik, a megjelenő két ifjú elmondja AQHAT halálát. DANEL BAÁL segítségével az égen keringő sasok csoportjából földre kényszerít egyet, azzal, keresi fia földi maradványait. HARGABnál, a sasok apjánál hiába járnak, AQHAT csontjait és haját csak SZAMAL, a sasok anyja gyomrában lelik meg. Ezeket eltemeti, BAÁL haragjával fenyegeti meg az esetleg a sír fölé szállni akaró sasokat, majd hét évig tartó gyászba kezd. Közben a bosszúra készülő PUGAT ruhája alá páncélt vesz, s a nomádokhoz megy, JATPANT felbérelni, segítsen testvérét megbosszulni, anélkül, hogy tudná annak gyilkos voltát. A részeg JATPAN kifecsegi, hogy ő ölte meg AQHATot, PUGAT felháborodása ellenére tovább itatja. Az itt megszakadó mítosz valószínű JATPAN halálával, AQHAT csodálatos feltámadásával végződik.

A **KERET/KURITI mítosz** főhőse KERET/KURITI uralkodó elveszti országát és családját is elpusztul. A gyászoló királynak az álmában megjelenő ÉL ígér segítséget, azt tanácsolja neki, hogy indítson hadat PABIL, Udum királya ellen, s a háború váltságdíjaként csak annak lánya, HURRIJA kezét fogadja el. A király engedelmeskedik, s az istennői szépségű feleség hét év alatt – ! – hét fiút és hét lányt szül neki. Ezért a király fogadalmi ajándékként HURRIJA súlyának többszörösét adja ATTARTnak. Nyolcadik, legkisebb és legkedvesebb fiát JASZIBot/JACCIBot ANAT és ATTART etetik saját tejükkel. Az uralkodó súlyos beteg lesz, és ezzel párhuzamosan ínség sújtja az országot; kimerülnek a magtárak, a raktárak. Fia nem érti, hogy az isteni természetű uralkodót miért sújthatja betegség. ÉL megkönyörül az uralkodón, s hogy a többi istenek nem tudnak rajta segíteni, megteremti SATAQATot – az Elűzöt –, aki legyőzi MÓTtot. A király magához tér, újra elfoglalja trónját és éppen jóízűen lakomázik az elejébe tett bárányból, amikor JASZIB lemondásra szólítja fel. A haragos király HORON istent és ATTART istennőt kéri, hogy büntessék, öljék meg követelőző utódát. A mítosz itt megszakad és rokonmítosz se került elő, amelyből következtetni lehetne a történet végére. Viszont meggondolkodtató, hogy elemei egyes ószövetségi történetek formájában egy másik sémi nép vallása mozzanataiként bukkannak elő. [a JÓBot ért szerencsétlenségek sorozata, ami tetőzik a Jób 1,19 eseményeiben, JÓTÁM uralkodása apja, UZZIÁS helyett (2Krón 26, 19-21), ABSOLON, DÁVID harmadik fiának lázadása megöregedett apja ellen (2Sám 15, 13-16) stb.]. Egyáltalán, az **Ószövetség**, mint a közös óségi hagyományok talán legteljesebb, de mindenképp legrendszeresebb gyűjteménye nyomán sok közös vonás mutatható ki a partvidéki népek – így pl. az ugaritaiak – mítoszai és a bibliai hagyományok között, kezdve a hegyen lakó (Ézs 14, 13-14) ELOHIM alakjával (1Móz 1, 1), amely az ábrahámíta csoport 'hozománya', akinek lakóhelyéről ered Éden négy ágra szakadó folyója (1Móz 2, 10), BAÁL kertje JAHVE Édenkertjéhez hasonlít, JAHVE természete sokban BAÁL jellemvonásaira emlékeztet, harca a LEVIATÁNNAL (Ézs 27, 1), illetve RÁHÁBBAL (Jób 9, 13; 26, 12) az ugariti istenek harcához hasonló. A közös elemek mellett azonban rengeteg eltérő elem van, ez az eltérő fejlődéssel magyarázható, ne feledjük, hogy a régióban szinte városonként mások a hagyományok.

IZRAEL ÉS JÚDA NÉPEINEK VALLÁSA

Izrael és Júda, tehát a Föníciával délről határos térség **zsidó** lakosságának vallásával azért kell részletesen foglalkoznunk, mert a zsidó vallás kérdéseinek megértése nélkülözhetetlen az öt mai világvallás közül még kettő, a keresztény és a mohamedán vallás megértéséhez.

A Föníciától délre eső, a Földközi-tenger, az arab sivatag és a szír puszták közötti területet neolitikumi előzmények után a Kr. e. III. évezred folyamán itt letelepedett kánaánita sémi törzsek nyelvén Kánaánnak nevezték. A fontosabb kereskedelmi utak találkozásánál önálló városállamocskák alakulnak ki, mint Gezer, Meggido, Gaza, Béth-Seán, Lachis, az utaktól távolabb fekvő hegyvidékeken pedig törzsekbe szervezkedett nomád vagy félnomád őslakó embercsoportok éltek. A következő évezred során betelepedett, – a sémi nyelvek keleti csoportjához tartozó, csak közvetett említésekől ismert, de fennmaradt nyelvmélekek nélküli nyelvet beszélő – amurú törzsek mellett hurri csoportok is megjelennek a térségben.

A Kr. e. II. évezredben az amoriták mellett filiszteus, moabita, ammonita, edomita bevándorlók telepednek le és mellettük mind rendszeresebben megjelennek ezen a vidéken az eleinte nomadizáló habiru törzsek.

A letelepedett népelemek mintegy 60, az ásatások alapján ismert – jobbára erősített, a nomádokkal állandó harcban álló – városállamának előképe egyiptomi. A városok egymástól függetlenek, szövetséget csak nagyon ritkán alakítanak ki egymással a települések. Ilyen volt a Kr. e. XV. században a 330 „szír” város *III. THOTMESZ* elleni szövetsége a vesztes megiddói csata előtt. Ez után *EKHNATON* reformjai bukásáig Egyiptom a térség ura, hatalmát csak a hettiták hódításai, majd a *‘tengeri népek’* okozta pusztítások rendítik meg.

A Kr. e. XIV. század folyamán a térségbe észak felől lassan betelepülő félnomád sémi habiru törzsek fokozatosan elfoglalják a terület északi részét. Eredetileg állattenyésztők, de Mezopotámia népeitől eltanulják a földművelést és Kánaán térségében mind gyakoribbak a konfliktusai a szintén földművelő helybeliekkel a terület birtoklásáért.

Etnikailag nem igazán egységesek ezek a törzsek, a *‘termékeny félhold’* országaiban a *habiru* szó – jelentése *‘kóborló’, ‘vándorló’* tulajdonképpen *‘poros’* –, annak a sémita nomád pásztornépeknek a neve, amely állatot tenyészt, karavánokkal járja az utakat, fegyverese annak, aki megfizeti és gyakran a rablástól, útonállástól se riad vissza. Csoportjaik a Kr. e. XIV-XIII. században törzsi szervezetben élnek, törzsszövetségekbe rendeződnek, a más, régebb letelepedett népek elleni harc okán és ebbe a szövetségbe a század vége felé befogadják azokat a – Délnyugat, Egyiptom felől érkező – törzseket is, amelyek magukat izraelitáknak nevezték.

A többféle népességből összetevődő új etnikumnak sem műveltsége, sem hagyományai nem egységesek. A már letelepedettek helyi, kánaánita hagyományokat ápolnak. A Mezopotámia felől hullámokban érkező habiruk – héberek – már földművelők, ismerik a városokat, az ellenük való harc hagyományai elevenek bennük. Ősatyjuk az Ur városában született ÁBRAHÁM (1Móz 12, 1-6), istenük az az ELOHIM, aki leginkább kánaáni-föníciai megfelelőjére emlékeztet. A délről jött törzsek – *Efrájim* és *Manassé* törzsei – legendái Izrael ősatyáról, az egyiptomi rabságról, a szabadító MÓZESRŐL és a menekülésről szólnak, főistenük pedig JAHVE, a szó jelentése kb. *‘létező’*, de a vallástörténészek – a sémi *hvh* gyökből – *‘pusztító’, ‘viharzó’* értelemmel is magyarázzák.

Az első két csoport közös indíttatását nem szükséges magyarázni, hozzájuk csatlakoznak, száz éves időkülönbséggel az „egyiptomi” törzsek. A Kr. e. XI. századra valamennyien megállapodnak Kánaánban. Életük a felbomló törzsi társadalom korára jellemző, mezőgazdasággal, állattenyésztéssel foglalkoznak, a belterjes gazdálkodással megművelt közösségi földek a faluközösség tulajdonában vannak. A közösség vezetője a nászi, papja a

lévita. A törzsek élén kiemelkednek a bírák, fokozatosan ezek kezében összpontosul a bírói és a papi hatalom /*DEBÓRA* (Bir 4, 4-14), *JEFTE* (Bir 11,1-12,7), *SÁMSON*, (Bir 13-16) stb./, majd a törzsek törzsszövetségekbe szerveződnek /*SÁMUEL* (1Sám 7, 15), *GEDEON* (Bir 6, 14-23)/ stb., a harcok folyamán létrejön *JERUBAÁL-GEDEON* OFRA-központú törzsi állama. A harcokban egyes törzsek átszerveződnek, a kutatók egy csoportja feltételezi, hogy LÉVI törzse is e harcok folyamán veszítette volna el eredeti szállásterületét, vált volna anélküli, papi törzssé. Mások feltételezése szerint, akik a 'LÉVI' szó 'csatlakozott' jelentéséből indulnak ki, a törzs később csatlakozott a délről felvándorolt törzsekhez, ezért nem jelöltek számukra ki törzsi szállásterületet. Egyik elmélet sem magyarázza, hogy jövevény, illetve széteső, törzsi, birtokait vesztő közösség létükre miként válhattak papi törzssé, a 4Móz 3, 11-13 értelmében: „*Ime én kiválasztottam a lévitákat Izrael fiai közül, minden elsőszülött helyett a mely az ő anyjának méhét megnyitja Izrael fiai között: azért legyenek a léviták enyéim.*” Vigyázat: nem minden lévita pap is. Csak ÁRON – MÓZES testvére – és fiai papok, a nem ÁRON családjából, hanem a magukat KÉHÁT leszármazottaitól eredeztető, de nem a szintén kéhátita ÁRON családjából származó többi kéhátita lévita a szent sátor kellékeit gondozta és a frigyládát hordozta, végül a másik két LÉVI-fiú, *GERSON* és *MÉRÁRI* utódai a templom körüli alantas szolgálatot teljesítették (1Móz 46,11). A léviták 48 várost kaptak lakóhelyül, a papi tizedből tartották el magukat, ők őrzik és látják el a laza törzsszövetség jelképes központjában, Silóban felállított szent sátor, a vallási központ körüli szolgálatot. A léviták másik csoportja – vándor áldozópapként járja a szállásterületeket, fenntartva és terjesztve Jahve kultuszát, a nomád törzsi hagyományokat.

Kr. e. 1150 körül *SAUL*, a *BENJÁMIN*-törzs vezetője az ammoniták, moabiták, amálekíták és a filiszteusok fölötti győzelmei után elfoglalja Jábés-Gileádot és uralkodója lesz a törzsek szövetségének (1Sám 10-15). Fővárosa Szekkem.

Kr. e. 1010-971 között *DÁVID* uralkodik Júda királyságában. Fővárosa Hebrón. Legyőzi *IZBAÁL/ISBÓSETET*, *SAUL* fiát, egyesíti a két országot. Kiűzi a filiszteusokat Izraelből – elfoglalja Gát filiszteus települést –, majd a kánaánita~jebuzeus Jeruzsálemet is meghódítja és ezt a várost teszi az egyesített állam fővárosává és kultikus központjává. Megerősíti a központi hatalmat, állandó hadsereget szervez, egységes adórendszert vezet be.

971-926 között *SALAMON* uralkodik. Alatta éli fénykorát az új állam. Belpolitikai intézkedései közül kiemelkedik: az ország 12 tartományra való új területi beosztása, amely csak részben veszi figyelembe a korábbi törzsi határokat, közigazgatási reformok, a jeruzsálemi főtemplom felépítése – ezzel csapást mér a nomadizáló hagyományokra, a korábbi sátorszentély helyett kötemplomot állít –, a hadsereg korszerűsítése, lovasság és harci kocsis alakulatok felállításával. Külpolitikájában Egyiptom felé tájékozódik, jó kapcsolatai vannak Türosszal. Halála után kettészakad az állam.

Kr. e. 932-722 között Izrael – az egyesített ország északi része – önálló állam. A déli rész Júda néven Kr. e. 931-587 között önálló.

926-910 között *ROBOÁM/RECHABEÁM* ellenében *JEROBOÁM* egyiptomi segítséggel alapítja meg az önálló északi, izraeli királyságot. Hadat visel az egykori ország déli tartományaiból megmaradt – júdai – királysággal, a moábitákkal, a damaszkuszi arám királysággal, majd az asszírokkal. Igazi sikereket csak *OMRI* (881-871) ér el a moábiták és a damaszkuszi arám királyság ellen. Ő északon, Samariában alapít fővárost.

A kb. a Kr. e. IX. század vége óta létező korai prófétai mozgalom – első képviselői az izraeli *ÁMOS* és *OZEÁS*, pár évtizeddel később a júdai ún. *ELSŐ IZAIÁS* és *MIKEÁS* – amely a már *SALAMON* alatt megjelenő társadalmi igazságtalanságok – a nagybirtokosság és a papság hatalmának nagyméretű megnövekedése, az uzsorások pénzügyi diktatúrája, az adósrabszolgaság elterjedése stb. – ellen lépett föl, az asszír hódítások okozta válságból vallási úton próbálja kiszabadítani az országot. A prófétai mozgalmat támogató erők politikai változásokat kezdeményeznek.

A Kr. e. 845-818 között uralkodó *JEHU* kiírtja mind a két – északi és déli – ország uralkodóházát, de adót fizet az asszíroknak. (Kr. e. 885, a qarqari csata, *III. SULMANU-ASARÍDU* győzelme többek között *AHAB* izraeli király felett).

Kr. e. 732-724 között *HÓSEÁS* király szövetségre lép Egyiptommal az asszírok ellen, *II. SARRU-KÍNU*. Kr. e. 721-ben elfoglalja Samariát, Izrael lakosságának zömét Asszíriába deportálja, helyükbe arámi és Babiloni telepesekeket költöztet. Júda lakossága adófizetés és teljes meghódolás árán megmenekül a kitelepítéstől. Utóbb különféle szövetségekbe bonyolódva igyekszik megszabadulni az asszír kötelezettségektől.

Kr. e. 701-ben emiatt *SZÍN-AHHÉ-ERIBA* megostromolja Jeruzsálemet, de a seregében kiütő pestis megmenti a várost az elfoglalástól – más, regényesítettebb történetet ad elő a 2Kir 18, 13-19, 19, 35 –, ám a valódi következményeket, a fizetett hadisarcot – amely 13,095 tonna ezüstre, 1455 kg aranyra rúgott lévén egy talentum súlya 43 650 g –, és az elcsatolt települések jelentőségét felmérni is alig lehet.

A Kr. e. VII. század prófétái – *JEREMIÁS*, *SZOFONIÁS*, *NÁHUM* és *HABAKUK* – a Babilon jelentette veszélyre figyelmeztetnek, mintegy előkészítik a népet a katasztrófára.

Kr. e. 622 körül enyhülnek a társadalmi nagycsoportok közötti feszültségek, megtalálják a „régí törvénykönyvet”, az adósrabszolgaság időtartamát 6 évre korlátozzák. Erősödik *JAHVE* kultusza.

Kr. e. 612, az asszír nagyvárosok elfoglalása a birodalom pusztulásának előjele volt. Bár 608-ban *II. NÉKÓ* fáraó személyesen vezeti hadseregét Asszíriát megsegítendő és az útját álló júdai uralkodó, *JÓSIÁS* maga is elesik az ismét Meggidónál vívott csatában, az egyiptomi sereg elpusztul *II. NABÚ-KUDURRI-USZUR* seregeinek csapásai alatt. Sőt a balszerencséjére az Egyiptom és az Újbabiloni Birodalom közötti konfliktusba belebonyolódó, az adófizetést is megtagadó *JÓJÁKIN*, majd az utód, *CEDEKIÁS/CIDKIA* tettét megtorlandó, *NABÚ-KUDURRI-USZUR* 587-ben elfoglalja Jeruzsálemet és Júda lakosságának körülbelül ötödét Babilonba deportálja.

Az Asszíriába deportáltak felszívódnak az idegen országban, a Babilonba hurcoltak viszont kisebb-nagyobb csoportokat alkotva még vallásukat is gyakorolhatják. Ekkor lép fel a próféták újabb csoportja, az ún. *MÁSODIK IZAIÁS*, *JEREMIÁS*, *SZOFÓNIA*, *NÁHUM*, *HABAKUK* és *ABDIÁS*. Szinte nehezebb a helyzete a Júdában maradottaknak, ők összekeverednek a betelepített idegenekkel és a hódítókkal, olyannyira, hogy eredeti identitásukat elveszítve, egy új keveréknépet alkotnak, a szamaritánusokat.

A hagyomány szerint a babiloni fogság 70 évig tartott, valójában 52 év után *II. KÜROSZ/II. KURUS* Kr. e. 538-ban visszaengedi hazájukba a zsidókat. Még azt is megengedi nekik, hogy *SALAMON* lerombolt templomát újjáépítsék, így magukkal vihetik a templomból, hadizsákmányként Babilonba hurcolt arany és ezüst kegszereket.

A templom Kr. e. 517-ben elkezdődött újjáépítése *SESBASSÁR/SESBACCÁR* ~ *ZOROBÁBEL/ZERUBBABEL* helytartó, *SEALTIÉL* fia, *JÓJÁKIM* király unokája alatt kezdődik. Mivel a szamaritánusokat kizárják az építésből, ők akadályozzák a munkát, sőt, feljelentik a zsidókat a perzsa udvarban, hogy nem is templomot, hanem várat építenek, lázadásra készülnek. Ezért egy ideig az építkezés megáll, csak 520-ra sikerül az új templomot felépíteni.

A politikai élet helyreállítása *NEHÉMIÁS* műve, ő *HAKÁLIA* fia, aki nem perzsa létére a királyi udvar egyik főméltósága, ebből nevezik ki Júda helytartójának. Munkájában megfelelő társra akadt az *ELEÁZÁR*-leszármazott *JÉSUA/JESUA* főpapban, aki – bizonyos fokig államfőként is –, a helytartóval együtt fundamentalista vallási reformot kezdeményez, majd hajt végre. Újjáépítik és úratelepítik Jeruzsálemet, majd *EZSDRÁS* és *NEHÉMIÁS* vezetésével megkezdődik a szentnek tartott íráskönyvek – *MÓZES* öt könyve, majd sorra a történeti és prófétai könyvek – összegyűjtése, véglegesítése, lezárása. A fogság után ugyanis újabb prófétai hullám lép föl. A kultusz újrászervezése érdekében tevékenykedik *AGGEUS*, *JÓNÁS*, *MALAKIÁS* és *ZAKARIÁS*, és szintén a fogság után keletkeznek *DÁNIEL*, *JOEL*, ILLETVE AZ ÚN. *HARMADIK*

IZAIÁS könyvei, amelyek kevésbé profetikus, mind inkább apokaliptikus írások, a távoli jövőt, a messiási korszakot vetítik előre.

A sorozatos reformok eredményezik zsidók és szamaritánusok végleges szakítását is. A szamaritánusok ellen-templomot építenek maguknak a Garizim-hegyen, a két közösség ellentéte ellenségeskedéssé fajul. Ugyanakkor jelentős zsidó közösség marad Babilonban, Alexandriában, és a térség nagyobb városaiban szintén sok zsidó telepedik le. Nyelvük is megváltozik, Babilonban arámi, Egyiptomban jobbra görög az zsidó közösségek nyelve. Mi több, a fogságból hazatérő palesztinai zsidóság is az arámit használja a mindennapi érintkezésben.

Kr. e. 331 a perzsa birodalom bukásának éve, Palesztina *NAGY SÁNDOR* fennhatósága alá kerül. Viszonylagos önállóságot élvez, sőt, az uralkodótól különféle kiváltságokat is kap, mert az ország önként hódolt meg.

Kr. e. 300-197 között Palesztina az egyiptomi *Ptolemaiosz*-dinasztia hatalma alatt áll, fennmarad viszonylagos önállósága és vallásszabadsága. Ez a szír *SZELEUKIDA* dinasztia uralma alatt korlátozódik, nőnek az adóterhek, *IV. ANTIOKHOSZ EPIPHANÉSZ* (Kr. e. 175-164) a templom kincstárát is kiüríti. Korlátozza a vallás gyakorlását.

Kr. e. 167-ben a *HASMONEUS MATATIÁS* vezetése alatt felkelés robban ki, amelyet 166-tól fia, *JÚDÁS* – ragadványnevén *MAKKABEUS*, ‘kalapácsos’ – vezet. Jeruzsálemet is felszabadítja. *IV. ANTIOKHOSZ EPIPHANÉSZ* halála után a kiskorú uralkodó helyett kormányzó *LÜSZIASZ* visszafoglalja Jeruzsálemet, legyőzi a felkelőket, de birodalmi belpolitikai nehézségek miatt kiegyezik velük, csak adófizetésre kötelezi őket. Ugyanakkor megengedi nekik a szabad vallásgyakorlást, új, törvényes főpapot választhatnak, mi több, *JÚDÁST* meghagyja vezérnek. Az azonban folytatja a felkelést a *HASMONEUSOK* hatalmi céljai elérése érdekében, de hívei elhagyják és hiába fordul a rómaiakhoz segítségért, az újabb szeleukida seregtől vereséget szenved, Kr. e. 160-ban maga is elesik az ellenük való küzdelemben.

Testvére *JONATHÁN* veszi át a felkelés vezetését. Kihasználva a szeleukida birodalom trónviszályait, megszilárdítja hatalmát, 152-ben főpap és egyben kormányzó is, de kihívja maga ellen a politikai és egyházi ellenfelek egész sorát. Utóda testvére *SIMON* lesz (Kr. e. 143-134), aki függetleníti az országot a *SZELEUKIDÁKTÓL*, érdemeiért főpappá és népvezérré választják, de saját veje, *PTOLEMAIOSZ* megöli, hogy maga számára szerezzé meg a hatalmat. Ez nem sikerül neki, *SIMON* utóda fia, *HÜRKÁNOSZ IOANNÉSZ* lesz (Kr. e. 134-104) aki terjeszkedő politikát folytat, elfoglalja Moábot és Szamariát, kötelezi az edomitákat a zsidó vallás felvételére. A *HASMONEUS* dinasztia egész Kr. e. 63-ig uralkodik Júdeában, ekkor az országot elfoglalják a *POMPEIUS* vezette rómaiak, akik az országot Szíriához csatolják.

Mivel a tartomány vezetői beavatkoznak a *JULIUS CAESAR*, majd utódai közötti, a hatalomért folyó küzdelemben, közben Szíriától elválasztott Júdea királyának a Róma-barát *HERÓDEST*, az edomita *ANTIPATER* fiát nevezik ki. Ő megöleti az utolsó *HASMONEUS*-trónkövetelőt, *ANTIGONOSZT*, és Kr. e. 37-ben elfoglalja a trónt. Ez a függetlenség teljes elvesztését jelenti, az idegen, Róma-báb uralkodó kiszabta súlyos adók pedig elszegényítik az országot.

Kr. e. 4-től, *HERÓDES* halála után fiai uralkodnak az ország felett. Még abban az évben felkelés tör ki ellenük.

Kr. u. 6-ban *GALILEAI JÚDÁS* vezetésével létrejön a zélóták, a Róma hatalmát fegyverrel megdönteni szándékozók mozgalma.

Kr. u. 37-44 között látszólag *HERÓDES AGRIPPA* van hatalmon, de az ország igazi birtokosai a rómaiak.

Kr. u. 44-ben a megszállók végleg beolvasztják az országot a birodalomba.

A Kr. u. 64-66 között helytartóskodó *GESSIUS FLORUS* és a római uralom ellen Kr. u. 66-ban kitörő felkelés kezdeti sikerei ellenére a római hadsereg Kr. u. 70-ben végső győzelmet arat, elfoglalja Jeruzsálemet, földig rombolja az államiság szimbólumaként tiszteletben tartott templomot és szinte két évezredre megszünteti a zsidó államot.

Izrael és Júda vallása vizsgálata során nem főként régészeti adatok és néhány – közvetlen, vagy közvetett – írott forrás nyomán kell tanulmányoznunk a térség vallási képzetét. Idestova két és fél ezer esztendő óta létezik egy hitelességét illetően sokat vitatott, egészben mégis monumentális – és koherens, összefüggő – írott szöveg, a **Tenak**, amelyet a keresztények **Ótestamentumnak** neveznek. Mellette több, mint két évezrede kezdődött a másik fontos gyűjtemény, a **Talmud** összeállítása, s ezek mellett csak másodlagos jelentőségük van a régészeti leleteknek.

Kezdjük mégis ezekkel. Nagyjából a *‘tengeri népekkel’* egyidőben lehet kimutatni Kánaán területén Izrael és Júda első törzseit. Vigyázat: itt nem az emberi élet első és későbbi, több ezer éves nyomairól beszélünk. Azok sokkal előbb jelen vannak a térségben, a mezolitikum és a neolitikum térségbeli emberének életéről, vallási eszméiről korábban esett szó. Itt és most a korai héber és izraeli törzsekről beszélünk, azokról a pásztor-, kisebb mértékben földművelő népekről, amelyek a Kr. e. XIV. századtól kezdve jelennek meg a térségben, s amelyek egységes néppé válása a Kr. e. XI. századig fejeződik be. Egyszerű, kisigényű népség ez, legalábbis ezt bizonyítják a mai Tell-al-Kédában, Hácóban, a Golán-fennsík mellett kiásott kunyhók.

Megállapodásuk és egyben politikai tényezővé válásuk első igazi jele egy Lákisban – Tell-Duveir, Jeruzsálem közelében – feltárt, a Kr. e. X. századból származó erődítmény és mellette egy, régebb épült, de a bibliai zsidóktól is használt templom. Ennek szentélyében olyan, sarkain szarvakkal ellátott kőoltár állt, amilyent Megiddóban – másképpen Tell-al-Mutaszalin, ahol a bibliai zsidóság emlékei a XVI. rétegből jól azonosíthatók – fedeztek fel.

Az északi törzseknek nem volt állandó kultushelye, isteneik a föníciai-szír térségben asszimilált előképek szerint hegyormokon, szentnek tartott ligetekben, facsoportokban, források mellett laktak és gyakran állítottak kőoszlopokat, építettek oltárokat, ültettek fákat tiszteletükre. Kánaánban a helyi kultuszokat sokhelyütt beolvasztják saját istenük kultuszába és a szent helyek Izrael istenének egy-egy csodás cselekedete színhelyévé változik. Mórija hegyén ÁBRAHÁM IZSÁKot például egy, már létező égőáldozati oltáron akarja feláldozni (1Móz 22, 2-14).

A déli törzseknek hordozható szentélye van. Ők is tisztelnek bizonyos fákat – 2Móz 3, 2-6 –, hegyeket – 2Móz 14-23 – stb. de JAHVE lakhelye a szent sátor, amelynek pontos – igaz, a kutatók szerint sokkal későbbi, a fogság utáni – leírása a 2Móz 26,27-ben található meg. Mai mértékrendszerben maga az aranyozott deszkákból készült, szőnyegekkel fedett sátor $15 \times 5 \times 5$ m., két részét négy színű, szőnyegekből készült fal választja el, 2:1 arányban. A nagyobb osztat a szentély, benne a szintén fából készült füstölő oltárral, a 12 szent kenyér asztalával és az aranyból készült, mintegy 60 kg. súlyú, hétágú gyertyatartóval. A másik, kisebb osztat a Tízparancsolat kőtábláit, a Törvények Könyvét (5Móz 31, 26), mannát (2Móz 16, 32-33) és ÁRON kivirágzott vesszejét (4Móz 17, 10) tartalmazó, az aranyborjú összetörése után készült (5Móz 10, 1-5) frigyládáé. A szentélybe csak a papok léphettek be, a szentek-szentjébe csak a főpap és ő is csak az engesztelés napján.

A sátrat egy $44,4 \times 22,2 \times 2,22$ m. nagyságú, lenvászonból készült leplekkel kerített *‘pitvar’* vette körül, itt volt az égőáldozatok fából készült, belül homokkal töltött, rézzel bevont, ládára hasonló oltára a folyton égő tűzzel és a szertartásos tisztálkodás célját szolgáló medence. A bevonulás után a frigyláda JÓZSUÉ idejétől SÁMUEL koráig Silóban volt (1Sám 4, 4-17), aztán Kirjáth-Jeárim/Bahalában (1Sám 7, 1-2; 2Sám 6, 2), innen DÁVID idejében került Jeruzsálembe (2Sám 6, 15-17), ahol a király templomot akar építtetni a központi hatalmat megerősítendő (2Sám 7, 2-3) Erre azonban csak utóda SALAMON alatt, pontosabban Kr. e. 966-959 között kerül sor.

Kánaán ókori világbirodalmak peremvidéke volt, ahová csak mérsékelten sugárzott ki az egymást váltó birodalmak központjában és nagyvárosaiban tapasztalható kultúra és civilizáció. Kőtáblák durva rajza, néha vázlatosan jelzett égítést felé emelkedő kezek, primitív

faragású kapuőrző oroszlánok szemléltetik az ezredforduló kánaáni társadalmának civilizációs szintjét. SALAMON ezért, templomát fölépítendő, Föníciából hoz mestereket. Papsága nem lelkesedik, különösebben az ötletért, JAHVE silói szentélye a nomád hagyományoknak megfelelő sátor, hosszú időn keresztül nem épül JAHVENak föníciai mintára kőtemploma. SALAMON idejében azonban ez már, hogy úgy mondjuk, presztízskérdés.

Ma már az ásatás is nehézségekbe ütközne az első templom helyén, így elégedjünk meg az 1Kir 6, 2-35 leírásával:

2. És a ház, a melyet Salamon király az Úrnak építe, hatvan sing hosszú, húsz sing széles és harminc magas volt.

3. És egy tornác vala a ház temploma előtt, a melynek a hossza húsz sing volt, a háznak szélessége szerint; a szélessége pedig tíz sing volt a ház hosszában.

4. És építe a ház on ablakokat is lezárt rostélyzattal.

5. És építe a ház falaira emeleteket köröskörül, a ház falai körül, a szent helyen és a szentek szentjén és készíté mellék helyiségeket körül.

[...]

9. Megépíté ekként azt a házat és elvégezé és befedé a házat gerendákkal és czédrusfadeszkákkal.

[...]

15. És megbélelé a ház falait belől czédrusfával, a ház padlózatától egészen a padlásig beborítá belől fával; a ház padlózatát pedig beborítá fenyődeszkákkal.

16. És építe a ház hátulján egy húsz sing hosszú czédrusfa falat a padlózattól egész a padlásig és építé azt a ház hátulsó részének: szentek-szentjének.

17. Az előtte való szenthely hossza negyven sing volt.

18. Belülről az egész ház merő czédrus volt, kivésett sártökökkel és kinyílt virágbimbókkal, úgy, hogy semmi kő ki nem látszott.

[...]

20. A szentek-szentje belső részének a hossza vala húsz sing, a szélessége is húsz sing, a magassága is húsz sing és beborítá azt finom arannyal; az oltárt is beborítá czédrusdeszkákkal.

21. És Salamon beborította a házat belől finom arannyal és arany láncot vont a belső rész előtt, a melyet szintén bevont arannyal.

22. Úgy, hogy az egész ház be volt vonva merő arannyal, sőt az oltárt is a mely a szentek-szentje előtt volt, egészen beborítá arannyal.

[...]

30. És beborítá még a ház padlóját is arannyal kívül és belől.

31. És a szentek-szentjének bemenetelén csinála ajtót olajfából, az ajtófélfák kiszögellése egy ötödrész volt.

32. És két ajtószárnyat olajfából és metszete reájok Kérubokat, pálmafákat és kinyílt virágokat és beborítá azokat arannyal; a Kérubokat és a pálmafákat is megaranyoztatá.

33. E képen csinált a templom szenthelyénél is négyszeletű ajtófélfákat olajfából.

34. És csinált két ajtót cziprusfából és az egyik ajtón is két forgó ajtószárny volt, a másik ajtón is két forgó ajtószárny.

35. És metszete azokra Kérubokat és pálmafákat és kinyílt virágokat és beborítá arannyal, rá alkalmaztatva azt a metszésre.

36. Azután felépíté a belső pítvart három rend faragott kőből és egy rend czédrusgerendából.

(1Kir 6, 2-36; Károli Gáspár fordítása)

Jeruzsálemi viszonylatban valóban fényűző, pompás épület lehetett SALAMON temploma, de a Folyamköz birodalmi fővárosaiban, nagyvárosaiban levő templomokhoz képest bizony, mi tagadás, falusias, vidéki épületecske volt. Egy bibliai könyök – sing – 44,4 cm. A 60 könyök hosszúságot, 20 könyök szélességet, 30 könyök magasságot méterre fordítva 26,60 m. hosszúságot, 8,8 m. szélességet, 13,32 m. magasságot kapunk. Az előtér nagysága $8,8 \times 4,4$ m., a szentek-szentje $8,8 \times 8,8 \times 8,8$ m volt, a szentélynek egy $17,46 \times 8,8$ m. nagyságú terület maradt. A világosság rácsos ablakokon jutott be az épületbe – közvetve azt is megtudjuk, hogy akkortájt a házak nem bővelkedhettek ablakokban, ha a **Királyok 1. Könyvének** írója fontosnak tartja azokat megemlíteni –, a főépületet melléképületekkel építette körül – emlékezhünk erre más, környékbeli, de indoeurópai népek templomépítési gyakorlatából –, emeleteket épített az épületre, a fedélszerkezetet, a tetőt, a falak belső borítását az illatos, szépen megmunkálható, drága, külföldről behozott – bübloszi – ciprusfából készítteti, lepadlóztatja a templomot fenyődeszkával – ez se lehetett túlságosan gyakori –, a szentélyrész hátsó falát is cédrussal lambériáztatja ki, miközben az építők az aranybevonattal se takarékoskodnak. Virágmintás és alakos, faragott kétszárnyas ajtók könnyítették meg a tömeg beáramlását a templomba és a viszonylagos nagyság, a jó illat, a sok arany feltétlenül elkápráztatta a nem igazán városias híveket. Még a babiloni fogság prófétaiból is kibuggyan a nagyváros fényűzését, életmódját, embereit, a világvárosi másságot kárhoztató vidéki.

SALAMON temploma – mai fogalmakkal élve – egyszerű szerkezetű csarnoktemplom lehetett, előtérre, szentélyre és egy, a frigyládát tartalmazó részre tagolva. Az épület oldalfalait három oldalról körülépítették és a nagyobb funkcionalitás végett három emeletet húztak rá. Benn a templomban a tér 2:1 arányban oszlott meg a szentély és a frigyláda fülkéje között. Ez utóbbit valószínű, hogy gazdagon díszített cédrusdeszka fallal választották le, különben nem lenne értelme a 1Kir 6, 19-20-nak:

*19. És a szentek-szentjét építé a ház belső részében, *hogy abba helyeztesse az Úr szövetségének ládáját.*

20. A szentek-szentje belső részének a hossza vala húsz sing...

(1Kir 6, 19-20, Károli Gáspár fordítása)

A hátsó résznek olajfából bejáratot, fenyődeszkából ajtószárnyakat csináltatott, eléje cédrusfából állított arannyal bevont oltárt, s minden farészt gazdagon díszített faragásokkal.

A templom északi oldalán oszlopcsarnok állt, amelynek két oszlopa nevet is viselt, az épületegyüttest udvar vette körül, itt állt az égőáldozati oltár és a „réztenger” a papok szertartásos mosakodására való medence. Az egészet külső udvar övezte, a hívek számára.

Ha tovább olvassuk a **Királyok 1. Könyvét**, láthatjuk, hogy SALAMON világi építkezései – a királyi palota, a hozzáépített közhasznú és magánjellegű épületrészekkel együtt – arányaiban, méreteiben, az építés módjában illeszkednek ahhoz, amit a templomépítkezéről ír az események megörökítője. A felemelkedőben levő új hatalmi központ, a király székhelye méltó kellett legyen bár a partvidék és a környező kisállamok székhelyeihez. Sőt, pompázatosabb azoknál. A régészeti adatok azonban tisztas jómódról, de nem fényűzésről tanúskodnak. A korabeli nagyvárosok, Megiddó és Szamária legfeljebb palotaromjaikban árulják el uralkodóik halvány igyekezetét aziránt, hogy utolérjék a környező kiskirályok élet-színvonalát, de **ILLÉS** próféta felrója az 1Kir 22, 39-ben **ACHÁBNAK** az „*elefántcsont palota*” valójában elefántcsont lapocskákkal berakott, aranyozott bútorokkal berendezett palotáját, amit értsük nyugodtan a nomadizálásból alig 200 éve kinőtt pásztornép fundamentalista hagyományaihoz ragaszkodó ideológusa rosszallásaként.

Ám se *ILLÉS*, se más nem rója fel az uralkodóknak, hogy *SALAMONTól* kezdve az ország és a mindenkori uralkodó hatalmát a templom berendezésével, az annak adományozott kincsekkel szemléltették. Már a *HIRÁMMal*, a Tirusbeli rézöntővel készítettet oszlopok, nagy és kis bronzmedencék, egyéb öntött bronztárgyak (1Kir 7, 13-14; 15-46) ilyenek voltak. Ne feledjük, hogy a bronz stratégiai nyersanyag ebben a korban, az, hogy fegyverek helyett nagyméretű templomi berendezési tárgyak készülnek ebből az anyagból és a megjegyzés, miszerint „*És mindezeket az edényeket SALAMON méretlen hagyá a réznek felettébb való sokasága miatt*” (1Kir 8, 47) a király hatalmát és kegyességét hivatott bizonyítani. Az aranykincsek felsoroló 1Kir 7, 48-51 szintűgy. Mikor Kr. e. 722-ben a ország kettészakad, Júda ezeknek a kincseknek egy részéből fedezi az Asszíriának küldött adót (2Kir 18, 9-15), lakói ezen az áron menekülnek meg az asszír kitelepítéstől. Mikor viszont a Kr. e. VI. században a rossz oldalon avatkoznak be Babilon és Egyiptom hatalmi konfliktusába, Kr. e. 587-ben „...*feljött NABUKONODOZOR, Babilónia királya minden ő seregével Jeruzsálem ellen, és táborba szállott ellene és köröskörül ostromtornyokat építettek ellene.*” A 2Kir 24, 8-16; 25, 2-17 részletezi az ország és a templom veszteségeit, ezek helyi mércével mérve jóvátehetetlenek. A babiloni fogság befejeződésekor azonban a hadizsákmány jeruzsálemi kegytárgyakat *KÜROSZ* visszaadta a hazatelepülőknek a templomépítési engedéllyel együtt (Ezsd 5,13-17; 6 3-5), perzsa mértékkel mérve valószínű inkább megérte csillapítani a kedélyeket, vállalva a hazatelepítés, a templom újra felépítése, a templomi kincstár visszaadása okozta nehézségeket, mint egy Babilonba már jól beépült és szervezkedésre képes közösség esetleges ellenálló mozgalmát. Kérdés, hogy mik voltak a visszakapott kincsek, csak a kegytárgyak és templomi edények, vagy az elhurcolt berendezési tárgyak is. Hajlunk arra, hogy az első változatot higgyük, különben is, a tört bronzként, illetve nemesfémként elvitt zsákmány biztosan nem került vissza, azt 50 év alatt feldolgozták.

A *SESBASSÁR/ZOROBÁBEL* helytartó és *JESUA* kezdte templomépítés *AGGEUS* és *ZAKARIÁS* próféták sürgetésére 515-ben fejeződik be. „*CZIRUS király első esztendejében CZIRUS király parancsolatot adott Isten házára nézve, mely Jeruzsálemben van, hogy e ház építtessék meg, oly helyül, hol áldozatokat áldoznak; s alapzati felemeltetvén magassága hatvan sing, szélessége is hatvan sing legyen.*” (Ezsd 6, 3)

Figyelemreméltó a kitétel „*hol áldozatokat áldoznak*”, azaz a régi templom helyén. Ez lehet az egyik magyarázata a samaritanusok ellenkezésének, bár erre csak utal – talán – az Ezsd 4, 2. A templom, méretei is nagyobbak, mint a *SALAMONÉ* volt. A hosszát nem ismerjük, de szélessége és magassága egyaránt 60 sing, 26,64 m., ami háromszorosa a réginek, talán *KÜROSZ/KURUS* jóakarátát bizonyítandó, amellet, hogy vállalja az építési költségeket: „...*tudniillik, a király folyóvízen túl való adójának kincseiből pontosan költség adassék ama férfiaknak és pedig félbeszakítás nélkül.*” (Ezsd 6, 8)

A templomot *NAGY HERÓDES* korában, Kr. u. 20-ban újjáépítik, és kitoldják. A munka a főépületen 10 évig tart, a melléképületeken Kr. u. 64-ben még dolgoznak. Legkülső részébe, amelyet a népek udvarának is neveztek, az idegenek, tehát a nem zsidó vallásúak is beléphetnek, az 1,5 m. magas kökerítéssel védett második udvarba azonban már csak a zsidó vallás hívei léphettek, kívül a nők, beljebb férfiak. A legbelső udvar a papoké volt. Ebben volt maga a templom, a szentek-szentjében megemelt talapzat volt az 586-ban eltűnt frigyláda helye. A heródesi templomot Kr. u. 70-ben a Jeruzsálemet elfoglaló római katonák *TITUS* szigorú parancsa ellenére feldúlták és leégették.

Mivel a kultusz legfontosabb cselekményét, az áldozat bemutatását a kitelepítettek már a babiloni fogságban nem gyakorolhatták – *SALAMON* templomát, az egyetlen templomot a hódítók porig égették, a frigyláda eltűnt, a közösségek a fogságban nem építhettek templomot –, megkezdődik a zsinagógák építése.

Először a Kr. e. 246-221 között élt *III. PTOLEMAIOSZ* uralkodása alatt készült felirat tudósít zsinagóga létezéséről. A zsinagóga nem templom, hiszen nem áldozat bemutatására

szolgál, annál inkább olyan hely, ahol a közösség tagjai összegyűlhetnek imádkozni, énekelni, hitüket dicsőíteni, az ifjúság pedig megtanulhatja a hit előírásai szerinti törvényt. A pap mellett már Babilonban tekintélyhez jutott a zsinagógabeli **rabbi**, a tanító. A fogság után, a hazatelepülők felépítik ugyan a zorobábeli, majd a heródesi templomot, de mellettük megmarad a zsinagógaépítés gyakorlata, sőt egyre fontosabbak lesz, hiszen templom csak egy van, a távoli Jeruzsálemben –, említettük, hogy a hellenisztikumban Babilonban, Alexandriában, más, kisebb városokban erős zsidó vallási közösségek jönnek létre, amelyek tagjai életükben egyszer, ha eljutnak Jeruzsálembe. Mi több, még Palesztina lakói is évente egyszer, **pészah** – húsvét – ünnepén, ha mehetnek templomba, máskor számukra is a zsinagóga jelenti az ünnepnap istentisztelettel való megszentelését. Ott a megszokott rend szerint közös imával, a szentírásból való felolvasással, igehirdetéssel, illetve Isten dicsőítésével ünneplik meg a jeles napot. Ez ébren tartja a vallásos érzelmet, de azt is eredményezi, hogy a diaszpóra zsidósága közösségi élményként élje meg vallási és etnikai másságát, megőrizhesse identitását. Érthető hát, hogy már a második templom idejétől kezdve megnövekedik a zsinagógák és a rabbik szerepe.

A legkorábbi épen megmaradt későókori zsinagóga a Kr. u. III-IV. század fordulójáról maradt fenn a mai Kefár Náhumban, az ókori Kapernaumban, de Palesztinában több, a Kr. u., II-VI. századból származó zsinagógát találtak a régészek. Az épületeket általában Jeruzsálem felé, keleti irányba tájolják (Dán 6, 10), a rituális mosakodás lehetőségének megkönnyítése miatt lehetőleg víz közelébe építik. Az imahelyiségbe vezető bejárat gyakran lennebb van, mint az utca járósíntje, hogy a híveknek eszébe juttassa a Zsolt 130, 1 kezdősorát, „*A mélységből *kiáltok hozzád Uram!*”. Az előcsarnokban a rituális mosakodáshoz szükséges kellékek vannak, az imaterem keleti falában, vagy amellett a Tóra-tekerceket védő fali-fülke, később szekrény található, ezt függöny, a **pároket** takarja el a közösség szeme elől. Előtte örökmécs – nér támíd – ég, mellette van **hanuka** idején a **menóra**, a hétágú gyertyatartó helye. A tóraszekrény déli oldalán van az **ammúd** – jelentése ‘*oszlop*’ –, a **Tóra** felolvasásának helye (az 5Móz 31, 11 szerint). A zsinagóga közepén áll az emelvény, a **bíma**, későbbi, arab eredetű kifejezéssel az **almemor** – eredetileg ‘*emelvény*’, ‘**Al-mimbar**’ – a „*mecsetszószer*”. A középkor óta férfiak és nők elkülönítve vesznek részt az istentiszteleteken, a nőket a karzaton, de legalább képletes ráccsal elválasztott külön teremrészben helyezték el, Sopronban például a XIV. századi zsinagógában külön teremből, ablakon keresztül követhették a szertartást.

A legtöbb zsinagóga mellett van **geniza** – őrző-, rejtékhely – a kultusz számára már használhatatlan Tóra-tekercek, egyházi dokumentumok, szertartási kellékek számára, ezek, mint az 1763-ban feltárt fosztáti (*Kairó*) geniza, ahol legalább 100.000 iratot és irattöredéket fedeztek fel, fontos vallástörténeti dokumentumokat őrizhetnek.

Mivel az ókori zsidó vallásról mindmáig legpontosabban azokból az írott szövegekből tájékozódhatunk, amelyek gyűjteményét **Ótestamentum**, másképpen **Ószövetség** címmel a keresztények is szentnek és isteni eredetűeknek tartják, ideje ezekkel közelebbről megismerkednünk.

A **héber Biblia** a **Talmud** szerint 24 könyvből áll, JOSEPHUS FLAVIUS, a szétszórás körüli eseményekről tudósító zsidó-római történetíró 22 könyvről beszél, manapság 39 ilyen könyvet tartanak nyilván. Mindenkinek igaza van, mert eltérő korokban más-más beosztás szerint számolták az Ótestamentum könyveit.

A zsidók három nagy csoportját tartják számon az Ótestamentum iratainak. A **Tóra** – **Törvény**, görög címén a **Pentateukhosz** – **MÓZES öt könyve**, a **Teremtés**, a **Kivonulás**, a **Lévíták Könyve**, a **Számok Könyve**, és a **Második Törvénykönyv**, a **Berésit**, **Semót**, **Vajiqra**, **Bemidbár**, és a **Debárim**. A **Nebiim**hez – **Próféták** – tartoznak az ún. „**korai próféták**” (**nebiim risónim**), **JÓZSUÉ**, a **bírák könyve**, **SÁMUEL I., II.**, a **Királyok I., II.**, a „**későbbi próféták**” (**nebiim aharónim**), **ÉZSAIÁS**, **JEREMIÁS**, **EZÉKIEL** és a **12 kis próféta**

(tré aszar). A Ketubim – Szent Írások – magába foglalja a Zsoltárok Könyvét – Tehillim –, a Bölcsesség (Példabeszédek) Könyvét – Misle –, a JÓB Könyvét, az Énekek Énekét – Sír ha Sír –, RUTH Könyvét, a Siralmak Könyvét – Ékat –, A Prédikátor Könyvét – Kohelet –, ESZTER, DÁNIEL, NEHÉMIÁS könyveit és a Krónikák két könyvét. Az Énekek Énekétől ESZTER könyvéig terjedő öt könyv neve Megillót-tekercs, ezeket olvassák fel a nagy ünnepeken: az Énekek Énekét húsvétkor, a RUTH Könyvét pünkösdkor, a Siralmak Könyvét a templom elpusztításának emléknapján, a Prédikátor Könyvét sátoros ünnepen, ESZTER Könyvét purimkor.

Időszámításunk kezdetekor a zsidók között kétféle Ószövetségi gyűjteményt használtak. Az egyik az alexandriai kánon – a szó itt ‘szabályt’, ‘mérce’ jelent –, amely a Kr. e. II.-II. században jött létre. Ez görög nyelvű, az ezredfordulóig folyamatosan egészítették ki. A másik, a palesztinai kánon, amely a Kr. e. I századig jött létre, s EZSDRÁS és NEHÉMIÁS, mint utolsó hiteles próféták könyveivel fejeződik be. Ezt maradéktalanul csak Kr. u. 90 körül, a jamniai zsinaton zárták le.

Az Ótestamentum könyvei eredetileg héberül íródtak, kivétel néhány rövidebb arám nyelvű rész. Van csak görögül, az alexandriai kánon szerinti szövegben fennmaradt rész – a palesztinai kánon nem tartalmazza a TÓBIÁS- és ESZTER-könyvet, a MAKKABEUSOK két könyvét, a Bölcsesség Könyvét, illetve a JÉZUS, SIRÁK fia könyvét –, ezekből két könyvet – a MAKKABEUSOK második könyvét és a Bölcsesség könyvét – eredetileg görögül írtak.

A bibliai héber nyelv – az óhéber – legrégebbi emléke DEBÓRA és BARÁK dicséret-éneke, a Bir 5, 2-31. Ez idő tájt még beszélt nyelv, amely talán a helyi ó-kánaáni és a honfoglalók arámi nyelve keveréke. A babiloni fogság után a héber istentiszteleti, illetve irodalmi nyelvvé vált, amelyet jóformán csak a rabbik ismertek. Hasonlóképpen volt ez az írással is. A babiloni fogság előtt a héber szövegek leírására a föníciai betűket használták, attól kezdve a szögletes arám írás járta.

A legrégebbi, Kr. e. II.-I. századi héber nyelvű kéziratok, mintegy 600 Ótestamentum-töredék, 173 kézirat – az ESZTER Könyve kivételével a teljes ÓT-szöveget rekonstruálni lehetett belőlük –, 1947-56 között, a Holt-tenger északnyugati partvidékén, az esszénusok elrejtette Khirbet-Qumrán-i leletgyűjtésből – az ún. Holt tengeri tekercsek közül – kerültek elő. Azelőtt a szintén századunkban felfedezett, a Kr. e. II. századból származó NASH-papírusz 25 sora, rajta a Tízparancsolattal (2Móz 20, 1-17) és a Halld Izrael kezdetű imával (5Móz 6, 4-5) számított a legrégebbi héber szövegnek.

A szamaritánus Tóra nyelve héber, írásmódja szamaritánus, a fennmaradt, későbbi másolatok a nyelv Kr. e. IV.-I. századi állapotát őrzik.

A babiloni fogság után Babilonban és Palesztinában az arám, Egyiptomban pedig a görög lett a zsidó közösségektől beszélt nyelv. Így nem értették a héber nyelvű szent szövegeket, pedig ez nélkülözhetetlen volt az istentiszteletekbe való bekapcsolódáshoz. Idő-szerűvé vált lefordítani arámra, illetve görögre a héber szöveget. Először szóban fordítottak, a magyarázat előtt. Később ezt leírták, létrejöttek az arámi targumok – ‘tolmácsok’ –, amelyek a fordítás mellett a szöveget is értelmezték. A Holt tengeri tekercsek között egy, a JÓB könyvéhez és egy, a Léviták Könyvéhez kapcsolódó targum van. Késői, már a Kr. u. III-V századból származók az ONKELOSZ-targum és a JONATÁN-targum.

Kr. e. a III. században, Kr. e. 250 körül – az ARISTES-levél legendája szerint egy évszázaddal korábban, I. PTOLEMAIOSZ (? – Kr. e. 283) parancsára – készült a Septuaginta, rövidítve LXX, vagy ‘Hetvenes fordítás’ a héberből görögre a legenda szerint 72 tudós rabbitól fordított Tóra. Kicsit pontatlan, hellenisztikus, ez szükségessé tette később az új fordításokat, ezek közül THEODOTIONnak az I-II. század fordulóján készült fordítása a legpontosabb.

Ugyan megértés-okokból még a Kr. e. I. században készült el a Tóra szamaritánus nyelvű fordítása, illetve, a II. században, héber eredeti után, de a Septuaginta szövegét felhasználva a **P'shitta**, a **szír** fordítás.

A zsidó vallásos irodalom második legnagyobb klasszikus műve a **Talmud** – 'a Tanítás', a héber '**lámád**', '*tanulni, tan*' szóból. A különféle ótestamentumi könyvek kommentárjait tartalmazó, a zsidó vallás egyes törvényeit ismertető-magyarázó, a bibliai elbeszélések erkölcsi tanulságokkal kiegészítő munka kb. 2500 szerzőtől származik, a Kr. e. I. századtól a Kr. u. V. századig született, mintegy 6000 oldalas gyűjtemény, amely két részből, a régebbi **Misnából** és az újabb **Gemarából** áll.

A **Misnát** – a héber '*ismétlés*' értelmű szóból – a **Tenak**, tehát az Ószövetségnek megfelelő szent könyvek '*írott tana*' mellett kialakult '*szóbeli tan*' Kr. u. a III. században foglalták először írásba. Témája a Tenak megszabta törvények értelmezése, ezek alkalmazásának módja és kiegészítése. A hat **szedárimot** magába foglaló gyűjtemény alcímei és témái: a **Zeráim** (*Vetések*), a földművelésre vonatkozó előírások, a **Móéd** (*Ünnepek*), ezekkel kapcsolatos Ószövetségi szabályozások könyvei, a **Násim** (*Asszonyok*) a házasságkötésre vonatkozik, a **Nezíquim** (*a Károk*), az Ószövetség polgárjogi és büntetőjogi előírásait értelmezi, a **Kodasim** (*Szent Dolgok*) a kultikus, így az étkezési szabályokat, a **Toharó** (*Tisztaság*) a tisztasági törvényeket magyarázza. Az összesen 63 értekezés 525 fejezetre oszlik, amelyek mindegyike tantételekre van tagolva, a hajdani szóbeli tanítás könnyebb rögzíthetősége érdekében.

A **Gemára** – a héber '*megtanult, befejezett*' értelmű szóból – a Misna tételeinek a kommentárja, tehát az értelmezés értelmezése. Két változata van, a Kr. u. IV. században, 360 körül befejezett, öt hittudós-nemzedék munkáit tartalmazó palesztinai, vagy **jeruzsálemi Gemára**, és egy, kb. Kr. u. 500 körül, Babilonban készült, 7 kommentátor-nemzedékre kiterjedő ún. **babiloni Gemára**. *Attól függően, hogy a Misnához melyik Gemárát csatolták, beszélünk jeruzsálemi vagy babiloni Talmudról.*

A Talmudban foglaltak törvényi részei **halakha**, az elbeszélő-erkölcsi részei **aggáda** névben is ismeretesek. Ha ugyanezek a bibliai szövegek sorrendjében – exegétikus szempontok alapján – követik egymást, akkor a **Midrásokról** beszélünk – a héber '*értelmezés*' jelentésű szóból –, ezek többnyire a Kr. u. III.-VI. század közötti időszakban keletkeztek.

A Misnába be nem került, szájhagyomány útján megőrzött tanítások a **Barajta** (*a Találhatón Kívüli*) és a **Tószefta** (*a Hozzácsatolt*) néven ismert gyűjteményekben találhatók.

Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy a zsidó vallásos irodalom legújabb, Kr. u. 1800-ig terjedő rétegét az ún. **rabinikus irodalom alkotásai** teszik ki, ide tartoznak a **chászid szerzők írásai és a kabalisztikus irodalom**.

Természetesen nem kerülhetjük meg itt az **Ószövetség valóság tartalmával kapcsolatos kérdés** megválaszolását, bár ennek feltevését későbbre, a kereszténység kérdésével foglalkozó fejezetre is halaszthattuk volna. Távol áll tőlünk az is, hogy valamiféle elhamarkodott következtetésre juthassunk megválaszolása kapcsán, ilyennek a levonásához hiányzik a szükséges képzettségünk. Épp ezért csak jelezzük, hogy a **kérdéssel teológiai oldalról a szentírástudomány, a világi szaktudományok részéről a bibliakritika foglalkozik**.

A **biblicum**, vagyis a **szentírástudomány** a Bibliával – így annak Ószövetségi, tehát „közös” részével, mint a kinyilatkoztatás forrásával – foglalkozó teológiai tudomány ókori zsidó hagyományokra megy vissza, a bibliamagyarázat a targumokkal kezdődött és a Talmuddal folytatódott. *A korszerű szentírástudomány kánontörténelemmel, szövegtörténelemmel, szövegmagyarázattal foglalkozik, segédtudományai a bibliai földrajz és történelem, a bibliai régiségtan, a bibliai nyelvtudományok, bibliai néprajz stb.*

A **bibliakritika a történelemkutatásban alkalmazott világi módszerekkel vizsgálja a Bibliát**, SPINOZÁTól kezdve *emberi alkotásként*, a XIX. század közepétől, a *térség szakszerű régészeti kutatásai kezdetétől beágyazva azt a történelmi-népismereti-mitológiai-irodalmi*

valóságba. Ugyanakkor **ennek a tudománynak semmi köze sincs a vulgármarxista „bibliakritikához”** amely politikai megfontolások alapján igyekezett akadályozni az objektív bibliakutatást, annak valós sikereit, eredményeit is eltitkolta. Tény, hogy már a KRISZTUS előtti időkben akadtak olyan zsidó írástudók, akik jelképesként értelmezték a Tenak szövegét, s követőik későbbben is voltak. Ma gyakorlatilag az ún. vallási igazságokat tartják sugalmazottaknak, a természettudományos és történeti leírásokat jelképeseknek, illetve hozzávetőlegéseknek tartja a tudományos bibliakritika, olyan, jellegzetesen oral history termékeknek, amelyek az írásbafoglalás után és miatt közeledtek a valós tényekhez, ugyanakkor az írásbafoglalás hitelt kölcsönzött nekik. Ez azonban már más könyvek tárgya lehet, munkánk csak egyetemes vallástörténeti tények, nem feltételezések bemutatását vállalta, a vitás kérdések körüli szenvedélyek összecsapását legfeljebb jelezheti.

A vándortörzsek kezdetben a korábbi totemisztikus-fetisizisztikus hiedelemvilág maradványait is magukkal vitték új lakóhelyükre. Ennek közvetett bizonyítékai az étkezési tilalmak (bizonyos állatok, halak, rovarok fogyasztásának tilalma (3Móz 11, 1-47), a névadás, RÁHEL (*anyajuh, bárány*), KALEB (*kutya*), HÁMOR (*Szamár*), LEA (*vadtehén*), JÓNÁS és JÉNIMA (*galamb*), a törzsi állatjelképek-címerállatok (*JÚDA oroszlánja, DÁN kígyója, NAFTALI szarvasa, BENJÁMIN farkasa stb.* /1Móz 9, 9-27/), az állat-áldozatok. A fetisizmus maradványai a kövek állítása, fák, magaslatok szentként való tisztelete, egészen az égő csipkebokorig, de talán ilyen jellegűek a házi bálványok, a terafim, az Úrim és Tummim, vagyis a főpap szíve fölött viselt, a szent sorsvetés tárgyaiként tisztelt tárgyak. A mágia maradványának tartják pl. a körülmetélést, hasonlóképpen értelmezik a 2Móz 17, 10-12 jelenetét – az amálekíták feletti győzelem MÓZES kitárt karjainak köszönhető –, a szómágiát több helyen is megtaláljuk, legismertebb a JÁKOB áldása, a más összefüggésben már említett 1Móz 49 1.-28. A korábbi animizmus maradványai az ártó, vagy jóakarató szellemek, a vérben, szívben, vesében lakó lélek hite és leginkább a nevekben – lásd ISTAR → ESZTER → Hajnalcsillag, SIN → Hold → Sinai hegység és csúcs, SAMAS → Nap → SÁMSON – de az ünnepkörben is nyomai maradtak az égitestek tiszteletének.

Archaikus istenek imádására is találunk elszórtan bizonyítékokat. Ilyen a csak 3Móz 16, 8.10.26-ban előforduló AZÁZEL, akinek „8. Vessen sorsot Áron a két bakra, egyik Sorsot az Úrért, a másik sorsot Azázelért”, „10. [...] hogy engesztelés legyen általa és, hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába.” Közvetett bizonyíték más istenek meglétére és tiszteletére a 2Móz 20, 3, a Tízparancsolat 3. parancsa, „3. Ne legyenek neked idegen * isteneid én előttem” és a 2Móz 22 20, „20. A ki isteneknek áldozik, nem csupán az Úrnak, megölessék”, ezzel biztosítva a Mózes-előtti korszakban gyakorolt kultuszok nyomainak eltörlését – így az Élek tiszteletét – beolvasztva azt a délről jövő, harcias állattenyésztő törzsek Jahve-kultuszába. Az ELOHIM név, az isten leggyakoribb héber nevének többes száma a vallástörténészek szerint annak a jele, hogy gondolatilag összeütközik a hagyományos politeizmus és az alakuló egyistenhit és a megoldás a többes szám, mint Isten felségének és teljességének nyelvi kifejeződése. Jahve nevének 10 különböző Ótestamentumbeli alakja az tanúsítja, hogy a déli viharisten egyetlen istenként fokozatosan általánosította magában a különböző nagy istenségeket. Az ÉL név egyszerűen Isten jelentésű, már találkoztunk vele, az ELOHIM nevet korábban értelmeztük. Sok esetben Isten melléknevei őrzik a beolvadt istenalak nevét, az **‘adonaj’**, **‘Úr’**, **‘mindenek felett uralkodó’** például ADÓN nevét őrzi, a SHADDAJ – ÉL SADDÁI, Nöldeke szerint a **shedi**, **‘az én szellemem’** névből származik –, eredetileg a törzset, vagy a nagycsaládot védő génusz lett volna és így tovább. Mindezzel csak jelezni akartuk, hogy a kérdések milyen szövevényét eredményezi a kutatás elmélyítése. Tény, hogy a kezdetekkor, az izraeli törzsszövetség létrejöttékor JAHVE a déli törzsek – egyesek szerint közülük is elsősorban LÉVI törzse – védőistene volt, törzsszövetségi védőistenként való elfogadása pedig az első lépés a zsidó nép és nemzet kialakulása felé.

JAHVE a déli törzsek viharistene, erre utalnak tulajdonságai:

*4. Uram, mikor Szeirből kijövé,
Mikor lépdélék Edom mezejéről:
Megrendült a föld, csepegett az ég,
A föllegek is vízről áradának.
5. A hegyek megrendültek az Úrnak orcája előtt,
Még ez a Sinai is az Úrnak, Izrael istenének színe előtt.*

Bir. 5, 4-5, Károli Gáspár fordítása

És máshol:

*„8. Megindult, megrendült a föld, s a hegyek fundamentomai inogtak; és megindultak, mert haragra gyúlt.
9. Füst szállt fel orrából és szájából emésztő * tűz; izzó szén gerjedt belőle.”*

Zsolt. 18, 8-9; Károli Gáspár fordítása

Ugyanezt árulja el az, hogy az Egyiptomból való menekülés idején mikor tűzoszlop, mikor felhő formájában halad előttük, a 2Móz 13, 21-22 szerint.

Az északról már korábban Kánaánba betelepedett habiruk a sémi világban köztisztelőnek örvendő éleket imádták. A „kollektív” Él, az általánosított istenfogalom valószínű, hogy már a föníciai világban létrejött, a habiruk főistenként ezt hozták magukkal. Mikor a déli, harciasabb, állattenyésztő törzsek szövetségre lépnek az északiakkal, JAHVE kultusza lesz a domináns, de ELOHIM kultusza se tűnik el, az élek tiszteletével együtt beolvad abba. A törzsszövetségnek, fennmaradása érdekében csak egyetlen istene lehet, ne feledjük, hogy a környező kisállamok Türosz, Ammón, Moáb, valamennyien eljutnak az egyetlen főisten eszméjéhez, MELKART, MILKUM vagy KEMOS tiszteletéhez. Ugyanakkor, mint ezek esetében, a főisten léte és tisztelete nem zárja ki más istenek létének és tiszteletének eszméjét. Más népeknél. Mert a saját törzsszövetségnél – népnél – ugyan kemény a követelmény, egyetlen isten tisztelete a kívánatos és megengedett:

14. Azért hát féljétek az Urat és szolgáljatok néki tökéletességgel és hűséggel; és hányjátok el az isteneket kiknek szolgáltak a ti atyáitok túl a folyóvízen és Egyiptomban és szolgáljatok az Úrnak.

*15. Hogyha pedig rossznak látjátok azt, hogy szolgáljatok az Úrnak: válasszatok magatoknak még ma a kit szolgáljatok; akár azokat az isteneket a kiknek a ti atyáitok * szolgáltak a míg túl valának a folyóvízen, akár az Emoreusok isteneit, a kiknek földjén lakoztok: én azonban és az én házam az Úrnak szolgálunk.*

Józs 24, 14-15, Károli Gáspár fordítása

A szövegből kiderül, hogy JAHVE a szövetség isteneként más, több, mint egyetlen törzs, vagy néhány törzs istene, a beleolvadt isteni személyiségek tulajdonságait is tartalmazza, mintegy azoknak a személyisége is gazdagítja a korábbi viharisten jellemvonásait. Meg-

maradnak viszont hajdani jellemzői: neve tabu, nem szabad nevén nevezni, ember, állat formájában ábrázolni.

JAHVE, az egyetlen, a törzsszövetség istene csak nevében marad a déli törzsek egykori viharistene: a „... hányjátok el az isteneket kiknek szolgáltak a ti atyáitok túl a folyóvízen és Egyiptomban...” a törzsszövetség mindkét csoportjához egyaránt szól. Hogy pedig mindkét csoport magáénak érezze a közös istent, fokozatosan kialakul az az emberi logika szerinti történet, a mítosz-együttes, amely habiruknak és izraelieknek egyaránt méltó helyet talál a közös eredet históriájában: a mezopotámiai ÁBRAHÁM –, a keleti törzsek ősatya – szövetséget köt ELOHIMMAL, unokája, JÁKOB – mint IZRAEL – pedig őse lesz JÓZSEFNEK, az EFRÁJIM és MANASSÉ törzs ősatyjának. S hogy kerek legyen a történet, a korábban betelepődtek, RUBÉN, SIMEON, LÉVI, JÚDA, IZSAKHÁR, és ZEBULON törzsei JÁKOBNAK LEÁTÓL született gyermekei, a másik feleség, RÁKHEL a JÓZSEF anyja, így tőle származnak MANASSÉ és EFRÁJIM, míg a legkésőbb csatlakozott törzseket LEA és RÁKHEL szolgálólányaitól származtatja a történet, DÁN és NAFTÁLI BILHÁTÓL, GÁD és ÁSÉR anyja pedig ZILPA (1Móz 29, 32-35; 30, 1-24;). Komolyra fordítva a szót, a törzsi hagyományoknak ez az egybeszerkesztés a Kr. e. XI. századig lezajlott és nagy szerepe volt abban, hogy az ország SAUL, még inkább DÁVID idejében egységes állammá válhatott.

Tulajdonképpen más út nem nagyon létezett. A habiru és izraelita törzsek késői jövevények voltak Kánaánban, léteztek a kánaánita törzsszövetségek – és ezek közül csak egy volt Moáb –, volt a mintegy 60, egymással is hadakozó, de a vándortörzsekkel egységesen szembeálló városállam, a Kr. e. XII. századtól a térségbe telepedik a filiszteusok tengerésznépe, megannyi potenciális és valós ellenség, akik ellen az egyetlen segítség a 12 törzs összetartása, a közös alapja A JAHVEBA –, mint az ÁBRAHÁMNAK tett ígéret és a MÓZESSEL kötött szövetség, a berit alapján AZ ÁBRAHÁM és MÓZES népének segítőjébe és védelmezőjébe – vetett hit.

És erről bővebben kell szólni. A héber hagyomány a Mórija hegyén ÁBRAHÁMMAL történetekhez köti az Úr első ígéretét:

*16. És monda: *Én magamra esküszöm azt mondja az Úr: mivelhogy e dolgot cselekedéd és nem kedvezél a fiadnak, a te egyetlenegyednek:*

*17. Hogy én megáldván megáldalak tégedet és bőségesen megsokasítom a te magodat, mint az ég csillagait és mint a fűvényt, mely a tenger partján van és * a te magod örökség szerint fogja bírni az ő ellenségeinek kapuját.*

(1Móz 22, 16-17; Károli Gáspár fordítása)

Ennek a szövetségnek a jelképeként, MÓZESSEL már szerződik az Úr:

*5. Mostan azért, ha figyelmesen hallgattok szavamra és megtartjátok az én szövetségemet, úgy ti lesztek nékem valamennyi nép közül az enyéim; * mert enyim az egész föld.*

*6. És lesztek ti * nékem papok birodalma és szent nép. Ezek azok az ígék, melyeket el kell mondanod Izráel fiainak.*

(2Móz 19, 5-6; Károli Gáspár fordítása)

A szerződés másik oldala JAHVE törvényeinek, a Tízparancsoltnak (2Móz 20, 1-17), a polgári törvényeknek (2Móz 21,22,23;) a betartása, a szent Sátor, a hajlék, az égőáldozati oltár és más templomi kellékek megfelelő biztosítása, a papi méltósággal és az áldozatok bemutatásával kapcsolatos teljesítendő feltételek aprólékos felsorolása (2Móz 25-30)

A szövetséget azonban nem könnyű megtartani. Az aranyborjú-epizód (2Móz 32, 2-6) következtében az Úr megharagszik, majd Mózes kérésére megbocsát népének és megújítja a szövetséget:

9. És monda: Uram, ha előtted kedvet találtam, kérlek járjon az Úr velünk; mert keménynyakú nép ez! Kegyelmezz a mi vétkeinknek és gonoszságunknak, és fogadj minket * örökségeddé.

10. Ő pedig monda: Ímé szövetséget kötök;

[...]

14. Mert nem szabad imádnod más istent; mert az Úr, a kinek neve féltőn szerető, féltőn szerető Isten ő.

(2Móz 34, 9-10;14; Károli Gáspár fordítása)

Az epizód egyértelműen szemlélteti, hogy a hagyományos istenek tiszteletéről való lemondás korántsem volt egyszerű, konfliktusmentes folyamat, a Kánaánba betelepült habitus és izraeli törzsek isteneiből fokozatosan alakult ki az a JAHVE, aki az egységes állammá alakuló izraeli királyság főistene. Hangsúlyozzuk, még nem egyetlen, kizárólagos istene, bár papjai fellépnek nevében ilyen igényekkel. Ám a JAHVE-központú monolátria ebben a korban még megengedi a különféle szent helyek, fétisek, sőt, akár a démonok kultuszát is, nem követeli meg a saját kultikus körén kívül eső kultuszok isteneinek hamis istenekként való elutasítását. Ez a kor SAUL, DÁVID és SALAMON kora, a zsidó királyság kialakulásának, majd fénykorának idejében vagyunk, amikor nagyon fontos a minden áron való központosítás. És ebbe a vallási béke is belefér. SALAMON temploma föníciai előképek szerinti megépítése egyszerre a „tájba való békés belesimulás”, és az uralkodói hatalmasság jelképe, JAHVE jellemvonásai közé bekerülnek BAAL vonásai is.

Sőt, a földművelés általánossá válása és a „tájba való besimulás” a kánaáni termékenységi és földművelő kultuszok, a dinasztikus házasságok pedig a BAAL-kultusz elterjedését könnyítik meg. Ez utóbbit a társadalom vezető rétege is támogatja. Itt és most nem a 2 Mózes 32,4 ároni aranyborjújára, vagy az 1Kir 12,29 említette jeroboámi két arany bikaszoborra, ezek csak a sémiták között általában elterjedt és sokáig Izrael népében is revivalként létező és periodikusan feléledő bikakultuszról tanúskodnak, hanem arra, amit az 1Kir 16, 31-33, vagy a 2 Krón 22, 3 és más bibliai könyvek említenek, JAHVE imádásának kiszorításáról a hagyományos, a más kánaáni népektől imádott istenek javára. Ez pedig alapjában fenyegette a középréteget, amely az idegen istenek imádását nem tudta és nem akarta elvonatkoztatni a megváltozott körülmények között egzisztenciáját veszélyeztető szociális igazságtalanságoktól, illetve a külső, főleg asszír fenyegetettségtől. A Kr. e. IX-VIII. század **prófétai mozgalmi** – próféta a gr. ‘propheta’ szóból, kb. a. m. ‘Isten nevében beszélő’ –, MIKEÁS, JÉHU, ELIÉZER, JAHÁZIEL, ABDIÁS, JÓEL, ZAKARIÁS ÁMOS, HÓSEÁS, az ELSŐ ÉZSAIÁS, HÓSEÁS, NÁHUM és SOFÓNIÁS stb. az idegen istenek és a szociális igazságtalanságok ellen lépnek fel, ez utóbbi jegyében – hangsúlyozzák – a korábbi természetisten-JAHVE jellegéhez képest újdonságként – az egyisten mint az erkölcs és igazság védelmezője, Izrael törzsei összetartozásának jelképe szerepének gondolatát. Szembeállítják Kánaán isteneivel, JAHVE több, mint azok, erkölcsileg magasabb rendű, hiszen bár régi, de pozitív erkölcsi értékeket képvisel. Tulajdonképpen most, a próféták munkája eredményeképpen válik maradéktalanul egyistenhitté a JAHVEba vetett hit, Izrael népének akkor és csak fog jól menni, ha csak JAHVET imádja, leszámol az idegen, hamis istenek imádásával, úgymond ideológiai egységet is teremt a politikai-gazdasági egység mellé. Ugyanakkor a kezdődő írásbeliség első termékeként rögzített szellemi hagyomány – amely korábban szójhagyományként örököltette meg az ősi – saját és a környező népektől

átvett mítoszvilágot, a törzsi és törzsközösségi történelemre vonatkozó információkat –, most, az első próféták korában még külön északi, Istennek a földművelő hagyományokban élő ELOHIM nevével *elohista* hagyományanyag néven ismert, délen pedig az állattenyésztő déli törzsek istenének JAHVE nevével *jahvista* hagyományanyag.

A prófétai mozgalom győz, Kr. e. 840 körül sikerül megdönteni az Omri-dinasztia hatalmát – 2Kir 9, 14-26 – A korai próféták azonban tudatos teológusok, s ez látszik munkájukon, mikor megpróbálják megmagyarázni-értelmezni azt, hogy megváltozott az ország politikai állapota – a zsidó állam SALAMON biztonságos regionális középhatalmából az asszír birodalom hatalmának mindinkább meghódoló két kis állam státusába züllik. Vallási téren ez azzal jár, hogy a Kr. e. VIII. század prófétáinak szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy, bár hitük szerint JAHVE a világ ura, az emberiség parancsolója, kiválasztott népének jótevője, azért az asszírok katonailag erősebbek, a nagy királyok hatalma érvényesül és a kiválasztott nép életben maradt része száműzetésbe megy. JAHVE tehát nem tudja népét megvédeni. Már korábban a IX-VIII. században változott a JAHVE-kép. A konszolidált zsidó társadalom, SAUL, DÁVID, de főként SALAMON és a dinasztikus házasságokat kötő utódok zsidó állama más volt, mint a korábbi, a próféták hajlamosak voltak JAHVE nevében eszményíteni a hajdani, nemzetségi berendezkedést, amelyben – a távolság megszépíti az emlékeket – nem volt adósrabszolgaság, nem voltak idegen szokások és istenek. Majd azt írtuk, hogy *‘aranykor’* uralkodott.

Mindebből annyi igaz, hogy az első ótestamentumi próféták – ÁMOS és OZEÁS Izraelben, IZAIÁS és MIKEÁS Júdában –, majd szinte egy századdal utánuk Babilon hatalmának a palesztinai térséget is veszélyeztető növekedése idején, SZOFÓNIÁS, NÁHUM, HABAKUK és JEREMIÁS († 585 k.), a korábbi természetisten-JAHVE helyébe az erkölcsöt és az igazságot védelmező JAHVE-t –, mint a hagyományos társadalom értékeinek egyetlen és minden BA’ALokkal szembeállítható megőrzőjét helyezik. Ő más, több, mint a többi istenek, BA’ALok, erkölcsi dimenziót nyer hozzájuk képest. Nem vitatják más istenek létét, de próféciaikban JAHVE új dimenzióba lép.

A folyamat elmélyül Asszíria győzelmével. Nem JAHVE hatalma kisebb, mint az asszír isteneké, a zsidó királyságok veresége, Asszíria JAHVE akaratából győzött, az Isten haragjában magára hagyta kiválasztott népét, sőt, az asszírokat „*haragom népe ellen rendelém, hogy prédáljon és zsákmányt vessen*” (Ézs10, 6.), de megbocsáthat „*...ítéletet tesz a pogányok között és bíraskodik sok nép felett; és csinálnak fegyvereikből kapákat, *és dárdáikból metszőkéseket...*” (Ézs2,4.), azaz eljön majd a béke és igazságosság kora, amelyet egy, az Úr által felkent, DÁVID házából származó király hoz el, aki véget vet minden bűnnek, illetve harcnak, megvalósítja Istennek az egész világra kiterjedő, igazságos hatalmát (pl. Dán7, 14) és halála, mint engesztelő áldozat révén minden benne hívő bűnösnek üdvösséget szerez (Ézs53, 1-12)

A VII. század királyi és főpapi hatalma kiegyezik a prófétai mozgalommal, erre kényszeríti Izrael elfoglalása. Bizonyíték az 5Móz, amely szintetizálja a JAHVE-fogalom változásait. A Kr. e. 620 táján keletkezett könyv a következetes egyistenhit hirdetése, megtiltja JAHVEN kívül más istenek tiszteletét, más papok szolgálatát, a kánaáni kultuszokat, viszont szabályozza-korlátozza az adósrabszolgaságot, szociális védőháló megteremtését rendeli el a gazdaságilag hátrányos helyzetűek megsegítésére. JAHVE egyértelmű főisten – ekkor még nem maradéktalanul egy isten –, viszont ő a zsidók istene, a többi térségbeli isten hozzá képest alacsonyabbrendű, egyenesen gonosz szellem, de legalább is hamis isten.

Mikor Júda Babilon hatalma alá kerül és népességét deportálják, új prófétai hullám támad EZÉKIEL (Kr. e. 550 k.) és a „MÁSODIK ÉZSAIÁS” (Kr. e. 540 k.) – ez utóbbi írását ÉZSAIÁS próféta könyve tartalmazza, a névegybeesés miatt a kettőt sokan egynek vélik – személyében. Júda bukását – mint a JAHVE-től kapott erkölcsi törvények megszegéséért járó büntetést –, még JEREMIÁS megfogalmazta (pl. Jer24, 9-11.). EZÉKIEL, mint a papi ideológia

képviselője a kultusz erősítésében látja, a zsidóság kiválasztottságát hangsúlyozza. A „MÁSODIK ÉZSAIÁS” – lásd Ézs40-55 – már az egyistenhit következetes hirdetője, nála JAHVE egyetlen isten, népe pedig a kiválasztott nép, amely csak a beléje vetett hit következetes megtartása miatt maradhat fenn az idegen környezetben.

A jahvizmus eszmerendszere a fogságból való visszatérés után letisztult, tudatosabb lesz, ennek következtében mélyül el – nagyjából a Kr. e. V. században – a JAHVERA vonatkozó tanítások, hagyományok írásban való rögzítése. Ez főként NEHÉMIÁS helytartó és ESDRÁS érdeme. A két korábbi írást – a jahvista illetve elohista hagyományt – még Kr. e. 721, Izrael elfoglalása előtt egybedolgozták. A **Deuteronomium** hagyományként Kr. e. VII. századi, majd a JOSIÁS elrendelte vallási reform szellemében még a babiloni fogság idejében a másik két forrással együtt korszerűsítik. A fogság idejének papi hagyománya meghatározza az egybeszerkesztés mikéntjét, ezeket a forrásokat kiegészítve jön létre a **Tóra** (A Tanítás Könyve~Pentateuch), a világ teremtésétől Kánaán elfoglalásáig terjedő idők krónikája, benne számos, a IX-VII. századok számos törvényével, a mózesi mondákkal, bizonyos kánaáni hagyományok maradványaival. Ugyanakkor összegyűjtik és írásban rögzítik A történeti könyveket, természetesen, már a következetes egyistenhit illetőleg a papi hagyomány alapján. Ugyancsak ez idő tájt gyűjtik össze – természetesen a kor lehetőségeinek megfelelően, megbízhatatlanul, ellenőrizhetetlenül – a prófétai szövegeket. Ezzel tulajdonképpen szinte be is fejeződik a zsidó vallás kialakulása. A későbbi időkben a papság egyfelől az írott törvényeket szeretné még jobban megszilárdítani, újabb törvényekkel körülbástyázni – ez lesz a rabbinizmus –, másrészt a próféták tanításai alapján bizonyos misztikus vallásosságra törekszik – amely számos más hatást magába olvasztva – forrása lesz a kereszténységnek.

A kultusz középpontjában JAHVE van, aki örökkévaló és egyedüli. Ezt fejezi ki a **semá**, az ima, amelyet minden felnőtt zsidó férfinak minden reggel és este el kell mondania (Mk 12, 29):

*Halld Izráel: az Úr a mi Istenünk, egy Úr!
Szeressed azért az Urat, a te Istenedet,
Teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből.*

Ezt fejezi ki az áldás is:

Dicsértessél örökkévaló Istenünk, világ királya!

Isten egyedüliségét legjobban MAJMONIDÉSZ (Kr. u. 1135-1204) zsidó teológus és gondolkodó Hitvallása fejezi ki:

*1. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy a Teremtő,
dicsértessék az Ő neve,
teremt és vezeti a teremtményeket,
és, hogy Ő az egyedüli okozója mindannak,
ami történt, történik, és történni fog.
2. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy a Teremtő,
dicsértessék az Ő neve,
egyetlen és nincs hozzá hasonló egység
semmilyen tekintetben
és, hogy egyedül Ő volt és Ő lesz az Istenünk.
[...]*

12. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy a Teremtő,
dicsértessék az Ő neve,
jót tesz azokkal, akik ügyelnek a parancsolataira
és megbünteti azokat, akik áthágják parancsolatait.
13. Hiszek teljes meggyőződésemből
a Messiás eljövételében,
és ha ő késlekedik is,
így is várom naponta a megérkezését.
14. Hiszem teljes meggyőződésemből, hogy majd annakidején,
ha ez úgy tetszik a Teremtőnek,
dicsértessék az Ő neve,
és az Ő fenséges emlékezete mindörökké,
fel fognak támadni a halottak

Gerhard Bellinger nyomán

Az ember szabadon cselekedhet jót vagy rosszat, teljesítenie kell a Törvényt, annak írásbafoglalt, talmudi, sinai hegyi, illetve a Biblia keletkezése utáni, talmudista-rabbinista úgymond „szóbeli tanokat” a 613 parancsolattal – **tárjág micvót** – együtt. Ezekből 248, igenlő „micvót ásze”, 365 tiltó, **micvót ló táásze**.

A **tisztasági törvények** biztosítják a tisztátalan állapot megszüntetését. A kézmosás – ‘élő’, folyó vízben, vagy esővízben – kötelező a reggeli ima előtt, az étkezések, előtt és után, a rituális fürdés kötelező, a nőknek havi vérzés, szülés után, menyegző előtt.

Az **étkezési törvények** előírják a hús- és tejfélék szétválasztását, a kétféle ételhez csak más edényeket szabad használni, tabu tiltja a ki nem véreztetett állatok húsát megenni, vért fogyasztani, tilos bizonyos állatok – disznó, rák – fogyasztása.

Végül a harmadik törvénycsoport a munkaszüneti nap, a **sabbát megtartására** vonatkozik. A **sabbát** az egyiptomi szolgaságból való megszabadulásra, JAHVENEK a világ teremtése utáni megpihenésére emlékeztet és már a babiloni fogság idején a mózeshitű vallás – eleink így mondták! – fontos része, munkaszünettel, istentisztelettel, házi ünnepléssel illik megülni. Ünneplése pénteken este – erevkor – naplementekor, 45 perccel az este beállta előtt kezdődik, a világítás felgyújtásával, s a háziasszonynak a gyertyákra mondott áldásával. A zsinagógából való hazatérés után a család feje áldást mond a borra és a kenyérre. Sabbátkor a hétköznapinál bőségesebben lehet enni, de az ételeket már pénteken meg kell főzni, mert Sabbátkor mindenféle munka – így a háztartási is – tilos. Úgyszintén tilos 2000 rőf – egy „szombatnapi járőföld”, kb. 900 m – hosszánál nagyobb távolság megtétele. A sabbát előírásainak megszegése halálos bűn, büntetése megkövezés volt.

Mint más előázsiái népek, a zsidók, is megünnepelelték a **holdújulást**. A hetedik hónap kezdete – Tisri – egyúttal a **polgári év kezdete** is. Minden hetedik év ünnepi volt, a gazdasági munkák ekkor szüneteltek. Szüneteltek a gazdasági munkák minden ötvenedik évben is, ekkor az adósságokat elengedték, a rabszolgákat felszabadították.

A **zsidó közösség tagja** az a személy lehet, aki zsidó anyától született, vagy ortodox szertartás szerint áttért erre a vallásra (gr. prozelita – ‘odajött’. A hittagadókat és eretnekeket viszont a közösség, vagy a rabbik gyülekezete kiközösíti, (héb. **hérem** – ‘kiközösítés’). A fiúgyermeket születése után a nyolcadik napon *körülmetélik* – **míla**, (3Móz 12, 3) –, az Isten és Ábrahám szövetsége jeléül (1Móz 17, 1-14), nevet adnak neki, 13 éves korában – a lányok a reformközösségekben 12 éves korban – a **bár micvá**, illetve **bat micvá** ünnepség után teljes értékű tagjai lesznek a közösségnek, vallási felelősséget kell vállalniuk.

A felekezet úgymond „**örvendetes ünnepei**” a **húsvét**, más szóval a **pészah** (az egyiptomi rabságból való megszabadulás napjának emléke), a pészah utáni ötvenedik napon tartott

pünkösöd, a **sávuót** (a kiválasztott néppé való válás emléke), illetve a nyolc napig tartó *sátoros ünnep*, a **szukkót** (a pusztai vándorlás emléke). „**Örvendetes emléknapok**” a **hanukka** (a templomszentelés napja) és a **purim** (a zsidók, Eszter közbenjárására való perzsiai megszabadulásának emléknapja). A „**komoly ünnepek**” a **ros hasana** (az újév ünnepe) és a **jom kippur**, vagy **jom ha kippur** (az engesztelés ünnepe), amikor szigorú böjt és áldozat bemutatása után a nép bűneit átruházták egy kecskebakra, amelyet aztán a pusztába kergettek. Az „**öt szomorú emléknapon**” a két templomrombolásra (Kr. e. 587, Kr. u. 70) emlékeznek böjttel és imákkal.

A **húsvét** eredetileg a gabona érésének ünnepe lehetett, ezért mutatták be első napján a gabona zsengéjét. Amúgy az ünnep kezdetétől nyolc napig csak kovásztalan kenyeret volt szabad enni, mint az egyiptomi meneküléskor, a templomban, minden családfőtől feláldozott, hibátlan, egy éves bárány kövérjét égőáldozatként bemutatták, a többi megsütve otthon a húsvéti lakomán megették, kovásztalan kenyérral és keserű salátával, közben négyszer kortyolva a vörös borból, az első korty után meghallgatva a családfő elbeszélését az egyiptomi fogságból való szabadulásról.

A fejezet elején idézett **imák** mellett kötelező a „*tizennyolc ima*”, a **Semóne eszré**, egy, a Makkabeusok előtti korból származó **tefilla** – ima – mondása. Benne Jeruzsálem újrafelépítését, a szétszóródottak összegyűjtését, a holtak feltámadását, a messiás eljövetelét kéri az imádkozók.

A **napi istentisztelet** a **kaddissal** kezdődik – ennek első három könyörgése azonos a Mt6, 9-10 könyörgéseivel – és még a második templomrombolás előtti időkből származik.

Imádkozáskor kötelező a férfiak fejének befedése, a reggeli ima elmondásakor pedig legalább az előimádkozónak kötelező a **tallít** – az imakabát, fehér gyapjúból, vagy selyemből készült négyyszögletes, rojtos, különleges szabású vállkendő – viselése, munkanapokon az imaszíjak, az isteni parancsolatok betartásának emlékeztetői – a **tefillin** – felkötése.

Istennek kétféle **áldozatot** mutattak be – a *véres áldozat* esetében csak fiatal, hibátlan állatot vágtak le és teljes elégetése teremtette meg az Istennel a kapcsolatot, máskor az állatnak csak egyes részeit égették el, a maradék a bemutatónak maradt. A *vértelen áldozat* étel-, ital- és illatáldozat volt, valamint a szombatoként a szentély asztalára tett tizenkét friss kenyér áldozata.

A zsidó naptár babiloni eredetű, ezt bizonyítják a hónapok nevei – *bab. Tasritu-héb. Tisri, bab. Arahszamna-héb. Marhdevan* stb. Egy holdciklus 19 évig tart, 353-54-55 és 383-84-85 napos éveket számlálnak, így az év minden adott napja a hétnek csak négy napjára eshet így az újév csak H., K., Cs., Szo., engesztelőnap csak H., Sze., Cs., Szo. a húsvét csak V., K., Cs., Szo. napokon lehet, adott esetben a hónapok első napja egybe kell, hogy essen a holdújulással, s emiatt az évet egy nappal meg kell toldani, vagy le kell rövidíteni, ezért van 6 évtípus. A szökőhónapok rendszere miatt a vallási ünnepek egyhónapos időszakon belül eltérő dátumokra eshetnek, Tisri 1 lehet szeptember 6 – október 5 között, Pészach március 26 és április 25 között stb.

A *zsidó naptár* kezdőpontja a világ teremtése, amely Kr. e. 3761 október 7-én volt. Holdéveket számítanak, a közönséges évben 12, szökőévben 13 hónap van. A teljes holdciklus 19 évében szökőév minden 3., 6., 8., 11., 17., 19. év. A rendes évben a hónapok váltakozva 29-30 naposak, szökőévben a VI. hónap is 30 napos és utána egy 29 napos hónap – Veadar – következik. Vannak megtoldott és csonka évek, a közönséges év lehet 353, -54, -55 napos, a szökőév pedig 383-84-85 napos.

A **hónapok**: **Tisri (30 napos)**, **Marchesvan (30)**, **Kiszlev (30, csonka évben 29)**, **Tebeth (29)**, **Asebeth (30)**, **Adar (szökőévben 30)**, **Veadar (csak szökőévben 29)**, **Nisszan (30)**, **Ijar (29)**, **Thamusz (29)**, **Ab (30)**, **Elul (29)**. Az újév az őszi napéjegyenlőséghez legközelebbi újhold napja.

A **mai zsidó vallás** megértéséhez vissza kell pillantanunk a babiloni fogságból hazatérő EZSDRÁS és NEHÉMIÁS idejére (Kr. e. 458). A létrejövő közösség kizárta maga mellől a helyi származású, az asszír deportálásból kimaradt északi – izraeli – népesség és az asszíroktól betelepített lakosság leszármazottait, a főként Szamariából származó **szamaritánusokat**, akiket keverék népnek tartottak. Ők Kr. e. 332-ben el is szakadnak a zsidó vallástól, ma Szikkemben – a hajdani Nabluszban – él kis közösségük. A **farizeus** mozgalom nagyjából a MAKKABEUSOK korszakában a vallási szabadságért kiálló **chaszidok** (héb. ‘*chaszidim*’ – *jámborok*) mozgalmából nőtt ki, a Kr. e. II. évszázad derekán és azzal, hogy sikerül átvészelnük a második templom lerombolásától kb. Kr. u. 135-ig terjedő időszakot és átmentették ezen a perióduson a zsidó vallást, tulajdonképpen a rabbinizmus elődei. A **rabbinizmus** a zsidó vallásnak a rabbiktól máig megőrzött felfogása. Törvénytisztelő, de Róma-ellenes, nacionalista mozgalom volt a Kr. u. 6/7 évben GALILEAI JÚDÁSTÓL alapított **zelóták** (gr. ‘*vakbuzgók*’) pártja, ennek is élcsapata volt a **szikkáriusok** (lat. ‘*orgyilkosok*’) csoportja, amely Jeruzsálem lerombolásáig, egészen pontosan Maszada elfoglalásáig maradt fenn.

Korábbi, inkább az arisztokrácia konzervatív, a farizeusokkal szembenálló, kb. Kr. e. 200 – Kr. u. 70 között létező, mozgalom volt a **szadukkeusoké**, akik csak a Tórában írott törvényeket tartották kötelezőknek, mindenféle változtatást, fejlődést elleneztek.

Az **esszénusok** szerzetesrend-szerű közösségeket alkottak. A *chaszidokból váltak ki* Kr. e. 150 körül, kifejezetten szembeálltak a jeruzsálemi templomi papsággal. Napi közösségi életük lényege a megtisztító fürdés volt, amely a bűnök bocsánatát eredményezte, majd szakrális, kenyérből, meg gyümölcsleiből álló vacsora. Időben és térben a Khirbet-Qumran központú esszénusok *igen közel álltak* a KERESZTELTŐ SZENT JÁNOS, NÁZÁRETI JÉZUS, illetve az *őskeresztények közösségeihez*, a mozgalom maradványai a zsidókereszténységbe olvadtak.

Már középkori fejleményű a **kabbalizmus** (héb. ‘*kabbalh*’ *befogadás, hagyomány*). Valószínű, hogy a XII-XIII. században Provenceban keletkezett, onnan terjedt át Spanyolországba. Célja, az Istennel való misztikus egylétűség, a betűértelmezés és a számmisztika segítségével a Biblia minden mondatában valami rejtett értelmet akartak felfedezni.

A **modern chaszidizmus** 1750 óta létezik, a talmudista pragmatikus felfogással szembeálló, a kabalisztikában gyökerező mozgalomként, amelynek központi kategóriája az öröm, amely az extázisban éri el a tökéletességet, ekkor élhető át az Istennel való eggyé válás, ekkor és így érheti el a *jámbor ember*, a **chaszid** az *igaz ember* a caddiq szintjét.

A **jelenkori zsidó vallás négy fő irányzata a következő:** az askenázim – az **askenázik** – az eredetileg Németországban élt, jiddis anyanyelvű, közép- és keleteurópai eredetű zsidók, a szefárdim, a **szefárd zsidók** – a dél- és nyugateurópai, főképp a középkori Spanyolországból elűzött zsidók leszármazottai és a velük azonosított keleti zsidóság – a **karaiták**, akik főleg Déloroszországban és Törökországban élnek és egy reformmozgalom hívői, a szadukkeusok felfogását követik, bár gyakorlati kérdésekben az esszénusokhoz hasonló állásponton vannak, végül a **falassák**, aki Etiópiában éltek – 1984-ben az ottani éhínség elől mintegy 10 000 főt léghídon Izraelbe menekítettek közülük – és még a rabbinizmus kialakulása előtti felfogás hívői. Az askenázik létszáma mintegy 15 millió, a szefárdok és keleti zsidók legtöbb 2,3-3 milliónyin lehetnek, a karaiták létszáma hozzávetőleg 20 000, a falassák is ilyen lélekszámot képviselnek, a **világ 112 országában mintegy 18 millió ember, a világ népességének 0,4%-a vallja mózeshitűnek, a zsidó vallás követőjének magát. Izraelben 3,5 millió hívő többségi vallása, más országokban felekezet.** Észak-Amerikában kb. 7,5 hívője van, Oroszországban hozzávetőlegesen 2 millió zsidó él, Ukrajnában mintegy 1 millió, de jelentős, szinte 700 000 tagú zsidó közösség él Franciaországban, fél millió csoport Angliában.

A **legtöbb fejlett országban gyakorlatilag két, esetenként három csoportjuk van**, a hithű, **ortodox** zsidók, akik a **Tórát** JAHVE szó szerinti kinyilatkoztatásának a **Talmudot** pedig a **Tórával** egyidőben adományozott szóbeli isteni kinyilatkoztatásnak, a szertartásokat megváltoztathatatlanoknak tartják. A **neológ** – liberális-reformált – zsidók szerint a **Talmud**

kísérlet a **Biblia** koronkénti korszerű értelmezésére, végül az **amerikai konzervatív zsidók** a két felfogás közötti álláspontot képviselnek. **Egészében a zsidó vallás a ma létező nagy vallások egyike.**

A **zsidó mítoszok** központi alakja az Isten. Eredetileg az Atyák Istene, az őskultusból elvont, ábrázoltan fenn nem maradt istenfogalom, ami ember formáját ölti, valószínűleg a kánaáni ÉL hatására, ELOHIM ennek lévén az archaikus többes száma. A JAHVE – téves olvasatban JEHOVA egyesíti magában a Földisten és Viharisten alakját, vulkánkitörés (pl. 2Móz19, 16-18. vagy 2Móz20, 18) kíséretében jelenik meg, a sivatagi vándorlás idején viszont felhőként (2Móz13, 21; 14, 19,24) kíséri a menekülőket és a Sinai-hegyen is felhőben van (2Móz20, 21). Az istenalakok szinkretizálódnak, egybeolvadnak, bizonyoság erre JÁKOB, aki BÉTH ÉL kövénél – kánaáni isten kultushelyén, JAHVENAK állít oltárt, mikor korábban az atyák – ÁBRAHÁM és IZSÁK – isteneként jelent meg neki(1. 1Móz32 és kk.) Már korábban is írtuk: az egyistenhit sokáig viaskodik a kánaánita többistenhittel, illetve a főistenhittel és csak később, az asszír, majd babiloni szorongatás, a próféták következetes „*munkálkodása*” következtében, egyértelműen politikai érdekből jön létre.

Az Ószövetségből kimutatható **JAHVE-mítoszok** a kánaáni mitológia mítoszai. Alakjai Jahveval szembenálló, vele harcoló szörnyekként jelentkeznek, mint LIVJÁTHÁN (LEVIATÁN, ‘a megforduló’, ‘a tekeredő’, valószínű, hogy krokodil, Jób3, 8; 41, 1; Ézs27, 1), BEHEMÓT (a héb. ‘**böhéma**’ – *barmok szóból, valószínű víziló, Jób40, 10-19) RÁHÁB (Tengeri sárkány, TIAMAT megfelelője, Jób26, 12) stb.*

Szintén JAHVEVAL kapcsolatos a teremtés mítosza:

Kezdetben teremté Isten az eget és a földet.*

2. A föld pedig kietlen és csupasz vala és setétség vala a mélység színén és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.

(Móz1, 1-2; Károli Gáspár fordítása)

Ez az őskáosz, az egyiptomiak Ősanyaga, a rendezetlen világ, a mélység a vizek mélye, a lélek pedig az eget-földet kettéválasztó levegő. És „*lőn világosság*”, égbolt, tenger és szárazföld, növények, égitestek, különféle állatok, ember „*a mi képünkre és hasonlatosságunkra*” és lettek nemek. „*És megáldá Isten őket és monda nekik Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá;*” A magyar bibliafordításban Isten következetesen ELOHIM, JAHVE Úrként szerepel. JAHVE a még nem termő, esőtől nem áztatott föld művelésére agyagból embert gyúr – ez ÁDÁM, AD DAMU, a vörös földből való ember –, oldalbordájából megteremti az asszonyt, ÉVÁT, s mindkettőt a négy folyó öntözte Édenkert művelésére rendeli. Szó sincs valamiféle sumér-akkád mítosz átvételéről, bár erre látszik utalni Éden, a négy folyó, az agyagból gyúrt ember, aki eredetileg az istenek munkáját végzi. Inkább a mesés Mezopotámia, a vágyak földje ölt a mítoszban testet.

Istennel vetélkedik a SÁTÁN (héb. „**szatam**”, támadó, vádló), korábban a legkiválóbb kerub, akinek az volt a feladata, hogy őrkdjék a népek felett. Mikor egyenlő akart lenni JAHVEVAL, büntetésből, letaszították az égből, ezért a „*bukott angyalokkal*” együtt Isten ellenpólusai. Aránylag kései történetek szólnak róluk, zömük apokrif, tulajdonképpen a dualista felfogás – az isteni erők polarizáltságából kiinduló szemlélet –, „**másik**” oldala. Az „**egyik**”, a pozitív oldal Isten, ellenpólusa, a negatív oldal a SÁTÁN.

Az angyalok (gör. ‘**angelosz**’, a héb. **mal’ák, küldött** szó tükörfordítása) megjelenésükkor Istent helyettesítik, Isten egy adott tulajdonságának külön megszemélyesítései. A bukott angyalok, ELOHIM FIAI, azaz az ISTENI LÉNYEK földi nőkkal kötöttek házasságot és az egykori politeista világképről – és gazdagabb mitológia meglétéről – tanúskodnak.

Az Édenkerthez kötődik a **tudás almája mítosza**. ÁDÁM – az ÉVA biztatására, akit a kígyó alakjában a sátán ösztönöz – JAHVE tilalma ellenére ÉVÁVAL együtt megkóstolja a tudás almáját. Az élet fájához már nem férnek hozzá, Isten kikergeti őket a kertből és munkával kell, hogy megkeressék a kenyerüket, fájdalomban szülnék utódokat, a porból vétetnek, és oda térnek vissza.

KAIN és ÁBEL története a földművelő, illetve juhásztor törzsek ellentétének tanúsítása. A földművelő KAIN megöli juhásztor ÁBEL testvérét amiatt, hogy melyikük áldozatát fogadja szívesebben az isten, a testvérgyilkos KAINT megbélyegzik és elűzik, az emberiség leszármazásának folytonosságát ÁDÁM és ÉVA harmadik fia, SÉT biztosítja. KAIN ágán viszont kultúrhéroszok születnek: JUBÁL, a zenészek őse, JÁBÁL a marhapásztoroké, TUBALKAIN a kovácmesterséget művelőké. A várost maga KAIN „találja ki” és ez is jellemző a várostól igazából félő, Kr. e. XI-X. századi, félnomád zsidó társadalomra.

Az 1Móz szerint **az ősapák, Ádám leszármazottai mítoszai** következnek: SÉTH, ÉNÓS, KÉNÁN, MAHÁLÉL, JÁRED, ÉNÓKH, METHUSÉLAH – MATUZSÁLEM néven ismertebb –, LÁMEKH és NOÉ. Valamennyiük közös tulajdonsága a magas életkor. Kár találgatnunk, hogy MATUZSÁLEM 969 életéve ugyanannyi hónap – azaz nem egészen 81, vagy alig több, mint 66 év – volt-e és a pátriárkák valóban matuzsálemi kort értek-e meg, ezzel is kitűnve kortársaik közül, avagy csak a mítoszeremtő képzelet ruházta fel őket a hosszú élet tulajdonságával. Az egész sor NOÉ történetét, a folyamközi mitológiából már ismert vízözön-történetet készíti elő: ELOHIM meg akarja büntetni az emberiséget, özönvizet akar bocsátani a földre, de utolsó előtti pillanatban megszanja őket és elárulja tervét NOÉNÁK, akit utasít, hogy készítsen bárkát, amelyben elférjen ő és családja, valamint minden állatfajból egy pár. A negyven, más változat szerint száznyolcvan napig tartó eső mindent elpusztít. Az Ararát hegyén megfeneklő bárkából kibocsájtott holló és az első újáról a galamb nem hoznak életjelt, de a galamb második útjáról olajfalevéllal tér vissza, a víz leapadt, ELOHIM haragja elmúlt, az élet újrakezdődhet.

NOÉ fiaitól származik az emberiség, SÉM, KHÁM és JÁFET utódai, és a pátriárka kultúrhérosz is, a szőlőművelés és a bor feltalálója, megrészegeedésének története fontos kultúrmítosz, a KHÁM nemzetségét sújtó átok pedig mitikus magyarázata bizonyos népek alávetettségének. Különbözik a bibliai népek „rokonsága” is mitikus, ennél fontosabbak a kimutatható ókori földrajzi-történelmi affinitások.

Mezopotámiai vonatkozású, sajátosan a zsidó mitológia fejleménye a **Bábel tornyának története**. Sineár földjén az égig érő tornyot – zigguratot, Babilonban látott toronytemplomot – építő egynyelvű emberiség beszédét JAHVE nyelvekre bontja, az emberek többé nem értik meg egymást, a torony építése is abbamarad.

Innen a **habiruk mitikus története** következik, **az ábrahámi legenda szerint**. A leszármazási táblázatot annyiból kell komolyan vennünk, hogy a kutatók tanúsága szerint a pásztornépek szájhagyománya általában pontosan őrzi a nagycsaládok, illetve a törzs leszármazási vonalát. Az más kérdés, hogy az ÁBRAHÁM nevet kivéve – ez a SOKASÁG ATYJA jelentésű –, a leszármazási tábla minden neve Észak-Mezopotámiai, a Habur és a Balik folyók vidékén található helynév. ÁBRÁM – aki az ÁBRAHÁM nevet felesége nevével együtt 99 éves korában az Úrtól kapja – atyjával és unokaöcsével LÓTTAL együtt vándorol Urból Háránba –, apja halála után Kánaánba megy, aztán Sikembe, Bételbe, majd, az éhínség miatt Egyiptomba. Egyiptomi szolgálónőjétől születik IZMAEL – az izmaeliták mitikus őse, újabb eredetmítosz főszereplője –, ÁBRAHÁM kánaáni, filiszteus és egyiptomi szolgálatban harcol és a történet névanyaga Kr. e. XIV-XIII. eseményekre látszik utalni. Felesége, SZÁRAI-SÁRA 90, ő maga száz esztendő, amikor szövetséget köt JAHVEVAL és ennek jeléül az Úr fiút ígér neki. IZSÁK születését három angyal adja hírül neki. Az angyalokat Szodoma lakosai megtámadják, JAHVE a várost, Gomorával együtt vulkáni jelenségek között, lakói homoszexualitása miatt elpusztítja. LÓT családjával együtt megmenekül, felesége a tilalom ellenére visszanéz és sóbál-

vánná válik. LÓT vérfertőzést követ el, lányaitól születnek a moabiták és az ammoniták, a mítosz e két ellenséges város lakosait tünteti fel rossz fényben, mint „*bűnben fogantakat*”. ÁBRAHÁM 175 éves korában meghal, Makpelá barlangjában temetik el.

Fia IZSÁK annak a mítosznak az egyik főszereplője, amely **az emberáldozat megszűnését** mondja el. Ez szerint (1Móz22, 1-19) ÁBRAHÁM már szinte feláldozta, mikor az Úr anyaga megakadályozta ebben, egy kosra cserélve az égőáldozatot.

IZSÁK felesége REBEKA, aki ikreknek, sorrendben ÉZSAUNAK és JÁKOBNAK ad életet. A vadász ÉZSAU eladja elsőszülöttségi jogát a földműves JÁKOBNAK egy tál lencséért, aki csellel megkapja haldokló apja áldását, aki rájön a csalafintaságra, de nem tehet semmit. Menekülnie kell ÉZSAU – egyébként az ellenséges Edom mitikus ösatyja – haragja elől. Mezopotámiába, anyai nagybátyjához menekül, annak kisebbik lányát RÁKHELT szeretné feleségül venni ám először a nagyobbikat, LEÁT adják hozzá. Újabb hét év szolgálat után elveheti RÁKHELT. LEA RÚBEN, SIMEON, LÉVI, JÚDA, JISSZAKÁR és ZEBULON anyja, szolgálójától, ZILPÁTÓL születik GÁD és ÁSÉR. RÁCHEL JÓZSEFET és BENJÁMINT szüli, szolgálója BILHA pedig DÁNT és NAFTÁLIT. Valahányan Izrael egy-egy törzsének névadói, a különböző rendű és rangú anyák az egyes törzsek különféle státusának mitikus indoklásai, mint azt már korábban említettük.

JÁKOB kedvence JÓZSEF, kevésbé testvéreié, akik apja kedvezése miatt egy kútba dobják, véres ruháit mutatva otthon. Midiánita kereskedők kimentik, eladják az izmaelitáknak, azok pedig továbbadják Egyiptomba. PÓTIFÁR, a fáraó testőreinek tisztje veszi meg. Annak felesége el akarja csábítani és mikor JÓZSEF elutasítja, bevádolja férjénél, lásd az ELKUNIRSA-mítoszt. JÓZSEFET bebörtönözik. Jó magatartása okán társai felügyelője lesz. Sikeresen megfejti a bebörtönzött főemberek álmát, ezért megbízzák, hogy fejtse meg a fáraó álmát is a hét kövér és a hét sovány tehénről, illetve az ugyanennyi kövér és sovány kalászról, amelyeket ő az ínség és a bőség hét-hét éve jelölül értelmez. Jóslata beválik, Egyiptom főembere lesz, tartalékolatja bőség éveinek termését, s mikor a szűk esztendőben testvérei gabonát vásárolni Egyiptomba érkeznek, felfedi kilétét és az országba hívja őket, apjukkal együtt. A témát a XX. században nagyszabású regényben THOMAS MANN dolgozta fel.

Az egyiptomiak tartanak **JÓZSEF és testvérei** utódaitól és nehéz munkákon foglalkoztatják őket. A fáraó meg akarja öletni a héberek gyerekeit, a pusztítás elől anyja szurkozott gyékénykosárban a Nílusra teszi gyermekét, a LÉVI-utód MÓZEST. A gyermeket a fáraó leánya találja meg, felnevelteti. **MÓZES** a fáraó főembere lesz, agyonüt egy, a zsidókkal kegyetlenkedő egyiptomit. Tette kitudódik, menekülnie kell. Midián földjére szökik, ott feleségül veszi JITRÓ lányát CIPPÓRÁT, aki GERSONT szüli neki. Itt, Midián földjén jelenik meg előtte égő csipkebokorként az Úr, aki megparancsolja neki, hogy vezesse ki népét Egyiptomból. Mivel MÓZES „*nehéz nyelvű*”, a LÉVI nemzetségéből való ÁRON tolmácsolja gondolatait. A fáraó nem akarja elengedni a habirukat, büntetésül az Úr tíz csapással sújtja az országot, ezek legutolsója minden elsőszülött fiú – az akkori jogrend alapján a lehetséges örökösök – halála. Az országot ért csapás okozta sokk ideje alatt a habiruk megszöknek. A fáraó hadaival üldözi őket, Jahve kettéválasztja a tengert a menekülők előtt, s a hullámsírba temeti az üldözöket, mannával és fűjekkel lakatja jól az éhező menekülőket, MÓZES vizet fakaszt a sziklából. Végül a menekülők a Sinai/Szinaihegy lábához érnek. MÓZES népe nevében szövetséget köt az Úrral. A korszerű bibliai történelemkutatás egyébként Dél-Arábia vulkáni, északnyugati szögletébe helyezi a Dél-Arábia felől Kánaánba benyomuló törzsek szövetségekötésének valószínű színhelyét, az eredeti mítoszegyütteseket pedig annyi tendenciózus változtatás érte az idők folyamán, hogy szinte lehetetlen felismerni eredeti történeti magvukat.

Mózes halála, JÓZSUÉ vezérkedése, Jerikó és Ai ostroma, ÁKÁN története megannyi oral history történet. Ugyanakkor **Jerikó ostroma** mitikus elemeket is tartalmaz, a város falai a kürtök harsogására, az isteni beavatkozásra omlanak le.

Ugyancsak számos mitikus elemet tartalmaznak a **bírák korához fűződő történetek**. DEBORA a SISERA vezette hadak ellen, a valóságban a „*tengeri népek*” támadása ellen kell,

hogyan szervezze a védekezést. Gedeon isteni csoda révén bizonyít népe előtt. **SÁMSON**, aki inkább epikus, mint mitikus hős – az oroszlánt pusztán kézzel kettéhasítja, harminc filiszteust öl meg, rókákkal gyújtja fel a filiszteusok érett gabonáját –, mitikus viszont hajában rejlő erejének története. **DELILÁT** kétszer sikerül becsapnia, harmadjára azonban elárulja erejének titkát, Megnyírják, foglyul ejtik, megvakítják, mégis ráomlasztja a filiszteusokra és önmagára **DÁGON** templomát.

A bírák kora utánról származó, tisztán mitikus, vagy főleg ilyen történetek már nincsenek a forrásokban, bár a jobbára valós magra épülő történetekben vannak mitikus mozzanatok, isteni csodák, emberfeletti elemek, ezek azonban csak színezik a történeteket, kevésbé meghatározó jellegűek.

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

A megvastagított betűkkel írt címek az alapmunkákat jelzik.

***: **Szent Biblia**, Bibliatársulat, h.n., é.n.

***: **Bibliai nevek és fogalmak**, Budapest, Primo kiadó, 1988

***: **Mitológiai ábécé**, Gondolat, Budapest, 1970

BELLINGER, Gerhardt J.: Nagy valláskalauz, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994

BODOR András és CSETRI Elek (szerk.): Történelmi kronológia, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976

CLARK, Grahame: A világ őstörténete, Budapest, Gondolat, 1975

CSABA György: Csillagjósolás, legenda és valóság, Minerva, Budapest, 1986

ELIADE, Mircea: Histoire des croyances et des idées religieuses, I-IV, Paris, 1976-85

GECSE Gusztáv: Bibliai történetek, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981

GECSE Gusztáv: Vallástörténet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980

GECSE Gusztáv: Vallástörténeti, kislexikon², Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973

GLASENAPP, Helmuth von: Az öt világvallás⁶, Budapest, Gondolat-Talentum, 1993

HAHN István: Istenek és népek, Minerva, Budapest, 1968

HAHN István: Naptári rendszerek és időszámítás, Budapest, Gondolat, 1983

HERING, Elisabeth: Az írás rejtélye. Budapest, Gondolat, 1966

JACOBI, Bernhard: Templomok és paloták, Budapest, Gondolat, 1966

KERNBACH, Victor: Dicționar de mitologie generală², Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989

NYÍRI Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése³, Szent István Társulat, Budapest, 1991

SUPKA Géza: Kalandozás a kalendáriumban, Helikon, Budapest, é.n.

SZABÓ György: Mediterrán mítoszok és mondák, Kriterion, Könyvkiadó, Bukarest 1973

TRENCSENI-WALDAPFEL Imre: Mitológia⁶, Budapest, Gondolat, 1969

III.
IRÁN, INDIA, KÍNA, JAPÁN, KRÉTA, A GÖRÖG
VÁROSOK, AZ ETRUSZKOK, A RÓMAIAK VALLÁSAI

ÓKORI IRÁNI VALLÁSOK

A mintegy 700-1200 méter átlagmagasságban elterülő Iráni Fennsíkot Északon az Elburz-hegység határolja, amelyhez a Hindukusban folytatódó Kopet-Dag peremhegysége csatlakozik, délen Mezopotámia, illetve a Zagrosz-hegység övezi, keleten a beludzsisztáni Szulejmán-hegység szegélyezi. A síkföld pusztai-sztyeppi vidék, lefolyástalan, vize kevés, talaja köves, sós, sivatagos. A fennsík belsejének hegyvidékei löszös, szűkön termő talajú oldalak. Ezzel szemben a peremvidékek külső oldalai termékenyek – innen származik például a meggy és a sárgabarack –, az Elburz lejtői pedig egyenesen szubtropikus, mezőgazdaságra, kertészetre, erdőgazdálkodásra kiváló vidék.

Az itt végzett ásások sötét bőrű khuzisztáni és beludzsisztáni őslakó törzsekről tanúskodnak. A III. évezred végén a lulubeusok, a kassziták, nyugaton az elámiták, illetve a qutik népeiről beszélnek a források. A III. évezred elején a III. Uri dinasztia uralja Élamot, de ez viszonylagos.

Valamikor a Kr. e. II. évezred közepén indoeurópai törzsek, médek és perzsák özönlik el, akiket az elámiak – korábban a térség urai – nem tudnak feltartóztatni. Emléküket őrzi a Kr. e. IX. századi asszírok Parsua állama, a máig e nevet viselő Farsz tartomány.

Kr. e. 1300 körül megerősödik, majd legyengül Élam, ennek ellenére a VIII. században sokáig sikeresen védekezik az asszírok ellen.

Kr. e. 728-675, között a médek saját államot teremtenek DEIOKÉSZ uralkodása alatt.

Kr. e. 675-653 között az önálló méd (kis)királyságot *PHRAORTESZ/KHSATRITA* vezeti, *HERODOTOSZ* szerint leigázzák *AKHAIMENÉSZ/HAKHÁMANIS* perzsa király országát is.

A médek sikertelen asszírellenes felkelése után *TEISZPÉSZ/CSISPIS*, *AKHAIMENÉSZ* fia önállósítja magát, fiaira *ARIARAMÉSZRA* és *I. KÜROSZRA* már terjedelmes országokat hagy. 645-ben *ASSUR-BAN-APLI* elpusztítja Súsát, Élam fővárosát, *I. KÜROSZ* fiát, *ARUKKUT* túszként viszik Ninivébe.

Kr. e. 610-ben megsemmisül Asszírria, átmenetileg Babilon erősödik meg, amely a hajdani élámi területeket is megszerzi.

ARIAMNÉSZ utóda fia *ARSZAMÉSZ* lesz, akit a perzsa trónról *I. KAMBÜSZÉSZ*, a család korábban nem uralkodói ágának egyik tagja szorít le. Ő dinasztikus házasságot köt a méd király, *ASZTÜAGÉSZ* lányával, utóda fia, *II. (NAGY) KÜROSZ* lesz.

Kr. e. 559-530 között *II. KÜROSZ* elfoglalja *ASZTÜAGÉSZ* méd királyságát, majd 547-ben a *KROISZOSZ* uralta Lüdiát – egy Kis-Ázsia nyugati felén elterülő, Szardeisz fővárosú gazdag, tengeri kijáráttal is rendelkező kisállamot – 339-ben hadvezére, *GUBARU* szinte ellenállás nélkül foglalja el Babilónt, ekkor települhetnek haza a babiloni fogságból a zsidók.

Kr. e. 530-ban fia, *II. KAMBÜSZÉSZ* követi a trónon, aki mindenekelőtt meggyilkoltatja trónját veszélyeztető öccsét, majd Kr. e. 525-ben elfoglalja Egyiptomot. Leveri a magát meggyilkoltatott öccsének, *BARDIJÁNAK* kiadó *GAUMÁTA* felkelését.

Kr. e. 522-ben *II. KAMBÜSZÉSZ* öngyilkos lesz – más források szerint baleset áldozata, saját törébe zuhan –, a hadsereg az arisztokrata *I. DAREIOSZT/DAREIAHAWUST* támogatja, aki leverte az ellene lázadókat, 520-tól a Nagybirodalom királya, *KÜROSZ* lányának férje. Az *AKHAIMENIDA*-dinasztia megalapítója 518-ban átszervezi országát: húsz közigazgatási körzetre, satrapiára osztja a birodalmat, kötelezi az államapparátus írásbeliségét, helyi és központi hadsereget létesít, hivatalnok-hálózatot és egységes adó- meg pénzügyi rendszert teremt, arany és ezüstpénzt veret, 2680 kilométeres úthálózatot építtet, megszervezi a birodalmi gyorsfutár- és posta-szolgálatot. Meghódítja Thrákiát, Macedoniát, Pandzsabot, Közép-Ázsiát, az Égei tenger partvidékét, Kis-Ázsiát. Világbirodalmat alakít ki. 512-ben hadat visel a nyugati – európai – szkíták ellen, amely hadjáratban 80 000 embert veszít. 500-ban hadai leverik a kis-

ázsiai görögök felkelését, ez jó ürügy arra, hogy 492-ben megtámadja a görög városokat, de flottája egy viharban elpusztul, szárazföldi hadserege pedig 490-ben Maratonnál vereséget szenved.

Egyiptomban, Babilonban és Núbiában a vereség hírére felkelések törnek ki, amelyeket csak az utód, *I. XERXÉS*Z tud leverni. 480-ban Thermopülainál győz ugyan *LEONIDÁS*Z spártai hadserege ellen, feldúlja Attikát és kifosztja Athént, de flottáját a szalamiszi ütközetben szétverik, és szárazföldi vereségeket is szenved.

Utódai, sorrendben *I. ARTAXERXÉS*Z, *II. DARIUS*, *II. ARTAXERXÉS*Z, *III. ARTAXERXÉS*Z alatt a birodalom lehanyatlak, *III. DARIUS* idejében *NAGY SÁNDOR* meghódítja az országot (Kr. e. 331)

Halála után a *SZELEUKIDÁK* birtokolják. 250 körül *ARSZAKÉS*Z fellázítja a parthus törzseket és létrehozza a független parthus birodalmat. Ez Kr. u. 199-ig többször is konfliktusba keveredik Rómával.

Kr. u. 220-ban *I. ARDASIR* fellázad az uralkodó ellen, legyőzi és megalapítja a *SZASSZANIDÁK* dinasztiaját, amely 651-ig uralja – Bizánc ellenében – a térséget. 651-ben az arabok elfoglalják Perzsiát. 750-től az *ABBASZIDÁK* kalifátusának része.

821-től helyi kormányzás Khoraszánban, később másutt is.

935 a türk *BUJIDÁK* állama Nyugat- és Délnyugat-Irakban.

1040. A szeldzsuk-törökök betörése.

1256-1353 mongol uralom a *HÜLEGÜ*-dinasztia alatt.

1381-1393. *TIMUR LENK* és a *TIMURIDÁK* uralma.

1504-1524 A *SZEFEVIDA*-dinasztia megalapítása, az iszlám síita irányzatának kötelezővé tétele.

1721-22. Perzsiát elfoglalják az afgánok, orosz-török beavatkozás.

1763. Az angol Kelet-Indiai Társaság vámmentességet kap Perzsiában. Nő az orosz és holland befolyás is.

1804-1813 orosz-perzsa háború.

1841. Előnytelen kereskedelmi szerződés Angliával, Három évvel később zajlik a rendszert megbuktatni akaró Babitsa felkelés.

1848-51. Reformok.

1901. Az első kőolaj-kitermelés engedélyezése.

1908. *MOHAMED ALI* államcsínye.

1921. *REZA* kán angoloktól is támogatott államcsínye.

1925. *REZA PAHLAVI* *sahnak* – uralkodónak – választják.

1941. Fia, *MOHAMMED REZA PAHLAVI* követi a trónon.

1979. A *KHOMEINI* ayatollah – iszlám vallási vezető – vezette fundamentalista felkelés elkergeti a sahot és kikiáltja az iszlám köztársaságot.

1980. Háború Iránnal.

1988. Fegyverszünet.

1989. *KHOMEINI* ayatollah halála.

Iráni, pontosabban kezdetben indo-iráni ősvallásnak tekintjük a Kr. e. II. évezred indo-európai népei indo-iráni ágának ősvallását. Nevezik még árja (*szanszkr. 'ariasz', nemes, az ág saját elnevezése*) vallásnak is, alapja lesz az ó-iráni vallásnak, illetve az indiai védikus vallásnak.

Mint már említettük, az írásbeliség lehetővé teszi, hogy a történelmi idők vallásos képzeteit kortárs, vagy későbbi írásbeli feljegyzések alapján tanulmányozzák a kutatók, így a sokszor ellentmondásos és nehezen értelmezhető régészeti-művészettörténeti leletek mellett írott dokumentumokra is lehet alapozni, sőt, a fejlődéstörténet későbbi időszakaiban elsősorban ezekre lehet a kutatást lehet alapozni.

Élám egykori mitológiája valószínű a mezopotámiaihoz hasonlított. A *KIRIRSA/PINENKIR* nevű termékenység-istennőt, a *HUMBAN* nevű férfi főistent és *HUTRAN* nevű fiúkat tisztelik

leginkább, egy, az INNIN-DUMUZI legendakörhöz hasonlító mítosz-együttest fonva köréjük. De tisztelik NAHUNTE napistent, aki egyben igazságisten is, NAPIR holdistent, az Alvilágban ISNIKARAB – *akk. 'Aki Meghallgatta a Könyörgést'* – és LAGAMAR – *akk. 'A Könyörtelen'* – istennők fogadják a holtakat, az Alvilág királya INSUSINAK isten.

Az indoiráni ősvallás legelső írott dokumentuma az a Kr. e. 1350 táján keletkezett békeszerződés, amelyben *I. SUPPIULIUMA* hettita uralkodó és *MATTIVAZA*, Mitanni trónjának örököse szerződnek – ezzel a békével kezdődik a hettita nagyhatalom kialakulása – és amelyben a szerződés megtartását MITRA, VARUNA és INDRA vigyázzák.

Ezeknek az indoiráni népeknek a hite szerint a világot jó és rossz hatalmak, **áhurák** és **daévák** népesítik be, akik befolyásolják az emberek sorsát. A tűzben, vízben, földben, levegőben, állatokban, főként szarvasmarhákban lakó emberfölötti segítő erők áldozatokat követelnek, amelyet mágikus cselekedetek – ráolvasás, kultikus éneklés – kísérnek. Ennek kifejezéseként kimutatható az ős-iráni bikakultusz, a természeti erők és jelenségek tisztelete.

Az ó-iráni és ó-ind nyelv közös kultikus szavai bizonyítják a kétfajta ősvallás egységét: **áhura-aszura**, **daéva-déva**, *jó illetve gonosz szellem*, **haóma-szóma-áldozati ital**, **jasznajadzna-áldozat**, **athravan-atharvan-áldozópap** stb. Az istenek antropomorfizálódása kiemeli és személyes istenné változtatja a lényeges erőket; MITHRA a Napisten *a társadalmi rend ura* – **'bhaga'** *az osztó*, RASNU *a jog istene*, ANÁHITA ARDVISZURA, *A termékenység és a növényzet istennője* – második neve egy korábbi, külön istennő meglétét bizonyítja –, INDRA, aki mindenekelőtt a védikus vallásban emelkedik nagyobb szerepre, de az indoiráni ősvallásban az eget uralja és a harc istene, VARÚNA, az égbolt és a vizek istene, a világrend őre, a mindent látó, SZARASZVATI istennő és NÁSZATIA ISTEN, az isteni ikerpár, *akik a föld és a nyájak termékenységét testesítik meg*.

A hatalom koncentrálódása eszmeileg az égi hatalom egy mitikus személyben ÁHURA-MAZDA – A TUDÁS URA, későbbi ejtésben ORMUZD/ORMAZD – alakjában való összpontosulását eredményezi, a segítő áhurák összeolvadnak. Nem véletlen, hogy a behisztuni domborművön *I. DARIUS* nagykirály és 12 vazallus uralkodó köszönti, a hosszú kísérszöveg szerint „*Én Dárius nagy király, a királyok királya, a perzsák uralkodója vagyok [...] aki Áhura-Mazda akaratából uralkodom és akinek Ahura Mazda adta a hatalmat*”. Ellenpólusa a született rossz, ikertestvére, ZURVANNAK, az idő ősiszenének másik ivadéka ANGRA-MAJNIU – ROMBOLÓ SZELLEM –, aki azonban később kerül be az indoiráni istenek galériájába, az archaikus felírásokban nem szerepel.

Mikor a Kr. e. VI. században az Iráni Fennsík a Közel-Kelet, Ázsia és a Kaukázus fordítókorongjává válik, AsszírIA váratlanul letűnik a történelem színpadáról, Perzsia pedig a médek csatlósállamából egy évszázad alatt az ismert világ egyik nagyhatalmává lesz, új vallási eszmék alakulnak ki, létrejön a ZARATHUSZTRA/ZOROASZTER névvel fémjelzett felfogás. Neve *'tevékben bővelkedő'* jelentésű, a fennmaradt legendák szerint a SZPITÁMA – *Fehér* – nemzetségből származik, öt fiú közül harmadikként születik Kr. e. 630-ban, az ókori Baktriában, a mai afganisztáni Balhban. Apját PURUSÁSZPÁNAK hívják – *'lovakban bővelkedő'* jelentésű a név –, anyja DUGHDHÓVÁ. Szintén pap lesz, de szembekerül a MITHRA-kultusz papjaival, ugyanis elítéli a bikaáldozatokat. Hosszabb remetéskedés után VOHU MANAH angyal közli vele, hogy ÁHURA-MAZDÁ kiválasztotta, az isteni üzenet közvetítője, fellép a szerinte haszontalan és fölösleges állatáldozatok ellen. Tíz év hatástalan prédikálás után el kell menekülnie, Kr. e. 590 körül a hagyomány szerint Khvárezmbe megy. Két év múlva megszerzi VISTÁSZPA/HÜSZTASZPÉSZ király támogatását elveszi annak DZSAMASZPA nevű lányát feleségül, talán magát *II. KÜROSZT* is sikerül megtérítenie. Kr. e. 553-ban, 77 éves korában FIRDUSZI szerint erőszakos halállal hal meg. Halála után fia, SZPITÁMA és kisebbik lánya, PORUTSZISZTA terjeszti felfogását. Az AKHAMENIDÁK államvallássá teszik felfogását, NAGY SÁNDOR viszont betiltja azt, a zoroaszteri felfogás híveit üldözteti, szent könyvüket elégetteti. A szasszanidák idején zervanizmus néven ismét államvallás lesz, ennek lényege,

hogy ÁHURA-MAZDÁ és ANGRA-MAJNU magasabb minőségként a ‘**zervan akaranát**’ – a nem teremtett, örök Időt – rendeli, a monizmusnak a korábbi dualizmus feletti végső győzelmét remélve ettől. Azonban az arabok győzelme, az Iszlám elterjedése, a zoroaszteri hit megtűrt volta miatt a hívők a tömeges kivándorlást választják.

A zarathusztrai tanításokat az **Aveszta – A Tudás Könyve** –, egy, a Kr. u. III. században véglegesített gyűjtemény foglalja össze. Legrégebbi része KERNBACH szerint még a méd királyok idejéből származik. A „**régi Aveszta**” a szasszanidák korából való és eredetileg 21 könyvből állott. Ma ezek mintegy negyede ismeretes, részei a 72 fejezetes **Yaszna** – a tűz-áldozat bemutatásának előírásai –, ebben a 17 fejezetben olvasható **Gathák** – verses prédikációk, vallási himnuszok. Kiegészíti őket a **Viszpered**, amely litánia-szerű szertartási szöveg. A **Vendidad/Videvdath** papi törvénykönyv, amely felsorolja az elkövethető bűnöket –, a **Yasht** – himnuszok MITHRÁHOZ, ANÁHITÁHOZ, TISTRYA esőistenhez, APAMNAPATHOZ, a férfierő és a vizek ősi istenéhez, a Naphoz, Holdhoz, a Tűzhöz, valamint a **Khorda Aveszta – Kis Aveszta** – a hitvallások könyve. A **Zend – a Magyarázat** – az **Avesztához** fűzött kommentárok gyűjteménye, a **Zend-Aveszta** a kommentált Aveszta. Csatlakozik az **Avesztához** az ún. pehlevi-iratok együttese, a **Bundahisu kozmogóniai mítosz – Eredeti Teremtés** –, a **Dinkart/Dénkasz – Tanítások Könyve/Jámbor munkák**, benne egy legendás ZARATHUSZTRA-életrajzzal. A **Dadisztani Denig – A hit ismertetőjegyei** – 92 kérdés és felelet a hittel kapcsolatban, a **Minokherd – a Bölcs szellem** nézetei – és a **Sajaszt-la-Sajaszt – Szabad, nem szabad** – etikai gyűjtemények, a **Szaddar** hitbuzgalmi könyv, végül a **Zerdust néme** ZARATHUSZTRA történetét tartalmazza 1278-ból.

ZARATHUSZTRA tanítása az áhurák és daivák ellentétéből, dualizmusából indul ki. ÁHURA-MAZDÁ – a fényes Ég – minden jó megtestesítője. Ellenpólusa, ANGRA-MAJNU – minden rossz, a sötétség forrása, 9999 betegség okozója. ÁHURA-MAZDÁ fia SZPENTA MAJNU, a Szent Szellem, aki által cselekszik. Ksatra nevű birodalmában a jog – urta – uralkodik. ÁHURA-MAZDA egy-egy tulajdonságának megnyilvánulásai, de önálló lényeknek is felfoghatók, az őt körülvevő és a cselekvő emberekkel együtt az ÁHURA-MAZDA hadát alkotó halhatatlan szentek. Az amesha szpenták sorrendben: VOHU Manah (*a Világrend*) HSATHRA VAHISZTA (*az Erő, a Harc*), ASA (*az Igazság*), SZPENTA ARMAITI (*az Alázat*), HAURVATÁT (*az Üdv*), AMERATAT (*a Halhatatlanság*).

Szintén az ő oldalán állnak a ‘**jazaták**’, a *tiszteletreméltók*. A keresztény hitvilág angyalainak felelnek meg, nagyjából az ó-iráni hitvilág egykori istenei, közöttük MITHRA.

A jó szellemek harmadik csoportjába tartoznak a fravurtik, az *emberek halhatatlan, személyes védőszellemei*.

ANGRA-MAJNU, – későbbi ejtésben AHRIMÁN –, a Rossz oldalán a gonosz erők képviselői, AKO MANAH – a *Bűnös Gondolat* – INDRA, SZAURA, NAONHAITHYA, TAURVI, ZAIRICSA fődémonok – az ember különböző megszemélyesített rossz tulajdonságai – harcolnak, de alárendelt szellemei még AZESHMA (*a Harag*), BUSYASTA (*az Álom*), ASTO-VIDOTUS (*az Alvilág és a Halál*), APAOSHA (*a szárazság*), ARASKA NASU (*a hullák okozta járványok*). Alakja valószínűleg befolyásolta a keresztény Sátán fogalmának kialakulását.

Vannak alsóbbrendű démonok is, ilyen nő-déva – **dévi** – DRUD ‘*hazugság, csalás*’ és követői, a **drugvanok**. A harag és a sóvárgás dévája bekerült a bővebb, katolikus *Ószöveget*ben szereplő TÓBIÁS könyvébe, a 3, 8 ASMODEUS/ASMODAI/ASMÓDI, aki SÁRA kéri a nászéjszakán megöli, míg csak TÓBIÁS el nem üzi őt Rafael arkangyal parancsára hal szívének és májának a füstjével.

Ugyancsak gonosz női szellemek a **pairikák/périk**.

ÁHURA-MAZDÁ teremti a világ minden pozitív értékét, ANGRA-MAJNU mindent, ami rossz, tisztátalan, káros.

Zarathusztra Áhura-Mazdához szóló hitvallása egyetlen óriási kérdés:

*Szóljál hozzám, én Istenem, kérve-kérlek mondd meg nekem:
az igazságnak hogy honnan az ereje?*

[...]

s a napnak, hogy nappal világoljon
és éjjel a temérdek sok-sok csillagok
remegő fényükkel ahogy lecsillognak
megtartva, betartva csendes utaikat?!

És fogyva, növekedve,
a hold is, a csendes éjszakákon,

[...]

reánk mosolyog szelíden, szépen.

[...]

Szóljál hozzám, én Istenem, kérve-kérlek mondd meg nekem:

mily csodálatos módon lebeg ez a föld itt,
nagy-nagy biztonsággal,

s ahogy rajta keresztül
kél és nyugszik, még átfut a felhő,
éltetve, lebegve,
s láthatatlan kezek ujja vonására,
át, tova vitetve...

És ahogy a patak csillogó, hűs vize
gyöngyözve fut tovább, -
ahogy a virágok nyílnak, -
ahogy a szélnek gyors paripája átfut az égen...
ahogy a felhőknek színesre megfestett szép, csodás hintaja
keresztül gördül fenn a levegőégen...

Szóljál hozzám, én Istenem, kérve-kérlek mondd meg nekem:

hogy miképp is van az,
ahogyan a fény és ahogyan az árnyék
egymáshoz búva játszva enyelegnek?
Ahogy az ébrenlét követi az álmot, alá-fölé szállva.
magasból a mélybe...

S ahogy a reggel, a jó nap és az éjjel
vándorló útjukon meg-megállítanak, köszöntve minket
s ujjmutatással figyelmeztetnek az elmúló időre.

(fordította ZAJTI FERENC)

A ZARATHUSZTRA-felfogás legfeljebb átértelmezi a régi istenfogalmakat, ezeket ÁHURÁ-MAZDA tevékenységének különféle megnyilvánulásaiaként fogja fel. A megváltozó kultusz is ezt fejezi ki. Korábban az isteneknek véres áldozatokat mutattak be, a kultikus cselekményt himnuszok éneklése, imák elmondása, az áldozatot bemutató nemzetségfő szertartásos **haóma**-ivása – ez valószínűleg valamilyen alkoholos ital volt – színesítette. Mikor a méd főhatalom a kultusz irányítását a mágusok kezébe adta – az akk. **‘imga’** → **assz. ‘maga’** → **gr. ‘mageia’** → **lat. ‘magus’, pap, áldozó** jelentésű szóláncból, a rómaiaknál **‘perzsa pap’** értelemben. Eredetileg papi tisztségek betöltésére szakosodott törzs tagjai voltak. Ők saját, olyan törzsi vallási képzeteiket is beépítik a ZARATHUSZTRA előtti perzsa vallásba, mint a papi nőközösség, a halottak csontjainak keselyük által való megtisztítása, a tűz és a Föld tisztaságának szentként való megőrzése stb. Most a mágusok a templom központjába az

ÁHURA-MAZDÁT jelképező öröktüüzű oltárt állítják, vértelen áldozattal helyettesítik a véres áldozatot – jusson eszünkbe, hogy ÁHURA-MAZDÁ fellépett a szerinte haszontalan és fölösleges állatáldozatok ellen –, a halottakat nem szabad se eltemetni, se elégetni mert ez beszennyezné a Földet és a Tüzet, tehát a Hallgatás Tornyaiban rá kell bízni őket a keselyűkre és így tovább. A mágusok – funkcióiknak megfelelően – fokozatokban szerveződnek. Legfelül az **athravanok** – a Tűz áldozópapjai – vannak, náluk alacsonyabb rangúak az imák mondói – **zot** –, a még alacsonyabb funkciójúak a főmágusok – **mobedh** –, utánuk következnek a Tűz egyszerű papjai – **hyrbedh** –, legalul helyezkednek el rangban a Tűz táplálói – **moghan**.

Az emberiség története a *Jó* és a *Rossz*, ÁHURA-MAZDÁ és ANGRA-MAJNIU harca. ÁHURA MAZDÁT főistenként segítők veszik körül, ezek második rangcsoportjába kerül a korábbi főisten MITHRÁ is. A Főgonoszt szintén hada veszi körül. A világmindenség története 12 000 évig tart, négy, egyenként 3 000 éves ciklusban, amelyek harcuk egy-egy szakasza.

Előzmény: ANGRA-MAJNIU előjön a Sötétség Birodalmából, de a főisten parancsára vissza kell mennie.

Az első időszakban ÁHURA-MAZDÁ megteremti a láthatatlan szellemi világot és az emberek ősképeit, a '**frávasi**' – *Létezők* – képében.

A második időszakban a főisten megteremti az örök fényesség és az örök sötétség birodalma között levő anyagi világot. Ez 365 napig tart, 45 nap kell ÁHURA-MAZDÁNAK az Ég, 60 nap a vizek, 75 nap a Föld, 30 nap a fák, 80 nap az állatok, 75 nap, az ember megteremtéséhez. ANGRA MAJNIU támadását ÁHURA-MAZDA egy varázsigével – Ahunavairjó/Honover – megakadályozza.

A harmadik korszak a *Jó* és *Rossz* összecsapásáé. ANGRA-MAJNIU seregével megtámadja a Földet, megöli az ősbikát és GAJÓ MARATANT/GAJÓMARSZT – neve Halandót jelent –, az ősembert, akinek a magvából azonban új emberpár – MÁSJA és MÁSJAI – születik, illetve a házi marhák lesznek. Az utódokat maga a főisten tanítja meg a vallásra, a paradicsomi béke azonban nem tart soká, mert a YIMA nevű ősember hallgat a gonosz démonokra (**Yasht XIX.**). Hazudik a főistennek, ezért a kígyódémon, AZHIU DAHÉKA kiűzi birodalmából. ÁHURA-MAZDA azonban kegyes hozzá, bejelenti neki az özönvizet, s megparancsolja, hogy hozza a Paradicsomkertbe az emberek, állatok, és növények leszármazottjait.

A világ fennállásának kilencedik ezredévében megszületik ZARATHUSZTRA. Vele kezdődik a Sötétség hatalmának bukása. Minden ezredév végén új próféta, megváltó születik míg aztán a negyedik korszak végén, a tizenkétezredik évben egy, ZARATHUSZTRA halhatatlan férfi erejétől megfogant szűz lány, EREDATFEDHRI/VISPATAURVA megszüli a 12 csillaggal megkoronázott, a feltámadott jó szellemektől támogatott SZAOSZHYANTOT, a végső megváltót, aki 57 évig tartó harcban, MITHRA segítségével végleg legyőzi a Rosszat. Megszületésekor az égből lehullik a GURZ-SEHRT meteor, tüzetől megolvadnak az ércek és a sziklák, ezen kell hűsítő tejáramlatok védelmében átúszniuk az embereknek. A meteor tüzetől elpusztul DAHÉKA is, ANGRA-MAJNIUT pedig örök időkre a feneketlen mélységekbe vetik.

A **világkép** tekintetében a perzsa felfogás három szintet ismer. A legfelső a Fény Országá, ÁHURA-MAZDÁ birodalma, ahol a hősök is lakoznak, a legalsó ennek ellentéte, az Örök Sötétség Hona, ANGRA-MAJNIU országa, a gonosz lelkek lakóhelye. A kettő között van az emberek és más élőlények lakóhelye, a Jó és Rossz harcának színtere. Ennek a tetején vannak a Nap, a Hold és a csillagok, amelyek ÁHURA-MAZDA akaratából keringenek és világítanak, távol tartva a Földtől a Sötétség hatalmait. Tőlük függ az emberiség jóléte és egzisztenciája, mindent ezek határoznak meg.

A Föld is három részből áll, kemény, illetve lágy anyagból és homokból, lapos, tányér formájú, vízen, a világóceánon úszik. A hegyek magokból keltek ki, az égből átlátszó fém, védőpajzsként választja el az emberek világát a Fény Országától.

Az **élőlényeket**, közöttük az embert is agyagból formázták, az őselemek, a tűz, a föld, a víz, a szél egymásból származnak, az Örök Fényből.

A halál következtében a lélek kiszabadul korábbi foglalatából, az emberi testből és a levegőben rátámadó gonosz szellemekkel megküzdve MITHRA széke elé kerül, az utolsó ítélet után pedig a jók a Fény Országába, a rosszak meg az Örök Sötétség Honába kerülnek.

Az ó-iráni rítus szerint a halottakat elégették, vagy eltemették, esetleg, mint egyes mai természeti népek, az erdőkben, emelvényekre kitétték. A mágusok kultuszai átvétele után az elhunytak tetemét kör alaprajzú tornyokba, az ún. *Hallgatás Tornyába* – **dakhmákba** – vitték, csontjaikról a keselyűk takarították le a húst. A tornyok kb. 4 m magas, henger alakú építmények, középen üreggel a csontok számára. **Napjainkban** – közegészségügyi okokból – **tilos a levegőtemetés.**

A zarathusztrai felfogás jelenlegi hívei a **párszik**. Ma a Kr. u. VIII. században kivándorolt Zarathusztra-követők **főképp Indiában**, Gudzsarátban, Bombayban és a város környékén élnek, a felfogásnak 10 országban, mintegy 170 000 híve van, Perzsiában mintegy 30 000 párszi él. Magyarul – helytelenül – tűzimádóknak is nevezik őket. Valóban tisztelik a tüzet, de nem imádják, kultuszuk középpontja nemcsak ez, hanem elsősorban ZARATHUSZTRA tanítása.

Felfogásuk szerint gyarapítaniuk kell Áhura-Mazda jótéteményeit és korlátozniuk kell Angra-Majniu pusztító hatását, ezt főként a föld megművelésével és az utódok nemzésével érhetik el. Az egyes életszakaszok kezdetét szertartásokkal ülik meg, különösen fontos a beavatás és a temetés.

Az elsőre 8-13 éves korban kerül sor, ez a „*belépés*” Áhura-Mazda „*hadseregébe*”. Külső jele a szent fehér ing – szadre – és a 72 szálból sodort, a **Yaszna** 72 fejezetét jelképező szent gyapjúszinór, amelyet, az erkölcsi elkötelezettség jeléül naponta legalább ötször kibontanak és összecsomóznak.

Temetéskor a fehérbe öltöztetett tetemet a toronyba viszik, ott meztelenül kiterítik. A csontokat később a tornyok kútszerű mélyedéseibe temetik. A tűztemplomban a halott tiszteltére haoma-áldozatot mutatnak be. Ezalatt az elhunyt lélek eljut a Csinvat-hídhöz – ez a búcsúzó hídja – amelynek hídfőjénél MITHRA törvénybírósága áll. Rasnu mérlegen leméri az elhunyt jó és rossz cselekedeteit, majd a lélek átmehet a hídon, amely az igazak számára széles és a Paradicsomba vezet, a gonoszak számára keskeny, mint a kéz pengéje, leesnek róla a Pokolba. Akiknek jótettei és rossz tettei kiegyensúlyozzák a mérleget azok a hamész-takán birodalmába jutnak, itt várják a végítéletet.

A végítélet a világvégével együtt, a negyedik korszak végén, a tizenkétezredik évben következik be, amikor a Kaszava-tóban megfürdő, ZARATHUSZTRA halhatatlan férfierejétől megfogant szűz lány, EREDATFEDHRI/VISPATAURVA megszüli SZAOSHYANTOT (*a név jelentése 'a hasznos', 'a támogató'*) a végső megváltót, aki 57 évig tartó harcban, MITHRA segítségével végleg legyőzi a Rosszat, helyreállítja a világot – elvégzi a **frasokeretit**. Ekkor feltámadnak a halottak az igazak és a nem igazak elkülönülnek egymástól, az előbbieket a mennyekbe, az utóbbiak a pokolba jutnak, a világ megtisztul és betölti ÁHURA-MAZDA szelleme. A Jó és Gonosz közötti választás a **varja**. A helyes gondolkodás – a **humata** –, a helyes beszéd – **hukthta** – valamint a helyes cselekvés – **hrvasta** – határozzák meg a magatartást, aki érvényesíti ezeket, az igaz ember, **asaram**, aki nem, az csaló, **anasaram**. *A legfontosabb értékek a békeszeretet, az igazságosság, az őszinteség, a szorgalom, a szegények iránti jótekonyság, kegyesség.*

A hit parancsolatait megszegni bűn, amelyet be kell vallani, meg kell gyónni – patet – és büntetés követi. A **bocsánatos bűnök büntetése** rendszerint ANGRA MAJNIU állatainak – élősködő, vérszívó rovaroknak – az elpusztítása, közhasznú munkák végzése. **Nem bocsánatos bűnök** – **anáparetha** – a Föld, a víz, a levegő bemocskolása, például tetem eltemetésével, elégetésével, **e világi büntetésük halál, túlvilági büntetésük pokoltűz.**

Nincs áttérés, vallásilag érvényes házasságot csak egymás között köthetnek.

A **tűztemplom** – **dahr-i-mihr**, az akhameinidák idejében **kabe**, a szasszanidák idején **atesgáh** –, alacsony, toronyszerű, lapos tetejű épület, szentélye ablaktalan, sötét, benne kocka

alakú kövön, fémből készült edényben ég a szent tűz, az **átár**. A szasszanidák idejében négyzetes alaprajzú, a négyzet fölött emelkedő kupolás épület a **csahár-tág** is tűztemplom volt.

A nem hívőknek tilos a szent tűz megpillantása, egyáltalán a tűztemplomba való belépés.

A kultusz legfontosabb elemei az ÁHURA-MAZDÁNAK szentelt templom tűzszobájában égő szent tűz táplálása a **haóma**-áldozat a Yaszna tanításainak elmondása. A pap naponta ötször, Aveszta-idézetek recitálása közben tesz száraz, jó minőségű fát a tűzre, amelyet nem szennyezhet emberkéz, vagy lehelet, ezért tűztisztelet idején a papok paitidánát, szájkendőt viselnek.

A legszentebb ima és egyben hitvallás az **Ahuna varja** – a legjobb, legmagasabb Úr –, Zarathusztához, mint Áhura-Mazda elkövetkezendő birodalmának pásztorához és előkészítőjéhez szól:

Az Úr akarata az igazságosság törvénye; az ég jutalma azért a munkáért, amelyet itt a világon a Mazdáért végeztek; a Birodalmat Áhura annak adja, aki segíti a szegényeket.

A párszik főpapja a **zarathustrotema** régen Raghában – Rajj, Teherán mellett – székel és közvetlenül a sah után következett a hierarchiában.

A zarathusztai felfogás mellett megmarad MITHRAS – az Igazság, a Nap egykori istene tisztelete, a mezopotámiai SAMAS-kultusz továbbéléseként –, ő erőt, életet ad, kísérői SZRAOSA és RASNU.

Az iráni ősvallásból erednek a **MITHRASZ-misztériumok**. A *misztériumvallások* – az ókori görögök, a hellenisztikum, Róma és a kereszténység kialakulása kapcsán írunk még róluk – *csak a 'műstészek' beavatottak számára felérhető kultuszok*, közülük az egyik legjelentősebb a kizárólag férfiak számára nyitott MITHRASZ-kultusz. MITHRA, a hellenisztikumtól kezdve a hajdani főisten, a jog és az államrend indoiráni megtestesítője a Kr. e. II-I. évszázadokban már csak '**jazata**', *tiszteletreméltó*, a férfitársaságok másodrendű szelleme. Ugyanakkor, mint ilyen, érthetően nagy tiszteletnek örvend a katonák között, s hogy Rómának sok perzsa, elsősorban parthus katonája volt, Kr. u. 67-től már Európában is van mithreum, MITHRASZNAK szentelt templom. Később Itáliában, a Rajna mentén, Galliában, Britanniában, Helvéciában, Hispániában, Pannóniában, Dáciában is épülnek ilyenek, a kultusz mindenütt népszerű, ahol katonák vannak és hovatovább a polgári lakosság között is terjed.

Cselekménye, a mögötte rejlő történés tulajdonképpen egyszerű, MITHRASZ megfékezi és megöli az ÁHURA-MAZDA teremtmény vad ősbikát, a kimúló állatból növények, állatok teremnek, a bika vérével pedig megváltja az emberiséget, ezzel megváltóvá és üdvözítővé válik. Az emberiségnek azért van erre szüksége, mert a büntetlennek született lélek bemocskolódik miközben leszáll a bolygók szférájából, s a földi lét alatt, ha bölcsen él és erkölcsösen cselekszik, megszabadulhat a szennytől. A halál után a világosság és a sötétség szellemeinek a lélekért folytatott küzdelmében a beavatottak oldalán álló MITHRASZ megváltása következtében az elköltözött lélek a mennybe jut.

A MITHRASZ-kultusznak három „szolga” és négy „résztvevő” fokozata volt, ezek mindenikén átment a beavatott, aki így érthette el a teljesjogú testvériséget A „szolga” fokozatok a **holló (corax)**, a **rejtőzködő (chryptos)**, és a **katona (miles)** voltak, a „résztvevő” fokozatai az **oroszlán (leo)**, a **perzsa (mint ebben a kultuszban választott nép)**, a **napfutár (heliadromos)**, az **atya (pater, mint vallási vezető)**. Valamennyi fokozat próbára tette a jelölt bátorságát és türelmét, a kultusz lényege a bika fizikai megölése volt.

Templomaik, a mithraeumok föld alatti, téglalap alakú, sokszor oszlopokkal és boltívekkel „hajókra” osztott terem, amelynek „oldalhajói” tulajdonképpen fekvő- és ülőpadok.

Középen folyosó vezet a terem végéhez, ahol apszis, félgömb-kupolával fedett, félkör alaprajzú, a téglalaphoz csatlakozó, fallal el nem választott helyiség közepén oltár volt látható, rajta a bikaölő MITHRÁSZT ábrázoló domborművel, oldalt a két, fáklyájukat lángjával felfelé, illetve lefelé tartó *dadophorossal*, CAUTESSEL és CAUTOPATESSEL. A MITHRÁSZ-szentélyek oroszlánfejű szobra a testet öltött Időt, a **zervánt** személyesíti meg, a MITHRÁSZ-kultusz nem kis mértékben a **zervanizmusból** indult ki.

Mint érdekesség: MITHRÁSZ frígiai sapkája kisázsiai ábrázolásokon bukkan fel először, a domborművek oroszlánja a Tűz, üstje a Víz, kígyója pedig a Föld jelképe.

VERETHRAGNA – később BAHRÁM –, a Győzelem. Sárkányölő, később a hősi mitológia egyik főalakja. ANÁHITA – mint már említettük – termékenység-istennő, akik a csillagok között lakik, ugyancsak termékenység-isten TISTRJÁ, az Esőisten, a Sirius, aki legyőzte a vizeket visszatartó Apaosa démont, VÁJU pedig Viharisten, később a ZARATHUSTRA-hívők mennybe-segítője, támaszuk a Csinvat-hídon.

A látszólag Európától távoli, **zoroaszterianus felfogásból jegyezzük meg ZOROASZTER látomását** – küldetésre való kiszemeltségét – MOHAMED esetében találkozunk majd ilyen-mivel, a felfogásból tartsuk meg a végétélekor a világvégeével együtt eljövő végső **megváltó fogalmát** – aki végleg legyőzi a Rosszat, mikor is feltámadnak a halottak, elkülönülnek az igazak és a nem igazak, az előbbiek a mennyekbe, az utóbbiak a pokolba jutnak –, valamint a világ megtisztulása gondolatát. **A MITHRÁSZ-kultusból az emberiség megváltása, illetve a cselekvése révén üdvöztetővé váló MITHRÁSZ alakjára, a bűnök megvallására és megbocsájtására emlékezzünk, valamint arra, hogy MITHRÁSZ születése napja december 25.**

Hogy erre korántsem véletlenül figyelmeztetünk, legyen bizonyíték néhány olyan koraközépkori keresztény felfogás, amelyek gyökere a zoroaszterianus felfogásból is ered.

A mandeus – arámi **‘manda’**, *tudás* –, a Kr. u. I. században született vallás. Hívei önmagukat **‘mandaje’** – *tudók* –, papjaikat **‘nazoreus’** – *látók, figyelők* – néven emlegetik, nevezték *régen János-keresztényeknek és szaba/szabeusoknak nevezték őket*. Ma is van mintegy 30 000 hívük Irakban és Iránban.

Dualista hitük rokon az úgynevezett manicheizmussal, lényege szerint a „*Fény királyának*” *birodalma és a sötétség országa* közötti ellentét az emberi lényben is megvan, a fény világából származó lélek az anyag sötétségében kénytelen létezni, de a megváltó MANDA D’HAJÉ, aki az „*első élet*” a legfelsőbb princípium küldötte „*győzelemre segíti barátait*”. Ehhez folyó vízben végzett keresztelés – a Jordán folyó nevét őrző jardna – úgynevezett maszbúta szükséges. A lélek csak úgy tud felszállni a fény világába, ha maszikta, gyászmise segíti. Ez újrászületés, amely során szőlőlevet öntenek egy kehelybe, ez után kilenc hónappal a lélek újjászületik. A szertartáson csak papok vesznek részt, **a bít mandában** – a *Megismerés Házában* –, egy kertben levő, ablaktalan, bekerített kultuszházban ünneplik.

A fontosabb kanonizált, tehát szentnek tekintett írásaik a **Ginza** – keleti arámi: **Kincs** –, amelyet neveznek **még Szidra rabbának** – **Nagy könyv** – is, valamint a **Kolasztá** – **Dicsőítés** – imákat, himnuszokat is tartalmazó szertartáskönyv.

Még megemlíthetjük, hogy – a későbbiek során más vallás, a kereszténység fejlődésében fontos – **manicheizmus** szintén perzsa eredetű, a Kr. u. 240-ben alapított, az alapító MÁNIRÓL (Kr. u. 216-277) elnevezett vallás követői a **manicheusok**.

Alapítója MÁNI történeti személyiség, Kr. u. 216 április 14-én született Mardinuban, Babilóniában, mai fogalommal főhercegi családból. Mandeus közegben nevelkedik 12, majd 24 évesen isteni kinyilatkoztatást kap, a második után prófétálni kezd, egészen Indiáig eljut, a zoroaszterianus király, I. BAHRÁM börtönbe veteti, Gundesápúr börtönében hal meg egy hónapi fogság után, hatvan évesen, Kr. u. 277 február 26-án. Tanítása szerint a „*Sötétség királya*” megtámadja a „*Fény királyát*” és elrabolja a Világosság alkotóelemeit, azóta keveredik a Földön és az emberekben a világosság és a sötétség, a szellem és az anyag, a Jó és a

Rossz. Ezek szétválasztása a megváltás, amelynek megvalósítására a „Fény királya” leküldi a Földre követeit. Az utolsó követ leküldésekor kezdődik a végidő, amely 1468 évig tart.

Ahhoz, hogy az ember megváltódjon, a fényelemeknek ki kell szabadulniuk az anyagi testből, a léleknek pedig a halál pillanatában egyesülniük kell az égi fényvilággal. A nem manicheusok örök sötétségben maradnak, a *‘kiválasztottak’* – lat. **electi** – a Napon és a Holdon keresztül visszatérnek a Fénybe, a *‘hallgatók’* – lat. **auditores** – újra testet öltenek a *‘kiválasztottakban’* és ez után juthatnak a Fénybe.

A *‘kiválasztottak’* aszkéták, nincs állandó lakásuk, hallgatási, cselekvési és nemi megtartóztatási kötelezettséget vállalnak. A *‘hallgatók’*, a laikusok eltartják a *‘kiválasztottakat’* és megtartják az Ószövetségi Tízparancsolatot. A kultusz központja a szent étkezés, amikor a *‘kiválasztottak’* naplepeny és holdszarv alakú búzakenyeret, uborkát és zöld dinnyét fogyasztanak, hogy a bennük levő napfény kiszabaduljon és az égbe kerülhessen. A béma-ünnepen Máni szenvedéseire emlékének és halála utáni mennybemenetelét ünneplik. Hierarchiájuk legalján a hallgatók vannak, fölöttük állnak a kiválasztottak, még magasabban vannak a tanítók, ezek fölött a presbiterek, legmagasabban az igazak. A kultusz *‘fővezetője’* a szamarkandi (Közép-Ázsia) imám.

Legfontosabb írásaik: a **Sabuhrgan** – szerzője maga MÁNI –, a **Kephalia** – a mester és tanítványai beszélgetéseinek gyűjteménye –, a **Homíliák** – zsoltároskönyv és a MÁNI szenvedéseiről szóló irat –, a **Khvasztvaneft** – a **Hitvallás**. A *manicheus tanítások a korai keresztényekre, a paulikiánusokra és a bogumilokra, illetve a katharokra hatottak különösebben.*

A gnosztikusok – gör.: **‘gnószisz’**, megismerés, tudás –, a Kr. u. II. század keresztény gnosztikus iskolái, a szatorniliánusok, a baszileidiánusok, a karpokratiánusok, a valentinianusok, az ofiták, a kainiták, a szétinusok, az arkontikusok, a barberiánusok stb. központi kérdései THEODOTOSZTÓL származnak:

*Kik voltunk és mivé lettünk?
honnan származunk és hová vetettek?
hová sietünk és mi váltott meg?
Mit értsünk a születésen és mit az újjászületésen?*

A **gnoszticizmus** eredetileg hellenisztikus vallási-filozófiai felfogásrendszer, a kereszténységben eretnekségekként, az ókori vallásokat, a kereszténységet és az akkori filozófiát próbálta közös nevezőre hozni. A Rossz eredetét feszegetve dualista megoldásra jut: van a Jó – Isten – és létezik a Rossz. Az Isten, Jóként nem foglalkozik a Rosszal, az Anyaggal, ezért az Anyag örök, ebből hozta létre a látható világot az Alkotó, a Démiurgosz. A világ és Isten kapcsolatát az Istenből kiáramló aionok teremtik meg. A gr. aion itt időt jelent, Isten teremtettségét. A megváltás az emberi, lélek megszabadítása az anyag fogságából, az ehhez vezető utat mutatta meg a látszólagos testű Krisztus, aki nem Rossz, anyagi. Az ember az anyagtól elhatárolhatja magát az önsanyargatással, vagy a kicsapongással – mert ez is gyengíti a testet. A házasság bűnös dolog, mert a gyermekek révén újabb lelkek jutnak az anyag rabságába. A Rossz, az Anyag legyőzői a **pneumatikusok** – a gr. **‘pneuma’**, lélek szóból –, a keresztény hitig jutnak el, de alaposabb ismeretek nélkül a **pszichikusok** – a gr. **‘pszükhé’**, lélek szóból –, végül az anyag rabságában élnek a **hülikusok** – a gr. **‘hülé’**, anyag szóból. *Jellemzők a keresztény gnosztikusokra a asztrológiai spekulációk, a képletes írásértelmezések, olyan betű- és számspekulációk, mint az abraxas – egy titkos név, amelynek a számértéke 365, ami az év napjainak és az égi szféráknak a száma a kora középkori gondolkodás szerint. Hasonló gnosztikus varázs- és ráolvasás-ige az abrakadabra, ami háromszöggént felírva betegségűző talizmán volt.*

A gnosztikus írások közül *napjainkig fennmaradtak a Tamás-akták, a János-akták, a gnosztikus evangéliumok*, Nag-Hammadi egyiptomi városban alig félévszázada, 1945-46 folyamán fedezték fel a kopt-gnosztikus *Tamás-evangéliumot, a Fülöp-evangéliumot, a görög gnosztikus Hit és Bölcsesség című gyűjteményt.*

A középkor folyamán a mágusok „*titokzatos tudományának*” nagy kelete volt, okkultista-spiritizta jelenségeket tulajdonítottak nekik, rontó, néha javító célú cselekményekkel együtt. Az újkorban gyakran természetfilozófiai értelmezésű a mágia, lásd a kabalát, vagy a XVI-XVII. századi transzcendentális filozófiákat, az alkímistákat. Egyes neoprimitív felfogásokban újra felbukkannak a nyomai.

INDIA VALLÁSAI

Az indiai szubkontinens 5,5 millió km² területű, körülbelül 830 millió lakosú ázsiai régió. Az úgynevezett Elő-India országai India, Bhutan, Nepál, Pakisztán és Sri-Lanka. A Hátsó-Indiának nevezett másik óriási ázsiai félszigeten Vietnam, Burma, Laosz, Thaiföld, Kambodzsza, Malájföld osztoznak.

Elő-Indiát a Himalája, a Föld legnagyobb hegységrendszere választja elé Ázsia belsejétől, második nagytája az úgynevezett Indiai Alföld, az Indus, a Ganges és a Brahmaputra folyók alföldje, a harmadik a Dekkan-fennsík, a hajdani összefüggő, Madagaszkárt, Afrika déli részét és Nyugat-Ausztráliát is magába foglaló őskontinens, Gondwana része.

Túlnépesedett régió, egy főre kevesebb, mint 0,35 ha mezőgazdasági terület jut. Csak összehasonlításképp, ez a szám az USA-ban nagyjából 3,7.

Művelődéstörténeti hagyományai az európaiakkal közösek, már azért is mert a mai lakosság zöme az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik.

Az indiai szubkontinens őslakói máig a természeti népek színvonalán élő törzsek voltak, amelyek nem jutnak el az írásbeliséghez, így nyomot is alig hagytak maguk után, ezt eltörölték az előrehaladottabb népek kiszorító, nem integráló kultúrái.

A ma főként a szubkontinens déli részén élő – a dravida nyelvcsaládhoz tartozó – **telugu, tamil, kannada, malajalam, kodagu, tulu, toda, kota, pardzsi-kolami, brahui** nyelveket beszélő, mintegy százmilliós lakosság ősei a Kr. e. III. évezredben adnak először hírt magukról. Ők a folyamközivel vetekedő Indus-völgyi kultúrák megteremtői, nyelvüket és írásukat máig nem sikerült megfejteni.

A Kr. e. a II. évezred első felében az indoeurópaiak szétvándorlása során az Észak-Íránban megjelenő **indoiráni népek** két csoportra szakadtak. Az *egyik csoport népei, az ó-irániak Irán területén maradtak – belőlük lettek a médek, a perzsák, a szkíta nyelv beszélői, a párthusok, a kurdok, az afgánok, az oszétek, a tadzsikok –, a másik csoport tagjai Kelet-Íránt, Afganisztánt, Észak-Indiát, a Himalája-vidéket, az Indus síkságát szállták meg, délnek és keletnek szorítva, vagy asszimilálva a dravidákat* Erről tanúskodik az akkortájt, Kr. e. 1500-1000 között kialakuló úgynevezett **védikus szanszkrit nyelv** sok protoind szavával.

Kr. e. 1000-600 között folytatódik az indoeurópaiak beözönlése az indiai szubkontinensre. A társadalom tagozódik, *kialakul a négy kaszt – **bráhmanok** (papok) **ksatriyák** (harcosok), **vaisyák** (közrendűek), **sudrák** (nincstelen szabadok).*

600-500 között 16 kisállam osztozik Előindia területén és lakosságán.

566-486 között élt *GAUTAMA BUDDHA – SAKYA-MUNI.*

127-325. *NAGY SÁNDOR* indiai hadjárata. Az Indus völgye görög művelődési hatás alá kerül.

324-300 között zajlik *CSANDRAGUPTA* görögellenes mozgalma. Megalapítja a *MAURYA*-dinasztiát, amely Kr. e. 187-ig uralkodik. Fénykora *ASÓKA* (Kr. e. 273-232) idejére esik, ez idő tájt írják le a **Mahabharatát** és a **Ramayanát**.

187-75 között a *SZUNGA*-dinasztia uralja India legtermékenyebb, központi vidékeit.

Kr. e. 75 – Kr. u. 320 között közép-ázsiai szkíták, a *kusánok* hoznak létre Észak-Indiára, Kelet-Íránra s a szkítáktól lakott területekre kiterjedő birodalmat.

320-496. A *GUPTA*-dinasztia kora. Az uralkodó hatalma egész Észak-Indiára kiterjed.

Az V-VI. században a fehér hunok – a *heftaliták* – uralják Észak-Indiát, Magadhában tovább is a *GUPTÁK* uralkodnak, Dél-Indiában kiemelkedik a *PALLAVA*-dinasztia, amely a *CSALUKIJA*-dinasztiával harcol a hatalomért, a fehér hunok birodalma felbomlik.

636 Csatározások az északnyugati partok mentén megjelenő, arabokkal.

712-13. Arab Emírségek alakulnak Multanban és Manszurában, az Indus torkolata körül.

725-1197. Északon sikerrel állnak ellent a mohamedán hódításnak.
 888-1267. Délen a *CSOLA* tamil dinasztia uralkodik.
 1001-1004 Pandzsáb elfoglalása, az iszlám indiai terjeszkedésének hatékony szakasza.
 1192. A taraori csata, *MOHAMED GORI* győzelme a szövetséges indiai fejedelmek fölött, India központi részének meghódoltatása, mohamedán kormányzó kinevezése a meghódoltatott államok fölé.
 1206. *MOHAMED GORI* meggyilkolása, a mohamedán főurak anarchiája miatt a hindu fejedelmek megerősödése.
 1221-1246. Mongol betörések.
 1265-1388. A központi hatalom megerősödése, a hatalmi központ Északra kerülése.
 1398-99. *TIMUR LENK* lerohanja Észak-Indiát.
 1414 -1529. A delhi szultánátus lehanyatlása.
 1498. *VASCO DA GAMA* kiköt Kalikutban – Kalkuttában.
 1526 *BABUR ZAHIREDDIN*, egy *TIMUR*-utód legyőzi a delhi szultánt és megalapítja a Nagymogul Birodalmat. Később hatalmát Bengáliára is kiterjeszti. Utódai a XVII. századig sikerrel gyarapítják birodalmukat.
 1638-48. Felépül Új-Delhi.
 1658-1707. *AURANGZEB* nagymogul uralkodása, hinduüldözés, háború a Dekkán-fennsík uralmáért.
 1748. *MOHAMED sah*, az utolsó nagymogul halála.
 1764-67 Bengáliát, Bihar, és Orissza államot ténylegesen az angolok uralják .
 1669-70. Éhínség Bengáliában, a lakosság egyharmada pusztul el. Az angolok 1784-ig fokozatosan hatalmukba kerítik India nagy részét.
 1813 a Kelet-Indiai Társaság előjogainak megszüntetése. Háború Nepál ellen.
 1835. Az angol hivatalos nyelv bevezetés.
 1845-49. Pandzsáb, az utolsó független állam, elfoglalása.
 1857-59. A szipoj-felkelés.
 1885. Az Indiai Nemzeti Párt megalakulása, India autonómiájának követelése.
 1905. Bengália kettéosztása mohamedán és hindu részre.
 1906. *AGA kán* vezetésével megalakul a Muzulmán Liga.
 1913. Közös muzulmán-hindu angolelleses törekvések.
 1917. Autonóm indiai kormány alakításának lehetősége.
 1919. *MAHATMA GANDHI* kezdeményezi az erőszak nélküli ellenállást.
 1928. *DZSAVAHARLAL NEHRUVAL* az élen létrejön a Függetlenségi Liga.
 1947. India gyarmatot az angolok vallási alapon két domíniumra osztják, a hinduista Indiára és a mohamedán Pakisztánra. Ez utóbbi államiságát is kikiáltja. A két ország között háború tör ki Kasmirért. Fegyverszünetet csak két év múlva kötnek.
 1950. Kikiáltják India Köztársaságot.
 1959-62. Indiai-kínai határösszetűzések.
 1971. Indiai-pakisztán háború.
 A szubkontinens őslakói a természeti népek színvonalán élő törzsek voltak, amelyek nem jutottak el az írásbeliséghez, így nyomaikat eltörölték a más etnikumú és nyelvű, írásbeli kultúrával rendelkező fejlettebb népek. Vallásaik, mítoszaik legfeljebb maradványok formájában, csonkán, ha bekerültek ezekbe a kultúrákba.
 A ma főként a szubkontinens déli részén élő **dravida** lakosság ősei a Kr. e. III. évezredben hagynak maguk után először nyomot, máig tart a szakmai vita, hogy őshonosok-e, vagy sem. Ők teremtik meg a folyamközivel vetekedő – és azokkal egyidős, sőt, egyenrangú – Indus-völgyi kultúrát, s ha nyelvüket és írásukat máig nem sikerült megfejteni, az több nyelvész szerint az **ó-tamil** nyelv régebbi változata, mások szerint **archaikus szanszkrit**.

Vallásuk lényegében termékenységkultusz, központjában egy isteni anyával, akit később ADITIVAL, – szanszkr. ‘~diti’, a Szabad, Korlátozatlan – védikus anyaistennő, az **aditja** ősisztenek – VÁRUNA, MITRA, ARYAMAN, BHAGA, DAKSA, AMSA, SĀRIYA – anyjával vagy LAKSMIVAL – a Legszebbel – a Szépség és a Szerencse istennőjével azonosítanak és akinek a neve nem maradt fenn. A fáknak vizeknek, szikláknak a férfi vagy nőszellemei állatokká tudtak átváltozni, sőt emberi formát is tudtak öltetni. Különösen a vízitündéreknek – APSZARÁ/APSZARASZ – van a későbbi mítoszokban nagy szerepük.

Délebbre, a dombvidéken főként KORRAVAI a Harc istennője örvendett nagy tiszteletnek, fiával, MURUGANNAL, a hegyek istenével együtt. De a földművesek AIJANÁRT és az elefántisten PILLAIÁRT is tisztelték, ÉMUSA, a vadkan az egyik törzs áldozati állata volt, a halászhalk VARUNANT, a tenger istenét tisztelték és az ó-tamil irodalom bikaviadalokról beszél.

Hatással lehetett a **tamil mitológiára** az egyiptomi és folyamközi mitológia és az északról, a hegyekből érkező népek mitológiája is. A kortárs kutatás feltárta ezeket a történelemelőtti korokból származó mítosz-elemeket, amelyek beépültek a későbbi korok mítoszaiba, de amelyek igen gyakran mintegy kilógnak azokból, például az emberhez hasonló JAKSÁK – női változataik a JAKSINÍK –, a félig ember-félig kígyó NÁGÁK, NÁGINÍK. Királyuk az ezerfejű SÉSANÁGA.

A Kr. e. a II. évezred első felében az indoeurópaiak szétvándorlása során az Észak-Íránban megjelenő **indoiráni népek** egyik csoportja, az ó-irániak Irán területén maradtak, a másik csoport tagjai Kelet-Íránt, Afganisztánt, Észak-Indiát, a Himalája-vidéket, az Indus síkságát szállták meg, délnek és keletnek szorítva, vagy asszimilálva a dravidákat. A vasat ismerő pásztortörzsek lóvontatású harci szekereikkel könnyen legyőzik az általában földművelő helyi törzseket, rájuk telepednek, vagy egyszerűen elkergetik őket. A természeti jelenségek megszemélyesített erőit tisztelik. Az ó-iráni és ó-ind nyelv közös kultikus szavai bizonyítják a *kétfajta ősvallás egységét: áhura-aszura, daéva-déva, jó illetve gonosz szellem, haóma-szóma-áldozati ital, jaszna-jadzsna-áldozat, athravan-atharvan-áldozópap.*

A leigázott protoind, dravida lakosság és az indoárja népesség harcol egymással. A dravidák délebbre költöznek. Máskor meghódnak. Az indoárják letelepednek, az alávetett lakosság „**dásza**”, szolgasorba kerül. Ugyanakkor minden kasztosodás ellenére folyik a történelmi méretű etnikai-nyelvi keveredés, a kialakuló nyelvek, kultúra pedig meghatározottságában indoeurópai, rengeteg dravida elemmel átszőve. Ezen – a később **védikus indnek** nevezett – nyelven keletkeznek a **Védák**.

A **Védák** – szanszkr. ‘veda’, *szent tudás* – a Kr. e. II. évezredben állandósult, legkésőbb Kr. e. 600 táján lezárt gyűjtemény, amelynek négy könyve mitográfiai, vallásfilozófiai, irodalmi szövegek és az ehhez fűződő kommentárok gyűjteménye. A négy könyv, számhita a következő:

Rig-véda – a *Himnuszok Védája* –, 1028 himnusz a nagy istenekhez, többségük AGNI és INDRA tiszteletére, de vannak himnuszok a két ASVIN, a kancaszülte isteni ikrek, VÁRUNA, PURUSA SĀRIYA, RUDRÁ, YAMÁ, és a MARUTAH istenek tiszteletére. 10 könyvre – **mandalára** – oszlik. A legrégebbi formája a **Rigveda-samhit**, a **Rigveda-padapatha** irodalmi változat.

A **Samsa/Száma-véda**, 1808, más források szerint 1459 egyházi ének gyűjteménye, amelyek közül 75 nincs meg a **Rig-védában**.

Yadzsúr-véda – *Az áldozati rítusok gyűjteménye* –, 40 fejezetre, 303 alfejezetre oszló *fekete*, vagy régi *yadzsúr-veda* – illetve a 44 fejezetnyi, 651 alfejezetnyi *fehér*, vagy új *yadzsúr-veda*, a rituális tűz- és lóáldozati igékkel. Ebben a védában található egy ókori indiai orvosi kódex is.

Az **Átharva-véda** – a *Varázsszövegek könyve* – a többi könyvnél később keletkezett, de anyaga sokkal régebbi, mint lejegyzése, legalább a Rig-védával egyidős, ha nem régebbi. 20 könyvben 731 ráolvasást tartalmaz ellenségek, egyes betegségek, démonok, kígyók ellen, a hosszú életért, egészségért, a vállalkozások sikeréért, áldások és átkok, fohászok, imák, házass-

sági és temetési szövegminták, de vannak benne filozofikusabb szövegek is. Egyesek szerint éppen az **Átharva-védában** találkozunk az indoeurópai és helyi mitikus hagyomány,

A legenda szerint a **Védák** szerzője BRAHMA legidősebb fia ATHARVAN, a papok mitikus őse. Az úgynevezett **epikus szanszkrit** nyelven írott **Mahábháratát** régtől az **ötödik Védaként** emlegetik.

A védikus vallás India legrégebbi, a brahmanizmus előtti egységes vallási rendszere, ismerőit-papjait különleges tisztelet övezte. A védikus irodalom folytatása a brahmanikus írások sátráiban található. A **Vedāṅga** magyarázó és értelmező *poszt-védikus szövegek hat gyűjteménye, hangtani, metrikai, nyelvtani, etimológiai, csillagászati és szertartásrendi értelmezésekkel.*

A védikus ind nyelv későbbi, irodalmi változata a klasszikus vagy irodalmi szanszkrit.

Irodalmi szanszkrit változatban maradt ránk a **Rámájana** – ennek a **Mahábháratával** együtt fontos szerepe van az ind műveltség egységének megteremtésében –, mindkettőnek a legfontosabb részei a mitikus hősök cselekményeinek részletező fejezetek. Hasonlóképpen szanszkrit nyelven maradtak fenn a **Puránák** – szanszkrit. **‘purána’**, *régi (történet)* – mítoszok, legendák, mondák, nemzetségtörténetek –, amelyek gyakorlatilag már a **Védák**ból ismertek korszerűbb, későbbi változatai. A hagyomány VYÁSA bölcs művének tartja őket, és a **Védáktól** eltérően olvashatták az alsó kasztok tagjai is. 18 **fő Purána** és ugyanannyi **Upapurána**, mellékpurána van.

A **Védákat** recitálni, hibátlanul tudni csak hivatásos papok voltak képesek, kialakul a **brahmanok** – szanszkrit. **‘brahmána’**, *az imádkozó* – rétege. Korábban a törzsek öregei végzeték a szertartásokat, főként azok, akik erdei remeteként, aszkétaként éltek. Ezeket **risinek** nevezték. A brahmanok idősebb korukban – sokszor a tanítványaikkal együtt – aszkéták lettek, de családfájukat legalábbis egy risire vezették vissza.

Ezzel a réteggel, kaszttal kapcsolatosan jó tudni, hogy potenciális papok, bár nincs mindig áldozó-funkciójuk, tilos, halálos bűn szóval, vagy tettelesen megsérteni őket, a brahmanokat megajándékozni kegyes cselekedet, a kiemelkedő szellemi-intellektuális képességű brahmannak a pandit – kb. *bölcs* –, cím járt.

A papjelöltnél több fokozatot – **ásrama** – kell végigjárnia –, először *novicius* – **brahmasári** – lesz, később végigjárja a **sznátaka** és **grihasztha** fokozatokat, családot alapíthat – felesége a **bráhma-dzsáya** –, ha *erdei remete* lesz, akkor **naprasztha** lesz a neve, ha kóbor szerzetes akkor **sañnjászinná** válik. *Kolduló papként brikunak* hívják. A négy fokozat kötelező végigjárása után **brahma-dzsnavá**, *beavatottá, a szent tudomány birtokosává válik.*

A **Rig-véda** (X. 129) szerint a világot az arany színű őscsírából teremtette az aszkézis ereje által keletkezett **‘tapasz’**, megteremtve először a vágyat, mint a tudat első csíráját, elkülönítve így a Létet a Nemléttől. Ez aztán létrehozta a látható világot. A kétnemű „Egy” széthasad férfi és női elvre – ős-PURUSA és VÁCS – és megszületik fiuk, szintén PURUSA, akit felajánlanak az isteneknek és feláldoznak, akinek szétszabdalt testéből keletkezik a világ, az istenek, az emberek, az állatok, a föld és az ég. VÁCSOT is felnégyelik, belőle keletkeznek a dolgok megkülönböztető nevei. Háromnegyed testük halhatatlanként az égben marad.

A védikus filozófia szerint csak az Egy az abszolút igaz, míg a tapasztalati sokféleség nem más, mint a szétdarabolt Egy, és mindennek végső célja csak a sokféleség visszatérése az egységbe.

A világegyetemet a menny, a Föld és a kettő közötti levegő alkotja. A Föld víztől körülvevett négy szög, vagy korong.

A világ tele van jó és rossz szellemekkel, hatalmakkal, erővel. A dévák élén INDRA áll, az ászurákat VARUNA vezeti. A Rig-véda 33 istent sorol fel, 11 égi, ugyanannyi földi és más 11 levegőistent.

A dévák mindenekelőtt természeti istenek, közöttük DIAUSZ PITAR – szanszkr. mennybeli atya – a rómaiak *JUPITERJE*, de a görög *ZEUSZ* is a közös indoeurópai gyökből származik –, és felesége PRIHIVÍ MÁTAR – a Földanya. Gyermekeik a többi istenek, INDRA, AGNI, USASZ, SZÚRJA.

INDRA – szanszkr. csepp – az ég istene, a villámok irányítója, a többi istengyerek irányítója. Megöli apját így kerül az istenek élére. Az életerő megtestesítője, nagy harcos. Mellékneve VRITRAHAN – a Felhősárkány-ölő –, mert megölte Vritra felhősárkányt, ki- és felszabadítva az ettől elzárt vizeket. Különleges ismertetőjele az ezerfokú, érc dobóbuzogány, amivel mindig célba talál. Kísérői a **marutok**, a viharistenek, RUDRA és PRISNÍ, a tehén fiai.

AGNI – a Tűz – ott van az égen, mint Nap, a levegőben, mint villám, s a földön, mint a tűzszerszám gyújtotta láng. Közvetíti az emberek istenekhez szóló könyörgését az égőáldozat füstjével és az istenek üzenetét továbbítja hozzájuk a villámokkal. Mint az áldozati tűz istene a papokat jelképezi, két feje az ábrázolásokon az áldozati és a családi tüzek jelképe. Apja ANGIASZ, nagy **risi** – látnok-költő – volt, testvére BRIHASZPATI a papság őse

SZÚRJA a Nap istene, aranszínű kocsija hétfogatú. INDRÁVAL és AGNIVAL együtt alkotják a korai istenhármast.

USASZ – a Hajnal – tárja ki az ég kapuját. Ő SZÚRJA nővére, a korai védikus istenvilág legfontosabb istennője, legalább 20 himnusza van a *Rig-védában*. Kocsiját hét, a napokat jelképező tehén vonatja.

VÁJU – a Szél – az első isten, akit szómaáldozatra hívnak meg. A korai védikus istenvilágban SZÚRJA, AGNI meg ő alkották az első istenhármast. Aranykocsiját ezer ló vonatja, amelyek hajtója maga INDRA.

PARDZSANJA – a Zivatarontó – az időjárás az esők istene, a növények hajtatója és táplálója.

NÁRÁJANA NARÁNAK, az első embernek a fia, másrészt maga BRAHMÁ, de VISNUT is nevezik így, mert a **nara** szó *tengert* jelent és a fenntartó isten SÉSANÁGA óriáskígyó hátán nyugszik.

SZÁVITRI/SZAVITÁR mozgat mindent és mindenkit, ő az isteni hajcsár, később a felkelő és lemenő Nap istene. Teremtő hatalmát ünnepli a reggelenként mondott hindu ima.

A két ASVIN – nevezik őket NÁSZATJÁKNAK is – ikeristenek, naponta körbeutazzák az égboltot arany kocsijukon, s ők a földművesek meg az állattenyésztők védelmezői.

RUDRA [-SIVA] – a Bömbölő – a vihar, a rombolás istene, de ő a gyógyítás is. Nevezik még MAHÁ-DÉVÁNAK, illetve MAHÁ-KÁLÁNAK is.

VISNU, az ég és a föld fenntartója, az óriássá növvő törpe, aki három lépéssel áthalad a világűrön – utalás a Napra –, a védikus korban még nem igazán jelentős isten, később, a hinduizmusban viszont főistenné válik, akárcsak RUDRA-SIVA, BRAHMÁ teremti, VISNU megtartja, SIVA elpusztítja a világot. Időben előrehaladva BRAHMÁ szerepe egyre csökken, VISNUÉ és SIVÁÉ nő. VISNUNAK tíz **avatáraja**, megjelenési formája van, a Hal, a Teknősbéka, a Vadkan, az Ember-oroszlán, a Törpe, a szekercés RÁMA, RÁMA-CSANDRA – ez más, mint az előző –, KRISNA, BUDDHA, KALKI, a fehér lovon érkező megváltó.

Az **ászurák** a másik jelentős istenségcsoport Övék a teremtő erő, a '**májá**' és első-sorban erkölcsi-társadalmi funkciójú istenek. Közük tartozik az a hat, hét, nyolc, vagy tizenkét isten – a források eltérnek – akik ADITITŐL, – szanszkr. '**áditi**', a '*Szabad, Korlátozatlan*' – védikus anyaistennő, az aditja ősisztenek – VARUNA, MITRA, ARYAMAN, BHAGA, DAKSA, AMSA, SĀRIYA anyjától születtek.

DITI – neve '*kötött*', '*megkötés*' jelentésű – a datyják, titánok anyja, férje KASDJAPA risi, BRAHMÁ utóda.

VISVA-KARMÁ – a.m. '*Mindent készítő*' – eredetileg INDRA, SZURJA és más istenek díszítő jelzője, később a teremtő erő megszemélyesítője, BHUVAN – a Világ – fia.

VARUNA – szanszkr. ‘*Igazságosztó*’ – a jog és az igazság védője, a rendteremtő isten, az aditják vezére, az egyetlen olyan, ebben a korban már meglevő isten, aki szamrádzs – uralkodó –, testvérével MITRÁVAL együtt őrzik az igazságot és a jogot. Nem lehet előle elbújni, elmene-külni, szigorú, félelmetes isten. A hinduizmus később lókapálává, „világvédelmezővé” és tengeristenné fokozza le.

MITRA a jogrend védője, a szerződések és szövetségek őre. ARJAMANNAL – a vendégjog és a házasság istenével – és VARUNÁVAL ősi, védikus istenhármaszt alkotnak.

Egy – a már említett PURUSA-mítosztól eltérő – szintén védikus teremtsmonda-együttes főhősei PRADZSÁPATI – szanszkr. ‘*a Teremtmények Ura*’ – és Vács – ‘*a Hang*’. PRADZSÁPATI vagy kétnemű, vagy férfielvű istenként a nő-VÁCCSAL szülei lesznek PURUSÁNAK.

VIVASZVANT, a Napisten gyermekei JÁMA a holtak istene, az alvilág királya, ikertestvére JAMÍ egy naphérosz, és MANU. VIVASZVANT és SZÚRJA napisten két gyermeke az emberi nem létrehozói, JAMA az ős-ember és az első halandó, ő mutat utat a halottak lelkének.

SÍVA felesége DURGÁ vagy KÁLI, más néven a Fekete Istennő. Ő a harag s a rettenet megszemélyesítője, vadállat-agyara, három szeme, négy karja, véres nyelve van.

SATA-RUPÁ – Százalakú – vagy az első nő, vagy MANU anyja, vagy MANU felesége a mítoszoktól, függően.

SZARASZVATÍ BRAHJMÁ, más mítoszok szerint VISNU felesége.

TVASTAR az isteni kézműves, a RIBHUK – ‘*ügyesek*’ – halandók, RIBHU, VIBHU, és VÁDZSA, az ő tőle készített kupák mintájára csinált edényekből ittak az amitából, a halhatatlanság italából és ők is halhatatlanok lesznek.

Az **apszaraszak** – Vizenjárók – vizekben élő szellemek, a **gandharvák** a felhők szellemei.

A védikus szemlélet szerint az elhunytak lelke az „*apák útján*” a **pitriek** – szanszkr. ‘*apák*’ – mellé jut, a harmadik égbe, JAMA közelébe.

A világot a **rita** – szanszkr. ‘*jog, igazság*’, átvitt értelemben *törvény, rend* –, a személytelen világtörvény irányítja. Ezt isteneknek, tárgyakkak, jelenségeknek, embereknek be kell tartaniuk, erkölcsi, rituális, kozmikus rend.

Ebben a védikus rendben a hódító indoeurópaiak és az őslakók viszonyát a kasztok szabályozzák. A hódítók három kasztra tagozódnak – brahmanok (*papok*) ksatriyák (*harcosok*), vaisyák (*közrendűek*), tehát tanítók-írástudók, harcosok, kétkézi dolgozók. A dravidákkal keveredő indoeurópaiakból lesz a negyedik kaszt, a sudráké (*nincstelen szabadok*).

Az istenek és emberek kapcsolata kölcsönös. Az istenek befolyásolják az emberek életét, ugyanakkor szükségük van az áldozatokra és a tiszteletükre. A **jadzsnákat** – *könyörgő és engesztelő áldozatokat, véreseket és vérteleneket, állat- és ételáldozatokat* – áldozópadokon mutatják be, egyszerre több istennek, lakomaszerűen.

A legismertebb italáldozat, legfontosabb áldozati adomány a **szóma** – a perzsáknál **haóma** volt a neve –, egy „*az égből származó*” növény alkoholos leve. A lóáldozat – **asvamédha** –, amelynek csúcspontja egy ménlő megfojtása volt, más állatok feláldozásával is járó, hosszú előkészületet igénylő áldozati szertartás volt.

A magánkultuszt – ugyanúgy mint Iránban – előbb a család feje látja el. A papság kialakulásával párhuzamos a kultusz nyilvános, közös áldozati ünnepeinek megszokása, amelyek többféle pap, templomi művészek közreműködésével zajlanak és összművészeti jellegűek. Az **agnidh** rakja és élesíti a tüzet, a **hótar** a **Rig-védából** recitál, az **udgátar** éneket ad elő a **Száma-védából**, az **adhvarju** előkészíti az áldozóhelyet és az áldozatokat, illetve az áldozás alatt példabeszédeket idéz a **Yadzsur-védából**, végül a **brahmana** áldozás közben varázsigét mond az **Átharva-védából**.

Templom nincs, az áldozás a szabad ég alatt, madár, kör – Nap –, félkör – Hold – alakú gyeptarabon – védi – zajlik, amit teleszórnak **barhisznak** nevezett áldozati alommal.

A **Védák** létrejötte – mintegy Kr. e. 1500-500 között – a bráhmanok és a ksatriják közötti harc folyt a társadalmi főhatalomért. Ebben a harcban alakul ki – és merevedik meg Kr. e. 900-400 között – a védikus vallásból létrejött brahmanizmus.

Istenvilága a korábbinál beszűkültebb, a **dévák** még inkább szertartás- és áldozatfüggő istenek lesznek, mint korábban voltak, az **ászurák** pedig – akik eddig az áldozati szertartásoktól függetlenek voltak – ártó démonok lesznek. A kultusz központjába PRADZSÁPATI és VÁCS kerülnek. A **bráhma** jelentése átalakul, mindenféle lét uralkodó elvévé és okává válik, a semmitől se függő, önmagáért létező abszolútum. Maga a semlegesség, ő az osztatlan egész, a tökéletes transzcendens, tulajdonságtalan, osztatlan és teljes, amely csak az eksztatikus szemlélet előtt tárul fel, részlegesen.

A tudat hordozója és az életerők összessége, az ember lelke az atmán. A **bráhman** – mint kozmikus elv – és az **atmán** – mint pszichikai elv – lényegileg azonos, de ezt csak a misztikus extázis képes átélni, aki tudja ezt, az megtalálta a **móksát**, a megváltást. Az atmán és a bráhman azonosságáról való tudás útja megszámlálhatatlan földi léten visz át, a **lélek-vándorlás** a brahmanizmus legismertebb gondolata. Lényege, hogy bár az ember teste a halállal megsemmisül, megbüntetésen tettei újra testet öltenek valamilyen élőlényben. Az ember az, amit tesz, a karma az élőlény minden olyan cselekedete, amely önműködően kihat a jövőre, meghatározza azt, és nemcsak az újjászületést, hanem annak módját is. Később egyszerűen a meg nem büntetett cselekedetek összessége, ami kényszeríti újrászületni az embert, mindaddig, amíg a tettek el nem nyerik büntetésüket és az embernek, új karmája nem keletkezik. A szanszára örök – ezért ábrázolják kerék formájában –, az atmán pedig változatlan.

A brahmanizmus átveszi és „véglegesíti” a védikus kor társadalmi szerkezetét. A **brahmanok** fontossága nagyobb lesz, a **ksatriják** szerepe csökken, a **vaisják** továbbra is biztosítják a másik két társadalmi nagycsoport létfeltételeit. A nem árja **súdrák** vagy a megszállók és az őslakosság keveredéséből született **csandálák** legfeljebb szolgái lehetnek a másik három rendbe tartozóknak.

A brahman négy létállapoton – **ásráma** – megy kötelezően keresztül élete során: **brahmasári** – tanítvány –, **grihaszthani** – családapája –, **naprasztha** – remete –, **szannjászini** – hajléktalan, vándor koldus.

A brahmanizmus szerint az áldozat jelentősége növekszik, segítségével az ember az istenek és a természet erőit egyaránt a maga szolgálatába állíthatja, de még a Nap sem kel fel, ha nem mutatják be a papok reggelente a megfelelő áldozatot.

Tűzáldozatokról van szó. A **gárjapatja-tűz** kerek tűzhelyen ég, az áldozati adományt főzik meg rajta. Az **anváhárjapacsana-tűznek** félhold alakú tűzhelye van és démonűző. Az **áhananija-tűz** helye négyszögletes, lángját a **gárjapata-tűzről** veszik és ez a tulajdonképpen égőáldozati tűz. Az adományok tűzbe tételekor **jádzsjákat** – kísérvörseket – mondanak, az áldozat hatékonysága a ceremóniák pontosságától függ.

Áldozás előtt **jádzsusz**, áldozati mondókák segítségével hívják az isteneket az áldozóhelyekre, az imák pedig védikusak.

A brahmanizmus ugyanis megtartja a négy **Védát**, rögzíti kommentárjait – a Kr. e. 900-700 között keletkezett úgynevezett **bráhmánákban**, kiegészítik ezeket az **áranjakákkal**, remetéktől származó rituális-misztikus eszmefuttatásokkal. Ezek az úgynevezett **upanisádok** – ‘melléülések’, *fülbe súgott, titkos tanok*, vagy **védanták**, ‘a **Védák** végén állók’ – általában Kr. e. 800 után keletkeztek, s a misztikusok egyéni felfogását tartalmazzák a hit nagy kérdéseiről. 108 kanonizált **Upanisád** van – mintegy kétszázat ismernek –, stílusjegyeik és tartalmuk alapján négy csoportra szokták őket osztani.

A brahmanok és a ksatriják hatalmi vetélkedése és különféle más okok miatt a klasszikus bráhmanizmusban a Kr. e. VI-V. században szektásodás indult meg, másrészt ekkortájt új vallások keletkeztek.

Ezek közül a **dzsainizmus** és a **buddhizmus** a legfontosabbak, ezek szorítják háttérbe hosszú időre a brahmanizmust.

A dzsainákat a vallásalapító, később MAHÁBVIRÁNAK – Nagy Hősnek – is nevezett VARDHAMÁNA melléknevéről – DZSINA, Győztes – hívják így. Körülbelül 3,2 millió hívőjük él az indiai Gudzsarát államban, nagyjából magasan képzettek, politikai-gazdasági befolyásuk az indiai életre jelentős.

VARDHAMÁNA történeti személy, Kr. e. 511 körül született ksátrija családból. A legenda szerint 28 éves korában világosodott meg, utána 42 évig volt vándorprédikátor.

Tanításai szerint a világ örök, a szigorú önmegtartóztatás és az éhhalál megszüntetheti a **karmát**, az örök lelket felszabadítja az anyag fogságából. A megváltott – a **sziddha** – az istenek lakóhelyére jut.

Erkölcsei tanításai az élet kímélését, az igazságosságot, az idegen tulajdon tiszteletét, nemi önmegtartóztatást, nincstelenséget írnak elő, ezek kötelezők szerzeteseik és szerzetesnők számára, a világiak számára a házasság és a kenyérkereset megengedett.

Tisztelik az úgynevezett **tírthankarákat** – jelentése ‘gázló készítő’ –, a megvilágosodott, a **nirvánába** jutott személyeket, templomaikban virágokat, gyümölcsöket ajánlanak föl áldozatul az isteneknek. Jelentős a **dzsainista szerzetesi-szerzetesnői mozgalom**, templomvárosaik négy szentnek tekintett hegy csúcsán vannak, a templomoknak egy cellájuk van, benne valamelyik **tírthankara** képével, ez egy nagy előcsarnokhoz, a kettő együtt oszlopcsarnokhoz és rituális táncok bemutatására való csarnokhoz kapcsolódik. A belső teret 52 fülke övezi, ezekben egy-egy **tírthankara** szobra van.

Az úgynevezett **basztíkban** a 24 **tírthankara** közül csak egyet tisztelnek, a **béttuk** pedig kerengők, aszkétaszobrokkal.

Két nagy csoportra oszlanak, a **digambarákra** – ruhátlanok, „*levegőbe öltözöttek*” – és a **svétambarákra** – „*fehérbe öltözöttek*”. Ez utóbbiak lehetnek **szthánavászik** – *képelutasítók* – és **ádzsivikák** – „*a helyes életvitel megvalósítói*”.

Legnagyobb csoportjuk a **svétambaráké**, ezek tanításait az **Ágama** foglalja össze, amely a Kr. e. III-II. században keletkezett, 46 szöveg alkotja, 12 **anga** – főrész – és ugyanannyi **upánga** – mellékrész. A **digambaráknak** nincs kanonizált szent könyvük, helyette versekbe foglalt régi tanításokhoz igazodnak.

Mivel a dzsainisták felfogás szerint mindenféle életet kímélni kell, e vallás követői sokféle fizikai foglalkozást nem művelhetnek, ezért inkább értelmiségi, vagy kereskedői pályákat választanak.

A buddhizmus ma világvallás, a világ negyedik legnagyobb vallási közössége. Nyolcvannál több országban, több, mint 300 millió ember tiszteli Buddha tanításait és nemcsak Ázsiában. Angliában 1,3 millió ember vallja magát buddhistának.

A hagyomány szerint SZIDDHÁRTA GAUTAMA Kr. e. 563 körül született Kapilvasztuban, a mai Nepálban, mai és európai fogalmat használva főhercegi – és nagybirtokos – családban. Apja a **sákják** – egy, a harcosok kasztjához tartozó törzs – vezetője, SZIDDHÁRTÁT is nevezik SÁKJAMUNINAK, a sákják bölcsének.

Anyja gyermekágyi lázban meghal, nagynénje neveli. Főúri nevelést kap. 16 éves korában megházasodik, fia születik, de egyre jobban érzi élete értelmetlenségét. Több találkozás, egy aggastyán, egy beteg és egy halott látása tudatosítja benne, hogy az élet szenvedés és mulandóság, egy remete tudatosítja benne a cselekvés igényét, 29 évesen elhagyja palotáját és családját, vándorló aszkéta lesz. 35 évesen, egy fügefafa alatt éri a megvilágosulás, a ‘**bodhi**’, válik megvilágosulttá, BUDDHÁVÁ.

Pályafutása alatt 77 csodájáról írnak az írások, 45 évnyi prédikátori tevékenysége alatt a 8 száraz hónap alatt vándorolt és prédikált, az esős időszakokat Rádzsagrihá mellett, azokban a hajlékokban tölti, amelyeket BIMBISZÁRA király adományozott neki és tanítványainak. 80 éves korában, Kuszinagara közelében halt volna meg, halálát földrengés és égzengés kísérte.

Holttestét hat napos gyász követte, tetemét elégették, hamvait ereklyeként azokban az országokban őrzik, amelyekben tanított. Följük tíz sírdombépítményt, **sztúpát** építettek, amelyekre alapozva egy sajátos buddhista ereklyekultusz alakul ki.

Tanításának lényege: az élet szenvedés. A szenvedés három forrása az élettárgy, az érzékiség és a tudatlanság. Leküzdésük nyolc útja a helyes szemlélet, érzület, beszéd, cselekvés, életmód, törekvés, gondolkodás és elmélyedés. Magyarán: a szenvedés az ember meghatározó élménye, oka az életigenlés, leküzdésének mikéntje pedig a vágyak, törekvések elfojtása, a hívságokról való lemondás, így a kasztrendszer passzív elutasítása is. Az áldozatok, imák, himnuszok is fölöslegesek, hiszen az istenektől nincs mit és nincs miért kérni, az istenek nincsenek hatással az emberek földi életére. A buddhizmus ekkor még tagadja a személyes istenek létét, az ateizmus határaihoz eljutó, a szellem primátusát hangsúlyozó filozófia.

A korai buddhizmus szerint a világ három nagy tartománya a testi lét, a félig anyagtalan szellemek illetve az alaktalan és testetlen istenek világa. A tökéletesség állapotáig eljutó emberi lények felemelkedhetnek a vágyak nélküli szellemek tartományába, ők mint bölcsek és megváltók segítik az embereket a nemléthez, a nirvánához eljutni. Ez az emberi törekvések legvégső célja.

A magyarázatot az adja, hogy felfogásuk szerint az ember örökkévaló és egyenrangú összetevőkből, anyagi jellegű alaptényezőkből, dhármákból áll össze, amelyeket az élet vágya kapcsol össze. Ha a halandó élettárgyat sikerül kiölnie magából az embernek, akkor a halála után szétesett dhármákat nem egyesíti semmi, tehát véget ér az újjászületések körforgás, a szanszárából az ember a nemlébe a nirvána állapotába jut, megszabadul a szenvedéstől, végső soron az anyagságtól.

A vágyaktól teljesen megszabadulni a buddhista erkölcsi parancsolatok betartásával lehet. Ezek a következők: az élet kímélése, az idegen tulajdon tisztelete, igazmondás, nem szabad más feleségét érinteni, és bort fogyasztani. A buddhista szerzetesek teljes vagyontalanságot és nemi önmegtartóztatást fogadnak, és minden buddhista hívőnek mindenki iránt szeretettel, jóindulattal kell viseltetnie, el kell tűrnie esetenként a sértéseket, bántásokat is.

Gondoljunk bele, milyen forradalmi gondolat a nemlébe menekülés lehetősége a kasztrendszerbe beletört indiai társadalomban, amelyben mindenkinek egyszer s mindenkorra meghatározott helye van. A tudatos lemondás révén meg lehet szabadulni a földi szenvedésektől, de még inkább a többszöri reinkarnáció ígérte fenyegető jövőtől és a még nagyobb szenvedéstől. Íme az egyszerű, közemberi magyarázata a buddhizmus gyors térhódításának. Mivel a társadalmi passzivitást hirdette, nem volt úgymond osztályharcos jellegű fenyegetés, sőt, mivel a brahmanok hatalmát korlátozta, a harcosok kasztja kifejezetten támogatta, lásd ASÓKA király (uralkodott Kr. e. 280-230) buddhista propagandáját és térítéseit. Ez idő tájt terjed el a buddhizmus a szubkontinens peremterületein (Kr. e. I. sz.) Kínában (Kr. u. IV. sz.), Koreában, Japánban, (VI-VII. sz.), majd a XVI-XVII. században Tibet, Mongólia, Szibéria egyes vidékei hódolnak be a buddhizmus valamelyik irányzatának.

Az első nagy szakadás a szerzetesi és a világi vonal között még a Kr. e. IV. században, a paliputrai zsinaton bekövetkezett. A **théra**, a szerzetesi szigorúság képviselői Kr. e. 340-től válnak el a többi buddhistától, a **hinájána** – a kis kocsi –, a „*déli*” buddhizmus – mindenekelőtt Hátsó Indiában gyakori – körülbelül 150 millió híve szerint csak kevesek, a szerzetesi fegyelemben élők kelnek át a szanszára óceánján, s jutnak el a túlsó partra, a nirvánába. Több irányzata van.

Az „északi” **mahájána** – a nagy kocsi – mintegy 200 millió hívének meggyőződése a Kr. u. I. században öltött formát és inkább Kína, Japán, Korea, Mongólia, Nepál, Tibet, Észak-India buddhistáira jellemző, nem annyira filozofikus, mint az eredeti buddhizmus, inkább vallási jellegű. BUDDHÁT istenként tisztelik, buddhista isteneknek fogadják el a brahmanizmus isteneit, sőt, „*befogadják*” a buddhizmusba az északi népek korábbi vallásainak isteneit is. Különleges tisztelet övezi a boddhiszátvákat, a szent életükkel emberfeletti

hatalmat szerzett emberek. Szobraik előtt áldozatokat mutatnak be és imádkoznak hozzájuk. Ilyen boddhiszatra Kőrösi Csoma Sándor is.

A mahájánában van mennyország és pokol, Belső-Ázsiába már ebben a formájában jutott el.

A buddhizmus harmadik nagy iskolája, mintegy negyedmilliárd hívővel a **vadzsrájána**, a „gyémántos kocsi”. Tanítása szerint a rítusok – **tantrák** – átjuttatnak a túlsó partra, a **nirvánába**. Ez a tanítás Tibetben alakult ki, valamikor a Kr. u. VI-VII. században, a mahájánából, papja és hívője előszeretettel él a rituális taglejtésekkel – **tantrák** –, illetve mondogat mágikus szavakat – **mantrák** –, ők a **mandalák** szemelői is.

A vadzsrájána-buddhizmus Tibetben kifejlődött valamennyi iskoláját **lámaista felfogásnak** is nevezik – a tibeti ‘**blama**’, ‘*tanító, felettes*’ szóból – 747-ben építi PADMASZAMBHAVA indiai szerzetes az első tibeti buddhista kolostort. A tibeti iskolák – **bkabrjud-pa, sza-szkja-pa, dge-lugszpa** – közül a mongol hatalom megszűnése után az 1407-ben alapított **dge-lugszpa**, a *sárgasapkások egyháza* – a nevet a viselet színéről kapták – jut hatalomra. **Vezetői buddha és boddhiszatra földi megtestesülései, a dalai láma és a pancsen láma**, akiket újszülött korukban különleges ismertetőjegyeikről ismernek meg. A dalai láma – mong. ‘*dalai*’ am. „*a tudás óceánja*” – AVALOKITÉSVAR boddhiszatra mindenkori megújulása, ma éppenséggel a 145-ik. A pancsen láma a kultusz legfőbb tisztségviselője, AMITÁBHA buddha megtestesülése, jelenleg a tizedik. Tulajdonképpen a pancsen láma rangja a magasabb, mégis történelmileg úgy alakult, hogy a dalai láma Tibet államfője, a pancsen láma pedig egyházfő.

A buddhizmus hitvallása még GAUTAMA első hittérítése óta a **triratna** – szanszkr. „*a három ékszer*”, ezeket szólítja háromszor minden buddhista közösség:

A **buddhához** megyek, mint vezéremhez, a **dharmához** megyek, mint vezéremhez, a **szanghához** megyek, mint vezéremhez.

A **dharma** BUDDHA tanítása, a **szangha** szerzetesrendi közösség.

A hínájána szerint GAUTAMA BUDDHA csak „*útjelző*”, nem tartja magát istennek. A mahájána szerint GAUTAMA BUDDHA egy földöntúli buddha földi megtestesülése, lényháromság – **trikája** – három teste és lénye van. Az első földi. A második testet – amelyen rajta van a kozmikus ember 32 ismertetőjegye – csak a hívők ismerhetik meg. A harmadik test „*a tan teste*” az abszolútum, a szellemi elv, ami a megvilágosodással teszi láthatóvá a buddha-természetet, minden ember és dolog legmélyebb sajátját.

A történelem folyamán a három testen és lényen különböző istenségeket értettek, amelyek mindegyike az ősbuddha kisugárzásai.

Először a nagy „*ürességből*” létrejön **Ádi-buddha** – szanszkr. *ős-buddha* –, a tiszta fény a nirvánában. Önmagának öt szemlélődő kibontakoztatásával megteremt öt **dhjáni-buddhát**, – szanszkr. *a meditáció buddhái*. Ezek a **boddhiszatravák** teremtik az egymást váltó világokat. Most a negyedikben vagyunk, amelyet AVALÓKITÉSVÉRA hozott létre és amelynek AMITÁBHA a védelmezője.

AVALÓKITÉSVÉRA „*aki képes eljutni a legfőbb megismerésig*” a kínai és a japán buddhizmusban istennő, KUAN-JIN, illetve KVANNON néven és különösen tisztelik.

Az öt **dhjáni-buddhához öt mánusibuddha csatlakozik**, akik olyan emberi buddhák, akik az igazságot hirdetik. Közülük SÁKJAMUNI – GAUTAMA – és MAITRÉJA – ‘*A Jóságos*’ – ismertebbek, utóbbi a jövőben, mint megváltó, kell, hogy a földre jöjjön. *Mivel az öt dhjáni-buddha nem hagyhatja el az égi kristálypalotát, az öt mánusibuddha testében jönnek az emberek közé.*

A mahájána sok ezer boddhiszátvát ismer, AVALÓKITÉSVARÁN kívül különösen népszerű KSÍTIGARBHA, a gyerekek, a viselős asszonyok és az utazók védelmezője, MANYDZSUSRI, a bölcsesség védelmezője.

A hínájában csak egy boddhiszátva van MAITRÉJA, aki csak 30 000 év múlva jön el.

A vadzsraja nő-boddhiszátvája PADZSÁPÁRAMITÁ.

A lámaizmus sok istene fölött istenhármas van, AVALÓKITÉSVARA, MANYDZSUSRI és VADZSRAPÁNI. Tibet védőistennői a „zöld” és „sárga” TÁRÁ – csillag – boddhiszátvák.

A vadzsraja a **bdud** – ‘ördög’ – mellett démonokat és rémisteneket is ismer.

A **világegyetem** az örök úrból keletkezett, ebben lebeg a végtelen számú világrendszer, amelyek mindenikének ege – isteneinek lakóhelye –, földje van, korong alakú, négy tengerrel körülvett földdarab, amelyen emberek, állatok, szellemek és démonok élnek és amely fölött keringenek a Nap, a Hold meg a csillagok –, az alvilágban pedig van a tüzes és jeges pokol, a gonoszok lakóhelye. Ez a három alkotja a „sóvárgás régióját”, ami fölött a „tisztá formák” és az „alaktalanság” régiói a vágytalan istenek lakóhelye van. A felső ég kivételével a világok keletkeznek és elmúlnak, minden világ egy **mahákalpáig** tart, ezek között van olyan, amikor egy buddha se ereszkedik le a Földre és van olyan – az utolsó típusú – amikor ötre számíthat az emberiség – mint a jelenkor, amelynek GAUTHAMA a negyedik BUDDHÁJA és 30 000 év múlva jön el az ötödik, MAITRÉJA. Az időnek nincs kezdete és vége, a létezők – az istenek is – viszont születnek és meghalnak, ez a **szanszára**, a *végtelen körforgás*, aminek az ellentéte a nemlét, a *nirvána*. Mindennek az oka a **nidána** – az oksági láncolat –, a **karma**, minden cselekedettel a jövőben kell elszámolni. Ezek alapján ölt újból testet minden ember, mint pokolbeli szellem, állat, felvilági szellem, ember, vagy isten. Ezen az istenekhez, bódhiszátvákhoz, vagy BUDDHÁHOZ intézett imák se tudnak változtatni.

A mahájánában BUDDHA elsősorban megváltó, fogantatása csodálatos – anyja szűz királynő, tíz hónapra születik, 32 különleges ismertetőjele van, születésekor angyalok veszik a karjukba, a bölcs ASZITA felismeri a Megváltó születését és megjövendöli a királynő férjének BUDDHA eljövendő fontosságát. GAUTAMÁT a megvilágosodás után nem lehet küldetésétől eltántorítani világi örömökkal és az ördög kísértéseivel. Tanításai járművek, amelyekkel át kell kelni az élet vizén, a tudatlanság és a sóvárgás okozta szenvedések partjáról a megszabadulás, a bölcsesség partjára. Ebben segít a szenvedések legyőzésének nyolc, a helyes életvitelt szabályozó, korábban már felsorolt útja, és a *buddhista etika lényege, az öt parancsolat. Ezek legfontosabbja az ahimszá, az erőszakmentesség. A szerzetesekre a nyolcszoros parancsolat, az atthanga szila kötelező – a világi személyeknek is ajánlott – ez az öt parancsolaton kívül étkezési szabályozást, az éneklés, a tánc, a színészkedés tilalmát tartalmazza és a piperét tiltja. Későbbi a dásza szila – a tíz parancsolat – a felsoroltakon túli még két előírása, amelyek a kényelmes fekvőhely használatára és a nemesfém ékszerek viselésének tilalmára vonatkoznak. A szerzetesek és szerzetesnők magántulajdonában csak három ruhadarab, egy öv, egy tű, egy borotva, egy alamizsnás csésze, egy vízszűrő szita, kötelező a teljes nemi önmegtartóztatás és a nyilvános lelkiismeret-vizsgálat.*

A *fő erények a mindenki iránt és mindenkire kötelező szeretet – maitri – valamint a szolidaritás, a rokonszenv nélküli együttérzés – ‘a nagy irgalom’, a mahá-karuna.*

Buddhista lehet valaki azután, hogy egy buddhista szerzetes előtt elmondja a menedékformulát és az öt erkölcsi alapelvet. A hínájában ehhez járul még egy ereklje előtti tiszteletadás. Ezzel a laikusok a szerzetesközösségekre vannak utalva. A szerzetesek és szerzetesnők 15 éves koruk után lépnek a közösségbe, az újoncnak háromszor ki kell jelentenie, hogy BUDDHA tanai szerint él majd, vallási-szellemi neveléséért kísértője és nevelője – a guru – felelnek. Húsz éves korában felszentelik, ehhez legalább tíz szerzetes kell a rendfőnök megállapítja, hogy felszentelhető – *nem katona, szökevény, gyilkos, erkölcstelen, tolvaj, leprás, epilepsziás, ezek ugyanis nem lehetnek szerzetesek* –, majd miután a jelölt lemondott a világról, vízzel meghinti, teljes jogú szerzetessé fogadja. A kolostorokban tanulók, jelöltek,

újonc szerzetesek, teljes jogú szerzetesek, graduált szerzetesek és vezető szerzetesek élnek. Aszkétaként, a tíz parancsolatot szigorúan betartva. Naponta egyszer étkezhetnek, alamizsnából, kilenc hónapig koldulva járják a világot, az esős évszak alatt a kolostorban kötelesek élni. Havonta nyilvános gyónás van, *a főbűnökért – ilyenek a gyilkosság, lopás, erköcs-telenség – örökös, vagy időleges kizárás, kisebb bűnökért időleges kiközösítés jár.* A rendből bármikor ki lehet lépni.

A hitbuzgó világiak – upászaká/upásziká, *‘tisztelő/nők’* – a szerzetesek közelében élnek, abban a reményben, hogy a következő életben a rend tagjaiként születnek újjá.

A szerzetesek vezetik a rituális cselekedeteket, vallási ünnepeket, esketnek és temetnek, nevelik a fiatalokat, akiknek illik pár héttől pár évig tartózkodni egy kolostorban, ahol olvasni és írni tanulnak, a buddhista irodalommal ismerkedhetnek meg. Természetesen, ők a kolostort bármikor végleg elhagyhatják.

A buddhista időszámítás kezdete BUDDHA halálának éve, Kr. e. 543/44, a hinájána képviselői szerint Kr. e. 483. Az ünnepnaptár a holdév szerint alakul, ezért mozgó ünnepeik vannak. Megkülönböztetünk BUDDHA-ünnepeket – amelyek a megváltó életéhez kötődnek – szent-, a nagy bódhiszattvákhöz kötődő ünnepeket, vannak évente ismétlődő ünnepek – újév, halottak ünnepe, templom- vagy kolostorfelszentelés ünnepe – és ünnepi az esős évszak – mert alkalmas a meditációra.

A meditáció a megváltáshoz vezető buddhista üdvút utolsó, nyolcadik szakasza, iskolánként eltérő úton megvalósuló misztikus önmagába-merülés, eltér a hinájána-, a mahájána-, a zen – a hallgatásban kiteljesedő – meditáció, a tantrikus buddhizmus pedig a gyakorlati üdvutat választja, jelképes-mágikus segédeszközökkel szabadul meg az érzéki világtól. Ezt szolgálják a szent szótagok – bídza –, a mágikus formulák – mantrák, amilyen az „óm” – és ezt egészíti ki Tibetben a khor-lo, az imamalom, forgatható hengerén az „óm mani padmé húm” – „az ékszer a lótuuszvirágban” mantrával. Az imamalomban 12 csík van, csíkonként 41 sor szöveggel. Minden sor hatvanszor tartalmazza az imaszöveget, percenként 120 fordulattal működik a malom, tehát 3 542 400-szor ismétli a mantrát. Ezek a mandalák, a középpont és a négy világtáj fölött uralkodó buddha és bódhiszattvák kozmikus diagrammái előtt mondják fel és meditáció közben mudrák, Buddha hat kéztartásának megfelelő szakrális ujj-egybefonásai segítik az elmélyülést.

A buddhizmus – szemben a brahmanizmussal – missziós vallás. Terjedt is, de éppen Indiában nem tudott tartósan meghonosodni, Délen az iszlám és a buddhizmus hatása alatt megreformált brahmanizmusból létrejövő új vallás, a hinduizmus terjedése miatt, Észak-Indiában pedig az iszlám harcok terjeszkedése okából. Ugyanakkor, mint már említettük, a buddhista nézetek széles körben terjedtek Belső-Ázsiáig, Szibériáig és Japánig.

A buddhista vallás szentélyei, fontosabb művészeti megnyilvánulásai:

A **sztúpák**, amelyek a korai buddhizmus halomsíriai átalakult formái. Ezek félgömb alakú úgynevezett tömbépítmények, előtte kocka alakú koronázó építménnyel, amiből oromzatként egy cölöp áll ki rajta 3-13 koronggal, ernyővel. A tömbépítmény felépítményében elsősorban Buddha, esetleg tanítványai valamilyen ereklyéje van. A sztúpákat kőkerítés veszi körül.

A sztúpák egy része előtt **sztambhák**, monolit-emlékoszlopok vannak, akad közöttük 20 méteres is.

A sztúpákból és a hajdani őrtornyokból keletkezett Kínában a **pagoda**. A felfelé mind kisebbedő emeleteket párkányokkal, tetőkkel választják el, 3-13 emeletes épületeket emelnek, amelyek tulajdonképpen körbejárható szentélyek.

A **csaitja-csarnokok** háromhajós barlangtemplomok, dongaboltozatos középhajóval, fél kerek apszissal, mellékhajókkal a világiak számára. A fényforrásuk egyetlen hatalmas ablak. Mintegy 1200 csaitja-csarnokot ismernek, a legkorábbiak Kr. e. kb. 50-ből valók.

A **vihára** és a **szanghárám** olyan épületek, amelyekben az esős évszak idején a szerzetesek tartózkodhatnak. Gyakorlatilag épületegyüttesek, csaitjával összeépült kolostorok. Központjuk négyzet alakú, kerengővel körülvett, sokszor emeletes nagy terem. A kerengőre nyílnak a szerzetesek cellái.

A **templom** épületek egész rendszere. Az épületegyüttes fő épületei általában észak-dél tájolású képzeletbeli tengelyen vannak elhelyezve, délen nagy, bejárati kapu van, a középső kapu szintén a tengelyen van. A főépület szélesebbik, oldaláról nyílik – főleg Kínában – az aranycsarnok, a BUDDHA-képmás a templom központjában, a hátsó fal előtt áll, rendszerint bódhiszattvák szobraival.

A legrégebbi buddhista **ikonográfia** jelképes, a művészek a lótuszvirágot, a bódhi-, fügefát, a sztúpát – BUDDHA születése, megvilágosodása és halála jelképeit – ábrázolták. A hellenisztikus gandháriai művészet ábrázolja először BUDDHÁT emberi alakban, de a III-VIII. században igazi buddhista szobor pantheon születik. A BUDDHA-ábrázolások kanonizálódnak, a hinájána és a mahájána a meditációhoz használja fel a szobrokat, a tantra mágikus erőt tulajdonít nekik.

A buddhista **irodalom** páli nyelvű szövegei a **Tripitaka – Három Kosár** – címen ismeretes három könyvgyűjteményben található. A **Vinaja-pitaka**, – **A szerzetesrendi fegyelem kosara** – a szerzetesrendi életet szabályozza, köztük 227 fegyelmi előírás megnevezésével, a miattuk adható büntetésekkel. Két korai BUDDHA-prédikációt tartalmaz, s a két első zsinat története is itt van. A **Szutta-pitaka – A tanbeszédnek kosara** – BUDDHA több, mint 4 000 beszélgetése tanítványaiával. Öt gyűjteményre oszlik, a tanítások hosszúsága szerint. 34 „hosszú tanítás”, 152 „közepes hosszúságú tanítás”, 423 szakasza van a „rövid tanítások” közé tartozó *Dhamma-pada* példabeszédeknek. Tulajdonképpen hatalmas mese-, monda-, és legenda-gyűjtemény, amely számtalan témát adott a világirodalomnak. A harmadik csoport írás, az **Abhidhamma-pitaka – A tanítások kosara** – hét, a buddhista filozófiát és erkölcsöt elemző tanulmány, jóval későbbi.

A szanszkrit nyelvű buddhista irodalom többségében a mahájána irodalma. Meg kell említeni a **Mahavasztu – A nagy események könyve** – című, mondaszerű BUDDHA-életrajzt, a **Lalivisztara – A játékról szóló részletes elbeszélés** – című fontos forrásmunkát ugyanerről, a tanításokat értelmező szútrákat, az **Abhidharma-kósát**, egy buddhista dogmatikai összefoglalót, végül a lámaizmus két kánoni gyűjteményét, a **Kandzsúrt** és a **Tandzsúrt**. Az első 609, tibetire fordított indiai buddhista mű 108 kötetben, a második 225 kötet, vallásos és mágikus témájú munkákból, a **Kandzsúr** kommentárjai. Végül a **Tibeti halottaskönyv** szertartáskönyv. A **Dainicsijó** japán buddhisták kánoni irata.

Nem fejezhetjük be ennek a kérdéskörnek a tárgyalását, a nélkül, hogy meg ne említenénk azokat a **magyarokat**, akik nagy szerepet játszottak az orientálistika létrehozásában és fejlődésében. **KÖRÖSI CSOMA** Sándor (1784-1843), **boddhiszattvává emelkedett**, miután tudósként elsőnek állított össze máig használható tibeti-angol nagyszótárt és nyelvtant, **BRASSAI** Sámuel, a kolozsvári egyetem szanszkrit nyelvtanára volt anno 1876-tól (!), **STEIN** Aurél (1862-1943), a lahorei egyetem magyar származású szanszkrit tanára volt, aki a XX. század egyik utolsó nagy utazója-, földrajzi felfedezőjeként több belső-ázsiai expedíciót vezetett. A tőle felfedezett buddhista barlangkönyvtár könyvei sokban hozzájárultak az ezzel a vallással kapcsolatos ismereteink gazdagításához. **BAKTAY** Ervin (1891-1963) a kiváló magyar orientalista és India-kutató szintén jelentős eredményekkel gazdagította ezt a főként angol kutatóktól művelt tudományt.

Nagyjából a Kr. u. IX. században dolgozta ki **SANKARA** a ma nyugaton – a muszlimok szóhasználatát átvéve – **hinduizmusnak** nevezett vallási rendszert. A körülbelül az első ezredforduló táján véglegesedett rendszer a buddhizmus és az iszlám hatása alatt megreformált brahmanizmusból indul ki és a buddhista szerzetesek nem tudnak ellenállni a jól szervezett papságtól támogatott régi-új vallásnak. **Ma a kereszténység és az iszlám után a**

hinduizmus a legnagyobb világvallás, a világ népességének mintegy 14%-a, több, mint 650 millió híve van. Nem alapított vallás, bár legfontosabb tételeinek kidolgozója ismert, ám a korábbi tanításoktól való elhatárolódása fokozatos volt, ezért alapítása nem köthető évszámhoz.

Lényegileg a tömeg igényeihez alkalmazott, bizonyos fokig **demokratizált brahmanizmus**, amelynek fényűző szertartásain az eddiginél fontosabb szerepet kaptak a hívők. Tulajdonképpen nem is igazán egységes vallás, hiszen megengedi, hogy mindenki őseitől örökölt és a neki egyénileg legrokonszenvesebb hitet gyakorolja, *fontos néhány egységes tanítás elfogadása. Ezek: BRAHMA, VISNU és SÍVA tisztelete, a Védák elismerése, a karma-tanítás és a reinkarnáció elfogadása, az India őslakosságától gyakorolt totemisztikus-fetisista kultuszok tisztelete, a víz tisztító erejébe vetett hit, hit a démonokban stb.*

A hinduizmuson belül *hat véda-hitű rendszer – a szánkjhja, a mimámszá, a védanta, a klasszikus jóga, a vaisésika és a njája – és több teológiai iskola, a visnuista, a sivaista, illetve a saktizmus ismert.*

A visnuista irányzat hívei főként Észak- és Nyugat-Indiában, meg Ásszámban élnek, hozzávetőleg félmilliárdnyian. Nevezik őket **vaisnaváknak** is. VISNUT és megtestesüléseit tisztelik, elméleti alapjuk a **védanta**. Fontosabb szektáik: *bháégavata, panycsarátra, bhaktí, a vdakali és a tenbtakai rámánudzsa-hit, a rámaíták, a rámaívátok, kabír-panthik, maráthék, a nimbárka-hívők, a vallabhácsárrák, a csaitanja-mozgalom, a rádha-vallabik.*

A sivaizmus körülbelül 200 millió híve főként Dél-Indiában és Nyugat-Bengálban él, SÍVA tisztelője. Kultuszuk elvi alapja a **jóga, a vaieésika, a njája**. Erősen tantrikusak a szertartásaik. Fontosabb csoportjaik: *szmárták – hagyományőrzők –, pasupaták, kápálikák, a Siva-Sziddhánta hívei, a trika-iskola, a virsaivák, a kanpatha-jógik.*

A saktizmus követői a **sakták**. A legkisebb irányzat, mintegy 25 milliónyin vannak, az anyaismennőt DURGA-SIVÁT tisztelik különösen.

A hinduizmus istenvilága más mint a védikus panteon. Az új hit lefokozza INDRÁT, AGNIT és VARNÁT – belőlük világtájak őrzője lesz –, főistenekké lépnek viszont elő VISNU és RUDRA-SIVA. A hinduista istenvilág tetején mindig egy főisten – VISNU, SIVA, DURGÁ – áll. Az istenek világában a teremtő BRAHMÁ, a világfenntartó VISNU és a romboló-megújító SIVA istenhármasa uralkodik. A férfi istenhármas mellett van egy női istenhármas is, LAKSMÍ, a teremtő, SZARASZVATI-GAURI mint fenntartó és DURGÁ-KÁLI mint romboló-megújító.

A nagy istenhármas minden istene egész istencsoportot képvisel. BRAHMÁ a bráhma – jelentése önvaló, világlélek – megismerés, teremtőisten, aki az őstojásból keletkezett, már mítosz szerint MÁJA fia. Első felesége SZÁVITRÍ-GÁJATRI, SZÚRJA napisten lánya, a róla elnevezett vers-szakasz, a gájatri három, egyenként 8 szótagos sorból áll. BRAHMÁ második asszonya SZARAVASZTI. Eredetileg ötfejű isten, egyik fejét SIVA – BHAIRAVA – vágja le, büntetésül. Világtéremtő, a világmindenség felépítésével VISNU vagy Siva bízta meg. Élettartama egy para, azaz 311 040 milliárd év. Akkor új BRAHMÁ teremt új világot a főisten parancsából. BRAHMÁ szabályozza a karmát és védelmezi a költészetet. Szobrain négykezű férfi.

SZARASZVATI a tudományok, a művészetek, az irodalom istene, a *Védák* anyja, a szanszkrit nyelv feltalálója. Előbb VISNU harmadik felesége, de a feleségek addig civakodnak, míg VISNU lemond GANGÁRRÓL SIVA, SZARASZVATIRÓL BRAHMÁ javára, magának LAKSHMÍT tartva meg.

VISNU a hinduista felfogásban főisten lesz, a világ fenntartója. Felesége LAKSHMÍ. VISNUNMAK 10 avatárja, megtestesülése van, kilenc inkarnáció már megvolt, a tizedik, azaz apokaliptikus lovas, a kalki képében a mi korszakunk végén következik be. VISNU mint megváltó megsemmisíti és újrateremt a világot és elkövetkezik az új aranykor.

LAKSMÍ – más néven Sri vagy VAISNAVÍ –, a szépség, a szerelem, a gazdagság, a szerencse istennője. VISNU felesége. Nevezik még LÓKAMÁTÁNAK, világistennőnek is. Jelképe a lóbusz, szent állata a tehén.

VISNU és LAKSMÍ fia KÁMA~KANDARPA, az ő felesége RATI. Papagájon lovagló, sohasem öregedő, szép, fiatal férfi.

SIVA – a *Bömbölő* – a vihar, a rombolás istene, de ő a gyógyítás is, egyszerre félelemkeltő és segítő. Négy csoportban – mahadéva (nagy isten), mahájógi (nagy jógi), mahákála (a nagy fekete), natarádzsa (a táncosok királya) – 1008 megjelenési formája van, felesége UMA~UMÁMAHÉSAVARA, két fia GANÉSA és KÁRTTIKÉJÁ. Kétneműnek is ábrázolják.

PÁRVÁTI a föld termékenységének istennője, SIVA másik felesége, fiainak anyja, ötféle természetéből adódóan megjelenési formái is eltérők – mahadévi, jógészvara (Nagy Jóginő), DURGÁ (Nehezen Elérhető), BHAIRAVI~KÁLI (Ijesztő~Fekete), CSÁMUNDÁ (a Halál Úrnője).

GANÉSA~GANAPATI – az Ekevas Ura – SIVA és PÁRVÁTI nagyobbik fia, a hindu istenvilág egyik legnépszerűbb istene, az irodalom és a tudományok védelmezője, segítő isten. A *Mahábhárata* leírója, ábrázolásokon pocakos törpe, elefántfejű, három szemmel és egyetlen agyarral.

Testvére KÁRTTIKÉJA~SZKANDA~KUMÁRA~SZUBRAHMANJA az ifjúság és az erő megtestesítője.

A 33 védikus isten mellett 33 333 isteni lény szerepel a Mahábháratában, élettartalmuk egy para.

A **hinduizmus szerint** BRAHMÁ tojás formájúra teremtette a világot. A **világtojás felső fele hétrétegű**, a legfelső a Szatja~Brahmalóka (az Igazság/Brahmá Világa), **alatta van még három égrégió**, amely az istenek és a szellemek lakóhelye. **A föld, a légtér és az ég – a trilóka – egészíti ki a világtojás felső felét.** Az alsó félben **hét alvilág** van egymás fölött – démonok és nágák lakják –, **a világtojás alatt van a világóceán**, ami alatt **a pokol** található.

A **földön** a gyűrű formájú **hét kontinenst hat tenger** választja el egymástól, **középen van „a rózsalmafák, földrésze”, Dzsamvudipát**, ennek közepén van Méru, az aranyhegy. **Hét hegy hét részre osztja a Dzsamvudipát. Ennek hetedik földje Bhárata-varsa**, amelyen állandóan váltakozik egymással négy – jó és rossz – korszak. A **Puránák** és a **Mahábhárata** szerint a kritajuga az aranykor, a trétajuga az erények megfogyatkozásának kora, a dvápara-juga a romlás korszaka, a kalijuga, a jelenkor a legrosszabb kor, ami után új aranykor következik, 427 000 év múlva. A négy juga egy mahájugát – nagy korszakot – alkot, amiből a kritajuga 4 800 istenév, 1 728 000 emberi év, a trétajuga 3600 istenév, 1 296 000 emberi évig tart, a dvápara-juga 2 400 istenév, 8 645 000 emberi év, a kalijuga pedig 1 200 isteni, és 432 000 emberi év. Összesen a mahájuga tartama 12 000 isteni és 4 320 000 emberi év. Ezer mahájuga egy kalpa, azaz egy BRAHMÁ-nap, eddig él egy világ, ez 12 millió istenév, vagy 4320 millió emberi év. Letelte után a világ felbomlik, a világtojás meg visszatér az eredetébe. Erre ugyanennyit tartó BRAHMÁ-éj, nyugalmi állapot következik. 360 BRAHMÁ-nap és ugyanennyi BRAHMÁ-éj egy Brahjá-év, 100 BRAHMÁ-év egy BRAHMÁ-életkor, egy para, 311 040 milliárd emberi év. Ekkor kezdődik a világ nagy felbomlása a világtűzvészben, és a kozmikus tojás pusztulása, ami után új világ teremtése kezdődik.

A világnak egyetlen öselve van, ez örök, változatlan, névtelen, időtlen és szellemi. Az **anyagi világ májá** – ‘varázs, látszat’ – **ellentétében fejeződik ki és a móksában, a megváltásban oldódik fel.** A májá csalóka, képei a szubjektum számára valóságosak, de csak annak léte időtartamára.

Az **öselv** istenség, világszellem vagy őanyag – értelmezéstől függően –, a teistáknál a nagy istenhármas képében, a monistáknál egyetlen öselvként, a szánkhija filozófusoknál őszellemként és őanyagként, amelyek hármas tulajdonságuk miatt mind durvább elemeket hoznak létre, az éter, levegő, tűz, víz, föld pedig a világtojás alkotóelemei.

A **lélek a szanszárának alávetett**, a halál után három nemzedéknyi ideig a Holdon van, utána a karma meghatározta testben születik újra. A **karma erkölcsi meghatározottságú**, eleje-vége nincs, így a kasztrendszer is örök. **A megváltás az újjászületésektől való megmenekvés az üdvöz vivő utak – márgák – segítségével lehetséges. Öt márga van, ezek közül a**

karma-márga, a dzsnyána-márga és a bhakti-márga a legfontosabbak, az első a cselekedtetés útja – ez mindenkinek nyitott –, a második a filozófiában járatosak útja és ez a neo-védanta és a transzcendentális meditáció képviselőitől javallt út, végül a harmadik a VISNU iránti feltétlen bizalom útja.

Valamennyi márga célja a móksa, az atmán megszabadulása a májá-világtól, a bráhman, mint világlélek elérése. Aki ezt eléri „nyugodt” lesz, fizikailag tovább élhet, de dzsivan-muktaként, mint „élő megváltott”.

Az örök világtörvény, a dharma – ez esetben szabályszerűség – áthatja a világot, így **a hinduista etika központi fogalma** is. Az ember bizonyos kasztba születik, s ezek mindegyikének megvan a szvadharmája, a saját útja, ami megkülönbözteti a többitől. Minél magasabb a kaszt, annál szigorúbbak az előírásai. Az egyes kasztok előírásait Manu törvénykönyve tartalmazza. A legfelső kaszt a brahmánáké, alattuk vannak a ksatriják – a harcosok –, a társadalom alapját a vaisják, a kétkézi dolgozók alkotják, a legalsó kaszt pedig a súdráké, akik deklasszáldott, a dravida őslakossággal keveredett indoeurópaiak. Kasztokon kívüliek az „érinthetetlenek”, a páriák. Eredetileg a temetések dobosainak – egy rituálisan tisztátalannak tekintett – réteg neve volt, később lett minden „érinthetetlen” megnevezése, rituálisan tisztátalan az orvos, bába, tehát a születéssel foglalkozó, hullaégető, hóhér, mészáros, gyepmester, tehát halállal kapcsolatba kerülő, utcaseprő, utcamosó, azaz bepiszkolódó személy. A látványuk és az árnyékuk is szennyez, tehát a társadalmon kívül kell, hogy éljenek, így például nem használhatják a nyilvános vízforrásokat és a közutakat, nem vásárolhatnak a boltokban, nem járhatnak templomba. Hivatalosan GANDHINAK köszönhetően a törvények előtt másokkal egyenlők, de a kasztrendszer, ha hivatalosan nem is érvényes, máig él.

A hinduizmus ünnepei lehetnek össznépi ünnepek, a **Hóli**, a legnagyobb hindu ünnep, a **Dasera**, a **Díváli** és lehetnek regionálisak, helyi ünnepek. Ezek közül a legfontosabb a **templomünnep**, a feldíszített templomkocsi végighúzása a településen. Van vallásos jelentősége az országos vásároknak, a **méláknak** is, amennyiben az itt találkozók szentnek tekintett embereket látni és megérinteni áldást hozó. Így természetesen a vásárosok mellett a **darsan** – a látás – is tömegeket vonz. SZARASZVATI tavaszünnepe a **Basanta**, és SÍVA meditációból való felébredésének ünnepe, a **Mahásivarátri**, ami népiünnepély.

A brahmána napi vallási kötelezettségei – ahnika: virradati ájtatosság napkelte előtt, tűzáldozat, írásáldozat, amely a Védák recitálása, vízáldozat az ősöknek, istentisztelet – odahaza vagy a templomban – áldozat az isteneknek, szalmaajándék a démonoknak és a szellemeknek, délben és este ájtatosság, szürkületkor rituális fürdés.

A családapa napi vallási kötelezettségei: a házi ájtatosság, a mindennapos templomba-menés, előtte rituális fürdés és szájoqlblítés.

A napi templomi szertartás: reggeli harangszó az isten felébresztésére, az istenképmás megfüröszttése, piperézése, felöltöztetése, étkeztetése – a hívekkel együtt, akik ilyenkor, reggel, délben és este –, megszentelt ételeket kapnak. Az isten képmását körbejárják, letérdelnek előtte, imákat mondanak, virágokkal hintik be. Az áldozatok vértelenek, kivéve a KÁLI-kultusz áldozatait, amelyek háziállatok.

Mantrák, bídzsák és mudrák is részei a napi szertartásnak, használnak benne **jantrákat** meg **vadzsrákat** – kultikus diagramokat.

A rituális tisztaság. A hétköznapi beszennyeződés és megtisztulás magánügy, egy bráhmána meggyilkolása, vagy egy tehén megölése esetében a brahmanok tanácsa dönt. A rituális tisztálkodószert a tehénganaj, ennek megevése engesztelő szertartás, hamuja a SIVA-követők megjelölő szent festéke. Kötelező a vizes fürdő és a böjt is. A test és a szellem fölötti teljes uralom eszköze a jóga – átvitt értelmű jelentése „járomba fogás” –, olyan, a megszabadulás célja felé vezető üdvút, ami egyénileg is járható. A jóga nyolc részének első öt alkotóeleme a **hatha-jóga** – az erőfeszítések jógája –, utolsó három része pedig az ún. **rádzsa-jóga** – királyi jóga.

Az *alacsonyabb rangú és rendű hinduista istenek szabadtéri kultushelyei* a vörös festékekkel bemázolt kövek. A *nagy isteneket templomokban tisztelik*. Ezek téglalap vagy négyzet alaprajzú épületegyüttesek Tornjuk a Méru-hegy jelképe, alatta az „*anyaöl-kamrával*” kis, négyszög-alaprajzú helyiség, benne a főisten szobrával vagy jelképével. A templom körüli fülkékben vannak a mellékistenségek oltárai. Az „*anyaöl-kamra*” körül körfolyosó van, ami az istenképmás körbejárását teszi lehetővé. A templomot „*szent körzet*” veszi körül, ezt is körbe lehet járni. A templom és az „*anyaöl-kamra*” előtt vannak a fokozatosan kisebbedő „*csarnokok*”, a rituális táncok színhelyei, az előcsarnok, a gyülekezőcsarnok és a kapucsarnok.

A hindu templomépítészetben megkülönböztetjük az északi, nágara-stílust és a déli dravida-stílust. A templomvárosok középkori eredetűek, vannak benne ereklyetartók, kultuszcsarnokok, hosszú folyosók a körmeneteknek, lakónegyedek a papok és a kultikus táncosnők számára, raktárak, istállók, kutak, rituális mosdóhelyek, kertek, tavak.

Szobrászatuk dinamikus, drámai, domborműveiken rangsor szerint követik egymást az emberek, állatok, mesebeli lények, démonok, bölcsek, félistenek, főistenek. A körplasztika kő és bronz, főként Délen ábrázolják tökéletesen a mozgást. Kilenc alaphangulatot, rituális állóhelyzeteket és ülőhelyzeteket, kar- és kéztartásokat örökítenek meg, vannak állandó isten-jelképek, attribútumok és természetesen isten-szimbólumok is.

A hinduizmus kanonikus írásai a **Sruti** vagy a **Szmriti** részei. A **Sruti** – a *Meghallott* – az alapvető hittételek kifejtése, a **négy Véda és azok bráhmanista kommentárjai**. A **Szmriti** – az *Emlékezet* – a **Mahábhárata**, a **Rámájána**, a **szútrák** (vezérfonalak), a **sásztrák** (kinyilatkoztatások), a **védangák** (a Védák lezárói), a **Puránák** (rég elbeszélések) és egész irodalmuk, a **tantrikus írások** (összesen 213 kinyilatkoztatás az egyes vallási közösségek számára).

A **Rámájánát** – **Ráma pályafutása** – a hagyomány szerint a szent **VÁLMIKI**, India első költője írta, valószínű, hogy az ókor végén keletkezett –, hét könyvet, 24 000 kettős verssort, sólkát tartalmaz és tárgya a házastársi hűség. A **Mahábhárátát** – **BHARÁTA utódainak nagy hőskölteményét** – 18 könyv, 90 000 verssor alkotja. Ez a világirodalom leghosszabb költeménye. Valamivel későbbi mint a **Rámájána**, a hagyomány szerint a szent **VJÁSA** írta volna. 6 könyvébe van beillesztve a **Bhagavad-gitá** – a **Fenséges Éneke** – egy vallásfilozófiai tanítóköltemény, aminek 18 éneke és 745 verse a hinduk számára erkölcsi kánon. Nyugaton 1785 óta ismert és nagyra tartott.

Mivel az indiai, hagyományos mítoszvilág legjobb összefoglalója a **Rámájána**, illetve a **Mahábhárata**, a zanzásított összefoglaló helyett ennek az elolvasására buzdítunk. Óriás, színes körkép tárul elénk, amelynek áttekinthetőbbé tételéhez néhány támpontot igyekeztünk adni. Az indiai hitvilággal azonban ebből a két alapkönyvből kell megismerkedni.

A KÍNAI VALLÁSOK

A Kína elnevezés az egykori Mennyei vagy Középső Birodalom külföldnek szóló neve, ők szívesebben beszélnek ez utóbbiról, nevezik országukat „*Csung-kuo*” néven, hajdani hitük szerint ugyanis ez volt a világ közepe.

Ma Kína 9 560 779 km² alapterületű, 1072,22 millió lakosú (1989) állam, területileg a világ harmadik, lakosságát tekintve a legnagyobb országa. A Föld minden ötödik lakója kínai, az ország 35 szélességi és 61 hosszúsági fokot, 4 időzónát fog át.

Földrajzilag több nagy tájék, Tibet, a Tarim-medence, Dzsungária, az Észak-Kínai-Magasföld, Északkelet-Kína – Mandzsúria –, a Hoang-hó alföldje és Dél-Kína alkotják. Tibet a világ legmagasabban fekvő és legnagyobb fennsíkja, magas peremhegységei miatt nagyon száraz, elég kietlen vidék. A Tarim-medence Közép-Ázsia legnagyobb süllyedéktünete, sivatagos vidék. Hajdan keleti kapuján – a Jümen-hágón – haladt át a Selyem-út. A Lop-Nor tó „titkát”, romvárosainak rejtélyeit a XX. század utolsó nagy földrajzi felfedezéseiként *SVEN HEDIN* és *SIR STEIN AURÉL* kutatták fel. Dzsungária egy óriási medence, átjárói az ókortól fontos utak a szibériai sztyeppe és Kína belső területei között. Főként kisebbségi népek lakják, de hatalmas stratégiai jelentősége – ásványkincsei, autópályák, a Lunghai-vasút – miatt erőteljesen kínaisítják. Az Észak-Kínai-Magasföld hatalmas sztyepp, a hajdani Belső-Mongólia, jelentőségét ásványkincsei és erdői adják. Északkelet-Kína – más néven Mandzsúria a Föld egyik genetikai központja – innen terjedt el a szójabab –, de ipara is jelentős. Észak-Kína, vagy a Hoang-hó alföldje – szintén genetikai központ – óriási, a földtörténet során leszakadt és feltöltődött medence, nagy városai Peking, Hangcsou, Tiencsin. Termékeny talaja és ásványi kincsei miatt ősidők óta az ország központja. Végül Dél-Kínában él az ország lakosságának mintegy fele, Vuhan, Nanking, Sangháj, Kanton, Hongkong, a partjai előtt elterülő, oly sok vitát kiváltó Tajván szigete más nevükkel is jelzik, Kína milyen fontos tájegysége ez.

Kína mondai története a Kr. e. III. évezredben, PAO HI – FU HI – császárral kezdődik, aki kultúrhérosz. Utódai SEN NUNG, HUNG TI, JAO, SUN és utánuk még 22 dinasztia.

Valójában Kr. e. 1776-1122 között a Hoang-ho alföldjén létrejön, majd fennmarad az első kínai állam, a SANG és a JIN dinasztia vezetésével. Általánossá válik az írás.

Kr. e. 1122. A Mu melletti csatában VEN-VANG, a csou törzsek élén legyőzi az utolsó JIN uralkodó hadseregét, és megalapítja a CSOU államot. Ez a Kr. e. VIII. századig marad fenn.

A Kr. e. VIII-III. századot a helyi kényurak anarchiája jellemezte.

Kr. e. 246-ban *CSENG* vaskézzel egyesíti és újjászervezi az országot. 221-ben *CSIN SIN HUANG-TI* néven császárrá koronáztatja magát. Alatta fejezik be a Kr. e. 358-ban megkezdett, több, mint 4 000 kilométer hosszú Nagy Fal építését. Kr. e. 209-ben, egy évvel halála után zajlik a *LIU PAN* vezette parasztfelkelés, amely elkergeti utódát.

Kr. e. 206 – Kr. u. 9. A korai vagy nyugati *HAN* dinasztia kora. *LIU PAN KAO-TIU* néven megkoronáztatja magát, dinasztiaát alapít és helyreállítja a birodalmat. Kína – főleg *Vu-ti* alatt (Kr. e. 140-87) – sikeresen terjeszkedik, egyebek mellett a hsziung-nuk, a fehér hunok rovására.

Kr. u. 9. *VANG-MANG* hatalomátvétele és reformjai. Kr. u. 18-25, a „Vörös szemöldök” felkelése.

25-220. A késői – keleti – *HAN*-dinasztia uralkodása, közben 184-ben zajlik a „sárga-turbánosok” felkelése. 220-ban megbuktatják a *HAN*-birodalom utolsó császárat *HSZIEN-TI*-t. A birodalom három részre, Vej, Vu és Su államaira szakad. Vej hadvezére, *SZE-MA-JEN* elfoglalja Su államot és megalapítja a nyugati *CSIN*-dinasztiát, aztán 280-ban elfoglalja Vu-t is és újra egyesíti Kínát. Halála (290) után a trónutódlás viszályait kihasználva a nomádok megdöntik a dinasztia uralmát északon, amely a Jang-ce déli partjára menekülve felveszi a

keleti CSIN-dinasztia nevet. A hsziung-nuk és más nomád törzsek a IV. században saját államokat hoznak létre – a 16 állam kora – de Dél-Kínát nem tudják meghódítani.

Az V-VI. században egymást váltják a dinasztiák, 439-ig a belső-mongóliai hsien-pej törzsek topa ága leigazza és egyesíti egész Észak-Kínát, az Északi Vej államban, amely sikerrel ellenáll a betörő – valószínű avar – zsu-anoknak.

895-ben JANG-CSIEN hadvezér megalapítja a SZUJ-dinasztiát, császárrá kiáltja ki magát VEN-TI néven 581-ben és elfoglalja Dél-Kínát, újra megteremtve a birodalom egységét. Az állam felvirágzik, de a dinasztia a császár adópolitikája miatt 618-ban megbukik. Egyik hadvezére, JI-JÜAN lesz a császár – a TANG-dinasztia megalapítója –, amely 907-ig uralkodik. Az utolsó TANG-császár bukás után öt dinasztia követi egymást.

960-tól kezdődik a SZUNG-dinasztia uralma. A már korábban a nomád **kitajoktól** fenyegetett Kína északi peremén létrejövő kitaj államnak – Liao –, valamint a nyugati határon mozgolódó **tangutoknak** a SZUNG-kormány jelentős adót fizet. A nagy államháztartási kiadások miatt több parasztlázadás is gyengíti a dinasztia hatalmát, amely nem tud ellenállni a Mandzsuriából behatoló **dzsürcsiknek**. A Délre menekülő KAO-CUNG létrehozza a *Déli SZUNG* dinasztiát, de az ellenségeskedés a dzsürcsikkel azok 1205 évi vereségéig folytatódna.

1211-ben DZSINGISZ kán **mongol** birodalma megkezdte a terjeszkedést Kína felé. A mongolok 1215-ben elfoglalják Pekinget. 1250-re Tibetet is meghódítják és hadjáratot szerveznek Hátsó India elfoglalására.

1260-ban KUBILAJ kán birodalmának központját Kínába teszi át, JÜAN néven dinasztiát alapít és 1279-re befejezi egész Kína meghódítását. Dinasztiája 1368-ig uralkodik. A „*vörös turbánosok*” felkelése, CSU JÜAN-CSANG győzelmei buktatják meg a mongolok uralmát. A volt buddhista szerzetesből lett hadvezér császárrá kiáltja ki magát TAJ-CU néven és a MING-dinasztia alapítója lesz. Alatta és utódai alatt Kína erősen központosított abszolút monarchia, fejlett gazdasággal.

1582-ben NURHACSI újjászervezi a **dzsürcsiket**, 1616-ban kánná kiáltja ki és hadai eredményesek északon, meg Kína északkeleti tartományaiban. Fia 1636-ban császárrá kiáltja ki magát, dinasztiájának a CSING nevet adja, a dzsürcsi elnevezést pedig **mandzsura** változtatja. A MING császárok hatalmát az udvartartás maga gyengíti, a dinasztia több parasztfelkelés után, 1644-ben megbukik, az utolsó MING-uralkodó – CSU-JU-CSIEN – öngyilkos lesz.

1644 májusában a mandzsuk bevonulnak Pekingbe. A parasztlázadásokat leverik. A dinasztia 1912-ig marad hatalmon.

Több mandzsui ellenes – bukott – felkelés (1735, 1722, 1738, 1786, 1793/96, 1813). Elzárkózás a nagyhatalmak kereskedelmi-behatolási kísérletei elől.

1839/42, az első ópiumháború az angolokkal. Kína kénytelen öt kikötőt megnyitni az angol hajók előtt. 1844-ben hasonló engedményeket kell adjon az USA-nak, Franciaországnak, Belgiumnak, Svédországnak, be kell engedje az orosz kereskedőket. Nő az idegengyűlölet.

1850/64 között zajlik a kimondottan idegenellenes **tajping-lázadás**.

1856/57 között a nagyhatalmak leverik a felkelést, Kínától új kedvezményeket kényszerítenek ki.

1856/58. A II. ópiumháború.

1860. A III. ópiumháború.

1866. Az utolsó tajpingek felszámolása.

1868/70 tiencsini franciaellenes felkelés. Kína félgymarmati országgá változik.

1873. Mandzsuiellenes felkelés Jünanban. Új kedvezmények a nagyhatalmaknak, Kína le kell mondjon hátsó-indiai birtokairól és meg kell, hogy nyissa Koreát.

1894/95. Japán-kínai háború, Korea független lesz, Mandzsúria Kínáé marad.

1899. Idegenellenes felkelés, német csapatok 56 nap után leverik.

1911 november 1. JÜAN SI-KAJ mozgalmának polgári forradalma győz, az utolsó kínai császárt lemondatták.

1919-1931. A forradalmi anarchia kora, Kína szinte szétesik.

1931. szeptember 18. Japán háborút indít Mandzsúriáért.

1932. március. Japán támogatással Mandzsúriában névleg független császárság jön létre. Kínában MAO CE-TUNG és a Kínai Kommunista Párt vezetésével, orosz logisztikával és Komintern-tanácsadókkal japánellenes front jön létre, amelybe 1936 decemberében a CSANG-KAI-SEK tábornok vezette nem-kommunista nemzeti erők is belépnek.

1945. Japán háborús vereségével polgárháború kezdődik a kommunisták és a csangkajsekista erők között, ami 1949 áprilisában Nanking – a nemzeti erők kormányának székhelye – elfoglalásával végződik, a csangkajsekista erők Tajvan szigetére menekülnek, amerikai védelembe.

1950 októberétől Kína nyíltan részt vesz a koreai háborúban.

1951 májusában a kínaiak bevonulnak Tibetbe.

1959 áprilisában Kína-ellenes felkelést ver le a kínai néphadsereg Tibetben.

1966. Megalakulnak az első MAO-osztagok, kitör a „*kultúrforradalom*”.

1975. Meghal CSANG-KAI-SEK.

1976. Meghal MAO-CE-TUNG. A „*kultúrforradalom*” intézkedéseit érvénytelenítik. A legfelső szintű felelősöket felelősségre vonják.

1979. Rövid háború Vietnammal, a közös határ miatt.

1985. Lefékezik a MAO halála után kezdeményezett reformokat.

1988. Újabb zavargások Tibetben, a területet lezárják a külföldiek elől.

1989. Reformpárti diáktüntetés a pekingi Tienanmen téren. Fegyveres leverése több ezer áldozatot követel.

1997 nyarától Hongkong Kína fennhatósága alá kerül.

2000. A tajvani elnökválasztás előtt Kína megfenyegeti az önállóságra törekvő sziget-országot.

A szakirodalom figyelmeztet arra, hogy a kínai vallásosság, a hagyományos világnézet más, mint az európai, már csak azért is, mert a kínai gondolkodók általában nem törekedtek az európaihoz hasonló koherens, mindenféle jelenség magyarázatát adó rendszerek megalkotására, másfelől pedig, azért Kr. e. a II. évezred közepe óta a kínai műveltség írásbeli, s ennek a hatalmas anyagnak – benne a vallástörténet számára sokat mondó tények leírásával – a nagy része még feltáratlan, a sinológia alig jutott túl a legfontosabb forrásanyag közlésén, elsődleges interpretációján, a kínai, saját kutatások eredményei pedig belterjesek és ideológiai megfontolásokból nem mindig objektívek.

Emiatt az amúgy szakszerű, módszeres és rendszeres régészeti ásatások anyaga is elsősorban tényként vehető figyelembe, a Kína-kutatás – egyelőre – európai-amerikai belepillant-hatóság híján legfeljebb tudomásul veszi a tényeket, párhuzamokat von és – sok kérdésben – feltevésekre támaszkodik.

Az ősi kínai, népi vallásos gondolkodást a XIX. század vége – J. J. M. DE GROOT (1854-1921) munkássága óta univerzizmusnak nevezik, értve alatta azt a gondolkodás-és életmódot, amely szerint ég, föld és ember egymással belső kölcsönhatásban van és mindhármát egyetemes törvény szabályozza, a makro- és mikrokozmosz minden eleme egymással harmonizál és kozmikus, etikai és rituális teljes egységben van egymással.

*Az égnek öt erőszaktevője van
Aki megpillantja őket, kivirágzik.
Az öt erőszaktevő az énben van
Aki működteti őket az égben,
Kezébe kapja a világmindenséget,
És a természet az énből fog megszületni.*

Ég és föld rablója a természetnek,
 A természet rablója az embernek,
 Az ember rablója a természetnek,
 Ha a három rabló jó viszonyban van,
 Akkor a három hatalom békességben van
 [...]

Ha megfelelő az idő, úgy rendbe jön a test,
 Ha a gépezet kellőképpen mozog,
 Akkor a változások elnyugszanak.
 [...]

Az előretörő ősookról c. munka nyomán idézi Heinrich von Glasenapp Az öt világvallás c. könyvében, 143 o.

Az univerzizmust a világvallások közé számítják, körülbelül 200 millió híve van, elsősorban Kelet-Ázsiában, de például Nyugat-Európában is mintegy 30 000 követője él, a két Amerikában pedig 200 000 ember vallja magát e vallás hívójének.

A legrégebb, már követhető kínai vallási képzetek az ősnépek megismert sokistenhívő és dualista elképzelései. Az ember életének minden mozzanatát átszövik az istenek – **sen** – és a démonok – **kwei** – cselekedetei, befolyásolják azt jó vagy rossz irányba, segítik vagy akadályozzák. A gonosz szellemek ragadozó állat képében való megjelenése viszont hajdani totemisztikus elképzelések meglétére utal.

Az ősök kultusza szintén fontos helyet kapott a korai vallási képzetek között. Elképzeléseik szerint ugyanis a halottak ahelyett, hogy egy távoli túlvilágba távozzanak egyszer s mindenkorra, régi lakóházuk közelében maradnak és követik, illetve befolyásolják utódaik sorát. Épp ezért aztán, a halál után előbb szertartás keretei között vissza kellett hívni az eltávozottat, majd egy, a házban elhelyezett emléktáblán – emberemlékezetnyi periódus idejéig – tájékoztatni illet a család életének minden igazán fontos eseményéről és természetesen áldozatokat kellett neki bemutatni. Ha nem, különösen az erőszakos halált haltak, az öngyilkosok vagy a kivégzettek démon alakjában kísértetni kezdtek, s védekezést csak különleges amulettek, védelmező táblák, lárma, avagy falak építése nyújtott ellenük.

Rendszerbe valószínű, hogy Kr. e. 1122 után, a CSOU dinasztia uralkodása alatt foglalták először az univerzizmus tanításait, s a VI. század körül írták le a tanításokat. Ezeknek megfelelően a világmindenségben minden összefügg és egyensúlyban van egymással, s a **Jang** és **Jin** egymással harmóniában levő őselveire vezethető vissza. A Jang – ami az istenek világának legáltalánosabb kifejezője –, egyebek között a száraz, a világos, a meleg tevékeny, hímnemű őselve, a Jin – amely a démonok világának legáltalánosabb kifejezője –, egyebek mellett a nedves, a sötét, a hideg passzív, nőelvi princípiuma. A két erő ellentétes egymással és kiegészíti egymást, párt alkotnak, s így minden dolog kettéosztható.

A Jang és Jin együtt alkotja a **taót** – kínai: *út* –, fölérendelt elvet. A makro- és mikrokozmosz harmóniáját az teszi lehetővé, hogy a makrovilág nagy jelenségei párhuzamosak az emberi élettel. Látszólag a zoroaszterianushoz hasonló dualizmussal van dolgunk. Ám a zoroaszterianus felfogásban az alapelvek kölcsönösen kizárták egymás, a kínai felfogásban viszont kölcsönösen kiegészítik, illetve felváltják egymás Jang és Jin kapcsolatát a **Taj'-ci ábra** szemlélteti:

A földistennő Jin, az ősatya a Jang megtestesítője. Az égi világ központja a mozdulatlan(nak látszó) Sarkcsillag, SANG-TI, a Magasság Ura a Sarkcsillagon levő bíborpalotában lakó főisten, a *Si-king* néhány utalása antropomorf istenre enged következtetni, de tulajdonképpen maga a Világrend. A földi hatalom is SANG-TIN múlik, aki még a rosszul uralkodó császárt és dinasztiát is megfoszthatja hatalmától, a címet az arra érdemesnek adva.

Mikor SANG-TI-T azonosítják az éggel – **tien** – neve is kiegészül, HU-ANG-TIEN SANG-TI lesz – Fenséges Ég, Mennyei Uralkodó – és még 1913-ban is mutattak be tiszteletére áldozatot a Tien-tanon, a pekingi Égkerekség Oltárán.

A Magasság Ura lakóhelye az öt palotára osztott *égbolt „középső palotája”*, aminek földi megfelelője a földön a kínai állam, – régi nevein a mennyei rendet tükröző Középső Birodalom/Mennyei Birodalom – és ahogy Sang-ti palotája körül kering a három vazallus csillag, úgy veszik körül a császárt a vazallus fejedelmek. A császár címe már a CSOU-dinasztia óta PEI-SANG-TI, a Sarkcsillag társa, másutt PEI-TIEN, az Ég Társa, egyszerre vezetője és alanya – a fáraóhoz hasonló módon – az állami kultusznak. Gyakorlatilag – ma úgy mondanánk – ezzel megvalósul a politikai, és az adminisztratív vezetés, az ideologikum és a bürokratikum maradéktalan egysége, az ország, illetve „világ” jóléte függ attól, hogy az ég mutatta úton haladó császár vezesse az országot – már előbb utaltunk arra, hogy az égbeliek akár a dinasztiát is kicserélhetik és mi ez, ha nem garancia ez a császár hatalmának korlátozására, a vezető rétegből kialakuló bürokráciának a tehetetlenségi erő révén való állandósulása mellett a hatalom okkult erők révén való biztosítására, s a dinasztiák – elég gyakori – változásának álracionalista okokkal, de okokkal való megmagyarázási – és legitímálási – kísérlete? A korai kínai szent irodalom pragmatikus, szinte főfeladatának tekinti, hogy a császárt és a vezetőket a megfelelő államvezetést lehetővé tevő erkölcsi alapelvekkel vértessze fel, amelyek úgymond mind a világrend összhangját fejezik ki.

*Az univerzizmus szerint a világmindenségnek két szférája van, az ég, ami jang-, tehát férfias jellegű, s a föld, ami jin-, azaz női jellemzőkkel bír. Ők hozzák létre az évszakokat és a szerves világot, amely hatásukra továbbszaporodik. Az ég légnemű, állandó mozgásban van, kék színű, gömb alakú, a föld test, nyugalomban van, sárga mint a Hoang-ho-mente lösz-talaja, négyzetes formájú, tenger veszi körül. Mindkettőnek közös tengelye van, e körül forognak, a tengely a Sarkcsillagon keresztülhaladva érinti Kínát, ami ezért a világ közepe, **csung-kuo**. Egy más felosztás szerint van ég, van a szellemek világa és létezik az emberek világa. Egyes vallástörténészek szerint mezopotámiai eredetű az a kínai nézet, amely szerint a tér öt régióra oszlik, egy középsőre és a négy világtáj szerinti négy másikra, amelyeket az – akkor ismert – öt bolygó határoz meg.*

A felfogás istenei mindenekelőtt kozmikus hatalma földi funkciókkal, a házat, a kaput, az utakat, a tűzhelyet, a családot védik. Különböző rendűek és rangúak, mindegyiküknek csak a földi hierarchikus megfelelője mutathat be áldozatot. SANG-TINEK, illetve az ég társainak – ezek a nap, a hold, a bolygók, a csillagok, a fellegek, az eső, a szél, a mennydörgés –, illetve a Földanyának, a termőföld, a gabona isteneinek, úgyszintén az öt szent hegy, a négy tenger, a négy nagy folyam táblái előtt csak a császár mutathatott be áldozatot, a selyemhernyó-tenyésztés istennőjének csak a császárnő, SEN-NUNGNAK, a földművelés oltalmazójának pedig csak a tartományfőnökök. Állami kultusza volt TAI-SZUI-SZINGNEK, aki a Jupiter bolygót személyesítette meg, WEN-CSANGNAK, az irodalom istenének, CSENG-HUANG-SENNEK, a városfalak istenének, KUAN-TI hadistennek. A két utóbbi történelmi személyiség volt, másokkal együtt az éppen uralkodó császár, mint főpap nevezte ki városvédő istennek, illetve hadistennek. A nép a helyi isteneknek áldozott.

A hat tiszteletreméltó az ég és a föld, valamint a négy égtáj volt. A hét régens a nap és a hold, valamint az öt akkor ismert bolygó, amelyek mindegyike egy-egy őselemnek – fa, tűz, föld, fém, víz – felelt meg. A hegyek szellemei a négy égtájat és a föld középpontját jelképező öt hegyen uralkodtak. A négy folyamisten – közöttük HO-PO, a Sárga folyam, a Hoang-ho

istene – viszont a birodalmat öntöző négy nagy folyamnak felelt meg. A háznak öt védőszelleme volt, közülük az ajtó és a tűzhely istenei emelkedtek ki.

A fentebb említett kozmikus világrendnek megfelelően az *egyén életútja* – a **zsen-tao** – összhangban kell, hogy legyen az *ég útjával* – **tien-tao**. És, hogy ez nem a CSOU-korszak fejleménye, azt azokról a társadalmi kapcsolatokra vonatkozó szabályokból tudjuk, amelyek a hagyomány szerint a HSZIA-korszakból (Kr. e. 2201-1766) maradtak fenn, s *előírják a kötelező gyermeki szeretet, alattvalói alázat, férfi és nő kötelező, kölcsönös tiszteleten (!) alapuló kapcsolata, az idősebb kötelező tisztelete, a barátok egymáshoz való kötelező hűsége parancsolatait*.

Ötfajta vallási szertartás van: szerencsés előjelekért végzett szertartások, amelyekhez az ősök szellemeinek bemutatott áldozatok is társulnak, temetési szertartások, lakodalmi és ünnepi szertartások, a vendégbarátság – és a diplomácia – szertartásai, katonai, hadi sikerekért folyamodó szertartások.

Ünnepeik közül fontos az Újév-ünnep, ekkor éjfélkor áldozatot mutatnak be az ősöknek, fontos az ún. Lampion-ünnep, a fények ünnepe, a Sárkánycsónak-ünnep, regatta, sárkány-formára díszített csónakokkal, de számtalan regionális és helyi ünnep van.

A **kínai luniszoláris naptár** a Kr. e. VI. században jött létre, a kínai csillagászok ekkor állapítják meg, hogy a holdhónap 29 43/81 nap. Számításaik pontosabbak, mint más ókori csillagászoké, de emiatt bonyolultabbak is, a 19 éves ciklusban 12 egyenként 354/355 napos közönséges és 7, egyenként 383/384 napos szökőév követte, s nem hónapokat, hanem periódusokat számoltak, amelyek holdújulástól holdtöltéig és holdtöltétől holdújulásig tartottak. Volt egy hatvanéves ciklus is, amely Kr. e. 2637-ben, a mítikus Huang-ti császár trónra lépésével kezdődött – jelenleg 1984 óta a 78. ciklus tart –, ebből nálunk felé az állat-szimbolika ismertebb.

Az univerzizmus tanításait a KUNG-CE (551-479) összegyűjtötte Vu-csing – *Öt könyv* – néven ismert gyűjtemények tartalmazzák. Ezek: a **Ji-csing** – a **Változások könyve** – körülbelül Kr. e. 1050–256 között keletkezett és nem égették el a konfuciánus művekkel együtt *Si-HUAN-TI* idejében, Kr. e. 213-ban. A **Su-csing** – az **Írások könyve** – krónikaszövegeket és az uralkodók beszédeit, az utódoknak szánt tanításait tartalmazó, mítikus és valódi eseményeket leíró munka, a *JIN*, *HSZIA*-, *CSANG*- és *CSOU*-dinasztiák korából, a Kr. e. 2357-627 közötti időkből. A **Si-csing** – modern fordításában a **Si-king**, a **Dalok Könyve** – 305, nagyjából a Kr. e. VIII-VI. századokban keletkezett vers, áldozati ének, himnusz, a kötet beosztása szerint népdalok, műdalok és áldozati dalok – feng, ja és szung – gyűjteménye. A **Li-csi** – vagy **Li-ki**, a **Szertartások Feljegyzései** – a Kr. e. III.-I. század alkotása szertartáskönyv, és a naptárról, a zenéről, az állami erkölcsről szóló tanulmányok gyűjteménye. A **Csun-Csiu** – a **Tavaszi és Ősz krónikája** – szintén az állami erkölcsről szól, a Kr. e. 722-481 közötti időkről.

A kozmikus, földi és emberi összhangját – emlékszünk – a Tao biztosítja. Ez egyetemleges, változatlan és örökkévaló törvény, amely az égitestek pályájára éppúgy érvényes, mint a társadalom rendjére, vagy az erkölcsi elvekre. A Tao tartja fenn a Jin és Jang egyensúlyát, az öt égi palota, s a nekik megfelelő öt földi őselem párhuzamosságát. Mivel ez az összhang egymásba fonódik, az égi jelenségekből természeti megfelelőjükre, azokról pedig az emberi életre gyakorolt hatásukra lehet következtetni. „Szoros kapcsolat van a között, ami fenn az égben és lenn a nép között történik. Aki ennek jelentőségét felfogja – az a valódi bölcs”, írja a **Su-csing**. Ez a magyarázata a régészekről tömegével talált jóscsontoknak, a teknősbéka-jóslásra felhasznált állatpáncéloknak, azt a Tao-fogalomban meglevő mágikus mozzanatot tette világnézete és szertartásrendje központjába a **taoizmus**.

LAO-CE, a Kr. e. VI. században élt filozófus életrajza vitatott, neve „agg mester” jelentésű, a feljegyzések szerint Csü-jen falu, a mai Honan tartománybeli Lu-ji várossal egybenőtt Taj-csin-Kung szülötte, aki Kr. e. 604-517 között élt. A legenda szerint anyja már 81 éves volt, mikor a napsugár megtermékenyítette és újabb 81 év telt el csodálatos

születéséig. Valódi neve *LI ER* lett volna, egy szilvafa alatt született, ennek emlékére vette fel volna fel az apa nélküli gyermek, családnévként az *ER*, ‘szilvafa’ nevet. Lojangban, a CSOU-birodalom fővárosában dolgozott a császári levéltárban, 517-ben *KUNG-CÉVAL*, *KONFU-CIUSSZAL* is találkozott. Állásáról lemondva, a Han-ku szoros őrségének parancsnokoló határ-őrtiszt kérésére megírta a **Tao-te-kinget** – *Az Út és az Erény könyve*, ez az európai nyelvekre legtöbbször lefordított kínai könyv –, utána senki se látta volna többet. Más kutatók maradéktalanul legendás alaknak tartják.

A taoizmust a kutatók általában két korszakra osztják. A régi, vagy filozófiai taoizmust *LIEH-CE* (Kr. e. 440-370) és iskolája, *CSUANG-CE* (Kr. e. 399-295) és iskolája, valamint *HAN-FEJ-CE* (mh. kb. Kr. e. 233) képviselik, későbbi, vagy „népi” taoizmus alapítója *HUAJ-NAN-CE*, a taoista vallási közösség igazi alapítója pedig *CSANG-TAO-LING* (Sz. Kr. u. 34), akinek immár 64-ik utóda, ‘az égi mester’ – **tien-si** –, a ma Tajván központtal működő taoista közösség vezetője. 1016-tól 1930-ig Csianghszi tartományban, a Lunghusan hegyen levő kolostorban székelt, ma legismertebb kolostorközpontjuk Po-jün-kuan, – A fehér felhő kolostora –, Peking közelében.

A tao abszolútum, a világ ősoka, az egyedüli állandó, ami körül forog minden.

A tao amelyet szavakkal ki lehet fejezni, nem az örök tao. A név, amelyet meg lehet nevezni, nem az örök név. Az, aminek nincs neve, az ég és föld kezdete.[...] Az ember a föld törvényeit követi, a föld az ég törvényeit követi, az ég a tao törvényeit követi, a tao meg a természet törvényeit követi.

(Tao-te-king, Tőkei Ferenc fordítása)

A megismerhetetlen nemlétből keletkezett a lét, az egységes mindenség, az hozza létre a Jang és Jin kettősségét, az őserők dualizmusa eredményezi az életleheletet, a háromság együtt szüli a tízezer lényt, akiket az erejével táplál, a természetével alakít és a tevékenységével tesz tökéletesebbé. A tao az egység forrása, amikben a lét minden különbözősége és ellentmondása feloldódik, tehát az ember magatartását elég a taohoz igazítani. Az ember számára zsinórmérték a tao, hatásmódjának emberi léptékre való redukálásához segít a „te”, az erény. Az az erényes, aki a wu-vej, a nemcselekvés, a be nem avatkozás törvényét megtartja. Bármiféle törekvés széttrögné a rendet, a wu-vej tehát az ember szintjén szerénység, önzetlenség, alázat, szelídség, türelem, békés magatartás, önzetlen, vágymentes, szenvedélytelen önátengedés a tao rendjének, bele simulás a természetbe.

A filozófiai taoizmus legjelesebb művelője *CSUANG CSOU* (Kr. e. IV-III. század). Az irányzat misztikába torkollott.

A korábbi hagyományok és a filozófiai taoizmus szintéziseként, a taoizmus misztikus-mágikus jellemzőinek kiemelésével és eltúlzásával, a buddhizmus elleni küzdelem és kiegyezés eredményeképpen sajátos népi taoizmust jött létre, világi papokkal, akik ördögűzők, tenyérjósok, a szélnek és víznek emberekre gyakorolt mágikus hatásával foglalkozó geomanták voltak, szerzetesekkel, akik szemlélődéssel – a wu-vejrel kapcsolatos meditációval – foglalkoztak, s voltak taoista remeték, akik magányuktól remélték a taoban való feloldódást. Ennek a népi taoizmusnak a csúcsán a jadeisten, JÜ-HUANG-SANG-TI, az Égi Úr állt, mellette TAI-KI, az Őskezdet, a tao megszemélyesítése, aki, mint PAN-KU, az első ember – az indiai PURUSA mintájára – saját testéből létrehozta a világot, végül az istenné tett *LAO-CE*. JÜ-HUANGOT a világ kormányzásában az öt szent hegycsúcs öt istenkirálya támogatja, alárendelt istenek a 28 hold-állomás, a 60 cikluscillagzat, a 129 szerencsét és szerencsétlenséget hozó csillag, az öt bolygó és a növény-, meg az állatvilág istene. A taoizmusban van túlvilág. *Lao-ce*, a 8 halhatatlan, s a hozzájuk hasonlók Nyugat-Kínában a Pamirból kiinduló Kun-Lun

hegységben, a Paradicsomban laknak, mások pedig keleten, a Boldogok Szigetén. A föld mélyében van a pokol, oda kerülnek a gonoszak. A pokolnak tíz rétege van, mindenik fölött saját pokolkirállyal. A büntetésüket letöltött emberek visszatérhetnek a földre és emberként vagy állatként folytatják életüket.

A taoista felfogás követőinek földi célkitűzése az élet minél további fenntartása épp ezért a taoista papok mágikus, tantrikus nézetek mellett rengeteg, valóban értékes dietétikai, testnevelési, szexológiai ismeretet halmoztak fel, kiváló, a meditációval kapcsolatos tapasztalataik vannak, s bár az idő meghaladta alchimista tapasztalataikat, a kémia ázsiai fejlődéséhez is jelentősen hozzájárultak.

Kiváló gyakorlati ismereteik, az ezeken alapuló „varázslatok” rossz híreket keltették. A kínai népmesék gyakori szereplője a taoista pap, aki vagy gonosz varázsló vagy rossz ember és akitől félni kell, praktikáira praktikákkal kell felelni. A nyolc halhatatlan – a SZUNG-dinasztia (Kr. u. 969-1279) a taót követve viszont elérte a halhatatlanságot, betartva a – lényegileg a buddhista szerzetesekéivel azonos – rendi szabályokat, a 12 parancsolatot.

A **taoista templomok** szertartása igen látványos. Étel- és italáldozatból, az ősök- és az élők tiszteletére mondott imákból és bemutatott áldozatokból, ünnepi színelőadásokból és látványos körmenetekből áll.

Legismertebb alapkönyvük a LAO-CE nevéhez fűződő **Tao-te-king** – magyar fordításának címe *Az Út és az Erény könyve* –, amelyet körülbelül Kr. e. 300 táján írtak, két részben, hozzávetőlegesen 5 000 írásjelből, 81 rövid fejezetből áll, az első 37 fejezet a tao fogalmát értelmezi, a 38-81. fejezet a tao és a te erejét fejezik ki.

Kanonikus gyűjteményük a **Tao-cang**, amelyet Kr. u. 450 körül foglaltak rendszerbe, és 1 228 munkát tartalmaz. Nyomtatásban először 1444-47 között jelent meg.

A **zsu-csiao**, alapítójának, *KUNG (FU)-CENEK* latinosított nevről konfucianizmusnak nevezett vallásfilozófiai rendszer a Kr. e. VI. században alakult ki.

KUNG-CE történelmi személy, Kr. e. 551-ben született Csüfuban, Santung tartományban. Három éves korától félárva, anyja neveli. Kitűnő tanuló, már 17 éves korában magántanító. 19 évesen megnősül, házasságából egy fia születik, *PO-JÜ*, aki 15 éves korában meghal. A *CSI* nemzetség ispánja, majd 22 éves korától tanítani kezd. 517-ben a fővárosi levéltárban találkozunk *LAO-CEVEL*, erről *CSUANG-CE* filozófus és *SZE-MA CSIEN* történetíró is beszámol.

Ugyanebben az évben az uralkodóval és annak udvartartásával együtt egy szomszéd államba menekül egy népfelkelés, elől és két évet tölt a száműzetésben, majd hazatérte után ismét tanít. 501-ben kormányzója lesz szülővárosának, egy évvel később a közmunkák minisztere, 498-tól igazságügy-miniszter lesz, de már egy év múlva kiesik a császár kegyéből, lemond és 14 évig tanítványaival járja Kínát. 483-ban hazatér, és teljesen az alkotásnak szenteli magát, megírja a neki tulajdonított főbb munkákat. 412-ben egyszerre elveszti fiát, illetve kedvenc tanítványát, *JEN HUIT*. 72 éves korában hal meg. Csüfui, máig fennmaradt sírja fölött 1443 óta emlékoszlop áll.

A **konfucianizmusnak három nagyobb irányzata van. A régi konfucianizmus** legnagyobb alakja *MENG-CE* (Kr. e. 372-289), a **neokonfucianizmusé** *CSU-HSZI* (1130-1200), a **magasabb konfucianizmus** *KANG JU-VEI* (1858-1927) és *LING CSI-CSAO* (1873-1929) nevéhez fűződik.

KONFUCIUS elsősorban politikus. Nézeteit nem rendezte összefüggő, zárt rendszerre, ezeket anekdoták és példabeszédek formájában örökítették ránk a tanítványai, logikailag mégis egyetlen kiindulóponttra visszavezethető, koherens gondolatrendszert alkotnak. Világképének központjában a Tao van, ennek a változatlanság a legfontosabb tulajdonsága. Már tudjuk, hogy a Tao a természet és társadalom legfőbb vezérelve. A társadalmi rendteremtés a magánéleti rend függvénye, ez a tulajdonos személyiségén múlik, a személyiség épsége az igaz gondolkodáson, az igaz gondolkodás a tudáson, amin az erényességet érti. Az ember eredendően nem jó és nem rossz, a tudás által válhat balgává vagy bölccsé. A tudás viszont

erényessé teheti. Az emberek három csoportra oszlanak, a tökéletesekre – *seng* –, mint az uralkodók, a nemesekre – *csiün-ce/kiün-ce* –, vagyis az úriemberekre és a közönséges emberekre, a tömegre. Eszménye az „úriember”, aki lit, azaz tapintatot tanúsít mindenkor, jó modorú, illemtudó, udvarias, betartja a rendet. A *li* tisztesség, erkölcsösség, formális és lényegi illemtudás, szertartásosság, ereje alakítja a család és az állam rendjét, meghatározza az egész létet és visszahat az emberi személyiségre, a *hszingre* – *hszing-li*. A *li* a forrása a *te* erényeknek. Ezek: az emberiség/jóság – *zsen* –, becsületesség/igazságosság – *ji* –, az illemtudás/fegyelem – *li* –, a tudás/értelem – *csi* – és az őszinteség – *hszin*. Ezen az utolsón alapszik az erkölcs.

A helyes társadalmi magatartás az Öt Kapcsolat korábban már bemutatott elvein alapul. Ezek szerint kötelező a gyermeki szeretet, az alattvalói alázat, a férfi és nő kötelező, kölcsönös tiszteleten alapuló kapcsolata, az idősebb kötelező tisztelete, a barátok egymáshoz való kötelező hűsége. Az emberközi kapcsolatokat a *hsziao* – kegyelet – határozza meg, ami kiterjed az élőkre és a holtakra.

Bár idegen tőlünk a címkézés, megállapíthatjuk, hogy *KUNG-CE* gondolkodása a *CSOU*-dinasztia hagyományait átmenteni kívánó konzervatív réteg ideológiája volt és emiatt óhatatlanul szembekerült a következő dinasztia, a *CSIN* feltörekvő abszolutisztikus uralkodójának ideológiájával. *CSENG-SI-HUANG-TI* (uralk. Kr. e. 221 után) 213-ban nyomtalanul el akar törölni mindent, ami az előző dinasztia rendjére emlékeztet és *KUNG-CE* könyveit is tűzre vetteti, tanításait pedig üldözteti. Mivel fia már pár évvel atyja halála után elveszti a trónt és vele vége szakad a dinasztianak, a *HAN*-dinasztia uralkodói pedig a *CSOU*-hagyományoknak megfelelő uralkodók, *KUNG-CE* tanítási is újra az állami ideológia rangjára emelkednek, az üldözésekből fennmaradt töredékek alapján kilenc kötetben rekonstituálják tanításai kánonját olyannyira, hogy már egy évszázaddal művei elégetése után, a helyreállító, *TUNG-CSUNG-SU* azt javasolja a császárnak, hogy *KUNG-CE* könyvein kívül minden más munkát tiltson be és égetessen el, „hogy a nép tudja, mihez kell magát tartania”. Szerencsére a császár nem követi bölcs tanácsadója javaslatát.

A *HAN*-dinasztia alatt (Kr. e. 206 – Kr. u. 220) a konfucianizmus állami doktrínává válik – emlékszünk még arra, hogy a császárnak, mint főpapnak joga van elrendelni valaki istenítését –, és Kr. e. 174-ben a császár sírjánál áldozatot mutat be. Kr. e. 120-ban Csüfuban templomot emelnek tiszteletére, Kr. u. 555-től pedig minden adminisztratív központban templomot kap a helyes kormányzás alapelveit megfogalmazó politikatudós – ez a *ven-miaó*, az *Irodalmi Templom* – amelyben áldoznak *KUNG-CENAK* és szertartásos tisztelet jár neki. A templomok fő berendezési tárgya egy *KUNG-CE*-emléktábla, a polgári közigazgatás tisztviselői ez előtt végezték el szertartásaikat, kétszer egy évben, napéjegyenlőség idején. A templomhoz gyakran könyvtárterem is tartozott. A leghíresebb – ötudvaros – konfuciánus templomok Csüfuban és Taj-an-fuban vannak.

Hogy egészen pontosan megértsük: Európában a kínai császárság hivatalos államvallását nevezték konfucianizmusnak, amelyben a tudósnak látszólag vallásalapítói szerep jutott. Sokban vallásos jelleget adott a konfucianizmusnak, hogy képviselői gyakran a papokéval sokban közös feladatokat teljesítettek, utalnánk itt csak arra, hogy főrangú állami tisztviselők gyakran mutattak be személyesen áldozatot a „rangjukbeli” isteneknek. Ilyen értelemben a konfucianizmus az univerzista vallás egyik irányzata, sőt mivel *KUNG-CE* az egyéni léttel kapcsolatos kérdések megválaszolását függőben hagyja, azok a gondolkodók, akik túl akarnak lépni az agnoszticizmuson, kénytelenek a konfuciánus tanokat más gondolkodók tanításaival kiegészíteni.

Nagyjából a Kr. u. X-XIII. században a konfucianizmus újabb hulláma seper végig Kínán, *CSU-HI* korszerűsíti *KUNG-CE* tanait, s ha a *JÜAN* – mongol – dinasztia idejében a lámaizmus szerez nagyobb befolyást, a XIV-XVII. század, a *MING*-dinasztia idején ismét *KUNG-CE* tanításai uralkodnak. A császárság megszűnése a kultusz visszaszorulását is

eredményezi, habár 1914. december 13-án JÜAN-SI-KAI főparancsnok és köztársasági miniszterelnök még bemutatja a nagy ég-áldozatot, ami korábban a császár előjoga volt. Ma a taoizmusnak és KUNG-CE tanításainak legkevesebb 400 millió bevallott híve van, Kínában, Japánban, Vietnamban és Koreában. **Különösen Japánban hatott erősen a közgondolkodásra.** Itt a **teisu** iskola – alapítója FUDZSIVARA NO SZEIGVBA (1565-1619) – a Yômei Wang Jang-ming iskola – legfontosabb képviselője NAKAE TÔDZSU (1608-1648) és a kogaku-iskola – vezető személyiségei YAMAGA SOKÔ (1622-1685) és ITO JINSAI (1627-1705).

KUNG-CE nevéhez kötődik az öt *kanonikus könyv* – **wu-king/csing** –, tanítványai lejegyzése alapján keletkezett a *négy klasszikus könyv* – *szi-su*.

A **kanonikus könyvek** a következők: **Ji king/csing** – *A Változások Könyve* –, egy állítólag FU-HI mitikus császár (Kr. e. 2950 körül) idejében keletkezett, sokszor és sokaktól kiegészített jóskönyv, **Si-king/csing** – *A Dalok Könyve* –, egy 305 régi éneket tartalmazó antológia, állítólag KUNG-CE összeállítása, **Su king/csing** – *az Írások Könyve* –, különböző államigazgatási dokumentumok az állítólagos JAO-kortól (Kr. e. 2350), a CSIN dinasztia egyik hercegének koráig, **Csun-csiu** – *Tavaszi és őszi* – Lu állam, **KONFUCIUSZ** szülőföldjének története, Li ki – *A szertartások feljegyzései* –, a HAN korból származó, különféle ceremóniák, **KONFUCIUSZ** iskolájának képviselőitől. A kutatók szerint a **Ji-king** a Kr. e. a VII. században keletkezett, végső formáját a Kr. e. II. században kapta, a **Si-king** a Kr. e. VIII. századi és ugyanekkor kezdték gyűjteni a **Su King** írásait is, ezek nagyobb része azonban Kr. u. I-IV. századi hamisítvány.

A **négy klasszikus mű** a következő: **Lun-jü** – *Beszélgetések és mondások* – KUNG-CE tanítványaival folytatott beszélgetéseinek egy része, utólagos, HAN-kori lejegyzésben, 20 fejezetnyi, 497 rövid szakasznyi szövegek, **Ta-hio/hszüe** – *A Nagy Tanítás* –, rövid filozófiai értekezés KUNG-CE tanításairól, sokak szerint unokája, **CE-SZI** Kr. e. V. századi műve, **Csung jung** – *A közép mozdulatlansága* –, szintén **CE-SZI**-t feltételezik szerzőjének. Végül a **Négy su** könyvének számít a filozófus **MENG-CE** (Kr. e. 372-289) – latinosan **MENCIUSZ** – hét írása, amelyeket **Meng-csi** néven ismernek.

Természetesen a felsorolt könyvekhez egész sor más munka és tekintélyes kommentár-irodalom is járul.

A hagyomány szerint **MING-TI** császár alatt (Kr. e. 67 körül), a valóságban a Kr. u. II. században gyökeret ver Kínában a buddhizmus mahájána ága. Ez a kapcsolat megerősödik a **TANG**-korszakban (Kr. u. VII-X. század), amikor indiai térítők és buddhista írástudók rendszeres térítő és vallásos propaganda-utakat tesznek Kínában. Hozzájárul ehhez a buddhizmus tibeti terjedése és államvallássá válása – ne feledjük, hogy ez idő tájt nem Tibet tartozik Kínához, ellenkezőleg, Tibet a nagyhatalom – és a buddhizmus **nirvána-tanítása** jól illeszkedik a **wu-vei** eszméjéhez. Az Indiából fokozatosan kiszoruló kultusz talajra talál Kínában olyannyira, hogy sok, eredetiben elpusztult buddhista írás csak kínai – és kínai buddhista kolostorokban levéltáraiban levő – tibeti fordításban maradt fenn napjainkra. Bizonyosságai ennek **STEIN AURÉL** felfedezései.

A kínai mítoszvilág nem egységes és nem összefüggő, ebben megakadályozta a konfucianizmus józan szemlélete. Ezzel szemben több korai – főként taoista – gondolkodó munkáiban maradtak fenn mitikus elemek.

A legkorábbinak tűnő mítoszok állat alakú istenekről, beszélnek, **HSZI-VANG-MUNAK**, a büntetés és a döghalál istenének asszonyfeje, tigrisfoga és párducfarka van, egy **HAN**-kori munkában viszont már a halhatatlanság szépséges istennőjeként tesz csodákat, hogy Kr. u. a IV. századtól már a Jin megtestesítőjeként együtt beszéljenek róla és a Jangot megtestesítő, ember testű, fehér hajú, madár fejű, tigrisfarkú, fekete medvét lovagoló **TUNG-VANG-KUNG** istennel.

A **HAN**-kor a mitológia rendezésének a kora is, a mitikus istenek imádását beemelik az ősök kultuszába, az istenek földi családfát kapnak, különösen, hogy a mindenkori császár,

mint főpap, az arra érdemes földi embereket is haláluk után isteni rangra emelheti, elrendelheti imádásukat és kultuszukat, mint *KUAN-TI* főistenét, aki a császári dekrétum előtt a III. században jeles hadvezér volt, avagy a *KONFUCIUSZÉT*, aki főhivatalnokból és gondolkodóból lett az imádat tárgya. Annál inkább ésszerűnek tűnt ez olyan, mítikus szereplők esetében, mint JÜ-HUAN, a Jade Császár, a K u. IV. századtól főisten, az Egek Ura.

Kína mítoszait a szakemberek négy fő csoportra osztják: teremtménymítoszok, állatmítoszok, a természet jelenségeivel kapcsolatos mítoszok, az istenségek mítoszai.

Kezdetben volt az őskáosz, Hun Dong megtestesülése, halála eredményezi a teremtménymítoszok főszereplője PAN-KU létrejöttét. Ő először 18 000 évig a Khaosz őstojásában él ekkor elkülönült egymástól a tojás fehérje – ebből lett az ég – és a sárgája – ebből lett a föld. Újabb 18 000 évi növekedés után az emberóriássá növekedett PAN-KU meghalt, lélegzetéből lett a szél, hangjából a mennydörgés, szemeiből a hold és a nap, végtagjaiból meg a fejéből a négy világtáj és az öt szent hegy, a vérből lettek a vizek – a folyók, tavak, tengerek –, a hajából a csillagok, a bőréből a fű, a szőrzetéből, a fák, a fogaiból és csontjaiból drágakövek és gyöngyök, izzadságából a harmat, a rajta élősködő férgekől az emberek. Az emberiséget a világ megteremtése után katasztrófa sújtotta. CSU-ZSUNG tűzisten konfliktusba keveredik KUNG-KUNG vízistennel, legyőzi azt, aki szégyenében nekimegy az égboltot hordó Pu-csou hegynek, az megbillen, így keletkezik az említett katasztrófa, amiből NÜ-KUA, a kígyófejű, embertestű, naponta hetvenszer változó istennő menti ki a világot. Ő sem tudja viszont kiegyenesíteni az égboltozatot, ezért mennek le az égitegek északnyugaton, míg mert délkeleten a Föld leszakadt, a nagy folyamok kelet felé folynak. Az istennő gyúrta agyagból a gazdag és bölcs embereket, de kötelét a sárba mártva, majd megsuhintva, annak sarából lettek a szegény, egyszerű emberek. NÜ-KUÁT ősanaként tisztelték, Dél-Kínában funkciója módosult, ott, mint a zene és a házasság istennőjének áldoztak neki.

Egy másik teremtménymítosz szerint a vízözön nem akar véget érni, Yü sárkány az égből szerzett Föld-térkép és Nü-Wa istennő segítségével elvezeti a vizeket, helyrehozza a Föld károsodásait és megteremti az embereket.

Az állatmítoszok többfélék. A sárkány valószínűleg vízisten volt, aztán a nagy istenségek kocsijának húzója, még később az állatok királya és a Jang, illetve a császári hatalom jelképe, a vizek ura.

Däniken követői abból, hogy a sárkány szinte minden nagy ókori nép mitológiájában előfordul, arra következtetnek, hogy a kollektív tudattalan egyik genetikailag bekódolt olyan „*emlékképe*” lenne, amely az emberiség őstörténetébe vezet vissza az embert. A kínaiak sárkánya általában óriási gyík, vannak mennyei sárkányok, az istenek őrizői, szellem-sárkányok, amelyek szelet, esőt keltenek, földi sárkányok, amelyek a folyókban, tavakban, tengerekben laknak és vannak kincsörző sárkányok. Rokonszenveznek az emberekkel, emberré vagy más állattá tudnak változni.

A hamvaiból feltámadó főnixmadár – FEN-HUANG – szintén kínai csodalény. A Jin jelképe, fácánforma, színes tollú, csodálatos dalú, táncos lábú madár, a istenek – és az uralkodók – szórakoztatója. Ami még fontosabb, a béke megteremtője, a madarak ura.

KUJ bika törzsű, ember arcú, egylábú, szürke, szarvatlan csodalény, amelyet HUANG-TI megöl, hogy bőréből harci dobót csináltasson.

A **csilin** egyszarvú, megjelenése nagy bölcs születésének, a béke és a boldogság eljövételének előjele, a négy lábúak ura.

Ugyanennek a mítoszcsoporthoz más mítoszai azt mondják el, hogyan változtak emberek állatokká, állatok emberré. Példa ezekre: a harkály eredete mítosz. A fősvény öregasszonyról szóló buddhista példabeszéd mögött (**lényege:** *adakozzunk jó szívvel*), mítosz rejlik, a harkály az istenek büntetéséből változott emberből madárrá. Úgyszintén a CSIGVEJ madár története. NÜ-VA a világszép lány a tengerbe esett és madárrá változott. Más mítosz

szerint a hernyó eredetileg leány volt, akit megölt lovának bőre beburkolt, így átváltozott hernyóvá.

A természet jelenségeivel kapcsolatos mítoszok közül legismertebb a *szövőlány és a tehénpásztor története*. A szövőlány Jade isten hetedik leánya a kilenc közül. Amikor a leányok a folyóban fürödnek egy pásztorfiú – varázstehene tanácsára – elloppja a ruháját, majd feleségül veszi. Boldogságuknak az vet véget, hogy egy hét múlva a fiatalasszony, Jade isten parancsára haza kell, hogy térjen az égbe. Utánaszaladó férjétől egy hajcsattal húzott ezüsfolyam választja el – Kínában a Tejút két oldalán levő csillagképek a NIULANG – tehénpásztor – és CSENÜ – szövőlány – nevet viselik –, a mítosz szerint csak évente egyszer „*hét-este utolsó napján*” hetedik hó hetedikén, a földi varjak alkotta hídon mehetnek át egymáshoz, a hajnali eső pedig a szövőlány és a pásztor könnye.

A napistennő, HSZI-HO, tekintettel a hajdani tíznapos hétre, tíz kis nap anyja, CSANG-HSZI/CSANG-É, a Holdistennő tizenkét kis Holdat fürdet a Zsijü hegy lábánál. HSZI-HO minden reggel hat sárkány vontat hintóban indul el Jangkuból égi útjára, s mikor a nyugati Jence hegynél útja végére ér, a nap egy szakadékba lemegy, az istennő pedig hintójában hazatér, másnap újrakezdeni körútját. Két kocsisa a KUNG-CEI hagyományokban naptárkészítő tudós csillagász.

Istene van a mennydörgésnek, esőnek, szélnek, felhőnek, minden tengernek, folyónak, nagy tónak, hegynek, de róluk elvélve maradt fenn mítosztöredék. A négy világtáj négy istenének és a központ istenségének HUANG-TINEK az alakját a hagyományok megőrizték. Keleten TAJ-HAO uralkodik, hatalmát megosztja CSÜ-MANGGAL, a fák madártestű istenével, aki két sárkánytól segítve hozza a tavaszt. Délen a Napisten, JEN-TI uralkodik, a nyarat irányító tűzistennel, CSU-ZSUNGGAL együtt. Nyugaton SAO-HAO, Madárország királya az uralkodó, az ősz parancsolójával, ZSU-SOUVAL, a fémek istenével együtt, Észak HUANG-TI egyik dédunokájának, CSUAN-HSZÜNEK a birodalma, őt JÜ-CSIANG, a szél és a tenger istene segíti. A központ – és az ördögök birodalma – felett maga HUANG-TI az úr, segítsége pedig HOU-TI, az ördögök birodalmának a királya.

A panteon hallatlanul változatos és nagyon konkrét. Már a mitikus dinasztiák idejében császári rendelettel szabályozták 600 istenben a hivatalos, kultikus tiszteletben részesülő istenségek létszámát, de ezt a rendeletet csak betartatni igyekeztek, a valóságban együtt élt a hivatalos és a népi – ennél sokkal kiterjedtebb – kultusz, amelyben istene volt a fénylő napnak és a latrinának egyaránt.

Az istenekkel szemben álltak a gonosz szellemek, de ezek ellentétben más mitológiák gonosz lényeivel, egyaránt tesznek rosszat és jót. Sárkányok is vannak jók és rosszak és ismeri a kínai mitológia a tündéreket.

Az istenségek mítoszai kultuszaikról szólnak. Az istenek főként a Kun-lun hegységben élnek – ez nem mitikus hely, van ilyen hegység, a sűrűn lakott délkeleti területektől távol, nyugatra, a Himalája legészakibb, a Takla-Makán sivatagtól délre fekvő vonulata – egy emberfejű, tigristestű, kilencfarkú istenség védelmében, aki egyúttal az ég kilenc részét is vezeti. Itt van a Halhatatlanság Fája, főnixmadarak lakják a kertet és a halhatatlanság vize öntözi. A *Kun-lun* a világ nyugati vége, ahogy terjeszkedik a Birodalom nyugat felé, úgy költözik minél távolabb a mondabeli *Kun-lun*, sőt, később mikor HSZI-VANG-MU lakóhelye lesz, már tenger húzódik közéjük.

A Kujhszü feneketlen taven tizenöt fekete teknősbéka hordozza JÜ-CSIANG tengeristen parancsára az öt szent hegyet, amelyek neve *Jüan-csiao*, *Taj-jü*, *Fang-hu*, *Peng-laj* és *Jing-csou*. Mivel egy óriás hat teknősbékát kihalászott, két hegy elsüllyedt.

Óriás a mondabeli uralkodó, FU-HSZI, NÜ-KUA istennő testvére, aki valószínűleg a Mennydörgés Istene fia. Megtanította az embereket hálót kötni és halászni, ő adta nekik a tüzet és ő készítette a nyolc jósjele, amelyek 64 variációját a **Ji-king/csing, a Változások Könyve**, a kínai misztika első fontos emléke tartalmazza.

A második mondabeli császár SEN-NUNG, a tavasz, a földművelés és a gyógyítás ökörfejű istene, aki megtanította az embereket gabonát termelni, s megparancsolta a napnak, hogy meleget és fény adjon.

A harmadik kultúrhérosz és mondabeli uralkodó a négyarcú HUANG-TI, aki istenként a központ és az Ördögök Birodalma felett uralkodik, egyszerre tekint a négy világtáj felé és a rézfejű, vashomlokú, állattestű, homokkal táplálékozó, CSE-JU nevű szörnnyel háborúzott. Egy másik változat szerint CSE-JU tulajdonképpen hetvenkét vagy nyolcvanegy testvér, akik a dél-kínai **miaók** élére állva, felkeltek a császár ellen, sőt, előbb győzedelmeskedtek, is, mert olyan ködöt varázsoltak a csataterre, amelyben a császár hada eltévedt. HUANG-TI azonban feltalálva az iránytűt – ami valóban kínai találmány –, megmentette hadseregét. CSE-JU az óriások országából kapott segítséggel új támadásra készült, HUANG-TI, aki a HSZÜAN-NÜ madártól megtanulta, hogyan kell CSE-JU hadseregével harcolni, legyőzte azt és levágta CSE-JU fejét. A falánkságot jelképező **taotie**-ábrázolás – állatfej, amiből két szárny nő ki – CSE-JURA emlékeztet, a trón megszerzésének kísérlete könnyen a trónkövetelő fejébe kerülhet. A másik – mitikusabb – változat szerint JING-LUNG, a király vezére elárasztotta a csatateret, de a szél és eső istene segíti CSE-JUT és HUANG-TINEK csak PA, a szárazság démona segítségével sikerül CSE-JUT legyőznie. Ez a korábbi mítosz.

HUANG-TI leszármazottai a három bölcs uralkodó, JAO, SUN és JÜ. Előbb JAO uralkodott. Az alatta bekövetkezett természeti csapások ellenére népe szerette, fiait kevésbé, ezek helyett SUNRA szállt a trón. SUNNAL kegyetlenül bánt családjá, de ő megbecsülte rokonait. JAO erényessége miatt fiait szolgálni, lányait feleségül adta a természetfölötti képességekkel rendelkező SUNHOZ. Trónra lépése után kultúrhéroszként élt.

Hatalmát KUN fia JÜ örökölte. KUN ellentétbe került a főistennel, aki kivégeztette őt, mert engedély nélkül elvette a magától növekedő szent rögöt és azzal, mint gáttal megállította az embereket fenyegető árvizet. A három évvel apja halála után születő JÜ sárkánnyá változva megy az ég urához, kérni a szent rögöt. Meg is kapja azt, sőt a főisten segítségével adja JING-LUNGOT, amiért megharagszik KUNG-KUNG, a Vizek Ura. JÜ a földön élő istenek segítségével megöli KUNG-KUNG legfőbb segítőjét HSZIAN-LIUT, a kilencfejű sárkányt, gáttal megállítja az árvizet és segítőivel medret készít az óceánig a folyóknak. Ebben az istenek segítik, FU-HSZI jadból készült mércével, HO-PO, a Sárga folyam istene térképpel ajándékozza meg, TA-CSANG és SU-HAJ istenek a parancsára felméri a vízrendezett területet. Az isteneknek kilenc háromlábú áldozóüstöt csináltat. Ő alapítja a mitikus HSZIA-dinasztiát.

HUANG-TI dédunokája, CSUAN-HSZÜ szüntette meg az emberek és az istenek közvetlen kapcsolatát, elzáratva a *Kun-lun* kertjébe vezető utat.

A három bölcs uralkodóval kezdődik Kína mitikus történelme, amely a mítoszok szerint CSIE császár bukásáig tartott. Hívei a Jin-fejedelemségbe menekültek, amelynek utolsó uralkodója Csou volt. A már történelmi CSIN-dinasztia (kezdeté Kr. e. 221) korából fennmaradt mitikus hagyomány szinkretikus, nem lehet benne különválasztani a taoista és konfucianus elemeket a népi elemektől, a terjedő buddhizmus pedig új elemekkel gazdagította ezt a tudós spekulációkban talán leggazdagabb keleti mitológiát, amelynek máig erő vonulataira már csak az irodalmi értékű mesekincsből lehet következtetni.

JAPÁN VALLÁSAI

Körülbelül négy nagy, Honshu/Hondo, Hokkaido/Jesszo, Kyushu, Shikoku és 8 000 kis sziget alkotta ország, területe ma 372 313 km², és valamivel több, mint 120 millió lakosú. A lakosság 99,4%-a japán, leginkább Hokkaido szigetén él mintegy 15 000 ajno, a hajdani őslakosok leszármazottai. Két nagy földkéreg-rész találkozási zónájában van, így évente átlag 1 500 földrengés rázza meg és 58 működő vulkán van a szigeteken. A nagy tengerrengések és tájfunok se kerülnek el.

A neolitikumban a szigeteket valószínű, hogy Kelet-Szibériából, Koreából, Dél-Kínából bevándorolt embercsoportok lakták. A japán szigetvilág ősműveltsége ezeknek a területeknek az őslakóiéhoz hasonló, és szokásaiknak, hiedelmeiknek egészen a melanéziai szigetvilágig vannak párhuzamaik.

Kr. e. a IV-II. században nagyobb létszámú dél-kínai bevándorló népesíti be a szigeteket, magukkal hozva hazájukból a neolitikumról a bronzkorra való áttérés viszonyait.

A Kr. e. I. században említik először kínai forrásmunkák a japán szigeteket és azok lakóit.

A Kr. u. II. században Honshu szigetén létrejön Jamato állam, amely 100 év alatt meghódítja Kiushiut és újabb 100 év alatt elfoglalja Korea déli részét. A *SZOGA* nemzetség hatalma.

Kr. u. 562. Japán elveszti koreai birtokait.

604. Rendi alkotmány, az abszolutisztikus állam kialakulása.

645. A *SZOGA* nemzetség hatalmának hanyatlása a *NAKATONA* nemzetség javára.

662. *NAKA NO OOE* herceg a *NAKATONA* nemzetségből trónra kerül *TENCHI TENNO* néven.

701. A Taika törvénye életbelépése félezer évre meghatározza a japán törvénykezést.

708. A japán pénzverés kezdete.

710-794, az úgynevezett NARA-korszak, a japán művelődés egyik fénykora.

724-729. A buddhizmus befolyásának növekedése *SHOMMU TENNO* uralkodása alatt.

785-816. A kínai befolyás gyengülése *KAMMU TENNO* alatt. 794-ben a fővárost Kiotóba költöztetik.

858-872. A *FUDZSIVARÁK* hatalmának erősödése.

995-1028. A *FUDZSIVARÁK* tényleges uralma, feudális anarchia, amiből GO *SZUZAKU* császár alatt (1036/45) kezd kilábalni a birodalom. A nagybirtokos család csak II. *SZANZSO* (1068/3) császár uralkodása alatt veszíti el a hatalmát.

1159-60 között polgárháború zajlik a *MINAMOTO* és a *TAIRA* családok között, ez utóbbiak győzelmével.

1185. A *MINAMOTOK* szervezte összeesküvés győz, a kormány elmenekül.

1185-ben a *TAIRÁK vereséget szenvednek, a családba tartozó császár elesik. MINAMOTO YORITOMO* veszi át a tényleges hatalmat, mint shogun, katonai diktatúrát vezet be. 1219-ben a család kihal, a rokon *HOJO* család veszi át a hatalmat.

1232. Új törvénykönyv, a hűbéri viszonyok szentesítése.

1274. Az első mongol támadást tengeri vihar – kamikaze, „isten szél” – akadályozza meg.

1281. A második mongol támadás is sikertelen.

1333. A *HOJO* uralom vége.

1346-92 Polgárháború.

1338-1573. Az *ASHIKAGA*-korszak. Harcok a shoguni hatalomért.

1542. A portugálok kikötnek Tenegashima szigeten.

1570-ben Nagaszakit meg kell nyitni az idegenek előtt.

1585-ben *TOYOTOMI HIDEYOSHI* kerül hatalomra. A viszonyok feudális típusú rendezése, az idegenek kitiltása. Eredménytelen kísérlet, Korea elfoglalására. *HIDEYOSHI* halála.

1600-1868 *TOKUGAWA*-korszak.

1641. Az elszigetelődési politika kiszélesítése.

1716-1744 *JOSI* shogunátusa, modernizálási kísérletei.

1754. Parasztlázadás Kiushiu szigetén.

1781/89. Éhínség. Hűbériség-szilárdító, antikapitalista intézkedések.

1828. december 22. Tömegkatasztrófát előidéző földrengés.

1836. *TOKUGAWA*-ellenes lázadás leverése.

1853. Amerikai és orosz követelésre – flottával való zsarolásra – Japán kikötőinek megnyitását ígéri. Újabb fenyegetőzésre, egy évvel később ténylegesen megnyílnak a kikötők az idegen kereskedők előtt.

1863. Idegenellenes – a shoguntól szított – tömegmegmozdulások. Shimonoisekit ágyúzzák a szövetségesek, a shogun serege kapitulál.

1867. *KEIKIT*, az utolsó shogunt lemondásra kényszerítik. *MUTSUHITO* császár reformjai. A felülről kezdeményezett polgári forradalom, a Meidzsi kezdete.

1868. A bukott shogun fegyveres hatalomátvételi kísérlete és végleges bukása.

1869. A főváros átköltöztetése Tokióba.

1873. A Gergely-naptár bevezetése.

1874. A Ryukyu-szigetek elfoglalása.

1877. A samurájok felkelése, a lázadás leverése, a lovagok rendjének felosztatása.

1889. Az első japán alkotmány kihirdetése az alkotmányos monarchia bevezetése.

1894/95. Japán-kínai háború. A shimonoseki béke.

1904/05. Az orosz-japán háború. Japán megszerzi Port Arturt és elfoglalja Koreát.

1914. Japán belép az első világháborúba Németország ellen. Az Egyesült Államok elismeri a mandzsúriai japán érdekeket.

1918. Leverik a körülbelül 10 millió felkelő japán éhséglázadását.

1921. *HARA* miniszterelnököt meggyilkolják. Kormányváltások sora.

1926. Meghal *YOSIHITO* császár. Utóda *HIROHITO*.

1936. Az „ifjú tisztek” lázadásának elfojtása. Japán csatlakozása az antikomintern paktumhoz.

1937. Győzelmek sorozata a Kína elleni háborúba, vereség a szovjet hadsereggel szemben a Hasszán-tónál.

1939. Mongólia elleni háború. A szovjet csapatok a Halhin-Gol határfolyónál megállítják a japán előrenyomulást.

1941 Japán bombázza Pearl Harbourt, decemberben megtámadja Thaiföldet, Malajziát, a Fülöp-szigeteket, Hong-Kongot. A szigetország hivatalosan belép a világháborúba Németország oldalán.

1942-ben a japán csapatok elfoglalják Manillát, Szingapúrt Indonéziát, Burmát, de augusztusban tengeri csatát vesztenek Midway szigete mellett. Vereséget vereségre szenvednek el a szigeteken.

1945 június 26-án a szövetségesek fegyverletételre szólítják fel – eredménytelenül – a japán hadsereget. Augusztus 6-9, amerikai nukleáris támadás Hiroshima és Nagaszaki ellen. Szovjet hadüzenet, mandzsúriai és észak-koreai szovjet támadás. Japán kapitulál.

1956. Japánt felveszik az ENSZ-be.

1972. Megszűnik a Ryukyu szigetek amerikai fennhatósága. Japán távol-keleti gazdasági nagyhatalom.

1978. Békészerződés Kínával.

1987. Japán-amerikai kereskedelmi ellentétek.

1989. Meghal *HIROHITO* császár, utóda fia, *AKIHITO*, a jelenlegi uralkodó.

Túl az ősrégészettől közvetített ismereteken, a Japánban járatos hiedelmek rendszeréről a néprajz és az írások tájékoztatnak. A régészet tanúsága szerint Japán őslakói gyakorlatilag természeti isteneket imádtak, a Hokkaido szigetén, a Kurili szigeteken és Szahalín déli területein élő, mintegy 18-20 000 ajno, a hajdani őslakosok leszármazottai ma az arktiszi vallások, az ázsiai törzsi vallások és a mai japán kultuszok híve.

Mivel a neolitikumban a szigeteket Kelet-Szibériából, Koreából, Dél-Kínából bevándorolt csoportok lakták, a japán szigetvilág ősműveltségének, az ezeken a területeken élő emberek ősi szokásainak, hiedelmeinek egészen a melanéziai szigetvilágig vannak párhuzamaik.

A sarkkörü vallások az Észak-Amerika és Eurázsia peremvidékén, illetve az Északi sarkkör szárazföldjein élő *eszkimók, a lappok, az ajnuk, a nyenyecék, manysik, ketik, jakutok, evenkek* vallásai. Zömmel őstörténeti vallások, a kora „*történelem előtti*” időkben, Kr. e. 3 000 előtt alakultak ki. Korábban részletesen elemeztük ezeket, most csak emlékeztetünk arra, hogy termékenységi rítusok, vadászvarázslatok halottkultusz jellemzi általánosságban a paleolitikum, mezolitikum, neolitikum embereinek ébredező vallásosságát. Az **ajnuk** vallásos hiedelmein jól megfigyelhetők ezek a jellegzetességek.

Ez szerint a világ teremtetője és fenntartója PASZE KAMUI főisten, aki személyes isten, öreg ember formájú és a legfelső ég fényes házában lakik. ABE KAMUI, a tűzistennő, aki közvetít az ég istene és az emberek között, békét szerez, melegít és a túlvilág bírása, a családi tűzhely alatt székel. Férje az „*isteni háziúr*” a ház északkeleti sarkában lakozik.

Különbséget tesznek PASZE KAMUI, az égisten és JAIJEN KAMUI, a ház tetejét tartó oszlopok alakjában megszemélyesített mindennapok istene között.

Minden rossz a démonok műve.

A totemizmus maradványai medveünnepükben maradtak fenn. Ezt jól sikerült vadászatok után tartják, középpontjában egy medve szertartásos lenyilazása áll, amelynek húsát közösen elfogyasztják, bőrét és koponyáját kifüggesztik. A medve megölése rituális cselekedet, ennek révén „visszatér” az erdők és hegyek világába. A lakoma előtt szertartásosan fohászkodnak hozzá. Íme egy ajnu medvének:

*Ne félj, nem okozunk neked semmi rosszat:
Csak meg fogunk ölni, hogy visszaküldhessünk az erdő istenéhez,
aki szeret téged.
Lakomát készítenek belőled, a legjobbat, amit valaha is faltunk,
Mindnyáján megsíratunk téged.
Az ajnu, aki megöl a legjobb vadászunk,
Nézd csak őt, hogy sír és hogy könyörög a bocsánatodért...
Lásd be, hogy nem tarthatunk téged örökké.
Épp eleget tettünk érted, most rajtad a sor, hogy feláldozd magad értünk...
Nagyon szeretünk téged és gyermekeink sohasem fognak elfeledni.*

(Gerhard J. Berlinger nyomán)

A **sintoizmus** – jap. **tó-út, si-istenek** – eredetileg névtelen vallása akkor kap nevet, mikor Kr. u. 552-ben zöld utat kap a buddhizmus Japánban való terjeszkedése. Tulajdonképpen a természet szellemeimnek, az ősök szellemeinek, a családi védőszellemeknek és bizonyos fétisek tisztelete, és némely mágikus szokások betartásával. A **Kami no micsi** – *a kamik (szellemek/istenek) útja* – a mítoszok szerint kb. Kr. e. 660 óta a császárkultuszt is magába foglalja, a **mikádó** – jap. **mi-fennséges, kado-kapu** – isteni eredete – **Akitsu-kami** – egészen a XX. század közepéig – 1946 január. 1-ig – alapigazságnak számított Japánban.

Nemzeti vallásnak számított, szemben a buddhizmussal – **bucu-do** –, amelynek terjesztését Japánban Kr. u. 552-ben KIMMEI-tenno – jap. **tenno-égi uralkodó** – engedélyezi: ettől kezdve a két nagy vallás egymás mellett és egymásra hatva létezik az országban. A **Nara**-korszakban (Kr. u. VIII-IX. század) össze is olvad a kettő, a **dzoku-sintot** eredményezve – jelentése *népszerű sinto* –, a XVII-XVIII. században, mikor a TOKUGAVA-shogunátus idején a császárt elszigetelik, hatalmát korlátozzák, MABUCSI, MOTORI majd még később, a XIX. században HIRATA a **sinto helyreállítása** ürügyén indítanak vallási köntösbe öltöztetett társadalmi mozgalmat a **shogunok** hatalmának csökkentése, a **tenno** hatalmának növelése érdekében. 1868-tól megkülönböztetik egymástól az **állam-sintot** – *a császár és ősei tiszteletét* –, amelyet ebben az évben törvénybe iktatnak mint kötelező polgári megnyilvánulást, és az úgymond **vallás-sintot**. Az **állam-sintot** 1871-től császári rendeletben nevezik **Dzsui-icui-sintonak** – **kizárólagos sintonak** és a **Sukjó-kjoku**, a kultuszügyi felügyelet szigorúan ellenőriz minden más kultuszt. Mikor Japán a II. világháború végén kapitulál, **HIROHITO-tenno**, Japán 123. császára 1946 január. 1-én mondott beszédében hivatalosan és nyilvánosan jelenti ki, hogy „*ő nem jelenkori kami*” azaz megtestesült isten, ez csupán mitológia. A mai japán alkotmány nem ismeri el s **sintot** államvallásként, a császárt pedig csak reprezentatív államfőnek tekinti, az **állam-sinto** helyét a *szentély-sinto* foglalta el, ami a **vallás-sinto** mellett több millió japán hite. A **szentély-sintonak** ma mintegy 3 millió híve van – sokan ezt a számot alulbecsültnek tartják, lévén hogy a hívők nem kis csoportja *egyszerre vallja a buddhizmus mahájána ágának japán változatát* és a IX. században alapított **rjóbu-sintót** – *mindkét irányzat sintoját*. A felekezetnek ma mintegy 80 000 szentélye, 22 000 papja és papnője van. A vallás-sinto erősen szektásodott, összesen 145 különböző működő irányzata és legalább 600 000 híve van.

A korai japán társadalom tulajdonképpen a Mongóliában, Észak-Kínában és Koreában élt lovas nomád népek közé tartozó törzsek laza rendszeréből állott, amelyeket valószínű, hogy kettős uralkodás irányított. Vitatott, hogy a mai japánok elődei hódítás, vagy – Koreán keresztül érkező – megismétlődő ráhatások révén terjesztették el civilizációjukat a szigeteken, a feltárások minden esetre ez utóbbi feltevést látszanak alátámasztani. Az bizonyos, hogy az országot a Kr. u. IV-V. században, a JAMAMOTO törzs irányítása alatt egyesítették, és hogy a császár isteni eredete körülbelül ez idő tájt került bele hivatalosan a sinto vallásba.

Az ország vallását az eredetmítosz révén érthetjük meg leghamarabb. Ez szerint IN és JO, mint a férfi és női princípium megtestesítői, együtt voltak a kozmikus őstojásban. Ez kettévált égre és földre, amely az őstengeren úszott. Az első istentől, KUNI-TOKO-TACSITÓL születő 7 istennemzedék utolsó istenpárja IZANAGI és felesége IZANAMI. Ők a szivárványon állva találgatják, hogy van-e alattuk föld? Lehajított dárdájuk, az *Ékszerrel Díszített Égi Dárda* megforgatásából létrejön az óceán, amelynek egy visszahulló cseppjéből létrejön Ónogoro szigete. A két isten, mint isteni pár leszáll oda, kapcsolatukból létrejönnek a többi szigetek és 40 isten.

Futami előtt, az iszei sinto szentély – a japánok egyik legjelentősebb kultikus székhelye – közelében, tengerben egymás mellett levő két – szalmakötéllel összekötött – sziklát az isteni pár menyegzői szikláiként – mjóto-iva – tisztelnek, minden év január 5-én megünneplik őket, s kicserélik a sziklákat összekötő kötelet.

A tűzisten, KAGUTSZUCHI megszületése után az istennő megbetegszik és meghal. IZANAGI a Hiba hegységben eltemeti, megöli a Tűzistent, s meglátogatja feleségét annak alvilági palotájában, de hiába hívja vissza az élők közé. Ekkor IZANAGI becsapja maga mögött az Alvilág kapuját és egy, a kapu elé hengerített sziklával mindörökre elválasztja egymástól a sötétséget és világosságot, az éjszakát és a nappalt, az életet és a halált. A megtisztító fürdő után az isten bal szeméből létrejön AMATERASZU ÓMIKAMI, a Nap megtestesítője, annak istennője, jobb szeméből CUKI-JOMI, a Holdisten, orrából SZUSZA-NO-O a Vihar istene. A

világegyetemet a Napistennő s a Viharisten párosa uralja, AMATERASU meg a Holdisten az ég felett uralkodik, a Viharisten pedig az Alvilágot és a tengert kapja.

Kettejük között vita keletkezik, de az istenek ezt elsimítják. AMATERASU a Viharisten kardjának darabjaiból, ez a Napistennő haj- és kardszéből új isteneket teremt, de mikor a Viharisten szétrombolja a Napistennőtől a földön teremtett rizsföldeket és vizesárkokat, AMATERASU megharagszik és egy barlangban eltorlaszolja magát. 8 millió **kami** próbálja kicsalogatni – hiába – a Napistennőt, végül AMO-NO-UZUME groteszk táncával megnevetteti a **kamik**at, s ezek nevetése kicsalogatja a kíváncsi istennőt. Az istenek tükröt tartanak AMATERASU elé, az elcsodálkozva saját képmásán odébb megy, elfeledve a barlangot, amelytől egy szalmából font kötél – sime nava – segítségével választják el.

SZUSZA-NO-O Izumo országában, Japán nyugati felében megöl egy sárkányt, belsősegei közül kiszedi a vastörő **kusanagi** fűvet és feleségül vesz egy, a sárkánytól megmentett lányt. Tőle születik OKOSIHUSHI, aki Izumo királya lesz, aki csellel megszerzi apja varázseszközzeit – kardját, nyílát, nyílvesszőit és csodálatos hangszerét, majd SUKUNE BIKONA, a bölcs törpe segítségével befejezi a világegyetem felépítését.

AMATERASU elküldi fiát – más változat szerint unokáját – NINIGI istent, hogy fossa meg trónjától OKUNINUSHIT, aki főpap marad. A tükör, a kard és a drágakő-fűzér, amelyeket NINIGI AMATERASU ajándékaként a földre hozott, ma is a sinto fő jelképei.

A mítoszegyüttes a mitogáfusok szerint valószínű polinéziai, helyi és mahajána-elemekből állott össze. Külön figyelemre méltó a népmesei elemek jelenléte, sokszor eredeti folklorisztikus alakjukban.

NINIGI a Kyushu szigeten, a Takacsiko hegyen ereszkedett a földre, elvégezte feladatát és feleségül vette Szacuma (Ata) istenkirályának lányát, akin a nászéjszaka után egy nappal már annyira látszott, hogy áldott állapotban van, hogy férje meggyanúsítja. Az asszony tűzpróbával bizonyítja be ártatlanságát és három fiát szül. Második fiúk a tengeristen lányát veszi el, de mivel szüléskor meglesi feleségét, az visszamegy apjához. A gyermektől származik KAMU-JAMATO-IHARE-BIKO, akit a Kr. u. VII. századtól JIMMU-TENNO – *isten-császár-harcos* – néven emlegetnek és a japán császári ház mitikus őseinek számít. Eredetije valószínűleg a koreai Tankun-mítosz.

A japán istenvilág elején a Napistennő, AMATERASU állt és a sor magával a császárral zárult, kulcsfogalma a **kami** – *felső szellem, isten* értelemben –, **kami** jellegű minden, ami vallásilag tiszteletre méltó, az istenségek, a szellemek, de az állatok, növények, hegyek, vizek is, minden, ami rendkívüli. 8 millió **kami** van, a nép **sin-kokunak**, a **kamik** országának nevezi Japánt. Ugyanakkor még a legfőbb istenségek sem korlátlanok, fogalmukhoz nem tartozik hozzá az örökkévalóság, időtlenség, mindenhatóság és mindentudás.

A már említett istenségeken túl, mint azt a többi sokistenhívő felfogás esetében már láttuk, mindennek istene van. Néhány az ismertebbek közül: INARI, a rizsföldek és egyáltalán a mezőgazdaság istene. Szentélyei előtt rókaszobrok állnak, lévén ez az állat az isten követe és a rizsföldek védelmezője. KAMI-MUSUBI a születések ura. KANE-NO-KAMI/KONDZSIN a fémisten, a harag és a halál hozója, TAKA-OKAMI esőisten, sárkány képében lakik a hegyekben. AMATSUMARA a kovácsmesterség istene, EBISZU, a mindennapi táplálék megtestesítője, DAYKOKU, a szerencse istene, más öt istennel együtt a SHIKI FUKUJI, a *Sors hét istenének* a csoportjából. EKIBIOGAMI a járványok istene, FUKUROKUDZSU a hosszú életé, HOSO-NA-KAMI a himlőé, a kövér HOTEI a kielégülésé és a nevetésé, IHANAGA a sziklák istennője, OHO YAMÁNAK, a *Hegyek Szellemének* leánya. Testvére, SENGEN a Fudzsiyama istennője. A *KAMADOGAMI istenek*, OKITSU-HIKO és OKITSU-HIMA, O-TOSI isten fiai a család egységének a védelmezői. KWANNON, a kegyelem istennője négy hüposztázisban is megjelenhet az emberek előtt. MUSUBI NO KAMI a házasság védelmezője, MYO-O pedig szerelemistennő. SZARUTA HIKO a mezők ösvényeit védelmezi, SZHIOTSZUKHI pedig a tengeráramlatokat és a tengeri útvonalakat. TANABATA a szövés istennője, KENGYU pásztoristen szerelmese. TATSU

sárkány okozza a földrengéseket. UKEMOCHI viszont gabonaistennő, IZANAMI lánya, testéből lettek az állatok és a növények. AMO-NO-UZUME a tánc istennője, SZARUTA HIKO felesége, az ő groteszk táncán nevettek a **kamik**, s ezzel csalogatták ki AMATERASUT a barlangból. TEMMANGU a tanulás és a szépírás istene, BENTEN az éneké, BISAMON hadisten, TAMON az északi világtájté stb.

Akár a kínai kultuszokban, földi ember is válhat érdemei elismerésül istenné, a békés OJIN-tenno (uralk. Kr. u. 270-312 között) ekképpen válik HACSIMAN hadistenné IJEJASZU TOKUGAVA shogun és unokája, IJEMICU tiszteletére Nikkóban van templom, a tokiói Jaszukuni-templom pedig a háború áldozataié. Ezeken kívül minden településnek megvan a maga istene, ezeknek a szentélyeibe viszik az újszülötteket – a lányokat 33, a fiúkat 31 nappal születésük után – az isten védelmébe ajánlani őket, s nevet adni nekik.

A halál a sinto felfogás szerint **sinuru** – jap. **si**-szél, lélegzet, **inuru**-eltávozni – az egyszerű emberek lelke haláluk után IZANAMI birodalmába, az éj országába – a **jomi-no-kuniba** – kerül, az uralkodó és családja viszont egyenesen ÁMATERASU égi világába.

A japán erkölcsi közfelfogást aminek lényege az engedelmesség, a hűség, a becsületesség, amelyekhez még hozzájönnek a lovagi eszmények – a szamurájok eszményei – a kötelességtudás, a halálmegvetés, és az önuralom, egy, a Kr. u. 927-ben kiadott **Engisikiben** – *Rendtartások az Engi-korból* – c. könyvben olvasható archaikus udvari nyelvű **norito** – *kérés, jelentés* – tartalmazza. Ez és az **Engisiki** 8. könyvében olvasható 26 többi **norito** a legrégibbi japán nyelvmemlékek.

A sintonak nincs tanítása, csak szokásrendje és mitológiája van. Az érzelmekre hivatkozó felfogásrendszer. Szokásrendjében fontos helyet foglal el a rituális megtisztulás, a megmosakodás, a tiszta ruha felöltése, a templomparkok tisztasága. A szentélyek melletti vízmedencékből merített vízzel való kézmosás és szájöblítés azonban inkább jelképes cselekedet. Konkrét kötelesség viszont óvakodni a beszennyeződéstől. Beszennyező a betegekkel, sebesültekkel, nyomorékokkal való érintkezés, a szeretkezés, a halál, a halott érintése, a temetésen való részvétel, a halálos ítélet kimondása Emiatt Kr. u. 710-ig a császárok halálakor elköltöztették a fővárost.

Mivel a buddhizmus tanításait röviden és vázlatosan India vallásai között ismertettük, ezúttal csak Japánbeli terjedésének történeti vonatkozásait említjük Kr. u. 552-ben a császári ház támogatta kínai közvetítésű buddhizmus megszilárdul Japánban, a buddhista térítők pedig igyekeznek alkalmazni tanaikat a sinto elvekhez, például a sinto isteneket buddhák és bódhiszattvák különböző megjelenési formájaiként értelmezik. Ezzel a japán buddhizmus egyre inkább nemzeti formát ölt és térítő-hódító, tantrikus egyház-jellege is erősödik. Központja Nara, amelynek szerepe 794-től, a főváros Kiotóba költözésétől csökken, különösen, hogy a város környékén telepednek le a **tendai** és **singion** iskolák, amelyek a tiszta **tantrizmust képviselik** és erősen befolyásolják a Nara-korszak művelődési életét. A XII-XIII. században van a japán buddhizmus virágkora, ekkor a kiotói császár helyett a kamakurai shogunok vezetik az országot. Ebben a korban alapítják a **zen** – meditációs – és a **dzsódó** iskolákat. A **zen** – alapította HUI-NENG 637 táján, a köztudatba EISZAI és DÓGEN, aki SOJODASI néven is ismert. Évtizede a felfogásnak mintegy 9 millió japán követője volt. A **dzsódó** iskolát HÓNEN SÓNIN alapította 1175-ben, AMITÁBHA dicsőítésére. Ma 4.5 millió híve van. A tant továbbfejlesztve tanítványa, SINRAN SONIN megalapította a **dzsódó-sinsu** iskolát, a *Tisztaság Földjének Új Szektáját*, amely ma Japán legnagyobb buddhista iskola-irányzata. Valamennyi máig létezik és hat. A **zen** napjainkban több japán buddhista iskola kiindulópontja, még EISZAI alapította a **rindzai**-iskolát – több, mint 3 millió híve van, Jamasiro (Kiotó) székhellyel – DÓGEN pedig a hétmilliós, Eihei-dzsi/Ecsidzen székhelyű **szótó**-iskola létrehozója. Jelentős még – de kevesebb hívet vonz – az 1654-ben INGENTől alapított **óbaku**-iskola. Valamennyi **zen**-iskola – misztikus alapvonásai miatt – széles körben népszerű Nyugaton.

A sinto szentélyek – az országban mintegy 80 000 van belőlük – általában víz közelébe épülnek, ezzel teremtik meg a hívőknek a rituális tisztálkodás lehetőségét. A szentély amelynek neve **mijá** – előkelő hely – vagy **dzsingá** – istenszekrény – mint említettük, szentélykörzetben, parkban emelkedik, amelynek bejáratánál **torii** – vörös lakkal bevont magányos kapu, áll. A park fái között tavacska jelképezi a tengert, patak kanyarog mesterséges dombok, között, amit vízesések szakítanak meg. Gyakran előfordul, hogy a templompark amerikai stílusú felhőkarcolók, modern épületek között húzódik meg. Maga a szentély az ójapán faház stílusában épült, zárt épület, amelyhez lépcsők vezetnek, ez a **haiden**, az istentisztelet helye. A **hondenben** van a **kami** lakóhelye, itt őrzik az istenséget – a **sintait** – megtestesítő **mitama-sirót** – vagyis a *helytartót*. Ez fétis-jellegű tárgyak, a lelket jelképezik.

A haiden mellett – például a híres Heian-templomban – áll az isten jobb- és baloldali szolgájának temploma. Az épületeket fedett folyosó, **ai-no-mo** kötheti össze.

A sinto főtemplomai Iszeiben és Idzumoban vannak. Ezek cölöpökre épült, teraszokon álló, hagyományosan nádtetős faépületek, amelyeket a Kr. u. VIII. századtól húsz évenként rendszeresen és változtatlan formában újjáépítenek. A szentélyeket általában két külső és egy belső kerítés övezi vagy az első lépcső előtt korlát van, eddig, vagy a belső kerítésig mehetnek a hívők. A főpapnők Iszeiben sokáig a császári családból származó hercegnők voltak, ma ez nem kötelező. Az Iszei szentély **sintai**-ja a selyemtáskába csomagolt, NININGITŐL a földre hozott tükör, más templomban a kard, vagy a **magatama** – Amatererasu ajándékai –, egy tábla az isten nevével vagy egyszerűen egy simára koptatott kerek kő, gyakorlatilag valamilyen korábban felajánlott áldozati ajándéktárgy.

Háromféle szentély van, helyi szellem lakóhelye, országosan tisztelt személyiségnek vagy eseménynek szentelt szentélyek és nemzeti szentélyek, amelyen az Iszei, vagy a Meidzsinek szentelt szentély, és ilyen Tokióban a Jaszukuni-szentély, amelyet a háború áldozatainak szenteltek.

Otthon a sinto-hívők **házi oltárt** állítanak föl, ez rendszerint egy polc – **kami-dala** – amelyen ereklyetartók – **mija** – vannak, itt van a **gohei** – rövid pálcára erősített fehér papírszalag. Előtte ételekből és cseresznyefa-ágakból – **szaszaki** – mutatnak be áldozatot.

A hívő a szentélybe való látogatásakor először megtisztul – ez a **harai** –, aztán felajánlja áldozati adományát – a **sinszent** – elmondja a hagyományos imát – **noritot** –, majd részesül a szentély **kamijának** jelképes lakomájából, amihez a pap – **kannusi** –, vagy a papnő – **miko** – pár csepp rizsbort – **szaket** – ad. A megtisztulás a medencéből merített vízzel való kézmosás, szájöblítés, a kultikus tisztáltságtól a **harahi** révén szabadulnak meg, ekkor sós vízzel locsolják meg magukat. Az isteneknek rizspogácsát és szaket, textíliákat és cseresznyefa-ágakat áldoznak. A szertartások része a mintegy 35 **kagura**-táncból álló ciklus eltáncolása, ezeket a „*kegyes gyermekek*” vagy az „*istengyermekek*” – **kanko** – mutatják be a **torii** melletti fedett emelvényen.

A *papok és a papnők* kötelessége a szertartások – az ételáldozatok – naponkénti bemutatása és a szentélyekre való felügyelet. Az ünnepeken – **macuri** – ők mondják el a fogadalmi imákat – **norito** –, ők esketnek és temetnek. Rendszerint közhivatalnokok és társadalmi munkában látják el tisztüket. Hétköznapi viseletük fehér ruha és fekete, magas föveg – **ebosi** –, illetve papi jogar – **saku** –, a szertartásoknál fehér nadrágot és piros vagy zöld kabátot és **ebosit** hordanak. Ez a régi udvari viselet. Fontosságban a pap mögött az *áldozatbemutató* – **imbe** – következett, az ő tisztje volt az ajándékok átvétele is. A *jós* – **urabe** – volt a legalacsonyabb templomi méltóság.

A buddhizmus – a sintohoz hasonlóan – mára sokban elvilágiasodott. Ettől függetlenül például Kiotóban mintegy 1 500 buddhista templom és 200 sinto szentély van és az itteni buddhista templomok közül is kiemelkedik a **Sanju-sangendo** a 33 **ken csarnoka**. A ken a csarnokot tartó oszlopok közötti tér, a 33 **ken** pedig KWANNON BUDDHÁNAK a 33 hüposztázisát jelképezi. Az istennőnek a buddhizmus értelmezésében nincs neme, női testtel,

stilizált bajusszal és szakállal ábrázolják, óriási szobra mellett 1001 kisebb szobron ábrázolják. A templom egyik mellékfolyosóján 28 bódhisztava és a természetistenek szobrai állnak.

Nara ugyancsak mindkét vallás kegyhelye, a **Kasuge Taisha** – az egyik legjelentősebb – shinto templom mellett itt áll a FUDZSIVARA-dinasztia **Kofukuji**-temploma s a PIHENŐ BUDDHA temploma, a Todaji-templom, benne a DAIBUTSU 1200 éves óriás bronzszobrával. A 16,21 méter magas szobornak az arca 4,84 méter, hüvelykujja 163 cm, de nem óriás méretei, hanem szépsége miatt világhírű.

Még a narai DAIBUTSUNÁL is szebb és népszerűbb a kamakurai – Yokohamától délre fekvő város – DAIBUTSU, amelyet 1343-ban öntöttek, a helyi templom kegytárgyaként, de a templomot pár év múlva egy tájfun elpusztította, s azóta a BUDDHA óriás-szobor a szabad ég alatt áll. Hatalmas, rizsszalmából készült papucsait – a japán hagyományos viselet részét – évente újrakonják a helyi gyerekek. A szobor belseje üres, vállánál ablak nyújt szép kilátást a 20 milliós két világváros, Tokió és Yokohama mellett „*alig*” félmilliós „kisváros”, Kamakura környékére.

A sinto vallás nagy ünnepei az **óharai**, a *nagy megtisztulás* (június 30 és december 31), a **tosigoi**, *tavasziünnep* (évkezdetkor), illetve a **niinamé**, a *rizs learatása utáni hálaadás* (október 17-én). Február 17-én *megünneplik az első császár trónra lépésének évfordulóját*, április 8-án pedig *Dzsimmu-tenno halálára emlékeznek*. Ezek mellett *sok helyi és kisközösségi ünnep van*. A sinto szentély ereklyetartóit nagy ünnepek alkalmával énekes-táncos *körmenetben* mutatják meg a tömegnek. Az ünnepek mára valódi szertartásokból inkább folklorisztikus játékokká változtak. Úgyszintén a *zarándoklások*, amelyek *népünnepély* jellegűekké váltak.

Nara közelében a **Hóryuji-templom** Kr. u. 607-ben épült, amely híven őrzi a japán buddhizmus kínai eredetének hagyományait. Ötemeletes pagodájának emeletei a lételemek jelképei, fekete Buddha-szobra világhírű.

Az utóbbi két évszázad során Japánban rendkívül sok vallás született. A sintoizmus és a buddhizmus egymás mellett létezése hozta létre a **tenrikjót** (1838), a **szeicsó-no-dzsit** (1930), a **PL-kjódant** (1926/1946), ilyen a **kurozumikjó** (1814), a **kónkókjó** (1959), az **ómotokjó** (1892), az **ananaikjó** (1934), a **szekai-kjuszei-kjó** (a XX. század elején alakult), az **odoru-sukjó** (1944). A japán lakosság mintegy 60%-a buddhista, 10%-a pedig az új vallások híve.

A régi japán hitvilág legfontosabb forrásai: a **Kudzsiki** – a hagyomány szerint **SÓTOKU-TAISÍ** és **SZOGA UMAKO műve**, amit azonban ez utóbbi fia, **EMISI**, maga is nagy hatalmú államférfi – elégetett, a **Kodzsiki** – A régi idők krónikája –, amelyet 712-ben fejezett be **Ó NO JASZUMARO**, a **Nihonsoki/Nihonki**, – **Japán évkönyvei** – egy kínai nyelvű, 30 kötetes munka. A **Kogo suit** – **A régi történelem összegyűjtött maradványai** – a **Nihongi** kiegészítése, 808-ból, és az **Engisiki**, egy 927-ben befejezett szertartáskönyv, ennek VIII. kötetében vannak a legrégebbi japán nyelvemlékek, 27 szöveg.

A KRÉTAIAK ÉS A RÉGI GÖRÖGÖK VALLÁSA

Az ókori Hellász, a Balkán mély földkérgi törésektől erősen tagolt, déli része az Égei és Ión tenger között. Egyhatoda sziget. Macedóniában kétezres csúcsok között, a három nagyobb folyó, a Vardar, a Sztrymón és a Nesztosz medencéjében él az ember. A félszigeti Hellász nyugati vidékein szintén kétezresek, a Dinári Alpok láncai alkotják a félsziget hegyrajzi tengelyét, középen a Pindosz vonulatával, ettől keletre húzódik a Thesszáliai medence amelyet hegyek – legmagasabb csúcsuk a 2914 m magas Olimposz – zár el a tengertől. A Lamia öböltől és síkságtól délre, Közép-Görögország volt az Ókorban a poliszok világa. Az Attikai félsziget jól védett déli oldalában van Athén. A korinthuszi földszoros a szárazföldet összeköti a peloponnészoszi félszigettel, amely a vidék mezőgazdaságra legalkalmasabb zónája. A kontinenstől elválasztó csatornát a '48/49-es szabadságharc tábornoka, Türr István építette, GERSTER Béla terve szerint.

A szigetek csoportokban övezik a kontinentális részt. A Kikládok körbeveszik Délosz szigetét. A Szporádok két csoportban, mint Északi és Déli Szporádok az északi és kis-ázsiai partvidék közelében húzódnak, a legjelentősebb közülük Rodosz.

A görög világhoz tartozott Kréta, a prehellén kultúra nagy szigete, a Ión tengeri szigetvilág és a Kis-Ázsia nyugati partvidéke.

Mivel a görög mitológia kérdései ismertebbek általánosságban a többinél, ez a fejezet nem a megszokott kérdéseket próbálja bemutatni az olvasónak, helyettük néhány, a középiskolában ritkábban alkalmazott szempont szerint fogja vizsgálni ennek – az európai művelődés számára meghatározó – civilizációnak a vallásos képzeit.

Hellász története – a név AKHAIOSZ, AIOLOSZ, DÓROSZ és IÓN mitikus ősatyjára, HELLÉNRE utal – a neolitikumba nyúlik vissza, anatóliai vándortörzsek innen, a későbbi Attikából elindulva ismertetik meg a majdani Európa vadász-halász lakóival a földműves-állattenyésztő társadalmi berendezkedés előnyeit. Félreértés ne essék, ez a neolitikus társadalom nem görög, hanem prehellén, nem is kontinensünkön ver először gyökeret, hanem **Krétán**. Amely kis-ázsiai civilizáció, mégpedig a javából, Kr. e. 3000 tájáról. Három korszakát különböztetjük meg – a periodizálás még sir Artur EVANSTÓL (1851-1941) a krétai kultúra legjelesebb kutatójától származik, eszerint beszélünk 3000-2200 közötti, korai minószi korról – a minószi feltehetőleg Knósszosz uralkodójának címe volt –, volt középmínószi, 2200-1580 közötti kor, a késő minószi szakasz 1580-1050 között zajlott. Kréta nagy központjai Knosszosz, Phaisztosz, s a ma Hagia Triadának nevezett kikötő, más települések Mallia, Palaikasztro és Zakro.

A korai minószi kort régészetileg küklászi kornak nevezik. Ez a kő-réz-kori civilizáció Krétán korai minószi kor, a Peloponnészoszon mint ó-hellászi, Közép-Görögországban mint Marina-kultúra, Kis-Ázsia nyugati partvidékén mint Trója I-II civilizáció van jelen.

Kr. e. mintegy 2100 táján érnek meg a feltételek Krétán az államalkotáshoz. Ez idő tájt erős városállamok jönnek létre, amelyeket kis mezőgazdasági övezetek vesznek körül. A legnagyobb és legjelentősebb közülük valószínű, Knosszosz. Ekkor kezdik az itteni, a phaisztoszi és a malliai palotákat építeni.

Kr. e. 2000-1580 a közép-minószi kultúra virágkora. A bronzművesség és a fazekaskorong általánossá válik, kereskedelmi kapcsolatok állnak fenn a kontinens városaival, Egyiptommal, Szíriával. Megjelenik a lineáris A írás.

Kr. e. 1580-1200. A késői minószi műveltség kora. Természeti katasztrófák, majd a XV. században akháj hódítás, a knosszoszi palota pusztulása Kr. e. 1450 körül. Kréta a műkénei világ része lesz. Kialakul a lineáris B írás.

Kr. e. 1100 körül dór törzsek települnek le Krétán.

Az égeinek is nevezett krétai-mükénei vallással kapcsolatosan kezdjük mindjárt egy meglepő régészeti ténnyel. Krétán mindeddig nem tártak fel templomot. Kifejezett kultusz-helyet Malliában sikerült azonosítani, a palota középső udvara közepén álló oltár bizonyítja az egykori kultikus tevékenységet. Ilyen lehetett az a táncter is, amit a mítosz szerint DAIDALOSZ épített MINOSZ lányának, ARIADNÉNAK. A tér szertartásos táncoknak, de a bikakultusznak is színhelye volt. Ennek mibenlétéről egy, a knosszoszi trónteremben feltárt, Kr. e. kb. 1700 tájáról származó falfestmény tájékoztatására vagyunk utalva. A képen nők viaskodnak a bikával, egyikük kendőt lobogtat előtte, a másik a bika mögött van, a harmadik akrobataként, szarván keresztül átugrik a bikán. Ugyanilyen jelenet – bikán átugró táncos, papnő? – dom-borművű ábrázolása került elő gemmán. Egy Hagia Triadaban felfedezett, Kr. e. 1400 körüli festett szarkofágon hasonlóképpen öltözött nők állatokat vezetnek feláldozásra. Kultikus cselekményre utal az ábrázoláson látható – szent eszköznek tekintett – kettős bronzbalta, a **labrüs**z ábrázolása, amely a rituális ember- és állatáldozás kultikus eszköze a térségben.

Valószínű, hogy a krétai kultuszt papnők irányították. Erre látszik utalni az az – először szintén Knosszoszban feltárt, aztán máshonnan is előkerült agyagszobor – kisplasztika, amely krétai viseletbe öltözött, hosszú szoknyás, kis kötényt és a felső testükön nyitott, a kebleket fedetlenül hagyó mellényt viselő nőt ábrázol, akik kezeikben tekergőző kígyókat tartanak. Más feltevés szerint a szobrocskák az anyaság és a föld istennőjét, Kréta lakóinak főistenét ábrázolnák.

A MINOTAUROSZNAK – a görög mitológiából ismert – története kultikus bikatiszteletre utal.

A legenda szerint ANDROGEOSZ krétai trónörökös athéni meggyilkolása miatt MINOSZ krétai uralkodó kilenc évenként hét athéni ifjat és ugyanannyi lányt követelt, akiket áldozatul dobtak oda a krétai királyné, HELIOS lánya, PASIPHAÉ szörnyszülött, emberhússal táplálkozó, bikafejű, embertestű fiának, MINOTAUROSZNAK, igazi nevén ASZTERIÓSZNAK a **Labürinthosz** lakójának.

A harmadik adózáskor a feláldozandók közé került THÉSZEUSZ athéni királyfi is, akibe beleszeretett ARIADNÉ krétai királylány, aki egy gombolyag fonalat adott THÉSZEUSZNAK, hogy az a MINOTAUROSZ megölése után, a Labürinthosz bejáratához kötött fonal mentén kitalálhasson az útvesztőből. THÉSZEUSZ megöli a MINOTAUROSZT, ARIADNÉT Naxosz szigetén felejtí, ahol DIONÜSZOSZ élettársa és az isten öt gyermekének anyja lesz. Más mítoszok szerint az állapotos ARIADNÉ véletlenül marad a szigeten és a szülésbe hal bele.

Az valószínű, hogy a – talán eksztatikus – kultuszt a paloták központjában levő udvarokban, illetve a szent barlangokban bonyolították. Ez utóbbiak közül a legfontosabbnak tűnik a Pszühro-barlang. A knosszoszi „új”, a késői minószi korból való palota nagy belső udvara, és a palotaépületekben felfedezett barlangszerű „*kápolnák*” szintén a kultusz több színhelyére utalnak.

A halottkultusz jelei a sziklába vágott kamrasírok és a kerek kupolasírok, amelyek igazából a szárazföldön érik el legfejlettebb formájukat.

A Kr. e. III-II. évezred fordulóján észak felől indoeurópai, görög, magukat **akhájoknak** nevező törzsek törnek be a Balkánra és a Peloponnészoszi félszigetre és ott fokozatosan meghódítva a helyi – valószínű, hogy kisázsiai eredetű – **pelaszg** lakosságot, saját város-államokat – Mükéne, Pülosz, Tirünsz – hoznak létre.

Ezzel a **mükéneinek** is nevezett típusú társadalommal érdemes közelebbről megismerkednünk, mert ha a görögökről még intézménytörténetet tanító iskolarendszerünk is megemlékezik, a mükénei társadalomról ritkábban szól a fáma.

A mükénei társadalom **kár** és **pelaszg** rétege a Krétában kialakult – a kisázsiai betelepülők és az őslakók keveredéséből létrejövő – bronzkori népesség főloszaporulatának a Peloponnészoszra áttelepült csoportjaiból alakult ki. Itt vetjük közbe, hogy csak a történelem teljes nem ismerője feltételezheti, hogy valamilyen népesség az ember kialakulásától kezdve

változatlanul lakója valamely területnek. Gyakorlatilag az egymás utáni korok minden népessége természetes népmozgás – betelepedés –, vagy mesterséges népmozgatás, áttelepítés – eredményeképpen került a mai lakóhelyére.

Így történt ez a pelaszgokkal is. Lerniben, az ókori Lernában, az egymás utáni rétegekben felépült legrégebbi három város krétai előképre utal vissza. Aztán az egy nagy tűzvész – ellenséges támadás – után újjáépülő Lerna IV. falusias, az előbbinél szegényesebb, jóval egyszerűbb, ami kultúraváltásról tanúskodik. A jövevények – a **minüiai** kultúra hordozói – **indoeurópaiak, tehát görögök, azaz akhájok**. Földművelésből-állattenyésztésből élő, falusias településük mintapéldáját Dorion-Malthiban ásták ki a régészek. E települések lakói kezdetben nagy tisztelettel félelemmel – s irigységgel – figyelhették a távoli Kréta életét. A MINOTAURUSZ mondájában ez is benne lehet, a 14 fiatalból álló, kilencévenkénti adó valós alávetettség, THÉSZEUSZ története pedig az ez alóli felszabadulás mitikus emléke... Ki tudja?

A Kr. e. XVII. század már egy másik mükénei társadalmat mutat. A görög eredetmondák majd mindenike kötődik ehhez. A DANAIDÁK mítosza éppen a Peloponnészoszon játszódik le. Csak emlékeztetőül: az AIGÜPTOSZ egyiptomi király elől menekülő DANAOSZ líbiai király 50 lányával Lerna mellett száll partra, ahol utoléri AIGÜPTOSZ és 50 fia, a lányok kérői és később férjei. A nászéjszakán a lányok a legkisebb kivételével apjuk parancsára megölik újdonsült férjüket. Alvilági büntetésük: lyukas edényben örökké vizet kell hordaniuk.

DANAOSZ király alakjában már a büszke hódítás mükénei korszakára emlékeznek az akhájok. Éppúgy, ahogy a PELOPSZ-legenda a félsziget nagy részének kis-ázsiai meghódítását idézi fel, a PELOPSZ és OINOMAIOSZ közötti kocsiverseny pedig az ókor „*tankja*”, a harci kocsi görögországi meghonosításának a mitikus emléke. KADMOSZ története Boiótia meghódítására utal vissza legendás módon. Mindhárom mitikus alak a mükénei civilizáció kezdetének, a késő hellászi I.-nek nevezett kornak a képviselője.

Ebben a korban a Peloponnészosz már önálló kis akháj államainak a vezetője a **vanax** – király –, katonai vezetője a **lavagetasz** – fővezér –, a bronzfegyvereket és harci kocsikat használó **katonai arisztokrácia** védte és gyarapította az államot. Jutalmul a közösségi földből **temenoszokat**, szántókat kapott – a királyt a fővezér **temenoszának** háromszorosával jutalmazták –, a föld egy része egyéni, más része közösségi tulajdonban volt, a **közrendűek** és a hadifogoly **rabszolgák** művelték meg. Az uralkodó birtokolta a fémkészlet zömét, a kézművesek pedig közvetlenül a hatalmi központnak voltak alárendelve.

A városállamokat az uralkodók, úgynevezett KÜKLÓPSZ-falakkal védett, hatalmas, faragatlan kövekből emelt fellegrvárakból irányították, amelyek egyszerre voltak **lakóvárak** és **politikai központok**. Mivel a mezőgazdasági művelésre alkalmas terület kicsi volt, az akháj államok gyakran háborúztak, és zsákmány- meg területszerző hadjárataik általában eredményesek voltak, *meghódították Krétát, Ciprus nagyobb részét, Kis-Ázsia nyugati partvidékét, a későbbi Milétosz vidékét – s a Fekete tengeri kereskedelem uralásáért folytatott háborúban legyőzték Tróját.*

A mükénei városok hősi korszakáról a régészet adja a legpontosabb felvilágosításokat és ezen belül a leglátványosabbakat a halottkultusz emlékei adják. Már Heinrich SCHLIEMANN mükénei aknasírhajói – az AGAMEMNÓN sírjának tulajdonított, nagyon gazdag sírmellékleteket rejtő – hat királysír jelezték, hogy a korai mükénei korszak megközelíthetetlen ezek ismerete nélkül – Argoliszban Mükéne mellett Lernában, Attikában Athén közelében Eleusziszbán, valamint Szkopelosz szigetén tártak fel aknasírokat –, és a közben felfedezett, majdnem az aknasírokkal egykorú – thesszáliai és messzéniai – kupolasírokbán. „AGAMEMNÓN” sírjában a halotti maszkok voltak a legfeltűnőbbek, és az, hogy a csontvázak mind a krétai emberekhez képest vaskos, nagy termetű embereké voltak, akik egyiptomi hagyományokon nőttek fel. Egyes szakemberek az Egyiptomból kiűzött hükszoszokat vélik bennük megtalálni. Emellett, az idegen-elmélet mellett szól, hogy a sírokbán előforduló női csontvázak viszont a krétai típushoz tartozó nők maradványai. A görög tudósok vitatják a feltevést, ők a férficsontvázakat

görögnek, az egyiptomi jellegű sírmellékleteket pedig közvetetten, Krétán keresztül görög földre került tárgyként határozzák meg.

A korai aknasírok halottait zsugorított testhelyzetben temették el, az a három csontváz pedig, amelyeket ún. békafektetéses – felhúzott lábú – helyzetben találtak, oroszországi és kelet-magyarországi – tehát északi – párhuzamokat mutatnak.

A műkénei korszak fontosabb államai esetében a régészeti ásatások HOMÉROSZT igazolják, mint ahogy sok görög mítosz történelmi gyökereit sikerült kimutatnia napjaink kutatásának. Az más kérdés, hogy a rájuk rakódott meseszerű, irreális elemek a racionalitás számára hiteltelenné teszik ezeket a történeteket. Ám Mükéne, Pülosz, Tirünsz ásatásai – s a kiásott régészeti leletek – valóságosak, nagy vonalakban a legendás vonásaitól megfosztott görög mitológiát igazolják.

A kezdeti – kontinentális – archaikus görög kultúra néhány fontos évszáma:

Kr. e. 2500-1850. A **kora hellászi kultúra** időszaka, a bronz és a festett agyagművés-
ség elterjedése a Peloponnészoszon, Közép-Görögországban és Thesszáliában.

Kr. e. 1850-1600. A **középső hellászi kultúra** kora. Az indoeurópai eredetű görög nyelv különböző tájszólásait beszélő **akháj, ión, és aiól** törzsek benyomulása a Balkánra, az őshonos népesség beolvasztása.

Kr. e. 1600-1150. A **késő hellászi** vagy **mükénei kultúra** a fejlett bronzkor időszaka, a lineáris A írás elterjedése, a lineáris B írás kezdetei.

Kr. e. 1400 körül a **mükénei és tirünszi paloták építése**, az aknasírok elterjedése.

Kr. e. 1350 körül a mükénei küklpsz-falaknak és ATREUSZ úgynevezett **kincsházának** – valójában az ókort megelőző időszak legnagyobb, 14,5 méter átmérőjű, 13 méter magas boltozatos épületének, kupolasírnak – építése.

Kr. e. 1194-1184. A **trójai háború** feltételezett időpontja, a Trója VII/A réteg pusztulása. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a kortárs kutatás a trójai háborút mintegy 150 évvel korábbra teszi, képviselői szerint a Trója VI. réteg rejtené a görögöktől elpusztított város maradványait.

Kr. e. XII.-XI. sz. **Az úgynevezett „sötét kor”**. A mükénei kultúra széthullása, a szigetek, majd a kisázsiai partvidék betelepítése.

Kr. e. 1100-800 között. A **dórok** benyomulnak Görögországba, elfoglalják a Peloponnészoszi félszigetet, leigázzák az akhájakat, Lakóniában megalapítják Spártát, más részük továbbvonul Krétára és Kis-Ázsiába. Az **akhájok** zöme a Peloponnészoszon marad, az **ajólok** közép-Görögországban, Aióliában telepednek le, egy másik csoportjuk Kis-Ázsiában megalapítja Ajólisz tartományt az északnyugati partvidéken. Az **iónok**, akik eredetileg a Peloponnészosz északi részének lakói, Attikába, majd a szigetekre és Kis-Ázsiába húzódnak. Ezt a korszakot jóformán csak a két hőskölteményből, az *Illiász*ból és az *Odüsszeából* ismerjük. Fontos források HÉSZIODOSZ *Theogonia* – *Az istenek születése* – és *Erga kai hémerai* – *Munkák és napok* – című tankölteményei.

A kor görög emberi közösségeit – a **genoszokat** – a közös származás kötötte össze, tulajdonképpen patriarchális nagycsalád voltak, élükön a **bazileossal** – *vezér*, később *király* értelmű szó. Az alapfoglalkozás a földművelés volt, a földeket szabad bémunkások-zsellérek – **thész** – és rabszolgák művelték meg. Később már a rokoni kapcsolat elhomályosul, a közösségek lélekszáma megnő.

A **bazileoszokat a vének tanácsa és a népgyűlések ajánlásai segítették az irányításban**. A **vének tanácsa rendszerint a vagyonosok tanácsa is volt** – tekintettel arra, hogy a nagycsaládok vagyona fölött a legidősebb férfi, a pátriárka rendelkezett –, később ők alkotják a vagyonosok rendjét – **arisztói** –, amely a családok vagyonának birtokában befolyásolta a **bazileosz** döntéseit.

A Kr. e. VIII. században lezajlik a **nagy görög gyarmatosítás**, amelynek okai a vagyoni különbségek okozta társadalmi ellentétek, politikai csatározások és a viszonylagos

túlnépesedés. A Földközi-tenger egész partvidékén, Észak-Afrika nyugati sávjának a föníciai és szíriai tengerpartnak a kivételével, a Fekete tenger partvidékén görög települések keletkeznek, amelyek lakói szoros kapcsolatokat tartanak fenn metropoliszukkal.

Ettől kezdve a görög világ két irányban fejlődik. Egyik oldalon kialakul a **poliszok** világa. Ezek a városállamok fallal körülvett települések – **asztü** –, és ezeknek alárendelt mezőgazdasági körzetek, amelyek földje – **khóra** – a városlakók tulajdonában van. A polisz saját alkotmánnyal rendelkezik – ez az **autonómia** –, saját hadserege van és önellátó – az az **autarkeia**. A széttagoltságot egymás közötti szövetségek, kötésével ellensúlyozták.

A városállamok közül kiemelkedő jelentősége volt **Athénnek és Spártának**.

A Kr. e. X-IX. században hozták létre a Lakóniában letelepedő dórok spártai városállamát. Alkotmányát Lükurgosznak tulajdonítják, aki állítólag a Kr. e. VIII. században élt. *A társadalom az egyenlők közösségéből – szpartiatái, homoioi –, a spártai polgárok számának háromszorosát meghaladó lélekszámú körüllakókból – perioikoi – és a meghódított, államrabszolgává tett – átmeneti helyzetben levő – őslakosokból és más úton szerzett rabszolgákból – heilóták – állt. Az államot két uralkodó – arkhégetész – vezette, az öregek tanácsa – a geruszia – és a népgyűlés – az apella – segítségével, Kr. e. 754-től ezekhez járult az ellenőrök – ephoroszok – testülete. A homoioi alkotta az állam rendjére (is) felügyelő, nehézfegyverzetű katonaságot, ők voltak a hopliták, a körüllakók – szintén szabadok, de a homoioinak alárendeltek – segédsapatokat adtak, a heilóták először a várostól délre fekvő mocsárvilág, aztán Messzénia meghódítása után tűnnek föl.*

Kr. e. 740-720 között a spártaiak elfoglalják Messzéniát.

Kr. e. 708-ban megalapítják egyetlen gyarmatukat, Tarentont.

Kr. e. 660-640 között zajlik a második messzéniai háború, ezúttal Árkádia, Élisz és Argosz szövetsége ellen is. Spárta győzedelmeskedik.

Kr. e. 530. A Spártától vezetett peloponnészoszi szövetség megerősödése, a városállam hallgatólagos elismerése a terület egyik vezető hatalmának.

Attikában már a Kr. e. II. évezredben több, mint 30 település volt, amelyek közül a legjelentősebb volt Athén. Tengerközelben – alig 5 km.-re a tengertől –, jól védhető várával – amely egy 156 m. magas horsztra, mészkő sasbércre épült, már a Kr. e. XIV-XIII. században erős, műkénei típusú állam, amelynek befolyása csak növekszik a „sötét korban”. A mítosz szerint athéni uralkodó volt THÉSZEUSZ is, ő egyesítette volna Attikát Athén köré és tőle származik a város lakóinak első felosztása **eupatridákra** – ők az arisztokrácia –, **geórgoszokra** – földművesekre – és **démiurgoszokra** – mesteremberekre. A korai athéni társadalmat négy törzs – **phülé** –, a törzseket **frátriák** – rokon nemzetségi szervezetek – ezeket nemzetségek – **genoszok** – alkották. A mitikus törzsnevek: **Hoplétesz** (Harcosok), **Argaidesz** (Mesteremberek), **Geleontesz** (Földművesek), **Aigikoreisz** (Juhászok), ami valószínűvé teszi, hogy a thészeuszi felosztást valójában a munkamegosztás osztársadalmivá válása okozta.

Az utolsó athéni uralkodó a hagyomány szerint KODROSZ. Fia MEDÓN már állami főtisztviselő, **arkhón**. A társadalom csúcsán az arisztokrácia áll, az övék a föld, amelyet a közrendűvé lesüllyedő volt közép- és kisbirtokosokból lett bérlők alkotnak. Aki nem tud földet bérelni, **napzámos** – **thész** – lesz, olyan, aki adósságot halmoz fel és nem tudja azt visszafizetni, így hitelezője adósrabszolgájává válik.

Kr. e. a VI. században a földigény megnövekedése erős athéni gyarmatosítást indít el a Fekete tenger, Észak-Afrika, Dél-Itália és Szicília felé.

Kr. e. 621-ben DRAKÓN írásba foglalja Athén törvényeit.

Kr. e. 594-ben SZOLÓN társadalmi reformokkal rendezi az athéni viszonyokat, törvényei alapján elengedik az adósságokat, megszüntetik az adósrabszolgaságot, vagyoni alapon négy csoportba osztják a polgárokat. Létrehozzák az államot vezető **boulét** – a négyszázak tanácsát –, az **areiopagosz** hatalma csökken, a népgyűlés – **ekklészia** – ereje változatlan. A reformok legnagyobb eredménye, hogy csökken a törzsi arisztokrácia hatalma a vagyoni arisztokrácia javára.

Kr. e. 560-527 között PEISZISZTRÁTOSZ uralma alatt az arisztokrácia elveszti hatalmát. Az államfő reformokat kezdeményez, minden szempontból megerősíti Athént. A köznép hatalma megnövekedik.

Kr. e. 510-be valósítják meg KLEISZTHENÉSZ reformjait. Ezek szerint egyebek mellett a lakosság területi alapon 10 **phüloira** – törzsre, 30 **trittüsze** – körzetre – és 100 **démoszra** – községre – oszlik, a **boulé** 500 tagú lesz, a katonai ügyek a 10 **sztratégosz** között oszlanak meg stb.

Kr. e. 513-ban I. DAREJOSZ hadai elfoglalják a Boszporuszt, Athén támogatja a kisázsiai ión városok sikertelen perzsaellenes felkelését. Ez ürügy a perzsák büntetőhadjáratára.

Kr. e. 492-ben kitör a háború. 490 kora nyarán mintegy 25 000 katonából álló, Marathónnál partra szállt perzsa sereg fenyegeti Athént. A MILTIÁDESZ vezette athéni nehézségység – mintegy 11 000 katona – legyőzi a perzsa könnyű gyalogságot és a mintegy 7 000 harcost veszített perzsa sereg kénytelen visszavonulni.

A Kr. e. 480-ban újrakezdődő konfliktusban a perzsák kb. 200 000 katonája és 650 hadihajója, az iszthmoszi – görög – szövetség részéről kb. 16 000 katona és előbb 271, majd mintegy 400 hadihajó vesz részt. A Themopülai szorosnál a LEONIDÁSZ, Spárta egyik királya vezette mintegy 6 000 emberből álló szárazföldi sereg, Artemisziónnál pedig a hajóhad szenved vereséget, de THEMISZTOKLÉSZ szalamiszi tengeri győzelme, majd PAUSZANIÁSZ spártai vezér plataiai győzelme fokozatosan kiszorítja a perzsákat a görög területről és „felségvizekről”.

Kr. e. 4378-77-ben megszületik az Athén irányította déloszi szövetség, a perzsákkal kötendő békét sürgető THEMISZTOKLÉSZT száműzik, KIMÓN vezetésével újabb az athéni hajóhad újabb tengeri győzelmet arat és Kr. e. 449-48-ban a háború békekötéssel zárul.

Ezután kezdődik Athén fénykora, de egyik legnehezebb időszaka is. Kr. e. 444-429 között PERIKLÉSZ vezeti a nagyhatalommá emelkedett Athént, kiéleződnek az ellentétek az Athén vezette déloszi és a Spárta irányította peloponnészoszi szövetségek között. 431-ben kitör a peloponnészoszinak is nevezett háború. 421-ben eredménytelen békekötési kísérlet után 413-ban Athén expedíciós ereje katasztrofális vereséget szenved Szicíliában, a déloszi szövetség felbomlik. Athén Kr. e. 405-ben kénytelen megalázó békét kötni.

Spárta belső nehézségei következtében a peloponnészoszi szövetség is felbomlik, Kr. e. 370 körül pár évig Thébai lesz Közép-Görögország vezető hatalma, majd a kiemelkedő makedón királyság energikus uralkodójának és fővezérének, II. FÜLÖPNEK a hadserege legyőzi az egyesült thébai-athéni szövetséget – Kr. e. 338, khairóneiai csata –, s bár a király egy év múlva merénylet áldozata lesz, a trónra lépő NAGY SÁNDOR (uralkodik Kr. e. 336-323 között) világbirodalmat teremt.

Mivel birodalmát csak személyisége tartja össze, halála után – Kr. e. 323 – hadvezérei – a **diadokhoszok** – kerülnek hatalomra, egymás között elosztva a birodalmat. Így Egyiptomban PTOLEMAIOSZ, Európában ANTIPATROSZ, a Balkánon LÜSZIMAKHOSZ, Keleten SZELEUKOSZ, majd az általuk alapított uralkodóházak kerülnek hatalomra.

Általánosan elterjed a görögös művelődési modell. A Kr. e. III. századtól kezdve Róma mind gyakrabban szól bele Makedónia és a görög államok belügyeibe. Több háború után Kr. e. 168-ban elfoglalja és felosztja Macedóniát, 146-ban pedig Görögországot.

Kr. u. 395 NAGY THEODOSIUS felosztja a Római Birodalmat fiai között, a görög államnyelvű Keletrómai Birodalom önállósul.

1301-re az oszmán törökök Kis-Ázsia legnagyobb részét elfoglalják.

1371-től Bizánc a törökök vazallusa lesz.

1453 májusában a törökök elfoglalják Konstantinápolyt, a bizánci állam megszűnik.

1669. A törökök elfoglalják egész Görögországot.

1829. A drinápolyi békével végződő orosz-török háború biztosítja Görögország függetlenségét.

Két Balkán-háború, az első világháború után, 1940 októberében olasz-görög konfliktus, 1941 májusában a német csapatok megszállják Görögországot.

1944 októberében angol partraszállás.

1946-49 kommunista hatalomátvételi kísérlet, polgárháború, a partizánok veresége.

1967. Katonai diktatúra.

1974. Ciprus annektálásának kísérlete, a katonai diktatúra bukása. A görög-török viszony kiéleződése.

A görög társadalom tud írni, a vallással kapcsolatos eszméit mindenekelőtt írott művekből ismerjük. HOMÉROSZ hőskölteményei, az *Iliász* és az *Odüsszeia*, HÉSZIODOSZ *Az istenek születése*, illetve a *Munkák és napok*, valamint a nagy görög tragédiák megannyi fontos forrása a görög mitológiának. Ezen felül természetesen a régészet, a tárgyi emlékek is megannyi értékes információval szolgálnak, SCHLIEMANN óta már nem tartjuk pusztán költők képzeletdús leírásainak a homéroszi hőskölteményeket, és akár a későbbi görög történeti és földrajzi szerzőinek fennmaradt leírásait sem.

Persze a kontinentális görög mitológiának megvannak a maga előzményei. Az a krétai civilizáció, amely fizikai és szellemi befolyása alatt tartja Mükéné és az alakuló görög világ műveltségét, fontos szerepet játszik abban, hogy a Földközi-tenger medencéje körüli térségben egységesülnek, közös kincssé válnak kis-ázsiai, egyiptomi, indoeurópai képzetek.

A pásztorkodó, halászó, földművelő, kereskedő krétaiak előbb a neolitikus népek hiedelmeit vallják, azokat a természeti erőket imádják, amelyek a termékenységgel, a földműveléssel, a tengerrel kapcsolatosak. A bika, kígyó, oroszlán tisztelete mutatható ki a griffmadaré és a szfinxé mellett, később emberformájú istenek veszik át a thériomorf istenek helyét. Egy istennő a főisten – ez a matriarchális viszonyok következménye – ez a későbbi, frígisi MAGNA MATER – a térségben széles körben tisztelt – alakjában tér vissza, a termékenységet, később a gazdagságot megtestesítő férfi és nő alakja feloldódik a kontinentális görög istenségek alakjában, a krétai szűz tengeristennő például a MINOSZ elől menekülő BRITOMARTISZ nimfával azonosul. Végül bizonyos fokig megfordul a viszony Kréta és a kontinens között, a krétaiak annyira átveszik a görög elképzeléseket, hogy a sziget, mitikusan ugyan, de egyenesen színhelye lesz a görög istenvilág, s közvetve a görögség kialakulásának, lásd ZEUSZ születése, Kréta kiemelt szerepe a görögök mitikus történelmében.

A görög vallás kialakulásában két tényező játszott közre; egyfelől a Földközi-tenger medencéje partján megszilárduló, bizonyos elemeiben közös ősvallás, a pelaszgok neolitikus hagyománya, másrészt a Balkánra benyomuló indoeurópai állattenyésztő – akháj – törzsek hitvilága és szertartásai, amelynek központjában ugyanaz az égisten áll, mint az iráni és indiai ősvallások esetében már megismert DIAUSZ-PITAR, az akhájok nyelvén ZEUSZ.

ZEUSZ természetesen olyan, mint akikről mintázták, mint egy akháj törzsfőnök. A napfényes vagy borult ég, a zápor, villámlás, mennydörgés istene és persze a földi, társadalmi törvények legfőbb érvényesítője, a hatalmasok hatalmának forrása. Mögötte istenek, jó és rossz démonok egész hada áll, ez utóbbiak közé tartoznak a GORGÓK és a KÉREK, vannak szent hegyek, fák, tárgyak – fétisek, később amulettek – és totemállatok – gondoljunk csak ARTEMISZ szarvasára. Aki különben maga az istennő is. Revival – emlékszünk még a fogalomra? – ez is, ZEUSZ általában ember alakú, LÉDÁT viszont hattyúként, EUROPÉT hófehér bika képében teszi magáévá, APOLLÓN egér és farkas alakjában is megjelenhet, ARTEMISZT szarvasünökként vagy nöstény medvének tisztelik, POSZEIDÓN kedvenc állata a ló, két mítoszban is előfordul, ATHÉNÉ istennőé a bagoly, mellékneve is **glaukópisz**, *bagolyszemű*, HÉRA pedig **boópisz**, *tehén szemű*. Előbb állattiszteltet, teriomorfizmus – bagoly, sas, bika, szarvas, tehén, ló, galamb – aztán az emberformájú istenek tisztelete, antropomorfizmus jellemzi a görög vallási képzeteket, s születik szépszámú, félig ember-félig állat csodalény, **kentaúr** – lótestű, emberfejű lény –, **szatír** – felső teste emberi, alteste, mint a kecskéé, **minotaurus** –

bikatest, emberi fej –, **hárpia** – emberfejű madár –, **szfinx** – emberfejű oroszlán, **tritón**, **szirén** – haltestű férfi illetve nő stb.

A pelaszgok vallásos hagyományai a termékenységhit, a meghaló és feltámadó gabonaisten/nő, az anyakultusz köré csoportosulnak. Ennek maradványa az isteni úrnő, HÉRA alakja, az ő isteneik közül marad meg a családi tűzhely szűz istennője, HESZTIA, a Földet megismerélyesítő istennő, GAIA, a gabonaistennő, DÉMÉTÉR, a meg nem szelídített állatok istennője, ARTEMISZ, Mindenek Ajándéka, PANDÓRA. Innen az a ZEUSZ-kép is, ami csöppet se magasztos, a főisten maszatos kisgyerekként ül a krétai Ida-hegy egy barlangjának földjén és egy kecske tőgyét szopja. Ez az istennőket imádó, matriarchális neolitikus társadalom mitológiája. Az más kérdés, hogy a patriarkális akháj társadalom ZEUSZA erősebb, hogy HÉRA, mint ZEUSZ felesége a köznapi tudat számára csak egy zsörtölődő, s – okkal – féltékeny feleség, akit férje mindenkivel ott és úgy csal meg, mint egy akháj törzsfőnök, ahogy tud és ahogy akar – ZEUSZNAK HÉRA előtt két felesége van, MÉTISZ és THÉMISZ, öt istennővel és szinte két tucat földi nővel folytatott viszonyt –, PANDÓRA nemcsak szép, de buta is, ő hoz az emberiségre minden rosszat, PALLASZ ATHÉNÉT, a mitologikus *észcombájt* pedig nem is anya szüli, közvetlenül ZEUSZNAK a fejéből pattan ki. Mindez a korábbi őszanya-képzet ha úgy tetszik szándékos lejáratása, *ellenpropaganda*. A patriarkális görög társadalom teljesen a saját képére képzelel el az istenek világát. Az istenek ugyanolyanok, mint az emberek, csak a 2985 méter magas Olimpusz hegyén laknak, ambróziát esznek és nektárt isznak és halhatatlanok. Hatalmasak is, bár nem mindenhatók, figyelniük kell a hozzájuk hasonlóké véleményére és a Végső megismerélyesítőire a MOIRÁKRA. Az emberek alá vannak rendelve hatalmuknak, de az istenek tudják, hogy meddig illik beavatkozniuk az emberek sorsába.

Magyarán: a görög istenek az akháj törzsfőnökhöz hasonlóan alattvalóik korlátlan urai – ebben egyetlen gátjuk a szokásjog –, de igyekeznek földi mércével mérni, nem kényurak, hanem törzsfőnökök. Egymás rokonai, akik gyűléseken vitatják meg vélt igazukat, kézfegyverekkel érvényesítik akarataikat, emberfelettségükben is emberiek.

A földi és az égi szféra közötti legnagyobb különbség a halhatatlanság. Az istenek halhatatlanok, még a félistenek is halandók. A túlvilági élet árnyékélet, AKHILLEUSZ akár szolga is lenne csak, hogy élhessen. „*Inkább lennék a legutolsó napszámos, akármilyen szegény ember szolgálatában, mint király valamennyi halott fölött*”, mondja lelke ODÜSSZEUSZNAK. Nincs eredendő bűn, üdvözlés, az ember életében alá van vetve az istenek hatalmának, sikereit az isteneknek köszönheti, bűneiért pedig maga felel, egyes bűnöket az istenek a túlvilágon is büntetnek.

Valamelyik gondolkodó meg is vádolja HÉSZIODOSZT, hogy túl szabadon bánik az anyaggal, az istenek egy csoportja az ő képzeletének teremtménye. Lehet. De ismerjük el, a HÉSZIODOSZ felrajzolta kép szép. Olümposzi nagy istenek, nem olümposzi istenek, mitológiai alakok, alakcsoportok, félistenek, héroszok tarka serege népesíti be ezt a világot, amelyben mindennek emberésszel és logikával felérhető magyarázata van, amiben mindenki születik, éli a maga – emberi mértékkel is mérhető – életét, győz vagy elbukik. És mindezt a világok legjobbjában teszi, hiszen a mitológiai emberek élete is mindig elrendeződik a történetekben. AGAMEMNÓNNAK megmarad a tekintélye, PRIAMOSZ fájdalom enyhül, AKHILLEUSZ elégtételt kap, ODÜSSZEUSZ és társai hazaérnek, a királyok legyőzik azokat, akik hatalmukat, birodalmukat és feleségüket óhajtják. Sőt még a késői régész is elégedett lehet, hiszen megtalálja Tróját, létezett a homéroszi világ, amely miért ne lett volna olyan, mint a költő megírta! A homéroszi derű csak annak az optimizmusnak a kifejezése, ami azóta is áthatja a szigetvilág és a Balkán déli részének emberét, aki bízik isteneiben, még akkor is, ha tudja, hogy nem kis csoportjuk saját képzeletének terméke. Ám, hátha mégis segítenek?

Itt a helye, hogy a maguk módján beillesztjük az emberi világképbe a mítoszokat, ezeket az istenekről szóló történeteket, amelyekben összeszővődik tudás, hit és fantázia. Az emberi gondolkodás alakulásának kezdetén ezek teszik szemléletessé, közérthetővé a fejlődés minden

mozzanatát. Megmagyarázzák a világ keletkezését – természetesen ostobaság lenne történelmietlenül, vulgármaterialista módon számon kérni bennük korunk és előző korok tudományos megismerésének eredményeit –, azt, hogy az emberi nem miként tanult meg élni egy vagy más kultúrvívmánnyal. Hogy ezeket kultúrhéroszokhoz kötik? Ezért az a XX. századi ember bélyegzi meg őket, aki elhiszi az ufológia prófétájának, hogy Földünk jelenlegi fejlettségi állapota más világok űrhajósai idelátogatásának és megtermékenyítő hatásának köszönhető. Hogy megmagyarázza maga körül a világot, a patak alján azért vörösek a kövek, mert az ártatlanul meghalt félisten vére megfestette őket, a Holt tenger mellett a sószi klák azért ember formájúak, mert LÓT felesége a tiltás ellenére hátranézett és sóbálvánnyá változott? Mesék, mondák, a tudatos költői kitalálás keveredik ezekben az istenek és emberek dolgait rögzítő történetekben és ha HÉSZIODOSZ hozzájuk told, annyi baj legyen, úgy is történhetett volna... GERALD DURREL korfui történetei – a *Családom és egyéb állatfajták*, illetve a *Madarak, vadak, rokonok* – rávilágítanak arra, hogy miként érzékeli a természetközelen élő ember még a XX. században is az őt körülvevő világot. És ez a jó ezekben a mítoszokban. Emberközeli, mert hangsúlyozottan emberiek, emberi istenekről szólnak, nem válhatnak úgy szentírássá, mint a tételes vallások mítoszainak zöme. Az más kérdés, hogy az ókor görög embere őszintén hisz bennük, hogy minden emberi tevékenységben az isteni lények működése nyilvánul meg. De ez nem is lehet másképp, hiszen a dolgok és cselekvések racionális okait – a megismerés számunkra adott – korlátai között mi sem tudjuk a végsőkéig megismerni.

A panteonból mindenekelőtt kiemelkednek a nagy-, fő-, másképpen olimposzi istenek. Ezek a széltében, minden városállamban és a gyarmatokon, valamennyi görögtől tisztelt istenek nem konklávé-szerűen, amolyan isteni minisztertanács képében uralják az Olümposzt, hanem ők, a leghatalmasabbak, mert valamennyien egy-egy emberi magatartási- és tevékenységi típus megszemélyesítői.

Itt van mindjárt a főisten, ZEUSZ. Emlékszünk: KRONOSZ és RHEIA legkisebb fia, az ég ura, a világ rendjének őrizője. Melléknevei szerint szórja a villámokat (**keraunosz**), küldi a viharokat, de a termékenyítő esőt is, ő őrzi az államrendet (**polieüs**), ő az eskük – és a szerződések – betartatója (**horkosz**), ő adja a tulajdont (**ktésziosz**), védi a házat, a családot (**hikesziosz**), a vendéget, az idegent (**xeniosz**). Kísérői THEMISZ – a Törvények Őre – és DIKÉ – a Jog. Jelképe, kedves állata a sas és a bika, jelképes növénye a tölgy.

*Ámde az embernek – s mindennél szebb ez ajándék -
ő jogot ad, s ki akarva a jót és tudva a törvényt
hirdet igazságot, majd boldoggá teszi azt Zeusz.*

Hésziadosz: Munkák és napok, ford. Trencsényi Waldapfel Imre

Krétán született, a Dikté hegy egyik barlangjában. Az AMALTHEIA nevű csoda-kecske táplálta, az egyik szarvából folyó nektárral, s a másikkal folyó ambróziával, a KURÉSEK őrizték. A kecske letört szarva a bőségszaru, bőre az isten pajzsát díszíti. Felnőve testvéreivel és a Százkezűekkel, meg a Küklopszokkal legyőzi apját, az istenek királya lesz. Elveszi HÉRÁT, az Olümposzon él, a többi nagy istennel és csak Gaia gyermekei, a kígyólábú GIGÁSZOK fenyegetik hatalmát, de őket a többi isten segítségével legyőzi.

Főtemploma Olümpiában állott, Kr. e. az V. századtól. A templom oromzatát domborművek díszítették, a keleti orommezőn PELOPSZ és apósa kocsihajtó versenyre készülődik, a nyugati oromfaj plasztikáján a lapithák harcolnak a kentaurók ellen PEIRITHOSZ lakodalmán, a tulajdonképpeni templomhelyiség két oldalfalának metopéin pedig HÉRAKLÉSZ tizenkét munkája látható. Belül a cella háromhajós, az adütonban – a szentélyben – PHEIDIÁSZ tizenhárom méter magas ZEUSZ-szobra állt.

A Pergamoni ZEUSZ-oltár – építtette II. EÜMENÉSZ Kr. e. 180-160 között – 36 × 34 m nagy, kőből épült talapzaton kétszintes U-alakú lábazat nyitott, nyugati oldalára vezet föl egy kb. 20 m széles lépcső az oszlopcsarnokba, az oltár egykori helyére. A talapzat domborművei 115 m hosszan az istenek és a gigászok csatáját ábrázolja. Ma az oltárt a berlini Pergamon múzeumban láthatni.

Testvére POSZEIDÓN – **Hippiosz**, a Lovak Ura – a tengereken és minden vizek uralkodója, aki a tenger fenekén lakik aranyos palotájában. A viharok okozója, a küklpszok készítette háromágú szigonyával felkorbácsolja és lecsendesíti a tengereket, a halászok és a hajózók védelmezője. Felesége a *tengerszemű* AMPHIRITÉ. Hírnöke a félig ember-félig hal TRITÓN, udvarához tartozik a két bölcs öreg, PRÓTEUSZ és NÉREUSZ. Az utóbbi lányai a néreiszek, a tengeri nimfák, a hullámok megtestesítői. A földet is megremegteti, szigonyával forrásokat fakaszt. ZEUSZ elleni lázadását büntetendő, LAOMEDONT kell szolgálnia, APOLLÓN-NAL együtt a trójai vár építője. Főtemploma a Kr. e. V. században épült a régi Szúunion hegy – ma a Kolonna hegyfok – csúcsára.

ZEUSZ másik testvére sem *igazi* olümposzi isten, HADÉSZ, AIDÉSZ, AIDÓNEUSZ – a Láthatatlan – az alvilág ura. Sisakja teszi láthatatlanná, fölrengésekkor fél attól, hogy birodalma feltárul az avatatlanok előtt.

HÉRA ZEUSZ nővére és felesége. Háromszáz évig várt a főistenre, nászuk a mítosz szerint Euboia szigetén, az Okhé hegy csúcsán volt. Állandó jelzői a **boópisz**, – *tehénszemű* –, a *fehérkarú*. Szent madarai a kakukk és a páva, fején virágkoszorú van. A házasság, a gyermekáldás, a szülés istene, neki magának is négy gyermeke születik, ARÉSZ, a háború istene, HÉBÉ, az ifjúság istennője, HÉPHAISZTOSZ az isteni kovács és EILEITHÜIA, aki minden gyermek születésénél jelen van. A házastársi hűség megtestesítője. Szigorúan betartja és betartatja a házasság törvényeit, ZEUSZRA féltékeny, vetélytársnőit, s a főisten más nőktől való gyermekeit is üldözi.

DÉMÉTÉR LIKMAIA a *gabonaszóró*, ZEUSZ testvére, a föld áldásainak istennője, tulajdonképpen a női termékenység megszemélyesítője. Tőle származik a gabona és a gyümölcs, jelképe a búzakaralász, virágja a nárcisz, állatja – madara – a daru. Díszítő jelzője a *széphajú*. IASIÓNTÓL – halandótól – származó fia PLUTOS, aki kezében tartja a bőség szaruját és EIRÉNÉ, a Béke. Ha akarja, halhatatlanságot és örök fiatalságot ajándékoz a kiválasztottaknak. ZEUSZTÓL született lánya PERSZEPHONÉ, HADÉSZ felesége. Kultuszának, az eleuszi misztériumnak a fő helye Athén mellett, Eleuszban volt, a misztériumjátékok központjában. PERSZEPHONÉ elrablása és az év egy részében visszaengedése a földre volt a mag *feltámadása*, a halál utáni élet ígérete. A **müszteszek**, *beavatottak* kezdetben csak attikaiak lehettek, később csak görögök. „Háromszor boldogok azok a halandók, akik ezeket a szent szertartásokat látva térnek HADÉSZ világába, mert csak számukra van megadva, hogy ott is éljenek, mindenki másra ott szenvedések várnak” – írja SZOPHOKLÉSZ.

HESZTIA a családi, városi, állami közösségeket összetartó tűzhelyeknek a föld belsejét átható örök tűznek az istennője, szintén ZEUSZ testvére. A házi béke és a védelemért folyamodók pártfogója, kultuszát a családon belül, a konyhai tűz mellett ülik.

APHRODITÉ PONTIA a szépség és a szerelem istennője a ZEUSZ villámától megérintett tenger habjaiban született – más változat szerint URANOSZ lánya –, majd kagylóhéjban hajózott Kythéra szigetére, ahol első temploma épült. Mellékneve ANADYOMENÉ, a *felmerülő*, jelképe az igazgyöngy. Parancsol a tengereknek, ő ébreszti az emberekben a szerelmet, kíséri a **kháriszok** – EUPHROSZÜNÉ, a Boldogság, THALEIA, a Virulás és AGLAIA, a Fény –, a **hórák** – DIKÉ, az Igazságosság, EUNOMIA, a Törvény, EIRÉNÉ, a Béke –, PEITHÓ – a Rábeszélés –, HIMEIROSZ – a Vágy –, valamint HÜMENAIOSZ – a Nászi Öröm. Aranyszekerét verebek húzzák, kedvenc madarai a galambok, virágja a rózsa, fája az almafa. Kisfia ERÓSZ, akinek nyilai küldik a szerelmet az istenek és félistenek szívébe, az EROSZHOZ hasonló, de a nimfáktól származó eroszok teszik szerelmessé az embereket. APHRODITÉ ciprusi kertjében

két forrás fakad, egyiknek a vize édes, a másiké keserű. Ezekbe mártják az eroszok a nyilakat, így keltenek beteljesülő és boldogtalan szerelmet. APHRODITÉ ÉROSZON kívül HARMONIA, ANTEROSZ, DEIMOSZ – a Rettegés –, PHOBOSZ – a Félelem –, és egyesek szerint PRIAPOSZ – a Termékenység torz istene – anyja.

ATHÉNÉ, akit teljes nevén PALLASZ ATHÉNÉNEK hívnak, és neveznek még **tritogeneiának** – Harmadszülöttnek, mert ZEUSZ harmadik gyermeke – illetve **polümétisznak** – Nagyon Megfontoltnak – a főisten lánya, aki úgy született, hogy ZEUSZNAK megjósolták egy fia születését, aki hatalmától megfosztaná, erre lenyelte MÉTISZT, a fiú anyját. Az istenek királya fájó fejére kalapácsával nagyot ütő HEPHAISZTOSZ csodálkozására ZEUSZ fejéből előpattant a teljes fegyverzetű, dárdáját lóbáló ATHÉNÉ, aki a városok, s mindenekelőtt Athén védője, az első ház építője. Ő tanította meg az embereket fonni, szőni, hímezni, hajót építeni, kocsit készíteni, ő az olajfa elterjesztője. ATHÉNÉ faragja az első szobrot, a PALLADIONT. Harci isten is, aki pajzsán hordja a PERSZEUSZTÓL megölt GORGÓ rettenetes fejét, amelynek már a megpillantásától is szörnyet hal az ellenség, jobb kezében van NIKÉ, a Győzelem. ZEUSZ kedvenc gyermeke, a Bölcsesség istennője, többre becsüli az értelmet az erőnél. Kultuszát a mitikus EREKTHEUSZ/ERIKTHONIOSZ, az ATHÉNE nevelte első athéni uralkodó maga erősítette meg – az ő emlékét őrzi az Erekhtheión –, főtemploma Athén legmagasabb pontján volt – a Parthenon, az istennő egyik mellékneve, a parthenosz, szűz alapján –, a PERIKLÉSZ korában, Kr. e. 447-432 között épült márványtemplom fő helyiségét az istennő tizenkét méter magas PHEIDIÁSZ-készítette szobra uralt, a harmadik helyiségben, az **opiszthodomoszban** voltak a város értékei és levéltára. A templomot PHEIDIÁSZ 92 szobra és a tanítványaitól készített domborművek díszítik, a 16 m hosszú, 1 m széles külső dombormű – ma a British Múzeumban – az athéni áldozóünnep ábrázolása.

ATHÉNÉ kényelmesen megvan egyedül, az erős, de csúnya HÉPHAISZTOSZNAK azonban nagyon is szüksége van isteni párra. Mikor megszületett, még anyja, HÉRA is úgy elborzadt csúnyságán, hogy ledobta az Olümposzról, kilenc napig esett, míg a tengerig ért. Szerencséjére EURÜNOMÉ és THETISZ kifogták, s tenger alatti palotájukban nevelték, ahol szép aranytárgyakat barkácsolt megmentőinek. Más változat szerint ZEUSZ dobta le az Olümposzról, amiért anyjának a pártját fogta. KÉDALIÓNNÁL, aki ORIONNAK visszaadta a látását tanulta a kovácmesterséget, s úgy megtanulta a szakmát, hogy ő építette az istenek palotáit, ő kovácsolta APHRODITÉ kertjének kerítését, AKHILLEUSZ és AINEÁSZ fegyvereit, ZEUSZ villámain és pajzsát stb. Agyagból ő formálja meg PANDORÁT. Műhelye az Olümposzon, más mítoszok szerint a vulkánok alatt van. Felesége APHRODITÉ, más mítoszokban KHÁRISZ. Több házasságon kívüli fia van. Sánta, mint minden jobb mitikus kovácmester – lásd VÖLUNDR sántaságát a germán mitológiában –, kicsit megvetett, ugyanakkor félt isten, mint a vas valódi mesterei a rabszolgatartó társadalmakban.

Az Olümposz istenei ZEUSZ LÉTÓTÓL származó ikergyermekei, APOLLÓN és ARTEMISZ. Titán és titánisz unokái, az istenek királyának gyermekei, eleve csodás indíttatásúak. APOLLÓN melléknevei: **Phoiobosz** – Ragyogó –, **Lükoktonosz** – Farkasölő –, **Loxiász** – Kétértelmű, jóslataiért – **Paian/Paieón**, Gyógyító. Jól énekel, játszik lanton, kedveli a költőket és a költészetet. A fény és a világosság istene, nyila azonban pusztíthat is, ő küldi az emberekre a betegséget, a hirtelen halált, de a gyógyulást is. Fia ASZKLÉPIOSZ és lányunokája HÜGEIA gyógyítanak. Ötnapos korában Delphoiban megöli a PÜTHÓN nevű sárkányt, ennek emlékére versenyeket rendeznek, és az APOLLÓN kegyhelyén, egy mofettában berendezett jóshely a görög világ legfontosabb jósdája. Közel Delphoihoz emelkedik a Parnasszosz hegye, itt, más mítoszok szerint a Helikonon laknak a **múzsák**: MELPOMENÉ, THALEIA, KALLIOPE, ERATÓ, EUTERPÉ, POLÜHIMNIA, TERPSZIKHORÁÉ, KLEIO és URANIA, azaz a tragédia, a vígjáték, az epika, a szerelmi költészet, a zene, az ének, a tánc, a történelemírás és a csillagászat ihletői. Ők és a **szibillák** kísérik, APOLLÓNT. Nagy vadász, ezüst nyila mindig talál. Kedvenc állata a hattyú, s a farkas. Szívesen van a fiatalok között. Híres kegyhelye még Délosz szigete.

ARTEMISZ az ikertestvér az érintetlen erdők, mezők istennője. Melléknevei **iokeaira**, Nyilakat Ontó, illetve **keladeiné**, zajongó, utalva a vadászok lármájára. ARTEMISZ a legnagyobb vadász, kísérői a **nimfák**, ZEUSZ erdön-mezőn lakó lányai. Megtartja és megtartatja a szüzességet, mikor nem vadászik Delphoiban, a **múzsák** és a **kháriszok** között vidul. Tiszteletében legtovább maradt fenn az emberáldozat, az IPHIGENEIA-epizód ennek a mitikus tükröződése. Az anyák pártfogója, de ő küldi a nőkre a fájdalom nélküli halált is.

HERMÉSZ apja ZEUSZ, anyja egy titán lánya, MAYA. Kylléné hegyén, Árkádiában született. A találékonyság, a furfang, az ügyesség, az ötletesség megtestesítője. Melléknevei **dolios**, Cselszövő, de **kharidotész**, Ajándékozó, **kriophorosz**, az elveszett jószág nyomára vezető is, **pszichopomposz**, Lélekkísérő, **logios**, az ügyes beszédre serkentő, nem utolsó sorban **triszmegisztoz**, Háromszor nagy, minden varázslatok mestere, mint ilyen **nykhiosz**, Éjszakai. A kerekedők, útonjárók és a tolvajok istene, jelvényei a hírnöki pálca – erre néha két kígyó fonódik –, a **petasos** – az úti kalap – ezen és saruján szárnyak vannak, hogy meg tudjon felelni isteni küldönc hivatásának. Régi szobrain kecskeszakállas férfi, PRAXITELESZTŐL – a Kr. e. IV. század – kezdve serdülő. Ő készíti az első lantot és az első pásztorsípot, ő találja fel az írást. Tíz gyereke közül a legismertebbek DAPHNÉ és mindenekelőtt PÁN.

ARÉS az öldöklés és a háború istene, ZEUSZ és HÉRA fia. Nem, tiszteli a rendet, megveti a törvényeket, saját apja sem kedveli. Ő az apja PHOBOSZNAK és DEIMOSZNAK. Szívesen tartózkodik a trákok harcos népe és lányai, az amazonok között. Kedvelt állatai a kutya és a keselyű.

Az athéni Parthenón homlokzatán HESZTIA helyén DIONÜSZOSZT találjuk. HOMÉROSZ még *örjögőnek* nevezi. Eredetileg nem tartozik az olümposzi istenek közé, hiszen halandó anya, SZEMELÉ és ZEUSZ fia. Az olümposzi istenek csak HÉRAKLESZT és őt méltatták arra, hogy maguk közé felvegyék. Néha **Bakkhoszként** – *Zengő, Kiabáló* – ünneplik, nevezik még **Lüaiosznak/Lüsziosznak**, *A Feloldónak* is, mert feloldja az emberek hétköznapi kötöttségeit. A Föld termékenységét, a bőséget jelképezi, ezért díszíti fejét repkényből font koszorú, kezében **thürszoszt**, repkénnyel körülfont botot, papi pálcát tart. Kísérői a **mainaszok/menádok** – féktelen, istenüket ünneplő nők – és a **szatírok** –, kecskelábú, vidám, a **nimfákkal** gyakran csintalankodó lények. Ő tanította meg az embereket a szőlő művelésére, a bor készítésére és élvezetére. Koraszülött és csak ZEUSZNAK köszönheti, hogy megmenekül HÉRÁNAK az anyját elpusztító féltékenységtől, a nysai nimfák és SILENOS nevelik föl. Theosz, Naxosz, Androsz szigetein és Éliszben helyi főistenként ünneplik, Attikában két ünnepkör is kötődik nevéhez.

Tiszteletére háromévente, december 21 körül orgiasztikus női ünnepeket tartottak a Parnassoszon. Felesége ARIADNÉ, mindhárom gyermekük neve a szőlőhöz, borhoz kapcsolódik.

DIONÜSZOSZ a görög mitológia első és egyetlen meghaló és feltámadó nagy istene. A titánok pusztítják el, ATHÉNÉ menti meg a szívét, és ZEUSZ támasztja fel, villámaival egyben porrá égetve a gyilkosokat. Hamvukból gyúrnák majd az embert, amely egyszerre titáni és mivel azok – a szíve kivételével – megették DIONÜSZOSZT, dionüszoszi, isteni lény. A dionüszoszi orgiák résztvevői ezt az isteni lényeket akarják elérni, az **entuziaszmoszt**. Ez a vallásosság már túllép a homéroszi kor halandó ember – halhatatlan istenek kettősségén, az új – szaknyelven **orphikus**, ORPHEUSZRÓL, a mitikus dalnokról, a dionüszoszi mondakör legendás megörökítőjéről elnevezett – vallásosságban ember és isten alapjában véve egylényegű, a test halandó ugyan, de a lélek halhatatlan, a túlvilágon – üdvözülve vagy elkárhozva – tovább él. És ez, a vallás vigasztaló funkciója kerül előtérbe a dionüszosz-ünnepek úgymond legalizálásával, a peisztrátoszi reformokkal, az Athén iskolázatlanabb tömegének tett engedményekkel.

A nem igazán olümposzi istenek közé számít HÉRAKLÉSZ is, ZEUSZ és ALKMÉNÉ fia. Először ALKEIDÉSZNEK hívják, a PÜTHIÁTÓL kapja a „*HÉRA által híres*” nevet. HÉRA gyűlöli, már tízhónapos korában óriáskígyókkal akarja megfojtatni, de HÉRAKLÉSZ megöli mindkét

kígyót, ez a jel, hogy isteni eredetű. Míg felnőtt, önvédelemből megöli zeneoktatóját, LINOSZT, a kithairóni oroszánt – ennek bőrével ábrázolják –, HERMÉSZTŐL kardot, APOLLÓNTÓL íjat és nyilakat kap, elpusztítja ERGINOSZ adót behajtani érkező seregét, kétszeres adó megfizetésére kényszeríti az addigi rabtartókat. Jutalomképpen feleségül kapja Thébai királyának a lányát. MEGARÁT, HÉRA azonban örültséget küld HÉRAKLÉSZRE, aki egy rohamában megöli gyermekeit. Büntetésül – a PÜTHIA parancsára – Tirünsz ura, ERÜSZTHEUSZ szolgálatába áll és végrehajtja a tizenkét feladatot, amelyek teljesítése a halhatatlanságot fogja számára hozni. Ezek – a sorrend az egyes íróknál eltérő –: *a nemeai oroszán, majd a kilencfejű lernai hidra megölése, a kerüineai, szélnél sebesebb szarvas elfogása, az erümanthoszi vadkan rabul ejtése, a sztümphaloszi, halálthozó érclábú és fémcőrű madarainak elpusztítása, AUGIÁSZ király istállóinak kitakarítása egy nap leforgása alatt, a krétai MINOTAUROSZ bika rabul ejtése, a trák DIOMÉDESZ király lovainak és HIPPOLÜLÜTÉ amazon királynő övének – a leányság jelképének – megszerzése, az óriás GÉRÜONÉSZ marháinak és a HESZPERIDÁK aranyalmáinak elrablása, az alvilági kutya, a háromfejű KERBEROSZ felvilágra hozatala.* A legnehezebb feladata: a lüdiai OMPHALÉ királynő fogságában, női ruhában asszonyi munkát kell végezni. Második felesége, DEJANEIRA féltékenységében, esetleges hűtlenségét megakadályozandó, a HÉRAKLÉSZTŐL megölt NESSZOSZ kentaur vérébe mártott inget ad rá, ami égeti a hőszt, rettenetes szenvedést okoz neki. Ő arra kéri a környezőket, hogy öljék meg, gyűjtsák meg alatta a máglyát. Halálával elnyeri az örök életet, az Olimposzra kerül a nagy istenek közé, még HÉRA is megbocsát neki, hozzáadja lányát HÉBÉT feleségül.

HÉRAKLÉSZ ember, halandó, az istennő áldozata, aki saját erejéből boldogul, legyőzi saját Végzetét. Az athéni – úgynevezett – késői demokrácia idején ezért lesz a legnépszerűbb hős. Főtemploma egy gyarmaton, a szicíliai Agrigentumban épült föl Kr. e. a VI. században, 38 oszlopából nyolc még látható.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy HÉRAKLÉSZ adott pillanatban mutatkozó népszerűsége nem ment-e a nép vallásossága rovására, nem járt-e a vallásos érzelmek, e fontos kohéziós tényező csökkenésével? Nos a görög mítoszok ilyen szempontból nem vallási tételek, elfér bennük vallásos érzelmek és ezek ellenkezője is, miközben a kultusz, a szertartások az állandóságot, a változatlanságot testesítik meg. Éppen ez a csodálatos a görögök társadalmában, hogy nem ismerik a gondolat vétség fogalmát. Gondolni bárkinek, bármikor szabad, cselekedni viszont csak helyesen, az osztálytársadalmi érdek figyelembevételével lehet.

Az istenek két titán-testvérre, IAPETOSZ és ASZIA fiaira bízta agyagból való megformálásuk után az élőlényeket EPIMÉTHEUSZ – *a Későn Gondolkodó* – minden hasznos képességet és tulajdonságot kiosztott az állatoknak. Mikor az ember került sorra, megdöbbenve tapasztalta, hogy nincs mit adnia neki. PROMÉTHEUSZ – *az Előre Gondolkodó* – ekkor megtanította az embereket a házépítésre, a különféle mesterségekre, s az Olümposzról lelopta számukra a tüzet. ZEUSZ büntetésből a titánt a Kaukázus csúcsának sziklájához láncolta és azzal büntette, hogy egy naponta odarepülő keselyű a máját tépdesse. Rabságából a HESZPERIDÁK almájáért menő HÉRAKLÉSZ szabadítja meg, aki lelövi a madarat és feloldozza a titánt, aki cserébe megtanítja HÉRAKLÉSZT, hogy az miként szereztetheti meg az almákat ATLASSZAL, PROMÉTHEUSZ bátyjával. Szabadulása után feleségül veszi KLÜMENÉT, más változat szerint KELAINÓT és apja lesz DEUKALIÓNNAK.

PROMÉTHEUSZ HÉSZIODOSZNÁL még csak engedetlen titán, akinek büntetése jogos. A Kr. e. V. század Athénjában, AISZKHÜLOSZNÁL azonban tragikus hőssé válik, aki az emberekért a nagy istenekkel is szembeáll és végső soron győz. Még HÉRAKLÉSZ népszerűségének fokozódása előtt PROMÉTHEUSZ az athéni tömeg legnépszerűbb hőse, de bár a tragédiaíró a *Leláncolt Prométhusz* ránk maradt első felvonásában azt mondhatja vele, hogy „Nyíltan ki-
mondom – minden istent gyűlölök.”, ez nem a korai ateizmus megnyilvánulása. PROMÉTHEUSZ csak a homéroszi, az emberekkel nem törődő isteneket utasítja el.

Sorra véve most néhány ismertebb nem olümposzi istent, APOLLÓN és KORÓNISZ királylány, más mítoszok szerint ARSZINÓÉ fia ASZKLÉPIOSZ az orvostudomány, a gyógyítás istene. Jelképe a kígyós bot ma a gyógyszertárak jelzésére szolgál. Epidaurosban született, ott volt a Kr. e. IV. századtól a főtemploma is. A **tholosz** – a körtemplom – külső oszlopgyűrűjét 26 oszlop alkotja és 32 m átmérőjű, a belső gyűrű tizennégy oszlopból áll. ASZKLÉPIOSZ leánya HÜGIEIA, az egészség istennője.

Itt, az ASZKLÉPIOSZNAK emelt epidauroszi templom, gyógyítóhely, fürdők és fogadók kapcsán mondjuk el, hogy az antik görög társadalom az embert biológiai-társadalmi lényként szemlélte és így is viszonyult hozzá. Megfigyelhető ez a nagy jóshelyeken, gyógyhelyeken, amelyek nem egyszerűen jóshelyek vagy gyógyhelyek, hanem – mai szóval élve – jós- és gyógyközpontok. Túl azon, hogy valaki jósoltatni vagy gyógyítkozni érkezett hetedhét országnyi távolságról, tehát kényelmes szállásra, jó ellátásra volt szüksége, ezek a jóshelyek és gyógyhelyek mindegyike rendelkezett – megint mai szót használunk – azzal a felépítményrendszerrel, ami egy vendéglátó-ipari együttest működtet. Természetesen ezek központjában ott volt az a létesítmény, aminek az egész központ a hírnevét köszönhette, a jóshely, az isten főtemploma, ott voltak azok a létesítmények, amelyek a lélekre hatottak, de ott voltak a gyógyfürdők, a sportpályák, a vendégfogadókat a test ellátására és ott voltak a színházak, amelyek szórakoztattak-nemesítettek. Mindehhez tegyünk hozzá a központba vezető, jó utakat – ez nagy szó olyan társadalomban, amely egyébként csak az ösvényeket ismerte – és megértjük, hogyan lehetett az egész antik világban híre egy-egy görög jóshelynek vagy gyógyhelynek. Ma ugyanezekért van híre, neve, rangja Baden-Badennek, Karlsbadnak, Eviannak...

KRONOSZ az Idő, titán, aki URANOSZ fia és utóda a világ kormányzásában, ZEUSZ és testvérei apja. Fia a Tartaroszbá száműzi, mikor kibékülnek a holtak szigetének királya lesz.

NIKÉ a megtestesült győzelem, PALLASZ és SZTÜX lánya. Tiszteletére Kr. e. 435-ben nyitják meg Athénban azt a templomot, amelyben a szárnyatlanul ábrázolt istennő szobra állt.

PERSZEPHONÉ, ZEUSZ és DÉMÉTÉR lánya, HADÉSZ felesége, az Alvilág királynője. Éppen virágot szedett barátnőivel, amikor HADÉSZ elrabolta, ZEUSZ csak azt engedte meg neki DÉMÉTÉR kérésére, hogy az év kétharmadát az Olümposzon töltheti, a harmadik harmadban vissza kell térnie az alvilágba.

RHEA KRONOSZ felesége, URANOSZ és GAIA leánya, ZEUSZ és testvérei anyja, a Nagy Istenanya.

Közös entitásként, mitológiai alakcsoportként jelentkeznek a **faunok**, **nimfák**, a **nereidák**, a **mainaszok**, **szatírok** stb. Őket a maguk helyén már bemutattuk, most pontosítunk.

Az **amazonok** ARÉSZ leányai, egy harcias, nőkből álló nép, egyik keblüket levágják, hogy jobban tudjanak nyilazni.

A **danaidák** DANAOSZ libüai király leányai, akiket AIGÜPTOSZ ötven fia szeretett volna feleségül venni akaratuk ellenére. DANAOSZ leányaival Argoszbá menekül. Végül a király kénytelen volt beleegyezni a házasságokba, de tört adott a lányoknak, hogy azok a nászéjszákán öljék meg férjüket. Egyedül HÜPERMÉSZTRA nem engedelmeskedett. ZEUSZ parancsára az istenek feloldozták a leányokat a vérbűntől, azok második házasságából származnak a **danaoszok**. A bűnös 49 danaidának azonban repedt korszából lyukas hordóba kell vizet hordaniuk az Alvilágban, azaz hiábavaló munkát kell végezniük.

Az **eumenidák/erinüszek** URANOSZ földre hulló véréből születtek, a bosszúállás istennői, ALÉKTÓ, TEISZIFONÉ és MEGAIRA. Fekete testük van, denevérszárnyakon repülnek, fejükön haj helyett kígyók tekerőznek, mindennek előtt a családon belüli gyilkosságok, a vendégjog megsértői, hitszegők főként örültséggel való megtorlói. Az Alvilágban ők kínozzák a bűnösöket.

A **gigászok** az URANOSZ vérével megtermékenyített GAIA utódai, kígyólábú óriások, akiket anyjuk fellázít az istenek ellen. Csak halandók ölhetik őket meg, ezért csak az istenek segítségére siető HÉRAKLÉSZ bír velük.

A **gorgók** hárman vannak, SZTHENÓ, EURÜALÉ és MEDUSZA, kígyópikkelyek védik a testüket, vaddisznóagyaraik vannak, minden hajszaik egy kígyó, rézből van a karjuk, aranyból a szárnyuk, aki rájuk néz, kővé változik. Egyedül MEDUSZA halandó közülük, PERSZEUSZ legyőzi, levágott fejét ATHÉNÉNEK adja, akik ellenségriasztóként pajzsára szegezteti. Testvéreik EÜNÓ, DEINÓ és PEPHRÉDÓ, a **graiák**. Öregén születtek, hármuknak van egy szemük és egy foguk, a váltás okozta vakságot használja ki PERSZEUSZ, hogy megmutasd neki a **nimfákhoz** vezető utat, akikhez a **gorgókat** legyőzni képes fegyverekért megy.

A **harpüiák/hárpiák** négyen vannak, az Alvilág bejáratánál laknak. Horgas körmű, beesett arcú, mocskos, örökké éhes, szárnyas nők.

A **héroszok** félistenek, akiknek egyik szülőjük isten. A legismertebb HÉRAKLÉSZ, de ilyen AKHILLEUSZ, ODÜSSZEUSZ, PROMÉTHEUSZ, THÉSZEUSZ.

A **küklópszok** egyszemű óriások, hárman vannak, HÉPHAISZTOSZ segédei, BRONTÉSZ, a Mennydörgő, SZTEROPÉSZ, a Villámló és ARGÉSZ, a Csillagó.

A **heszperidák/heszperiszek** ZEUSZ, másutt ATLASZ és THEMISZ LÁNYAI, akik LADÓN sárkánnyal együtt az óceán mellett laknak és az istenek aranyalmákat termő kertjét őrzik.

A **moirák** a végzet megtestesítői. ZEUSZ és THEMISZ leányai, KLOTHÓ kezdi el fonni az élet fonalát, LAKHESZISZ veti ki kockán az embereknek megszabott sorsot és ATROPOSZ vágja el az élet fonalát.

Testvéreik a **hórák**, a természeti és társadalombeli rend istennői.

A **kentaurok** lóaltstenen férfi felsőtesttel DIONÜSZOSZT kísérő csodalények.

ZEUSZ leányai a **nimfák**, akik között vannak **tengeri nimfák – ókeanidák és nereidák** – vannak **nimfái a folyóknak és a forrásoknak** – ők a **najádok** –, a **fáknak és az erdőknek** – **drüászok hamadrüászok, alszeidek** –, a **hegyeknek és a barlangoknak** – **oreádok**. Szeretik az embereket, kegyesek velük. Nem úgy a **szirének**, akik, csábító énekükkel vesztébe sodorják a hajóslegényt.

A **szatírok/szilének** viszont szárazföldi, szőrös, lófülű, lófarkú, patás termékenység-démonok DIONÜSZOSZ kíséretéből.

A **kháriszok** APOLLÓN és APHRODITÉ kísérői, ZEUSZ és EURÜNOMÉ tengeristennő három leánya.

A **pleiádok** heten vannak, ATLASZ és PLEIÓNÉ leányai, ALKÜONÉ, ASZTEROPÉ, ÉLEKTRA, KELAINO, MAYA, MEROPÉ és TAÜGETÉ, akik az Isteni Vadász, ORION elől menekülve, ZEUSZ akaratából ez utóbbival együtt az égbolton kapnak helyet.

A görög istenvilágot csak vázlatosan és hiányosan tudjuk felsorolni. Az érdeklődő pontos felvilágosításokat és eligazítást kaphat például SZABÓ GYÖRGY egyetemi tanár mitológiai kislexikonából.

Mi vázoljuk fel röviden a **görögök világképét**. A kozmosz égből, földből és alvilágból áll, a történelem aranykorra, KRONOSZ idejére, ezüstkorra, az érc korára, a héroszok korára és a vaskorra oszlik. Kezdetben volt az Űr, a Khaosz. Ebből lett a Sötétség és az Éj. A Föld, GAIA megszülte a Tengert és az eget, URANOSZT, akivel összeházasodtak. Ebből a házasságból születtek a **hekatonkheirek** – három, százkezü és ötvenfejű óriás –, a három **küklópsz** – egyszemű óriások –, a hat **titán** és nővéreik, a **titaniszok**. URANOSZ megijedve a szörny-szülöttektől, az első megszületése után nem engedi megszületni a többit. GAIA vassarlót – a neolitikumban elég ritka és veszélyes fegyvert! – ad fia, KRONOSZ titán kezébe, aki a sarlóval férfitlanítja apját, a vércseppekből lesznek az ERINNÜSZEK, a bosszúállás három istennője, a tenger vizébe csorgó magból pedig Aphrodité, a szépség istennője. KRONOSZ átveszi apja birodalmát, feleségül veszi testvérét, RHEÁT és hogy ne jusson apja sorsára, lenyeli első két gyermekét. RHEA a harmadik fiú, ZEUSZ helyett pelenkába csavart követ ad neki, ettől

kihányja az előző két gyermeket is. Az Ida-hegyi barlangban felnevelkedett ZEUSZ a Százkarúakkal együtt apja ellen fordul, tíz éves harc végén legyőzi KRONOSZT és a titánokat, apját száműzi, a titánokat az alvilágba küldi – ők okozzák a földrengéseket – és két testvérével, POSZEIDÓNNAL és HADÉSSZEL megosztóznak a világon. ZEUSZ lesz az istenek királya, POSZEIDÓN a tengereket, HADÉSZ az alvilágot kapja. ZEUSZ, hogy ne járjon úgy, mint az apja, elnyeli feleségét, MÉTISZT, fejéből kipattan ATHÉNÉ, majd istennőktől és földi nőktől sorra születnek gyermekei.

Az istenvilág kialakulását HÉSZIODOSZ vázolja fel s a görög költő kaukázusi, pontosabban hettita előképeket követ, KRONOSZ története szinte szó szerint követi a KUMARBI-mítoszt, csak GAIA helyett abban ALALU, URANOSZ helyett ANU szerepel, KRONOSZT pedig KUMARBI helyettesíti. A megoldás is bizonyos fókig más, de a lényegi hasonlóság alapján feltételezhetjük a közvetlen átvételt, vagy a közös forrást, annál is inkább, mert a régi és újabb isten-nemzedékek harca szintén a Földközi-tenger medencéjében ismert motívum. Visszaköszön belőle a hatalomért folytatott harc – akár a nemzedékek között is –, és először fogalmazódik meg HÉSZIODOSZNÁL az aranykor azóta annyiszor emlegetett mítosza. A KRONOSZ idejében még nem volt munka és nem ismerte a társadalom a tulajdont, ez és a hanyatlás az általa rögzített mítoszegyüttes szerint ZEUSZAL kezdődött.

A föld köldöke, az **omphalos**, egy márványgömb a delphoi APOLLÓN-templomban. A lapos földet tenger övezi, ebből erednek a folyók. A földkorong nyugati oldalán, HÉRAKLÉSZ oszlopain túl van HADÉSZ birodalma. Ezt a legelterjedtebb mítoszok szerint ércfal veszi körül, amelyen érckapuk nyílnak, ide vezeti HERMÉSZ a lelkeket.

Más mítoszegyüttes az alvilágot a föld alatt képzelel el. Bejárata mély szakadékokban, sötét tavakban van, egyesek szerint Lakedaimón déli hegyfokánál, a Tainaronnál található, mások szó szerint ott képzelel el, „*ahol a madár se jár*”, az Aornos, latinul Avernus – Madártalan – tónál, Dél-Itáliában.

Az biztos, hogy a halál után a testet elhagyó lélek megtartva a halott alakját a Sztüx folyóhoz ér, ide vezeti őket HERMÉSZ PSZICHOPOMPOSZ. A Sztüx a Kókutoszba ömlik, ez az Akherón tavába, ahol KHÁRÓN, az alvilági révész csak azokat veszi fel csónakjába, akiket rendesen eltemettek. Mivel a görögök égették halottaikat, urnás temetkezéssel tettek eleget ennek a kíváncsornak. Akiknek hamvait valamiért nem lehetett eltemetni **kenotaphiont**, jelképes sírt kaptak, KHÁRÓN, ezt is „*elfogadja*”. A révész számára tettek halott szájába aprópénzt, **oboloszt**. Az alvilág bejáratát a mindig éber háromfejű kutya, KERBEROSZ őrzi, mellette csak ORPHEUSZNAK sikerül elhaladnia – ő énekével szelídíti meg –, valamint HÉRAKLÉSZNEK, aki torkon ragadja és felviszi a földre, megmutatni. HADÉSZ kísérői KHÁRÓN, THANATOSZ és HÜPNOSZ, az alvilági bírák AIAKOSZ, MINÓSZ és RHADAMANTÜSZ. Az isten trónja alól ered az alvilág határfolyója a Styx, más vizei, mint a Léthé, a Feledés folyója és a Kókytos, a Jajveszékelés vize. Az alvilági igazságszolgáltatás ítélkezik a bűnösök felett, a DANAIDÁK, akik megölték férjeiket lyukas hordóba hordják repedt korsóval a vizet, itt görgeti állandóan visszazuhanó szikláját SZISZÜPHOSZ –, másokat akár a Tartarosz vár, ami HADES birodalmánál is mélyebben van, a Phlegtónon, a Tűzfolyón is túl, itt szenved TANTALOSZ, a HÉRÁT elcsábítani akaró IXIÓN, itt voltak a titánok. A jámborok előbb a Léthe vizéből isznak, mindent elfelednek, majd a Boldogság szigeteire kerülnek. Ezek, egyes vallástörténészek szerint a mai Kanári szigetek lettek volna, vagy az Élysion mezőire kerülnek, ahol **aszfodéloszokkal** – virágokkal – teli ligetekben földi kedvteléseiknek élnek.

A legfontosabb erények a meggondoltság – gör. **szophrosüné** – és a jámborság, talán istenfélelem – gör. **euszebeia**. Ezzel ellentétes az elbizakodottság – gör. **hübrisz** –, az istenek és a törvények lenézése, megvetése. Ez természetesen HOMÉROSZ idejében lebomlik az uralkodó megsértésére, ami úgymond isteni büntetést vált ki. A **hübrisz** oka a túlzott jólét. A istenek féltékenyek az emberekre, óvják tőlük előjogaikat, ezért HÉRODOTOSZ még szándékoskosságot is feltételez a **hübrisz** kialakításában.

Az istenfélelem ellenpólusa az istentelenség, az **aszebeia**, amit Athénban Kr. e. 432-től halállal büntettek. A legismertebb **aszebeia-per** 399-ben, a filozófus SZOKRATÉSZ ellen folyt és halálos ítélettel fejeződött be, tekintet nélkül a filozófus személyére. Vigyázat: tegyük különbséget. Az anyagelvű gondolkodás lehetséges volt Athénban, bizonyos erre megannyi klasszikus görög materialista tevékenysége. Azt viszont nem tűrték, hogy valaki úgymond állam- és társadalomellenes propagandával hasson a felnövekvő polgárookra, *fellazító tevékenységet* folytasson közöttük!

Az isteni akarat mindenkinek **aiszát**, osztályrészt juttat. Az **aisza diosz**, az istenek akarata a sors, amely mellett a **moirákat** is figyelembe kell venni, ők ugyanis a személytelen sors megtestesítői. Az ember nem harcolhat az isten akarata és a sorsa ellen, vagy ha igen, kötelezően elbukik. Tulajdonképpen ez az eszmei alapja a görög tragédiáknak.

Itt, az ASZKLÉPIOSZNAK emelt epidauroszi templom, gyógyítóhely, fürdők és fogadók kapcsán mondjuk el, hogy az antik görög társadalom az embert biológiai-társadalmi lényként szemlélte és így is viszonyult hozzá. Megfigyelhető ez a nagy jóshelyeken, gyógyhelyeken, amelyek nem egyszerűen jóshelyek vagy gyógyhelyek, hanem – mai szóval élve – jós- és gyógyközpontok. Túl azon, hogy valaki jósoldatni vagy gyógyítkozni érkezett hetedhét országnyi távolságról, tehát kényelmes szállásra, jó ellátásra volt szüksége, ezek a jóshelyek és gyógyhelyek mindegyike rendelkezett – megint mai szót használunk – azzal a felépítményrendszerrel, ami egy vendéglátó-ipari együttest működtet. Természetesen ezek központjában ott volt az a létesítmény, aminek az egész központ a hírnevét köszönhette, a jóshely, az isten főtemploma, ott voltak azok a létesítmények, amelyek a lélekre hatottak, de ott voltak a gyógyfürdők, a sportpályák, a vendégfogadókat a test ellátására és ott voltak a színházak, amelyek szórakoztattak-nemesítettek. Mindehhez tegyük hozzá a központba vezető, jó utakat – ez nagy szó olyan társadalomban, amely egyébként csak az ösvényeket ismerte – és megértjük, hogyan lehetett az egész antik világban híre egy-egy görög jóshelynek vagy gyógyhelynek. Ma ugyanezekért van híre, neve, rangja Baden-Badennek, Karlsbadnak, Eviannak...

Itt kell elmondanunk, hogy minden görög városnak saját naptára volt. Ma mintegy 80 ilyen rendszer ismeretes, különböző hónapnevekkel és évkezdettel. Holdhónapokban számoltak, és ez egységessé tette bár a hónapkezdeteket, nem volt viszont egységes rendje a szökőhónapoknak, alkalmilag egészítették ki a napok rendjét. Gyakorlatilag a csillagászok felismerései kihasználatlanok maradtak.

Indokolt különbséget tennünk a politikainak és kicsit demonstratívnak nevezhető ünnepek és az egyénnek bizonyos istenhez való viszonyát kifejező, legtöbbször titkos szertartások között, amelyek egy-egy isten *beavatott* híveinek vallásai voltak. A görög városállam alapjában véve törzsi volt. Mint törzsek, a görögség mitikus ősökre vezette vissza az eredetét, politikum és hit tehát összefonódott, a városi isten imádása egyben a város nagyságának, erejének, hatalmának az imádása – és a demonstrálása – is volt.

Ezzel szemben a kultusz másik oldala magánügy volt – valaki imád egy istent, bizonyos – rendszerint titkos – rítus és hozzátartozó oktatás révén *beavatott* lesz. A dionüsziai asszonyünnepei, az orgiák eredetileg ilyenek, és csak beavatottak számára voltak nyitottak DÉMÉTÉR istennő eleuszi misztériumai. Tény, hogy a beavatás előtt be kellett vallani a bűnöket – a vérbűn például kizáró ok volt –, utána beavató előadások voltak és csak ez után következett a mindig egyéni beavatás, ami egyben bűnbocsánattal is járt, illetve – a hit szerint – az örök élet elnyerésével és az üdvözüléssel. Ez azt jelenti, hogy a hívő nem egy közösség, a polisz tagjaként, *hivatalból* kerül kapcsolatba az istenséggel, hanem saját akaratából, ami túlmutat az *államvallási*, poliszvallási kereteken.

Az isteneket a nekik épített templomokban és szent ligetekben, a szabadban felállított ol-tároknál ünnepelték. Először **eükhével**, hangos, közös imával fordultak az istenhez, ima előzte meg a gyűléseket és a bíráskodást is. Utána áldoztak, **thüsztiát** mutattak be, ez lehetett **könyör-gő-, hálaadó-** vagy **ünnepi áldozat, egyéni vagy közösségi, vértelen vagy véres**. Az elsőhöz

élelmiszereket, illatos- és fűszernövényeket használtak fel, ezeket összefőzték és -sütötték, elfogyasztásával ereje átment az áldozat bemutatóiába. A véres áldozat háziállatok nyilvános levágása volt, pl. Athénban a **buphonia**, a bikaölés ZEUSZ POLIEUSZ – VÁROSVÉDŐ ZEUSZ – tiszteletére. A hekatombé, száz állat levágása, rendkívül nagy áldozat bemutatása volt, s az állatok elégetése, a **holokautóma** is ennek számított.

Az ókori görögök is hittek a jóslásokban, a jövőbe látás lehetőségében. A nagy kultusz-helyek egyben jósdák is voltak, ahol az isten papjai és papnői ködös értelmű jóslatokkal próbálták befolyásolni a jóslatért hozzájuk fordulókat.

A legjelentősebb jóshely az epeiroszi Dódoné, a ZEUSZ-orákulum, ahol a jóspapok a szent tölgy susogását, a galambok turbékolását és repülését szerették volna lefordítani köznapra nyelvre. APOLLÓN Delphoi-jósdája volt a legfelkapottabb, itt a jósnő, a PÜTHIA előbb iszik a Kasszotisz forrás vizéből, aztán zöld babérlevelet rágsál, majd benn, APOLLÓN barlangjában, a kábító kénközöket ontó hasadék fölött ráül a háromlábú gyalogszékre, beszívja a gőzöket, transzba kerül, így válaszol a próféta közvetítette kérdésekre. Összefüggéstelen szavait az isten papjai hexameterekben hozzák a jóslatra várók tudomására. Ezek sem pontosabbak a dodonaiaknál, ami pedig ezt illeti, nem véletlenül szinonimája a kétértelműségnek a *dodonai*.

Cumaeben – egy itáliai görög gyarmaton – volt APOLLÓN másik híres jóshelye. Papnője SIBYLLA, DARDANOSZ leánya, híres jósnő volt, utódait is róla nevezték el. A kilenc emberöltőt élt leghíresebb **szibülla** AINEÁSZNAK, a rómaiak mitikus ősenek jósolt, jóskönyveiből három állítólag JUPITER templomába került.

A templomi és kultushelyi szolgálatot a papok és papnők – gör. **hierosz** és **hierei** – látják el. Ezeket választják, kisorsolják, kisebb részben öröklik hivatalukat. Segítők a **hieropoi**, a kemence-előkészítők, a **naophülakosz**, a templomőr és a templom pénztárosa. A **klerikoszok** szolgálati idejük alatt önmegtartóztatásban élnek. Az **arkhón baszileosz**, az állam főpapja, választott főtisztviselő, a papsághoz tartozik a **jós** meg a **jósnő**. Delphoiben a PÜTHIA jósol, a **prophétesz** közvetíti a jósnőhöz a kérdéseket és közli az érdekeltekkel a válaszokat, az **exegétai** értelmezik a jóslatokat, a BAKISZRÓL, a boitiótai jósról elnevezett **bakidák** pedig vándorjósok voltak.

A hegyek teteje, a barlangok, védett csalikok ligetek szent helyeknek számítottak. Itt voltak az elkülönített helyek, – gör. **temenosz** –, a szentélyek – gör. **hieron** – és az oltárok – **bómosz**. Az istennek szentelt helyen rendszerint egész sor létesítmény volt, templomok, szabadtéri áldozóhelyek, az áldozatok megőrzésére való raktárak, de voltak a körzethez tartozó sportpályák, színházak, vendégházak is. A központi templomterazon, a templom előtt van a főoltár, ahol az áldozatokat bemutatják.

Különösen a perzsa háborúk után és a hellenisztikum évszázadaiban épült Görögország-szerte, de a gyarmatokon is sok templom. A görög templom eredetével kapcsolatos építészettörténeti fejtegetésekbe nincs miért belemennünk, mellékelt rajzaink szemléltetik szerkezetüket és díszítésük módját. Az ókori görög templom legfőbb jellegzetessége, hogy kifejezetten papi templom – tehát elsősorban és bizonyos részébe csak a papok léphetnek be – a hétköznapi ember – a **laikosz** – megszenteltségtelenítene a helyiséget.

Alapformájában az ókori görög templom egy szilárd, terasz-szerű építményen, a **krepidomán** áll, alaprajza felosztás és ablak nélküli téglalap, a **naosz**, más néven **cella**. Később a cellát oszlopsorral választják el, így lesz előbb kéthajós, majd háromhajós. Hátsó fala előtt van az isten rendszerint többszörös ember nagyságú szobra. Később elkülönül az **adütón**, a Megközelíthetetlen, a szentély, ahová csak pap léphet be. A naosz előtt előcsarnok – **pronaosz** – van, a templom hátsó fala mögött van az **opiszthodomosznak** nevezett, az ajándékoknak, kincstárnak stb. szánt helyiség.

Az **anténtemplom** a legrégebbi fajta görög templom egy pronaoszból és cellából áll, a cella előtt meghosszabbított hosszanti falak, az anténok között a bejárat oldalán két oszlop van. Ilyen templom pl. a magnésziai, ma Törökországban.

A **kettős anténtemplom** cellából, a bejárat és a hátsó oldalon egy-egy csarnokokból áll, az anténok között mindkét oldalon két-két oszloppal. Ilyen Eleuszisban az ARTEMISZ-templom.

A **prosztülosz** cellából, és a bejárat oldalán oszlopsorból áll, pl. Szelinosz, Empedoklész-templom.

Az **amphiproshülosz** két keskenyebb oldalát 4-4 oszlopból álló sor díszíti, pl. Athén, Niké-templom.

A **peripterosz** háromszatú, egy sor oszloppal körülvett templomépület, ilyen az athéni Parthenon.

A **dipterosz** kettős oszlopsor veszi körül, pl. Epheszosz, ARTEMISZ-templom.

A **pszeudodipterosz** belső oszlopsorát a cella falainak nekifekvő féloszlopok helyettesítik, pl. Magnészia, ARTEMISZ-templom.

A **tholosz** a hellenizmus korában keletkezett, oszlopsorral négyszögben körülvett körtemplom, Pl. Epidauros, Aszklepion.

Az oltárok a templomok előtt állnak, de találtak oltárt a színházépület **orkhesztrájának** közepén, pl. az athéni DIONÜSZOSZ-színházban, a **tanácsházban**, pl. Milétosz.

Monumentális **halotti templom** a halikarnasszoszi Mauzóleum – épült Kr. e. 350 körül, MAUSZOLOSZ káriai helytartó számára –, amely 66 × 77 méter, 46 m magas és a világcsodák egyikeként emlegetik.

A kultikus képzőművészet első emlékei azok az archaikus korból származó, – a Kr. e. a VIII. századtól kezdve készített –, meztelen fiatal férfiakat ábrázoló szobrok – **kurosok** –, amelyek női megfelelői, a **khitonba** öltözve ábrázolt lányok, a **korék** az athéni Erekhtheion melléképületén, a korék csarnokán a gerendázat hordozói, mint **kariatidák**.

A klasszikus korban, Kr. e. az V. században PHEIDIÁSZ iskolát teremt istenszobraival, és ezt a törekvést látszanak képviselni az athéni, vagy az olümpiai ATHÉNÉ- és ZEUSZ-templomok domborműveinek faragói is. A hellenisztikumban a klasszikus kánonok betartása biztosítja, hogy a templomszobrok a rend és harmónia győzelmét bizonyítsák a durva erő fölött.

Érdekes, hogy Görögországban – az ókor korábban vizsgált társadalmihoz képest – nem alakult ki az a papi alrend, amely Egyiptomban és Mezopotámiában a társadalom adminisztrálásában résztvevő értelmiségit képezi. Ha ez létezett is a korai századokban, helyét hamar átveszi a világi értelmiségi. A magyarázat erre valószínű az, hogy a görög társadalom eleve már ír-olvas és a Kr. e. VIII-V. században a fejlődésnek, tagozódásnak már olyan fokára jut, hogy fokozatosan kénytelen kitermelni az értelmiségi munka elvégzésére szakosított világi réteget, az adminisztrátort, a gondolkodót, a tanárt, az orvost, a főállású művészt.

Nem alakul ki a vallást belülről bíráló másként gondolkodók, próféták, hitújítók csoportja sem. A fentebb más említett tény, hogy az úgymond másként gondolkodás, amíg nem öltött propagandisztikus formát, nem volt társadalomellenes, nem számított véteknek. Igaz, hogy a mitikus gondolkodás számára a természet és társadalom törvényeinek megismerése, a logikus fogalmi gondolkodás nem számított igazi ellenfélnek, egymás mellett léteztek, az egyik, mint a köznapi feletti szféra értelmezése, a másik, mint a gyakorlatban előforduló dolgok valós magyarázata. Így kell tudomásul vennünk azokat a kezdeményeket, amelyek a hagyományos istenképzetekkel szemben léptek fel Már a Kr. e. V. században, az athéni társadalom kitermelte az atheoszok csoportját, MÉLOSZI DIAGORÁSZ pedig egyenesen tagadja egyik – kommentárokból ismert – munkájában az istenek létét. KINÉSZIÁSZ, a költő titkos vallásellenes társaságot alapít, PROTAGORÁSZ szerint az istenhit csak megszokás, PRODIKOSZ szerint az istenekre vonatkozó tudás illúziókon alapul, KRITIÁSZ pedig azt mondja, hogy az istenhit csak okos emberek kitalálása. Mint fentebb írtuk, ezek befértek a véleménykülönbségek kategóriájába. A városállam léte viszont összekapcsolódott a város isteneinek imádatával, az ellenük folyó propaganda tehát a város elleni bűncselekmény volt, ezért folyik

per PHEIDIÁSZ ellen, ezért vonják felelősségre PROTAGORÁSZT és végzik ki SZOKRATÉSZT. Nem azért vonják felelősségre őket, mert az isteneket támadják, elsősorban azért büntetik őket, mert Athént veszélyeztetik az **aszebeia** bűnével. És erre még a nagy művésznak, a jelentős gondolkodónak sincs joga.

A görög teremtésmítoszokat, az olümposzi istenekhez kapcsolódó legfontosabb tudnivalókat már előbb vázoltuk. Viszont adósok vagyunk például az emberiség eredetének mítoszával. Az emberek az istenek ellen lázadó **gigászok** véréből és földből lettek s, hogy mind gonoszabbakká váltak, ZEUSZ vízözönt bocsátott rájuk, csak a Parnasszoszon maradt életben DEUKALIÓN, PROMÉTHEUSZ fia és annak felesége, PÜRRHA, EPIMÉTHEUSZ lánya, a jók. Imájukra THEMISZ, a törvények őre az tanácsolta, hogy dobálják a hátuk mögé szülőanyjuk csontjait. DEUKALIÓN értetlenkedett, ám PÜRRHA megérti az isten parancsát, szülőanyjuk, a Föld, GAIA „**csontjait**”, köveket dobálnak maguk mögé, amit DEUKALIÓN dob, férfit, a PÜRRHA kövei nőkké változnak, s a Föld újra benépesül.

Nincs értelme újramesélni az Olümposz legendáit, ajánlott helyette egy jobb mitológiát elolvasni, részemről a TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE sok kiadásban az olvasó elé került *Mitológia* című, eléggé túlhaladott szemléletű, de legalább klasszika-filológusi szövegű könyvét ajánlom. Helyette inkább a két homéroszi hőskölteményt és a görög tragédiák alapjául szolgáló két mondakört vázoljuk föl.

A trójai mondakör történelmi események csodás-mitikus megörökítése. Az egyes szerzők szerint a Kr. e. XIII. században, mások szerint valamivel hamarabb, a Kr. e. XV-XIV. században zajló háború az Égei- és Fekete-tenger kereskedelmének monopóliumáért, egyáltalán ellenőrzéséért folyt és a mükénei görögség győzelmével ért véget. Az ezt megörökítő, mintegy 15700 soros *Iliászt* később osztották 24 énekre, eredetileg feltehetően **rhapszodoszoktól**, énekmondóktól zenekísérettel előadott, több estét betöltő igazi hősköltemény volt, az *Odüsszeával* együtt. HOMÉROSZ szerzősége fölött vitatkoznak. KARINTHYT parafrázálva, az *Iliászt* és az *Odüsszeát* valószínűleg nem HOMÉROSZ írta, hanem valaki más, akit HOMÉROSZNAK hívtak és vak költő volt a Kr. e. VIII. század tájékán...

NÉREUSZ tengeri isten lányát THETISZT eredetileg ZEUSZ akarta feleségül venni. Mivel PROMÉTHEUSZ megjósolja, hogy THETISZ FIA hatalmasabb lesz apjánál, a hatalmát féltő ZEUSZ a lányt földi emberhez, PÉLEUSZ thesszáliai királyhoz adja feleségül. A lakodalmon az istenek is részt vesznek, kivéve ÉRISZT, a viszály istennőjét, akit nem hívnak meg. Ő azonban odamegy és aranyalmát dob az istennők közé „*a legszebbnek*” felírással. Ezen HÉRA, PALLASZ ATHÉNÉ és APHRODITE összekapnak, HERMÉSZ pedig az Ida hegyére vezeti őket, hogy az ott legeltető PÁRISZ, trójai királyfi, PRIAMOSZ fia döntsön a vitában. PÁRISZT APHRODITÉ megvesztegeti, neki ígéri a világ legszebb asszonyát, ha ő kapja ERISZ almáját. PÁRISZ felesége tanácsa ellenére útra kel és megszőkteti vendéglátója, MENELAOSZ spártai király világszép feleségét, HELÉNÁT.

MENELAOSZ sérelme a görögség sérelme és a király bátyjának AGAMEMNÓNNAK a fővezérsége alatt had indul HELÉNA és a PÁRISZTÓL elrabolt spártai kincsek visszaszerzésére.

Kilenc évig hiába ostromolják a várat. ODÜSSZEUSZ és társai ellopják a városból PALLASZ ATHÉNÉ szobrát, a PALLADIONT, helyette, úgymond, az istennőt kiengesztelni egy hatalmas falovat küldenek a várba. Hiába figyelmezteti LAOKÓN főpap a trójaiakat, a görögöket pártoló POSZEIDÓN két tengeri kígyót küld, s azok megfojtják LAOKÓNT meg két fiát. A trójaiak beviszik a falovat a várba, az ostromzár végét ünneplő lakomától fáradt trójaiak nem tudnak ellenállni a falóból előmászó görögöknek és a visszatérő ostromlóknak.

Az *Iliász* a háború tizedik évével kezdődik. AKHILLEUSZ megharagszik AGAMEMNÓN fővezérre és nem vállalja a további harcot, de, hogy az erőre kapó trójaiakkal megvívjon, megengedi barátjának, PATROKLOSZNAK, hogy öltse föl az ő fegyverzetét. Csakhogy PATROKLOSZ elesik, a legvitézesebb trójai, HEKTÓR királyfi kezétől. AKHILLEUSZ legyőzi – megöli – HEKTÓRT, de nem engedi eltemetni, csak PRIAMOSZ trójai királynak adja ki HEKTÓR

holttestét, amelyet aztán nagy pompával eltemetnek. AKHILLEUSZ végzete is betelik, ő is elesik PÁRISZ APOLLÓN kezétől irányított nyílától.

Az Odüsszeia a trójai háború egyik résztvevőjével, ODÜSSZEUSZ ithakai királlyal hazaútja során megesett kalandokat meséli el.

A trójai győztesek már mind otthon vannak, csak ODÜSSZEUSZ sínylődik KALIPSZÓ nimfa barlangjában. Fia TÉLEMAKHOSZ Spártába és Pyloszba megy, apja után érdeklődni, ODÜSSZEUSZ felesége, PÉNELOPÉ pedig húzza-halasztja, hogy férjhez menjen a férje eltűnte után jelentkező kérőkhöz. TÉLEMAKHOSZ hiába jár, anyja kérői pedig megkísérlik megölni. ODÜSSZEUSZT az istenek közbejárására a nimfa egy tutajon elengedi, a **phaiákok** földjén partot ér, másnap ALKINOOSZ királynak elmeséli eddigi kalandjait. A **kikónok** földjéről vihar vetette a **lótuszevők földjére**, ahol szinte ottmaradtak, mert ettek a vendégmarasztaló virág-ból. A **küklopszok földjéről** az emberevő POLIPHÉMOST, POSZEIDÓN fiát megvakítva, az istent magára haragítva menekülnek el, egyenesen a **laisztrigónok, az óriások földjére** ahonnan a hazaindult tizenkét hajóból csak egy tudott megmenekülni. **Aiaié szigetén** KIRKÉ istennő disznókká változtatta őket, csak Hermész közbejárására változtatta ismét emberekké a hajósokat. Az árbochoz kötve, társai fülét viasszal betömve menekülnek meg a **szirének/seirének** csábító énekétől SZKÜLLA és KHARÜBDISZ hat hajóst elveszít, aztán a **hajósok megeszik HÉLIOSZ teheneit**, ezért ZEUSZ megöli őket, ODÜSSZEUSZ, pedig KIRKÉ szigetére kerül.

Egy phaiák hajó POSZEIDÓN akarata ellenére végül partra teszi ODÜSSZEUSZT Ithakában, és koldus álruhájában hazamegy. Kondása EUMAIOSZ nem ismeri fel, de vendégül látja. A kondás házában találkozik TÉLEMAKHOSSZAL. Koldusként kémleli ki az otthoni helyzetet, ahol a gögös ANTINOOSZ, a kérők vezére durván bánik vele. Megverekszik ARNAIOSSZAL, PÉNELOPÉ pedig rendreutasítja az idegennel rosszul bánó kérőket. Öreg cselédje EURYKLIA titokban felismeri. Másnap PÉNELOPÉ bejelenti a kérőknek, hogy ahhoz megy férjhez, aki az ODÜSSZEUSZ ijával átlő tizenkét balta fokán. A kérők hiába próbálkoznak, ez csak ODÜSSZEUSZNAK sikerül, aki megöli a kérőket és hűtlen szolgálait, felismerteti magát feleségével és másnap öreg apjával, majd az istenek rendelése értelmében a kérők rokonai is megbékélnek vele.

A **Dionüszosz-ünnepekből nőtte ki magát** egy, a görög magán- és közéletben jelentős szerepet játszó művészeti ág, a **színház. Attika falvaiban** a szüret után, **tél elején tartották a kis Dionüszia ünnepét**, amely hangos, vidám, álarcos felvonulás volt és rögtönzött, vagy később előre megírt előadás bemutatása. A **komédia** a körmeneti vidám kardal és a termékenység-démonok önfeledt hancúrozásából, meg némi aktualizálásból kialakult önálló műfaj, a vígjátékok az athéni társadalom hanyatlásának korában a komoly kérdések demítizálásával és parodisztikus ábrázolásával egyfajta társadalmi biztonsági szelep szerepét töltötték be. ARISZTOPHANÉSZT KLEÓN megverette, de műveit be nem tiltotta, a korábban a vallásról már leírtak jegyében. Az athéni komédia nagy kora Kr. e. 430-405 között volt.

Városi ünnep volt a nagy Dionüszia Athénban. Körmenet, az istent dicsérő himnuszok, **tragédiák** bemutatói tették emlékezetessé napjait. PEISZISZTRÁTOSZ 535-ben rendelte el az ünnep megtartását, a tragédia a kardal és a DIONÜSZOSZ tiszteletére a **szatíroknak** – kecskebőrbe, gör. **tragosz** a.m. *kecske* – öltözött táncosok rituális, istentiszteleti táncainak összefonódásából születik –, ezeket az elemeket a hagyomány szerint Kr. e. 435-ben THESZPISZ egyesíti először. A tragédia a nagy ünnepségek velejárója, az előadást fényes nappal tartották, egy – állandó – díszlet előtt, magasított lábbelikben, álarcok mögül. A hagyomány szerint szintén THESZPISZ idején jött szokásba, hogy a kartól – kórustól – feltett kérdésekre a színész – gör. **hüpokritész, felelő** – válaszoljon és még későbbi változás eredménye, hogy egyszerre több színész is színpadon legyen.

Az első tragédiák szereplői DIONÜSZOSZ mítoszáat mutatták be, Valószínű, hogy a Kr. e. VI. századi Sikyón városában adták elő először ADRASZTOSZ argosi királynak a

thébai mondakörrel, a LABDAKIDÁK történetével kapcsolatos mítoszát és bár a közönség először nehezményezte a változást, később megszokta azt és az ünnepség egyik fénypontjának tekintette a három tragikus, egy vidám játék – a **tetralógia** – bemutatóját, amelyek szereplői annyiban dionüszisziek, hogy szenvedélyeik sugallatára hallgatnak.

AISZKHÜLOSZTÓL és SZOPHOKLÉSztől hét-hét tragédia maradt az utókorra, EURIPIDÉSZ 17, ránk maradt tragédia és egy szatírájáték szerzője, egy tragédia, a *Rhésos* szerzője ismeretlen, a szerzőség vitatott. Két szatírájátékból csak részletek maradtak fenn. Egyetlenegy játék ihletődik a DIONÜSZOSZ mondakörből, EURIPIDÉSZ *Bakkhánsnők* című tragédiája, a többi főleg a PELOPIDÁK és a LABDAKIDÁK sorsát bontogatja. Ugyanakkor mindkét mítoszegyüttes kiválóan alkalmas arra, hogy a szerzők koruk nagy kérdéseire válaszoljanak. Kortárs téma – mitikus megközelítésben – egyetlen akad az összes görög tragédia között AISZKHÜLOSZ *Perzsák* című játéka.

A PELOPIDÁK története AGAMEMNÓN, a PELOPSZ-unoka – ATREUSZ fia – trójai fővezérkedésével kezdődik. A háború alatt helyette felesége, KLÜTAIMNÉSZTRA uralkodik, férje unokatestvérével és a királynő titkos kedvesével, AIGISZTHOSSZAL. A hazaérkező királyt megölik, úgymond bosszút állnak azért, mert az fel, akarta áldozni az isteneknek IPHIGENEIÁT, KLÜTAIMNÉSZTRA lányát, másrészt, mert AIGISZTOSZ családjának régebbi sérelmei voltak a királlyal szemben. ATREUSZ annakidején THÜESZTÉSZ három fiának földi maradványait találta föl az apának, AIGISZTHOSZ tehát vérbosszúra köteles. AGAMEMNÓN halála után a nép hazavárja a meggyilkolt király fiát. Legjobban nővére ÉLEKTRA várja, aki annakidején elmenekítette. APOLLÓN sugallatára a barátjával, PÜLADÉSSZEL hazaérkező ORESZTESZ megöli AIGISZTHOSZT, majd – kis habozás után – anyját is. Mivel ez vérbűn, Delphoiba megy tanácsért. Athénba kell mennie, a népgyűlés bíraskodása elé kell állnia. ATHÉNÉ tanácsára az athéni népgyűlés felmenti, az ERÜNNISZEK azonban tovább üldözik és tőlük csak úgy szabadulhat meg, hogy elmegy a **tauroszokhoz** és elhozza tőlük ARTEMISZ égből hullott szobrát. Ott találkozik testvérével IPHIGENEIÁVAL, aki a tauroszok papnője és akivel – a feladat teljesítése után – hazamenekül. ORESZTESZNEK az ERÜNNISZEK is megbocsájtanak, anyja meggyilkolása kötelesség volt, a fiú bosszúja apjáért. (EURIPIDÉSZ: *IPHIGENIA Auliszban*, *IPHIGENIA a tauroszok között*, *ELEKTRA*, AISZKHÜLOSZ: *AGAMEMNÓN*, *Az áldozók*, *Az EUMENNISZEK*. SZOPHOKLÉSZ: *ELEKTRA*)

A LABDAKIDÁK LABDAKOSZ utódai. A névadó Théba uralkodója, KADMOSZ leszármazottja. LAIOSZT, LABDAKOSZ fiát PELOPSZ megátkozza, hogy saját fia kezétől pusztuljon el. Mikor a király fia megszületik, ennek bokáját apja átszúrja – innen a név, OIDIPUSZ, *dagadt lábú* –, majd kitétette a Kithairón-hegyre. A szolga megsajnálta a gyermeket, odaadta holmi korinthuszi pásztoroknak, akik elvitték királyukhoz. Az udvarban felnőtt fiú megtudja, hogy nem a király gyermeke, Delphoiba indul, bizonyosságot szerezni származásáról. A válasz: megfogja ölni apját és feleségül veszi anyját. Ezért nem tér vissza POLÜBOSZHOZ, a korinthuszi királyhoz, akit apjának hisz, hanem másfelé indul. Egy keresztútnál összetalálkozik LAIOSSZAL, aki fiának sora után érdeklődni indult Delphoiba. Összeszólalkoznak és OIDIPUSZ megöli LAIOSZT. Thébaiba megy, közben megfejt a népet rettegésben tartó Szfinx rejtvényeit, s ezzel megmenti a várost. Ezért királlyá választják LAIOSZ helyett és hozzáadják az özvegy királynét, IOKASZTÉT. A házasságból négy gyerek születik, ETEOKLÉSZ, POLÜNEIKÉSZ, ANTIGONE és ISZMÉNÉ. A városban pestis üt ki, KREÓN, OIDIPUSZ sógora azt a hírt hozza Delphoiból, hogy a járvány csak akkor szűnik meg, ha megbüntetik LAIOSZ gyilkosát. A nyomozás során fokozatosan kiderül előtte saját bűnössége. IOKASZTÉ öngyilkos lesz, ő pedig felesége ruhájának csatjával kiszúrja saját szemét. Két fia a város fölötti hatalomért vívott harcban egymás kezétől esik el, OIDIPUSZ Attika egyik barlangjában éli le további életét. Thébai uralkodója KREÓN lesz, aki megpróbálja hazacsalni OIDIPUSZT, mert az istenek legyőzhetetlenséget ígérnek az őt befogadó országnak, de hiába. Nem engedi eltemettetni a szülőföldje ellen forduló POLÜNEIKÉSZT, ANTIGONE parancsa ellenére eltemetteti. Halállal

bűnhődik, de a halált választja vőlegénye, HAIMÓN, KREÓN fia is. A zsarnok KREÓN tehát magára marad és ezzel beteljesedik tragédiája. (SZOPHOKLÉSZ: *OIDIPUSZ király*, *OIDIPUSZ Kolonoszban*, *ANTIGONÉ*, AISZKHÜLOSZ: *Heten Thébai ellen*, EURIPIDÉSZ: *Phoinikiai nők*, *Oltalomkeresők*)

A ránk maradt többi tragédia HÉRAKLÉSZ mítoszának néhány elemét (EURIPIDÉSZ: *Őrjöngő HÉRAKLÉSZ*, SZOPHOKLÉSZ: *Trakhiszi nők*, EURIPIDÉSZ: *HÉRAKLIDÁK*), e mítoszok egyik mellékszálát, EURIPIDÉSZ *ALKÉSZTISZ* című tragédiája, a PROMÉTHEUSZ-mítoszt (AISZKHÜLOSZ: *Leláncolt PROMÉTHEUSZ*), a DANAIDÁK történetét (AISZKHÜLOSZ: *Oltalomkeresők*), az argonauták történetének tragikus végét (EURIPIDÉSZ: *MÉDEIA*) dolgozza fel, és APOLLÓN mítoszaihoz kapcsolódik EURIPIDÉSZ *IÓN* című tragédiája.

AZ ETRUSZKOK ÉS A RÓMAIAK VALLÁSA

Az Appenini félsziget Kr. e. II. évezred elején, 1900 körül élte meg azt, hogy indoeurópai törzsek telepedjenek le a nem indoeurópai őslakosság közé, a fejlett bronzkor – a mükénei típusú civilizáció – gyakorlatilag a Kr. e. XV-XIII. között zajlik a félszigeten. Mikor a mükénei korszak véget ér, kialakul egy helyi jegyeket mutató, főként kettős csonka kúp alakú halotti urnáiról ismert és megkülönböztetett helyi civilizáció.

Nagyjából Kr. e. 1700 körül indul el az őslakó **ligur** és **aborigo** törzsekre rátelepedő második indoeurópai hullám, a **latinok-faliscusok** bevándorlása.

Kr. e. 1200 táján érkezik a harmadik hullám, kezdődik az **oscusok** és az **umberek** betelepődése, a vas felhasználása Itáliában. Az egy Bologna közelében levő Villanova faluról nevet kapott, indoeurópai megalapozottságú műveltség alkalmas arra, hogy belső fejlődés eredményeképpen kitermeljen egy, a félsziget dinamikus fejlődését eredményező társadalmat.

A Kr. e. X-VIII. században telepednek meg a félsziget kelti partjainál különféle **illír** törzsek.

Kr. e. a X. századtól, nagyjából a mai Toszkána területén éltek és városi társadalmat virágoztattak fel az **etruszkok**. Legvalószínűbb, hogy – eredetüket tekintve – őslakókkal keveredett indoeurópaiak, akiket jelentős kis-ázsiai – etnikai és kulturális – hatás ért. Nyelvüket a mai napig nem sikerült megfejteni, olyan városaikban, mint Veii, Caere, Tarquinii, Volaterra, Volsinii, Clusium stb. fejlett, urbanizált, erősen differenciált társadalom képe rajzolódik ki. Uralkodók hatalmi jelvényei Róma uralkodóinak hatalmi jelképei lesznek, az etruszk gondolkodás és művészet alkotásait Róma magáénak vallja. Temetőikben a sírkamrákban szarkofágokat találtak, rajtuk gyakran a halott, sőt családja életnagyságú szobraival, a hamvvedrek egyiptomi előképekhez hasonlítanak, a sírbolt olyan, mintha a halott lakása lenne.

Nagyjából a Kr. e. X. században alba-longai latin pásztorok települnek le a Tiberis partján. A Palatinus benépesítésének emléke ROMULUS és REMUS története. A betelepülők benépesítik az Esquelinus és Caelius dombokat is és szövetségre lépnek egymással. A Quirinalison és a Viminalison megtelepedett **sabellusokkal** – később **sabinokkal** – is szövetségre lépnek, a kapcsolat létrejöttének mítikus emléke a szabin nők elrablásának mondája. Ez mintegy 250 évig tartó folyamat volt, jelentős etruszk hatás alatt. Irodalmi emlékek ezt a kort nevezik a királyok korának (Kr. e. 753-510). királyok: ROMULUS, NUMA POMPILIUS, TULLUS HOSTILIUS, ANCUS MARTIUS, TARQUINIUS, PRISCUS, SERVIUS TULLIUS, TARQUINIUS SUPERBUS. Elűzésük története a VI. században Rómában, a Capitoliumon letelepedett etruszkok uralmának végét is jelenti. Körülbelül Kr. e. 570 táján kezdik építeni a Forumot, és mintegy másfél évszázad kifejlődik a történelem egyik első világvárosa.

Közben, mintegy Kr. e. 750 körül kezdődik Itáliában a görög gyarmatosítás, 700-ig az etruszkok meghódítják a félsziget középső részét és. Kr. e. 510-ig uralják a félszigetet. 524-ben a görögök Cumae-i győzelme megállítja az etruszk terjeszkedést.

Kr. e. 700 körül megszerzik a SZIBÜLLA-könyveket.

Róma a királyság korában 300 nemzetségre – gens –, 30 curiára és 3 törzsre oszlik, élükön a királlyal – rex –, a lakosság vagyon szerint patríciusokra – vagyonosokra – és plebejusokra – szegényekre, az átszervezésekkor feloszlott törzsek maradékai és idegenek – oszlott. A király legfőbb katonai vezér, főpap és főbíró is, 100, később 300, SULLA korától 600, IULIUS CAESAR idejétől 900 tagú szenátus és a nemzetségfők népgyűlése segíti.

Kr. e. 510-ben TARQUINIUS SUPERBUS zsarnoki uralma ellen felkelés tör ki, az uralkodót elkergetik, a királyságot megszüntetik. A hatalom gyakorlását választott konzulokra bízák.

Kr. e. 509. A JUPITER-templom felépítése a Capitoliumon.

Kr. e. 508. Győztes háború PORSENNA etruszk uralkodóval.

Kr. e. 498-493 Eredményes háború a latinok ellen.

Kr. e. 494. A plebejusok első kivonulása, két, négy, majd tíz néptribun – érdekképviselő – választása.

Kr. e. 451-449. A tizenkét táblás törvény – az írott szokásjog – rögzítése. 447. – Két questor – kincstárnok – megválasztása, 445-től az egyik consul kötelezően plebejus.

Kr. e. 406-396. Győzedelmes háború Veii ellen. 396. Kelta támadás, végül sikeres védekezés. 376. Földreform, részleges adósság-elengedés.

Kr. e. 367. A Concordia-templom megnyitása a Forumon.

Kr. e. 358-348. Különböző szövetségekkel sikerül átvészelní a Róma elleni támadásokat.

Kr. e. 327-304. A félsziget népeinek második vesztes háborúja Róma ellen. 298-290. A harmadik vesztes háború. 280-275 között a Tarentum és a PÜRRHOSZ király elleni háborús győzelmek eredményeképpen Róma birtokolja az egész Appenini félszigetet.

Kr. e. 264-241. Az első pun háború, Róma Karthágóval vetélkedik a Földközi-tenger uralásáért. Szicília elfoglalása a punoktól.

Kr. e. 229-228 Az első illír háború. Róma elkezdi terjeszkedni kelet felé.

Kr. e. 225-222. Az első gall háború. 219. A második illír háború. 218. A második pun háború. HANNIBÁL átkel az Alpokon. 216-ban Cannanél Róma elszenvedi legsúlyosabb vereségét. 211. A SCIPIO-testvérek győzelmei. 201. Karthágó kapitulál.

Kr. e. 215-146. A négy makedón háborúban Róma elfoglalja a görög birtokokat. 149-146 között zajlik a harmadik pun háború, Karthágót földig rombolják. Elfoglalják Hispániát.

Kr. e. 133 TIBERIUS SEMPRONIUS GRACCHUS földreformja, meggyilkolása, testvére reformkísérletei. Hatalmi harcok a vagyontalan és a vagyonos rétegek között.

Kr. e. 107-105. MARIUS katonai reformjai. A hadsereg megerősödése.

Kr. e. 100-61. Róma terjeszkedése Ázsia felé.

Kr. e. 83 A JUPITER-templom leégése, a jóskönyvek elpusztulása.

Kr. e. 76. A jóskönyvek újra megszerzése Kis-Ázsiából.

Kr. e. 73-71. A SPARTACUS-felkelés.

Kr. e. 62. CATILINA összeesküvése és annak leleplezése.

Kr. e. 59-49 CAESAR consulsága és a galliai hadjárat.

Kr. e. 49-45. Polgárháború Rómában, CAESAR diktátornak és örökös konzulnak választják.

Kr. e. 44-ben CAESAR meggyilkolják.

Kr. e. 27. A köztársaság bukása, OCTAVIANUST kitüntetik az AUGUSTUS névvel, sikeres hadjáratok mindenfelé, a császári uralom megszervezése principátus néven.

Kr. e. 8. – Kr. u. 5. A germánok első komolyabb megmozdulásai, zavargások Judeában.

Kr. e. 1. A hagyomány szerint JÉZUS születésének éve.

9. Az Ara Pacis felépítése.

14-41. TIBERIUS, majd CALIGULA császárok uralkodása. Őket 41-68 között CLAUDIUS majd NERO követi. 68-69 között négy császára van Rómának, 69-81 között VESPASIANUS császársága.

70. Jeruzsálem elfoglalása.

96-ig DOMITIANUS uralkodik, őt követi a 117-ig uralkodó TRAIANUS, aki elfoglalja Daciát, Armenia, Mezopotamia és Assyria provinciákkal együtt Alatta éri el a legnagyobb kiterjedést a római birodalom.

174-138 között HADRIANUS, utána 161-ig ANTONINUS PIUS, aztán MARCUS AURELIUS, VERUS, majd meggyilkolásáig 180-193 között COMMODUS uralkodik.

193-197. a polgárháború kora. 191-től SEPTIMIUS SEVERUS, utána CARACALLA, MACRINUS, aztán ELEGABALUS uralkodik. Ennek meggyilkolása után ALEXANDER, MAXIMINUS THRAX, A GORDIANUSOK, PHILIPPUS ARABUS kerülnek Róma trónjára. 248-251. Háború a gótokkal.

249-251. DECIUS uralkodása. Az első általános keresztényüldözés. DECIUS eleste után TREBONIANUS GALLUS kerül hatalomra. Ellencsászárok.

253-261. VALERIANUS és GALLIENUS párhuzamos uralkodása Keleten és Nyugaton, Róma folyamatos gyengülése. GALLIENUS uralma alatt – 260-267 – tetőzik a válság. CLAUDIUS GOTHICUS uralkodása után DOMITIUS AURELIANUS lép trónra 270-ben, aki helyreállítja a birodalom egységét és hatalmát. Utódai 275-284 között folytatják az AURELIANUS megkezdte folyamatot.

284-305 között DIOCLETIANUS uralkodik, átszervezi a birodalmat, 303-ban irtóhadjárat a keresztények ellen. Halála után CONSTANTINUS kerül hatalomra – NAGY KONSTANTIN, császár 306-337 között – aki alatt először polgárháború zajlik, amiben győz. Elismeri a keresztény vallást – kibocsátja a milánói türelmi rendeletet –, felavatja Konstantinápolyt. Utódai gyakorlatilag felosztják 364-ben a birodalmat keleti és nyugati félre.

391. Hivatalosan betiltják a nem keresztény vallásokat.

392-395. I. THEODOSIUS uralkodása, a birodalom hivatalos felosztása, a kereszténység államvallássá nyilvánítása.

400 körül. A SZIBÜLLA-könyvek, mint „a pogányság támasza” elégetése.

476-ban, mintegy 100 év vergődés után ODOAKER **herul** vezér lemondítja az utolsó nyugatrómai császárt, ROMULUS AUGUSTULUST és a hatalmi jelvényeket Konstantinápolyba küldi. A nyugatrómai birodalom önálló **germán** államokra hull szét, Itáliában **herul**, Hispániában és Galliában **nyugati gót**, a Rajna mentén **frank**, Kelet-Galliában **burgund**, Afrikában **vándál**, Pannóniában **keleti gót** állam jön létre.

A rómaiak becsületes üzletet kötnek isteneikkel. Elismerik hatalmukat, azt, hogy erősebbek az embernél, tisztelik őket, pontosan, lelkiismeretesen áldoznak nekik, ennek megfelelően az istenek támogatják az embereket, teljesítik azok kívánságait. A fogadalmi emlékművek zárómondata bizonyítja ezt, a „Fogadalmát teljesítette, mert (az isten) megérdemelte” mondat mögött teljesített kérés van, ha teljesületlen lenne, az emléket nem állították volna.

A legősibb római felfogások olyan emberfeletti hatalmak – **numenek** – létét feltételezték, amelyek segítik vagy gátolják az ember munkáját. Ezek még személytelenek. Ilyenek a **Lares**, a nagycsalád – több nemzedékes család – és annak vagyona védelmezői, a **Geniusok**, a nagycsalád, a nemzetség fenntartói, gyarapítói, a **Penatesek**, akik a települést a lakóházat védik és lehetnek **penates familiares**, meg **penates publici**, a **Manesek** pedig a halottak jóakaró szellemei. Velük szemben, hogy a Larvae és a **Lemures**, a lidércek és a kísértetek ártó hatását ellensúlyozzák, az emberek különböző szertartásokkal kell, hogy védekezzenek ellenük. A **numeneknek** ajándékokkal vagy áldozatokkal lehet kedveskedni, mágikus szertartás keretei között. Mikor testet öltenek, a **lares compitales**, a tájak védelmezői, ünnepén, a **compitaliakon**, a telektulajdonosok mutattak be áldozatokat. A **lares familiares**, a családi **laresek** és a **penatesek** előtt naponta áldoztak. A hónapok jeles napjain – **calendae**, **nonae**, **idus** – és a családi ünnepeken virágokkal díszítették a laresek szobraikat. Mágikus szertartást mutat be OVIDIUS:

*...Három szem tömjént tesz alá a küszöbnek a három
ujjával, hol egér surran a titkos úton;
Majd szürkés ólomfigurákra varázsfonalat köt,
s hét feketés babot is forgat az ajkai közt,
Átveri vastűvel, megvarrja, bevonja szurokkal
s megszártja tüzén egy kicsi márna fejét.
Bort is csordít rá, s végül, ami megmarad abból,
társai, s még inkább ő issza meg ezt.
„Ellenség nyelvét s a gonosz száját bekötöttük” –
mondja nőben a vén, s részegen útnak ered.*

(Ovidius: Fasti. II. 571 skk. Gaál László ford.)

E sorok írója maga is tárt fel Létán, a vár egyik traktusának – a kovácsműhelynek – az ajtóküszöbe alatt olyan tálat, amelyben az építők kakast tettek annak idején, a jövődöbéli ház szellemét megengesztelendő. Pedig a vár adott traktusa a XV. században épült...

Továbbélnék a paleolitikumi totemizmus maradványai. A Capitoliumi farkas néven ismert szobor – és a hozzákapcsolódó legenda – jó példája ennek, a Róma mitikus alapítóit szoptató anyafarkas annak idején totemállata lehetett valamelyik alapító törzsnek, a **Lupercalia** – Farkasünnep – és a lupercusok – farkaspapok – Róma legrégebbi hagyományrétegéhez tartoztak.

Mikor testet öltenek az indoeurópaiak istenei, előbb – az anyajogú földműves társadalom gyakorlatának megfelelően –, a Földanya, a **Terra Mater** és annak istennője CERES körvonalazódik. Hasonló alak, mint a görög DÉMÉTER, funkciója és jellemzői is megegyeznek azzal. Matriachális revival – Titus Livius (*Ab urbe condita*, I. 20) szerint Alba Longa egyik fő istennője volt –, VESTA, a házi tűzhelyek szűz istennője, akit később a görög HESZTIÁVAL azonosítanak. Az egyik misztériumvallás, a *Bona Dea* szertartásai kizárólag nők számára vannak fenntartva.

Antropomorfizálással először az etruszkoknál találkozunk. Leghamarabb, akárcsak az égi kultúrákban, egy – férfiből, asszonyból és lányból álló – égi istenhármas – a TINIA, UNI, és MENVRA alkotta – istencsoport alakul ki, a férfinak, TINIANAK háromféle villama van, az egyiket saját szándékai szerint használhatja, a másikat a többi isten bejegyzésével, a harmadikkal a sorsistenek rendelkeznek. Ő az ég ura, a kettős istenszövetség ura. UNI a felesége, MENVRA a lánya. Fontos etruszk istenek még APLU – APOLLÓVAL azonosodik majd –, HERCLE – HERAKLÉSZ –, MARI – ARÉSZ, a rómaiaknál MARS. Földi istenek még LIBER, a bor istene, LIBERA és CERES, az alvilághoz MANTUS és MANIA tartozik, az egyik alvilági isten neve ismeretlen. Ellenséges az emberekkel VETISL és VELKHANS isten, meg CHARUN démon. A világmindenség Égre, Földre és Alvilágra oszlik, ez utóbbiban haláldémonok is élnek, akiknek madárfejük, szárnyuk és emberi testük van. A földi istenhármas mellett léteznek az emberi tevékenységekkel kapcsolatos szellemek, SETHLANS a Tűz, SATRI a gabona, TURAN, a Termékenység szelleme, fölöttük áll NORTIA, a Sors istennője, VERTUMNUS/VORTUMNUS és VERTUMNA/VORTUMNA, az évszakok változásának istenei. Az ember életét a természet erői és a Sors szabja meg, 120-90 éves periódusokban, amelynek fordulópontjait az istenek akarata szabja meg és ehhez alkalmazkodni kell.

A városokat az isteni világképnek megfelelően É-D és K-Ny tengelyre kell telepíteni, ahogy azt VEGOVE nimfa tanácsolta, a természet tele van az isteni akaratok megnyilvánulásaival, de meg kell érteni a jeleket. Ezt mutatják az áldozati állatok belsősegei, amiből a **haruspexek** jósólnak, TAGES szellem útmutatásainak megfelelően. A Piacenzában talált bronzmáj egyes részeire fel van írva, hogy melyik istenség akarata tükröződik a máj megfelelő részében. Voltak szerencsés, meg szerencsétlen napjaik és használtak jóskönyveket is.

Az apajogú **latin-szabin** társadalom a férfiisteneket hozta előtérbe. A főisten JUPITER, DEUS PATER, DIU-PITER. A név a szanszkrit DYAUŠ-PITAR formában rekonstituálható, a rómaiaknál a fény, a világosság istene volt és Róma védelmezője. A Kr. e. X. században már JUPITER LATIARISKÉNT tisztelik, ZEUSZ mintájára több korai római istenség egybeolvadásaként válik főistenné. Egyik előképe például JUPITER INDIGES, és ezt mutatják melléknevei is, a LUCETIUS – *Fénylő* –, ELICIUS és VERNUS – *Esőhozó* –, SUMMANUS, TONANS – *Mennydörgő* –, FERETRIUS – *Zsákmányhordozó* –, FIDIUS, FRUGIFER, FAGUTAL, LAPIS, PROPUGNATOR, STATOR stb. Jellemző, hogy az *Aeneis*ban így emlegetik „*O pater, o hominum divumque potestas*” (X.,18), és „*Tum pater omnipotens rerum cui prima potestas*” (X., 100). Templomot kap JUPITER STATOR – az *Ellenségmegállító* – és JUPITER FERETRIUS. Még Kr. e. 507-ben épül fel a IUPITER OPTIMUS és MAXIMUS – a *Legjobb és Leghatalmasabb JUPITER* – temploma a **Capitolinus** dombon. Ide mentek föl később a diadalmenetek. JUPITERNEK saját papja is volt,

a **flamen dialis**. Az istenről hívják a neolatin nyelvekben **giovedi, jeudi, joi** néven a neki szentelt napot. Madara a sas, fája a tölgy.

MARS szintén a legősibb római istenhármas tagja. Eredetileg termékenységisten, a férfierő megtestesítője, később, az etruszkoknál már a harc szelleme. A rómaiaknál ennek az istene lesz, a görög istenek közül ARÉSSZEL azonosítják, az **umber** MAVORS, az **oszk** MAMERS, az **etruszk** MARIS/M ARS összeolvadásából. A császárság idején lesz a római katonai erő jelképe, melléknevei ULTOR – *Büntető* – és MARSPITER – *Mars-atyja*. Papjai a **saliusok**, ők őrzik azt a Marstól származó pajzsot – a fetisizmus maradványa lett volna? – amivel időnként ünnepi körmenetben vonulnak végig a városon. Főtemplomát a Kr. e. II. évszázadban a **Forum Augustin** építették fel. Azt, hogy a rómaiak egyik főistene volt, mi sem szemlélteti jobban, mint, hogy a neki szentelt hónappal, **Martiussal** kezdődött a római év, s róla nevezték el a hét egyik napját is, a neolatin nyelvekben **mardi, martedì, martedì** stb. Totemállata a farkas.

QUIRINUS eredetileg szabin hadisten lehetett, később, a római mitológiában MARS fia, más mítoszok szerint a tavaszi növényzet nemtője, génusza. Az archaikus idők elmúltával a polgárság kollektív megszemélyesítője lesz, annak sikereit testesíti meg. az a harcoló hadisten, **Mars gradivus**, a másik a nyugalomban levő MARS, **Mars Tranquillus**. A városalapítás mondájában ő az istenné vált ROMULUS.

A másik istenhármas a korai Róma plebejus rétegeinek isteneiből áll. Ez a réteg, szemben a patríciusok etruszk hagyományaival, CEREST, LIBERT és LIBERÁT imádja, görögös mintára. Ezeknek az isteneknek a tiszteletére a Kr. e. 498-493 közötti időben emelnek templomot. CEREST DÉMÉTER, LIBERT DIONÜSZOSZ mintájára képzelik el, s a hellenisztikus görög-ség mitológiája fokozatosan beépül a római köztudatba. A hasonlóságok alapján nemcsak a közös indoeurópai eredetű istenek mitológiai képe azonosul – ZEUSZ-JUPITER, HESZTIA-VESZTA –, de az olimpiai istenek mintájára kialakuló istenkörben HÉRA azonosul JUNÓVAL, PALLASZ ATHÉNÉ MINERVÁVAL, APHRODITÉ VÉNUSSZAL, HÉPHAISZTOSZ VULCANUSSAL, HERMES MERCURIUSSAL, ARTEMIS DIANÁVAL, KRONOSZ SZATURNUSSAL és ez egész a fél-istenek latinositásáig eljutó folyamat, így lesz HERAKLÉSZBŐL HERCULES, POLÜDEUKÉSZBŐL POLLUX. Csakhogy, ami a görög világban mítosz, az Rómában egyrészt irodalom, másrészt aggályos tiszteletben tartott istenkultusz, szertartás.

Egész sor római istennek nincs hellenisztikus görög megfelelője. Legjobb példa erre IANUS, a kapuk – átvitt értelemben a *Kezdet* és a *Vég* – istene. Melléknevei is PATULCIUS – *Nyitó* – és CLUSIUS – *Záró* az AGONIUS – *Harcos* – mellett. Valószínű, még a latiumi hagyományokból maradt a római mitológiában. Később Róma védistene. Mivel a szabinok egyik betörése ellen megvédte a várost, később templomának kapuja a háborúk idején nyitva, békében zárva van.

Ellenpéldája APOLLÓN, aki egy betű híján Rómában is megőrzi eredeti nevét és görög isten-jellegét. Főleg a császárkorban tisztelték, SOL-HELIOSSZAL azonosítva, AUGUSTUS császár idejében az új életre támasztani kívánt „*ősi hit*” megtestesítője lett.

JUNÓ tiszteletére utal a **június**, IANUSÉRA a **január**.

JUNÓ eredetileg etruszk származású, melléknevei a SOSPITA, *Megmentő* –, LUCINA, a *Világosságra Hozó*, mint a szülő nők segítője – MONETA, a *Veszélyek Jelzője* – utalás az istennő szent libáira, Róma megmentőire, a JUNÓNAK ebben a templomában berendezett állami pénzverde alapján **moneta, monedă, monay, monnai** a pénz neve számos nyelvben –, IUGA, PRONUBA, SOSPITA, OPIGENA, FLUONIA stb. Madara a páva.

VESTA eredetileg SZATURNUSZ lánya, a házi tűzhely és a római államiság – eredetileg Alba Longa-i – szűz istennője. Főtemploma a **Forum Romanorumon** volt, a 20 oszloppal körülvett körtemplomban égő örök tűzről gyújtották meg a római házak tüzeit. A templom szentélyébe még a pontifex maximusnak se volt szabad belépni, itt őrizték a Palladiumot,

PALLASZ ATHÉNE szobrát, amelyet AENEAS menekített Trójából Rómába és amelyet az utolsó vesta-papnő semmisített meg Kr. u. 394-ben, a nem keresztény vallások betiltásakor.

Ósi Appenini-félszigeti istenség volt, SETHLANS helyét foglalta el VOLCANUS, a VOLCA-nemzetség istene – JUPITER és JUNÓ fia –, melléknevei szerint FLAMMI POTENS, a *Tűz Ura*, illetve MULCIBER, a *Fémek Simítója*. Ünnepe, a Volcanaliát augusztus 23-án tartották, ekkor kitergették a házban minden szőtest.

SZATURNUSZ – SAETURNUS, a lat. serere, vetni szóból – latiumi mitikus király, kultúr-hérosz, valójában etruszk isten, aki a vetést védelmezi. Ünnepe, a több napig tartó, december-végi Saturnalia a rómaiak legnagyobb ünnepe volt, főtemploma Kr. e. 497 óta a **Forum Romanorumon** állt – egyben az ország kincstára is itt volt – emlékére nevezték el a hét egyik napját, ezt őrzi az angol **saturday** kifejezés. A saturnáliák szokásai élnek tovább a karácsonyi ünnepkör szokásaiban.

MINERVA – az etruszkoknál még MENRVA – ATHÉNE alakjával olvadt egybe. A szerzett képességek – a kézművesek, művészek, a bölcsesség – istennője. Nem hadisten és városvédő, mint PALLASZ ATHÉNE, de JUPITERREL és JUNÓVAL együtt főisten a köztársaság korában A **Forum Transitoriumon** állott a Kr. u. I. század végén emelt főtemploma. Kultusza később beolvadt a MÁRIA-kultuszba, Rómában a XIII. századból ismeretes a **Maria sopra Minerva** templom. Ünnepei – március közepén a **Quinquatrus maiores**, június közepén a **Quinquatrus minores** –, a mesterségek és művészetek, illetve a fuvalások ünnepei voltak.

DIANA a HOLD régi római istennője, akinek alakja ARTEMIS görög istennőével olvadt egybe. Az aventinusi templomban ünnepelték. Melléknevei: CANDELIFERA, *Fáklyahordozó* – LUCINA, a *Fényes, Világító*. MELLIFICA, *Mézkészítő* mellékneve jellegzetesen dáciai.

FORTUNA a szerencse istennője. A Praenesteből származó FORTUNA PRIMIGENIA kultusz egybeolvadt a görög TÜKHÉ kultuszával. Bekötött szemű, kezében bőségszarut tartó nőábrázolás, idővel **Bona**, illetve **Mala Fortuna** néven két alakra vált. December 1-i ünnepe, a **Fortuna Muliebris** kizárólag a nők rendezvénye volt.

VENUS a termékenység és a növényzet itáliai istennője, alakja egybeolvadt APHRODITÉÉVEL. A mítosz szerint AENEÁSZ és így a IULIUS-nemzetség ősanja. Melléknevei VERDICORDIA, kb. *Észbontó*, CLOACINA, a *Megtisztító*. Madara a hattyú, növénye a mirtusz. Rómában 17 temploma és kápolnája volt A IULIUS CAESAR építtette **Forum Iulii** közepén épült, VENUS GENETRIXNEK építtetett templom gyöngyökből készült VÉNUSZ-szobrot őríz. Tiszteletére a hét egyik napját **vendredi, vineri** néven nevez.

MERCURIUS HERMÉSZ vonásait örökölte, több itáliai – a **dii lucri** – és a görög istenalak egybeolvadása eredményezte. Nevét őrzi a hét egyik napjának idegen neve, **mercredi, mercoledi, miercuri**.

Az egészség, a felvirágzás, és az állam iránti lojalitás megtestesítője SALUS. Főtemploma Rómában a **Quirinálison** volt, márciusi ünnepén kérdezték meg az isteneket, hogy milyen áldozatok szükségesek az állam felvirágoztatásához, Róma sikeréhez. HYGEIÁVAL azonosították. Az alvilág istenei DISPATER, PLUTÓN és PROSZERPINA/PERSEPHONÉ, a *Nap*, SOL, illetve a *Hold*, LUNA, akinek a nevét a hét egyik napjának a neve, a *Lunedì, Montag, Lundi, Luni* őrzi.

Itt kell megemlítenünk azt, hogy Róma a különféle meghódított népek vallásosságát, ha az nem ütközött az államérdekkel, különösebb mérlegelés nélkül elfogadta. Ez volt az **interpretatio romana** – az idegen vallások rómainak értelmezése –, ami például azt jelentette, hogy a már a Kr. e. II. században elterjedt, Keletről, Frígiából származó KÜBELÉT, mint **Magna Matert** – *Nagy Istennőt* – tisztelték.

A Kr. u. I. század elején terjed Egyiptomból az IZISZ-OZIRISZ-SZERÁPISZ kultusz. Nem hivatalosan a provinciákig terjed a hatása, Pannoniában Savariában, a mai Szombathelyen találtak ISIS-templomot. Rómában CLAUDIUS alatt épül fel ISIS temploma. SERAPISNAK

CARACALLA alatt építenek nagy templomot a **Quirinalison**. A Kr. u. I. század végén terjed el, főképp a katonák között a perzsa Mithrasz-kultusz. Most nem térünk itt ki rá.

Az biztos 222-35 között Rómában templomot építenek ATARGATISZ – DEA SYRIA – tiszteletére, ami azt bizonyítja, hogy ennek a keleti istennőnek az orgiasztikus kultuszát Rómában szabadon gyakorolták. Az ugyancsak szíriai **Sol Invictus** kultuszát a Kr. u. III. század elején maga ELEGABALUS – HELIOGABALUS – császár honosítja meg, római templomát AURELIANUS építteti föl 273 táján, és a „**natalis Sol Invictus**”-t, „*a legyőzhetetlen Nap születésnapját*” 274 december 25-re teszi.

Rómában eredetileg a JUPITER-MARS-QUIRINUS istenhármaszt imádták, ezt egészíti ki a Kr. e. VI. században a JUPITER-JUNÓ-MINERVA hármas, hogy aztán Kr. e. 217-től egy szübillai jóslat szerint hat istenpár alkossa a nagy istenek – a **dii maiores** – rendszerét, amelybe a JUPITER-JUNÓ, NEPTUNUS-MINERVA, MARS-VENUS, APOLLO-DIANA, VOLCANUS-VESTA, MERCURIUS-CERES istenpárok tartoznak. A többi isten a **dii minores** vagy a **dii indigamentorum**, a kis istenek, vagy a pillanatistenek közé tartozik, őket jobb mitológiai lexikonok tudnák csak felsorolni.

Beszélnünk kell viszont arról a jelenségről, ami valamikor Kr. e. 29-ben kezdődik, azzal, hogy a szenátus határozata alapján AUGUSTUS császár isteni nemzőerejének – **Geniusának** – minden magán- és hivatalos vendégeskedés, lakoma alkalmával áldozni kell. Rómában a császár tisztelete csak halála után ölt isteni dimenziót. A provinciákon már a még élő császárt is istenítik, ez – az apoteózis – Julius Caesarral kezdődik, templomát már halála után 15 évvel felépítik, templomot építenek AUGUSTUS, VESPASIANUS és TRAIANUS, majd HADRIANUS, ANTONIUS PIUS és felesége, MARCUS AURELIUS valamint MAXENTIUS fia, ROMULUS tiszteletére. Még DIOCLETIANUS életében szokásba jön, hogy a császárok **Geniusainak** a szobrai előtt imádkoznak és áldozatot mutatnak be. Ennek a kereszténység megjelenésével és elterjedésével lesz mélyreható következménye.

Róma erkölcsi rendjét a tételes jog és a szokásjog, de mindenekfölött a jogrend szabályozza. A társadalom az isteni rend megtestesülése, **pax deum**. A **ius divinum** – az isteni jog – írja elő a polgár viszonyát az istenekhez Minden kihágás a JUPITER és az istenek védelmezte erkölcsi rend elleni vétek, amelyet az istenek átka és ennek gyakorlati következményei követnek. Ám minden kihágást jóvá lehet tenni, **expiálható**, az embernek az élete a Sorstól – **latum** – függ és ki kell érdemelnie az istenek segítségét a **do ut des** – adj, hogy kapj – pragmatista életelve szerint. A polgár életében elválnak egymástól a közügyek – **rei publicii** – és a magánügyek – **rei privata**. Az utóbbit az előbbinek kell alárendelni. A egyéni érték mércéi az erény, **virtus**, a dicsőség, **gloria**, az alázat, **pietas**, a hűség, **fides**, a közbecsület, **dignitas**, a népfenség, a **maiestas populi Romani**. A közjó mindenek fölött van, **salus populi Romani suprema lex**. Etikájuk kulcsfogalma a jámborság, kegyesség, **pietas**, a szülőtisztelet és gyermekszeretet, a közösség megbecsülése és az állam védelme. Valamennyi az istenekhez való helyes viszonyuláson múlik. Ennek megfelelően, bűn a lázadás az istenek ellen, a szülő- és testvérgyűlölet, a csalás, hitszegés, árulás, a fősვნყség.

A család feje az apa, a **pater familias**. Hatalma korlátlan, **patria potestas**, felesége, a **mater familias** úr a gyerekek, **liberi**, és a rabszolgák, **servi** fölött. A család feje fegyelmet, **disciplina** tart, tekintélye van és mikor cselekszik, ebben a meggondoltság, **diligentia**, a szigor, **severitas** és az önuralom, **continentia** vezérli. A fiatalok az idősebbek példájára, **mos maiorum** nőnek fel. A fiatalokat a szerénység, **modestia**, a tisztelet, **reverentia**, az engedelmesség, **obsequium**, az őszinteség, **verecundia** és a szemérmesség, **pudicitia** jellemzi. A családi fegyelem, **disciplina domestica**, a katonai fegyelemnek, **disciplina militaria**, így Róma hatalmának az alapja.

Az isten tiszteletének helye meg volt otthon és a társadalomban egyaránt.

Odahaza a **laresek** és **penatesek** tiszteletének helye a **lariumban**, a házikápolnában volt, ott volt a **manesek** halottkultuszának a helye is és ott ápolták a családi tűzhelyet. A **lareseknek**, **maneseknek** és a **penateseknek** rendszeresen áldoztak.

Az őskorban szent ligetekben, esetleg kövekből, gyepből összehordott **arákon**, áldozóasztalokon mutatták be az áldozatokat. Később, elsősorban a nagy, mindenütt tisztelt isteneknek, a **forumokon** építenek templomokat. A **forum** a római település központja, a **cardo** – az É-D tengely – és a **decumanus** – a K-Ny tengely – metszéspontjában volt, általában oszlopfolyosóval bekerített tér, amelyen középületek álltak, a **curia**, vagyis a tanács háza, a **basilica**, ami egyszerre ítélkező hely és vásárcsarnok, a carcer – fogház –, Rómában itt van a **comitium**, vagyis a népgyűlések helye és a **rostra**, a Kr. e. 338-ban elfogott hajók anyagából összerótt szószerék, a **regia**, a főpap székhelye, a győztes császárok ide állíttatnak diadalívüket, emlékoszlopokat, És itt állnak a **templomok**.

A görög mintákra épült római templom már nem összhatásával igyekszik szemlélőjére és a hívőre hatni, hanem a homlokzattal és a belső térrel. Magas, etruszk mintájú talapzaton áll, bejáratát csak előlről, a lépcsők felől lehet elérni. Itt van az oszlopos, erősen kihangsúlyozott előcsarnok. A cella téglalap alakú, keletelt, ajtajával szemben van az isten szobra. Kívülről a cellát oszlopfolyosó veszi körül. Legjobban a görög peripteroszhoz hasonlít. A két istennek szentelt kettős templomokban közös az alap, a homlokzat, egymás mellett külön cellákban és külön szobrok előtt tisztelik a két istent, mint a Vénusz- és Róma-templomnál.

A római körtemplomot általában legtöbbször korinthuszi oszlopok övezik. A Pantheon kivétel, az első római centrális építmény, ami egyedül maradt épen az ókori Róma épületei közül.

Kell beszélnünk más, többé-kevésbé vallásos jellegű római építményekről is. Ilyenek a **szabadtéri oltárok**, pl. AUGUSTUS császár I. század elei békeoltára, a **diadalívek**, amelyek a császárkultusz jellegzetes termékei, pl. TITUS diadalíve a római Forumon, a **diadaloszlopok**, amelyek mintaképe az ismert TRAIANUS oszlopa, rajta a császár szobrával, amit 663-ban levesznek, hogy helyébe 1587-ben SZENT PÉTER szobra kerüljön, a **győzelmi emlékművek** – a beléjük vagy melléjük épített oltárral –, mint az adamclisii emlékmű, stb.

Egyáltalán, Róma talán legnagyobb kulturális érdeme nyitottsága volt, az, hogy befogadta a meghódított népek műveltségéből az értékeket, ezeket sajátjává tudta tenni, szabványosította és elterjesztette mindenütt, ahol rómaiak éltek.

Az antik Róma első naptárát a mítosz szerint még Romulus alkotta meg. Az év 304 napos volt, márciussal kezdődött, az adatok szerint földműves naptár lehetett. Később a 12 holdhónapból álló holdévet és a holdhónapokat tartották, az év szeptember 1-én kezdődött, az egyes hónapok holdújuláskor. Ezeket nevezték **calendae**-nek, a holdtölte – 15-e – volt a hónap **idusa**, az első holdnegyed a **Nonae**, a hónap 5. vagy 7. napja. Kr. e. 153-tól január 1. **az évkezdet első napja**. Mivel a római év a Hold járásán alapult és ez négy évenként egy nap késést eredményezett a Nap járásához igazított évhez képest, JULIUS CAESAR SZOSZIGENÉSZ egyiptomi származású csillagászt bízta meg új, pontos naptárrendszer kidolgozásával. Az új naptár szerencsésen egyesítette az egyiptomi, 365 napos napévet azzal a hellenisztikus felismeréssel, hogy az év 365,25 napig tart. Az augustusi igazításokkal – a szökőnap beiktatásával és a szökőév intézményesítésével – használható naptárat sikerült létrehozni. Viszont, mert a – császár nevére – JULIANUS-naptárnak nevezett konstrukció az idők folyamán elavult, a felhalmozódó percekből 11 nap lett, az 1582-ben törvényerőre emelt – az elrendelő pápa nevére elnevezett – GERGELY-naptárban, amit ma is használunk, kiigazították az eltérést.

Az éveket, a köztársaság korától kezdve az illető év konzuljainak nevére tudjuk. Később, AUGUSTUS korától, Róma alapításának mitikus dátuma – MARCUS TERENTIUS VARRO (Kr. e. 116-28) nyomán ez Kr. e. 753-ban történt –, lett a római időszámítás kezdő éve, „*ab urbe condita ... anno*”, a város alapításától számított ... év. Ez TITUS LIVIUS munkájának címe

is, bár ő még a régi, az **annalesek** – évkönyvek – konzulságok szerinti beosztásával számolja az éveket.

A **romulusi**, majd a **Iulianus-naptár** alapján jelölték ki a Rómában járatos 132 – 45 rögzített, 87 mozgó – ünnep idejét. A naptárak nyilvántartói a papok voltak, akik úgy, mint a görög városállamokban, választott tisztviselők voltak. Eredetileg a **pater familias**, a család- atya volt a pap, ő mutatta be a **sacra privata pro gentibus** áldozatokat, a **lareseknek**, a **maneseknek** és **penateseknek** címzett áldozatot. A hivatalos közös ünnepeken – **sacra publica pro populo romano** – hivatásos papok végezték a szertartásokat. A főpapok kezdetben haton, majd tizenketten voltak, **sacerdotes** vagy **pontifices** nevet viseltek, felük **patricius**, felük **plebejus** származású volt, testületet alkottak és ők voltak az ország legfelső kultuszhatósága. Ők határozták meg az ünnep-naptárat, ők feleltek a vallási törvények és előírások betartásáért, ők voltak az istentiszteleti ceremóniák meghatározói és arra is ők ügyeltek, amit a többi papok csinálnak. Élükön a **pontifex maximus** állt, őt előbb maguk közül választották, később a szenátus nevezte ki élete tartalmára. Az uralkodó helyettese volt. Sokszor maguk az uralkodók viselték ezt a címet. Neki volt alárendelve a **rex sacrorum**, az áldozó király, aki mint pap, a hajdani uralkodó kultikus feladatait gyakorolta, a madárjósok, az **augurok** 15 tagú és a béljósok, a **haruspexek** 60 tagú papi testülete. Az előbbieket a madarak repüléséből és az állatok viselkedéséből, az utóbbiak – etruszk módra – az áldozati állatok belsősegeiből próbálták a jövőre következtetni.

A SYBILLA-könyveket a tizenötök áldozó bizottsága, a **XV. viri sacri faciundis** őrizte. JUPITER, MARS és QUIRINUS papjai voltak a **flamenek**. A három nagy flamen arisztokrata, patricius volt. A **flamen Dialis** JUPITER-pap volt, főtisztviselői rangban. Számos kötöttség szabályozta tevékenységét, például, ha felesége, a **flaminica** – JUNÓ papnője – elhalálozott, le kellett mondania. A **flamen Martialis** és a **flamen Quirinalis** a másik két isten kultuszának főpapja volt.

A **flamines minores** – tizenkét tagú testület – alsóbbrendű istenek szolgálatát látta el. Papi rendek voltak a **lupercusok** – a farkaspapok –, a **salii** – MARS 12, majd 24 papja – a **fratres aruales** – mezei testvérek –, termékenységvarázslók –, a **fetiales** – hadi heroldok, a nemzetközi jog 20 letéteményese – stb. Egy, két, négy, majd hat papnője volt VESTÁNAK. Ők előkelő családból származó, tíz évesen 30 évre a **virgo Vestalis maxima** vezetése alatt a VESTA-szüzek közé lépő lányok voltak, különleges előjogokkal.

A főpapok gyakorlatilag különleges funkciókkal felruházott világiak, sokszor politikusok, polgári hatalmasságok is. Ez jelzi, hogy a vallás gyakorlása egyben politikai tett Rómában. Nem arra gondolunk, hogy a hadüzeneteket papok végzik az erre szolgáló szertartásokkal, még arról se, hogy ostromkor a papok ünnepélyesen felszólítják az idegen isteneket, álljanak át hozzájuk, ahol több tiszteletet fognak kapni, mint eredeti hazájukban. Egyszerű üzenet ez, **do, ut des**. Felhívtuk erre a figyelmet a legelején... Gondolunk viszont arra, hogy minden fontosabb egyéni és állami cselekedet előtt Rómában gondosan megkérdik az illetékes papot, hogy szerencsés vagy szerencsétlen a kezdésre kijelölt nap, hogy a cselekedetek, pl. városalapítás előjeleit – megannyi más fontos cselekvés előjeleivel együtt – gondosan és sokáig vizsgálják, már csak a tévedések elkerülése végett is, hogy úgy ne járjanak, mint a neves hadvezér, aki csakis az előjelek figyelmen kívül hagyása miatt vesztette el döntő csatáját –, Róma kizárólag ezért került veszélybe mindig –, hiszen, ha az istenek figyelmeztetésére hallgatnak a politikusok, akkor győzelemről győzelemre haladnak.

A szerencsés napokon – **dies fasti** –, az istenek – gyakorlatban a **pontifexek**, a papok – engedélyezték világi tevékenységek végzését, a **dies comitiales**eken pedig mindenekelőtt a népgyűléseket tartották. A szerencsétlen napokon – **dies nefasti** – tilos volt bírósági tárgyalást, népgyűlést tartani, a 233 munkanapból pedig 43 napon tiltva volt a politikai élet. Ezeken a napokon viszont megengedték a törvénykezést.

Róma komolyan vette a Kr. e. I. században élt jogtudós és főpap, MUCIUS SCAEVOLA, nem a hős, csak késői utóda gondolatát, miszerint létezik a költők vallása – a mitológia –, amelyben az hisz, aki akar, van a filozófusok vallása – az istenekről szóló igaz tanítás, amelyet, jobb, ha a nép meg se ismer – és létezik a politikai, azaz állami vallás – aminek a lényege a szertartások rendszere, amelyeket be kell tartani, mert ezekkel szerzi meg az állam az istenek jóindulatát, bizonyítható az állam iránti hűség. Gyakorlatilag a vallás nem annyira hit, mint inkább állampolgári fegyelem dolga.

O tempora, o mores! kiálthatunk fel mi is CICERÓVAL, ennyire azért Rómában se csökkenhetett a vallásos érzelem. Hogy mekkorát tévedünk, az a későbbiekből kiviláglik, mi a papság rövid vizsgálata után tekintsük át bár a legfontosabb római ünnepeket.

MARS ünnepe, március 1. volt sokáig Rómában az év kezdete. Öt évenként körmenet járta körül MARS oltárát a MARS-mezőn, ennek célja a megtisztulás/megtisztítás volt, a körmenetet **lustrum**nak nevezték.

LIBER és LIBERA ünnepét, a **Liberaliat** március 17-én ünnepelték. A férfivé avatás ünnepe volt, ekkor kapták meg a szabad felnőtt ifjak az első férfitógát, a **toga liberat**.

Április 19. volt a **Cerealia**, CERES földistennő ünnepe, amit inkább a plebeiusok ünnepeltek. Az ünnep égő fáklyái az elkövetkező nyár rekkenő hőségét jelképezik.

Április 21-én a **Parilia**, amolyan templomszentelő pásztorünnep, a nyájak legelőre való kihajtásának ünnepe, a pásztorok megtisztulását a tűz átugrása biztosítja.

A májusi **Ambarvalia** a szántóföldek megszentelése, a **fratres arvales** a földeket megkerülő háromszori körmenete által. MARS tiszteletére nagyobb állatot, sertés, birkát, bikát is feláldoznak ezen a napon.

Június 9-én van a **Vestalia**, VESTA főként a pékektől és a molnároktól megtartott tűz-ünnepe.

A **Consualiat** augusztus 21-én tartották, a betakarított gabona ünnepe volt, december 15-én, az őszi vetés után folytatták. Ugyanakkor a Circus Maximusban ló-, számár- és öszvérvetést tartottak.

Augusztus 23. VULCANUS isten napja volt, ekkor halakat dobáltak a tűzbe áldozatként.

Minden hónap 13-án és 15-én, decemberben 23-án is JUPITERT ünnepelték a rómaiak, ezek a napok a **Feriae Iovi** ünnepei voltak.

December 17-én kezdődött a **Saturnalia**. Eredetileg a kisarjadt vetés ünnepe volt, később háromnapos, majd egy hétig tartó ünnepé, az év legnagyobb ünnepévé változott, amikor illet megajándékozni mindenkit. Az ünnepek alatt megszűnt minden rendi különbség, a rabszolgák is egy asztalhoz ülhettek gazdáikkal, SATURNUS templomában pedig szeretetvacsorát tartottak, általában államköltségen.

Február 13-21. között voltak a **Dies parentales** az elhalt szülők emlékünnepei. Az utolsó napját, a **Feraliat**, február 21-én ünnepelték.

A közvetlenül a **Feraliat** követő nap a **Cara cognatio** vagy **Caristia**, a rokonság ünnepe volt, amikor nagy lakomára gyűlt össze a tágabb család és az egymással haragban levő rokonoknak is ki kellett békülniük.

Február 15-én volt a **Lupercalia**. A FAUNUS tiszteletére tartott ünnepen a **lupercusok** áldozatot mutattak be az istennek a **Palatinus** lábánál, a „farkasbarlangban”, ahol a monda szerint ROMULUST és REMUST felnevelte a farkas, majd körmenetben körüljárták a dombot és a papok a kezükben tartott ágakkal, termékenységarázként megcsapkodták az útjukba kerülő nőket.

A **saeculum** ünnepeire az évszázadok kezdetén került sor, a **ludi saeculares**, a százados játékokkal összekötve. A rómaiak szerint egy világkorszak, világév 10, egyenként kb. 100 évig tartó **saeculum**ból áll, utána kezdődik a világbéke. Hatalmas ünnep és sportversenyek köszöntötték.

A különféle rendek, szövetségek, társadalmi szervezetek ünnepeiről – mert Róma ilyenekben is bővelkedett – itt nem szólunk, elég utalni a különféle misztikus vallásoknak hódoló társaságoknak a hivatalos ünnepnaptárokban meg nem található ünnepeire. Szükséges azonban beszélnünk a **családi élet kiemelkedő napjairól**, hiszen ezek a családi ünnepi – és kultikus – alkalmak, a korábbi társadalmak gyakorlatától eltérőleg, jelentős helyet kaptak a római társadalomban.

Már említettük a **Liberalis** március 17-i ünnepét. Egyfajta nagykorúsítás volt ez, a politikai döntések esetében mérvadó fiatal felnőtt férfiak befogadása a felnőtt társadalomba. Ezen kívül a szabad ember életében két jeles alkalom adódott, éspedig a házasságkötés és a halál.

A **jegyespár** mindenekeelőtt kinyilvánította összeházasodási szándékát és **eljegyezte egymást** pontosabban kezét nyújtottak egymásnak. **Aztán a házasság napján a menyasszony felajánlotta lányruháját a lareseknek vagy VENUSNAK.** A menyegző utáni napon a feleség első dolga volt áldozatot bemutatni férje házi isteneinek.

A törvényes házasság római módozatai a következők voltak:

– a **pontifex maximus**, de legalább a **flamen dialis** és tíz tanú előtt nyilvánosan kötött, a korai időkben felbonthatatlan, később, a császár-korban felbontható egyházi házasság, a **confarreatio**.

– a **coemptio** – azaz az olyan házasság, amikor a felek öt tanú előtt megkérdezték egymást, készek-e családapává és -anyává válni.

– az **usus** szerint a pár házaselekké lett, ha az asszony egy évig folyamatosan a férfi házában lakott. Amennyiben három egymás utáni éjszakán nem volt a közös lakásban, a házasság semmissé vált.

– a házasságot **sine in manum coventione** elismerték, ha a két fél és apáik elfogadták azt, viszont **a nő nem mater familias, csak uxor, feleség lesz** s a házasság akármikor, különösebb formaságok nélkül felbontható.

A másik fontos családi esemény valaki elhunyt volt. A halottat a nyújtópadon – gyakorlatilag az ágyban – ravatalozták fel, gyertyák és virágok között. Kezdetben a holtakat eltemették. Később – etruszk és görög hatásra – az égetés szokása terjedt el, az összegyűjtött hamvakat urnában fülkébe – **columbariumokba**, kis fali fülkébe, úgymond galambdúcokba – temették, sírmellékletekkel. Ezek a túlvilági életben való hitet bizonyítják.

A sírhelyeket és a temetőket a lakóházaktól távolabb, gyakran országút mellé telepítik. Napoca hajdani római sírjainak legszebbjei a MIKÓ-kertből, az egykori római város falain kívülről kerültek elő.

A legfontosabb kultikus cselekedet az **áldozat bemutatása**. Volt vértelen és véres áldozat. A **vértelen áldozat** gyümölcs, gabona, finomsütemény, tej, bor felajánlása az istennek. A **véres áldozat** háziállatok körbehajtása a településen, majd az oltár előtti levágásuk. Ezt a **victimarius** végzi el. Házasságkötéskor JUPITERNEK bárányt, MARSNAK a **suovetaurilia** alkalmából disznót, juhot és bikát kellett áldozni. Az áldozat lehetett fogadalmi – ilyen volt az első termés felajánlása Jupiternek, a **ver sacrum** –, a **lecisternium** alkalmával az isteneknek is terítettek, a **libatio** folyadék, tej, víz, bor, olaj kultikus felajánlása – kiöntése, kilocsantása – volt, a halottak szellemei és az istenek kielégítésére.

A kultikus cselekményt imák elmondása nyomatékosította, ennek szövege szabályozott, rögzített, felkeléskor, lefekvés előtt, étkezésekkor, fontos alkalmakkor kellett elmondani őket, az istenek megszólítása bennük **sancte, venerabilis, aeterna, bone, optime, magne, potens, omnipotens, pulcher**, vagyis *szent, tiszteletreméltó, örök, jó, legjobb, nagy, hatalmas, mindenható, dicső*.

A könyörgő- és hálaünnepek körmenetein a férfiak fejükön koszorúval, kezükben babérággal, a nők kibontott hajjal vettek részt, körbejárták Róma minden templomát és valamennyiben áldozatokat mutattak be az isteneknek. Később a konzulok vagy a szenátus írják elő, hogy melyik császár vagy hadvezér tiszteletére tartják a **szupplikációt**.

Év elején a konzulok nyilvánosan fogadalmat, **votat** tesznek az állam, később a császár jólétéért Hasonlóképpen, a hadvezérek háború kezdetekor felajánlják áldozatul a zsákmány egy részét, néha az egészet.

A lényegbe vágó tényeket esküvel erősítik meg. Az eskü szent, a hamis esküt halállal büntetik. A legnagyobb és legszentebb eskü a JUPITERRE való esküvés:

Ha igazat mondok, úgy segéljen az isten. Ha azonban nem tiszta hűséggel esküszöm, akkor DIESPITER a város és a vár minden kára nélkül – ahogy itt ezt a követ elhajítom –, vessen ki engem hazámból minden vagyonommal és jószágommal az emberi és isteni jog szerint!

Szintén különleges a sacramentum, a harci jelképre tett eskü. Mágikus-vallási értelme is volt, ez később – szentség értelemben – átment a kereszténységbe is.

Ha az istenek megharagudtak valamiért, előjellel tudatták neheztelésüket, ez volt a **prodigium**. Semlegesíteni lehetett a **remediummal** – a segédeszközzel –, annak mineműségét a SZÜBILLÁK jóskönyveiből lehetett kiolvasni, esetleg az **augurok** állapították meg madarak vagy madárcsapatok repülésének irányából, gyorsaságából, más körülményeiből, bizonyos állatok viselkedéséből, például a tyúkok evéséből.

A római birodalom maradványai ma is léteznek. Szerencsés országokban a régészeti ásatások felszínre hozzák – ha ez szükséges – a hajdani világbirodalom nagy eseményeinek és mindennapjainak a bizonyítékait, többek között a római birodalom vallási életének az emlékeit. Róma életét szinte a mai élethez hasonlóan ismerjük, ráadásul az eligazodást pontos és tárgyyszerű, kortárs leírások kísérik.

Legkorábbi a tudós ügyvéd és politikus, MARCUS TULLIUS, aki Kr. e. 106-43 között élt. Nagy műveltségű, felvilágosult filozófus, a **sztoicizmus** híve. Mint **augur** és mint gondolkodó elemzi a vallást, máig érvényes igazságokat mond ki.

TITUS LUCRETIUS CARUS, Kr. e. 99-55 – EPIKUROSZ filozófiájának, képviselője, s mint ily ilyen a hivatalos vallással és a nép hitével kapcsolatos gondolatokat fogalmaz meg *De rerum natura, A dolgok természetéről* című munkájában.

A Kr. e. 70-19 között élt költő, PUBLIUS VERGILIUS MARO munkáiban a hajdankor eszméit és az augustusi vallási restaurációt próbálja időben és térben összefértesíteni. *Bucolica – Pásztor-költemények* – és *Georgicon – A földművelés dicsérete* – című munkáival a kor sikeres költője lesz. Az *Aeneis* című hőskölteménye nemzeti eposzá vált, tulajdonképpen Róma alapításának mitikus története. 4. eclogájában bejelenti a vaskor végét, egy isteni gyermek születésével az új aranykor kezdetét. Ezért ő DANTE vezetője az *Isteni színjátékban*.

Már idéztük PUBLIUS OVIDIUS NASOT. A Kr. e. 43 – Kr. u. 17 között élt költőt máig ismeretlen okból, valószínű, hogy szabadosságáért Tomisba száműzték, ott is halt meg. *Metamorphoses – Átváltozások* – című mitológiai tárgyú munkájának 15 könyve a hellenisztikus mitológia nagy összefoglalása, a *Fasti – Ünnepi naptár* – a római naptár első hat hónapjához fűződő mondák költői elbeszélése, ebből idéztünk mi is.

TITUS LIVIUS – Kr. e. 59 – Kr. u. 17 – a történetíró *Ab urbe condita, A város alapításától* című 142 könyvében Róma történetét – közülük 35 maradt ránk – írja meg a trójai háborúval kezdve. A legtöbb monda ebben maradt fenn.

Végül, de nem utolsó sorban a Kr. – u. 46–126 között élt görög születésű történetíró, PLUTARCHOSZ *Párhuzamos életrajzok* című munkájában is számos történeti-mitikus hagyomány maradt fenn.

A római mítoszok zöme újramesélt görög mítosz. A rómaiak korán megismerkedtek ezzel a mitológiával, előbb az Appenini-félsziget görög gyarmatosítói révén, később a műveltebbnek tekintett görögség kultúrájának tanulmányozása útján. Kicsit hasonlítani is akartak rájuk. Kimondottan, ki nem mondva a legitimáció, a hajdani görög uralom – és ennek utóda, a makedón világbirodalom – törvényes utódlásának az igénylése is dolgozott azokban, akik görög, úgymond nevesebb ősapákat kerestek a világbíró Rómának, mint holmi kóborló Alba Longa-i pásztorok, kis, barbár törzsek felcseperedett főnököskéi és közrendűi. Így válik a római nép ősévé AINEÁSZ, APHRODITÉ fia, aki a trójaiakat gyűlölő istennő, JUNÓ akarata ellenére is nagyhatalmat alapoz meg. A közös égei hagyományból táplálkozik a városalapító ROMULUS és REMUS, a kitett héroszok mondája, ugyanerre alapoz a mitikus testvérpár, a testvérgyilkosság, a feleségrablás története. Utána a valós történelem mítoszokká nemesült epizódjai következnek. Hogy ERICH KÄSTNERT idézzük: *„Íme meg megnyílik a nép ajka, és láss csodát, kereken hatvannégy foga van. Hajdanában sárkányokat ölték, manapság szélhámosokat terítenek le. Csupán a mellékkörülmények változnak. A mítoszalkotás képessége túléli a technikát.”* A római történetek – például a mondai királyok korának eseményei – TITUS LIVIUSNÁL istenek és emberek közös cselekményeiként, monda köntösében jelentkeznek.

Emiatt itt nem is meséljük újra őket, kellemesebb a forrásokat, VERGILIUST, LIVIUST, OVIDIUST böngészni, valamennyi jó magyar kiadásban áll az olvasó rendelkezésére. Akinek meg nincs ideje erre, az vegye elő a római mítoszok *Római regék és mondák* címmel, BORONKAY IVÁN feldolgozásában, a már említett, kicsit túlhaladott szellemiségű, de szakszerű TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE előszavával a Kritérionnál 1988-ban megjelent könyvet – minden iskolai könyvtárban megtalálható –, biztos kalauza lesz az elemzett kor szellemiségének megismeréséhez.

A HELLENISZTIKUS VALLÁSOK

Annak idején, a Rómától el nem foglalt görög városállamokban megkülönböztették egymástól a mítoszt és a kultuszt, a történetet és a polisz létét biztosító politikai hitet, annak a fikcióját, hogy az istenek megoltalmazták a védelmük alatt levő településeket. Aztán jött a makedón valóság, a városállamok korábbi önállósága szertefoszlott, következett a NAGY SÁNDOR-utódok múltban gyökerező, mégis vadonatúj, mer központosított uralma és Róma. A Kr. e. IV-I. század között kialakuló központosított, birodalom-jellegű államok nem kedveztek a hagyományos „*ahogy esik, úgy puffan*” gondolkodásmódnak, s a gondolat szabadságának sem. Ehelyett meg kellett tanulni, jelent egy világbirodalom végvidéke, a központ kiszolgálója és kiszolgáltatója lenni. A szabadokat is fenyegető, mindennapos létbizonytalanság, a másodrangú polgárrá való lefokozottság, akit esetleg csak egy lépés választ el a rabszolgasorba süllyedéstől, a tehetetlenség érzését is keltette.

Nem utolsó sorban, a világbirodalomhoz tartozás tömegeket mozdított meg és minden egyed egy sajátos – most más előtt is kitáruló – világ volt. Hogy Daciába hispániai íjászok, Britanniába szíriai parittyások kerültek, ez azt is eredményezte, hogy a hispán **sagittarius** – Róma **interpretatio romana** néven ismert – többé-kevésbé szinkretizmusra való hajlandósága következtében magával vihette és gyakorolhatta a vidéken járatos trák lovas kultuszától erősen eltérő ÍZISZ-misztériumot, azt a saját hitet, amely őt és esetleg sok – középosztály és szegénység határán levő dáciai polgárt – vigasztalt.

Hogy még nyíltabbak legyünk: a római birodalomban sok meghódított nép régi istene elveszítette a tekintélyét. Az **interpretatio romana** közelítette egymáshoz a különböző népek azonos vonásokat hordozó isteneit, elveszítették sajátos, egyéni, etnikai jellegüket. Ez különben a társadalmi iránynak is megfelelt. Ahogy a császár egyetlen ura volt a hatalmas birodalomnak, úgy egyetlen isten is képes a világmindenség irányítására.

Eddig azonban el kellett jutni. Az ide vezető út egyik lépcsőfoka az volt, hogy Róma megengedte a görög kultúra közvetítésével érkező, tehát „*átgörögösített*” keleti és másféle, úgymond misztériumvallások terjedését és gyakorlását.

Tegyük itt egy kitérőt. Róma számára a görög kultúra és nyelv **a kultúra és a nyelv** volt. A hódításokra alapuló római katonaállamban görögnek lenni – akár rabszolgaként is – egyet jelentett a nem szeretett, de vágyott – művelt emberi státusszal, amelyet utánózni kellett és illett, akár formálisan is.

Ehhez járult az, hogy a római hódításokat megelőző – görög nyelvű – makedón világbirodalom és a **diadokhoszok** gyakorlatilag görög alapszókinszű **lingua francát** használó utódállamai szinte ugyanolyanok voltak mint a Római Birodalom.

Nem ütközött tehát nagyobb nehézségbe, emberileg nem jelentett törést a hellenisztikus utódállamok római megszállás alá kerülése. Gyakorlatilag minden maradt a régiben, legfeljebb a kormányzó szintjén eredményezett annyit, hogy a továbbiakban a római adminisztráció nevezte ki az újonnan meghódított tartomány első emberét, meg, hogy a korábbi zsoldoscsapatok helyét újjak, római parancsnokság alatt álló katonák vették át.

A hellenisztikum, mint már előbb jeleztük, a NAGY SÁNDORTÓL AUGUSTUS császár uralkodásáig terjedő időszak – Kr. e. 336 – Kr. u. 14 – közötti művelődési korszak neve, amelyet görög művelődési előképek átvétele jellemez. Egyiptomban PTOLEMAIOSZ és utódai, Európában ANTIPATROSZ, a Balkánon LÜSZIMAKHOSZ, Keleten SZELEUKOSZ, majd az általuk alapított uralkodóházak kerülnek hatalomra. Mivel alattuk is a létbizonytalanság a középrétegek fő élménye, elterjednek a halál utáni élet reményével kecsegtető misztériumvallások.

A misztériumvallások az ókori görögség, a hellenisztikum és a római kor a beavatottaknak szóló vallásai. A **müein** görög szó jelentése a szemet, száját becsukni, átvitt értelemben

valamit eltitkolni, amit csak a **müştészek**, beavatottak tudhatnak meg, akiket a **müsztagógoszok**, átvitt értelemben vezetők, beavatók már tanításban részesítettek.

Ilyen volt a régi görögöknél az eleuszi – DÉMÉTER ÉS PROSERPINA –, a szamotrakei – a KABIROSZT és fiát, a hajózást védő istenek fallikus kultusza –, a dionüszoszi – orgiasztikus jellegű – és az erre alapozó orphikus misztériumkultusz – a világ első könyvvallása. Nem tértünk rájuk bővebben ki, az eleuszi kultuszt értékeltük a görög vallásról szóló fejezetben, itt csak jelezzük létüket és azt, hogy a hellenisztikus időkben annyira elterjedtek, hogy Rómában Kr. e. 186-ban az állam veszélyeztetése címén a szenátus betiltja a dionüszoszi misztériumvallás gyakorlását és híveit üldözteti.

A misztériumvallások másik csoportja keletről terjedt át a hellenisztikus államokba, majd a római birodalomba, közülük elsősorban az egyiptomi ÍZISZ-OZIRISZ-SZERAPISZ kultuszát, a fríg KÜBELE és ATTISZ, a szír ADÓNISZ, a perzsa MITHRASZ kultuszait említjük. Az ÍZISZ-OZIRISZ-SZERAPISZ kultusz valamikor az I. század nyolcvanas éveiben terjed el Rómában, virágkorát kétszáz évvel később éli, birodalomszerte akkortájt épülnek templomai. KÜBELE és ATTISZ kultusza a Kr. e. III. század elején terjed el Rómában és a Kr. u. IV. századig él. Az orgiasztikus misztériumvallás CLAUDIUS császár korától kezdve az állami ünnepek közé emelkedik. Az ADÓNISZ-kultusz a Földközi-tenger mellékének termékenységkultuszaként terjed el. A MITHRASZ-hit férfi- és katonakultusz-voltáról a perzsa vallások tárgyalásánál beszéltünk röviden.

Valamennyi görög és keleti misztériumkultusz termékenységistenek meghalása és feltámadása körül forog, az emberi lét fizikai valósága és a halálon túli lét ígérete közötti különbséget mitikus eszközökkel, legendával, illetve a kultusszal kötik össze, általában az emberi létezés belső, személyes oldalára összpontosítanak. A beavatottat úgymond személyes kapcsolat köti az istenséghez, a kultikus folyamat során, mintegy lejátsszák a szentnek tartott eseményeket, ezáltal a beavatottak megváltódnak. *„Vigasztalódjatok ti, müştészek, ahogy megmenekült az isten úgy adódik számunkra is megmenekülés a szenvedésektől.”* És ez a misztériumvallások terjedésének titka ebben az időszakban: egyéni vigasztalást nyújtanak a megkeseredett, létükben fenyegetett polgároknak él.

A misztériumvallások szertartásai már nem az összlakosságéi, csak egy zárt közösségé, a beavatottaké, amelynek tagjai hisznek a misztériumban s a misztérium istenétől várják egyéni megváltásukat. A misztériumközösségek pedig a *„megalázottak és megszomorítottak”*, a reményeiket vesztő rétegek tagjaiból állnak, azokból, akinek egyetlen reménye a megváltó isten. Kirobbannak társadalmi megmozdulások is és ezek vezetői nagyon gyakran az úgymond igaz isten nevében cselekednek, magukat próféta-királyoknak, az istenek küldötteinek nevezve, a Kr. e. 135 évi első szicíliai rabszolgafelkelés egyik vezetője, a szír EUNUS magától az istenek anyjától kapta karizmatikus képességeit, amelyek alapján – ANTIOKHOSZ néven – a felkelés leveréséig uralkodik. A Kr. e. 134-130 közötti ARISZTONIKOSZ-féle felkelés vezérgondolata a hellenisztikus Napállam eszméje. A Kr. e. 104-101 közötti, SALVIUS és ATHÉNION vezette második szicíliai felkelés vezetői képzett **haruspexek**. A 73-71 közötti SPARTACUS-felkelés időleges sikerének egyik titka, hogy a vezér egy próféta kinyilatkoztatásaira hivatkozik. És bár a rabszorgalázadásokat Róma kegyetlenül megtorolja – a SPARTACUS-felkelés után 6000 felkelőt végeztek ki –, a hit bár egy túlvilági igazságosabb életben megmarad. Sőt. Fokozódik, amennyiben először rabszolgák, a provinciák egyszerre társadalmi és gyarmati jellegű alávetettségű szegény rétegei keresik és találják meg a beavatottaknak járó vigasztalást a misztériumvallások rejtelseiben, de hovatovább az iskolázott római középréteg is ezekben leli meg egyetlen vigasztalását.

Már a hellenisztikum kezdeteikor felfigyelhetünk egy új jelenségre, a sikeres nagy emberek mind jobban terjedő kultuszára. Ez is egyik jele az értékválságnak: az úgymond örök értékek helyét nagyon is földi hatalom, pénz stb. veszi át. Van ebben valami vallásos érték, kultikus jelleg, hiszen a sikeres embernek azért van sikere, mert manát hordoz. Ám ennek

csak nagyon távoli a jelentősége, a kiváló hadvezér az istenek kegyeltje, a jó politikusnak maga ZEUSZ illetve JUPITER súg, s mindenképpen közelebb áll, az istenekhez s ezért tiszteletreméltóbb, mint a közember, akinek sohasem sikerül kitörnie a karámból. Innen pedig már csak egy lépés a halott –, majd az élő hős misztifikálása. Egyiptom, ahol az uralkodó maga a földre szállt isten, de legalábbis annak fia, olyan közel van... Annak idején, a perzsa háborúk után a görög katonai vezetők nem örökíthetik meg a nevüket feliratokon. Mintegy 100 évvel később LÜSZANDROSZ, a peloponnészoszi győztes tiszteletére oltárokat és szobrokat emelnek, áldozatokat mutatnak be, ódákat és himnuszokat énekelnek tiszteletére. MAKEDÓNIAI FÜLÖP az olimpiai istenek szobrai után ugyanolyan, ugyanakkora saját szobrát viteti. PLATON, a filozófus az utókor szerint félisten. Ilyen emberfölötti tudós csak isteni vérből származhat. NAGY SÁNDOR, FÜLÖP fia már rá is játszik erre: ő a földre visszatért AKHILLEUSZ, HÉRAKLÉSZ, sőt DIONÜSZOSZ, maga ZEUSZ, egyenesen AMON-RA, mert a görögök és a makedónok számára viszont Egyiptom a kultúra földje. Kr. e. 324-ben, a 114-ik olimpiai játékokon ki is hirdetteti, hogy minden görög polisz köteles törvénybe foglalni isteni voltát. És Athén hiába húzza az orrát, pár évvel később jóval jelentéktlenebb hódító isteniségét kell elismernie.

Egy korabeli himnusz tartalmi kivonata megmagyarázza a jelenséget. Az emberek elfogadják az istenkirályt, a földi istent, mert közel van és jobban érezni a hatalmát mint az égi isteneknek. Az más kérdés, hogy az istenkirályok nagyon is földi emberek, esendők, s nem mindenki tartja igazán istencsászárhoz méltónak, hogy NAGY SÁNDOR szereti az italt, de nem ismeri élvezetében a mértéket. Ugyanakkor az istencsászár képzete lerombolta a régi istenekbe vetett hitet, csökkentette isten és ember között a távolságot, hivatalos tanítássá tette, hogy a új istenek és az ember közötti távolság járható.

Külön fejlődés eredménye, hogy a távoli és elvont, mindinkább gondolati istenek, s a testközeli istenkirály hivatalos kultusza mellett – akik az emberekkel legalábbis keveset vesződnek – egyre jobban elterjed az egyénnel is törődő istenek imádása, a saját, egyéni istenek keresése és megtalálása. Ezt jelzi a misztériumvallások hívőinek megsokasodása, az, hogy az egyenlő mértékkel mérő MOIRA, a kérlelhetetlen ANANKÉ után immár a szeszélyes TÜKHÉ sorsistennő határozza meg az emberek sorsát, s ezt ellensúlyozandó, egyre többen hisznek abban, hogy a jövő megtudható, vannak szerencsés és szerencsétlen napok, jó és rossz előjelek, minden nap és óra valamelyik csillag hatása alatt áll, így az az isten befolyásolja, aki a nap első óráját uralja, a végrehajtott cselekedet ennek az istennek a jellegét hordozza magán és ez a kiszámítható csillagmozgások révén előrelátható. A kétségtelenül dinamikusan fejlődő csillagászatnak törvénytelen testvére születik, az asztrológia.

A római császárok érzik a tömeg igényét és már IULIUS CAESAR, mint „a IULIA nemzetség isteni utóda, ARÉSZ és APHRODITÉ gyermeke” jelenik meg a sokaság előtt, utóda, a fogadott gyermek OCTAVIANUS mint „isten gyermek” kezdi, úgymond elviseli az istencsászárnak kijáró keleti imádatot, de már Kr. e. 27-ben AUGUSTUS – azaz *fenséges* –, külön papjai vannak kultuszának és 14 év múlva **geniusának** oltárt állítanak! CALIGULA istennek öltözik, NÉRÓ, „a világ ura”, COMMODUS és CALIGULA földi isteneknek kijáró pompával veszik körül sokszor egyáltalán nem isteni viselkedésű önmagukat és családtagjaikat. Mi több, ezt a tömeg is érzi. Amely elfordul a császárkultusz hamis isteneitől, annál több hitelt adva saját, túlvilági, misztérium-vallásokbeli isteneinek.

Ezekről teljes megváltásra, a mindennapi lét nehézségeitől való abszolút megszabadításra vár. Alapeszméjük, az, hogy amint a meghaló istenek, ugyanúgy a misztériumvallások beavatottjai is haláluk után dicsőségesen feltámadnak majd, hogy egy igazságosabb társadalomban az isten királyságában éljenek. Gyakorlatuk az, hogy a beavatandó vallási oktatást kapott, testileg és lelkileg megtisztult – többnapos böjt és a rituális tisztálkodás, a bűnöktől való feloldozás után –, az átöltözést, az isten szentélyébe való bevezetést, a misztériumvallás rítusainak végrehajtását követően részese lett a misztériumnak. A beavatandó tehát régi

személyében meghal, majd az isten képmásaként újjászületik. A körülmények, a szertartások misztikája, a fény- és hanghatások természetesen növelték a beavatottban a rendkívüliség érzését és ez hozzájárult a misztériumvallások népszerűségének növekedéséhez.

Természetesen egyetlen misztériumvallás se járt hívője valódi, földi felszabadulásával. Ugyanakkor a megváltottság tudata lelki könnyebbséget okozott, a **müsztesz** nem törődik többet földi sorsával, különbe nem avatott társánál, sőt gazdájánál, egyénileg üdvözült, megváltódott és olyan ismeretekre tett szert, ami hétköznapi ésszel felérhetetlen. Az út vagy a szertartások misztikája, vagy – Róma írástudó társadalom – a titkos könyvek, a HÁROMSZOROSAN NAGY HERMÉSZ címkéje alatt összegyűjtött titkos tanítások gyűjteményének és a legendás jövendőmondók jóslásai tartalmazó apokaliptikus irodalom tanulmányozása. A titkos könyvek – akár a misztika isteneinek tanai – keletiek. A mindennapi római műveltség elemei olyanok mint a római társadalom, racionálisak, áttekinthetők, a hétköznapi ember számára is felérhetők. **Do ut des.** A keleti gondolkodás azonban más. És a római gondolkodásban is van egy irracionális mozzanat, a jövő előreláthatóságának az eleme. Erre alapozódik a keleti iratokban foglalt, átláthatatlanul homályos megfogalmazású, de annál érdekesebb jövőkép, amely az egyiptomi és káldeai papok, az egyiptomi, babiloni, földközi-tengeri közös népi-vallásos hagyományokra, de a görög filozófiára is visszanyúlik.

Az elméleti írássok – legyenek bár hermetikusak vagy a tényleges megismerést szolgálók – ugyanazt tűzik ki célul: megértetni az emberrel, hogy ez a világ tökéletlen, az ember kettős, duális lény, akinek egyetlen esélye a menekvésre a megváltás. Ebben az értelemben az ember egyszerre anyagi és szellemi, az egykori, tökéletes embert az eredendő bűn lehúzta az anyagi szférájába, amely végleg magához akarja ragadni. Szerencsére az isten megkönyörül az emberekben, leküldi hozzájuk a megtestesült Igét egy megváltó képében, aki az emberektől is érthető szóval hirdeti igazságát. Az emberiség sorsa azon múlik, hogy megértik, megfogadják-e ezt. Ha igen, akkor ismét felemelkedhet a szellemi világba, ha nem, akkor az anyagi világ szolgája marad és halála után elenyészik.

Keveredik ebben a tanításban a perzsa zoroaszterizmus néhány eleme a görög filozófia néhány tanításával, s ha nagyon keresnénk, még felfedezhetnénk benne más gondolkodások hatását. Egészében azonban az emberi elidegenedés hatása érzik rajta, s az, hogy elveszett a hit a világ rendjének megváltoztathatóságában, az egyetlen, ami megmaradt az embernek az egyéni – pszichikai – felszabadulás. És ha kezdetben csak a társadalom legelesettebb rétegei, rabszolgák, szegény szabadok csatlakoznak a különböző misztériummozgalmakhoz, hovatovább először a különböző kisebbségek, utána meg a középrétegek is felkarolják ezeket a tanításokat.

Mi az, hogy kisebbségek, középrétegek a 2000 év előtti Rómában, mikor ezek a fogalmak mai társadalmakra jellemzők? Nos, akármennyire nem tudjuk elképzelni, a Római Birodalom korántsem volt egységes. Nem a vagyoni különbségekre gondolunk, bár természetes, hogy patríciusok és plebejusok, egy Maecenáshoz hasonló – mai fogalommal élve milliárdos – és egy római proletár között – ki hinné, hogy ez a lejáratott, a marxi-lenini ideológia által hiteltelenített fogalom az Örök Városban az Ókorban még a szabad lakosság legszegényebb rétegét jelölte? – életmódbeli és egyéb különbségek voltak. De kisebbséget alkottak a lakosság egészen belül például a nők, és a DIONÜSZOSZ-kultusz beavatottjai, az útjukba kerülő állatokat nyersen szétmarcangoló, az istennel így egyesülő hívők többségükben nők voltak. Sőt, a kultusz olyan, Rómára veszélyes tömegmozgalommá vált, hogy be kell tiltani. Különbségek vannak – a nekik járó jogok szerint – a római, itáliai és provinciákbeli polgárok között. Csak két – igaz, nem idekívánczó – példa: JÉZUS KRISZTUST, palesztinai és „nemzetiségi”, nem római lévén keresztre feszítik, tehát a fellázadt rabszolgának járó legsúlyosabb büntetéssel sújtják, bár szabad polgár, és elvileg a rómaiakkal egyenjogú. Viszont PÁL apostolt, aki római polgár, mikor a kereszténység terjesztéséért perbe fogják, a provinciák területén csak a római bűnösökkel szembeni szokásos büntetésekre ítélik – vesszőzésre, korbácsolásra – és

amikor halála előtt – mint római polgárt és státusfoglyot – előbb Rómába viszik, ott ítélik el és ott végzik ki, fejezik le a város területén, Rómától – akkor – alig három kilométerre, az Ostiába vezető út mentén. És ugyancsak PÁL lehet arra a példa, hogy a hivatalos római kultuszokkal szemben álló kereszténységnek, amely a NÉRÓ idejébeli Róma számára csak egy a misztériumvallások közül, akkor, 67 körül már korántsem csak rabszolgák, mindenféle szegény emberek a hívei, hanem olyan tanult, iskolázott, biztos és keresett mesterséggel bíró római jogú polgárok is, mint a sátorkészítő, korábban buzgó keresztényüldöző SAULUS. Végül, de nem utolsó sorban, említettük már, hogy a sokáig az elterjedtsége okán a kereszténységgel versenyző, s a versenyben alulmaradó MITHRÁSZ-hitnek jóformán az egész birodalom területén voltak templomai és a katonák – egy, férfiakból álló, középrétegnek számító társadalmi csoport – vallása volt.

Az anakronisztikus fogalmak közül még egy idekíváncozik, a globalizáció. Róma világbirodalom, csupán fővárosának lakossága AUGUSTUS császár idejében már 1,5 millió (!). Városai, főként a keletiek, milliós nagyvárosok, amelyek a Földközi-tenger medencéje peremvidékének mindenféle kultúrához tartozó népét egyesítik. Érthető, hogy ennyi különböző embert nem lehet kormányozni erőszakos módszerekkel – bár a római katonaság korántsem az ASTERIX-történetek bárgyú, bugyuta, félnederes, a fegyvert csak dísznek viselő tömege –, s a tömeg békés kezelhetőségét szolgálja az „**interpretatio romana**”. A római nagyvárosokban lakó nép között van kiszolgált légión, az Appenini félszigetről és van – ugyancsak volt katonaként – germán, gall, trák, hispán, brit, pannón, illír és ki tudja, milyen, egykor kontinenslakó volt „*barbár*”, van görög, hiszen az egykori anyavárosok és gyarmatok lakossága annyira meghatározó, hogy a birodalom nagyobb felében görög az átlagember kommunikációjának a nyelve, 70 után, főleg az afrikai és közel-keleti nagyvárosokban hétköznapi lesz a széttelepített zsidóság arám beszéde, kis-ázsiai, egyiptomi, iráni, mezopotámiai hagyományok keverednek ezek hagyományaival. Főként a nyugati vallásos képzetek elkeletiesedését, a keletiek elnyugatiasodását figyelhetjük meg. Régen is volt ilyen, a görög gyarmatokon a helyi istenek kultusza beolvadt a görög istenek tiszteletébe, majd a görög istenek római köntöst – és nevet – öltöttek magukra, vallásoknak ezt az összeolvadását nevezzük **szinkretizmusnak**. A folyamat egybecseng a hellenizmus idején kialakuló egyistenhívő irányzattal és kialakul az a típusmítosz, amely egyesíti a legkülönbözőbb népek korábban egymástól csak jelentéktelen vonásokban eltérő istenalakjait: az isten születését csodajelek jelzik, születése természetfeletti, kisgyerek korában halálos veszedelem fenyegeti, de csodálatos módon megmenekül, isteni képességeit mindenki előtt többször bizonyítja, elrendelésétől nem tántorítják el különböző kísértések, erőszakos, kegyetlen halált hal, de halálából megjelenik hívei előtt, közölve feltámadását és mennybemenetelét.

Az istenek tulajdonságai – a mítoszvallásokban elmosódván a különbségek istenek és emberek között –, ráragadnak a hőszokra, sőt az érdemeik, erényeik, hatalmuk, szerencsájuk alapján hőszokként tisztelt emberekre is. Részben az ő életrajzuk is mitizálódik, ezzel is megkönnyítve a császárkultusz mesterséges, állami elterjesztését.

Róma könnyen befogadja az érdekeinek megfelelő eszmei irányzatokat. Így tett az ATTISZ és KÜBELÉ misztériumvallással – a Magna Mater kultuszt a második pún háború idején, a keleti istenek kegyeit kereső római társadalom fogadta be, gondosan vigyázva viszont arra, hogy megmaradjon a vallás idegen jellege, például római polgár nem lehetett a kultusz tagja vagy papja. A DIONÜSZOSZ-misztérium római betiltását már említettük. A kultusz veszélyeztette a római államrendet, tehát betiltották. A TÜKHÉ-honosítást, FORTUNA égisze alatt hallgatólagosan támogatták, mert a hőskultusz kedvezett a kialakuló-félben levő császárkultusznak. Hérosszá földi ember, mint az istenek, de legalább FORTUNA különös kegyeinek birtokosa lesz, a császárt azért kíséri a szerencse, mert az istenek kegyeltje, sőt rokona, mint az AENEÁSZ családjából származó – ősanjának VÉNUST tartó – IULIUS CAESAR. Aki istenképének kialakításában maga is tevékenyen közreműködött. CAESARRAL jelent meg Rómában

a hellenisztikus, tulajdonképpen keleti előképekre visszatekintő istenkirályság. Temetése misztérium-jellegű, feltámadásának közeli ígérete bizonyítja ezt, s a megjelenő üstökös „bizonyítja”, mint OVIDIUSNÁL olvashatjuk. AUGUSTUS, mint a köztársaság megdöntője születését már előre megjósolják, ezért még csecsemő korában meg akarják ölni a többi, vele egy évben született gyermekkel együtt, de szerencsés véletlen miatt életben marad, csodagyerek és csoda-császár, aki feltámad és testi létében száll az egekbe.

Ugyanakkor a Birodalom – lásd ASIMOV bevallottan a római állam történetéből ihletődött Alapítvány folyam-scifijét – nagyon szigorú a fennálló rendet fenyegető, megváltást ígérő mozgalmakkal és misztériumvallásokkal, hiába viselik vezetőik vagy tagjaik a különleges manával rendelkező személyek úgymond isteni jelét. Az ilyen mozgalmak elfojtása, az efféle vallások betiltása azt jelenti, hogy a birodalmat vaskézzel összetartó császárok igenis számolnak ezekkel a centripetális erővel, különösen azzal, hogy ezek az egyéni megváltást ígérő kultuszok bizonyos kritikus tömeget meghaladva belülről zúzhatják szét a birodalmat, mint a néptömegek mozgatói. A létbizonytalanságot, a fokozódó elszegényedést, az egzisztenciális fenyegetettséget, a rabszolga-sorba süllyedés veszélyét ugyanis egyre többen érzik és azok is ismerik, akik Róma potenciális vezetői. Az előjeleket görcsösen figyelő római világot természetesen ellepik a jósök, próféták, az előjelek magyarázóik, akik különböző keleti vallások misztikus fedezékéből Róma közelgő bukását, a Kelet – és vallásaik – felemelkedését hirdetik. Jóslataik mikor teljesülnek, mikor nem, de hitelük minden – a nagy számok törvénye alapján – bekövetkező vagy így is értelmezhető jóslattal nő. AUGUSTUS hiába égett el több, mint kétezer jóskönyvet és misztériumvallásokat értelmező propagandairatot, a végső megváltást egyre többen várják. És nem mint népmozgalmak – a rabszolgázadások, etnikai háborúk sorra elbuknak, Róma hadserege erős –, nem mint istenektől segített emberek, hanem, mint isten csodás gyermeke, az emberek beavatkozása nélkül. Ezzel a hellenisztikus megváltásképzet új formát ölt: az egyéni megváltás és a társadalmi mozgalmak révén való megváltások hiábavalósága után az isteni gyermek eljövetele útján ígéri az egész emberiség megváltását, társadalmi megrázkódtatások és emberáldozatok nélkül.

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

A megvastagított betűkkel írt címek az alapmunkákat jelzik.

***: **Szent Biblia**, Bibliatársulat, h.n., é.n.

***: **Bibliai nevek és fogalmak**, Budapest, Primo kiadó, 1988

***: **Mitológiai ábécé**, Gondolat, Budapest, 1970

BELLINGER, Gerhardt J.: Nagy valláskalauz, Budapest, Akadémiai Kiadó, 19934

BODOR András és CSETRI Elek (szerk.): Történelmi kronológia, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976

CLARK, Grahame: A világ őstörténete, Budapest, Gondolat, 1975

ELIADE, Mircea: Histoire des croyances et des idées religieuses, I-IV, Paris, 1976-85

GECSE Gusztáv: Vallástörténet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980

GECSE Gusztáv: Vallástörténeti, kislexikon², Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973

GECSE Gusztáv: Bibliai történetek, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981

HAHN István: Istenek és népek, Minerva, Budapest, 1968

HAHN István: Naptári rendszerek és időszámítás, Budapest, Gondolat, 1983

JACOBI, Bernhard: Templomok és paloták, Budapest, Gondolat, 1966

KERNBACH, Victor: Dicționar de mitologie generală², Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989

NYÍRI Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése³, Szent István Társulat, Budapest, 1991

SUPKA Géza: Kalandozás a kalendáriumban, Helikon, Budapest, é.n.

SZABÓ György: Mediterrán mítoszok és mondák, Kriterion, Könyvkiadó, Bukarest 1973

TRENCSENI-WALDAPFEL Imre: Mitológia⁶, Budapest, Gondolat, 1969

IV. A KERESZTÉNYSÉG

ELŐZMÉNYEK

Mielőtt a keresztény vallás történetének kérdéseit kezdenénk vizsgálni, térjünk vissza néhány bekezdés erejéig ahhoz, amit a császárkori Róma – és az ez időben Palesztinában, Róma a zsidók között járatos – vallási nézetekről mondtunk.

Lévén Róma a nagyobb, a birodalom, kezdjük talán ezzel. Mint írtuk, annak idején, a Rómától el nem foglalt görög városállamokban megkülönböztették egymástól a mítoszt és a kultuszt, a történetet és a polisz létét biztosító politikai hitet, annak a fikcióját, hogy az istenek megoltalmazták a védelmük alatt levő településeket. Aztán jött a makedón valóság, a városállamok korábbi önállósága szertefoszlott, következett a NAGY SÁNDOR-utódok múltban gyökerező, mégis vadonatúj, mert központosított uralma és Róma. A Kr. e. IV-I. század között kialakuló központosított, birodalom-jellegű államok nem kedveztek a hagyományos „*ahogy esik, úgy puffan*” gondolkodásmódnak, s a gondolat szabadságának sem. Ehelyett meg kellett tanulni, mit jelent egy világbirodalom végvidékén élni, a központ kiszolgálója és kiszolgáltatottja lenni. A szabadokat is fenyegető, mindennapos létbizonytalanság, a másodrangú polgárrá váló lefokozottság, akit esetleg csak egy lépés választ el a rabszolga-sorba süllyedéstől, a tehetetlenség érzését is keltette.

Nem utolsó sorban, a világbirodalomhoz tartozás tömegeket mozdított meg és minden egyed egy sajátos – most más előtt is kitaruló – világ volt. Hogy Daciába hispániai íjászok, Britanniába szíriai parittyások kerültek, ez azt is eredményezte, hogy a hispán **sagittárius** – Róma **interpretatio romana** néven ismert – többé-kevésbé szinkretizmusra való hajlandósága következtében magával vihette és gyakorolhatta a vidéken járatos trák lovas kultuszától erősen eltérő ÍZISZ-misztériumot, azt a saját hitet, amely őt és esetleg sok – középosztály és szegénység határán levő dáciai polgárt – vigasztalt.

Hogy még nyíltabbak legyünk: a római birodalomban sok meghódított nép régi istene elveszítette a tekintélyét. Az **interpretatio romana** közelítette egymáshoz a különböző népek azonos vonásokat hordozó isteneit, elveszítették sajátos, egyéni, etnikai jellegüket. Ez különben a társadalmi iránynak is megfelelt. Ahogy a császár egyetlen ura a hatalmas birodalomnak, úgy egyetlen isten is képes a világmindenség irányítására.

Eddig azonban el kellett jutni. Az ide vezető út egyik lépcsőfoka az volt, hogy Róma megengedte a görög kultúra közvetítésével érkező, tehát „*átgörögösített*” keleti és másrészt, úgymond misztériumvallások terjedését és gyakorlását.

Róma számára a görög kultúra és nyelv a **kultúra** és a **nyelv** volt. A hódításokra alapuló római katonaiállamban *görögnek lenni – akár rabszolgaként is – egyet jelentett a nem szeretett, de vágyott – művelt emberi státusszal*, amelyet utánozni kellett és illett, akár formálisan is.

Ehhez járult az, hogy a római hódításokat megelőző – görög nyelvű – makedón világbirodalom és a **diadokhoszok** gyakorlatilag görög alapszókincsű **lingua francát** használó utódállamai jóformán mind beépültek a Római Birodalomba.

Emberileg tehát nem jelentett törést, nem ütközött nagyobb nehézségbe a hellenisztikus utódállamok római megszállás alá kerülése. Gyakorlatilag minden maradt a régiben, legfeljebb a továbbiakban a római adminisztráció nevezte ki az újonnan meghódított tartomány első emberét, meg, a korábbi makedón zsoldoscsapatok helyét új, római parancsnokság alatt álló katonák vették át.

A hellenisztikum, a NAGY SÁNDORTÓL AUGUSTUS császár uralkodásáig terjedő időszak – Kr. e. 336 – Kr. u. 14 – közötti művelődési korszak neve, amelyet görög művelődési előképek átvétele jellemez. Egyiptomban PTOLEMAIOSZ és utódai, Európában ANTIPATROSZ, a Balkánon LÜSZIMAKHOSZ, Keleten SZELEUKOSZ, majd az általuk alapított uralkodóházak

kerülnek hatalomra. Mivel alattuk is a létbizonytalanság a középrétegek fő élménye, elterjednek a halál utáni élet reményével kecsegtető misztériumvallások.

A misztériumvallások az ókori görögség, a hellenisztikum és a római kor a beavatottaknak szóló vallásai. A **müein** görög szó jelentése a szemet, száját becsukni, átvitt értelemben valamit eltitkolni, amit csak a **müszteszek**, beavatottak tudhatnak meg, akiket a **müsztagógoszok**, átvitt értelemben vezetők, beavatók már tanításban részesítettek.

Ilyen volt a régi görögöknél az **eleuszi** – DÉMÉTER ÉS PROSERPINA –, a **szamotrakei** – a KABIROSZT és fiát, a **hajózást védő istenek fallikus kultusza** –, a **dionüszoszi** – orgiasztikus jellegű – és az erre alapozó **orphikus misztériumkultusz** – a világ első könyvvallása. Nem tértünk rájuk bővebben ki, az eleuszi kultuszt értékeltük a görög vallásról szóló fejezetben, itt csak jelezzük létüket és azt, hogy a hellenisztikus időkben annyira elterjedtek, hogy Rómában Kr. e. 186-ban az állam veszélyeztetése címén a szenátus betiltja a dionüszoszi misztériumvallás gyakorlását és híveit üldözteti.

A misztériumvallások másik csoportja keletről terjedt át a hellenisztikus államokba, majd a római birodalomba, közülük elsősorban az egyiptomi **ÍZISZ-OZIRISZ-SZERAPISZ kultuszát**, a fríg **KÜBELE** és **ATTISZ**, a szír **ADÓNISZ**, a perzsa **MITHRASZ kultuszait említjük**. Az ÍZISZ-OZIRISZ-SZERAPISZ kultusz valamikor az I. század nyolcvanas éveiben terjed el Rómában, virágkorát kétszáz évvel később éli, birodalom szerte akkortájt épülnek templomai. KÜBELE és ATTISZ kultusza a Kr. e. III. század elején terjed el Rómában és a Kr. u. IV. századig él. Az orgiasztikus misztériumvallás CLAUDIUS császár korától kezdve az állami ünnepek közé emelkedik. Az ADÓNISZ-kultusz a Földközi-tenger mellékének termékenységkultuszaként terjed el. A MITHRASZ-hit férfi- és katonakultusz-voltáról a perzsa vallások tárgyalásánál beszéltünk röviden.

Valamennyi görög és keleti misztériumkultusz termékenységistenek meghalása és feltámadása körül forog, az emberi lét fizikai valósága és a halálon túli lét ígérete közötti különbséget mitikus eszközökkel, legendával, illetve a kultusszal kötik össze, általában az emberi létezés belső, személyes oldalára összpontosítanak. A beavatottat úgymond személyes kapcsolat köti az istenséghez, a kultikus folyamat során, mintegy lejátszák a szentnek tartott eseményeket, ezáltal a beavatottak megváltódnak. „Vigasztalódjatok ti, müszteszek, ahogy megmenekült az isten úgy adódik számunkra is megmenekülés a szenvedésektől”. És ez a misztériumvallások terjedésének titka ebben az időszakban: egyéni vigasztalást nyújtanak a megkeseredett, létükben fenyegetett polgároknak.

A misztériumvallások szertartásai már nem az összlakosság vallásai, csak egy zárt közösségé, a beavatottaké, amelynek tagjai hisznek a misztériumban s a misztérium istenétől várják egyéni megváltásukat. A misztériumközösségek pedig a „*megalázottak és megszomorítottak*”, a reményeiket veszítő rétegek tagjaiból állnak, azokból, akinek egyetlen reménye a megváltó isten. Kirobbannak társadalmi megmozdulások is és ezek vezetői nagyon gyakran az úgymond igaz isten nevében cselekednek, magukat próféta-királyoknak, az istenek küldötteinek nevezve, a Kr. e. 135 évi első szicíliai rabszolgafelkelés egyik vezetője, a szír EUNUS magától az istenek anyjától kapta karizmatikus képességeit, amelyek alapján – ANTIOKHOSZ néven – a felkelés leveréséig uralkodik. A Kr. e. 134-130 közötti ARISZTONIKOSZ-féle felkelés vezérgondolata a hellenisztikus Napállam eszméje. A Kr. e. 104-101 közötti, SALVIUS és ATHÉNION vezette második szicíliai felkelés vezetői képzett **haruspexek**. A 73-71 közötti SPARTACUS-felkelés időleges sikerének egyik titka, hogy a vezér egy prófétanő kinyilatkozásaira hivatkozik. És bár a rabszorgalázadásokat Róma kegyetlenül megtorolja – a SPARTACUS-felkelés után 6000 felkelőt végeztek ki –, a hit bár egy túlvilági igazságosabb életben megmarad. Sőt. Fokozódik, amennyiben először a rabszolgák, a provinciák egyszerre társadalmi és gyarmati jellegű alávetettségű szegény rétegei keresik és találják mag a beavatottaknak járó vigasztalást a misztériumvallások rejtelmeiben, de hovatovább az iskolázott római középréteg is ezekben leli meg egyetlen vigasztalását.

Már a hellenisztikum kezdeteikor felfigyelhetünk egy új jelenségre, a sikeres nagy emberek mind jobban terjedő kultuszára. Ez is egyik jele az értékválságnak: az úgymond örök értékek helyét nagyon is földi hatalom, pénz stb. veszi át. Van ebben valami vallásos érték, kultikus jelleg, hiszen a sikeres embernek azért van sikere, mert manát hordoz. Ám ennek csak nagyon távoli a jelentősége, a kiváló hadvezér az istenek kegyeltje, a jó politikusnak maga ZEUSZ illetve JUPITER súg, s mindenképpen közelebb áll, az istenekhez s ezért tiszteletreméltóbb, mint a közember, akinek sohasem sikerül kitörnie a karámból. Innen pedig már csak egy lépés a halott –, majd az élő – hőrosz misztifikálása. Egyiptom, ahol az uralkodó maga a földre szállt isten, de legalábbis annak fia, olyan közel van... Annak idején, a perzsa háborúk után a görög katonai vezetők nem örökíthetik meg a nevüket feliratokon. Mintegy 100 évvel később LÜSZANDROSZ, a peloponnészoszi győztes tiszteletére oltárokat és szobrokat emelnek, áldozatokat mutatnak be, ódákat és himnuszokat énekelnek tiszteletére, MAKEDÓNIAI FÜLÖP az olimpiai istenek szobrai után ugyanolyan méretű és anyagú, ugyanakkora saját szobrát viteti. PLATON, a filozófus az utókor szerint félisten, ilyen emberfölötti tudós csak isteni vérből származhat. FÜLÖP fia, NAGY SÁNDOR, már rá is játszik erre: ő a földre visszatért AKHILLEUSZ, HÉRAKLÉSZ, sőt DIONÜSZOSZ, maga ZEUSZ, egyenesen AMON-RA, mert a görögök és a makedónok számára viszont Egyiptom a kultúra földje. Kr. e. 324-ben, a 114-ik olimpiai játékokon ki is hirdetteti, hogy minden görög polisz köteles törvénybe foglalni isteni voltát. És Athén hiába húzza az orrát, pár évvel később jóval jelentéktlenebb hódító isteniségét kell elismernie...

Egy korabeli himnusz tartalmi kivonata megmagyarázza a jelenséget. Az emberek elfogadják az istenkirályt, a földi istent, mert közel van és jobban érezni a hatalmát mint az égi isteneknek. Az más kérdés, hogy az istenkirályok nagyon is földi emberek, esendők, s nem mindenki tartja igazán istencsászárhoz méltónak, hogy NAGY SÁNDOR szereti az italt, de nem ismeri élvezetében a mértéket. Ugyanakkor az istencsászár képzele lerombolta a régi istenekbe vetett hitet, csökkentette isten és ember között a távolságot, hivatalos tanítássá tette, hogy a új istenek és az ember közötti távolság járható.

Külön fejlődés eredménye, hogy a távoli és elvont, mindinkább gondolati istenek, s a testközeli istenkirály hivatalos kultusza mellett – akik az emberekkel legalábbis keveset vesződnek – egyre jobban elterjed az egyénnel is törődő istenek imádása, a saját, egyéni istenek keresése és megtalálása. Ezt jelzi a misztériumvallások hívőinek megsokasodása, az, hogy az egyenlő mértékkel mérő MOIRA, a kérlelhetetlen ANANKÉ után immár a szeszélyes TÜKHÉ sorsistennő határozza meg az emberek sorsát, s ezt ellensúlyozandó, egyre többen hisznek abban, hogy a jövő megtudható, vannak szerencsés és szerencsétlen napok, jó és rossz előjelek, minden nap és óra valamelyik csillag hatása alatt áll, így az az isten befolyásolja, aki a nap első óráját uralja, a végrehajtott cselekedet ennek az istennek a jellegét hordozza magán és ez a kiszámítható csillagmozgások révén előrelátható. A kétségtelenül dinamikusan fejlődő csillagászatnak törvénytelen testvére születik, az asztrológia.

A római császárok érzik a tömeg igényét és már IULIUS CAESAR, mint „a IULIA nemzetség isteni utóda, ARÉSZ és APHRODITÉ gyermeke” jelenik meg a sokaság előtt, utóda, a fogadott fiú, OCTAVIANUS mint „isten gyermek” kezdi, úgymond elviseli az istencsászárnak kijáró keleti imádatot, de már Kr. e. 27-ben AUGUSTUSNAK – azaz *fenségesnek* –, neveztetni magát, saját papjai vannak kultuszának és 14 év múlva **geniusának** oltárt állítanak! CALIGULA istennek öltözik, NÉRÓ, „a világ ura”, COMMODUS és CALIGULA földi isteneknek kijáró pompával veszik körül sokszor egyáltalán nem isteni viselkedésű önmagukat és családtagjaikat. Mi több, ezt a tömeg is érzi. Amely elfordul a császárkultusz hamis isteneitől, annál több hitelt adva saját, túlvilági, misztérium-vallásokbeli isteneinek.

Ezektől teljes megváltásra, a mindennapi lét nehézségeitől való abszolút megszabadításra vár. Alapeszménk, az, hogy amint a meghaló istenek, ugyanúgy a misztériumvallások beavatottjai is haláluk után dicsőségesen feltámadnak majd, hogy egy igazságosabb társa-

dalomban az isten királyságában éljenek. Gyakorlatuk az, hogy a beavatandó vallási oktatást kapott, testileg és lelkileg megtisztult – többnapos böjt és a rituális tisztálkodás, a bűnöktől való feloldozás után –, az átöltözést, az isten szentélyébe való bevezetést, a misztériumvallás rítusainak végrehajtását követően részese lett a misztériumnak. A beavatandó tehát régi személyében meghal, majd az isten képmásaként újjászületik. A körülmények, a szertartások misztikája, a fény- és hanghatások természetesen növelték a beavatottban a rendkívüliség érzését és ez hozzájárult a misztériumvallások népszerűségének növekedéséhez.

Természetesen egyetlen misztériumvallás se járt hívője valódi, földi felszabadulásával. Ugyanakkor a megváltottság tudata lelki könnyebbséget okoz, a **müisztész** nem törődik többet földi sorsával, különbe nem avatott társánál, sőt gazdájánál, egyénileg üdvözl, megváltódik és olyan ismeretekre tesz szert, ami hétköznapi ésszel felérhetetlen. Az út vagy a szertartások misztikája, vagy – Róma írástudó társadalom – a titkos könyvek, a Háromszorosan NAGY HERMÉSZ címkéje alatt összegyűjtött titkos tanítások gyűjteményének és a legendás jövendőmondók jóslásai tartalmazó apokaliptikus irodalom tanulmányozása. A titkos könyvek – akár a misztika isteneinek tanai – keletiek. A mindennapi római műveltség elemei olyanok mint a római társadalom, racionálisak, áttekinthetők, a hétköznapi ember számára is felérhetők. **Do ut des.** A keleti gondolkodás azonban más. És a római gondolkodásban is van egy irracionális mozzanat, a jövő előreláthatóságának az eleme. Erre alapozódik a keleti iratokban foglalt, átláthatatlanul homályos megfogalmazású, de annál érdekesebb jövőkép, amely az egyiptomi és káldeai papok, az egyiptomi, babiloni, Földközi-tengeri közös népi-vallásos hagyományokra, de a görög filozófiára is visszanyúlik.

Az elméleti írások – legyenek bár hermetikusak vagy a tényleges megismerést szolgálók – ugyanazt tűzik ki célul: megértetni az emberrel, hogy ez a világ tökéletlen, az ember kettős, duális lény, akinek egyetlen esélye a menekvésre a megváltás. Ebben az értelemben az ember egyszerre anyagi és szellemi, az egykori, tökéletes embert az eredendő bűn lehúzta az anyagi szférájába, amely végleg magához akarja ragadni. Szerencsére az isten megkönyörül az emberekre, leküldi hozzájuk a megtestesült Igét egy megváltó képében, aki az emberektől is érthető szóval hirdeti igazságát. Az emberiség sorsa azon múlik, hogy megértik, megfogadják-e ezt. Ha igen, akkor ismét felemelkedhet a szellemi világba, ha nem, akkor az anyagi világ szolgája marad és halála után elenyészik.

Keveredik ebben a tanításban a perzsa zoroaszterizmus néhány eleme a görög filozófia néhány tanításával, s ha nagyon keresnénk, még felfedezhetnénk benne más gondolkodások hatását. Egészében azonban az emberi elidegenedés érzik rajta, s az, hogy elveszett a hit a világ rendjének megváltoztathatóságában, az egyetlen, ami megmaradt az embernek az egyéni – pszichikai – felszabadulás. És ha kezdetben csak a társadalom legelesettebb rétegei, rabszolgák, szegény szabadok csatlakoznak a különböző misztériummozgalmakhoz, hovatovább először a különböző kisebbségek, utána meg a középrétegek is felkarolják ezeket a tanításokat.

Mi az, hogy kisebbségek, középrétegek a 2000 év előtti Rómában, mikor ezek a fogalmak mai társadalmakra jellemzők? Nos, akármennyire nem tudjuk elképzelni, a Római Birodalom korántsem volt egységes. Nem a vagyoni különbségekre gondolunk, bár természetes, hogy patríciusok és plebejusok, egy Maecenáshoz hasonló – mai fogalommal élve milliárdos – és egy római proletár között – ki hinné, hogy ez a lejáratott, a marxi-lenini ideológia által hiteltelenített fogalom az Örök Városban az Ókorban még a szabad lakosság legszegényebb rétegét jelölte? – életmódbeli és egyéb különbségek voltak. De kisebbséget alkottak a lakosság egészen belül például a nők, és a DIONÜSZOSZ-kultusz beavatottjai, az útjukba kerülő állatokat nyersen szétmarcangoló, az istennel így egyesülő hívők többségükben nők voltak. Különbségek vannak – a nekik járó jogok szerint – a római, itáliai és provinciákbeli polgárok között. Csak két példa: JÉZUS KRISZTUST, palesztinai és „nemzetiségi”, nem római lévén, keresztre feszítik, tehát a fellázadt rabszolgának járó legsúlyosabb büntetéssel

sújtják, bár szabad polgár, és elvileg a rómaiakkal egyenjogú. Viszont PÁL apostolt, aki római polgár, mikor a kereszténység terjesztéséért perbe fogják, a provinciák területén csak a római bűnösökkel szembeni szokásos büntetésekre ítélik – vesszőzésre, korbácsolásra – és halála előtt – mint római polgárt és államfogyot – előbb Rómába viszik, ott ítélik el és ott végzik ki, fejezik le a város területén, Rómától – akkor – alig három kilométerre, az Ostiába vezető út mentén. És ugyancsak PÁL lehet arra a példa, hogy a hivatalos római kultuszokkal szemben álló kereszténységnek, amely a NÉRO idejébeli Róma számára csak egy a misztériumvallások közül, akkor, 67 körül már korántsem csak rabszolgák, mindenféle szegény emberek a hívei, hanem olyan tanult, iskolázott, biztos és keresett mesterséggel bíró római jogú polgárok is, mint a sátorkészítő, korábban buzgó keresztényüldöző SAULUS. Végül, de nem utolsó sorban, említettük már, hogy a sokáig az elterjedtsége okán a kereszténységgel versenyző, s a versenyben alulmaradó MITHRÁSZ-hitnek jóformán az egész birodalom területén voltak templomai és a katonák – egy férfiakból álló, középrétegnek számító társadalmi csoport – vallása volt.

Az anakronisztikus fogalmak közül még egy idekíváncozik, a globalizáció. Róma világbirodalom, csupán fővárosának lakossága AUGUSTUS császár idejében már 1,5 millió (!). Városai, főként a keletiek, milliós nagyvárosok, amelyek a Földközi-tenger medencéje peremvidékének mindenféle kultúrához tartozó népét egyesítik. Érthető, hogy ennyi különböző embert nem lehet kormányozni csak erőszakos módszerekkel – bár a római katonaság korántsem az ASTERIX-történetek bárgyú, bugyuta, a fegyvert csak dísznek viselő tömege –, s a tömeg békés kezelhetőségét szolgálja az „**interpretatio romana**”. A római nagyvárosokban lakó nép között van kiszolgált légiós, az Appenini-félszigetről és van – ugyancsak volt katonaként – germán, gall, trák, hispán, brit, pannón, illír és ki tudja, milyen, egykor kontinenslakó, hajdani „*barbár*”, van görög, hiszen az egykori anyavárosok és gyarmatok lakossága annyira meghatározó, hogy a birodalom nagyobb felében görög az átlagember kommunikációjának a nyelve, 70 után, főleg az afrikai és közel-keleti nagyvárosokban hétköznapi lesz a széttelepített zsidóság arámi beszéde, kis-ázsiai, egyiptomi, iráni, mezopotámiai hagyományok keverednek ezek hagyományaival. Főként a nyugati vallásos képzetek elkeletiesedését, a keletiek elnyugatiasodását figyelhetjük meg. Régen is volt ilyen, a görög gyarmatokon a helyi istenek kultusza beolvadt a görög istenek tiszteletébe, majd a görög istenek római köntöst – és nevet – öltöttek magukra, vallásoknak ezt az összeolvadását nevezzük **szinkretizmusnak**. A folyamat egybecseng a hellenizmus idején kialakuló egyistenhívő irányzattal és kialakul az a típusmítosz, amely egyesíti a legkülönbözőbb népek korábban egymástól csak jelentéktelen vonásokban eltérő istenalakjait: az isten születését csodajelek jelzik, születése természetfeletti, kisgyerek korában halálos veszedelem fenyegeti, de csodálatos módon megmenekül, isteni képességeit mindenki előtt többször bizonyítja, elrendelésétől nem tántorítják el különböző kísértések, erőszakos, kegyetlen halált hal, de feltámad és megjelenik hívei előtt, közölve feltámadását és mennybemenetelét.

Az istenek tulajdonságai – a mítoszvallásokban elmosódván a különbségek istenek és emberek között –, ráragadnak a hőroszokra, sőt az érdemeik, erényeik, hatalmuk, szerencsájuk alapján hőroszokként tisztelt emberekre is. Részben az ő életrajzuk is mitizálódik, ezzel is megkönnyítve a császárkultusz mesterséges, állami elterjesztését.

Róma könnyen befogadja az érdekeinek megfelelő eszmei irányzatokat. Így tett az ATTISZ és KÜBELÉ misztériumvallással – például a **Magna Mater** kultuszt a második pún háború idején, a keleti istenek kegyeit kereső római társadalom fogadta be, gondosan vigyázva viszont arra, hogy megmaradjon a vallás idegen jellege. Például római polgár nem lehetett a kultusz tagja vagy papja. A DIONÜSZOSZ-misztérium római betiltását már említettük. A kultusz veszélyeztette a római államrendet, tehát betiltották. A TÜKHÉ-honosítást, FORTUNA égisze alatt hallgatólagosan támogatták, mert a hőskultusz kedvezett a kialakuló-félben levő császárkultusznak. Hérosszá földi ember, mint az istenek, de legalább FORTUNA különös

kegyeinek birtokosa lesz, a császárt azért kíséri a szerencse, mert az istenek kegyeltje, sőt rokona, mint az AENEÁSZ családjából származó – ősanjának VÉNUSZ tartó – IULIUS CAESAR. Aki istenképének kialakításában maga is tevékenyen közreműködött. CAESARRAL jelent meg Rómában a hellenisztikus, tulajdonképpen keleti előképekre visszatekintő istenkirályság. Caesar temetése misztérium-jellegű, feltámadásának közeli ígérete bizonyítja ezt, s a megjelenő üstökös „bizonyítja”, mint OVIDIUSNÁL olvashatjuk. AUGUSTUS, mint a köztársaság megdöntője születését már előre megjósolják, ezért még csecsemő korában meg akarják ölni a többi, vele egy évben született gyermekkel együtt, de szerencsés véletlen miatt életben marad, csodagyerek és csoda-császár, aki feltámad és testi létében száll az egekbe.

Ugyanakkor a Birodalom – lásd ASIMOV bevallottan a római állam történetéből ihletődött Alapítvány folyam-scifijét – nagyon szigorú a fennálló rendet fenyegető, megváltást ígérő mozgalmakkal és misztériumvallásokkal, hiába viselik vezetőik vagy tagjaik a különleges manával rendelkező személyek úgymond isteni jelét. Az ilyen mozgalmak elfojtása, az efféle vallások betiltása azt jelenti, hogy a birodalmat vaskézrel összetartó császárok igen is számolnak ezekkel a centripetális erőkkal, különösen azzal, hogy ezek az egyéni megváltást ígérő kultuszok bizonyos kritikus tömeget meghaladva belülről zúzhatják szét a birodalmat, mint a néptömegek mozgatói. A létbizonytalanságot, a fokozódó elszegényedést, az egzisztenciális fenyegetettséget, a rabszolga-sorba süllyedés veszélyét ugyanis egyre többen érzik és azok is ismerik, akik Róma potenciális vezetői. Az előjeleket görcsösen figyelő római világot természetesen ellepik a jósok, próféták, az előjelek magyarázói, akik különböző keleti vallások misztikus fedezékéből Róma közelgő bukását, a Kelet – és vallásaik – felemelkedését hirdetik. Jóslataik mikor teljesülnek, mikor nem, de hitelük minden – a nagy számok törvénye alapján – bekövetkező vagy így is értelmezhető jóslattal nő. AUGUSTUS hiába égettet el több, mint kétezer jóskönyvet és misztériumvallásokat értelmező propagandairatot, a végső megváltást egyre többen várják. És nem mint népmozgalmak – a rabszolgázadások, etnikai háborúk sorra elbuknak, Róma hadserege erős –, nem mint istenektől segített emberek, hanem, mint isten csodás gyermeke, az emberek beavatkozása nélkül. Ezzel a hellenisztikus megváltásképzet új formát ölt: az egyéni megváltás és a társadalmi mozgalmak révén való megváltások hiábavalósága után az isteni gyermek eljövetele útján ígéri az egész emberiség megváltását, társadalmi megrázkódtatások és emberáldozatok nélkül.

A zsidó vallás – Róma szempontjából – egy távoli, hivatalosan még teljesen meg nem hódított vidék kicsiny, jelentéktelen, elhanyagolható vallása. Még mikor Júda Babilon hatalma alá kerül és népességét deportálják, új prófétai hullám támad EZÉKIEL (Kr. e. 550 k.) és a „MÁSODIK ÉZSAIÁS” (Kr. e. 540 k.) személyében. Júda bukását – mint a JAHVETÓL kapott erkölcsi törvények megszegéséért járó büntetést –, még JEREMIÁS megfogalmazza (pl. Jer24, 9-11.). EZÉKIEL, mint a papi ideológia képviselője a kultusz erősítésében látja, a zsidóság kiválasztottságát hangsúlyozza. A „MÁSODIK ÉZSAIÁS” – lásd Ézs40-55 – már az egyistenhit következetes hirdetője, nála JAHVE egyetlen isten, népe pedig a kiválasztott nép, amely csak a beléje vetett hit következetes megtartása miatt maradhatott fenn az idegen környezetben.

A jahvizmus eszmerendszere a babiloni fogságból való visszatérés után letisztul, tudatosabb lesz, ennek következtében mélyül el – nagyjából a Kr. e. V. században – a JAHVERA vonatkozó tanítások, hagyományok írásban való rögzítése. Ez főként NEHÉMIÁS helytartó és ESDRÁS érdeme. A két korábbi írást – a jahvista, illetve elohista hagyományt – még Kr. e. 721, Izrael elfoglalása előtt egybedolgozták. A **Deuteronómium** hagyományként Kr. e. VII. századi, majd a JOSIÁS elrendelte vallási reform szellemében még a babiloni fogság idejében a másik két forrással együtt korszerűsítik. A fogság idejének papi hagyománya meghatározza az egybeszerkesztés mikéntjét, ezeket a forrásokat kiegészítve jön létre a **Tóra** (A *Tanítás Könyve~Pentateuch*), a világ teremtésétől Kánaán elfoglalásáig terjedő idők krónikája, benne számos, a IX-VII. századok számos törvényével, a mózesi mondákkal, bizonyos kánaáni hagyományok maradványaival. Ugyanakkor összegyűjtik és írásban rögzítik a történeti

könyveket, természetesen, már a következetes egyistenhit illetőleg a papi hagyomány alapján. Ugyancsak ez idő tájt gyűjtik össze – természetesen a kor lehetőségeinek megfelelően, megbízhatatlanul, ellenőrizhetetlenül – a prófétai szövegeket. Ezzel tulajdonképpen szinte be is fejeződik a zsidó vallás kialakulása. A későbbi időkben a papság egyfelől az írott törvényeket szeretné még jobban megszilárdítani, újabb törvényekkel körülbástyázni – ez lesz a rabbinizmus –, másrészt a próféták tanításai alapján bizonyos misztikus vallásosságra törekszik – amely számos más hatást magába olvasztva – forrása lesz a kereszténységnek.

A zsidóság saját negyedben, az etnarcha vezetése alatt él, vallási élete a zsinagóga fennhatósága alá tartozik. A zsinagógák között az apostolok révén – gr. *apostolos*, a.m. *küldönc*, küldött – tartanak kapcsolatot. A vallási alapon való elkülönülés, az egyistenhit, az összetartás tekintély, ugyanakkor ellenszenv forrása. A zsidók térítenek is a „*pogányok*” között. A Róma-ellenesség közöttük és a *‘zsidó szokás szerint élők’*, a *‘prozeliták’* között is él, időnként vehemens pogromokat váltva ki.

Az isteni gyermek, a megváltó eljövetelét birodalom szerte várják. A misztériumvallások által keltett közhangulat az egyéni megváltás képzeletbeli lehetőségét a tömegek megváltásának valós lehetőségével cserélte fel. A tömegeken ne csak a rabszolgákat értsük. Ide tartoznak azok az itáliai szabad parasztok, akiket a nagybirtokos foszt meg a földjeiktől, s akik városra húzódva, a történelem elsői igazi proletárai – városi, szabad szegényei – lesznek. Mellettük a tömeghez tartozik a Rómától meghódított provinciák minden lakója, aki nem **civis romanus** és nem a **ius italicus** haszonélvezője. De bizonytalanul érzi magát a császárkor elejének zavaros esztendőiben a római vagyonos polgár is, hiszen nem tudja, ki és mikor irigyl meg a pénzét és jelenti fel a hatalomnál. A birodalmat elárasztja a misztikus ponyva, a jóslatok, előjelek tömkelege, s a reményeit vesztett tömeg vevő a zavaros gondolatokra. Ne feledjük, hogy a Krisztus születése előtti fél évszázad véres polgárháborúk egymásutánja és amikor nem zajlik belháború, akkor Róma hódító hadjáratokat visel, amelyek ugyancsak létbizonytalanságot eredményeznek. Joggal írhatja Vergilius: *„Eljött már az idő, mit a jósnő szent szava hirdet / újraszülve az évszázad nagy rendje felépül, [...] Már megtérhet a Szűz, meg az ősi szaturnuszi korszak,/már új sarjat küld le a földre az ég a magasból [...] Hív méltó hivatal, vállald, az idő neked érik/isteni szent gyermek, nagy magzata nagy Jupiternek!”* (Aranykor, ford. TRENCSENYI-WALDAFEL Imre). Az más lapra tartozik, hogy a tömegek egy Róma-ellenes isteni megváltót várnak, a költő pedig versét az egyik konzul gyermekének születése alkalmából írja. A csodavárás azonban a levegőben lóg. Nem holmi véres forradalomé, az egymást követő nagy eseményekbe befáradt világbirodalom népe egy megváltótól – isteni gyermektől – várja a csodát, lehetőleg áldozatok, harc és vér nélkül.

A Földközi-tenger másik partján ezalatt fontos események zajlanak. A zsidó államban valójában uralkodó papság a következetes egyistenhit hirdetője, az isteni kinyilatkoztatáson alapuló feltétlen (vallásos) törvénytisztelet, az „*egyedül igaz*” tanításon alapuló „*Isten kiválasztott népe*” – hit és az elzárkózás a más hitűektől megannyi támasz az uralkodó ideológiának. Megmutatkoznak azonban a monoteizmus hajszalrepedései is. Ilyen például az anyagtalan és tökéletes isten és az anyagi, tökéletlen világ közötti kapcsolat. Az emberi vonások eltávolításához **hüposztázisokra** – átmeneti közvetítőkre – van szükség. A legmagasabb rendű ezek közül „*Isten ígéje*”, az isteni akaratot pedig a jó és rossz szellemek, az angyalok és démonok valósítják meg. Közülük a démonok a Gonosz megszemélyesítői, élükön a **Sátánnal**, az Ösgonosszal, aki eredetileg „*őfelsége ellenzéke*”, aztán a perzsa **Áhura Mainiú** megfelelője lesz, hogy **Jahvé** maradjon minden jó forrása és a **Sátán** feleljen minden rosszért a világon. Ez a dualista világkép kiterjesztése a zsidó vallásra. Csakhogy a dualizmussal óhatatlanul együtt jár a megváltáshit, hiszen a **Sátán** – pillanatnyi – uralmának véget kell vetni, esetünkben **Jahvénak** győzedelmeskednie kell.

A megváltáshit a zsidóknál kétféleképpen jelentkezik. Egyfelől mint a **Tórában** foglalt hagyományok továbbvitele, a Megváltó-hit és a kozmikus végítélet gondolata. A Messiástól –

aki **Dávid** családjából fog származni – a zsidó nép sorsának jobbulását, a hajdani dávidi birodalom feltámasztását remélik. Eljövetelét maga Illés próféta fogja bejelenteni, sőt, két Megváltó lesz, egy, aki magára veszi a nép bűneit, szenved és meghal miattuk, valamint egy másik, a diadalmas Megváltó, a bűneitől megszabadult nép győzelemre vezetője, népének királya. Van olyan felfogás is, amely szerint egyetlen, meghaló, majd feltámad, a Gonosz erőin győzedelmeskedő megváltó lesz, aki megjelenik majd teljes fenségében, ítélkezve „*elevenek és holtak*” felett, a halottak feltámadnak, az igazak üdvözülnek, a gonoszok elkárhoznak és eljön a világ új rendje, új Ég és új Föld keletkezik majd.

A másik felfogás hívei szerint maga az Isten ítélkezik végítéletkor, a Megváltó mintegy előkészíti ezt. Találkozik a természetéből következő Megváltó-hit és a megismerés határán túli kép a végítéletről, hat egymásra, a csodavártás hangulatában egyenesen tömegméreteket ölt, sőt, a „*végső dolgok tanaként*” egy régi-új tudomány az eszkatológia alakjában mint divatos „tudomány” jelentkezik.

Kérdéses csupán a végítélet időpontja. A próféták csak általában nyilatkoznak: „*Mert a seregek * Urának napja eljő minden kevély és magas ellen, és minden felemelkedett ellen, és az megaláztatik*” (Ézs 2, 12), „...*Mire való néktek az Úrnak napja? Sötétség az \dagger és nem világosság*” (Ám5,18), „*Efrájim pusztává lesz a büntetés napján [...]*” (Hós 5,9) Igaz, hogy Dániel könyvében van egy határidő „*hetven * hét szabatott a te népedre és szent városodra [...] elhozassék az örök igazság, és bepecsételtessék a látomás és a próféták, és felkenessék a szentek szentje*” (Dán 9.24). Ám ez a jóslat csak részben válik be, a Kr. e. 198-ban a PTOLEMAIOSZOK kárára terjeszkedő SZELEUKIDÁK zsarnoki – és vallásüldöző – uralma megbukik a hasmoneusok vezette szabadságharc során, de az új teokratikus uralom se jobb a réginél és a meghasonlott tömeg a szektákba menekül. Ezek tulajdonképpen vallási köntösbe öltöztetett politikai irányzatok.

A **farizeusokat** – a gör. **fariszaioi**, elkülönített szóból – a felfogás kialakulásától világibbáknak fogadják el. Ők az Ókor „*szabad demokratái*”. Társadalmilag eredetileg a világi írástudók, az „*értelmiség*”, később a középréteg képviselői. A mózesi előírások mellett kötelezően megtartották az írástudók előírásait is, betű szerint ragaszkodva mindkettőhöz. Ugyanakkor a templomi papi kultusznál fontosabbnak tartották a zsinagógai istentiszteletet és az írásmagyarázatot. Politikailag szemben álltak a hasmoneusokkal, megváltó-várásuk és idegengyűlöletük népszerűvé tette őket országszerte.

A **saducceusok** a királyi és papi hatalom mellé álló arisztokraták. Csak a mózesi, tehát írott vallási törvényeket fogadják el, a templomi, papi áldozatbemutatás *konzervatív* hívei. Mivel a mindenkori hatalom, így a hasmoneus királyok mellett állnak, általános ellenszenv övezi őket.

A földművelő **tömeg** zöme közömbös, de inkább a **farizeusok** gyakorlatát osztja.

A **szamaritánusok** ez idő tájt már nem kizárólag Samaria etnikailag kevert lakói, akiket a Babilonból visszatért zsidóság marginalizál, hanem szekta (lásd Jn 8,48), amely csak Mózes öt könyvét és Józsué könyvét ismeri el szent könyvnek.

A legjelentősebb szekta ebben az időben az **esszénusoké**. A szekta tanainak megértéséhez azonban mélyebben bele kell merülni az ország történetébe. Hogy a dolgokat rövidre fogjuk: a hasmoneusok uralmát tulajdonképpen POMPEIUS dönti meg, Kr. e. 63-ban, amikor is elfoglalja a fővárost, több ezer embert megölet, az országot adófizetésre kötelezi, Szíria provinciához csatolja és uralkodójává II. HÜRKANOSZT teszi. CAESAR saját győzelme után leváltja HÜRKANOSZT – akit csak főpapként ismer el – helyébe az edomita ANTIPATERT nevezi ki. Erre rádupláz ANTONIUS, aki a zsidók uralkodójának ANTIPATER fiát, HERÓDEST nevezi ki, aki nemcsak, hogy Róma-barát meg zsarnok, de lábbal tiporja a zsidó vallási hagyományokat. Az edomiták azok, akik a történelem folyamán mindig harcoltak a zsidó állammal, és a hagyományok szerint Ézsau leszármazottai, csak a makkabeus királyok korában – tehát nemrég – hódoltak meg. Az új uralkodót nem is tartják igazi zsidónak – fiát sem –, érthető, hogy

országszerte teljes a Megváltó-várás, amelytől a római és a heródesi uralomtól való szabadulást remélik.

Ám HERÓDES meghal, anélkül, hogy az ország megszabadulna a római uralom alól, sőt Kr. e. 4-ben Róma ellenes és uralkodóellenes felkelés tör ki. HERÓDES egyik, a király helyébe lépett fiának, ARKHELAOSZNAK az egész hadseregére szüksége van a lázadás leveréséhez. Sőt a felkelés alig hónapokkal később megismétlődik, Kr. u. 6-ban pedig GALILEAI JÚDÁS megalakítja a nyíltan, fegyverrel Róma ellen forduló **zelóta**-mozgalmat, amelynek legradikálisabbjai, a **siccariusok** sorozatos merényleteket követnek el a rómaiak ellen. Mikor GESSIUS FLORUS lesz Kr. u. 64-ben Palesztina helytartója, kegyetlensége és zsarnoksága ellen 66-ban felkelés tör ki Jeruzsálemben, amely az egész országra áttérjed. A részletek JOSEPHUS FLAVIUSTÓL ismertek, Róma most már komoly hadsereget küld a fellázadt tartományba, a VESPASIANUS, majd TITUS vezette had bekeríti, elfoglalja és felégeti Jeruzsálemet – benne az újjáépült templomot, a zsidóság jelképét – a zelóták egy csoportja Masszada erődjében Kr. u. 73-ig tartja magát, a megmaradt zsidókat pedig az egész birodalomban szétszórják, létrejön a diaszpóra.

Ezek után térjünk vissza az **esszénusokhoz**. Ez a szekta – az arámi *‘tisza’*, *‘jámbor’* szóból – tulajdonképpen a Makkabeus-felkelés idején megjelenő **chászidok** mozgalmából körülbelül Kr. e. 150 körül fejlődik ki, neve ugyancsak *‘jámbor’* jelent, és askézitikus, szerzetesrend-szerű közösség, amely a maga módján fejt ki egyfajta ellenállást a kor **„globalizációja”**, a hellenizmus terjedésével szemben. Ez nem zárja ki együttműködésüket – és eszmei hasonlóságukat – a **therapeuták**, gör. *gyógyítók* egyiptomi vallásos mozgalmával.

A szekta működéséről 1947-ben szerzett a világ közelebbről tudomást, mikor egy beduin pásztorgyerek, állatait legeltetve megtalálta **Khirbet Qumránban**, alig két kilométerre a Holt tenger partjától és csak mintegy tíz kilométerre Jerikótól a szekta központját. Pontosabban, először csak néhány barlangot – később összesen tizenegyet. Bennük cserépkorsókban papirusz-, állatbőr- és réztekercesek voltak. Később egy település romjait is megtalálták, a tekercsek pedig bibliai és nem bibliai kéziratoknak bizonyultak, egyesek közülük mintegy 800-1000 évvel tolták ki a legrégebbi héber nyelvű bibliai írások korát. Ugyanakkor sok mindenre fény derült a kéziratok keletkezése korából.

A **közösséget** egy, a szekta irataiban Igaz Tanítónak nevezett **névtelen pap alapította**, aki szembe állott a templom papságával, mindenekelőtt a **„gonosz főpappal”**, aki kivégeztette. Az ő visszatértésére-feltámadására vártak a hívők.

A **közösség központja**, **„főkolostora”** Khirbet Qumranban volt. A hívők a barlangokban és sátrakban laktak és a teljes jogú tagság előtt két évig próbaidőn voltak. Felavatáskor vagyonukat átadták – az esszénusok vagyonközösségben éltek –, elhagyták családjukat – szigorú cölibátust tartottak.

A **napi közösségi élet** két szertartást foglalt magába, a megmártózó fürdést, amely egyben a bűnök bocsánatát is lehetővé tette és a közös étkezést, amelyet kultikus ruhában, szigorúan szabályozott ülésrendben fogyasztottak el és amely kenyérből és gyümölcsleiből – borból? – állott.

A **Vallási alaptételeik** szerint a szekta tagjai a Fény fiai, mindenki más a Sötétségé. Az egyetlen Isten két szellemet teremtett, a Jót és a Rosszat, a Fényt és a Sötétséget. Ezek küzdenek az emberért, aki lemondással, a Rossz tagadásával segítheti a Jó győzelmét. A helyes utat választó Igazak, a szekta tagjai lemondó életükkel és a Rossz, meg hívei elleni gyűlöletükkel, harcukkal válthatják meg önmagukat és minden, s helyes úton járó embert, amely megváltás már nem messze van. A Megváltó még az iratokat összeállító nemzedék életében eljön.

Az esszénusok következetesen szemben álltak a Templommal és annak papságával, elutasítottak mindenféle áldozatot, saját naptáruk volt, minden eszközzel, ezzel is tiltakoztak a fennálló rend ellen.

A közösség központja Kr. e. 31-ben egy földrengésben elpusztult, de egy nemzedékkel később a vallási közösség már megint működik, ha nem is a korábbi, szigorú elvek szerint. Családot alapíthattak, feladták a vagyonszösséget, a zsidó háborúban a zelóták hatottak rájuk. Tény, hogy az esszénusok a júdeai korai kereszténység egyik előfutárának tekinthetők.

Annál is inkább, mert a Megváltót megkeresztelő KERESZTELŐ SZENT JÁNOS, aki „...*prédikál vala Júdea pusztájában* „ (Mt 3,1) – Khirbet Qumran vidékén? – „...*az Istennek elkövetkezendő haragjáról*...” prédikál a megkeresztelkedőknek, valószínű esszénus, vagy hozzájuk közelálló volt, erre utal, hogy „*Ennek a Jánosnak a ruhája pedig teveszőrből vala * és bőrvöl vala a dereka körül, elesége pedig sáska és erdei méz*” (Mt 3,4). A bűnbánati keresztelés, a Megváltó eljövetelének hirdetése mind egy-egy lehetséges kapcsolat az esszénusok és a korai keresztények között.

Egyáltalán, kik voltak ezek a korai keresztények? Két felfogás van: az egyiknek a hívei a palesztinai zsidó messianisztikus szekták tagjai között keresik őket – miközben egyikkel sem azonosíthatók és leszármazásukat ezekből elképzelni lehet, de kimutatni nem. A másik felfogás hívei szerint a diaszpóra zsidóságában, valahol – a kimutatható kis-ázsiai hatások alapján ebben a térségben – jött volna létre az új mozgalom.

Nem tudunk és nem szándékozunk igazságot tenni a két felfogás hívei között, de az bizonyos, hogy az új mozgalom zsidó alapon jött létre, erre utalnak a Csel. 11,1-3, Mt 15, 22-24, a Jn. Jel. 7,1-8;1,13;15,5; a Lk 6,12 stb. Ugyanakkor a legelső gyülekezet Jeruzsálemben jött létre, ottani szegényekből, amint azt az Evangéliumok tanúsítják, a Gal 2,1 és a Róm 1,26 mondja. Erre utal az 1Kor. 1,24 is.

Tény, hogy még a perzsa uralomtól kezdve az egész Közel-keleten jelentős zsidó tömegek éltek. Csak Alexandriában mintegy 300 000 görög mellett legalább 200 000 zsidó volt. Közösségeik vallási alapon jöttek létre és leginkább a görög misztériumgyülekezetekhez hasonlítottak, amelyekkel jó kapcsolataik voltak, sőt, szinkretisztikus gyülekezetek – az **isten-félőké** – is létrejöttek. Egyáltalán, a hellenisztikus zsidóság legnagyobb gondolkodója, ALEXANDRIAI PHILÓN (mintegy Kr. e. 20 – Kr. u. 40) eljut az egyistenhit, PLATÓN, a Sztoa és a misztériumvallások tételeinek egyeztetéséhez... A hellenisztikum zsidó vallásában két, pontosan körülhatárolható tendencia van, az, amelyet a **farizeusok** képviselnek és amely a rabbinisztikus vonal öse, amelynek képviselői a Róma engedélyével működő, ún. **jamniai teológiai iskola** elveit és gyakorlatát képviselik, meghatározzák az Ótestamentum végleges, kodifikált szövegét, meghatározzák értelmezésének mikéntjét, s ezek leírását, hogy aztán a III. század végére létre jöjjön a **Misna** – Ismétlés –, a törvények gyűjteménye, majd ennek értelmezése és az értelmezések értelmezései – a **Gemára**, értelmezés – és az VI. században a kettő egysége – a **Talmud-Tanulmány** – mégpedig rövidebb és hosszabb, jeruzsálemi és babiloni változatban. A rabbinizmus ennek pontos betartására kötelezi a zsidó hívőt, megkötvé, ugyanakkor megtartva közösségeiket az idők folyamán.

Az esszénusok és a diaszpóra-zsidóság hite viszont a kereszténység megváltáshitéhez és misztériumvallás-jellegéhez van közel. Az első, közel állván a zsidó-kereszténységhez, az **ebjonitákra, nazoreusokra és elkazaitákra** hat, akárcsak a **Damaszkusz-csoportra**, a második – a Római Birodalom mindennapjainak és a diaszpóra-élet koptató hatásának kitéve – szintén a kereszténységet választja. Nem is nagyon van más választása, hiszen a császárkori Róma körülményei között eltűnnek az etnikai-állami alapokon szerveződő kultuszok, helyüket átveszik az egyéni választáson, személyes opciókon alapuló, ugyanakkor egyetemes, minden hívőjük megváltását ígérő vallások. És ezek egyike – ekkor még – a kereszténység.

AZ ÓKERESZTÉNY KOR

A zsidó vallás hellenisztikumbeli fejlődése magyarázza, hogy az új vallás éppen Júdeában kapott életre. Okai: **az adott világ valóságának el nem fogadása, egy felfokozott megváltáshit, Messiás-várás a meghaló és feltámadó istenek általános kultusza a térségben.** Kiegészülve **a birodalmi viszonyokkal, azzal, hogy a legfiatalabb szinkretikus vallásként a kereszténység következetesen élhetett és élt is azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel a korábbi egyetemes igényű vallások még nem,** ugyanezek gyors terjedésének okai is.

A kereszténység kialakulásának körülményei ismertek, az eseményeket nem fogjuk elismételni. Viszont foglalkozzunk egy keveset JÉZUS személyével, ugyanis ő a kereszténység kulcsalakja.

Megváltó több is volt az első évszázadban, JOSEPHUS FLAVIUS több „*gonosztevőt*” említ, akik fellázítják a tömegeket a római uralom ellen. Bizonyos THEUDASZ CUSPIUS FADUS prokurátorsága alatt (Kr. u. 44-46 körül) a „megváltó” több ezres tömegnek előbb azt ígéri, hogy száraz lábbal kelhetnek át a Jordán vizén, mert egy szavával kettéválasztja azt. Mielőtt megtámadná a rómaiakat, az ellene küldött lovas alakulatok – tehát nem is nehéz gyalogság, csak segédcsoportok – szétszórják a felkelőket, a prófétajelöltet pedig lefejezik.

ANTONIUS FELIX prokurátorsága alatt (Kr. u. 52-60) bizonyos „*egyiptomi (zsidó) férfiú*” vezeti több ezer – FLAVIUS szerint 30 000 – hívét előbb a sivatagba, majd az Olajfák Hegyére. Onnan akar királyként bevonulni Jeruzsálembe, elűzve a rómaiakat. Az életét sikerül megmentenie, „*hadát*” azonban megsemmisítik.

UTÓDA PORTUS Festus prokurátorsága alatt (60-62) a tömeg a pusztába megy egy „*messiás*” vezetésével, mert vezetőjük boldogságot, s a földi nyomorúságtól való megszabadulást ígéri nekik. A római hadsereg aztán megszabadítja őket a földi nyomortól, amennyiben lemészárolja a csodavárókat.

Helyi érdekű „*megváltók*” persze még akadnak, a Róma elleni háború kitermeli a népvezéreket. A fegyveres háború ugyan elvész, de még a 132-135 évi felkelés vezérét is BAR KOCHBÁNAK, a *Csillag Fiának* tisztelik hívei. Ugyanakkor egyetlen „*megváltó*” sem képes bár megismételni Názáreti JÉZUS sikerét.

A JÉZUS név tulajdonképpen a héb. **JE/HO/SUA**, az **Úr a mentség** személynév, a KRISZTUS az arameus **másiah**, *felkent* méltóságnév görög fordítása, a két név együtt, amelyeket már nagyon korán kettős névként fognak fel, tulajdonképpen a keresztény hit legrégebbi és legrövidebb formája, a Názáreti JÉZUS a *megígért felkent*, azaz **a valódi megváltó**.

A zsidó származású és neveltetésű hívek – a zsidókból lett keresztények – a zsidó megváltói remények beteljesítőjét látták JÉZUSBAN. Ők ekkor még szorosan kapcsolódnak eredeti vallásukhoz, lásd a Csel 11,1-3; Mt 15,22-24; Jel 7,1-8 és 1,13, sőt Lk 6,12, ezért fontos, hogy a Megváltó DÁVIDTÓL származzon (Mt 1,6; Lk 3,31), Betlehemben szülessen, gyógyítson, mint az ótestamentumi próféták, elvégre „*Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, * hanem inkább, hogy betöltssem.*” (Mt 5, 17).

A misztériumvallások felől érkező, görögös műveltségű keresztények a pogány meghaló-feltámadó istenek felől közelítenek JÉZUSHOZ: számukra születik érintetlen anyától, emberfeletti ember, mint NAGY SÁNDOR és AUGUSTUS császár, beilleszkedik abba az isteneknek és hősöknek járó mitikus sémába, amely ezeket a hétköznapi embertől megkülönbözteti, vagyis a fentieken túl már világrajövedele előtt halálos veszedelem fenyegeti, születését természeti csodák hirdetik, halála után pedig – mint a termékenységistenek – feltámad. Számukra a zsidó hagyományok már dehonesztálók, azokat az elemeket hangsúlyozzák, amelyek JÉZUS életében nem ezekhez kötődnek.

Jól értsük meg, mindkét értelmezés emberfeletti Jézust mutat be. A tudományos igazságot – épp ezek és a hasonlóak miatt – szinte lehetetlen helyreállítani. Mi sem rendelkezünk az abszolút igazsággal, de megpróbáljuk bár töredékesen bemutatni az egykori történeti valóságot.

Az valószínű, hogy JÉZUS AUGUSTUS római császár (Kr. e. 31 – Kr. u. 14), illetve NAGY HERÓDES zsidó uralkodó (Kr. e. 40 – Kr. u. 4) idején született (lásd Lk 1,5, vö. Mt 2,1), feltehetőleg Kr. e. 7-4 év között. A Jupiter és a Saturnus együttállása – az Újszövetségi rendkívüli jel, amire a Háromkirályok felfigyeltek – Kr. e. 7-ben volt.

A Júdeában az időszámítás-forduló táján létezett nagy társadalmi mozgások felszínre hoztak a katonai vezetők mellett számos önjelölt vagy valódi, erkölcsi megtisztulásra, bűnbánatra szólító prófétát, igehirdetőt. Ilyen volt a tekintélyes aszkéta, a Jordán vizével megtisztító, a társadalmi méltóságokat és a gazdagokat a közelgő végítéssel megremegtető KERESZTELŐ – SZENT – JÁNOS is.

Kr. u. 27-29 környékén KERESZTELŐ SZENT JÁNOS óriási népszerűségnek örvend. Isten szavára hivatkozva mindenkit „megkeresztel”. A megkeresztelkedők megvallják bűneiket és mikor tanácsot kérnek JÁNOSTÓL a helyes cselekvés útját illetően, ő a messianisztikus mozgalom alapelveihez híven egyebek mellett vagyonszösséget prédikál.

JÉZUS másokkal egy időben szintén megkeresztelkedik, eközben tapasztalja elhivatottságát (lásd Mk 1,10-11), Istenfiúságát (Zsolt 2,7: Mt 3,17), aztán maga is remeteségbe vonul, mintegy JÁNOS helyébe. Ellenáll a kísértésnek (Mt 4,3-11), János bebörtönzésének, majd meggyilkoltatásának hírére pedig „...visszatér Galileába;” „És otthagynván Názáretet, elméne és lakozék a tengerparti Kapernaumban...” (Mt 4,12-13), mintegy átvéve JÁNOS szerepét. Racionálisan megközelítve a dolgokat, egy a sok eksztatikus prédikátor közül. Ám nemcsak a végítélet eljövetelet hirdeti. Tanítványokat és tanítványnőket gyűjtve maga köré, kifejti prófétálásának lényegét, amelynek lényege az Isten és a felebarát szeretete. A végítélet szempontjából csak ezek fontosak, nem pedig a farizeusok betűragása vagy a különféle szabályok betartása. Főként, hogy tanítványai a legszegényebb vidéki rétegből kerülnek ki, akiknek gondjai egészen mások. Az eksztatikus, a szegények szája íze, a legteljesebb radikalizmust hirdető prédikátor híre nőttön-nő. A 12 apostol és a 72 tanítvány szemében máris Megváltó.

Körülbelül két évig prédikátorkodhat, miközben maga ellen bőszíti a zsidó vallás előírásait betű szerint betartó farizeusokat. Hiába vonul be diadalmenetben Jeruzsálembe, mint az országszerte leghíresebb prédikátora, letartóztatják. A farizeusok szemében fő vétke a zsidó törvények semmibevevése. Ugyanakkor a rómaiak szempontjából is veszélyes egy, tömegmozgalmat elindítható, a provincia békéjét fenyegető, az állandóan elégedetlenkedő, a zelóták mozgalmától el nem határolódó palesztinai zsidó tömegtől várva-várt megváltó megjelenése. Ráadásul a vitatott prédikátor „államellenes” bűnt követ el, amikor az isteni császárok kultuszát meri tagadni – az egyébként a rómaiaktól kutyába se vett – helyi vallás kizárólagos monoteizmusát vallva. Ilyen szempontból a rómaiaknak nagyon is kapóra jön a farizeusok panasza és a magát megváltónak, Isten fiának valló, nonkonformista messianisztikus prédikátort kihallgatja a **szanhedrin**, a zsidó „önkormányzati tanács”. Következik a megostorozás, a töviskorona – a **szanhedrin** nem hozhat halálos büntetést – a pilátusi, tehát a rómaiak hozta „rögtönítélő”, kereszthalálra szóló ítélet. És épp ez figyelmeztet arra bennünket, hogy milyen veszélyesnek ítéli a helytartó, PONTIUS PILATUS (Palesztina helytartója 26-36 között) JÉZUS prédikálását, tömeghatásának erősségét... A keresztre feszítés – elsősorban a provinciákban – csak a nem római vagy italicus jogú vétkeseknek elsősorban a politikai vétkekért kijáró, súlyosabb büntetés volt. Ráadásul JÉZUST „két lator”, egészen pontosan két zelóta, azaz a Róma ellen fegyverrel harcoló ellenálló között feszítették keresztre, JÁNOS evangéliuma szerint Kr. u. 30 április 7-én.

Emberileg eddig maradéktalanul kerek és valóságszerű a történet. A kereszthalál is hiteles. Sőt, bármilyen különös, elsősorban emberi. Sok vallástörténész épp ebben, egészen

pontosan abban, hogy a kereszthalált megelőzően a megfeszített Megváltó nagyon is emberi módon, a huszonkettedik zsoltár szavaival (Zsolt 22, 2) fordul az Úrhoz, „*Én Istenem * én Istenem, miért hagytál el engem?*” (lásd Mk 15, 34). Ezek a szakemberek ebben látják Jézus valódi emberi voltának legfőbb bizonyítékát, hiszen az Isten Fia nem ilyen, a teljes bukás reménytelenséget kifejező szavakat mondana isteni atyjának, különösen világmegváltói szerepe tudatában. Ám könyveljük el ezt egyszerűen, mint egy érvet Jézus valódi léte bizonyítékául, és kövessük az eseményeket (Mt 28 stb.). A tanítványok leghűségesebbjei lelopják a keresztről és eltemetik. Aztán terjedni kezd közöttük a harmadnap feláradás híre. Az információk ellentmondásosak (Mt 29,7 és Mk 16,7 szerint Galileában „...*meglátjátok őt*”, Lk 24,6 szerint ismeretlen helyen, a közelben, Jn 20,14 szerint a sírban, de testi alakjában és a benne hívők előtt jelenik meg).

Ennyi már elegendő a hívek összegyűléséhez, a végítéletben és a Megváltó második, dicsőséges visszatérésben való reménységhez. Nincs ebben semmi misztikus, a birodalom vezetőinek, némi tömeglélektannak, egy, az ezredforduló légkörében, a kisebbségi lét körülményei között élő provincia csodaváró népében könnyen keletkezik Megváltó-hit...

Az első gyülekezetek zsidó-keresztények, jeruzsálemiek – itt, a nagyvárosban könnyebb elrejtőzni mint vidéken –, különösen, mert az új hit misztériumvallás-jellegű és – lévén hitük szerint a végítélet közeli – ideiglenes. Szervezésük – mikor van – az esszénusokéhoz hasonló, a vezetők Krisztus közvetlen – volt – tanítványai, az apostolok, vagyonközösségben és szegénységben élnek, s várják az utolsó ítéletet. Amúgy nem szervezettek, nincsenek papjaik, akik ekképpen lépnek fel nagy tekintélynek örvendenek – kharizmájuk, Istentől kapott kegyelmi ajándékuk – van. Gondoljuk meg milyen tekintélynek örvendhet egy nyilvános beszédhez szokott majdnem értelmiségi a nehéz fizikai munkát végző, írástudatlan emberek között...

Főként a szegény emberek között létezik őskeresztény gyülekezet. A felfogás első sorban a szegény szabadok, halászok, kézművesek, más városiak között terjed, mint az alsó néprétegek vallása. Erre utalnak az Evangéliumok, és pl. az 1Kor 1,26-28.

Az őskereszténységnek *nincs meghatározott eszmerendszere, kikristályosodott tanítása*, sőt a hét kis-ázsiai egyház a Jelenések könyve tanúsága szerint dogmatikai harcban áll egymással. Összeköti őket viszont a Róma elleni küzdelem. Nem a valós harc – ennyire látják az erőviszonyokat, ismerik a birodalmi légiók erejét, amelyeket csak az Asterixben irányítanak korlátolt hadvezérek –, inkább a csodában, a világvégben bíznak, a Megváltóban reménykednek. Ebben a felfokozott hangulatban minden mellékes a Megváltó eljövételéhez képest.

A reménykedő kis közösségeknek semmi *személyes vagyona* nincs. Nemcsak a vagyonközösség miatt... (Csel 4,32-37 stb.). A kora-keresztény csoportosulások közül az **ebjoniták** – korábban említettük őket, a II. századig fennálló zsidó-keresztény szekta tagjai, nevük a héb. **ebjonim**, *szegények szóból*) *vegetáriánusok és aszkéták*, ilyen szempontból az esszénusokhoz állnak közel. Minden keresztény hetenként kétszer böjtöl, és *van, aki megtartóztatja magát a házasságtól* (lásd 1Kor 7,1-9; 26; 29-38). A Mt 19,12 szerint *vannak keresztény öncsonkítók is*. Erről másutt szerzünk tudomást. Megint mások ennek éppen az ellenkezőjét hirdették, megvetvén a földi testet. *Liturgia sincs*, a karizmatikus „*próféták*” imái kezdetben alkalomszerűek. Később meg is magyarázzák imáikat, prédikálnak.

Különbség van Krisztus tanítványai, az első apostolok, tanítványaik, a későbbi apostolok, tulajdonképpen vándor prédikátorok, alkalmi ígehirdetők, és a gyülekezetek közötti kapcsolatok szorosra fűzői, a zsidó rabbikhoz hasonló, mindig adott gyülekezetnél levő tanítók, mint „*saját*” prédikátorok és a gyülekezetek vezetői, valamint a presbiterek – öregek, a gyülekezet valamiért tekintélyes tagjai, akiknek véleménye fontos a gyülekezetnek – között.

Mivel a római birodalom I. század eleji belső ellentmondásai a római és provinciákbeli középrétegek életét is megnehezítették, ezekből is számos új híve támadt az új vallásnak. Ismerjük mint kortárs gondolatot – a főleg a középréteg tagjaira jellemző „*minél rosszabb*,

annál jobb” felfogást –, ilyesmi az Ókorban is volt. Az új hívők azonban középrétegbeliek és iskolázottak. Vagyonukat megosztják a szegényekkel, mert így parancsolja az új hit, részt vesznek – ha nem is mindig osztatlan lelkesedéssel és nyitott szívvel a *szeretetlakomákon*, gr. **agapé** (lásd pl. 1Kor 11,21) – ám tudásukat, iskolázottságukat nem tudják megosztani az írástudatlanokkal. Az új hitet pedig – az iskolákban tanult vagy másutt fölszedett hellenisztikus tudás, a Róma-szerte elterjedt görög eredetű filozófiai tanok, a világbirodalom lakóit lelkesítő egyéb vallások szerint – mások, minél többek számára is befogadhatóvá kellett tenni, s meg kellett védeni a támadásoktól.

Modern szóhasználatból eljött a kereszténység propagálásának, népszerűsítésének, és az új hit megvédésének az ideje. Ezt csak úgy lehetett megtenni, ha a kereszténységet alkalmi misztériumvallásból tételes, strukturált, megfelelő tanításokkal, liturgiával és szervezettséggel rendelkező vallássá változtatják szakemberek.

Ezt a nagy fordulatot PÁL apostol – Szent PÁL – fellépte jelenti. Bár már igen korán volt arra kísérlet, hogy – ISTVÁN protomártír vezetésével – elkülönüljön az őskeresztények jeruzsálemi csoportjától egy műveltebb, iskolázottabb réteg, az igazi változás PÁL apostollal kezdődik. A tények közismertek: a római polgárjoggal rendelkező, művelt sátorkészítő, SAULUS, a hitbuzgó farizeus, a keresztények elkeseredett ellensége, sőt, önkéntes „rendőr”, megszállott keresztényüldöző, Damaszkusz felé mentében látomást lát, megjelenik neki JÉZUS, és ezáltal a kereszténység terjesztője, védelmezője, szervezője lesz. (Csel 9,1-20). Három missziós útján a keresztények iránti ellenszenv miatt atrocitások részese, nem is a zsidók, inkább a görögök között térít, harmadik térítő útja során a vár római parancsnoka menti meg azzal, hogy Cezareába Antonius FELIX helytartóhoz (prokurátor 52-60 között) küldi. Bebörtönözik, de mikor Portius FESTUS – az új kormányzó – (prokurátor 60-62 között) kiadná a helyieknek, római polgárjogára apellál. Első római útján még megszabadul, de mikor másodszor viszik Rómába, kivégzik.

Nem vitás PÁL történeti személyiség volta és apostoli tevékenysége. Viszont: ő nem ismerte JÉZUST, nem is volt vele kapcsolatban. Nem voltak vele kapcsolatos személyes élményei, csupán racionális úton közelített a kereszténységhez. Így érdeme annál nagyobb. A legfontosabb: az új vallás hívei rá kell, hogy jöjjenek, miszerint a végítélet elmarad. Ennek következtében itt a földön kell felvállalni felelősen az életet, be kell rendezkedni a túlélésre. Vége szakad a vagyonközösségnek. A jókedvű adakozót szereti (*ugyan*) az Isten (2 Kor 9,7), ám messze tűnik a hajdankor gazdag ellenes retorikája, az csak emlékeztető, adakozásra serkentő marad. Van ennek is jelentősége, mert a felebaráti szeretetet erkölcsi dimenziója új minőség a vallástörténetben, első ízben történik meg, hogy az emberi közösség felelősnek nyilvánítja magát a társadalom elesettjei iránt, ám a tények maradnak, már nem könnyebb a hajókötelet tübe fűzni, mint hogy gazdag ember a mennyek országába jusson (Mt 19, 24). Ennek a folyománya: mindenki maradjon a helyén. A lelki közösség úgy is közelíti egymáshoz az embereket, vagyoni állapotuktól függetlenül. (lásd 1Kor 7,20-22; Ef 6,5; Róm 13,1-3 stb.).

A páli mozgalom második nagy eredménye a zsidó gyökerek eltépése. Ebben közrejátzott a 112. majd a 132. évi palesztinai felkelések leverése után kialakuló antijudaista felfogás, az, hogy a kialakuló kereszténység már nemcsak egy a zsidó szekták közül, sőt.

A harmadik nagy eredmény: a meghaló és feltámadó Megváltó istenfia hasonlóvá és így elfogadhatóvá válik a meghaló és feltámadó, így megváltást hozó régi istenek hívei számára is. És mivel az esemény belátható időn belül történt, hihetőbb, mint a régi történetek.

Kamatozik a pogányok közötti térítőmunka, a pogányok számára egyaránt elfogadható, ha szinkretikus a korábbi zsidó isten és földre küldött megváltója. Az más kérdés, hogy a többi istentől kölcsönzött jegyek miatt legfeljebb a lényeges vonások maradnak azonosak az egykori zsidó istenalakkal.

Elválnak egymástól a PÉTER apostolt követő zsidó-keresztények és a PÁL vonalát valló pogány-keresztények. **Zsidókeresztények** tulajdonképpen csak az **ebjoniták** és a **nazaré-nusok** – nazariaiak – maradnak. Még az I. évszázad közepén az antiochiai JÉZUS-követők önmagukat **christianus**-nak, **Krisztus-követőinek** kezdi nevezni. Ezzel létrejön az első olyan gyülekezet, amely már nem a zsidó vallás egyik szektája, hanem valami minőségileg más, egy új – kicsit a misztériumvallásokra emlékeztető –, a zsidó vallásra már csak nyomokban hasonlító, „*birodalmi*” hit. Így a kereszténység egyszer s mindenkorra szalonképes lesz a középrétegek, Róma és a provinciák gazdagabbjai, de főként a római hatóságok előtt. Különösen, hogy az új vallás hívei nem vesznek részt a 66. évi Róma-ellenes felkelésben, az ebjoniták központja Pellában, a Jordántól keletre van, zsidó közegben alig marad keresztény.

PÁLNAK a jelentősége az új egyház **belső szervezettsége** szempontjából is óriási jelentőségű. Előtte a gyülekezetek „*ahogy esik, úgy puffan*” alapon álltak össze. Most megkezdődik a tudatos intézményszervezés. Valamennyi páli levél ennek a bizonyítéka, túl azon, hogy tisztázzák a krisztusi egyház legfontosabb tételeit, a levelek egyben gyakorlati gyülekezetszervezési utasításokat is tartalmaznak. Bár a gyülekezetek elvben önállók, a püspök – **az episzkoposz** – a páli reformoktól kezdve több gyülekezet közös irányítója és tanítója. Ő büntet és dorgál (Tit 2,15), bíraskodik a gyülekezetek minden tagja, így az öregek felett is (Tim 5,1; 19-20). Ugyancsak a Tit 1,5 tájékoztat bennünket a gyülekezetek kapcsolatáról, arról, hogy a püspök tanítása a hiteles „*Aki a tudomány szerinti igaz beszédhez tartja magát...*” (Tit 1,9). Az intézményesedés nem egyszerű, sok addig önálló és kedve szerint cselekvő gyülekezetben ellent mondanak, sőt fellázadnak a kinevezett püspök ellen (lásd 1Kor 1,11), ám mivel ők a gyülekezetek pénzügyeit is intézték, csakhamar mind több hatalom összpontosult a kezükben, a prédikátorok, diakónusok, tanítók irányítói lesznek.

Kialakul a **liturgia**. Az istentiszteleteket követő szeretetvacsorák intézményét csak nehezen lehet fenntartani, ez hamarosan jelképpé változik, nem utolsó sorban a misztériumvallások befolyására ezek mintegy az istennel való egyesülés áldozati lakomájává válnak. Különben az őskeresztény szertartásrendet erősen befolyásolták a misztériumvallások szertartásai és a zsidó szertartásoknak is maradt nyoma a liturgiában.

Változik a **dogmatika** is. Már említettük, hogy már a zsidó-keresztények pár évtized után lemondanak a világvége-várásról, és a vagyonszűkösségről, ami közelítette a középrétegeket a kezdetben nagyon is radikális, gazdag-ellenes új valláshoz. Ennek megfelelően értelmezik JÁNOS jelenéseit, a fizikai felszabadulás helyét átveszi a bűnöktől való megváltás és a mennyekbe jutás feltétele a jó cselekedet lesz.

Nem tudjuk itt szemléltetni az ó-keresztény dogmatika fejlődésének teljes útját. Csak jelezzük, hogy kialakulásában nagyon nagy szerepe volt a zsidó szektáknak, például az esszénusok némely gondolatának, a hellenisztikus görög-római filozófiának, különösen a gnosztikusoknak a rossz eredetűre vonatkozó eszméinek stb.

Az **életmód**ot illetően PÁL apostol már az 1Kor-ban meredeken szembehelyezkedik az aszkézist hirdetőkkel és még jobban kiderül ez a Kol 2,16 és a 2Tesz 3,6-12. Szabad aszkétáskodni, tisztelni is lehet és kell őket, de nem kell kötelezően követni a remeteket, oszlopszenteket, a magukat befalaztatókat. Aki az önmegtagadást normává emeli, mint a páli mozgalommal szemben álló **markioniták** – ők a cölibátust és a vegetarianizmust hirdették – vagy a **montanizmus** hívei – ők a vagyonszűkösség, az önsanyargatás, a kultúra megvetésének hívei voltak – egészen a IV. századbeli **eusztathianusokig** – késői vagyonszűkösség-hirdetők, a család elutasítói – az eretnek. Vagyis a kereszténység alkalmazkodik a körülményekhez, a római középréteg vallása lesz, elutasítja az elérhetetlen értékeket, elhatárolódik az aszkézis és a világ vége hirdetőitől.

Megszületnek a kereszténység első kanonikus iratai. Az **Újtestamentum**, amelyet tudatosan állítanak a zsidó előzményeket rögzítő **Ótestamentum** mellé és fölé – Istennek az emberekkel Krisztustól kötött szövetsége –, körülbelül a I-I. század között keletkezett,

végleges formáját a III. század végén, a karthágói zsinaton kapta. Fő része a **négy evangélium** – gör. a.m. *jó hír* – a Messiás megérkezéséről szóló négy kánoni könyv.

Eredetileg több evangélium volt, de a többiek – a *Tamás-evangélium*, *Jakab ősevangéliuma*, *Fülöp*, *Mátyás*, *Mária Magdolna evangéliumai* stb. – nem kerültek be a kánonokba, csak MÁRK, MÁTÉ, LUKÁCS és JÁNOS evangéliumát fogadták el az egyházatyák. MÁRK, MÁTÉ és LUKÁCS evangéliuma szinoptikus – tartalmilag kis eltérésekkel megegyezik, JÁNOS evangéliuma filozofikusabb. Az első három közös forrásból merített – feltételezik a vallástörténészek – valószínű egy elveszett, jézusi prédikációgyűjteményből és egy – szintén elveszett – JÉZUS-életrajzra. A MÁRK-evangélium a feltevések szerint a pogányok közötti térítés eszköze volt, LUKÁCS evangéliuma az iskolázottak közötti térítés eszköze, a MÁTÉ-evangélium pedig valószínű zsidó-keresztényeknek szólt. A JÁNOS-evangélium a hellenisztikus filozófiában járatos hallgatóságot volt hivatott meggyőzni.

Keletkezésük időpontját tekintve, korábban a teológusok nagy része azon a véleményen volt, hogy a szinoptikus evangéliumok 70 előtt, a JÁNOS evangéliuma 70 után keletkezett. Ma az a vélemény az általános, hogy valamennyi evangéliumot 80-210 között írták.

Az **Apostolok cselekedetei** a zsidó-keresztény ősegyház valóságos emlékeit, zsidók és keresztények konfliktusainak leírását, PÉTER apostol, majd PÁL apostol működését rögzíti.

Az Újtestamentum legkorábbi – esszéus emlékeket őrző – része a **JÁNOS jelenései** köznapi néven ismert könyv, amely apokaliptikus látomást, világvége-jóslatot is őriz amellelt, hogy a, kereszténység zsidó meghatározottságainak fontos bizonyítéka.

A **levelek** többrétegűek. Legtöbbjük nagyon fontos egyháztörténeti bizonyítéka a dogmatikai és szervezési változásoknak. Bár hivatalosan **oktató iratoknak** nevezik őket, a keresztény tanításoknak csak egy részét tartalmazzák, és sokkal fontosabbak, mint az első keresztény közösségek életének mindennapjait megörökítő közvetlen vagy közvetett tanúságok.

A 21 kanonizált újszövetségi levél közül 14 PÁL apostoltól származik, 7 levelet négy másik apostol írt. A páli levelek közül a legkorábbiak a két Tesz, a Gal, a két Kor és a Róm, a második időszakból származik az Ef, a Kol., a Fil, és a Filem, míg a harmadik csoportba az ún. pásztorlevelek tartoznak, a két Tim és Tit. Utóbbiakat és a Zsidókhoz írott levelet ma nem tartják páli levélnek.

A kereszténység a II. század elejére Róma szerte elterjedt. Az első század végén igaz, hogy a megközelítőleg 50 millió lakosú birodalomban csak körülbelül 10 000 keresztény volt, de számuk a II. század végére legalább 100 000-re gyarapodott, a III. század végén pedig a birodalom lakossága 80 millió körül lehetett és ebből keresztény 2 millió. Ami birodalom szerte messze a legtöbb hívőjű vallásnak számít.

A jelenség magyarázatát már előbb megkíséreltük, a kereszténység a középrétegek számára elfogadható, a misztériumvallások hajdani híveit is vonzó, magát a zsidóságtól elhatároló, a császárság intézményét elismerő, ugyanakkor retorikájában Róma ellenes, demokratikus hagyományokat őrző, gyakorlatilag szegény barát vallás. A baj a császár istenítésének kiszélesedésekor keletkezik, mert ezt a keresztények bálványimádásként értelmezik. Üldözést von maga után a kereszténység egyetemes vallás-jellege és harcossá válása is. Míg TRAIANUS (uralk. 98-117 között) utasítja ifjabb PLINIUST, Bithynia kormányzóját a feljelentett keresztények megbüntetésére, az utód, HADRIANUS (uralk. 117-138) korlátozza a büntetés lehetőségét azokra, akik nyíltan megszegik a törvényt. Ha DECIUS (uralk. 149-151 között) üldözte a keresztényeket, MARCUS AURELIUS (uralk. 161-180) pedig szabadjára engedi a keresztényüldözőket, SEPTIMIUS SEVERUS viszont (uralk. 193-211) egyenesen kitünteti keresztény tanácsosait, persze nem hitükért, és ALEXANDER SEVERUS (uralk. 222-235) beállítja KRISZTUS szobrát a laresai közé, PHILIPPUS ARABUST (urak. 244-249) pedig egy késői egyházatyá egyenesen az első keresztény császárként emlegeti. Elnyomják, elnyomják a kereszténységet, a gyakorlatban viszont a hatósági ellen reklám az új vallás legjobb terjesztője.

A helyzetnek a dominatus – a császárság diktatórikus formája – bevezetése vet véget. DIOCLETIANUS (uralk. 284-305) meghonosítja az istencsászár kultuszát, az államegyház szervezését, ami kiváltja a keresztények tiltakozását.

Igaz, hogy korábban is üldözték, de inkább szavakban a keresztény hitet. A Kr. u. I. század közepétől a II. század közepéig egyetlen hiteles szervezettebb üldözésről tudunk, ez a lyoni (Lugdunum) 35 keresztény kivégzése. Alkalmi keresztényellenességek természetesen voltak. Decius alatt (uralk. 249-251) vitathatatlanul rosszabbra fordul a helyzet; a hagyományokhoz ragaszkodó császár személyes sértésnek veszi a császárkultusz megtagadását, százával végezteti ki a keresztényeket, de utódai nem folytatják politikáját. Csak Diocletianus alatt fordul nehézre a keresztények sorsa, alatta ugyanis négy keresztényellenes törvény születik.

Az első a keresztény templomok lerombolását, vagyonuk elkobzását írja elő, a második a papok bebörtönzését. A harmadik kivégzésüket, amennyiben nem mutatnak be áldozatot a pogány isteneknek, a negyedik pedig minden, a pogány isteneknek nem áldozó keresztényt halállal büntet.

A vezetés parancsára meginduló keresztényüldözés nem arat tömegsikert, a vértanúk és mártírok viszonylag jelentős számát a birodalom nagyságához kell mérni. A tömeg rokon-szenvez az üldözöttekkel. A kereszténységet tehát megsemmisíteni nem lehet, gyorsan ki kell egyezni vele.

Az alkalom Diocletianus halála. GALERIUS (uralk. 306-311 között), az utód halála előtt visszavon minden keresztényüldöző rendeletet, biztosítja a szabad vallásgyakorlást. Sőt, több, a következő császár, a későbbi NAGY KONSTANTIN – aki trónutódlási harcba keveredik és győz MAXIMIANUS császár fia, MAXENTIUS fölött a Milvius hídi csatában (Róma közelében, 313, október 28.) –, döntő csatája előtt álmában – egy másik változat szerint fényes nappal – az égen megjelenő keresztet – vagy KRISZTUS-monogrammot – lát a „*Tutó niká – E jelben győzni fogsz!*” felírással. **Konstantin** a keresztények támogatásával legyőzi vetélytársát és felismerve a tanításaikban rejlő lehetőséget, illetve azt, hogy maga mögé állítva a keresztényeket, jelentős és egységes tömeget nyer meg, az **Edictum Mediolense** kibocsátásával (313) garantálja a teljes vallásszabadságot.

A KORAI KERESZTÉNYSÉG

Ezzel tulajdonképpen befejeződik az üldözött egyház története, a kereszténység lassan uralkodó egyházzá változik. A **325 évi Niceai zsinat** – az egyház előjáróinak gyűlése – szentesíti ezt a változást és fokozatosan átalakítja, kormányzásképpessé teszi a kereszténységet.

Amelyre ennek szüksége is van. Igaz a császárság is igényli a birodalom számára az egységes vallást, és nem a császárkultuszt, nem a Napisten imádását, hanem a nagyon is emberi – az isten tiszteletét és az embertárs segítségét hirdető – és mindkettőt tettekkkel is bizonyító – kereszténységet.

A szervezésileg PÁL tevékenysége óta intézményes új vallás alkalmas arra, hogy birodalmi vallás legyen, messze meghaladja minden más vallás szervezettségét. Azok gyülekezetei egymástól függetlenek Ezek hierarchikusan épülnek egymásra és minden nagyobb településnek megvan a saját temploma, esetleg **episzkoposszal** –, *püspökkel*, előbb választott, a IV. századtól a szomszédos gyülekezetek püspökei jóváhagyásával kinevezett tisztségviselővel, aki teljhatalmú felügyelője minden **diakónusának** – a fizikai munkát a püspökök helyett végző alsó, felszenteletlen segítők, a tanítók stb. –, a presbitereknek – a gör. **preszbüterosz**, *idősebb* szóból, olyan tekintélyes világiak, akik állandó tanácsként segítik a papot a gyülekezet dolgainak megoldásában. A püspökök előbb Kis-Ázsiában, majd másutt is, alkalmanként, majd rendszeresen találkoztak, ez volt a zsinat – a gör. **szünodosz**, a.m. *összejövetel* szóból. Mikor a püspök kinevezéséhez már a szomszéd püspökök beleegyezése is kell, az üres püspöki székeket a zsinatokon töltötték be a legtekintélyesebb püspököt – a volt vagy létező provincia fővárosának, a metropolisznak a püspökét – pedig **metropolitaként**, *érsekként* ismerik el, mint a püspökök feljebbvalóit.

Az eddig főleg etnikumokhoz kapcsolódó római, görög, szír, palmyrai, géta-dák, germán stb. vallások helyett birodalmi vallás jön létre, amelybe nem beleszületik valaki, hanem amelyet egyéni opcióként választ. Ne feledjük, hogy a gyermekkeresztelés csak évszázadokkal később jön szokásba. A misztériumvallások is ilyenek, de ezeken még nagyon érzik tagjaik etnikai hovatartozása. Az ISIS-OSIRIS hívók rendszerint déliek, az ATTISZ ÉS KÜBELÉ mítosz beavatottjai kis-ázsiaiak, DIONÜSZOSZ mítoszának beavatottjai görögök és nők, a MITHRÁSZ kultusz pedig a hadseregben és a perzsa férfiak között elterjedt. A későbbi eredetű kereszténység elhatárolta magát a zsidóságtól, átvette attól annak egyistenhitét, de nem a szertartásait. Megtartotta a hetenkénti munkaszünet elvét, de annak napját áthelyezte vasárnapra és az istenség születésnapját is december 25-re tette, mint a MITHRÁSZ-kultusz. Az ATTISZ és KÜBELÉ tisztelői miatt tavaszra került a feltámadás, a húsvét ünnepe. A misztériumvallások és a zsidó vallás szertartásaiból is sok elemet beépítettek az új kultuszba. Így például a zsinagógák gyakorlatából került át az igehirdetés és a prédikáció, a misztériumvallásokból az ostya és a bor átlényegítése.

Ugyancsak a misztériumvallások hozadéka a bűnök bocsánatának elnyerése és a keresztelés. Mivel a szertartás pontos végrehajtása megtisztító hatású, ehhez „*szakértelem*” kell, így megnövekszik a papok, mint a szertartások pontos végzői jelentősége. A papok ismeretei nem hozzáférhetők a hívők tömegei számára – így fokozatosan elkülönül a **klérus** – a gör. *klérosz*, ‘részes’, mármint az isteni erőből – és a **laikus**, ‘beavatatlan’ nép – gör. **laosz**.

A misztériumvallások mitikus motívumai is megtalálják a helyüket az új vallásban. Krisztus a Világ Napja lesz – lásd napmisztika –, Krisztus-király – lásd császárkultusz –, MÁRIA és a kised imádása az IZISZ-kultuszról, egyiptomi hatásra terjed el, akárcsak SZENT GYÖRGY tisztelete.

A kereszténység – mint a legkésőbbi Földközi-tengeri szinkretikus vallás – magába olvasztja a térség fontos hagyományait és mindenki számára elfogadható vallássá alakul:

szociálisan egyszerre vallása a jótékonykodó módosabbaknak és a szegényeknek, akiké a „*menyeknek országa*”, akárki, a Birodalom akármilyen népéhez tartozzon, felvállalhatja azt, tudja igazolni a földi dolgok rendjét és megvigasztalja azokat, akik elégedetlenek a „*világok legjobbjával*”

NAGY KONSTANTIN uralkodása alatt még csak egyenrangúként fogadták el a keresztény vallást a többi hittel. Utódai – akik IULIANUS APOSTATA, azaz HITEHAGYOTT JULIÁNUS (uralk. 351-363 között) kivételével, aki hiába próbálkozott a hajdani, köztársaságkori társadalmi viszonyok és hitélet feltámasztásával – keresztények voltak, hatalmi szóval akadályozták meg más istenek imádását. Sőt, I. THEODOSIUS (uralk. 379-395 között) kifejezetten betiltja minden más hit gyakorlását és leszámol a kereszténységet belülről veszélyeztető ariánus és egyéb eretnekmozgalmakkal. Hivatalosan ekkortól válik a kereszténység államvallássá és milyen paradox helyzet: a nemrég még üldözött keresztények lerombolják a kevés megmaradt pogány szentélyt, elégetik a pogányság – más kultuszok – jelképeit, meglincselik azok papjait, 416-ban kizárják a pogányokat az állami hivatalok viselői közül és 423-ban II. THEODOSIUS (uralk. 408-450) büszkén jelentheti ki, hogy birodalmában csak keresztények élnek. A keresztény egyház rangos és fontos intézménnyé válik, mind a volt Római Birodalom nyugati, mind keleti részében. Ettől függetlenül a pogányság egészen a VIII-XI. századig megmarad, főleg Európa keleti végein.

Itt kell röviden megemlítenünk, hogy NAGY KONSTANTIN és utódai jelentős épületekkel és adományokkal igyekeztek megnyerni az új vallás papságának és híveinek jóindulatát. Az őskeresztény gyülekezetek nagy része – a főleg a császárság utolsó időszakában gyakori, az emberek életét is veszélyeztető üldözés elől a föld alá menekült. Rómától Pécsig a föld alatti őskeresztény műveltség jó néhány emléke megmaradt, sőt, mint azt a murfatlari keresztény barlangtemplom bizonyítja, később is szívesen vitték föld alá a veszélyeztetettnek érzett keresztény kegyhelyeket. Tény viszont, hogy a felszínre visszakerülő kereszténységnek nem volt azonnal temploma. A pogány kegyhelyeket nem lehet kereszténnyé átminősíteni, mert a görög-római templom papi templom, abban nem férnek el a hívők. A temetőkápolnák is kicsinyek, templomnak alkalmatlanok volt. Az e célra egyedül alkalmas római épület a bazilika. Ilyen jóformán minden településen található, valamiféle átmenet a vásárcsarnok és a bíróság között.

A **temetkezés** az őskeresztények idejében gyakran katakombák sírfülkéibe, sírládákba, kőkoporsóiba történt. Mivel ajánlott volt egy szent vagy mártír közelébe temetkezni, a felszínre jött keresztények a **coemeteriumba** – gör. **alvóhely**, magy. *‘cinterem’* – a templom körül kialakított temetőbe temetkeztek. A szentek és mártírok – ők a hitért meghalt keresztények, akik közbenjárnak az Istennél a hozzá fohászkodók érdekében sírja – a templomban volt, az oltár alatt vagy az altemplomban. Ehhez közel, a templom padlója alá vagy a fal mellé és a kriptákba temetkeztek a kedvezményezett egyházi és világi méltóságok.

Keleten mások a hagyományok és, hogyha a szír, etióp vagy az örmény térség nem mérvadó, lévén egy „*világbirodalom megannyi végvidéke*”, a NAGY KONSTANTIN építtette Konstantinápoly a legfrissebb építészeti „*divatok*” hordozója és távol áll Róma hagyományaitól. A keleti térség építészei emelik templomaikat például annak a sírtemplomnak a mintájára, amelyet a jeruzsálemi Szent Sír fölé emeltet a császár és amely a VI. században elpusztul ugyan, de ami jó néhány bizánci templom előképe. Emellett a Keleten oly gyakori központi elrendezés, a boltozás és a Rómában alig polgárjogot nyert kupolaépítés szintén megkapja a halászfaluból világvárossá és Róma sikeres vetélytársává növekvő új településen a magáét. Ugyanakkor a ravennai Santa Vitale előképe sírkápolna, a másik két korabeli templom pedig bazilika! Új divatot a templomépítésben csak a IX. században, a stinai (Gr.o.) Hosios Lucas templom fog hozni és ez is csak a keleti térség meg a Balkán számára.

Kis kitérőnk után állapítsuk meg, hogy az ortodox – igazhitű – és katolikus – egyetemes – keresztény egyház a II. század elejére kedvezményezett, majd uralkodó egyházzá vált. Az

V. századra kevesen maradtak a birodalom utódállamaiban „*pogányok*”, azaz paganusok, falusiak, a pagusok lakói, esetleg idős konzervatívok, ritkábban „*barbárok*”. Mert a kereszténység túllépi a Birodalom határait, előbb a nyugati gótok, majd a többi germán nép veszi fel a keresztiséget. Ez ugyanis térítő vallás. Tevékenyen harcol a „*bálványok imádása*” – a sokistenhit – és az „*emberek imádása*” – a császárkultusz ellen. 0

A térítést az apostolok kezdték, de a folyamat igazából PÁL korában kezdődött, amikor a római nép magasabb rétegei is kapcsolatba kerültek a kereszténységgel. A II. századtól az egyházatyák már tudatosan törekednek az iskolázott, művelt rétegek bevonására. Nem véletlenül görög az egyházatyák és az Evangéliumok nyelve!

Ugyanakkor nagy hangsúlyt kap a Róma határai mentén élő barbár népek megtérítése. A nyugati gótok már a IV. században megtérnek, sőt első bibliafordításuk is elkészül és az V. században a nyugatrómai birodalom legfontosabb utódállama, a frank királyság is felveszi a kereszténiséget.

Az új helyzetben a uralkodó egyház – immár kinevezett, nem a gyülekezetektől, választott – püspökei felemelkednek a társadalom új vezető rétegébe. A papság megőrzi azt a hármas tagolódását, amely történelmileg kialakult. Egyfelől mind határozottabban rajzolódik ki a kultusz szolgáloinak rétege, amelyen belül – mint jeleztük elkülönül a főpapság és az alsó papság. Létrejön, igaz valamivel később, majd mindjárt meglátjuk miért és hogyan az a réteg, amely papi nevelést kap ugyan, de világi értelmiségi feladatokat lát el. Az ellenpóluson viszont megszületik az a réteg, amely ellenszenvvel követi az egyház megváltozott viszonyát magántulajdonhoz, az aszkézishez, a földi boldogsághoz. Korábban csak a próféták álltak szemben az egyházi és világi szférák közötti közeledéssel, a világi értékrend egyházon belüli terjedésével, a II. század végétől az új mozgalom, az anakhoréták – remeték – megjelenése mintegy felmenti a keresztények többségét a mértéktelen önmegtartóztatás alól. Másrészt viszont a remetemozgalom visszaélésekre, szabadosságra is alkalmat ad. REMETE SZENT PÁL, REMETE SZENT ANTAL († 356), a szabályzatíró görög SZENT PAKHÓMIOSZ († 346), a kopt SENUTE, és a keresztény szerzetesség szabályait újra megfogalmazó NAGY SZENT VAZUL (329-379) vezetése alatt az előbb Egyiptomban, majd az egész Keleten elterjedő remete-mozgalom ellenőrzésére és megszervezésére törekvő egyház a IV. század második felétől az elszórtan élő remetéket kolostorokba kezdi tömöríteni. Az első nyugat-európai kolostort a nursiai (Itália), később szentté avatott BENEDEK (valószínű 480-547) hozta létre 529-ben Monte-Cassino hegyén. A keleti szerzetesség a baziliták – mozgalmának alapja még NAGY SZENT VAZULTÓL, a IV. századból származik.

A kolostori – szerzetes – mozgalomról még beszélünk, most lássuk, hogy az új körülmények között miként alakult a kereszténység története. Már említettük, hogy a kereszténységnek el kellett magát határolnia a zsidóságtól és a különböző keleti – misztikus – tanításoktól. A judaizmustól még kialakulásukkor elhatárolódtak, a keleti filozófiai és vallási spekulációkkal most számol le a kereszténység, mint eretnekségekkel. Közülük először a gnosztikusokkal – gör. **gnószisz** a.m. *megismerés* –, majd a világ végét váró, kora-keresztény eszméket valló montanistákkal, akik elvették a püspökség intézményét is. Szűk dogmatikai kérdésekben az **ariaánusokkal**, a **makedóniánusokkal**, a **nesztóriánusokkal**, a **monofizitákkal** folytatott vitákban tisztázták a szentháromság, a Megváltó és Isten viszonya kérdését, Krisztus természetének, MÁRIA Istenanya-voltának dolgát, elítélve a másként gondolkodókat, az eretnekeket s közben érvényt szerezve, mint legfelsőbb egyházi fórumoknak, a zsinatoknak.

A **zsinatokra** – úgy, mint a püspökök egyházi ügyekben való döntései meghozatalának ünnepélyes gyülekezeteire szabálytalan időközökben került sor. Az Ókorban 8 egyetemes zsinatot tartottak – ezeken a császárok, mint kegyurak és az általuk összehívott zsinatok elnökei vettek részt – és több, mint 300 püspök találkozott ezeken a gyülekezéseken. A zsinati határozatok kötelezők. A chalcedoni, 451 évi zsinat tételei a katolikus hitelvekről máig érvényesek.

Megváltozik – bonyolódik – a **szertartásrend**. Számos, máig élő keresztény szokás ebből a korból származik. A IV. századtól kezdve **új egyházi méltóságok** jelennek meg. Ilyen az archipresbiter és az achidiakónus, akik a püspököket segítik, hogy azok elvégezhessék teendőiket. Több *püspök* előjárója az egykori római provincia metropolisában, nagy- és fővárosában székelő **metropolita, érsek**, több érsek felügyelője a **patriarcha**, akár több egykori provinciára is kiterjedő jogkörrel. Öt patriarchátus van és mindegyikük – valamilyen jogcímen – igényt tart az egész keresztény világ irányítására. A római és a konstantinápolyi, mint a kettészakadt birodalom főhatalmának megtestesítői. Közülük a barbár világban maradt **Róma patriarchájának** névleg ugyan van hatalma, sőt, főhatalma, hiszen Szent Péter utóda, de valóságosan hosszú ideig vitatják ezt, hiszen a vetélytárs egy erejének tetőpontján levő állam fővárosában, **Bizáncban** a császár után (?) a legfőbb hatalom. A többi három patriarchátus – a **jeruzsálemi**, itt működött Jézus –, az **antióchiai** – itt használták először a ‘keresztény’ kifejezést –, és az **alexandriai** – itt volt az Ókorban a legtöbb keresztény – szintén sokáig igényt tartott a kereszténység vezetőjének rangjára. Miután a középkor elején teret nyert a kialakuló Iszlám, az öt pátriárka közül csak kettő, a római és a konstantinápolyi őrizte meg hatalmát. Mivel a kettő közül – látszólag – ebben az időben az utóbbi volt a hatalmasabb, bár a történelmi hagyományok Róma püspökének elsőbbségét „**pápaságát**” diktálják – a név a gör. **pappasz**, *atyá* szóból ered –, Konstantinápoly –, Bizánc, később Moszkva – állandóan harcolt azért, hogy pátriárkáját – a közben bekövetkezett hatalmi változások ellenére – a keresztény egyháznak legalább a pápával egyenrangú vezetőjének ismerjék el. Mivel erről később még szólunk, most csak jelezzük, hogy körülbelül az V. századtól létezik a vetélkedés a két, majd három város – tulajdonképpen két, majd három hatalmi központ – püspökei között, és a nézeteltérés egyházszakadáshoz is vezet. De erről később.

A kereszténység **munkaszüneti nappá nyilvánította a vasárnapot**. Ez még Nagy Konstantin óta van így 321-ben lett a vasárnap „*az Úr napja*” kiszorítva a zsidó-keresztény, tulajdonképpen zsidó sabbatot. Szombatról vasárnap éjjelre virradóan vigíliát tartottak, vasárnap hajnalban istentiszteletet. A keresztények legfőbb ünnepei a II. századtól kezdve mindenekelőtt a zsidó vallásból átkerült **húsvét** és **pünkösd**, mint Krisztus halálának megemlékezése, illetve a Szentlélek eljövételének az emlékünnepe. A IV. századtól kezdve a húsvétot 40 napos nagyböjt előzi meg – ezalatt készülhetnek a keresztelezésre a **katechumenek**, a *keresztségre járulandók*, mert a gyermekkeresztelezés csak a VII. századtól szokásos, ilyenkor volt a bálványimádók, gyilkosok, erkölcstelenséget elkövetők, tehát főbenjáró bűnösök nyilvános vezeklése is – a VIII. századtól ünneplik meg szélesebb körben a **nagyhetet**, a IX. századtól, hivatalosan 1091-től, II. Orbán pápa rendeletétől kezdve hintik meg hamuval a fejüket **hamvazószerdán** a bűnösök. Ugyanakkor **Nagycsütörtököt** és **Nagypénteket** a IV-V. századtól kezdve ünneplik. **Áldozócsütörtök** – Krisztus mennybemenetelének napja, 40 napra húsvéttól – a IV. századtól ünnep. A téli ünnepekör ünnepei közül legelőbb a **Vízkereszt** ünnepe alakult ki – I. Aménhet (Kb. Kr. e. 2000) óta Alexandriában a téli napforduló napjának január 6-át tartották, ami a naptárreform után is megmaradt. Ezt vették át a helyi keresztények, de nem KRISZTUS születésnapjaként, hanem mint az ő megkeresztelésének napját, a mikor a hitük szerint beleköltözött Isten szelleme. Ezt őrzi az ünnep liturgikus neve: **epifánia** vagy **theophania**, azaz *Isten megjelenésének napja*. Ám január 6. volt Dionüszosz kis ünnepe is, amikor az istenség borra változtatta a források vizét. Ez pedig nincs messze az Újszövetség csodáitól...

Karácsony, mint KRISZTUS december 25-i születésnapja a IV. századtól ünnepeelt. Addig vitatkoztak azon, hogy a Megváltó április 18-én, 19-én, május 20-án, vagy november 25-én született. Végül december 25-ben egyeztek meg, ellensúlyozandó a római Sol Invictus ünnepet és MITHRASZ születésnapját. Az **advent** a VI. század óta szokásos, a mai formáját VII. GERGELY pápa rendelte el.

MÁRIA istenanyaságát 431, az I. Efezusi zsinat óta ünneplik, ez az első MÁRIA-ünnep, augusztus 15, **MÁRIA mennybemenetele**. A VI. századtól az **Angyali Üdvözet**, a VII. századtól MÁRIA **születése**, a VIII. századtól a **Szeplőtelen fogantatás** emléknapját is ünnepként ülik meg. A többi MÁRIA-ünnep középkori fejlemény.

A **különféle vértanúk emléknapjait** már a legkorábbi időkben megülték, sírládaikat a katakombákban oltárnak használták, temetési helyükre templomokat építettek. Sírjukat felbontották, csontjaikat, más maradványaikat ereklyeként – fétisként – szétoztatták és tisztelték.

A **papi hivatallal járó feladatokat** a papjelöltek sokáig a püspök vagy valamelyik plébános mellett tanulták, az alsó papság megélhetését földművelés, ritkábban kézművesség vagy kereskedelem biztosította. A főpapok az egyházi birtokok jövedelméből éltek. A papok a római tunikát viselték, szemben az akkor a férfiak között általános és divatos, rövid, „*barbár*” köpennyel. Házasodni szabad volt, ám akik felszentelésükkor még vagy már nem voltak házasok, nem nősülhettek meg. A III. századtól elterjedt napi misézés önmegtartóztatást követelt ezért a Hispániában élő papok számára az elvirai zsinaton (300-306) előírták a **cölibátust**. A 692 évi niceai zsinat elvetette a papi nőtlenesség eszméjét, gyakorlatilag általában nős férfiakat szentelnek föl, de a pap felszentelése után, vagy ha özvegyen marad, már nem nősülhet. Nyugaton viszont, egyrészt a szerzetesi mozgalom hatására, másrészt NAGY SZENT GERGELY (pápa 590-604 között) rendelete szerint papnak tilos nősülnie. Ám a rendeletnek sokáig nem tudtak maradéktalanul érvényt szerezni.

Az egyház tanításai vitáirakban és az egyházatyák munkáiban jutnak kifejezésre. Az elsőnek tekinthető ókeresztény irat a Didaché, amelyet 1873-ban fedeztek fel. Erkölcsei tanítások, liturgikus magyarázatok és gyülekezetszervezési tanítások vannak az I-II. században született 16 részes, görög kéziratban. A II. század első negyedében írt BARNABÁS-levele a zsidó vallással vitatkozik, babonának, a pogány vallásokhoz hasonlónak tartja. Ugyanez idő tájt keletkezett ANTIOCHIAI IGNÁC hét hitvédő levele. A század közepén keletkezhetett HERMAS Pastor című apokaliptikus műve. Vele egy időben írta CLEMENS ROMANUS a korintusiakhoz címzett levelét, amelyben elítéli a keresztények széthúzását.

Az **apologéták** a PÁL apostoltól meghirdetett kompromisszumokat képviselik. Közülük JUSTINUS a kortárs filozófia eszközeivel védekezik az ateizmus és a politikai megbízhatatlanság vádjai ellen, egy Dialógusában pedig a zsidó vallás képviselőivel hadakozik. A keresztény hit első nagy szintetizálója ORIGENÉSZ (185-254). CESAREAI SZENT ÖZSÉB (265-340) Egyháztörténete talán inkább krónika, de ATHANASZIOSZ (295-373), BASZILEOSZ, NISSZAI JÁMBOR GERGELY († 396), és NAZIANZI KEGYES GERGELY (331-389) munkássága már SZENT JEROMOS (347-420) tevékenységét vetíti előre. Ez utóbbinak a bibliafordítása, a Vulgata a VIII. századra teljesen kiszorítja a Biblia ólatin fordítását, aztán ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS és SZENT AMBRUS munkássága befolyásolja mindenekelőtt a teológusok, az írni-olvasni tudók munkásságát.

Máig tart a hatása AURELIUS AUGUSTINUSNAK (354-430), a Nyugat tanítójának, akit SZENT ÁGOSTON néven ismer inkább a nagyközönség. Tételeit nem vázoljuk itt fel, ezek megértéséhez jobb filozófiatörténet tankönyvet igénybe vennünk. Ennek helyett alkalmasabb megismerkednünk azokkal az eszmékkel, amelyek az első századokban megosztották a kereszténységet. A *II-IV. századok központi kérdése Krisztus milyensége, emberi vagy isteni volta*. Korábban egyszerre ismerték el JÉZUS isteni és emberi lényegét, de a kettő ellentmond egymásnak. Az **adoptianusok** szerint Isten magához fogadta, adoptálta JÉZUST. A **dokéták** szerint JÉZUS isten, aki látszatra emberi alakot öltött. A **patripassianusok** szerint Isten átmeneti időre öltötte fel az emberi testet. Végül az **arianusok**, ARIUS alexandriai presbiter követői szerint Krisztus a testet öltött Logosz, de Isten teremtménye, tehát Istentől eltérő jellegű.

ATHANASIUS alexandriai metropolita, az „*ortodoxia atyja*” viszont azon a véleményen volt az arianusokkal szemben, hogy Krisztus a Szentlélek Istennel azonos jellegű egylényegű.

A kettő között áll az Isten, Krisztus és a Szentlélek hasonló jellegről beszélő, az ortodoxiától elvetett felfogás.

A vita természetesen újabb kérdéseket vetett föl, mint amilyen NESTOR antiochiai pátriárka tanítása volt KRISZTUS kettős természetéről – ez szerint MÁRIA nem istenanya, kultusza indokolatlan –, amivel szemben állt a konstantinápolyi tanítás KRISZTUS egylényegiségéről, az ún. **monofizitizmus**, MÁRIÁVAL, mint az istenember anyjával.

Persze valamennyi egyházi köntösbe öltöztetett tétel mögött ott voltak – elsősorban Bizánc – valódi problémái, a ma már nevetséges viták mögött hatalmi és személyi ellentétek húzódtak meg. A konstantinápolyi **monofizitizmus** és a **nesztoriánizmus** között a 451 évi chalcedoni zsinat döntött – salamonilag – kijelentvén, hogy az Isten egyetlen lény, amely három személyben valósul meg, isteni titokként Ezzel a döntéssel egyik tábor sem elégedett meg, az alexandriai pátriárka a monofizitákhoz, az egyiptomi, szír, örmény, kopt, etióp stb. keresztények az ellentáborhoz csatlakoztak, megvetvén ezzel az ágyát egyházuk történelmi különállásának és megteremtve az Iszlám térhódításának lehetőségét a Kelet nem görög anyanyelvű lakossága között, akik inkább az Iszlám tanításait fogadták el, mint a bizánci főpapokét. Persze ez csak egyik magyarázata Mohamed hite gyors terjedésének...

A NYUGATI KERESZTÉNYSÉG

Róma, a nyugatrómai birodalom felbomlása után germán vezetésű államocskákra esett szét, amelyek egyetlen szervezett ereje a keresztény hívők voltak püspökeik vezetésével. Ez elismerték az újdonsült uralkodók is, akik igyekeztek jóba lenni püspökeikkel. Ugyanakkor a kereszténység, térítő egyház lévén, szintén törekedett új és új tömegek meghódítására.

Mivel a politikai hatalom Bizánc kezében volt, a konstantinápolyi rendszer az egyházi főhatalmat is meg akarta szerezni – ne feledjük, hogy a látszólag autonóm keleti patriarchátusok „nemzeti” egyházai fölött mindig ott van a világi, tulajdonképpeni kegyúr, a bizánci, később moszkvai hatalom – SZENT PÉTER trónjának, még inkább a vele járó hatalomnak a Bizáncba költöztetésével. Ez ellen Róma egyetlen fegyvere a térítés. CHLODVIG frank király és hívei még 496-ban keresztelkedtek meg. A többi germán kisállam vagy Róma, vagy a terjeszkedő frank állam „biztatására” válik ariánus keresztényből – ne feledjük, hogy Bizánc például 533-ban meghódítja Itáliát – Róma hívévé. A nyugati kereszténység azonban még évszázadokig terjeszkedik, brit, skandináv, délszláv, magyar, nyugati szláv közegben. S hogy az újonnan megkeresztelt ne hulljanak szét nemzeti, valójában ekkor még bizánci befolyás alatt levő – államokra, NAGY SZENT GERGELY pápasága (590-604) alatt megszervezi a **Patrimonium PETRI** – PÉTER öröksége – néven ismert, Róma-központú egyházkormányzati rendszert, azt a viszonylag homogén állam-együttest, amely sikerrel állt ellen Bizánc törekvéseinek.

A mind jobban megerősödő pápai hatalom, amely Itáliában és Európa-szerte a nyugatrómai császárok öröksége birtokosaként lép fel, a VIII. században frank segítséggel megszabadul mind a világi hatalmát – birtokait – fenyegető longobárdoktól, mind a bizánci, egyre gyengébb, és névlegesebb befolyástól. Létrejön a Pápai Állam. Ám mivel a valós katonai hatalmat NAGY KÁROLY frank uralkodó birtokolja, 800 karácsonyával megszületik a Római Szent Birodalom, ami a Német Nép Szent Római Birodalma nevet fogja később viselni, népszerű nevén a Német-Római Szent Birodalom, ami már első perctől magában hordozza császárság és pápaság ellentétének lehetőségét, amelyik pillanattól ez utóbbi birtokaihoz illően valódi hűbérurként viselkedik. Ugyanakkor az egyház és az állam minden korábbinál jobban egymásra van utalva. Egyfelől az egyház igazolja a hűbéri hatalmat, és végzi – világi, iskolázott államhivatalnokok híján – az államigazgatás értelmiségi feladatait, másfelől a hűbéri állam biztosítja az egyház – és birtokai –, valamint a papság mint birtokos és mint értelmiségi réteg védelmét. Ráadásul az egyházi és a világi szféra össze is keveredik, amennyiben főként a papság magasabb rétege, a főpapság tulajdonképpen egybeolvad az arisztokráciával. Ez részben abból is származik, hogy az egyház birtokait, állami hivatalait az uralkodótól kapja, egyházi méltóságait az erősíti meg, tehát nagyjából tőle függ. A papság vezető rétege világi főméltóság is, részt vesz a törvényhozásban, hadat vezet, főnemesként viselkedik, ugyanakkor a zsinatokon az uralkodók házigazdaként vesznek részt, a határozatok törvények, a napirendre egyházi és világi kérdések egyaránt kerülnek.

A középkor elején a vezető szerep a császároké. NAGY KÁROLY akár a bizánci császár, nemcsak kegyura a Róma-központú egyháznak, de tényleges gazdája. Ezt nevezzük **cezaropapizmusnak**. A pápákat is a császár jelöli ki.

NAGY KÁROLY birodalmának felbomlásával a pápaság rövid időre megerősödik, de 867 után megkezdődik a pápaság egyik legnehezebb korszaka, amikor hatalmi vetélkedések, pápagyilkosságok akadályozzák a nyugati kereszténység erősödését. A császárok hatalmának megerősödése ismét a világi hatalomnak rendelte alá a pápaságot, olyannyira, hogy a császár beleszólt a pápák kiválasztásába is. Mikor azonban a főpapok, mint hűbérurak a társadalmi anarchia okozóivá kezdtek válni, a császárok támogatni kezdték azokat a pápákat, akik

rendcsinálási igényekkel léptek fel, megerősítve saját, a császárságtól független jogkörüket. Ez a pápaság hatalmának a megerősödését eredményezte a császárság rovására.

Itt kell megemlítenünk azt a szerzetesi mozgalmat, amelyről korábban már beszéltünk. A szerzetesség olyan egyházi intézmény, amelynek célja az egyén tökéletesedésének elősegítése az átlagosnál magasabb életeszmény elébe állítása révén.

Egyfelől ott voltak a már említett **baziliták**, akik NAGY SZENT VAZUL, BAZILEOSZ († 379) szabályai alapján fogadalmat tettek a szigorú életvitelre, a rendszeres böjtölésre, az állandó imádkozásra, a meditálásra, mindenekelőtt erre az utóbbira.

A **nyugati szerzetességet** a 480 táján Nursiában – Róma közelében – született, később szentté avatott BENEDEK szervezte meg. Szabályzata, a **Regula monasteriorum** (523-526), szabályozta monastorok, az újoncok és a szerzetesek életét, tisztázta a szerzetesi erények kérdését, a zsolozsmázás mikéntjét, a bűnbánati fegyelem kérdését. A meditáció mellett a sokrétű szociális tevékenységet, a fizikai és szellemi munkát jól elegyítve, korszerű intézményt hozott létre, amelynek nem a minden áron való aszkézis volt a célja csupán, hanem emellett a gyakorlati szociális, fizikai és szellemi munkavégzés. Ilyen szempontból a nyugati szerzetesség túllép azon, amit a bazilita mozgalom hirdet és vállal.

Különösen Írországból terjed a mozgalom, 476, tehát a Nyugatrómai Birodalom megszűnése után az ír sziget lesz a **Benedek-rend** legfontosabb központja, innen indulnak útjukra az időszak nagy térítői. A mozgalom áttérjed Britanniába is, itt él a „*northumbriai reneszánsz*” legnagyobb képviselője, BEDA VENERABILIS (673-735). Tanítványa, EGBERT York-i püspök lesz, ő neveli a NAGY KÁROLY udvarában, később toursi apátként tevékenykedő ALKUINT, akinek a tanítványa, HRABANUS MAURUS Fuldába ülteti át a tanultakat.

A Karoling birodalomban a világi és egyházi hatalom összefonódása válságba sodorta a szerzetesi mozgalmat, amennyiben az elvilágiasodik, már közelebb áll a világi szférához, mind az eredeti célkitűzésekhez. Változást a burgundiai VITIZA (750-821) fellépése hoz, aki először birtokán akar erős, szigorú szerzetesi közösséget létrehozni, majd fölve a BENEDEK nevet, JÁMBOR LAJOS, NAGY KÁROLY utóda segítségével a két aacheni zsinaton (816-817) szabályozza a kanonokok és a szerzetesek életét. Ezzel előfutára lesz a nyugat-európai szerzetesi mozgalomnak a Cluny benedekrendi kolostorból kiinduló reformjának.

A kolostort 909-ben alapították, és nem püspöki felügyelet alatt állt, hanem közvetlenül a pápának volt alárendelve, emiatt kívül maradt a helyi érdekközösségen. Az eredeti fegyelem helyreállítása mellett ez az extempció, tehát a püspöki és világi hűbérúri függőség megszüntetése volt a cluny követelések lényege és a mozgalomhoz csatlakozó kolostorokat alárendelték a cluny anyakolostornak. Ezzel központosították a szerzetesi mozgalmat, csökkentték a császár, egyáltalán a világi főurak hatalmát, növelték a pápa hatalmát, elvetették a simoniát, a papi méltóságok megvásárlását, követelték a cölibátus, a papi nőtlenség kötelező voltát stb. Mivel ez egyezett a pápaság érdekeivel, a megfelelő támogatást is megkapták. Szembekerültek viszont a császárság érdekeivel. A gyakorlati összeütközés VII. GERGELY PÁPA (1073-1085) trónra lépésével kezdődött. A pápa megtiltotta az egyházi méltóságok áruba bocsátását, a papok nőülését és az 1075. évi zsinaton rendelkezést hozott azok ellen, akik egyházi hivatalukat világi kezekből kapták. IV. HENRIK királyként Wormsba zsinatot hív össze, ahol hívei – leteszik VII. GERGELYT a pápai trónról. A pápa kiközösíti az uralkodót, akit a tribuni birodalmi gyűlésen trónfosztással fenyegetnek meg. A király kényszerhelyzetében a Canossa várába zárkózó pápa bűnbocsánatát kéri, a német rendek ellenkirályt választanak. Őt IV. HENRIK legyőzi, és ellenpápát választat, akit fegyverrel akar trónra ültetni. A megostromolt és kifosztott Róma népe elől VII. GERGELY elmenekül. Halála után az ún. invesztitúraharc tovább folyik, amíg 1122-ben a wormsi konkordátumban a császár le nem mond a püspökök kinevezése jogáról. A császárság és a pápaság között a középkor folyamán még két ízben (a XII. és a XIII. században) dúl az invesztitúra jogáért a harc, amely a pápák győzelmét hozza.

Az invesztitúra-, tehát a hatalom elsőbbsége kérdése után a pápák figyelme az egyházon kívüli ellenség, az Iszlám és a eretnekek felé fordul. Gyakorlatilag a pápaság világuralmi igényéről van szó amelyet 1302-ben VIII. BONIFÁC pápa (uralkodott 1283-1303 között) fogalmaz meg, mikor kimondja, hogy az uralkodók felelősséggel tartoznak az egyháznak, míg ez csak Istennek tartozik felelősséggel.

Az Iszlám, tehát a pogányok ellen korábban is harcolt az egyház, de ezek a háborúk kudarcot vallottak. A pápaság világuralmi rendje tehát csak részben valósult meg. és a **treuga Dei** – Isten békéje – csak ígéret maradt. Ebben közrejátszott pápaság és császárság lappangó ellentéte, az Iszlám, de a kereszténységen belüli viták is.

Ilyen volt mindenekelőtt a Róma és Bizánc, a régi és új hatalmi központok között a kereszténység vezetéséért kiélesedett harc.

Ürügyként III. LEO (uralk. 717-741) bizánci császár rendelete szolgál, aki 726-os ediktumában elrendeli a szentek képeinek és szobrainak, mint bálványoknak az elpusztítását. Ez ellenkezett a nép, az alsó papság, és a pápák, II, illetve utóda III. GERGELY (uralkodott 715-731 ill. 731-741 között) meggyőződésével. Az utóbbi kiátkozta a császárt. Erre ennek fia, V. KONSTANTIN a 787 évi niceai zsinaton kiközösítette a képtisztelőket. A képtisztelők és képrombolók közötti csatározás végleg csak a 843 évi konstantinápolyi zsinaton záródott le, de Nyugat és Kelet között az ellenségeskedés tovább él a Pápai Állam megalakulásával, a térítésekkel, közöttük például a szlovének, horvátok, magyarok, csehek, lengyelek Róma általi megtérítésével. A missziók ugyanis növelik az egyházfő – és császára – hatalmát.

Mindehhez dogmatikai, liturgikus és egyházfegyelmi kérdések járultak. Kelet és a Nyugat képviselői nem tudtak például megegyezni abban, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól vagy csak az Atyától származik – nyugati és keleti álláspontok – stb. Ilyen körülmények mellett PHOTIOSZ (konstantinápolyi pátriárka 861-886 között) kiátkozza a pápát, I. MIKLÓST (uralkodott 858-867 között). Halála után a dolgok rendbe jönnek, hogy aztán 1054. július 16-án végleg szakítson egymással a nyugati és a keleti kereszténység. Erre az ad okot, hogy IX. LEO pápa (uralkodott 1049-1054 között) hűbérébe fogadja a normannokat, akik feldúlják Bizánc dél-itáliai birtokait, ezért a konstantinápolyi pátriárka rendeletére bezárják Keleten a latin szertartású templomokat és előveszik a pápasággal kapcsolatos régi érveket. A Róma részéről követként Bizáncba küldött HUMBERTUS bíboros éppen olyan merev és kizáró mint bizánci vitafelei, így a pátriárkát kiközösítő bullát elégetik, a római küldötteket exkommunikálják, és a szakítás véglegessé válik. Létrejön a latin szertartású, a pápa főhatóságát elfogadó, Róma központú katolikus keresztény egyház és a görög szertartású, autokeafál – önálló, nemzeti egyházakból álló – keleti, ortodox keresztény egyház.

Baj van az egyház tanításaival szembe forduló másképpen gondolkodókkal is. Ilyenek már a keresztény egyház létének korai századaiban előfordultak, legtöbbször a páli reformokat el nem fogadó keresztény fundamentalizmus nevében fellépők. Most, a X-XI. században azonban másról van szó, arról, hogy a városlakók állandóan beleütköznek a hűbéri rend különböző korlátjaiba, s szembe fordulnak ezekkel. Mivel a fennálló viszonyokat eszmeileg az egyház védi, ezzel fordulnak szembe, természetesen egyházi érvekkel. Egyik csoportjuk a gnosztikus-manicheus érvekhez folyamodik – lásd ezeket a tanításokat a III. kötetben, a perzsa hitvilág tárgyalásánál-, másik csoportjuk pedig az őskeresztény egyházak tanításaihoz nyúl vissza és a kortárs egyház hatalmaskodásait, fényűzését ítéli el.

Ez utóbbiak az egyházat gonosz, istentelen intézménynek tartották, a papjai tekintélyét, hatalmát, kiváltságait tagadták, követelték a papi tized eltörlését és az egyházi birtokok elkobzását, nagyjából felnőttkeresztelők, elvetik a magántulajdont, helyette vagyonszösséget hirdetnek. Csatlakoznak az eretnekmozgalmakhoz a papság egyes alsó rétegei is.

A legismertebb – és legkorábbi – középkori eretnekmozgalom a **katharoké**, akik többnyire Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban –, ahol **albigenseknek** és **patarénusoknak** nevezték őket – éltek, de jelen voltak a Balkánon – **bogumil** néven – és Németországban is.

Tanításaik lényege: a láthatatlan világ Isten, a látható – így a fennálló társadalom is – a Gonosz, Lucifer teremtménye, így támadni kell. Mivel az egyház, annak papjai is részei a világnak, ezek is a Sátán művei, a vagyonnal, a földi élettel, a házassággal együtt. Aki az aszkétikus életmódot megtartja, tökéletes és üdvözl, akik csak részben, azok hívők és halálukig elérik a mennyek országába jutás állapotát. Szerintük Krisztusnak csak látszólagos volt az anyagi – testi – alakja. Népszerű és elterjedt mozgalom volt, főleg a XIII. században, amikor kegyetlenül üldözték és 20 évig tartó keresztes háborút is folytattak ellenük.

A másik ismert eretnekmozgalom Pierre de Vaux lyoni kereskedő nevéhez fűződik, aki 1173-ban alapította meg apostoli egyszerűségben élő szektáját, amelyet **valdensnek** neveznek. Szegénységet prédikált, szemben a hivatalos egyház gazdagságával, külsőségekben is ezt hangsúlyozták az új szekta tagjai. Mivel a prédikálástól eltiltották őket, és a pápa kiközösítette a szektát, bár népszerűek voltak, az alapító elmenekült Franciaországból, Csehországban halt meg 1197-ben.

Hasonló eszmévilágot képviseltek az Észak-Itáliában fellépő **barbák**. A franciaországi valdensok a reformációhoz csatlakoztak, a csehországiak pedig husziták lettek, de Svájcban és Franciaországban ma is léteznek. Életükről, annak magyar vonatkozásairól ILLYÉS Gyula írt érdekes riportot.

Az **arnoldisták** BRESCIAI ARNOLD követői voltak, a XII-XIII. században léptek fel a papság elvilágiasodása ellen.

A **luciferiánusok** a Sátánt imádták, szerintük Isten igazságtalanul büntette Lucifert, akit rehabilitálni fognak. Akkor azonban a világ rendje is helyreáll, a gyalázatos és rossz egyház elvilágiasodott papjaival együtt elpusztul.

Az **apokaliptikusok** szektáját JOACHIM A FLORIS dél-itáliai apát alapította 1202-ben. Az egyház és papjai gazdagsága ellen lépett fel, őket prédikációiban az Apokalipszis vadállataihoz hasonlította, a pápát egyenesen Antikrisztusnak nevezte. Az inkvizíciónak csak 1300 táján sikerült a mozgalmat felszámolnia.

Az **apostoli testvérek mozgalmát** GHERARDO SEGARELLI pármái kézműves alapította 1260-ban, mint a szegénységet hirdető, az egyház gazdagságát támadó, de a pápától meg nem erősített szerzetesrendet. Az inkvizíció üldözte a szektát, SEGARELLI is a máglyán halt meg 1300-ban. Utána DOLCINO lett a szekta vezetője, prédikációiban az egyház a bibliai „nagy Babilon”, a papok a Sátán szolgái, a pápa maga az Antikrisztus, az apostoli testvéreknek el kell pusztítania őket. A mozgalom a hegyek között ellenállási központot épített ki ahonnan egyfajta népi hadjáratot folytattak, a vallási szembenállást rablásokkal fűszerezve. A szektát végleg 1307-ben számolták fel, vezetőjét nyilvánosan megégették.

A **flagellánsok** – önostorozók – Perugiában, majd a középkori Itália más városaiban tűntek fel a XIII. század közepén, azt hirdették, hogy közeledik a világ vége, mindenkinek meg kell bánnia bűneit és vezekelnie kell azokért. Ők maguk önkorbácsolással vezekeltek. Hogy a világ vége nem jött el, a szekta magától kimúlt.

Feltámadt viszont a XIV. századi nagy pestisjárvány idején. A flagellánsok közvetlenül nem veszélyeztették ugyan az egyházat, közvetve mégis veszélyesek voltak rá, lévén, hogy az egyéni megváltást hirdették a papi bűnbocsánat-közvetítő hatás helyett. Így aztán VI. KELEMEN (uralkodott 1342-1352 között) elítélte a mozgalmat, eretneknek bélyegezte azt, a flagellánsokat ezzel nyíltan az egyház ellenségeivé téve.

Mivel az eretnekmozgalmak belülről, legtöbbször fundamentalista megközelítéssel, de a feltörekvő városiak, a jövődöbéli polgárság nevében bírálták – nem a vallást, hanem az egyházat, mint annak közvetítőjét – az mint intézmény, természetesen védekezett. Első pillanattól volt egy ilyen, amikor a római birodalomban a kereszténység államvallás lett, elkezdődött a nem keresztények zargatása és később üldözése. Ez a középkorban az eretnekségek halállal való büntetésével folytatódott.

A II. lateráni zsinat ugyanis (1215) felállította az eretnekek fölött törvénykező bíróságokat – **inquisitio haeretica pravitatis** –, amelyet **sanctum officium** néven is ismertek. Már 1184-ben III. LUCIUS pápa (uralkodott 1181-1185 között) hoz rendszabályokat az eretnekek ellen, III. INCE (uralkodott 1198-1216 között) pedig cisztercita legátusokat küld a valdensek és az albigensek tevékenységét kivizsgálandó, de az említett zsinat állandósította és a püspökök hatáskörébe utalta az eretnekek elleni harcot. 1229-ben a toulousei zsinaton hatáskörét nagyon kiszélesítették, majd IX. GERGELY (uralkodott 1227-1241 között) pápai jellegűvé tette, ő jelölte és küldte ki az egyes országokba az inkvizitorokat. Ő bízta a feladatot a **Domonkos-rendre** is. [innen a rend nevének népetimológiai magyarázata, **Domini canes**, az *Úr (vadász)ebe*i].

A rend első székhelye Toulouse-ban volt, a tömeg gyűlölte és többször meg is támadta az inkvizitorokat meg a domonkosrendi barátokat. Franciaországban 1312 után állami törvénykezési jogokat kapott. Ebben az országban a XVI. században még működött az inkvizíciós törvényszék.

Itáliában 1235 után kezdett működni, különösen IV. PÁL pápa alatt (uralkodott 1555-1559 között) volt jelentős. 1852-ben (!) még inkvizíciós törvényszék ítélte gályarabságra az olasz MADIAI-házaspárt.

Németországban 1231-ben akarta felállítani MARBURGI KONRÁD, akit ezért a nép agyonütött. Az egyházi törvényszék rémuralmát aztán a reformáció törte meg.

Angliában WICKLIFF hívei és a **lollardisták** ellen, majd a XI. században tevékenykedett inkább, ERZSÉBET uralkodása vetett véget hatalmának.

Az inkvizíciós Spanyolországban garázdálkodott leginkább, ahol ARAGONIAI FERDINÁND (uralk. 1479-1516 között) vezette be és ajándékozta meg állami törvényszéki jogokkal. Ebben az országban mintegy 200 évig teljhatalma volt, és erre nézve egy adat, szemléltetésül: csak V. KÁROLY császár uralkodása alatt, 1516-1556 között és kizárólag Németalföldön 50 000 embert végeztek ki inkvizíciós ítélet alapján. 1481-1808 között Spanyolországban, a madridi inkvizíciós törvényszék 34 658 embert égettetett meg, 288 214 embert pedig más polgári ítélettel sújtott. Konstruksiós – mondvacsinált – feljelentések alapján elsősorban kikeresztelkedett és ki nem keresztelkedett zsidókat – előlük menekülnek a szefárd zsidók Törökországba –, moreszkókat azaz kikeresztelkedett mohamedánokat és cigányokat.

Nálunk az inkvizíciónak nagyobb hatása nem volt. Bár a huszitizmus terjedését letörni hivatott MARCHIAI JAKAB inkvizitor kemény kézzel bánik az új hit híveivel, azok Moldovába menekülnek és a példamutató leszámolás hamvába hal. Később se működtek az inkvizitorok sokkal több sikerrel.

Az eretnekek között voltak bűnbánók, megrögzött bűnösök és hitükben megátalkodottak vagy visszaeső bűnösök. Az első csoportba tartozók büntetése a vezeklés volt, a második csoportba tartozóké a sokszor életfogytiglan tartó börtön, a harmadiké a tűzhalál.

Egyébként az inkvizíciós büntetései egyháziak és világiak voltak. Egyházi büntetés volt az **interdictum**, az **anathéma**, a búcsújárásra, és a vezeklésre ítélet. A világi büntetések a fogság – **vade in pace** –, azaz börtön, **immuratus**, azaz befalazás, gályarabság, fegyházmunka, vesszőfűtés, pellengérre állítás, tűzhalál.

Az egyház új típusú szerzetesrendek létesítésével is harcol az eretnekségek ellen. A cluny reform után felvirágzó bencés rend válságba kerül, az eretnekmozgalmak egyebek mellett a kényelmesnek tartott szerzetesi életet is támadják, sokszor okkal.

Magyarországon és Erdélyben mintegy 80 Benedek-rendi monostor és kolostor volt. (A monostor elszigetelt, a lakott helyektől távol levő szerzetesi közösségi lakhely, a kolostor rendszerint településeken van).

1075-ben RÓBERT bencés apát – halála után SZENT RÓBERT – megalapítja Molesme apátságát, majd 1098-ban Dijon mellett Cîteaux kolostorát. 1112-ben clairvauxi SZENT BERNÁT veszi át a vezetést. A kezdetben bencés szabályok szerint élő kolostor csakhamar szigorú, szegény, egyszerű életmódú új renddé alakul.

Nálunk 1142-ben telepednek meg a ciszterciták, öt monostorban.

Ugyancsak közülük vált ki az 1084-ben SZENT BRUNÓTÓL alapított **karthauzi rend**, amelynek tagjai a húsfélék fogyasztásának teljes tilalmát és hallgatást fogadtak. Központjuk, a Grand Chartreuse 975 m. magasságban, Franciaországban, a Jura-hegységben van. Magyar földön 1238-ban telepedtek meg és a középkorban négy kolostoruk volt.

A **prédikáló Ágoston-rendet** még a VIII. században alapították. Szabályai enyhébbek a bencésekénél. Ennek a szabályait dolgozzák át a SZENT NORBERT alapította, 1126-tól a pápától is jóváhagyott **premontrei** – prédikáló – rend, amely 1127 körül került hazánkba, amelynek tagjai itt 65, mások szerint 45 rendházban éltek.

Az ágostoni szabályokra alapuló **pálos rendet** 1263-ban alapította ÖZSÉB esztergomi kanonok. Az egyetlen magyar alapítású szerzetesrendnek Budaszentlőrincen volt a központi székhelye és országsszerre 63 rendházuk volt.

Meredeken más alapra – az önként vállalt szegénységre, a koldulásra és az egyház életének minden tevékenységében való részvételre – alapult a DOMINIC GUZMÁNTÓL 1170-ben, kezdetben Toulouse központú **Domonkos-rend** és a valódi nevén FRANCESCO BERNADONE-NAK nevezett ASSISI SZENT FERENCŐL 1296-ban Assisi mellett létrehozott **Ferenc-rend**. A **dominikánusok** prédikáló rend, hitvédő tevékenységgel bízzák meg. A **Ferenc-rendiek** lehetnek **obszervánsok** – közülük váltak ki 1619-ben a **kapucinusok** –, **minoriták**, a **harmadik** – világi – **rend** tagjai, illetve a ferences apácarend – a **klarisszák** – tagjai. A különböző irányzatokhoz tartozó, az országban 1233-ban megtelepedett ferenceseknek 1500 táján 115 kolostoruk volt Magyarország-szerre. A domonkos-rend képviselői 1221 óta vannak jelen az ország történelmében, rendjük „üzemelteti” a milkói – Milcov-i – püspökséget, mint ahogy közbük tartozott JULIANUS barát is. Elterjedtségük tetőpontján, a XIV. században Magyarországon és Erdélyben 526 kolostoruk volt.

A kolduló rendeknek gyakran felróják – a tájékozottak –, haladásellenes, inkvizítori tevékenységüket. Ugyanakkor elfelejtik a hívők tömegei között végzett munkájukat, azt, hogy nagy építők, jeles értelmiségiek – például a zenész KÁJONI JÁNOS –, nagy földrajzi felfedezők, s még olyan „honmentők” is voltak közöttük, mint HUNYADI JÁNOS fegyvertársa, a ferences KAPISZTRÁN JÁNOS.

A két nagy kolduló rend mellett jön létre 1156-ban a Szentföldön a **Kármelita-rend** – nálunk a középkorban csak két kolostoruk volt a XIII. századtól –, és több remete-csoportosulás, pl. **ágostonos remeték**, **vilhelmiták**, **sarutlan karmeliták**, **ágostonos kanonokok** stb.

A keresztes hadjáratok következménye a **lovagrendek** megalakulása. A hadjáratok elvi célja: a katolikus vallás védelme, terjesztése, a betegek ápolása, a Szentföld visszafoglalása a terjeszkedő Iszlám kezéből, a kereszténység egyesítése. Gyakorlati célja: a selyem-út megnyitása, emellett az itáliai kereskedővárosok nagy hasznot reméltek a mohamedánoktól elfoglalt közel- és közép-keleti területek „felszabadításától”.

A lovagok első csoportja csak a szentföldi zarándokok védelmére esküdött föl. A **templomos** lovagok rendjét 1139-ben ismerte el II. INCE PÁPA (uralkodott 1130-38 között). Ők katonák és szerzetesek voltak. Hatalmuk tetőpontja a XIII. század volt, utána szabályos koncepció perben ítélték máglyára JACQUES DE MOLLAYT a rend nagymesterét, hogy a francia király, IV. (SZÉP) FÜLÖP (uralk. 1285-1314 között) rátehesse a kezét vagyonukra. Magyarországon és Horvátországban három rendházuk volt.

A **johannita** – ALAMIZSNÁS SZENT JÁNOSRÓL elnevezett – lovagrendet a XII. század elején szervezte PROVENCEI GÉRARD, de szabályos renddé csak RAYMOND DU PUY alatt vált, 1120 után. 1291-ben Ciprusra, 1310-ben Rhodoszra, 1530-ban Máltára telepednek át. 1147-ben, Esztergomban vagy Székesfehérváron telepedtek meg, szörényi jelenlétük fontos epizódja a hazai történelemnek. A templomos rend feloszlata után megkapta annak birtokait és a johannitáknak a török hódításokig jelentős szerepük volt az ország történetében.

A tatárjárásig állt fenn nálunk a később lovagrenddé vált, jeruzsálemi alapítású, a leprásokat ápoló **Szent Lázár rend**. Szintén ápoló rend volt a Montpellierben 1160 táján létesített **Szentlélek ispotályos-rend**. A XI. századi eredetű **antoniták rendje** főleg az anyarozssal terjesztett népbetegség, az orbánc ápolói voltak.

A III. keresztes háború idején, 1191-ben szervezett, 1198-ban újjáalakult **Német lovagrendet** a Szentföldről való kiszorulásuk után, 1222-ben II. András királyunk telepíti le a Barcaságban. Mivel egyetlen évtized alatt öt kövárat építenek, saját pénzt veretnek, már 1525-ben hadba vonul ellenük és ki is úzi a rendet az országból. Lengyelországi, litvániai és poroszországi térítő-pacifizáló tevékenységük oroszföldi és lengyelországi vereségeik ellenére jelentős.

1537 augusztusában alakul meg Párizsban a legtöbbet szidott szerzetesrend, a Jézustársaság, a **Societas Jesu**, a **jezsuiták**. Alapítója LOYOLAI SZENT IGNÁC, harmincéves koráig katonatiszt, sebesülése és felgyógyulása után szerzetes. Célkitűzésük: a pápa jogara alatt egyesíteni a világot. Ezért a tisztaság, szegénység és engedelmesség mellé a pápa iránt is engedelmességet fogadnak, katonai készenlétben a feladatok teljesítésére. Két évig tartó próbaidő, három évi filozófiatanulás, három év próbaszolgálat, közben tanári képesítés szerzése, 4 éves teológiai tanulmányok, újabb egy évi próbaidő előzik meg a rendbe való végleges felvételt, annak tagjai valóban a katolikus egyház legképzettebb, akárkivel vitaképes tagjai voltak.

1581-ben, Erdélyben, Kolozsváron telepedtek meg, pestisjárvány, majd kiűzetés volt a sorsuk. A XVII. század végére mintegy 25 rendházuk volt Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben. Az ellenreformációban való részvételük, harcos katolikusságuk, tanultságuk – és így szerzett befolyásuk – miatt kedvelt céltáblái voltak minden egyházellenes és kereszténységellenes kampánynak, felelőssé tették őket a középkori zsidó- és cigányüldözésért, az inkvizícióért, a hajdani egyház korruptségáért, a domonkosrendiek és Ferenc-rendiek akkori tudatlanságáért, dél-amerikai államukért, térítéseikért. Tény, hogy követtek el hibákat, sőt, hitüket védelmezve túlkapásokat is. De tévedés őket tenni felelőssé tenni egyházuk minden hibájáért. Különösen, hogy minden időkben a legképzettebb egyházi személyiségek közé tartoztak.

Az 1240-ben Firenzében alapított **szerviták** 1644-ben jöttek Magyarországra, itt 5 rendházuk volt. A **karmeliták** 1692-ben jelentek meg Magyarországon, az enyhébb, úgynevezett **sarus karmelitáknak** három, a szigorúbb **sarutlan ágnak** egy rendháza volt. A betegápoló **irgalmas-rend** 1537-ben alakult Spanyolországban, Magyarországon 1672-ben terjedt el, 11 rendházuk volt, közöttük a temesvári és a szatmárnémeti.

Rabkiváltó rend volt az 1198-ban Párizsban alakult **trinitáriusoké**, akik 1693-ban alakítják meg első magyar kolostorukat, majd még hetet, amelyek mintegy 4000 foglyot szabadítottak meg a török fogságból 1691-1724 között, a rend feloszlataáig.

A tanító rendek közül az 1600-ban alakult **piaristák** érkeztek már 1631-ben az országba, a XVIII. században 12 rendházuk volt Magyarországon és Erdélyben, ez utóbbiban Besztercén, Nagykárolyban, Máramarosszigeten, Marosszentannán, később Temesváron. A jezsuitáktól 1773-ban átvették a kolozsvári gimnáziumot. Nekik köszönhető első iskola-reformunk.

Az oktató **apácarendek** közül az 1535-ben alakult **Szent Orsolya-rend** tagjai telepedtek meg, 1676-ban, akik 7 rendházuk közül egyet Biharban, Váradolasziban és egyet Nagyszebenben létesítettek. Az 1609-ben alakult **Angolkisasszonyok rendje** 1770-ben kapott hazai működési engedélyt, az **Erzsébet apácák** – 1526-ban alapított betegápoló rend – pedig 1784-ben.

A **Notre Dame kanonisszák** (1829), a **Szegény Iskolanővérek** (1860), az **Isteni Megváltás Leányai** (1849), a **Keresztes Nővérek** (1856), **Az Isteni Szeretet Lányai** (1870), **A Szent Szív Társaság** (1883) megannyi, nálunk a múlt században elterjedt gyógyító-tanító rend, amelyek nélkül nehéz lenne elképzelni a múlt század oktatásügye gyors fejlődését.*

Ahogy kimerítően elemeztük a hitvédő feladatokat is ellátó szerzetesrendek munkásságát, ugyanígy, bár röviden érintenünk kell a keresztes háborúk kérdését.

Mint említettük, a keresztes hadjáratok elvi célja a katolikus vallás védelme, terjesztése, a betegek ápolása, a Szentföld visszafoglalása a terjeszkedő Iszlám kezéből, a kereszténység egyesítése volt. Gyakorlati célja: az egyház hatalmának növelése, a selyem-út megnyitása, emellett az itáliai kereskedővárosok nagy hasznot reméltek a mohamedánoktól elfoglalt közel- és közép-keleti területek „felszabadításától”, úgyszintén Bizánc esetleges ebbőli kizárásából. Az örökösödésekből kizárt hűbérurak földet és jobbágyságot szerettek volna szerezni, a parasztság a hadi szolgálattal akart megszabadulni a jobbági kötelezettségektől stb.

Az események lefolyása: az 1095 évi clermonti zsinaton AMIENSI PÉTER szerzetes meghirdeti a keresztes hadjáratot a Szent Sír felszabadításáért.

1496. Az első keresztes háború. Előbb a szegény tömegek indulnak útnak áprilisban Kölnből, a Duna mentén. A lovagok, BOUILLON GOTTFRIED és mások vezetésével augusztusban indulnak el, Konstantinápolyban egyesül a két had.

1097. A keresztes had áthajózik Kis-Ázsiába, elfoglalja Nikaiát, legyőzi KILDI ARSZLÁNT, elfoglalja Edesszát, ott grófságot szervez (a gróf BALDUIN, BOUILLON GOTTFRIED öccse)

1097-98. A BOUILLON GOTTFRIED vezette fősereg megostromolja és elfoglalja Antochiát. Ott fejedelemséget szerveznek. (a fejedelem TARANTOI BOHEMUND)

1099 Elfoglalják Jeruzsálemet, ahol királyságot alapítanak. BOUILLON GOTTFRIEDET királlyá választják, de ő csak a *Szent Sír Védője* címet fogadja el. Askaloni csata, győzelem az egyiptomi FATIMIDÁK fölött.

1104. Elfoglalják Akkont.

1110. Elfoglalják Bejrutot.

1119. A keresztesek súlyos veresége az Ager Sanguinis-i csatában.

1124 Tyrus elfoglalása a muzulmánoktól.

1125 A hasarti csata, II. BALDUIN győzelme az egyesült iraki és szíriai csapatok felett.

1144. ZENGI, Mosszul emírje visszafoglalja Edesaszát.

1147. A második keresztes háború. Előkészítője többek között Clairvaux SZENT BERNÁT, vezetői: III. KONRÁD (uralkodott 1138-52 között) német császár és VII. LAJOS (uralkodott 1137-1180 között). francia király.

1147 őszén a német sereg súlyos vereséget szenved az ikoniumi szultántól Dorylaeum-nál, majd Laodiceánál.

1148. A keresztes sereg hiába ostromolja Damaszkuszt és Askalont. A két uralkodó hazatér.

1153. II. BALDUIN elfoglalja Askalont.

1171. SZALAH AD DIN (SZALADIN) lesz Egyiptom szultánja.

1188. Legyőzi a kereszteket, visszafoglalja a Szentföld jelentős részét.

1189. I. BARBAROSSA FRIGYES (uralkodott 1152-1190 között) – még Kilikiában meghal –, OROSZLÁNSZÍVŰ RICHARD (uralkodott 1180-1199 között) és II. FÜLÖP ÁGOST (uralkodott 1180-1223 között). francia király vezetésével elkezdődik a **III. keresztes háború.**

11912. OROSZLÁNSZÍVŰ RICHARD meghódítja Ciprust, a bizánciak rovására. Akkont elfoglalják a keresztesek. OROSZLÁNSZÍVŰ RICHARD legyőzi SZALADDINT az Arsuf melletti csatában.

* A szerzetesrendekről teljes képet ad **TÖRÖK József** könyve, a *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*, Panoráma, Bp. 1990.

1192. Fegyverszünet.

1202. A negyedik keresztes hadjárat. Kezdeményezője III. INCE ellenpápa (uralkodott 1179-80 között), vezetői MONTFERRRATI BONIFÁC és FLANDRIAI BALDUIN. Velence a tengeri átszállítás béréként elfoglalja Zárát (Ma Zadar, Horvátország) majd MONTFERRRATI BONIFÁC közreműködésével meghódítja Konstantinápolyt. A várost kifosztják az egyházat alárendelik Rómának.

1204. Megalapítják a latin császárságot.

1212. A gyermekkeresztesek hadjárata. A Marseillesben behajózott francia gyermekeket Afrikában rabszolgának eladják, a német gyermekeket Itáliából szállítják haza.

1217. Az ötödik keresztes háború, II. ANDRÁS – ENDRE – magyar király (uralkodott 1205-35 között). vezetésével. A sereg hiába ostromolja Akkon fellegetvárát, a király hazatér.

1228 . A hatodik keresztes hadjárat I. FRIGYES német császár (uralkodott 1212-1250 között). vezetésével, akit IX. GERGELY pápa (uralkodott 1127-41 között) kiközösített. Diplomáciai sikereket ér el, kihasználva az egyiptomi szultán és a damaszkuszi emír vetélkedését, megkapja Palesztina szent helyeit, amelyeket a latin kézben levő parti sávval folyosó köt össze.

1244. A muzulmánok véglegesen visszahódítják Jeruzsálemet.

1248. A hetedik keresztes hadjárat. IX. (SZENT) LAJOS francia király (uralkodott 1226-1270 között). első hadjárata. Egyiptomban, Mansurah mellett súlyos vereséget szenved és fogságba esik. Csak 6 év múlva, nagy váltságdíjért szabadulhat.

1268. Jaffát és Antiochiát elfoglalja az egyiptomi szultán.

1270. A nyolcadik keresztes hadjárat. IX. (SZENT) LAJOS francia uralkodó második hadjárata. A Tuniszt ostromló keresztesek között pestisjárvány üt ki, a király meghal. Elesik Akkon, Szidón, Bejrút, csak Ciprus marad a kereszteseké, egészen a XV. századig.

Ha már a történelemnél tartunk, meg kell említeni, hogy a Keleten a 632 után hódító mohamedán hit, az iszlám kifejezetten térítő vallás. Az iszlámnak a Bizánc ellenőrzése alatt levő területeken való, futótűz-szerű terjedése okairól az V. kötetben fogunk részletesebben beszélni, most csak azt jegyezzük meg, hogy az arabok a VII. század végére elfoglalják Bizánc utolsó afrikai területeit is, utána Hispánia egy részét. MARTELL KÁROLYNAK csak a poitiersi csatában (732) sikerül megállítania őket. Meghódítják a Kaukázuson-túlt és a Közép-Ázsiai területeket. Sikertelenül ostromolják Konstantinápolyt. Az utolsó OMAJJÁD kalifát legyőzi az első ABBASZIDA. 945-ben a BUJIDA-dinasztia átveszi a hatalmat az ABBASZIDÁKTÓL. 1040 táján a szeldzsuk törökök győznek az iraki szultán ellen. Meghódítják az országot. A szeldzsuk birodalom ekkor éli virágkorát. A XIII. század elején a birodalom végleg felbomlik. Az utódállamok közül az ikoniumi szultánság a legjelentősebb, amely előbb mongol uralom alá kerül, majd több emirátusra bomlik. 1288 körül feltűnnek az oszmán törökök, 1133-ra elhódítják Bizánctól Kis-Ázsia javát, 1354-ben az első európai hódításaik éve. 1362-ben elfoglalják Drinápolyt, meghódítják a Balkán nagy részét. 1401-ben az ankarai csatában a TIMUR LENK (TAMERLÁN) vezette mongolok legyőzik a törököket, de a vereség csak időleges, tovább folyik a harc az európai hódításokért. 1453 májusában elesik Konstantinápoly, megszűnik a bizánci – keresztény – állam.

Röviden áttekintettük a kereszténység belső és külső ellenfeleit és az ellenük folytatott hitvédelem fontosabb eseményeit, illetve intézményeit. Illik viszont áttekintenünk a hitvédelem és a kereszténység terjesztésének békésebb eszközeit is. Még az előző kötetekben említettük, hogy a papságnak történelmileg három nagy csoportja alakult ki, az első, amelynek a feladata kifejezetten a kultusz szolgálata – ehhez a szertartás bonyolódásával, a dogmatika fejlődésével stb. szakismeretek kellettek –, így pap lesz, a második, amely értelmiségi ismeretek birtokában felvállalja az államigazgatást és az értelmiségi foglalkozások állandóan bővülő körét, szakértelmiséggé, jogásszá vagy orvoszá válik – mindkét képesítés gyűjtőfogalom, értelmiségi mesterségek egész sorát rejt –, végül a harmadik csoport a fennálló hatalom

elleni lázadóvá válik, hivatásos vagy alkalmi ellenállóvá, olyanná, aki a „*jobb volt azelőtt*” jegyében visszasírja az elmúlt időket, mint fundamentalista, vagy aki „*máshogy, az én elképzelem szerint jobb lesz*”, mint népboldogító lép fel.

Mivel mindhárom attitűdhöz értelmiségi készségek szükségesek, valamennyi szerepben az iskolázottak kerülnek előtérbe. Mivel iskolázott réteg csak a papság, magától adódik, hogy e kor mindhárom rétege pap, akinek nyelvezete, szóhasználata, eszmerendszere vallási eszméktől meghatározott. Még, ha teljesen világi kérdésekről is van szó.

Rómától kell ezúttal is elindulnunk. Már időszámításunk kezdete előtt működtek a római birodalomban alapismereteket – írást-olvasást tanító iskolák. Nem is lehetett ez máshogy ez egy világbirodalomban, ahhoz, hogy a hatalmas birodalmat irányítani lehessen betűvető középrétegre volt szükség. Sőt: a „ludi magister”, a tanító állami alkalmazott volt.

A római birodalom írástudó, szabad középrétege vállalta fel a páli fordulattal a kereszténységet. Az igazi hitvédők azonban a magasabb tudományokkal, a görög nyelvvel, görög irodalommal megismerkedő, úgymond grammatikai-retorikai iskolák végzettjei voltak. A II-V. századok folyamán ők mentették át a római műveltség elemeit abba a társadalomba, amely kezdetben nem sokra becsülte az írásbeliséget.

A filozófiai oktatás már csak a nagyon vagyonosok előjoga volt. Ha **írni-olvasni** minden szabad ember fia megtanulhatott – a régi Rómában nagyon nagy megvetés jele volt, ha valakire azt mondták, hogy „*se olvasni, se úszni nem tud*” – a latin és görög nyelvet, azaz a **grammatikát**, a szónoklást, tehát a **retorikát** és a gondolatok szép kifejtésének a tudományát, a **logikát** már csak a módosabbak engedték meg utódaiknak, a **filozófiai oktatás** pedig, **ami alatt értsünk** az előző három mellett **aritmetikai, geometriai, asztronómiai és zenei előismereteket**, kifejezetten a nagyon gazdag fiatalok előjoga volt.

A tanítás rendje nem volt szabályozott. A római iskola magasabb ismereteit magántanárok közvetítették.

Bizáncban, amely bár nyomokban Róma örökösének tudta magát, formálisan megmaradt a hajdani római társadalom iskolaszervezete, ám **mind kevesebb** – osztársadalmi és egyéni – **érdek fűződött ahhoz, hogy kívülálló szabad ember is megtanulja a betűvetést**, legfeljebb az alapismereteket volt ajánlott tudni.

Még rosszabb volt a helyzet a volt Római Birodalom nyugati területein. Itt a germán – írástudatlan – törzsek hódításai aláértékelték a betű ismeretét, **csak a klerikusok** oktatásában maradt fenn az írni-olvasni tudás, mert a kibontakozó szerzetesi mozgalom előírta, hogy a **szerzetes köteles a nap bizonyos óráiban szellemi munkával, bibliaolvasással foglalkozni.**

NAGY KÁROLY írástudatlan volt, vezéreivel együtt. Ám okosabb lévén az „*átkos*” egyik, az értelmiségi munkát lebecsülő oktatásügyi miniszterénél, aki egy idegen nyelv nem ismerését azzal „*mentette*”, hogy „*mégis tanügyi miniszter lett belőlem*”, kiegyezett a szerzetesekkel: azok, holmi, az egyháznak és a hitnek tett állami kedvezmények fejében hajlandók voltak eladminisztrálni a birodalmat. Amihez értelmiségi szaktudás kellett. És annyi amennyi, csak több, mint amennyi az írástudatlan főuraknak volt. *Véleményünk szerint innen származik az a fölény, amellyel a Nyugat, NAGY KÁROLY birodalmának késői utóda előnyt szerzett Bizánc utódaival s Kelettel szemben*, mert a keleti társadalmak meditáló papságából sohasem nőtt ki a Nyugat fejlődésében oly kulcsszerepet játszó értelmiségi. Ám ez csak rosszmájú megjegyzés a tényekhez képest, például, hogy a középkor folyamán a *kolostorok elterjedésével együtt megvalósult az írás-olvasás tanításának első nagy demokratikus hulláma. Szerzetes, apáca ugyanis bárki lehetett, társadalmi helyzetétől függetlenül. Gondoljunk csak az Isten rabjai JANCSIJÁRA, de akár Árpád-házi SZENT MARGIT királylányra és BAKÓCZ TAMÁSRA, aki jobbágygyermekből lett pápajelölt.*

Minden esetre országszervező királyunk, SZENT ISTVÁN – NAGY KÁROLY mintájára – tíz falunként szerveztetett egy egyházközséget – az akkori falvakban 10-15 család ha élt, a lélekszám nem volt elegendő eklézsia fenntartására –, velük kőtemplomokat építtetett, és a falvakat meg a parókusokat kötelezte arra, hogy a papi utánpótlásról gondoskodjanak.

A papi hivatás mindhárom kialakult ága jelentős értelmi erőfeszítést, szakismereteket követelt. A **hit védelme, terjesztése, a kultusz szolgálata** igényelte a Biblia ismeretét – ehhez az olvasni tudást –, **az egyházi éneklést**, ami tudomány volt. **Az ügyintézés** megkövetelte az **írni-tudást**, a Karoling államban és a továbbiakban már nem volt elég a szóbeliség, elterjedt az írott szöveg kultúrája, **szükség volt az írott törvények ismeretére**, ennek megfelelően tehát „tömegméretekben” – a Római Birodalomhoz képest – és „demokratikusan” – tehát viszonylag minden társadalmi nagycsoportból – szelektálva, természetes úton létrejön a kultusz szolgálata és a szakértelmiségnek a korábbihoz képest vastagabb és demokratikusabb rétege. Marad a **forradalmároké. Az eretnekmozgalmaknál** láttuk, hogy ezek az első időben fundamentalista alapról közelítik meg a kérdéseket. Ám **írás-olvasás**, kellő **Biblia-ismeret** nélkül az eretnekek se tudják hatékonyan kifejezni eszméiket...

Az biztos, hogy a nagy károlyi modell, hogy minden templom maga gondoskodik a papi utánpótlásról, tehát a plébániai iskolák rendszere bevált. Minden eddigénél szélesebb körben terjedtek az alapismeretek. *A tanult anyag főként a klerikusi mesterség két alap-tudnivalója, a latin írás-olvasás – az egyház szertartási nyelve a latin volt – és az éneklés volt, tudni kellett a szertartásokon énekelt énekeket, azt, hogy melyik ünnepen, mikor mit kell énekelni.*

Aki magasabbra akart jutni, felsőbb képzést szerzett. Tanulócsoportokban – a **kolostorok, székesegyházak mellett** –, a plébániai iskolákat kijárt tanuló tanulhatott ezekben, **grammatikát** – azaz latin nyelvtant, gyakorlati, beszéd szintű latin nyelv ismeretét –, **diktáment** – azaz írásosság-tudományt, latin fogalmazást, oklevél-kiállítás, más írásművek fogalmazásának módját, elemi jogi ismereteket, logikát, de verstant, sőt az énekelt versekkel kapcsolatos zenei ismereteket is –, végül **komputust**, – azaz mindenféle számtani műveletet, elemi csillagászati, természettudományos és a Földdel, a természettel az emberrel kapcsolatos ismereteket. Más csoportosítás szerint a kolostori iskolában a „*hét szabad művészetet*” tanították, benne a **trivium – grammatika, retorika, dialektika** –, és a **quadrivium – aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika** – tantárgyaival.

Az első magyar kolostori iskola a bencések SZENT MÁRTON-hegyi – pannonhalmi –, 996-ban alapított, immár több, mint ezeréves oktatási intézmény volt.

Persze mindezt a kor színvonalán képzeljük el, de – és ezt hangsúlyozzuk – meghaladva jó néhány területen korunk középiskolai színvonalát ALKUIN NAGY KÁROLY korában, tehát a VIII. században alkotta meg a kisbetűk rendszerét, ez a kor mentette meg a pusztulástól a latin klasszikusokat, ekkor alakult ki a könyv mai formája, I. NAGY SZENT GERGELY pápa (uralkodott 590-604 között). rendeletére a Kr. u. VI. században készült az első zenegyűjtemény, a **gregoriánium**, AREZZOI GUIDO a XI. század elején dolgozta ki a máig használatos hangjegyzírás módját és a szolmizálást.

A XII. század egyik leghíresebb iskolája a párizsi SZENT GENOVÉVÁRÓL elnevezett volt. Ennek vezetőjétől származik az a P. mesternek, III. BÉLA király (uralkodott 1172-1196 között) NÉVTELEN JEGYZŐJÉNEK küldött, 1192 évi levél, amelyben az iskola vezetője beszámolt bizonyos BETLEHEM (BETHLEN) nevű diák hirtelen haláláról. Ez a levél az első írás, amelyből gyaníthatjuk, hogy Magyarországon –, lévén a BETHLENEK erdélyiek, Erdélyben is – olyan plébániai iskolák működtek, amelyek akár külföldi, a kor leghíresebb iskolájában való továbbtanulásra is képessé tették diákjaikat.

Ennek az iskolák és a Notre-Dame székesegyház iskolájának egyesüléséből született a XIII. században a Sorbonne, ami eredetileg ROBERT DE SORBONNE udvari pap 1254-es alapítású kollégiuma – bentlakása – volt. Az **egyetemek**, tulajdonképpen „*tanárok és diákok*

egyetemességei” a legmagasabb tudományos képzettség letéteményesei voltak, az ahol koruk legnagyobb tudós személyiségei tanítottak. A beiratkozó diák – előbb az egyetem filozófiai – ma azt mondanánk bölcsészeti – karát kellett, hogy elvégezze, csak azután iratkozhatott be a jogi, teológiai vagy orvosi karra. Több éves tanulás után babérkoszorús – baccalaureus – lett, újabb áttanult évek után megkaphatta a jogi, teológiai vagy orvosdoktori címet.

A párizsi egyetem elsősorban hittudományi volt, a világ második legrégebbi egyeteme, a bolognai elsősorban jogtudományi.

A középkori gondolkodást ma skolasztikusnak, spekulatívnek – szemben a patrisztikával, amely PLATONT tekintette a legnagyobb gondolkodónak – ARISZTOTELÉSZRE támaszkodónak nevezzük, bár a PLATONT nagyra becsülő AUGUSTINUS tanításai is máig ható gondolatok. Ugyanakkor a filozófiát csak mint „*a teológia függvényét*”, „*ancilla theologiae*” tudták elképzelni. Nem térünk itt ki a középkori gondolkodás elemzésére, ezt egy jobb filozófiatörténetben, pl. a könyvészetben idézett NYÍRI-munkában jobban megtalálhatjuk, de felsoroljuk bár a középkori gondolkodás jelentősebb alakjainak nevét:

A patrisztika legnagyobb alakja AURELIUS AUGUSTINUS, SZENT ÁGOSTON (354-430). Az ókor filozófiát közvetítette MANLIUS SEVERINUS BOETHIUS (480-524), és a pszeudodionysiusi, hibásan DIONYSIUS AEROPAGITANAK tulajdonított művek. A skolasztika JOANNES SCOTUS EURIGENA (800-877) nevével kezdődik, aki a párizsi schola palatina vezetője, majd SZENT ANZELMMEL (1033-1109) folytatódik, aki aostai születésű pap, a normandiai Bec kolostor apátja, később Canterbury érseke. Vele szemben alakította ki felfogását COMPIEGNE-I ROSCELLINUS, majd tanítványa, PETRUS ABELARDUS (1074-1142) fogalmazza meg a skolasztika vitás kérdéseit. CHARTRES-I BERNÁT PLATON nyomdokain indul el, öccse, THIERRY úgyszintén. GILBERTUS PORRETANUS fordít háttér a platonizmusnak, de a korabeli skolasztika legszámottevőbb alakja ABELARDUS vitapartnere, CLAIRVAUX-I BERNÁT (1091-1153).

Az érett skolasztika mesterei: PETRUS LOMBARDUS († 1160), Párizs püspöke s az egyetem több XIII. századi tanára. A skolasztika másik kiemelkedő iskolája az oxfordi egyetem, ahol ROBERT GROSSETESTE (1175–1253), amúgy hírneves ARISZTOTELÉSZ-fordító tevékenykedik.

A skolasztika legnagyobb alakja a máig ható AQUINOI SZENT TAMÁS (1225-1274), akinek munkásságát nincs helyünk itt részletezni.

Ugyanez idő tájt tevékenykedik ROGER BACON (1210-1292), a „Doctor Mirabilis”, a késő skolasztika egyik legfontosabb előfutára. AQUINOI TAMÁSSAL ellentétes álláspontot képvisel az úgynevezett újabb ferences iskola jeles képviselője, JOHANNES DUNS SCOTUS (1266-1308).

Rövid misztikus kitérőt képvisel a domonkosrendi ECKHART mester (1260-1327), újplatonikus gondolkodó, a szintén domonkosrendi AQUINOI TAMÁS kiváló ismerője.

A késői skolasztika mesterei a scottista ferences, WILLIAM OCCAM/OCKHAM (kb. 1290-1350), tanítványa, az inkább szamaráról, mint filozófiai gondolkodásáról elhíresült JOHANNES BURIDANUS († 1358) stb. Velük megkezdődik a gondolkodás kiszabadulása a teológia köntöséből.

A XIII. századra tehát megnövekedett a latin szertartású, Róma-központú egyház és vezetője, a pápa hatalma, fontossága, természetesen tekintélye és híveinek száma is. Ez együtt járt az egyház szervezeti tökéletesedésével is. Gyakorlatilag az egyház a középkori társadalmat képezte le. A pápa világi társaihoz hasonlóan – felhatalmazza az érsekeket és a püspököket egyháztartományaik vezetésére, magának tart fenn számos olyan jogot, amely korábban zsinati, avagy püspöki hatáskörben volt. Ilyenek a püspökségek alapítása, az egyházi főméltóságok kinevezése – bizonyos ezért járó pénzüsszegek ellenében, ami nagy felháborodást vált ki –, a legfőbb törvényhozás és bíraskodás joga, a zsinatok – az egyház legfelső törvényhozó testületei – összehívásának joga, a főbenjáró bűnök alól való feloldozás, a szentté avatás,

az ereklyék megvizsgálása és jóváhagyása, az új szerzetesrendek megerősítése mind a pápa hatáskörébe került.

Őt segítette ebben a munkában a **bíborosi testület**, a kardinálisok. A bíborosok eredetileg a pápai főtemplom, a lateráni székesegyház papjai voltak, később más római papok is, még később távolabbi, a pápától kinevezett püspökök. A IX. századtól az egyház vezetésébe is bekapcsolódtak – Római Kúria, tulajdonképpen pápai kormány – és a pápát is a bíborosok választották/választják, a pápa halálától számított tíz napon belül, a külvilágtól elzárva, a megválasztást szalmacsóva füstjével adva hírül.

Az **érsekek** – **metropoliták** – egy-egy egyháztartomány vezetői, több püspök – episzkoposz – munkájának összehangolói, akik egy-egy egyházmegye vezetői. Ők a főpapok.

A püspök segítői a **székes káptalan tagjai**, ennek vezetője a **prépost**, az oklevelek kibocsátója, tagjai: az iskola vezetője az **olvasókanonok**, a misék, az egyházi zene és ének felügyelője, az **éneklőkanonok**, a kincstár, a levéltár és a püspöki pecsét pedig az **örkanonok** gondja. Ezeknek a tisztségeknek az egyházi neve **praepositus, lector, cantor, custos**. A székes káptalan tagjai voltak még a **főesperesek**. Ők az egyházmegye nagyobb területén képviselték a püspököt. Ugyancsak ők irányították az **espereseket**, akik általában tíz plébános papi munkáját vezették és akikkel együtt a nagypapi tisztségeket birtokolták. A plébániák az egyház legkisebb egységei voltak. Szent István korában tíz falu alkotott egy plébániát. A **plébánosokat** tekintjük az alsópapság képviselőinek.

Az 1009-ben alapított **erdélyi egyházmegye** – 1991-től érsekség – neve **Episcopatus Ultransylvanus/Transylvaniensis**, a **főesperességek** az 1333-36 évi pápai tizedjegyzék szerint (*Gyula*)**fehértvári**, **152 plébániával**, **Dobokai (610)**, (**Vajda**)**Hunyadi (9)**, **Kézdi-i (17)**, **Kolozsi (39)**, **Krasznai (7)**, **Küküllői (44)**, (**Magyar**)**Ózdi (567)**, **Telegdi (105)**, **Tordai (39)**, (**Felső**)**szolnoki (26)**, **Szatmári (35)**, **Ugocsa (21)**. Ezeken kívül külön tizedjegyzéken szerepelt a **gyulafehérvári, küküllővári, széki három királyi plébánia, Medgyes dékánátus (10), a kerci apátság (14), a kolozsmonostori apátság (14), a brassói dékánátus (20), a (nagy)szebeni prépostság (66)**. Az Erdélyi püspökség ekkortájt 13 főesperességre, nagyjából vármegyénként esperességekre és 717 plébániára oszlott, de 1083 településen 1180 római katolikus templom volt a középkorban. A **nagyváradi** püspökség az egri megosztásával 1077-ben jött létre, a **szatmári** 1804-ben, a **temesvári** – amely az 1030 körül létrejött marosi, 1052-től csanádi – püspökség utóda – 1723-ban költözött Temesvárra.

Az egyháznak az invesztitúra-harc után sem sikerült mindig függetleníteni magát az uralkodótól vagy a nagy hűbéruraktól, ezek igyekeztek „*saját egyházi*” jogaikat érvényesíteni, a parókust saját alkalmazottjuknak tekintették. A létrejött kegyúri rendszerben a földesurat megillette a vagyon fölötti felügyelet, a plébános kijelölésében nagy szava volt, viszont vállalta eltartásának kötelezettségét.

Korábban az inkvizíciónál említettük a fontosabb egyházi büntetéseket. Most visszatérünk rájuk, hiszen az egyházszervezés jelentős tényezői.

A **kiközösítés** – **anathema** – az egyházból való ideiglenes vagy végleges kizárás volt, gyakorlatilag mindenféle emberi kapcsolatot megszakítottak a kiközösítettel.

Az **interdikció**, a **szentségek kiszolgáltatásától való eltiltás** volt, vonatkozhatott személyekre – akik nem misézhettek, vagy nem vehettek részt a misén – és országokra, kisebb-nagyobb egyházszervezési egységekre – ahol nem lehetett misézni.

Végül volt a **nyilvános vezeklés** – a főbenjáró bűnösök egyházi büntetése – amelynek idejét és módját a püspök határozta meg. Ezt meg lehetett váltani, ami szintén feszültségek forrása lett.

A vezeklés és a korábbi nyilvános bűnmegvallás helyett ekkor terjedt el a bűnök titkos megvallása, a **fűlbegyónás**, és a büntetés földi „*levezeklése*” **búcsú**, az egyháztól előírt vezeklés, ájtatossági gyakorlatok révén. Ezek szintén visszaélésekre adtak alkalmat.

Az egységesült liturgia bonyolódása szakismereteket követelt meg, elvált egymástól a hívek, világiak és a papok csoportja. Ez utóbbiak különállását ruhájuk, a mise nyelve – a latin –, szembemisézés helyett a háttal misézés elterjedése, a XIII. századtól a hívek egy szín alatti – csak a kenyeret tartalmazó – áldozása, szemben a papság két szín alatti – kenyeret és bort, Krisztus testét és véréjét jelentő – áldozásával, csak fokozta.

A VII. századtól fokozódik a szentek és mártírok tisztelete, s a Mária-kultusz is. Ugyanakkor a XIII. század kezdetétől erősödik az egyház karitatív tevékenysége, intézményes lesz, a gyülekezetek mellett létrejönnek az első szegényházak, kórházak, árvaházak, menhelyek.

Mint említettük, az 1054 évi egyházszakadás után a kereszténység nyugati, **katolikus** – latin rítusú – és keleti, **ortodox** – görög rítusú ágakra tagolódott. Az egység helyreállításának megismétlődő kísérletei nem jártak sikerrel. Sőt, Konstantinápoly elfoglalása után a patriarchátus mintegy megnyugtatta a szultánt, hogy nem tájékozódik Nyugat felé. A mohamedán vallástól amúgy is kedvezményezett kereszténység hajdani bizánci patriarchátusa ezzel „megtűrt” lett.

Mivel Bizánc még a IX. században térített Bulgáriában, Szerbiában és Oroszországban, ha a két balkáni kisállam török uralom alá is került, az Arany Horda alól 1480-ban felszabaduló orosz állam vallásilag függetlenítette magát Konstantinápolytól, elhatárolódva előbb Rómától, majd a fogait vesztett, török uralom alá került magát „második Rómától”.

Hitbeli alapul a keleti egyházak a korai hét egyetemes zsinat tanításait és csak azokat fogadták el. Liturgiájuk nyelve görög majd ószláv, később a nemzeti nyelvek. Az egyház egységes, egyetemes, a helyi püspökök irányítják, akiknek gyülekezései is meghatározó jellegűek. A püspökök egyenrangúak, a köztük levő különbségek jelképesek, egymás ügyeibe nem avatkoznak, de a metropolita és főként a pátriárka gyakorlatilag mégis a megyéspüspökök irányítója. Minden ország egyházi életét a saját püspökök, érsekek, pátriárka irányítja, azaz a keleti kereszténység autokefál.

A pátriárka – hercegérsek – alatt vannak a metropoliták – érsekek –, ezek irányítják a megyéspüspököket –, a papok között több fokozat van. A papok segítői a diakónusok. Pap és diakónus nem házasodhat özvegy vagy elvált asszonnyal, a házasság csak a felszentelés előtt köthető, az özvegy pap vagy diakónus nem házasodhat újra, **a szerzetes nem nősülhet, akárcsak a magasabb egyházi tisztségek betöltője.**

A keleti szerzetesség inkább szemlélődő és meditatív jellegű: Egyik legjelentősebb központja a görögországi Athosz hegy, ahol 963 óta székelnek a szerzetesek. Húsz kolostoruk anyakolostora számos más országban levő hasonló intézménynek. Nő nem léphet a Szent hegyre.

A XIV-XVI. század emberének gondolkodása a vallás askétikus eszménye helyett a természetes embert, az egyéni élményt, ember és környezete harmóniáját részesítette előnyben. Vigyázat: szó sincs arról, hogy a reneszánsz embere istentagadó vagy ateista lett volna. Épp olyan mélyen vallásos volt, mint ősei. Sőt: európai lévén főleg keresztény volt, aki ha kellett, életét adta keresztény hitéért. Csak arról van szó, hogy világképe kitágult és abba már belefért a valódi ember is.

Legyünk nyíltak. Kicsit leegyszerűsítve a képet, a városok fejlődése, a természeti gazdagságról az árutermelésre való áttérés, a munkamegosztás fokozódása, a mind általánosabb pénzgazdálkodás következtében előbb a városlakók, később falusiak is mind gyakrabban szabadulnak meg a földesúri terhektől, válnak szabad polgárrá.

Későbbi korok reneszánsz, azaz újjászületés névvel illették ezt az időszakot és újjászületés is volt, amennyiben a korábbi időszak maradéktalan Istenben való feloldódása mellett helyet szorít magáénak az embernek. Vigyázat: a reneszánsz embere a korábbi embernél nem kevésbé vallásos. De másként az, élő ember. Isten már nem nyomja el, hanem beteljesíti a világot. És ez a különbség a korábbi emberi énhez viszonyítva!

A **humanizmus** eszményképe a XIV-XV. század olasz kereskedő nagypolgárságának szellemi arca. Ez a felszabadult, vallásilag semleges, az élet gyönyöreire fogékony ember. Nem gátlástalan, de fékei mások, mint a korábbi emberé. „...*humani nihi a me alienum puto*”, hozzávetőleg „*semmi emberi nem idegen tőlem*”.

A reneszánsz fogalma GIORGIO VASARI alkotása, ő úgy nyúl vissza a múlthoz, mint egy méltatlanul elfeledett korhoz, s úgy dialogizál vele, hogy közben keresi az új kibontásának lehetőségét. *Ez a nagy ellentmondások kora. A bölcsek kövének keresése közben megszületik a kémia és egyáltalán a természettudományos gondolkodás. VERGILIUST olvassák és közben megszületik a modern irodalom... Keresztények, de a hatalmat, a pompát, az élvezetet részesítik előnyben. Az egyház a legnagyobb földesúr a királyok után. És még sorolhatnánk a kor ellentmondásait, de nem tesszük. Ugyanis ebből születik a modern Európa.*

Anélkül, hogy nagyon belemélyednénk ezekbe a kérdésekbe, jegyezzük meg, hogy ebben a korban virágzik az okkultizmus, ez az alkímia és az asztrológia, a legteljesebb misztika kora, ekkor él PARACELUS (1493-1651), a kabbalista J. REUCHLIN (1455-1522), a fekete mágus és alkimista JOHANNES TRITHEMIUS apát (†1516). Ennek a kornak keltették – joggal rossz hírét – a szabadgondolkodók, hiszen csak boszorkányperekben jó félmillió ártatlan – főként nő – pusztult el.

Az igazsághoz tartozik, hogy volt protestáns misztika is. Igaz, SEBASTIAN FRANCK (1459-1553), vagy VALENTIN WEIGEL (1543-1588) nevét ritkábban emlegetjük, mint THEOPHRASTUS BOMBASTUSÉT, hogy PARACELUSNÁL maradjunk.

A reneszánsz legnagyobb vívmánya, hogy a humanisták újra felfedezik a természetet. A világot összetartó, azt mozgató erőket kutatják, így lehetővé válik uralni őket, megszületnek a természettudományok. GIORDANO BRUNO domonkosrendi szerzetest (1548-1600) igaz, még megégetik, NICOLAUS KOPERNICUS frauenburgi kanonok (†1543) azonban már tanáival, a heliocentrikus világ képével forradalmasítja korát. Követőjének és népszerűsítőjének, az olasz GALILEO GALILEINEK (1564-1641) csak a II. vatikáni zsinat, a közelmúltban szolgáltatott elégtételt. Végül, de nem utolsó sorban, a korszak lezárója sir FRANCIS BACON, Verulam baronetje (1561-1626), az újkori pozitív gondolkodás egyik legnagyobbja, I. ERZSÉBET minisztere, I. JAKAB volt kancellárja – miniszterelnöke –, és államfögllya.

A HITÚJÍTÁS

Az invesztitúra körülötti küzdelem a pápaság győzelmével végződött ugyan, de mivel ebben a német-római császárság elleni harcban a pápaságot a francia királyok segítették – ez is egy bizonyíték a német-francia ellentét történelmi gyökereire –, az ekkor uralkodó francia királyok sokban befolyásolták a pápaságot, nem beszélve azokról a pápákról, akik megválasztásuk és beiktatásuk előtt francia főpapok voltak. 1307-1377 között a pápák a franciaországi Avignonban székeltek – avignoni fogság – természetesen a francia uralkodók politikájának szolgáiként. Ennek csak XI. GERGELY (pápa volt 1370-78 között) vetett véget 1377-ben. Utóda VI. ORBÁN (pápa volt 1378-89 között) sem tért vissza Avignonba, mire a francia bíborosok ellenpápát választottak, VII. KELEMENT (ellenpápa volt 1378-1378 között). Ennek halála után 1394-ben XIII. BENEDEK (ellenpápa volt 1394-1423 között) néven újabb ellenpápa következett, míg VI. ORBÁN IX. BONIFÁC (pápa volt 1389-1404 között), VII. INCE (pápa volt 1404-06 között) és XII. Gergely (pápa volt 1406-1415 között) követték. Az 1409 évi pisai zsinaton mind a pápát, mind az ellenpápát lemondatták, helyükbe V. SÁNDORT (ellenpápa volt 1409-1410 között) választották, ám sem a római, sem az avignoni pápa nem távozott a hatalomból, így egyszerre három pápa uralkodott és V. SÁNDOR halála sem nyugtatta meg a kedélyeket, mert utána XXIII. JÁNOS (pápa volt 1410-1415 között) következett. Az egyházszakadás megszüntetésére az 1414-es konstanzi zsinat mindhárom pápát lemondatta, majd V. MÁRTON (pápa volt 1417-31 között) személyében új, az egyházszakadást megszüntető pápa került trónra.

Az időleges egyházszakadás miatt a pápaság intézményének tekintélye lehanyaglott, az egyes püspökségek élére egymással akár fegyveresen is vetélkedő püspökök kerültek, akár egész egyházmegyék, sőt plébániák is szembekerültek egymással. Mivel az egymással vetélkedő pápák maguk alá rendelték a zsinatokat – az ellenkező lefokozta volna a pápákat a zsinatok határozatainak végrehajtóivá – az egység újbóli megteremtése végett kimondták, hogy a zsinatok a pápa fölött állnak, amivel ismét csökkentették a pápai tekintélyt.

A mind erősebb polgárság a személyes fizikai szabadság megszerzése után az eszmei hatalom megszerzését is célul tűzte ki. Ebben sokat segített az, hogy egy, a kora-középkorban kialakult intézménnyel, a hűbéri viszonyokat leképező, a hatalomért folyó harcban meggyengült egyházzal került szembe.

Az egyház első reformköveteléseit JOHN WICLIF/WICKLIFF (1324-84) angol pap fogalmazta meg. Ő a pápai adók ellen emelte föl a szavát, a világi és egyházi hatalom különbözőségét, a papok bibliai szegénységének szükségességét hirdette. Lefordította angolra a Bibliát és tanulmányozását a hit egyetlen forrásának tartotta. Szerinte a kenyér és a bor csak jelképei KRISZTUSNAK. Mikor a **lollardok**, WICLIF híveinek mozgalma radikalizálódott, s vezetőjük vissza akarta állítani az őskereszténység vagyonszűkösségét, illetve egyszerűségét, máglyára ítélték.

Tanai JAN HUS (1369-1415), a prágai egyetem rektora, a cseh királynő gyóntatója eszméiben éledtek újjá. HUS ezekért 1410-ben kiátkozták, és ZSIGMOND császártól kapott menlevele ellenére 1415. július 6-án megégették a konstanzi zsinat határozatai alapján, amely elítélte 30 tételét és öt eretneknek nyilvánította. Kivégzése a polgárosodó Csehországban nagy felháborodást váltott ki, tételeinek ennél jobb propaganda nem kellett, maga az uralkodó, IV. VENCEL (uralkodott 1379-1419 között) és felesége is az új hit, a **huszitizmus** mellé állt, elűzve a plébánosokat, követelve a prédikáció szabadságát és a világiak két szín alatti áldozását.

A nagyjából ennyivel megelégedőket **kelyheseknek** hívták, a lényegesen radikálisabb, mindent, amit a Biblia nem ír, elvető, politikailag a jobbszárny megszüntetését, köztársaságot követelő szárnyat – központjukról – táboritáknak nevezték. A **táboriták** radikális ága volt a

tisztázatlan program szerint, öskommunistikus elveket valló **chiliaszták** csoportja, akiket a táboríták 1421-ben kiűztek maguk közül.

A husziták több katonai sikert értek el ZSIGMOND hadai ellen, végül a kelyhesekkel való kiegyezés a táboríták ellen fordította ezeket, a radikális csoport 1434-ben vereséget szenved, a kelyhesek pedig kiegyeznek az egyházal.

A mozgalom néhány magyar vonatkozása: a huszitizmus szolgáltatta az ideológiai alapot az 1437-es bábolnai felkeléshez, a hivatalos egyháztól üldözött, Moldovába menekült két szerémségi huszita prédikátor, TAMÁS és BÁLINT munkája a legrégebbi, XV. századi – nem teljes – magyar Bibliafordítás, végül huszita csoportok, JAN ŽISKA hadai alkotják majd HUNYADI MÁTYÁS híres Fekete Seregének a magvát.

A huszitizmus okozta társadalmi megrázkódtatás nem múlt el nyomtalanul Európában. Magyarországtól Németországig felkelések, népi megmozdulások rázták meg a kontinenst. A követelések között volt olyan, ami a fundamentalista keresztény elvekhez való visszatérést sürgette és volt olyan, amely a német államok politikai egyesülését követelte. Ám mindegyik vallásos köntösbe csomagolta mondanivalóját, egyházi reformokat követelve. Ugyanezt kívánta az alsópapság egy része is, amelyet elidegenített a reneszánsz főpapok magatartása, egyes papok és szerzetesek méltatlan élete, az egyház pénzsóvársága, mind nagyobb fenn tartási költségei. Ugyanakkor olyan – egyenesen uralkodói – diverziók, mind a francia király „vádja” a templomosok ellen, a rend feloszlatása, tetemes vagyonának elkobzása, nagymesterének kivégzése, a pápaság elleni támadások, vagy pénzügyi szélhámosságok, amelyekhez az egyház cégérét használták fel, szintén nem az egyház tekintélyét növelték. A feltörekvő polgárság olcsó egyházat szeretett volna, olyant, amelynek az ügyeit átláthatta, sőt, amibe beleszólhatott volna.

A **német reformáció** ürügyét érdekes módon a római régi SZENT PÉTER bazilika helyett építendő templom költségeinek összekalapozása érdekében még 1506-ban meghirdetett, 1514-ben megismételt felhívás szolgáltatta. Ennek német államokbeli fele haszna ALBRECHT brandenburgi érseket illette volna, aki HANS TETZEL domonkosrendi szerzetest bízta meg a búcsú kihirdetésével. Mivel a templom – és az érsek – javára adakozók teljes búcsúban részesültek, sőt, a búcsúban másnak, még halottaknak is lehetett – anyagiak ellenében – részesülnie, MARTIN LUTHER ágostonrendi szerzetes, wittenbergi egyetemi tanár 1517 október 31-én a helyi vártemplom kapujára kifüggesztette híres 95 pontos követelését, amelyben tiltakozott a búcsúval kapcsolatos anyagi visszaélések ellen, kétségbe vonta a pápa bűnbocsánati jogát, s egyáltalán, felelősségre vonta őt. TETZEL ellentételei, LUTHER válasza a szerzetes pápai kiközösítését vonta maga után, majd LUTHER szakítását az egyházal, 1520 december 10.-én. 1521 februárjában LUTHER a wormszi birodalmi gyűlés, előtt tanításainak visszavonására szólítják föl. Hogy nem engedelmeskedik, a wormszi ediktum kibocsátása következtében akárki megölheti. BÖLCS FRIGYES szász választófejedelem Wartburg várában látszatra fogságban tartja. Itt kezdi német nyelvre fordítani a Bibliát, megvetve ezzel a német irodalmi nyelv alapját. Közben bár a pápák sürgetik a wormszi ediktum végrehajtását, a lutheri eszmék gyorsan terjednek. 1529-ben a speyeri birodalmi gyűlésen a katolikus fejedelmek kimondják, hogy egy közeli zsinat összehívásáig LUTHER és hívei gyakorolhatják, de nem terjeszthetik hitüket. LUTHER hívei „**protestálnak**”, azóta hívják a reformáció különböző árnyalatainak képviselőit protestánsoknak.

Az 1530-ban összehívott augsburgi birodalmi gyűlésen LUTHER hívei – maga LUTHER ki lévén átkozva, nem vehetett részt a gyűlésen – előterjesztik PHILIPP MELANCHTON ágostai hitvallását, amit a katolikusok nem fogadnak el. A LUTHER-hívek a schmalkaldeni szövetségbe tömörülnek, elfoglalják az egyházi birtokokat. V. KÁROLY 1547-ben legyőzi őket a mühlbergi csatában, mire a schmalkaldeni szövetség német fejedelmei II. HENRIK francia királlyal szövetségben kényszerítik a császárt a passauai egyezmény aláírására. Az 1555. évi augsburgi birodalmi gyűlésen aztán megkötik a vallásbékét. Ennek értelmében a két hit

követői kötelesek egymással békében élni, a protestánsok megtarthatják az elfoglalt katolikus birtokokat, de a foglaltakat nem szabad folytatni, a nép a fejedelmek vallását kell, hogy kövesse vagy elvándorolhat, az áttérő katolikus pap állását és birtokát veszíti.

Az ágostai hitvallás főbb tanításai: az emberi természet ez eredeti bűn következtében megromlott, az ember szabad akarata ezzel kapcsolatban elveszett. Az ember megigazulását és üdvösségét kizárólag a hit szerezheti és adhatja meg, ez viszont Isten ingyen ajándéka. Csak két szentség van, a keresztség és az úrvacsora, ez utóbbinak a vétele pillanatában JÉZUS KRISZTUS valóságosan is jelen van. A hit egyetlen forrása a Biblia, amelynek egyetlen magyarázója a Szentlélek, amely a Biblia olvasóit megvilágosítja. Istennel mindenki maga teremtet kapcsolat, főleges tehát az egyházi hierarchia, az egyház a választottak láthatatlan gyülekezete, a helyi egyházak legfőbb világi felügyelője a fejedelem, egyházi vezetője a fejedelmektől kinevezett szuperintendens.

THOMAS MÜNZER zwickaui – Thüringia – pap még LUTHER mozgalma előtt csatlakozik az ún. **anabaptisták** – *újrakeresztelők* – chiliasztikus-kommunistikus mozgalmához, akik várják Krisztus királyságát, kizárólag a Bibliából kiolvasható igazságokat hajlandók elismerni, és csak a felnőttek megkeresztelését fogadják el. Előbb LUTHERT támogatja, 1521-től azonban radikalizálódik, a császár, a pápa, a fejedelmek, egyáltalán, a hatalmasok ellen izgat. A kitörő nagy német parasztháború (1524 -25) során a Frankhausen melletti csatában HESSENI FÜLÖP örgróf fogságába esik, aki kivégezteti. A Münsterben 1534-35 folyamán „*Sion új országát*” megalakító anabaptisták LEYDENI JÁNOS vezetésével 16 hónapig állják az ostromot, de a város püspöke elfoglalja Münstert, és a felkelők zömét kivégezteti. LUTHER maga nem csatlakozik az anabaptistákhoz, irányzatukat elveti a parasztháborúval együtt.

A lutheri mozgalom svájci ágának első kiemelkedő alakja ULRICH ZWINGLI zürichi lelkész. Ő először csak a pápa svájci katonaállítása ellen tiltakozik. Az 1529-31-ben lezajlott, katolikusok és reformálódók közötti fegyveres harcban a zürichiek vereséget szenvednek, ZWINGLI a kappelnai vereségben elesik, hívei azonban, az itt kötött béke értelmében megtartják hitüket és egyházszervezetüket, amit nem a püspök, hanem a városi tanács vezet.

ZWINGLI **felfogása** alapján minden Isten akaratából történik, így a Rossz is. Emiatt tulajdonképpen nincs bűn, nem kell a bűnbocsánat. Az egyház a kiválasztottaké, istentisztelete prédikáció és úrvacsoraosztás.

A bázeli teológusok ZWINGLI szellemében, az **Első helvét hitvallás** tételeiben foglalják össze az úrvacsoráról szóló tanításokat. Heves lutheri támadás a válasz. A svájci reformáció a genfi prédikátor, JEAN CALVIN vezetése alá kerül. A még 1536-ban Bázelen a reformáció alapelveit könyvben kiadó prédikátort 1538-ban ugyan elűzték a genfiak, 1541-ben azonban visszahívták és a város a reformáció egyik központjává vált.

A kálvini tanítás lényege: Isten a világmindenség, tehát az emberiségnek is korlátlan ura, aki minden embernek még születése előtt elöntötte a sorsát, hogy a mennyekbe vagy a pokolba jut. Az ember minden cselekedete belső szükséglet és kegyelem következménye, így csak a külső kényszertől mentes és szabad. A megigazulás alapja a hit s a kiválasztás tényébe vetett bizalom. Csak két szentség van, a keresztség és az úrvacsora, ez utóbbiban Krisztus jelen van, a mennyországban levő testének ereje és kegyelme által, amiben csak a kiválasztottak részesednek. Az egyház láthatatlan, tagjai csak a kiválasztottak, de a kiválasztottságról senki meg nem bizonyosodhat, ennek jelei nem csálthatatlanok. A zsarnokot elkergetni vagy megölni nem bűn, a földön elért sikerek a kiválasztottság jelei lehetnek.

E két utóbbi tétel meredeken új és a polgárság gondolatvilágában gyökerezik; az uralkodó nem Isten kegyelméből uralkodik, így alkalmi leváltása nem bűn, mint ahogy nem bűn vagy szegény a vagyonosodás sem. A polgárság eszmevilágában gyökerezett az istentisztelet egyszerűsége is: éneklés, ima, prédikáció, mint ahogy a templom is – amiatt, hogy elvetette Mária és a szentek kultuszát – egyszerű, dísztelen lett. Végül, de nem utolsó sorban a presbiter korlátozó hatalma, a lelkész nem liturgikus ügyeibe való beleszólási joguk szintén polgári

vívmány. Az más kérdés, hogy a genfi presbitérium világi ügyekbe is beleszólt. CALVIN jogot formált arra, hogy a tanításától eltérőket megbüntesse, így esik, hogy az antitrinitárius MIGUEL SERVET előbb calvini feljelentés okán az inkvizíció foglya, majd onnan megszökve, genfi rab lesz, hogy végül 1553-ban protestáns máglyán fejezze be az életét.

A kálvinizmus csakhamar felülkerekedett a zwingliánus irányzaton. 1549-ben meg-egyezték az úrvacsora, 1554-ben pedig a predestináció vitás kérdéseiben, a **Második helvét hitvallást** pedig mindkét felfogás hívei elfogadták.

A keresztény dogmarendszer maradéktalan racionalizálását az **antitrinitáriusok** kísérelték meg. A spanyol MIGUEL SERVET és az olasz VALENTINUS GENTILE tételei alapján – mindkettejüket, mint eretnekeket kivégezték – a két SOCINI – nagybácsi és unokaöcs, LAELIUS († 1562) és FAUSTUS († 1604) – foglalta egységbe. **Fontosabb tanításaik:** Isten egyedi létező, KRISZTUS Isten küldötte, ember, akit MÁRIA szült. A Biblia tanításait a józan ész kritikájával kell tudomásul venni, ami az ésszel ellenkezik, nem Isten tanítása. Az antitrinitáriusokéhoz hasonló tanítások már a keresztény ókorban léteztek, ilyen volt az ariánusok tanítása. Az Itáliából Svájcba, majd Lengyelországba menekülő SOCINIK felfogását az erdélyi DÁVID FERENC – HERTEL DÁVID – fejleszti hitté, ugyancsak ő az ezt a felfogást valló unitárius egyház, a protestantizmus legradikálisabb ága megalapozója.

Franciaországban főként a valdensek utódai, de még a polgárosodó társadalmi rétegek és az uralkodótól függetlenedni akaró főnemesség között is terjedt a protestantizmus kálvini ága. Ottani nevük **hugenotta**. A hugenották templomokat, kolostorokat támadtak meg, válaszul a katolikusok 1562-ben 62 hugenottát öltek meg Vassyban. A két fél közötti háborút spanyol és pápai, illetve német és angol támogatás szította és Saint-Germainban, a 1557-es békével ért átmeneti véget, amelynek eredményeképpen a hugenották vallásszabadságot és négy várat kaptak, de a fia, IX. KÁROLY (király volt 1560-1574 között) helyett uralkodó MEDICI KATALIN, félve a protestáns COLIGNY admirálisnak a királyra gyakorolt befolyásától, előbb sikertelen merényletet kíséreltet meg ellene, majd 1752 augusztus 23-án, SZENT BERTALAN éjszakáján legyilkoltatja a Párizsba gyűlt vagy ott élő több ezer hugenottát.

Az újra kirobbanó háborúban az új uralkodó, III. HENRIK (uralkodott 1574-89 között) a hugenottákat támogatja. A katolikusok létrehozzák a Szent Ligát, amely a trónutódlás kapcsán nem a királytól kijelölt – és protestáns – BOURBON HENRIKET támogatják, akit a pápa is kizár a trónutódlásból. III. HENRIK megöleti a katolikusok vezérét, GUISE HENRIK herceget, maga is a hugenották mellé áll, de AMBROISE PARÉ dömés szerzetes sikeres merényletben megöli. Utóda a hugenotta BOURBON HENRIK (IV. HENRIK néven uralkodott 1589-1610 között), aki 1593-ban áttérve, megszerzi a Szent Liga támogatását – „*Párizs megér egy misét*” – jelszóval. A katolizáló király az ellene lázadó hugenottákat a vallásszabadságot biztosító nantesi ediktummal (1598) nyeri meg. A megszilárduló királyi hatalom csak **XIII. Lajos** (király volt 1610-43 között) és RICHELIEU bíboros idejében számol le végleg a protestánsokkal, kiváltságaikat megszüntetve, kizárólag a vallásszabadságot biztosítva számukra a nimesi ediktumban (1529). XIV. LAJOS (a NAPKIRÁLY, uralkodott 1643-1715 között) aztán a vallásszabadságot is visszavonja (1685), a katolikus hitet államvallássá teszi, a hugenottákat pedig emigrációba kényszeríti.

Az **angol reformáció** VIII. HENRIK nevéhez kötődik (uralkodó 1509-1547 között). Ő előbb *A hit védője* címet kapja X. LEÓTÓL (pápa volt 1513-21 között), de, hogy hiába kéri ennek utódától, VII. KELEMENTŐL (pápa volt 1523–34 között), hogy semmisítse meg ARAGONIAI KATALINNAAL kötött házasságát, 1534 november 3-án parlamenti határozatban mondatja ki, hogy az angol egyház feje a mindenkori angol király, nem pedig a pápa. Közben változatlanul hagyja a tanítást, a liturgiát és az egyházszervezetet.

Utóda, VI. EDWARD alatt (király volt 1547-53) kezdődik erővel az angol egyház kálvini reformja, s ha utóda, a „*véres*” MÁRIA (uralkodik 1553-1558 között) ugyanilyen erővel igyekszik a katolikus vallást restaurálni, halála után I. ERZSÉBET (uralkodik 1558-1603 között)

visszaállítja a protestantizált anglikán államegyházat, elkészítteti annak 39 pontból álló hitvallását (1571) és tűzzel-vassal terjeszti a katolikus vallás rovására az anglikán hitet.

Mivel a 39 hitvallási paragrafusban keverednek a katolikus és kálvini tanítások – episzkopális egyház, papok és diakónusok rendjei, csak két szentség, a keresztség és az úrvacsora, de mise, a tisztítótűz dogmájának, a szentek és az ereklyék tiszteletének elvetése, nem utolsó sorban a pápai primátus helyett a király mint egyházfő elfogadása stb. – az mind a katolikusok, mind az angol kálvinisták, a puritánok rosszallását kiváltja. ROBERT BROWN vezetésével államilag üldözött, magát **independensnek** nevező disszidens mozgalom alakul, vakbuzgó kálvinistákból, akik maguk választják papjaikat, szabják meg hitelveiket, nem fogadják el a presbiterek intézményét, elutasítják a zsinatot.

A **Skóciában** 1560-ban elfogadott törvény értelmében az országban a kálvini hitvallást és egyházalkotmányt fogadják el, **Irország** lakossága viszont OLIVER CROMWELL terrorja és a katolikusok üldözése ellenére megmarad eredeti vallása mellett.

A **hitújítás eszméi Németország több, mint felében, Svájcban, Angliában, Németalföldön, Dániában, a skandináv félszigeten, a balti államokban, Magyarországon és Erdélyben, Csehországban hódítottak**, tömegeket hódítva el a római katolikus egyháztól. Ugyanakkor nem sikerült teret hódítania az ortodoxok körében. A római katolikus egyház versenyhelyzetben találta magát és kénytelen volt a megújulást eredményező belső reformokat hozni.

A reformokat a **tridenti zsinaton** (1545-63) fogalmazták meg. *A zsinat magáévá tette a nicea konstantinápolyi hitvallást, a Szentírást – 45, kanonizált ótestamentumi, 27 újtestamentumi könyvet, a Vulgata fordításában – jelölte meg a kinyilatkoztatás forrásaként. Leszögezi, hogy ÁDÁM bűne minden emberre átszállt s így az emberiség megváltásra szorul, a megváltó KRISZTUS, akinek a kegyelméből az ember képes a megigazulásra, a szabad akarat működése és a jó cselekedetek révén. Hét szentség van, a keresztség, bérmlás, az oltári szentség, a bűnbánat szentsége, az utolsó kenet, egyházi rend, házasság szentségei. Külön foglalkozott a zsinat az oltári szentség kérdésével, mint KRISZTUS testének és vérének jelenlétével. Az átváltozás a misében jön létre, amely KRISZTUS keresztdöztának a megújítása.*

A zsinat legtöbb reformja a papság életmódját szabályozta. Ezek szerint mind a főpapok, mind az alsó papság köteles székhelyén tartózkodni, papi ruhát viselni, méltó életmódot folytatni, a püspököket kötelezték a vizitációra, a zsinatok összehívására és megtartására, a plébánosokat a misézésre, prédikálásra és hitoktatásra, a szerzeteseket fogadalmuk és a klauzúra megtartására.

A zsinat meghatározta a papnevelés rendjét, módját, időtartamát, a papi vizsga mikéntjét. *Eltörölte a búcsúcédulák árusítását, meghatározták a házasság érvényességének feltételeit. Elkészül a zsinat minden határozatát tartalmazó tridenti hitvallás, amire minden, az egyházba lépő személynek fel kellett esküdni a zsinati határozatok végrehajtását a felállított zsinati kongregáció ellenőrizte, új liturgikus könyvek segítségével szabályozták az istentiszteletek tartását, új katekizmust alkottak, összeállították a tiltott könyvek jegyzékét, kinevezték az új inkvizíciót, az új egyházkormányzatot.*

A protestánsok magától értetődően nem fogadták el a zsinat határozatait, ezzel nyilvánvalóvá téve az egyházszakadást. A tridenti zsinat természetes reakció volt mindarra, amit a reformáció eredményezett. Szemben a polgárság igényeinek megfelelő, olcsóbb, a beleszólást bizonyos körben lehetővé sőt kötelezővé tevő, modernebb, tanultabb protestáns egyházakkal, a katolikus egyház tisztázta hittételeit, liturgiáját, alkalmazottainak és híveinek magatartását, meghatározta önmagát, magyarul: korszerűsödött, versenyképessé vált a későbbi vetélytársakkal szemben. Sőt, ellentámadásba lendült. Az ún. **ellenreformációval** megpróbálta visszahódítani elvesztett hadállásait és ebben felhasznált minden eszközt: a kedvezményezett helyzetét Európa nagyhatalmai mellett, államvallás-jellegét a legfontosabb nyugat-európai államokban, az inkvizíciót és a melléje állt uralkodók fegyveres hatalmát, olyan célzott

fegyvereket, mint az újonnan, a versenyhelyzet miatt létesített vagy átalakított szerzetes-rendek, mint a **jezsuiták, az Irgalmas-rendiek, a kapucinusok, a lazaristák, az Irgalmas nővérek, az angolkisasszonyok, a jezsuitákon kívül, megannyi karitációs és oktatórend. A protestáns iskolarendszerrel** – a városi humanista iskolával és a falusi – gyakorlatilag írni-olvasni tanító – népiskolákkal **saját**, a jezsuiták, később a kegyes-rendiek vezetése alatt álló – elitképző – a Ratio Studiorum 1599-es szabályzata szerint – **jól – működő iskoláikat állították szembe**, és megváltoztatva, **megújítva a papnevelés rendszerét**, a századfordulóra **egy hatalma tudatában levő**, a protestáns keresztényekkel és az ortodoxiával szemben álló, a más hitűekkel szemben **intoleráns katolikus egyházzal** találja magát szemben az alakulóban levő polgári világ.

A hívők hitét, egyházhűségét a **barokk vallásosság eszközeivel, a képzelet és ez érzelmek segítségével, külső áhítatgyakorlatokkal**, de **értelmi eszközökkel** is igyekeztek felkelteni. Ezt a célt szolgálták a világszerte épülő nagy és dúsan aranyozott barokk templomok, ezek elsőrangú festőktől, szobrászoktól készített oltár- és faliképei, szobrai, a templomok látszatarchitektúrája, a káprázatos szertartások, az új, sose hallott egyházi muzsika. Ezek mind sikeresebbek voltak a reformáció diktálta puritánul egyszerű istentiszteletnél, az értelemhez szóló prédikációnál. Ugyanakkor a hatalmát maradéktalanul visszakapni akaró katolikus egyház **a világi eszközöket is felhasználta** céljai elérése érdekében.

Előbb a spanyol, majd az osztrák HABSBURGOK támogatják az ellenreformációt, V. KÁROLY, majd II. FÜLÖP szeretne spanyol irányítású katolikus világbirodalmat, majd az osztrák HABSBURGOK állnak az ellenreformáció élére. A német protestáns fejedelmek 1608-ban létrehozzák a protestáns Uniót. Velük szemben 1609-ben megszületik a katolikus Liga. Alig pár év múlva fegyveresen is összecsap a két tábor (*Harminc éves háború*). A konfliktusra két cseh templom elvétele szolgáltat ürügyet, majd az 1818 évi prágai, II. FERDINÁND elleni lázadás, amit BETHLEN GÁBOR (uralkodik 1613-29 között) is segít. A katolikusok fehérhegyi győzelme (1620) a vallásszabadság megszüntét, a katolikus vallás erőszakos restaurációját eredményezi. A protestáns fejedelmek Dániával és Erdéllyel való szövetsége is eredménytelen sőt, a katolikusok újabb győzelmei után a protestánsoknak vissza kell adniuk az 1552 óta elfoglalt egyházi vagyont.

Ekkor a protestánsok mellett beavatkozó svédek érnek el hadi sikereket és igaz, hogy GUSZTÁV ADOLF svéd király elesik, hogy Nördlingennél 1634-ben vereséget szenvednek, de a franciákkal szövetkezve folytatják a háborút, amely a westfáliai békével ér véget (1648). Ennek főbb vallási vonatkozású kitételei: Teljes vallási szabadság, erre, valamint a művelődési közintézményekre az 1624-es állapotok a mérvadók. Habár a katolikus egyház nehezményezi a béke előírásait, az érvénybe lép. Az ellenreformáció – bár megújította a katolikus egyház életét – kedvezett egyes, a katolicizmuson belüli – a protestáns eszmék hatása alatt levő – disszidens csoportok pl. a **janzenisták** tanításai elterjedésének.

Ez idő tájt jelentős **a római katolikus egyház dél-amerikai, kisebb mértékben ázsiai térítők munkája**. Különösen Dél-Amerikában érnek el jelentős eredményeket, Paraguayban a jezsuiták 1612-67 között valóságos államot hoznak létre. *Sikereik akkorák, hogy a gyarmati tisztviselők áskálódásai miatt még ebben az évben kiűzik őket az összes spanyol és portugál gyarmatról, vezetőiket pedig bebörtönzik!*

Észak-Amerikában, majd Ausztráliában és Új Zélandon jelentősebb eredményeket nem érnek el, ezeket a földrészeket, illetve szigeteket az Európából menekülő protestánsok uralják.

Afrika északi partvidékén a mohamedán hit terjedése, egyébként a keleti kereszténység jelenléte áll ellent a misszionáriusok buzgólkodásának, a természeti népek között pedig – egyelőre – sikereik jelentéktelenek.

Ázsiában sikerek kísérik a térítők tevékenységét a Fülöp-szigeteken. Nem sikerül a térítőknek a lábukat megvetni Japánban, s habár a helyi szokásokat sikerrel felhasználó jezsuiták eredményesen térítenek Kínában, a ferencesek és a domonkosrendiek ellenakciói

először bizalmatlansághoz, majd keresztényüldözésekhez vezetnek. Indiában a kezdeti sikerek után a holland és angol gyarmatosítás a katolikus missziók háttérbeszorulását eredményezte.

Más egyházak alig folytatnak intenzívebb térítőmunkát. Az orosz ortodox egyház igaz intenzíven keresztel a fokozatosan elfoglalt Szibériában, de alapjában változatlanul hagyta a meghódított népek hitét. A protestánsok a XVII-XVIII. századokban még nem térítenek igazán.

Ez a két század a fejlődő polgárság számára az erőgyűjtés százada. Miután a polgárság megszerezte magának – mint társadalmi nagycsoport – a személyi szabadságot, aztán pedig eszmeileg függetlenítette magát a hűbéri viszonyokat leképező római katolikus egyháztól, tehát kivívta az eszmei függetlenséget, minden korábbinál nagyobb célra tört, a politikai hatalmat akarta megszerezni.

Ennek útjában a kor legelőrehaladottabb országaiban az **önkényuralom** állott. Az egyes országok élén a korlátlan hatalmat gyakorló uralkodó állt, hatalmát legfeljebb a kivívott nemesi alkotmányok korlátozták. A nemesség és az egyház, de elsősorban az uralkodó politikai hatalma nem engedte ebbe beleszólni a többi társadalmi nagycsoport képviselőit.

Az abszolutizmus természetesen az egyház fölött is gyakorolni akarta a hatalmát. Ennek mintáját a XIV. LAJOSTÓL (uralk. 1641-1715) sugallt, a francia papságtól elfogadott „**gallikán cikkek**” tartalmazták (1682). Ezek szerint az egyháznak nincs földi hatalma, az uralkodók sincsenek a pápának alárendelve, a zsinat a pápa fölött áll, a mindenkori pápa egyházi hatalmát is korlátozzák a kánonok és a nemzeti egyházak szokásai, a hitet és az erkölcsi törvényeket illetően pedig határozatai csak akkor tévedhetetlenek, ha azok összhangban vannak egyháza határozataival.

A törvényerőre emelt határozatokat el nem fogadó püspököket eltiltják és, habár Franciaországban 1683 után nem alkalmazták ezeket, az osztrák birodalomban II. József alatt ebben a szellemben és jelentősen megnyirbálták az egyházi hatalmat, pl. a pápai és püspöki rendeleteket csak császári ellenjegyzéssel volt szabad kihirdetni, feloszlatták a szemlélődő szerzetesrendeket, megtiltotta a püspökök és a rendfőnökök közvetlen kapcsolatát Rómával, állami fizetést adtak a papoknak, de ezért államhivatalnoki magatartást vártak el tőlük s még az istentiszteletek rendjét is szabályozni akarták. Csak 1781-ben adott ki türelmi rendeletét, amely elismerte a protestáns és a keleti egyházak vallásgyakorlatát.

Természetes, hogy az abszolutizmus mindenekelőtt a pápai érdekeket védő – művelt, öntudatos, az oktatásban, így a befolyásos emberek manipulálásában kiemelkedő szerepet játszó és óriási politikai és gazdasági hatalmú – jezsuitákkal került ellentétbe. A megoldás az abszolutizmus lényegéből fakadt: a rendet majd minden abszolutisztikus kormányzat feloszlatta. Legelőbb Portugália, 1759-ben, paraguayi államuk indiánjainak öntudatosságáért, akik fegyverrel szállnak szembe az őket átköltöztetni akaró hivatalnokokkal. Franciaországban 1762-ben számolják föl a rendet, úgymond azért, mert a rend nem akarja kifizetni a Martinique-szigeti rendfőnök adózási tartozását. Spanyolországból királyellenes összeesküvés vádjával, 1767-ben száműzik őket, sőt a BOURBON-uralkodók ultimátumára XIV. KELEMEN PÁPA 1773 júliusában feloszlatta a rendet. Ám Poroszországban II. FRIGYES, Oroszországban pedig II. KATALIN nem engedelmeskedik a bullának, ehhez VI. PIUS titokban hozzájárul, VII. PIUS pedig 1814-ben ismét engedélyezi a jezsuiták működését.

Itt illik megtennünk egy nagyon határozott helyreigazítást: a jezsuiták a történelem folyamán gyakran és sokak szemét szúrták. A protestánsokét, mert tanulatlan, középkori képzettségű ellenfelek helyett koruk legmagasabb szintjén iskolázott, tehát művelt, vitaképes – és néha győzni is tudó – ellenfelek voltak. Az abszolút uralkodókét, mert a jezsuiták önállóan gondoltak és néha az állami bürokratáknál hatékonyabb szervezők voltak. A szabadgondolkodókét, mert a jezsuiták – ügyük védelmében – visszabeszélték nekik, nem nyugodtak időszakos vereségükbe bele. És így tovább. Ezért aztán a jezsuiták lettek a felelősök az utókor előtt az inkvizícióért – az más kérdés, hogy a rend nem is létezett az inkvizíció létrehozásának

korában –, a bűnbocsájtó cédulák árusításáért, a mindenkori pápák hibáiért, a tudománytalan hitbéli ellentmondásokért stb. Mindezekért nem a jezsuiták felelősek. Ez egy szerzetesrend, történelmi hibáival és erényeivel együtt – mert olyanok is voltak. Így kell tudomásul vennünk létezésüket!

Az előbb a **szabadgondolkodókat** említettük. Nos, a feltörekvő polgársággal, a városiasodással – és ennek elemzése messze vezetne – a szabadgondolkodás is újra létjogosult lett, amennyiben a könnyebb életfeltételek az emberek egy részében kialakította az önmaguk erejébe vetett végtelen és korlátlan hit képzetét, azt, hogy Isten segítségével nélkül is boldogulnak. Az egyház hibái és visszaélései magától értetődően szülték a papokba vetett hit megingását, azt a (tév)eszmét, hogy visszaélnék a kultusszal és saját javukra fordítják az emberek hiszékenységet.

A következő korszak az észé. A polgárságnak még nem mindenütt elég az ereje ahhoz, hogy megszerezze a politikai hatalmat is, így – jószántából vagy kényszerből – megbékél az abszolutizmussal. Igaz, hogy Németalföldön még 1566-1648 között végbement a polgári forradalom, tény, hogy Anglia 1689 februárjában alkotmányos monarchiává válik – és ezzel gyakorlatilag a polgárság forradalma győz – de Európa legnagyobb részén meg hűbériek – és abszolutisztikusak – a viszonyok.

Ez a nagy rendszerező elmék korszaka. THOMAS HOBBS (1588-1679) az abszolút monarchia nevében alárendelné az egyházat az államnak. A vallás emberi találmány, csalás a tömeg féken tartására, de mint ilyen szüksége – vallja. JOHN LOCKE (1632-1704) szerint Isten léte lehetséges, de ha létezik is, nem avatkozik be a világ menetébe. A vallás egyébként magánügy, ebbe a hatalomnak nem szabad beleszólni.

A németalföldi BARUCH ESPINOZA (1632-1677) a természetet és Istent azonosítja. Szerinte a vallás a félelem, a bizonytalanság, a nyomor és a papi csalás szülöttje, a Biblia emberi alkotás.

Belőlük indulnak ki a XVIII. század francia felvilágosodói, **az enciklopédisták**. Az ész uralma és a deizmus jellemzi gondolkodásukat. A kiindulópont PIERRE BAYLE (1647-1706) gondolkodása, aki szerint a vallások fanatizmussal párosulnak, ez erkölcstelenséghez vezet, egy ateista állam erkölcsös társadalom lenne. VOLTAIRE (FRANÇOIS MARIE AROUET, 1694-1778) szerint ebben BAYLENAK csak akkor lenne igaza, ha abban mindenki filozófus lenne, de ez lehetetlen, mert a nép nem tud felemelkedni a filozófiai gondolkodáshoz.

A francia materialisták – DIDEROT, CONDILLAC, HELVETIUS, HOLBACH – szerint a vallás tévedés, megszüntetője a nevelés. Mivel ez az uralkodók kezében van, megszüntetése rajtuk áll vagy bukik.

Ugyanakkor D'ALEMBERT vallásos. Eszménye a vallási türelem. JEAN JACQUES ROUSSEAU, a legnagyobb hatású enciklopédista szerint pedig az anyag önmagában tehetetlen, mozgását Istentől nyeri, az emberi lélek anyagtalan és halhatatlan.

A német racionalista teológusok az evangéliumok valóságosságát, hitelességét vizsgálták, H. S. REIMARUS (1694-1768) KRISZTUS valóságosságát, ember-voltát próbálta bizonyítani, S. SEMLER és mások szerint KRISZTUS és az apostolok a könnyebb befogadhatóság érdekében öltöztették csodák köntösébe a vallás tényeit. G. PAULUS Heidelbergből az evangéliumok természetes magyarázatát hirdette. CHR. BAUR a jánoshívők és a páli vonal képviselőinek összezsapásából eredezteti a kereszténységet. B. BAUER az evangéliumok sorrendjét szerette volna meghatározni és Krisztus életének valóságosságát kérdőjelezte meg, D. F. STRAUSS pedig JÉZUS ember-volta, a legendák utólagos keletkezése mellett tört lándzsát. Ezeknek – a gyakran túlzó – bibliai racionalista felfogásoknak az érdeme, hogy megteremtették a szakszerű válaszadás lehetőségeit, a világi bibliakritikát. LUDWIG FEUERBACH az emberhez vezeti vissza a vallás eredetét, szerinte a zsidó vallás a táplálkozás, a kereszténység a fajfenntartás ösztönéből ered, ez az utóbbi teremti meg a szeretet igényét, ami a kereszténység lényege. Összekapcsolódva az istenhittel a fanatizmussal párosult, az istenhit nélküli

kereszténység, a szeretetvallás a jövő vallása. Itt lép tulajdonképpen vissza HEGELTŐL a francia materialisták felfogásához, de ezt elemezzék a filozófusok. Mi viszont foglalkozunk, akár csak pár mondat erejéig a szabadgondolkozók „bejegyzett” szervezete, **a szabad-kőművesség** eredetével. A kezdetek 1666-ra, a nagy londoni tűzvészre nyúlnak vissza, mikor is átszervezték a középkori kőműves-céheket. Ezek egy részének egyesüléséből született 1717. június 17-én Londonban az Angol Nagypáholy, a mindenkori másként-gondolkodók szervezete. Célkitűzéseinek megfogalmazója JAMES ANDERSON lelkész, érthető tehát alapokmányának protestantizáló alaphangja. A korszak, amiben létrejött indokolja a vallásszabadság deklarálását, katolicizmus-ellenes voltát, a francia polgári forradalom eszméinek vállalását. Ugyanakkor gyermekes titokzatosság vette őket körül, emberbaráti és politikai – a polgárság hatalomra jutását – képviselő céljaik miatt sokban hatottak a totalitárius rendszerekről, ezek módszeriről még mit sem tudó, az abszolutizmust elutasító, alakulóban levő értelmiségi rétegre.

A francia forradalom politikai eseményeit nem vázoljuk itt, ezek jobb történelemkönyvekben megtalálhatók. Foglalkoznunk kell viszont röviden *a forradalom eszmei ellenségének tartott, így viaszszorított és üldözött egyház történetével, mert a francia forradalom ürügy lesz és példa minden későbbi vallásellenes és egyházellenes cselekedethez.*

Már az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789 májusában államosította az egyház vagyonát, feloszlatta a szerzetesrendeket, esküre kötelezte a papokat – amire azok egy része nem volt hajlandó –, így a francia egyház kettészakadt. A föl nem esküdt papokat kivégezték vagy emigrálni kényszerítették. Bevezették a kötelező polgári házasságot és a polgári anyakönyvezést, engedélyezték a válást, (a katolikus egyház kánonjai szerint a korábban csak egyházi házasságot csak – ritkán adott – pápai engedéllyel lehetett felbontani) és a papok nősülését. A templomok zömét bezárták és 1793. november 23-án eltörölték a keresztény időszámítást. Új kezdetét jelölték ki az időszámításnak, más neveket kaptak a hónapok, a hét helyébe dekádok léptek, az egyházi ünnepek helyett a forradalom emléknapjait ünnepelték meg. A kereszténység helyett bevezették az ész vallását, amelyben az ész istennőjét egy színésznőcske domborította, a végén a Konventnek kellett elrendelnie a kultusz szabadságát. Hivatalosan azonban a theophilantropok – Isten és ember kedvelői – irányzatát támogatták.

A forradalom a pápával is szembekerül, amennyiben az tiltakozik a királyi család kivégzése ellen, ellenállásra buzdítja a papokat. A forradalom itáliai győzelmei miatt a pápaságnak kényelmetlen békefeltételeket szabnak. Egy forradalmi tábornok halála alkalom a pápai állam elfoglalására, a pápa – VI. PÁL – franciaországi fogságba hurcolására, ahol meghal.

NAPÓLEON hatalomra kerülése – 1799. nov. 19. – az egyház szempontjából kiegyezések sora. Konkordátumot köt az új pápával, ennek lényege az egyház névleges függetlensége, a valóságban az állam felügyelet minden kérdésben. A hadvezér császárrá választásakor magát a pápát is szeretné fogságába ejteni, és miután ez meghiúsul, illetve az egyházi a császár elképzeléseihez viszonyítva túlzottan önálló, lerohanja a pápai államot, fejét Savonába viteti, Napóleon javára tett – később visszavont – engedményekre kényszeríti. Csak 1814-ben, alig valamivel a császár bukása előtt szabadul. A Bécsi Kongresszus állítja vissza teljes hatalmát.

Az 1815-ben létrejött Szent Szövetség fékezte ugyan a polgári fejlődést, de megállítani nem tudta. 1848-ban a pápai államban előbb felkelés tört ki, aztán mikor a Szentatya elhatárolódott az egységes Itáliáért harcolóktól fegyveres felkelés végén IX. PIUST lemondásra kényszerítették. A pápai államból kivonuló francia csapatok helyét könnyen átvevő olasz katonaság 1870 szeptemberében a pápai államot elfoglalva, egységesíti Itáliát VIKTOR EMMÁNUEL jogára alatt. 1871-ben, az úgynevezett garancia-törvényben rendezik a pápai állam és Itália viszonyát, amely a lehető legkisebbre csökkenti a pápai állam határát. IX. PIUS a dokumentumot csak kényszerből fogadja el, kibocsátott enciklikája – és annak kiegészítése – elítéli a változásokat, sőt a francia forradalom utáni minden előrehaladást.

A XIX. és a XX. századi polgárság majdnem mindenben követi a francia polgári forradalom eszményeit. Elválasztja az államot az egyháztól, szekularizálja a kolostorokat, ahol lehet, ott a legkisebbre próbálja csökkenteni az egyház hatalmát. Ezt akarja megtenni például az iskolarendszerek államosításával. Az új, állami oktatás a polgári iskolatörvények megszüntetik ugyan az analfabetizmust – a kötelező oktatás 4-7, később 9 évre emelésével –, a XX. századra elterjed az érettségi, de ugyanez a század züllesztí fehérgalléros proletárrá, tömegemberré a korábban önálló gondolkodású értelmiségit. Valamit valamiért...

Az 1869-re összehívott XX. egyetemes (*I. vatikáni*) zsinat újrafogalmazta a katolikus hit tanításait Istenről, a kinyilatkoztatásról, a hitről és az egyházzól. Bár napirendre tűzték, először nem hirdették ki a pápa tévedhetetlenségének dogmáját. Végül a dogma kimondta, hogy a pápa az egész kereszténységet illető kérdésekben, a hit és az erkölcs kérdéseiben tévedhetetlen.

Mivel a zsinatot 1870-ben felfüggesztették, a zsinat tulajdonképpen nem fejeződött be. A tévedhetetlenség dogmája évekre megmérgezte a légkört a katolikus egyház és más keresztény egyházak között és volt egyházon belüli következménye is, IGNAZ VON DÖLLINGER német teológiai tanár ókatolikus mozgalmanak 1871 évi indulásával.

Németországban, annak egyesítése után amúgy is katolikus-ellenes harc indult el – ezt maga a birodalmi kancellár, személyesen BISMARCK kezdeményezte, aki a katolikus egyházban Németország egyesítésének legnagyobb ellenfelét látta –, államosították az iskolákat, felfüggesztették a szerzetesrendekkel, állami felügyelet alá rendelték a papokat és a papjelölteket, működésüket korlátozták, körülbelül 1000 plébániát megszüntettek, több püspököt bebörtönöztek. A világi és egyházi szféra megbékélése csak a közös ellenség, a szociáldemokrácia megerősödése után jött létre.

Hasonló folyamat zajlott le Franciaországban 1871-1905 között, az egyház köztársaságellenessége miatt. 1905-ben ebben az országban végleg elvált az egyházi a világitól.

A polgári társadalom valóságához alkalmazkodott az egyház az **Immortale Dei** (1885) és a **Libertas** (1888) kezdetű enciklikákban, valamint a **Rerum Novarum** (1891) kezdetű körlevélben, az 1931-es **Quadragesimo anno** kezdetű körlevél az osztályharc ellen, az 1937 évi **Divini Redemptoris** kezdetű körlevél a terjedő szocialista-kommunista-totalitárius eszmék elleni védekezés.

Mivel a garancia-törvény a pápaságot gyakorlatilag alárendelte az olasz államnak, a kettő közötti viszonyt az 1929. február 11-i lateráni egyezmény szabályozta.

A két világháború közötti totalitárius rendszerekkel szemben az egyház előbb az 1937 évi **Divini Redemptoris** kezdetű pásztorlevélben emeli fel a szavát – baloldali politikusok ma is nehezményezik ezt az állásfoglalását és „reakciós” voltának egyik bizonyítékát látják benne –, majd a vallásgyakorlat hitleri korlátozása, az egyházi iskolák bezáratása, több ezer pap letartóztatása után a **Mit brennender Sorge** kezdetű enciklikában ítélte el a nácizmust.

A háború után XII. PIUS megpróbálta korlátozni a kommunista eszmék terjedését, amelyeknek az 1952-es berlini és az 1956-os budapesti események jelentettek csattanós ellenpropagandát, ám az áttörést XXIII. JÁNOS (pápa 1958-1963 között), VI. PÁL (1963-78) és II. JÁNOS PÁL (1978-) tevékenysége hozta, akik konfrontáció, és a két világrend közötti szembenállás helyett a napi aprómunka útját választva nagyban hozzájárultak a totalitárius érdekszféra európai bukásához.

A KERESZTÉNYSÉG SZÁMOKBAN

A **római katolikus egyházhoz** tartozik a keresztény világegyháznak az a része, amely hajdanában latin liturgianyelven végezte a római szertartást, a pápát, mint Róma püspökét, PÉTER apostol utódát egyetemes vezetőjüknek tartja. A római katolikusok közé számítjuk a **keleti egyesült egyházakat**, amelyek lehetnek *alexandriai szertartásúak* (kopt és etióp egyházak), *antiochiai szertartásúak* (szír egyház, maroniták, tamáskeresztények), *örmény szertartásúak* (nyugat-európai és amerikai örmények), *káld szertartásúak* (iráni és malabár keresztények), *bizánci szertartásúak* (melkiták, bolgár, görög, magyar, italo-albán, román, rutén, szerb egyesültek). Az **ókatolikus reformegyház** elveti a pápa csalhatatlanságának és legfőbb joghatóságának dogmáját, a cölibátust, a fülbegyónást és a szentek tiszteletét.

Ami a **protestánsizmust** illeti, a **lutheri felfogás** hamarosan elterjedt az észak-német államokban, Dániában a skandináv országokban, a balti államokban, Csehországban, az Osztrák birodalomban, az erdélyi szászok között stb. Németek és az északi országokból származó bevándorlók elterjesztették az Egyesült Államokban is. Míg északon inkább a katolikus külsőségekhez állnak közelebb, Németországban s ettől délre a lutheránusok inkább a kálvini tanok hatása alatt állnak. A szuperintendens a hívek és a lelkészek közösségének irányítója, akit világiakból választott tanács segít. Az Egyesült Államokban a lutheránusok legfelsőbb irányítója a zsinat.

A lutheránusok legnagyobb problémája a liberális és hitvalló irányzatok közötti, főleg teológiai vita. Ebben a felfogásban kell keresni a XVI-XVII. században kezdődött, JOHANN SPENER és NICOLAUS LUDWIG, Zindendorf grófja nevéhez kötődő **pietista mozgalom** kezdeteit is.

Központosításukat többször megpróbálták, ma a **Lutheránus Világszövetség** fogja össze a világ lutheránusait.

A **kálvini vallás** kétfelé ágazott. Egyfelől a **református** kereszténység származott belőle – elterjedt Németországban, Svájcban, Hollandiában, Franciaországban, Magyarországon, Erdélyben stb. –, zsinat-presbiteri egyházként is ismeretes, mert az egyházközségeket presbiterium vezeti, az országos egyházak legfőbb irányítói pedig a zsinatok. Angol-amerikai protestáns, a reformátushoz közelálló felekezet a puritánok 1559-ből származó mozgalma. Az **independens** vagy **kongregacionalista** mozgalom egyházai egymástól függetlenek, gyülekezeteik eszméjét ROBERT BROWNRA vezetik vissza, aki 1570 körül tevékenykedett. Angliában és az Egyesült Államokban vannak gyülekezeteik. Leidenben alapított egykori közösségük 1620-ban az észak-amerikai „*alapító atyák*”-nak a Mayfowerrel érkezett közösségeként ment át a köztudatba.

A kálvinista protestánsok 1875 óta a **Református Világszövetségbe** tömörülnek, amelynek 1970-től tagjai a kongregacionalista gyülekezetek is.

Az **anglikán államegyház** szervezés, valamint a kultusz tekintetében a protestáns és a katolikus hit között helyezkedik el, hitvallását tekintve a reformált kereszténységhez áll közel. A XIX. század közepétől három irányzatra oszlik: a Low Church, amelyet evangelicals néven is ismernek, az egyéni jámborságot tartja fontosnak, kevésbé a hittételeket, a High Church konzervatív irányzat a szakramentális, rituális és hierarchikus elemek hangsúlyozásával, és a Broad Church, liberálisabb, mérsékeltebb egyház. Hívei legtöbbször Nagy-Britanniában és Nigériában élnek. 1867 óta a tíz évenként sorra kerülő Lambeth-konferenciák tömörítik az anglikán egyházakat.

A folytatódó reformáció – az evangélium értelmezésének szabadsága –, amelyek ez a meggyőződés megenged olyan változatosságot eredményezett, hogy pl. a XX. század közepén az Amerikai Egyesült Államokban 263-féle keresztény vallási közösség volt, nem beszélve a fekete amerikaiak megszámlálhatatlan – és nyilvántarthatatlan – szektájáról, kisegyházáról.

Történelmileg a megmaradt újrakeresztelőket – **anabaptistákat** – gyűjtötte leghamarabb össze a holland SIMON MENNO (1492-1559), korábban pap. Feladva szociális nézeteiket, megtartva lelki céljaikat, az újrakeresztelés gyakorlatát, előbb Németországban, Svájcban, Hollandiában, aztán Lengyelországban, Oroszországban (Szibériától a Kaukázusig), és immár kétszáz éve az Egyesült Államokban és Kanadában vannak legerősebb közösségeik.

A felnőttkeresztelők legismertebb csoportja az 1540-ben keletkezett **baptizmus**. Az 1811-ben alapított campbellitákkal együtt az Amerikai Egyesült Államok egyik legismertebb, kálvini alapokon álló szabadegyháza.

A szintén jelentős **metodista** egyház eredetileg a **quakerek** („*reszketősök*”) gúnynévre hallgató angol felekezet (1660 körül alakult) egyik irányzata volt. Amerikába kivándorolva a kvékerek megtartották egykori felfogásukat, a „**Krisztus második visszatérésében hívők egyesült közössége**” pedig felvette hivatalosan is a „**metodista**” nevet, amelyet egy 1729-ben Oxfordban alapított „**szent klubból**” származtatnak és mint egyházat 1891 óta ismernek el.

A metodizmusból vált ki az **Üdvhadsereg**. Alapítója WILLIAM BOOTH 1878-ban és bár látszatra igen csak katonás, a valóságban karitatív akciókat szervez és nagyarányú szociális programokat tart fenn, illetve irányít.

Metodista-baptista eredetűek a **pünkösdisták mozgalmak**. Az 1906 után önálló egyházzá szerveződött mozgalmat a lélekkeresztelés, az extatikus beszéd és némi jövődőlés különbözteti meg más **neoprotestáns** mozgalmaktól.

A **világ végét váró mozgalmak** közé tartozik az 1840 körül szerveződött **adventisták** mozgalma, amely először 1843-ra várta ezt az eseményt, de nem oszlott szét be nem következtével, hanem csak több csoportra tagolódott. Az ELLEN GOULD WHITE vezette hetednapos adventisták azóta nemzetközileg is elismert neoprotestáns felekezet lettek.

1870 körül született a **Jehova tanúi** felekezet (alapítója CHARLES TAZE RUSSEL), SAMUEL HEINRICH FRÖHLICH alapította az első **nazarénus** gyülekezetet – mindkettő pacifista irányzat, tiltja a katonai szolgálatot, emiatt sok országban üldözött – EDWARD IRVING alapította 1833 táján az **új apostoli közösséget, ma egyházat**, természetesen, ma senki sem üldözi az 1176-ban alapított **valdens** egyházat, mint ahogy az erdélyi, magyar – és amerikai – szociniánus – DÁVID FERENCI tanokat valló **unitáriusokat** se üldözik. A **shwenckfeldiek, a remonstrantok, a cseh-morva testvérek, a herrnhuteni testvérközösségek** középkori előképekre visszamenő kis protestáns jellegű szabadegyházak.

A protestáns egyházak már 1910-ben kezdeményezték a protestáns egyházak együttműködését, 1927-ben bele is buktak egy protestáns világegyház létrehozásába. 1937-i tanácskozásuk azonban bár protestáns egységet eredményezett, 1847-ben Amsterdamban pedig létrejött az **Egyházak Világtanácsa**, más néven az **Egyházak Ökumenikus Tanácsa**, ma mintegy 300 – nem katolikus – tagegyházzal, száz országban körülbelül 400 ezer millió hívővel.

Konstantinápoly elestével a **keleti kereszténység** mohamedán fennhatóság alá került. Mivel az iszlám szempontjából a keresztény és a zsidó vallás kedvezményezett – megtűrt, nem üldözött vallások – az **ortodoxok** a mohamedán világbirodalom, a török hatalom árnyékában, korlátozva ugyan, de gyakorolhatták vallásukat. Mi több, a konstantinápolyi patriarchát az összes ortodox keresztény vezetőjének, egyfajta „*ellenpápának*” tekintették. Ez a helyzet csak új hangsúlyokat nyert az ortodoxia oroszországi térhódítása és Oroszország XV. századbeli nagyhatalommá válása következtében. Hogyha nem is nyíltan, de néha így is Moszkva sokszor megvádolta/megvádolja kollaborációval, a kereszténység érdekeinek elárulásával a konstantinápolyi pátriárkát, magának sajátítva ki az „*igazi keresztény hit*”

egyetlen, utolsó védelmezőjének címét és ezen az alapon magyarázva a közép-ázsiai és balkáni terjeszkedést, Törökország, de a protestáns Anglia rovására is.

A balkáni népek függetlenedésével a kereszténységnek még több „utolsó védőbástyája” akadt, 1832 – Szerbia függetlenedése után a görög (1833), a román (1865), a bolgár (1833) államok lettek önállók – és egyházaik is függetlenedtek Konstantinápolytól, 1920 után pedig létrejött a lengyel (1922) és albán (1937) ortodox egyház. Mindez azzal járt, hogy a konstantinápolyi patriarchátus joghatósága összezsugorodott, főként az örmények elleni 1915 évi pogromok, s a görögök 1923-as kitelepítése után, csak az ortodox diaszpóra és az athosi kolostor-„állam” fölötti felügyelet joga maradt meg Konstantinápolynak.

Megnövekedett viszont a moszkvai patriarchátus – 1721 után Szinódus, 1917 óta újra patriarchátus – jelentősége. A névleg független orosz egyház ugyanis teljes mértékben alárendelte magát a cárnak, majd a szovjet hatalomnak. Olyan fellobbanások, mint a XVII. században NIKON patriarcha függetlenségi mozgalma volt, eredménytelenül haltak el, helyettük viszont – 1721 és NAGY PÉTER után – annál jobban érvényesült a balkáni ortodox egyházakban Moszkva keze, az ortodoxia, mint a szlávok vallása – ehhez hozzájárult az ószláv, mint liturgikus nyelv elterjedése a Balkánon, a „minden szláv ortodox”, „Moszkva felszabadítja a szlávokat a török (később a római katolikus és protestáns) iga elnyomása alól” stb. típusú jelszavak és a guruló rubel. 1919 után szakadár egyházközösségek jöttek létre – legjelentősebb az ún. **Karlócai** – ma Sremski Karlovci, Szerbia – **Egyház**, s az **Amerikai Orosz Egyház**, amely csak 1970 óta tartozik a moszkvai patriarchátus alárendeltségébe. 1990 után vita kezdődött a moszkvai és bukaresti patriarchátus között a **moldovai érsekség** hovatartozásáról is, mint ahogy folyik a vita, hogy **Kiev, illetve Minszk püspökségre, érsekségre, vagy patriarchátusra jogosult** stb.

A vitát nem vagyunk hivatottak eldönteni. Az bizonyos, hogy a konstantinápolyi patriarcha a jeruzsálemi, antiochiai és alexandriai patriarchákhoz, a ciprusi érsekhez képest történelmi előnyökkel rendelkezik, hogy az említett szláv és balkáni hangsúlyozottan autokefál – önálló –, egyházak mellett bizonyos fokú önállósága van a sinai-hegyi **SZENT KATALIN** kolostornak, a finn, a krétai, a japán ortodox egyházaknak. Az is tény, korábban beszéltünk róla, hogy több keleti egyház bizonyos része – a liturgikus és egyházfegyelmi szokások megtartása mellett – évszázadok óta elismeri a pápa főségét. Mivel Moszkva félt, hogy a kelet-európai – többségében szláv és ortodox – keresztények ezzel a katolikus egyház befolyása alá kerülnének, 1945 után hatalmi szóval betiltotta az egyesült egyházakat – példáját más, „görög” katolikus egyházzal rendelkező, „ortodox” államok is követték –, s az a paradox helyzet állt elő, hogy az ateista-kommunista állam biztosította a nemzeti ortodox egyházak kizárólagosságát. Csak 1990 után kerültek legalitásba a görög katolikus nemzeti egyházak, az ortodoxia azóta folyamatos támadásainak kitéve, elkobzott egyházi javaikat hiába követelve vissza.

A keleti nemzeti egyházak sorát a *nesztoriánusokkal* illik kezdeni, akik körülbelül 500 óta alkotnak a NESTOR antiochiai patriarcha követői és a szír liturgia-nyelvű káld szertartásokat művelik. A monofizita – KRISZTUS istenemberi természetét valló – *kopt, abesszin, jakobita és örmény nem egyesült* egyházak közül a kopt és az abesszin egyházak az alexandriai szertartás művelői, a jakobita és örmény nem egyesült egyházak az antiochiai szertartást követik. Mind a négy egyház 500 előtről származik, közülük az etióp a legrégebb keresztény államegyház (alakult 451-ben), az örmény pedig a legrégebb, saját főpaptól vezetett, tehát autokefál egyház (alakult 374-ben), amelynek liturgiája örmény nyelvű. A legnagyobb ortodox – tehát a nikeai (325 évi), efezoszi (431) és chalcedoni (451) zsinatok határozatait elfogadó közösségek az orosz, ukrán, román, görög egyházak. Ezek szertartása bizánci, prédikációs nyelvük az egyes országok anyanyelve.

Az orosz ortodox egyház szakadárjai voltak a *hliszták* vagy önkorbácsolók, 1667-ben szakadtak el a reformokat elutasító *sztarovercik* – óhitűek – vagy *raszkolnyikok* – nálunk

vezetőjük FILIP szerzetes nevéől *lipovánok* –, akik a XVII. század végén a *popovscsina* vagy *bezpopocvscsina* híveire oszoltak. A *duhoborcok* csoportja 1755-ben alakult, hozzájuk álltak közel a nálunk is volt *molokánok* – tejivók, gúnynév, amit azért kaptak, mert böjtben csak tejet ittak –, az 1775 körül alakult *szkopecek*, heréltek mozgalma, az 1860 körül német hatásra kialakult *stundisták* – pietisták – akik azóta a baptisták befolyására *stundo-baptisták* lettek.

Foglaljuk össze táblázatban a kereszténység legismertebb felekezeteit, alakulásuk időpontját és lélekszámukat.

BESOROLHATATLANOK	10 000 000	0,62%	
valdensek	46 000		1176
Jehova tanúi	7 000 000		1874
tunkerst	700 000		1730
swedenborgiánusok	80 000		1787
krisztadelfiánusok	80 000		1848
KELETI EGYHÁZAK	130 900 000	8,5%	
keletszír egyház	200 000		431
malabári egyház	7 000		1874
alexandriai patriarchátus	325		
kopt egyház	8 000 000		451
etióp egyház	14 000 000		550
antiochiai patriarchátus			
örmény katolikátus	3 500 000		374
Tamás-keresztények	375 000		
jakobiták	175 000		543
grúz katolikátus	696		
ciprusi egyház	431		
jeruzsálemi patriarchátus	451		
konstantinápolyi patriarchátus	381		
bolgár exarhátus	8 000 000		927
szerb patriarchátus	8 500 000		1219
albán ortodox egyház	1 500 000		1937
lengyel ortodox egyház	1924		
finn ortodox egyház	1923		
román patriarchátus	18 000 000		1885
görög ortodox egyház	14 000 000		1850
sinai kolostor	1575		
moszkvai patriarchátus	54 000 000		1589
hliszták	1645		
raszkolnyikok	1667		
duhoborcok	1755		
molokánok	1750		
szkopecek	1775		
stundo-baptisták	1860		

KATOLIKUSOK	1 000 000 000	57,1%	
római katolikusok	880 000 000		
keleti rítusú katolikusok	10 000 000		
ókatolikus egyház	500 000		
más katolikusok	10 000 000		
PROTESTÁNSOK	300 000 000	18,9%	
lutheránusok	44 000 000		
kálvini reformátusok	40 000 000		
baptisták	36 000 000		
methodisták	27 000 000		
pünkösdisták	25 000 000		
unitáriusok	1 000 000		
más protestánsok	66 000 000		
Testvérek Uniója	1 800 000		1476
shwenckfeldiek			
mennoniták	1 300 000		1535
remonstrantok	1600 körül		
cseh-morva testvérek	1467		
herrnhuteri testvérközösségek	750 00		1722
ANGLIKÁNOK	70 000 000	4,4%	1534
High Church	3 500 000		
Low Church	5 500 000		
Broad Church	600 000		
más anglikán	23 000 000		
többszörös hagyományú anglikánok	37 000 000		
Más keresztény	175 000 000	11,2%	
ÖSSZESEN	1 600 000 000	100%	

A KERESZTÉNYSÉG ALAPELVEI

Mindez ideig a kereszténység rövid történetét igyekeztünk bemutatni, azokkal a fordulópontokkal együtt, amelyek elválasztják a világ keresztényeit egymástól. Ideje, hogy – a felekezeti különbségeket tiszteletben tartva – sorra vegyük, ami összeköt bennünket.

A KERESZTÉNYSÉG SZERTARTÁSAI

Az első és legfontosabb szertartás a felvétel a keresztény közösségbe, a **keresztség**. Ez lehet **felnőttkeresztezés** – ilyen volt az ősegyházban, ilyen az adventisták, baptisták, mennoniták, újrakeresztelők és Jehova tanúi gyakorlata. A többi egyház a III. század óta fokozatosan átért a **gyermekkeresztezésre**. Ugyanígy **történhet immerzióval** – belemerítéssel –, a keleti egyházakban és némely neoprotestáns felekezet tagjai esetében, **infúzióval** – ráöntéssel – a római katolikus egyházban a XV. század óta, és **aszperzióval** – meglocsolás –, az evangéliumi egyházakban.

A **bérmálás** – **confirmatio** –, a keleti egyházban csecsemőkorban, közvetlenül a keresztelezés után történik, szentelt olajjal való megkenés. A római katolikus egyház a gyermek 7. életévének betöltése után kerít sort rá, rendszerint a püspök bérmál kézrátétellel és megkenéssel. A protestánsoknál a 13-15 év közötti megkereszteltek tanúvallomást tesznek hitükről és megáldják őket, megengedik nekik, hogy felnőttként részt vegyenek az úrvacsora ünnepén. Az anglikán egyházban, mint szakramentális cselekményt, a püspök végzi el a konfirmációt.

A **felszentelésosztáson** – **ordinatio** – a *megszentelő szentséget* – **ordo** – adományozzák. Ezzel a keleti és a katolikus egyházakban a felszenteltre szakramentális hatalmat ruháznak és alkalmassá teszik az egyházi jurisdikciós hatalom átvételére. Ezzel az egyházi tisztségviselő a *klérus* – gr. **klérosz**, *osztályrész, sors szóból* – tagjaként –, más lesz mint a többi megkeresztelt. Az evangéliumi egyházakban az ordináció a vallási jogok átruházása az igehirdetői tisztségre és a szentségi ügykezelésre.

Itt kell visszatérnünk a **szerzetesség** kérdéseire. A rendekhez – **ordo** – illetve a **kongregációkhoz** olyan **személyek tartoznak, akik ünnepélyes vagy egyszerű fogadalommal elkötelezték magukat az evangéliumi tanácsok gyakorlására és meghatározott szabályok szerint kolostori életre esetleg remeteségre**. A szerzetesek önálló kolostorokban vagy monostorokban élnek amelyet **apát, perjel**, vagy – a görög szertartású egyházban – **archimandrita** vezet. A nyugati kereszténységben a **rendek lehetnek szerzetesrendek, regulár-kanonikus rendek, koldulórendek, regulár-klerikális rendek, vallási lovagrendek, a keleti kereszténység csak szerzetesrendeket, remetetelepeket és magányos remetéket ismer**.

Római katolikus szerzetesrendek: *Benedek-rendiek, karthauziak, trappisták, ciszterciták.* A keleti szerzetesség legismertebb közösségei az Athosz-hegyi, Szent Vazul előírásait követő *baziliták*.

Római katolikus regulár-kanonikus rend a *premontreieké*.

Szintén **katolikus**, de **koldulórendek** a *ferences minoriták és konventuálisok, a kapucinusok, a domonkosrendiek, az augusztinusok, a karmeliták*.

Katolikus regulár-klerikális rendek a *jezsuiták, a kamilliánusok, a kegyesrendiek – piaristák – és a theatinusok*.

Végül **katolikus lovagrendek** a *johanniták, a német lovagrend és a templomosok rendje*.

Különbséget teszünk **cselekvő, szemlélődő és a kettőt összekapcsoló rendek** között. **Az ortodox egyházban csak szemlélődő rend van. A rendek lehetnek papi és világi rendek. A férfi rendek általában papi rendek, ezekhez legtöbbször apácarend kapcsolódik. Önálló női rend kevés van,** amilyen a Brigitták, az Orsolyiták rendje.

A szerzetesrendekbe a felvétel a **noviciátussal** – legalább egyéves próbaidővel – kezdődik, aztán következik a kolostori, általában három évig tartó időleges fogadalomtétel, a **professzió**, majd az **örökös professzió**, a rendi eskü, a teljes felvétel.

A *kolostor* – lat **claustrum**, ‘a lezárt’ ti. épület szóból – a szerzetes- és apácaközösségek életének helye. Elvi mintája a svájci Szent Gallen kolostorának 820 táján készült építési tervrajza, amely azonban soha nem épült fel. Eszmei voltáról a rajta feltüntetett méretek tanúskodnak, ezek ugyanis nem felelnek meg a valóságnak.

A **monostorok** a szerzetesi közösségek olyan lakóhelyei, amelyek távolabb esnek a településektől és általában önellátók. A kolostorok városokban vagy ezek mellett épülnek, innen fedezik szükségleteiket. Előbb szinte csak monostorok épültek, később csak kolostorok. A mai **rendház** nem annyira jellegzetes mint a monostorok s a kolostorok voltak.

A **középkori kolostorok általában Benedek-rendi előképekre mutatnak vissza.** Az építészeti központ a **kolostorudvar**, aminek legtöbbször mind a négy oldalát árkádok határolják. Ez a kerengő, a templom felé vezető legbiztosabb és legvédelettebb útvonal s innen nyílnak a kolostor különböző helyiségei. Az udvar fedetlen, füves-virágos, homokos-kavicsos, gondozott utacskáktól szabdalt. Közepén díszkút van.

Az udvar északi oldalán van a kolostor **temploma**. Keleten a földszinten található a templomhoz is kapcsolódó sekrestye, a kolostor **káptalanterme** – itt gyűlt össze a társaskáptalan, a szerzetesek és vezetőik összessége, itt volt a káptalani levéltár – és az un. **parlatorium**, a kolostor lakóinak társalgója. Az emeleten volt a hálóterem, a **dormitórium**, később itt vannak a hálócellák. Délen voltak a **konyha** és az étkező, a **refektórium**. Ugyanitt volt a **kalefaktorium**, a kolostor esetleges fűtőhelyisége – a monostoroknak és a kolostoroknak csak egyes termeit fűtötték. Végül nyugatra nézett, a templom főhomlokzatához csatlakozott a kolostor **főbejárata**, itt voltak az **irodák**, a hívekkel kapcsolatos ügyintézés helyiségei, az **élelmiszertárolók** és a **raktárak**.

Ezek csak általános szabályok a kolostorok építésére, ezeknek felel meg például a kolozsvári Domonkos-rendi kolostor. Ugyanakkor, ha a terepviszonyok vagy a rend szabályai úgy diktálták, el is tértek ezektől a szabályoktól, arról nem beszélve, hogy egyes szerzetek másféleképpen alakították rendházukat, a karthauziaknál például két kolostorudvar volt, a kamalduliaknál a nagyobb udvar körbe volt építve a szerzetesek lakásaival stb.

A keleti szerzetesek között megkülönböztetjük a **megaloszchimosz** – a nagy fogadalmú – és a **mikroszchimosz** – kisfogadalmú – csoportot. Az utóbbiak programja könnyített.

Athosz 20 kolostorában az ezredvégen mintegy 1200 szerzetes élt, csak férfiak. Az ortodox kolostorok szinte erődítményszerűek, középen van a templom, ezt udvar veszi körül, amelyet a kolostor különböző rendeltetésű épületei öveznek. Ahol nincs épület, oda magas falat raknak.

A remete-telepek vagy magányos remeték gyakran barlangkolostorokat, barlangtemplomokat, cellákat vájnak maguknak, feltevések szerint ilyen volt a murfatlari is.

Az anglikán egyházban a XIX. század óta vannak a szerzetesiekhez hasonló közösségek, a mai **lutheránus és református egyházak** is ismerik a fivéri és nővéri közösségeket, szövetségi és kolostori jelleggel, pl. az Ansgar-testvériség vagy a Michael-testvériség, illetve a Taizé-les-Cluny közösség stb.

Az egyházi ünnepnaptár ismer mozgó – dátum szerint változó – és rögzített ünnepeket. Az elsőre példa húsvét, a másodikra karácsony. A nyugati egyházakban az **egyházi év** – ami nem egyezik a világi naptári évvel – advent első vasárnapján kezdődik, és karácsonyon, húsvéton, pünkösdön át, Szentháromság utáni utolsó vasárnapig tart. A görög és a kopt egy-

házban szeptemberben kezdődik az egyházi év, a szír egyházban októberben, az örményben pedig vízkeresztkor kezdődik.

A **vasárnap** a liturgikus hét főnapja. A germán népeknél eredetileg a Napistennek szentelt nap volt, a latin népeknél az Úr, a magyarban a vásár napja.

Az **advent** felkészülés **KRISZTUS születésének napjára**, ez pedig a nyugati egyházakban dec. 25-e. A keleti egyházakban **Vízkeresztkor** ünneplik, ez a nap a katolikus egyházban a **Háromkirályok ünnepe**, az evangéliumi egyházakban pedig a **Nagy újév**.

A **húsvét** – a kereszténység legnagyobb ünnepe – KRISZTUS feltámadásának emlékezete. 325 óta az első tavaszi telihold utáni első vasárnapon van. Megelőzi a **nagyhét**, a KRISZTUS szenvedésére és halálára való emlékezés hete. **Virágvasárnap** Jézus jeruzsálemi bevonulásának napja, ilyenkor a katolikusok barkás körmenetet tartanak a barkaszentelés után. Az evangéliumi egyházakban általában konfirmációs nap szokott lenni virágvasárnap. **Nagycsütörtök** az utolsó vacsora, **nagypéntek** a keresztre feszítés és JÉZUS halálának emléknapja, **nagyszombaton** tették a Megváltót a sírba.

Húsvét után 40 nappal, a hatodik hét csütörtökjén van **KRISZTUS mennybemenetelének ünnepe**, húsvét után ötven nappal – a gr. *pentékosz*, ‘ötvenedik’ szóból – van **pünkösd**, a tanítványokra leszálló Szentlélek ünnepe. Pünkösd utáni vasárnapon az evangélikusok a **Szentháromság ünnepét**, a katolikusok a **Legszentségebb Szentháromság ünnepét** ülik. Az evangéliumi egyházakban ettől fogva **minden vasárnap Szentháromság utáni vasárnap**, a katolikus egyházban pedig „**pünkösd utáni vasárnap**”. Pünkösd után a második csütörtök **Úrnapja**, ezt a katolikusok úrnap körmenettel tisztelik meg. Október 31 az evangéliumi egyházakban a **Reformáció napja**, november elseje **Mindenszentek** napja a katolikus egyházban – ugyanez a keleti egyházakban pünkösd után első vasárnapon van. November 2. a katolikus egyházban a **halottak napja**, a német evangéliumi egyházak a **Totensonntagot** az egyházi év utolsó vasárnapján ülik meg a **Buss und Bettagot** – a vezeklés idejét – pedig az egyházi év utolsó vasárnapja előtti szerdán. A katolikusok megülik még **Gyertyaszentelő Boldogasszony** (febr. 2.), **Gyümölcsoltó Boldogasszony** (márc. 25), **Mária mennybemenetele** (aug. 15) és **Mária szeplőtelen fogantatása** (dec. 8.) ünnepét is.

Az **istentisztelet** Isten, a bele vetett hit megfelelő és meghatározott szavakkal és cselekvésekkel kifejezett közösségi tisztelete. **Lényegileg bibliaolvasás, prédikáció, ima, a szentség imádása. Csúcsa az utolsó vacsora ünnepélyes megismétlése**, a római egyházban **eukharisztia** – a hasonló gr szóból, ami ‘hálaadás’ értelmű – a kenyér és a bor ajándékának előkészítése, átváltoztatása és fogyasztása. Hívják **miseáldozatnak** is – a lat. elbocsátó formula, ‘**ite missa est**’, ‘*Menjetek, az elbocsátás megvolt*’ – alapján. A pap két szín alatt – kenyérrel és borral –, a hívek egy szín alatt veszik magukhoz az Urat. A reformáció egyházaiban ezt az ünnepet **úrvacsorának** nevezik és **sub utraque**, a kenyér és a bor két színe alatt szolgáltatják ki: A keleti egyházakban a mise neve **liturgia**, s alapvetésében megegyezik a római miseformával. A katolikusok kovásztalan, a keletiek és a protestánsok kovásztolt kenyeret alkalmaznak.

Az istentisztelet fontos eleme a **prédikáció** – a lat. *praedicare* ‘nyilvánosan kimondani’ szóból –, Isten igéinek nyilvános, szószéki magyarázata és hirdetése. Ugyancsak szabályszerű alkotóeleme az istentiszteletnek az **ima**, mindenekelőtt az **Úri imádság** – lásd Mt6, 9-13; Lk 11, 2-4 –, ami **rokon a semone eszrével** és ebben a formájában Jézus igehirdetésének alap gondolatait tartalmazza. A katolikusok az **Üdvözlégy MÁRIA**, illetve az **Angyali üdvözet** imákat is mondják, mint a rózsafüzér imaláncjának elemeit.

A **katolikus** egyházban **magán- vagy fülbegyónással** vallják meg a bűnöket, az erre feljogosított pap mint gyóntatóatyja előtt, aki *feloldozza* – abszolválja, a lat. **absolutio**. ‘*feloldozás*’ szóból – a vétkezőket. Az V. századi eredetű fülbegyónás a bűnbánat szentségének alapeleme, szemben a korábbi nyilvános gyónással, a gyónási titok megtartása hivatali kötelessége a gyóntatónak. A **lutheri** egyházban **általános gyónás** van az istentisztelet alatt és

az úrvacsora előtt – ez nyilvános és közös bűnbevallás –, a **reformátusoknál** pedig az **előkészület** felel ennek meg.

Az egyházi közösség jogi alaprendjét szabályozzák a különféle egyházszervezeti szabályzatok.

A **keleti egyházak hierarchikus-episzkopális szervezésűek**. Legalul állnak a hierarchiában a **diakónusok** – a gr. *diaconus* szóból, akik az ősegyházban szegénygondozással foglalkozó szolgák voltak, ma *szerpapok*. A **papok** a kultusz művelői – róluk és kötelességeikről korábban szóltunk. Még a hellenisztikus szervezés maradványa a **püspöki** – a gr. *episzkoposz*, ‘felügyelő’ értelmű szóból – tisztség. Ez a II. századtól monarchikus, az apostolra visszamenő, megszakítatlan és közvetlen. A püspöki méltóságot felszentelés és kézrátétel adja, ezzel a tisztségviselés törvényessé és apostolian biztosítottá válik. Hivatalbalépése – *intronizáció*, a lat. *intronisatio*, ‘trónra lépés’ szóból – a püspökség vagy az egyházmegye – *diocézis*, a gr. *dioikészisz*, ‘igazgatási kerület’ szóból – püspöki székének elfoglalása.

A keleti egyházakban a püspök megbízatásának neve *eparchosz* – a gr. *eparchos*, ‘helytartó’ szóból – a püspökség pedig *eparchia* – a gr. *eparchia*, ‘tartomány’ szóból. A IV. századtól rendelik a püspökök fölé az *érsekeket* – **mitropolitákat** –, az *egyháztartomány felügyelőit*. Szintén a III/IV. századtól az *egyháztartományok főfelügyelője* ezekben az egyházakban a **pátriárka** – a gr. *patriarcha*, ‘tiszteletre méltó aggastyán’ szóból –, ő irányítja a *pátriárkátust* (*patriarchatus*). Elvben a pátriárkák egyenrangúak – a pápa is csak ‘*primus inter pares*’, ‘első az egyenlők között’, de a gyakorlatban csak a konstantinápolyi pátriárka viseli az ‘*ökuménikus*’ címet bár ez csak tiszteletbeli, nincs gyakorlati jelentősége 1453 óta. A **grúz, örmény, etióp, nesztoriánus és tamáskeresztény** egyházak vezetőinek neve **katholikosz**.

Püspöki egyház az ókatolikus, a püspököt egyháziakból és világiakból álló zsinat választja.

A **római katolikus egyház papális rendszerű**. A **pápa** – a gr. *pappasz*, a lat.-ol. *papa* ‘*atyá*’ szóból – minden püspök felett a legfőbb és teljes egyházi hatalom birtokosa. Miként a római katolikus egyház feje, Róma püspöke, SZENT PÉTER apostoli utóda. A bevett pápajegyzék szerint 64/67, PÉTER apostol halála óta 269 pápa uralkodott. A **pápák hivatalos címe: Jézus Krisztus helytartója, az apostolfejedelem utóda, az általános egyház vezetője, a nyugat pátriárkája, Olaszország primása, a római egyháztartomány érseke és metropolitája, Róma püspöke, Vatikánváros államának uralkodója, Isten szolgáinak szolgája**.

A **pápai primátus** – a lat. *primatus*, ‘elsőbbség’ szóból – főpásztori hatalmát fejezi ki, megilleti a tévedhetetlenség tanítási hatalma a hit és az erkölcs tandöntvényei esetében.

A **Vatikán** a római mons Vaticanuson levő pápai palota és az 1929 óta szuverén egyházi állam. Területe 0,44 km², lakossága 830 fő, hivatalos nyelve a latin és az olasz, nemzetközi gépkocsijelzése „V”, zászlója sárga-fehér, a fehér mezőben a pápai címerrel.

Az egyház fölött legfőbb hatalma a püspöki **zsinatoknak** van. Legutóbb 1962/65 között zajlott a II. vatikáni zsinat. A püspököket a pápa nevezi ki, hatalmukat is ő határolja körül.

Az **angliai és a német evangélikus egyház szummepiszkopális**. Ez azt jelenti, hogy az uralkodó uralkodásának területén a legfőbb egyházi vezető, mint *summa episcopus*, lat. ‘*legfőbb püspök*’. Az angol államegyház, az anglikán legfelső méltósága a királynő, illetve a király. Ugyanakkor ez az egyház episzkopális is, hiszen az uralkodó alá tartozik a canterburyi és yorki érsek, ill. a többi püspök. Az egyházi törvényeket a parlament hagyja jóvá.

A **kálvini gyakorlat** a református egyházak hagyományos öngazgatási formája, amelyben a **presbíterek** – gr. *preszbüsz*, ‘*legöregebb*’ – alkotják lelkészük vezetésével a **konzisztóriumot** – lat. *consistorium* ‘*egyháztanács*’ értelemben – és gyakorolják az egyházi nevelést. A presbiteri tisztség vallási funkciói: az igehirdetés (**prédikátorok**), a tan szolgálata (**doktorok**), a közösségbeli rend szolgálata (**presbíterek**) és a segítők szolgálata (**diakónusok**). A papokból és világiakból álló zsinat az egyház legfelső vezetése. Az egyházmegye élén a püspök áll, a nemzeti egyház jogkörét az országos zsinat gyakorolja.

Gyakorlatilag a legkisebb önálló keresztény ügyintézési egység és istentiszteleti közeg a római katolikus és kelet egyházi gyakorlatban a **plébánia**, – a katolikus egyházközséget jelöli a szó – amelyet felszentelt pap, plébános – a latin szó katolikus egyházközséget vezető papot jelent, régi értelme „*a nép embere*” –, vezet, aki a püspöktől plébánossággal – **missio canonica** – megbízott lelkész. A protestáns egyházakban a legkisebb önálló keresztény ügyintézési egység és istentiszteleti közeg a **parókia**. A plébánia, illetőleg a **parókia** vezetője a **parókus**. Munkáját segítheti a **segédlelkész**, katolikusok esetében a **káplán**, felszentelt, de nagypapi fogadalmat még nem tett parókus.

Az evangéliumi egyházakban a megbízást felszenteléssel és a közösség választásával, esetleg az egyházi hatóságok kinevezésével nyerik el a lelkészek és lelkésznők. A katolikus, a keleti és az evangélikus egyházban papok – a lat. **pastor**, ‘*lekipásztor*’ szóból –, a protestáns egyházakban **lelkészek** szolgálnak. A papok és lelkészek megszólítása „**főtisztelendő úr** vagy **-atyá**” illetve „**nagytisztelű**, „**tisztelletes**” **úr**, **asszony**.

Az istentiszteletekre szolgáló épületeket templomnak – a lat. **templum** szóból – nevezzük. Eredetileg az I-II. században magánházak egy-egy szobáját használták keresztény, vallásos összejövetelekre, aztán egy-egy nevesebb hitvalló, mártír sírjánál gyűltek össze, a mártíriumoknál, vagy Rómában a katakombákban. A katakombák bonyolult föld alatti temetkezőhelyek voltak – nemcsak keresztényeknek, Róma világváros volt, szűkében a beépítetlen földnek –, a temetőket a hatóságok soha nem háborgattak – ezt tiltotta a római hit –, ezek keresztútjainál tartották az istentiszteletet. A mártíriumok kis temetőkápolnák vagy a talajba vájt, kisméretű építmények voltak.

A kereszténység elterjedésével nagyobb, a papot és a híveket is befogadó – az antik, papi templomokat meghaladó nagyságú – templomépületekre volt szükség. Rómában egyedül a **bazilikák** – a gr.-lat. **basilica**, ‘*királyi csarnok*’ szóból – voltak megfelelő méretű épületek. Ezek egyfajta átmenetet képeztek a vásárcsarnok és a törvényszék között, téglalap alakú, kiemelkedő középtérű, ettől oszlopsorokkal elválasztott oldalterekkel rendelkező épületek voltak, amelyeknek középtere – **főhajója** – magasabb volt, mint az oldalterek – **mellékhajók** –, a főhajó végére pedig fülkeszerű kiöblösödést – **apszist** – építettek. Eredetileg az apszis nyugaton volt, a bejárat pedig keletre nézett, később megfordították. A **bejárat** elé **nartexet** – előcsarnokot – emeltek, a bejárat elé **udvart** építettek. **Az ókeresztény templomnak nem volt harangja és tornya**. Az **oltár** a főhajó tengelyébe került. Mögéje állították a püspöki trónt. Külön **szószék nem volt**, az apszis szélén egy-egy emelvényt – **ambont** – állítottak, ahonnan a bibliai szövegeket felolvasták, és az egyik ambon valamelyik lépcsőjén állt az előénekes, a közös éneklés vezetője.

A tető lehetett **nyitott fedélszékes** – látszottak a szerkezetet tartó gerendák – és **boltívvel fedett**. A **padlót kőlapok** – jó esetben mozaik – **borították**. Keresztelőkút, keresztelőmedence, más bútor se volt az ókeresztény és kora keresztény templomokban. **A keresztelőkápolna** – lat. **baptisterium** – különálló épület, közepén háromlépcsős medencével, amelyben a megtért felnőtteket keresztelték meg.

Valószínű, hogy a római kori kerek építmények és az ókeresztény temetőkápolnák mintájára alakult ki Konstantinápolyban a **centrális templom**. Legfejlettebb, ötkupolás formáját többek között a Hagia Sophia képviseli (épült 527-565 között), de például a ravennai (Itália) San Vitale (VI. század) sem marad el mögötte.

Nyugat-Európában a X-XII. században a román stílus uralkodik. A templomok bejárata nyugatra nyílik, apszisuk keletre néz, rendszerint félkörívesen több kisebb apszissal tagolva, a főhajóra merőlegesen kereszthajó – sőt több kereszthajó – is található, a keleti oldalán apszissal és oltár(ok)kal. Ezek a templomok legtöbbször bazilikálisak.

A több oltár a naponta miséző szerzetespapok miatt kell – a napi misézés felszentelt papnak kötelező és ekkor még nem ismerik a koncelebrálás fogalmát! – és helyre van szükség a templom keleti részében a papok elhelyezéséhez, így a hívek a hajókban kapnak helyet. A

templomok vaskosak, lőrészerű nyílászárókkal, a szentek képeivel és szobraival, az ablakokat bezáró üvegfestményekkel. A keresztelőkápolna helyét átveszi a **keresztelőkút**, – medence, az udvari tisztálkodási kutak helyét is átveszik a templom terében – a bejáratnál – levő **szenteltvíztartók**. Az oltár fölé **cibóriumot** – baldachint – emelnek, az oltár mögött van a püspöki trón. A szentély két oldalán vannak az ambók – állítólag a név a gör **anabaino**, ‘*felmenni*’, jelentésű szóból származik –, az északi ez evangéliumok, a déli a szentleckék felolvasására szolgál. **Szószerű nincs. A templomnak boltozatos mennyezetet építenek.**

Kezdetben szembemisézés folyik, a pap a hívekkel szembefordulva végzi el a transzsubstanciát, a kenyér és a bor átalakítását Krisztus testévé és vérévé. Később, mikor szertartás közben már háttal fordul a híveknek, az oltárra **ereklyék** sőt **szentképek** és **szobrok** is kerülnek, ezekből, alakul ki a XIII. század elején a **retabló**, az **oltárkép**. Az oltáron megy végbe az átlényegülés. Az átlényegülés után Krisztus testét és véréét a **szenstégtartóban** – lat. **pastoforium**, **tabernaculum** – őrzik. A román kori templomok szentélye alatt **altemplom** van, a járószint alatti helyiség, ez az elején az ereklyekultuszt szolgálta – a névadó szent vagy vértanú megtekinthető sírhelye volt – később magas rangú egyházi és világi személyek sírhelye lett, különösen a **kripták** – a gr. **krüptosz**, ‘*rejtett*’ szóból – divatjának elterjedése után.

A templom mellé a szentélyhez bejáratnál csatlakozó kis helyiséget építenek, a **sekretyét**, itt őrzik a mise bemutatásához, a templom üzemeltetéséhez szükséges kellékeket. Megjelenik – de nem kötelező – a **harangtorony** és az **egy** vagy **több harang**, ami a VIII. századtól általánosodik.

Itt kell közbevetnünk néhány megjegyzést. Az őskeresztény és kora-keresztény kor elmúltával a fejlődő kereszténység a templomokat is rangsorolta. A püspökség főtemploma a **katedrális** – ‘*a ház, amelyben katedra (püspöki trón) van*’ –, Itáliában és Németországban **dóm** is, itt szintén dómnak nevezik a speyeri, worms, mainzi koronázási templomokat. Dél-Németországban a székesegyházakat nevezik még Münsternek – vö. kolostor(templom) – is. **Romániában magyar római katolikus katedrálisok** kizárólag Gyulafehérváron, Nagyváradon, Szatmárnémetiben és Temesváron, tehát a püspöki székhelyeken vannak. Egyazon településen találhatunk plébániatemplomokat, lányegyházi (filia) templomokat, kolostor-templomokat, alapítványi, társulati, emlékezeti, temetői, községi, emlék- és kórházi templomokat. Fontosságuk és az egyházi rangsorban elfoglalt helyük szerint **a templomok lehetnek bazilikák, székesegyházak, plébániatemplomok, szerzetesi templomok, kiegészítő templomok, kegytemplomok, kápolnák.**

A **bazilikák** liturgikus kiváltságokkal, jogokkal rendelkező templomok. **Nagy bazilikák** – négy templom – Rómában vannak. Ilyen rangú az Assisi Szent Ferenc bazilika és a Porciunkula-templom is. A pápától adományozott **kis bazilika** címe sok templomnak van.

A **székesegyházak** a megyéspüspökök székhelyei.

A **plébániatemplomok** olyan templomok, amelyekhez egyházközség tartozik és amelyeknek plébánosa – lat. **plebanus** ‘*a nép embere*’ – van.

A **szerzetesi templomok** a rendházak templomai.

A **kápolnák** olyan istentiszteleti helyek, amelyekben ugyanolyan liturgiai cselekedetek végezhetők mint a templomokban, kivéve azokat, amelyek a plébániai jogkörhöz tartoznak. Vannak **nyilvános**, **fél nyilvános** és **magánkápolnák**, bárki, csak egyesek és csak adott személyek használatára.

A szentély előterében található **oltár** is **lehet asztaloltár (Mensa Domini** azaz az *Úr asztala*), oltárlap, amelyet egy vagy több láb tart, **tömboltár**, tömb alakú támasztékkal, szekrényesoltár – üreggel a szentek ereklyéi számára – és **szarkofágoltár**, amely a XVII. század óta szokásos és szarkofág-alakú. A katolikus és keleti templomokban az **oltárok** rejtik a relikviákat, a protestáns templomokban **úrvacsoraasztal** van. A kora-keresztény korban **korlát** választotta el a papok számára fenntartott részt, a **kórust** – nem tévesztendő össze az egyházi énekkar és a zenész számára épült **orgonakarzattal** – és a híveknek a helyét a

templomhajót. Ebből alakult ki keleten az ortodox templomokban szokásos szentképfal, ószl. **ikonosztáz** – a szentély, az **abaton** – gr. ‘megközelíthetetlen’ – leválasztója, nyugaton pedig a **lektórium** – lat. ‘felolvasóhely’ – ami a korláttal összekötött ambók neve.

A bazilikális formájú templomok különleges változata a **kupolás bazilika** – ennek főhajója kupolatorony – és az **empórabazilika** – a mellékhajók fölött árkádos karzat van – pl. a szaloniki Szt. Demeter-bazilika. Ha a mellékhajók a főhajóval egyenlő magasságúak, **csarnoktemplommal** van dolgunk, pl. a kolozsvári Szent Mihály templom, ha pedig a termet nem osztják fel támasztékok, **teremtemplomokról** beszélünk, ezek korai formája a ferences gótika, későbbi alakja a protestáns teremtemplom.

Vannak még egy központ köré csoportosított **központos templomok** – lásd a San Vitalicum –, **keresztkupolás templomok** – pl. a keleti templomépítés, az alaprajz görög kereszt, középen nagy, a négy sarokban kisebb kupolákkal –, különleges templomok az ún. **kettős templomok** – tengelyirányba vannak egybeépítve Trieszt és Assisi főtemplomai, egymás fölött egybe épített – a csúcsnak és az előkelőségeknek a párizsi Sainte-Chapelle. A **központos templomok különleges formái** a Szentháromság-templomok, ezek háromszög alakúak, pl. a kappeli (Németország). Hasonlóképpen különlegesek az északi – svéd, norvég –, az erdélyi és felvidéki protestáns, az erdélyi román, a szlovákiai szlovák, egyáltalán a kárpáti ukrán vagy lengyel fatemplomok is.

Franciaországban, Svájcban, Németországban, Ausztriában, de Erdélyben is gyakoriak a templomot és a temetőt körülvevő fallal övezett, néha bástyákkal megerősített – Erdélyben szász és székely – **templomerődök**, pl. a szászkerédi, szászhermányi, a székelyderzsi, a karcfalvi. Ha magaslatra épített erősséggel van dolgunk, amelynek közepén templom van, ennek **templomerősség** a neve, különlegesen szép példája a berethalmi – Birtalm, Biertan –, ahol 500 évig volt a hazai szász evangélikus püspökség központja.

Ez után a rövid kitérő után mondjuk el, hogy a **XII. században Nyugat-Európában megjelenik a** – barbárnak minősített és így is nevezett – **gótika**. Szokás még **csúcsívesnek** is nevezni a félköríves záródások helyett csúcsívesre változó stílust. Mivel a fedélszék és a mennyezet terhet a boltozatok hevederei és bordái, a támpillérek, féloszlopok és gyámívek veszik át, függetlenül attól, hogy téglából vagy kőből az építőanyag, a megnövekedett nyílászárók, az emiatt több fényt díszesebb, bonyolultabb belső berendezésű templomok építését teszik lehetővé. Ha korábban a középületek – így a templomok – alapvető dimenziója a hosszúság és szélesség, a gótikában a magasság válik uralkodóvá.

A nyugati homlokzat nagyobb templomoknál **kéttornyú**, a kisebbek **egytornyúak**. A főkapuk fölött hatalmas **rózsablakon** jön be a fény, a köríves és mérműves **ablakok üvegfestményekkel** díszesek, az **ajtók** faragottak vagy bronzból öntött domborműves lapokkal díszítették. A **falak** festményekkel, **all fresco** ékesítettek, bibliai és a szentek életéből vett jeleneteket ábrázolnak. Erdélyben a külső falakon is találtak képeket. A **padlót** szintelen vagy színes kőlapok borítják, a szentélyben a papok **faragott stallumokban**, papi székekben, a hajókban a hívek egyszerű **padokban** ülnek. Borult időben és este a templomokban **csillárkon** égnek a gyertyák. A **főoltár** a templom középvonalában van, magasabban, mint a főhajó. Kötelező a **retabló**, rendszerint két, sőt három pár ajtószárnyal ellátott, temperával **festett** vagy **faragott szárnyas oltárok** vannak, főképpen német hatás alatti vidékeken, amelyeket hétköznapi napokon és bűnbánati napokon becsuknak, ünnepeken pedig kinyitnak. A pillérek, az oszlopok mélyedéseiben és az oltárokon gyakran elhelyezett **szobrok, corpusok**, a hatalmas **gyertyatartók, gyertyák** díszesebbé, ünnepélyesebbé teszik a templomokat. Az oltáriszentséget a **mozgatható tabernákulumban** vagy a **falifülke formájú pastoforiumokban** őrzik. Fölötte **örökmécs** világít.

Keresztelőkút, torony és sekrestye egészíti ki a templomokat. Mivel a vártemplomok körüli temető szűk, megtörténik, hogy a korábban eltemetettek csontjai felszínre kerülnek. Ilyenkor a templom melletti **csontházban, ossariumban** helyezik el őket. A temetők kápolnáit – ha vannak ilyenek – SZENT MIHÁLY arkangyalnak szentelik. **A hamvasztás tilos.**

A reneszánsz a XV. század Itáliájára jellemző, és inkább külsőségekben nyilvánul meg az építészetben. A hosszházas templom olyan, mint a gótikus, a centrális térkiképzés nehezen békül a liturgikus kívánalmakkal. A retabló legtöbbször olajfestmény. Megjelenik a **gyóntatószék**, ami stílusban alkalmazkodik a korhoz.

A barokk templom mintaképe a római II Gesu, a jezsuita rend főtemploma. A gótikus templomokhoz képest az építészeti változásokkal együtt kisebb lesz a templomok előcsarnoka, a hajókban **már szinte kötelező a pad, az orgona és az orgonakarzat, a keresztelőkút, a szószék, a szépen faragott gyóntatószék,** nagyobb és díszesebb lesz az oltár, az oltárkép, amely legtöbbször rangos festő festette olajfestmény, lásd a szamosújvári örmény templom oltárképét, amit ha nem is Rubens, de iskolájának érdemes mesterei festettek. A templomok belső festése is megváltozik, területet kibővíti – illuzórikusan – a **látszat-architektúra** számos újdonsága, az építészeti elemeket utánzó festett architektúra-elemek.

A XIX. században a klasszicizmus nem hoz a római katolikus templomépítészetben sok újdonságot, ritkán, de előfordul – főleg Kelet-Európában – historizáló, templomok építése neoromán, neogótikus, neobarokk – stílusban. A kortárs építészet szintén kevésbé hagyta ott nyomait az európai katolikus templomépítészetben. A XX. századi Erdélyben gyakori a neobizánci, az athoszi építkezést utánzó ortodox templom.

A protestáns templomok zöme hajdani katolikus templom, amiből a hitújítás nyomán eltávolították a képeket és szobrokat. Viszont: a lutheránus templomok tornyai csúcsán megmaradt a kereszt – erdélyi száz templomokon a gömb, másutt a rózsza – **az új hit főként a késő gótikát örökölte meg és a barokk építészetet vette át,** nem igazán hozott új templomépítési stílust, legfeljebb a templomok díszesebb-egyszerűbb belsejéből látszik, hogy a hívek melyik felekezethez tartoznak. A XIX-XX. században a klasszicizmusra, illetve a modern építészet vívmányaira inkább fogékonyak voltak mint a katolikusok.

Az evangélikus templomokban az oltár és a szószék egymás közelében van és hozzájuk közel helyezik el a keresztelőmedencét és az orgona tasztatúráját is, liturgikus követelmény az egységes tér, a kultikus centrum. Gyakori elem az evangélikus templomokban a karzat, amely akár több emeletes, pl. a drezdai Frauenkirchében öt karzat, emelet volt. A kultikus központ az oltár és ma szószék nem mindig esik egybe az épület mértani középontjával.

A református – kálvini – egyház templom építési gyakorlata a lutheránuséhoz hasonló. A templomok tornyán csillag - . esetleg kakas – van, az ülésekről jól rálátni a szószékre. Az oltár helyét az **Úrasztala** veszi át, helye a szószék közelében van. A – főként gótikus – templomok átvételekor eltávolított szobrok helye gyakran látható, a – reformáció előtti – lemeszelt freskókat gyakran feltárja a műemlékvédelem, s ma már előírások se tiltják ezek közszemlére vételét.

A XVIII-XIX. századokban gyakori a rotunda, illetve a klasszicista református templom, pl. a debreceni Nagytemplom, vagy a kolozsvári Alsóvárosi templom, az eklektika, a századfordulón a szecesszió, pl. a kolozsvári Felsővárosi református templom, illetve a Kós Károly tervei alapján épült „kakasos” templom és századunk modern elképzelései is helyet kapnak a református templomépítészetben.

A református templomok szószéke általában a fal mellett van, hangvető erősíti a lelkész hangját, közelében van az egyszerű Úrasztala, amelyet általában geometrikus mintával hímzett, a gyülekezethez tartozó asszonyok munkájával készült terítő borít. Ilyen a padokat, az orgonakarzatot és a falakat is díszítheti. A falak fehérek, a mennyezetet és a bútort is

gyakran növény- vagy állatmintás festett képek – kazetták – díszítik. Ezek általában késő reneszánsz eredetűek.

Az unitárius templomépítés gótikus és barokk hagyományokat őriz, a templomtornyokon, akárcsak az evangélikus templomok tornyán gömb van, a templombelső dísztelen, protestáns, a bejárat fölött általában *Egy az Isten* felírás található.

A keleti kereszténység templomai kétfélék. Egyrészt a korai kereszténység megőrizte római hagyományokat éltetik tovább bazilikális és később kis csarnoktemplomaik, másrészt a mindenekelőtt Bizáncban kialakult, görög kereszt alaprajzú, illetve főként négyszögbe írt görög kereszt alaprajzú, egy nagy és négy kisebb, esetleg két nagyobb, négy kisebb félkupolával, illetve kupolával fedett templomok válnak a keleti ortodox templomok alaptípusává, és ezen az se változtat, ha például tudjuk, hogy a hagyományos román templomépítéset Havasalföldön athoszi, Moldovában moszkvai-kievi, Erdélyben pedig szerb kánonokat követ.

Az ortodox templomok bejárata nyugatra, szentélyük keletre néz: **Háromosztatúak, előcsarnok, hajó, szentély.** A hajót és a szentélyt **ikonosztáz** választja el. Az előcsarnokban van a **keresztelőmedence.** A templomhajótól ablakos fal, fa- vagy kőkorlát választja el. A hajóban állnak a hívek – az ortodox templomokban csak a betegek és öregek számára vannak a fal mellett székek –, a hajónak a szentély felőli részében vannak az ikontartó állványok, a nyugati fal mellett található a szószék, vele szemben a díszes, dobogón álló **püspöki trón.** A keleti vég magasabb, ez a **szólea**, az énekesek helye. **Az ikonosztázzal lezárt, az oltárt is tartalmazó templomrészbe, világiak és főként nők nem léphetnek be.**

A templomot kívül-belül **freskók** borítják. Az örmény és grúz templomoknak általában hat-nyolcszög alakú hegyes süveggel fedett tornyuk van, orosz vidéken aranyozott, vagy színes kerámiával borított, csavart – úgynevezett hagymakupolás – templomokat találunk. Ez az orosz barokk egyik következménye.

Nem térünk itt részletesebben az ikonosztáz kivitelezésére, beosztására. A rajta található három ajtónak liturgikus fontossága van. A bizánci templomok szentélye falfestéssel vagy mozaikkal díszített. Sekrestye nincs.

A római illetve a keleti egyházakban mind a nyilvános, mind a magánkultusz fontos tényezői a szentek képei és szobrai. A kultikus képek és szobrok átveszik a mintakép szent erejét és malasztját, az isteni alakok megnyilvánulásai, s mint ilyenek, kultikus imádat tárgyai. A képek, szobrok és a kultusz viszonyáról 726 óta folyt a vita, az **ikonoklamosz** – gr. *eikón*, 'kép', *klazein*, 'zajongani', 'képrombolás' – hívei és a képtisztelők között és csak a második niceai zsinaton (787) győznek a képtisztelők.

A KERESZTÉNYSÉG SZENT IRATAI

Ilyen mindenekelőtt a **Biblia** – a gör. *biblia*, 'könyv', 'tekerés' szóból – ami – legalább is Ószövetségi része – a zsidók számára ugyancsak az isteni kinyilatkoztatás könyve. A keresztény **Biblia** két részes, **Ószövetségre** és **Újszövetségre** oszlik.

A **Biblia** ma 72 könyvet tartalmaz a katolikus, 66 könyvet a protestáns kiadásokban. Az **Ótestamentum** 24 könyvet ismer, a **Talmud** ugyanennyit, JOSEPHUS FLAVIUS huszonkettőt. A mai protestáns kánonok 39 könyvet fogadnak el a zsidókkal együtt, a katolikus és ortodox kánon 45 ótestamentumi könyvet ismer el.

A keresztények **történeti, tanító és prófétai** könyvekre osztják fel az **ÓT** könyveit. Az **ÚT**-ban történeti könyvek az Evangéliumok, tanító könyvek az apostoli levelek, a Jelenések Könyvét pedig apokalipszisnek nevezik. A **Biblia** egyes **könyvei fejezetekre**, a fejezetek **versekre** tagolódnak a mai fejezetbeosztás STEPHANUS LANGTON Canterbury érsek († 1228) munkája, a versbeosztást SANTES PAGNINO (†1541) alapján a nagy nyomdász, ROBERT ESTIENNE készítette 1555 körül. A kezdettől elismert könyvek **protokanonikusak**, a később elfogadottak **deuterkanonikus** könyvek. A hamis iratokat **apokrif** könyveknek vagy

pszeudoepigrafáknak nevezik, – a lat. ‘*rejtett*’ ill. gör. ‘*hamis című*’ szavakból. A vallási tanítások szerint a Biblia inspirált, sugalmazott mű ember és Isten közös alkotása, amiből következik tévedhetetlensége. Ma ezt a nagyobb keresztény felekezetek vallási-erkölcsi tanításokra vonatkoztatják.

A Biblia eddig mintegy 1100 nyelven jelent meg. A **legrégebbi héber nyelvű** bibliai kéziratokat a holt tengeri tekercsek között találták, ez egy IZAJÁS-tekercs és körülbelül 600 töredék az ÓT könyveiből. Addig az ún. NASH-papiruszt (1912) tartották a legrégebbinek, ez mintegy 25 sort tartalmazott, köztük a **Tízparancsolatot** – 2Móz 20,2-17 – és a **semá Jisrael** – 5Móz 6,4-5 – szövegét. A legteljesebb héber nyelvű bibliai szövegmű az V-VIII. századi masszoréta – héb. *masszóra*, ‘*hagyomány*’ – szöveg, a leghíresebb masszoréta kézirat 1008-ból származik, az ún. **Pétervári kódex**. Ma az 1525-ben Velencében nyomott **Textus receptus**, JACOB BEN CHAJIM művét fogadják el alapkiadásként, a legjobb héber nyelvű kritikai kiadás a KITTEL és KABLE-féle **Biblia Hebraica**.

Az **Újszövetség** görög másolatokban maradt ránk. A **legrégebbi görög Újszövetségi szövegmű** a Ryland/Manchester papirusz (1935). A II. század elejéről valló töredék a **JÁNOS-evangélium**, rövid részlete. Az **Újtestamentum** – egyáltalán az egész Biblia – görög szövege nyomtatva 1502-17 között készült el, és 1520-ban kezdték terjeszteni. ROTTERDAMI ERASMUS ennek ellenpárjaként készítette el 1516-ban az **Újszövetség** saját görög kiadását. Ma leginkább H. v. SODEN **Újszövetség** kiadását használják, a kritikai kiadások közül a protestáns E. NESLE-féle és a katolikus A. MERK-féle **Újszövetségeket** kedvelik leginkább.

A **fordítások** közül a **legrégebbiek** a babiloni fogság utáni **arám fordítások**, amelyek létét a fennmaradt arám magyarázatok – bizonyítják, a **szamaritánus fordítás** a Kr. e. I. században készült, a **görög fordítások** közül a legelső és leghíresebb a **Septuaginta** vagy **Hetvenes fordítás** Kr. e. a III. századból. A **szír, kopt, etióp és örmény fordítás** az V. századig elkészült és „modern” **latin fordítását** SZENT JEROMOS 383-ban kezdte készíteni. Ez, a **Vulgata** lett a kanonikus változat, javított kiadásai – a **Biblia Sixtina** és a **Biblia Clementina** – sem voltak sokkal jobbak. A II. Vatikáni Zsinat **Dei Verbuma** értelmében készítették el az új magyar katolikus fordítást. Hasonlóképpen új fordítása van a magyar protestáns **Bibliának** is. Új kiadásai 1973 és 1975 évek.

A majdnem teljesnek mondható **magyar Bibliafordítások** TAMÁS és BÁLINT szerzesek Tatros (ma Moldva, Románia, Târgu Trotuș) városában befejezett **Huszita Bibliájával** kezdődnek (1420-30 körül), de előtte DOBOS BERTALAN 1508-ban, NYUJTÓDI FERENC 1526-ban, a KARTAUZI NÉVTELEN másolt illetve fordított **Biblia**-szakaszokat. Nyomtatásban először KOMJÁTHY BENEDEK 1533-ban teszi közzé SZENT PÁL leveleit, majd 1536-ban PESTI MIZSÉR GÁBOR a négy evangéliumot fordítja le. 1538-ból származik BENCZÉDI SZÉKELY ISTVÁN **Zsoltároskönyve**. A teljes **Újszövetséget** fordítja magyarra ERDŐSI SYLVESTER JÁNOS, (1541), részleges Bibliafordítást készít HELTAI GÁSPÁR (1551-65), aki Kolozsvár papja, lelkésze, majd nyomdásza. 1565-ben MELIUS JUHÁSZ PÉTER tesz közzé ÓT-részleteket, FÉLEGYHÁZI TAMÁS pedig 1686-ban az **ÚT-t** adja közre. A teljes **Bibliát** elsőként KÁROLI GÁSPÁR protestáns prédikátor fordítja le és adja ki 1590-ben Vizsolyban. 1612-ben KÁLDI GYÖRGY jezsuita atya fordítja le a **Vulgatát**. Korszerű katolikus fordítás 1951-ben készült – 1973-ban adták ki –, a protestáns fordítás 1954-ben kezdődött, a **Biblia** teljes új magyar fordítása 1975-ben jelent meg.

A *hitvallási írások az evangéliumi egyházak dokumentum-jellegű iratai. A lutheránus egyház legfontosabb hitvallási irata az* **Ágostai-Augsburgi hitvallás** – **Confessio Augustana** (1530. VI. 25.) –, ennek schmalkaldeni cikkelyét maga LUTHER írta 1536/37-ben és zsinati vitaanyagának szánta. Ugyancsak ő írta a szintén alapidokumentumnak számító két lutheránus – **Nagy és Kis – katekizmust**.

A *református hitvallási írások között alapidokumentumnak számít a* **Svájci Hitvallás** – a **Confessio Helvetiica posterior** (1562/66) –, HEINRICH BULLINGER munkája, amit a pfalzi

választófejedelem, III. FRIGYES számára írt. A **Heidelbergi Káté**, amelyet ZACHARIAS URSINUS és KASPAR OLEVIANUS 1563-ban írt, szintén a református egyház jelentős hitvallásának számít.

*Az anglikán egyház hitvallása a 1549-ben hivatalosan kiadott **Common Prayer Book**, **A közös ima könyve**. A skót és észak-amerikai presbiteriánus és independens egyház a westminsteri konfessziót (1647) tekinti maga számára kötelezőnek.*

*A római katolikus egyház a 21 ökumenikus zsinat határozatait, illetve a pápák idevágó döntéseit tartja magára kötelezőnek. A **nicea-konstantinápolyi hitvallás** a katolikus és az ortodox egyház hivatalos hitvallása. Végül a **Catechismus Romanus** (1566) a tridenti zsinat határozatai alapján íródott és a katolikus hit-, illetve erkölcsstan összefoglalása.*

A KERESZTÉNYSÉG MA

Igazságtalanok lennénk, ha nem beszelnénk arról, hogy azzal, hogy a **kereszténység történelmi igényt támasztott arra, hogy abszolút vallás legyen, hogy kisajátítsa az emberek vallási meggyőződését, megosztotta a tételeiben hívőket.** A dogmák különböző értelmezése vallásháborúkhöz, dogmatikus küzdelmekhez vezetett. **A polgárság politikai hatalomra jutása toleránsabb eszmék elterjedését eredményezte,** ma sokan hívei annak a meggyőződésnek, hogy a kereszténység eszményi, de történetileg mindig csak korlátozott módon valósult meg. Egymás kölcsönös kiátkozása még nem vezet feltétlenül egymás meggyőzéséhez, hiszen végső soron minden keresztény JÉZUS KRISZTUS egyetlen egyházához tartozik. **Az ökumenikus teológia a keresztény egyházak dogmatikai és egyházjogi közeledését hirdeti,** meggyőződése, hogy sokkal fontosabb a keresztényeket összekötő szálak jelentősége mint az őket szétválasztó tanoké. Az **ökumené** – a keresztény egyházak összessége – NATHAN SÖDERBLOM (1866-1931) svéd érsek kezdeményezése, előbb Stockholmban, 1925-ben, mint a protestáns egyházak közös útkeresése a gyakorlati kereszténység megvalósítása érdekében, aztán Amszterdamban, 1948 augusztusában, mint az **Egyházak Világtanácsa, a Word Council of Churches** – amelyet az Egyházak Ökumenikus Tanácsának is neveznek – születése helyén. **Évtizede mintegy 100 ország 300 tagegyháza, 400 ezer millió hívője volt,** ma ennél is több. **A római katolikus egyház nem tagja a Világtanácsnak,** ám jó jel a közeledés a katolikusok és ortodoxok között, épp a jelenlegi pápa, II. JÁNOS PÁL tett tanúbizonyságot arról, hogy sok jóakarattal, igaz keresztény szellemmel felül lehet emelkedni a bennünket elválasztó korlátokon. A Világtanács legfőbb szerve a tagegyházak képviselőinek hét évenkénti közgyűlése. A lutheránusok és a reformátusok, illetve az ókatolikus és az anglikán egyházak között létrejött szószéki és úrvacsora-közösség, tehát a prédikátorok kölcsönös cseréje és a kölcsönös úrvacsorához járulás ugyancsak a hitvallásokon átnyúló, nemzetközi keresztény mozgalom gondolata terjedésének – jó – jele.

Természetesen a kereszténység más módokon is igyekszik beleszólni korunk nagy kérdései megoldásába. MARTIN LUTHER KING NOBEL-díjas prédikátor vezetésével annak idején az amerikai **polgárjogi mozgalom** élharcosai voltak a keresztények. A faji megkülönböztetés ellen emelte fel szavát DESMOND TUTU püspök és a hatvanas évektől kíséri a faji megkülönböztetés elleni harcot, a **black Theology, a Fekete teológia,** amely az európai és észak-amerikai teológia egyetemesség-igényével szemben a mai afrikai valóság szellemében értelmezi az evangéliumot.

A dél-amerikai országokban gyakorta a katonai diktatúrák ellen állt ki az elkötelezett keresztények **emberjogi mozgalma. A bázisközösségi mozgalom,** amelynek egyik vezetője – DOM HELDER CAMARA – azelőtt római katolikus érsek volt egy lehetséges megközelítési módja a dél-amerikai banánköztársaságokban élő római katolikus hívők helyzetének. **A felszabadítás teológiája** ennek a másik módja. OSCAR A. ROMERO, San salvadori püspök († 1980) a legjobb példa erre.

Ám nehogy azt higgyük, hogy csak banánköztársaságokban találkozunk a keresztény ember a problémákkal. Európában ugyancsak a bázisközösségi mozgalom, de Olaszország, Spanyolország, Portugália szegényebb vidékein például a munkáspapok – nappal munkás, egyébként pap – mozgalma okozott gondokat.

A hetvenes évek közepétől gondot okozott a nők, a lakosság több, mint felének hátrányos megkülönböztetése az egyházakban. Ha a protestáns felekezetek egy részében, pl. az evangélikus, a református, az unitárius felekezetekben fel is szenteltek nőket lelkipásztoroknak, a magasabb egyházi méltóságoktól mind a mai napig távol vannak. Pár éve világszerte feltűnést keltett az első anglikán püspöknő kinevezése és Németországban máig csodájára

járnak az első evangélikus püspöknőnek. A metodistáknál az természetes, de az ortodox és a római katolikus egyházak egyáltalán elzárkóznak a nők egyházi méltóságra emelése előtt. Az utóbbi egyház jelenleg különben a cölibátus – a papi nőtlenség – kérdésével kénytelen volt behatóbban foglalkozni, amióta a polgári (szenzáció)sajtó is foglalkozott a kérdéssel és magas katolikus egyházi méltóságot vádolt meg természetellenes nemi kapcsolat és fiatalság ellen elkövetett vétek vádjával. Ám ezt a kérdést sem ragozzuk tovább. Az bizonyos, hogy a kereszténység kiállta több, mint két évezred viharait, nem bizonyult „történelmi divatnak”, átvészelte az utolsó másfél évszázad polgári és munkásmozgalmi – totalitárius – oldalról egyaránt jövő támadásait, a gyakorlati vallásellenesség nyílt és alattomos támadásait, a „felvilágosult” szabadgondolkozók ellenpropagandáját és új életre kapott azokban az országokban, ahol tiltott volt akár csak keresztretjvényben is emlegetni olyan „klerikális” fogalmakat mint esperes vagy kanonok. Ez bizonyítja életképességét is. És igaz, hogy Olaszországban a lakosság 2,6%-a ateista és a francia lakosságból 1 875 000 ember nem hisz. Sőt, 6 713 000 francia ember nem hisz. De ki kérdezte meg a többi 9,4%-nyi olaszt a hitéről, és ki feltételezi 48 099 500 franciáról, Franciaország többi lakójáról, hogy nem hite szerint él. Az igaz, hogy 14 917 000 amerikai vallástalan volt 1986-ban. De az Egyesült Államokban 236,7 millió ember élt ugyanakkor és csak pünkösdistá mintegy 20 millió akad arrafelé, akikről oly szívesen mondja a hajdani kommunista államegyház híve, hogy csak egy jelentéktelen szekta tagjai. Ám ne essünk mások kárhóztatásának bűnébe és fogadjuk el a tény: a kereszténységgel továbbra is világvallásként illik számolnunk, amelynek több, mint 1 400 000 000 – nem tévedés, szinte másfél milliárd – élő – híve van.

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

A megvastagított betűkkel írt címek az alapmunkákat jelzik.

***: **Szent Biblia, Bibliatársulat,**

***: **Bibliai nevek és fogalmak, Budapest, Primo kiadó, 1988**

***: **Mitológiai ábécé, Gondolat, Budapest, 1970**

BELLINGER, Gerhardt J.: Nagy valláskalauz, Budapest, Akadémiai Kiadó, 19934

BODOR András és CSETRI Elek (szerk.): Történelmi kronológia, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976

ELIADE, Mircea: Histoire des croyances et des idées religieuses, I-IV, Paris, 1976-85

GECSE Gusztáv: Bibliai történetek, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981

GECSE Gusztáv: Vallástörténet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980

GECSE Gusztáv: Vallástörténeti kislexikon², Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973

GLASENAPP, Helmuth von: Az öt világvallás⁶, Budapest, Gondolat-Talentum, 1993

HAHN István: Istenek és népek, Minerva, Budapest, 1968

HAHN István: Naptári rendszerek és időszámítás, Budapest, Gondolat, 1983

HERING, Elisabeth: Az írás rejtélye. Budapest, Gondolat, 1966

KERNBACH, Victor: Dicționar de mitologie generală², Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989

NYÍRI Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése³, Szent István Társulat, Budapest, 1991

SUPKA Géza: Kalandozás a kalendáriumban, Helikon, Budapest, é.n.

SZABÓ György: Európai mítoszok és mondák, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977

V.
A GERMÁNOK, KELTÁK, SZLÁVOK,
MAGYAROK ŐSVALLÁSA, AZ ISZLÁM,
A KOLUMBUSZ ELŐTTI AMERIKA VALLÁSAI,
A HITÚJÍTÁS UTÁNI ÚJ VALLÁSOK

A GERMÁN NÉPEK ŐSVALLÁSAI

A germán népek az indoeurópai népek csoportjához tartoznak, nyelveik a két, egymástól földrajzilag legtávolabbi nyelv nevéből indogermán, francia és angol szóhasználattal indoeurópai nyelvek.

Őshazájuk helye ismeretlen, sokáig az ázsiai őshaza elméletét vallották, hiszen a legrégebből ismert indogermán nyelv, a szanszkrit beszélői Indiában éltek. Ma a legtöbben az európai eredet mellett törnek lándzsát, kialakulásuk pontos helye azonban vitatott. Régészeti, nyelvészeti és történelmi érvek figyelembevételével, az indogermán őshaza *valószínű, hogy Közép-Európában volt, s felbomlása a Kr. e. XXV. századig megkezdődött.*

Az indogermán nyelvcsaládnak tizenkét önálló ágát azonosították. Ezek: az indoíráni, a hettita, a tokhár, az örmény, a trák-fríg, a görög, az albán, az illír, az itáliai, a kelta, a germán, a balti szláv. Valaha jóval több volt, sokuknak, beszélőikkel együtt nyomuk veszett a történelem útvesztőiben, másokban mai népek őseit tisztelhetjük. Ha akarjuk. Ám a nyelv-rokonság ténye marad és ezen az alapon testvérnép a francia meg a német, az angol meg az orosz, a román meg a görög és valamennyien szívükre kell, hogy szorítsák a dard nyelvek közé tartozó cigány beszélőit, ezek is indoeurópaiak lévén.

Mindezt csak azért tartottuk szükségesnek megjegyezni, mert sem kutatottságuk, sem az, hogy egyesek közülük pillanatnyilag – elterjedtségüknél fogva – úgynevezett világnyelvek, mások pedig nagy nyelvek, a családjukba-tartozás nem ok valamiféle nyelvi-etnikai felsőbbrendűsége. Nyelvek, amelyeket hajdani és mai népek beszéltek és amelyek önmagukban csak eszközei beszélőik boldogulásának. És nem okai.

Ezek után térjünk vissza az indoeurópaiakhoz, közülük is a germánokhoz. *Őshazájuk* – ahol régészetileg mintegy a Kr. e. XIV. századtól kimutathatók –, *a Dél-Svédország és az Odera közötti terület.* Innen vándorolnak szét, kelet, dél és nyugat felé. Három nagy csoportjukat is különböztetjük meg. A **keletit**, amelyből csak kihalt nyelveket – és népeket – ismerünk, amilyenek a *gótok, vandálok és burgundok.* Az **északit**, benne a *keleti ággal, a svéddelel és a dánnal, illetve a nyugati ággal, a norvéggal és az izlandival.* Történelmileg valószínű, hogy jobban ismerjük őket normannok és vikingek néven. Végül a **nyugati** csoport *germán ágra és angolszász ágra oszlik.* A *germán ágon belül különbséget teszünk felnémet és alnémet között.* A felnémet nyelvjárás, a *bajor az alemann és a frank nyelvjárások ötvözte, ez az irodalmi német nyelv őse.* Más felnémet eredetű, a frank nyelvjáráson alapuló idióma a *jiddis*, amelynek *nyugati ága kihalt, keleti ága viszont az európai zsidóság egyik anyanyelve.*

Kialakulásukkor még *kveruszk, brit, frank, fríz, jüt, szász, bajor, szvéb, szemnon, langobárd, markomann* néven ismertük a germán törzseket. Közülük nem egy tevékeny szerepet játszott az ókori Róma megdöntésében.

A német ág másik nyelvjárása az *alnémet.* Ez a – protestáns – *hollandok* valamint a belgiumi – katolikus – *hollandok* nyelve, a *flamand* és az alnémetre vezethető vissza végső soron a dél-afrikai *afrikansz* nyelv. Átmeneti – a német és az angolé közötti – nyelv a **fríz.** Beszélői három ország, Hollandi, Dánia és Németország kisebbségei.

Az *angol ághoz* ma egyetlen nyelv tartozik, az *angol* és ez még akkor is igaz, ha a *birodalmi angol* erősen eltér az *amerikai angoltól* vagy az *ausztrál angoltól.*

Ha a germán népeknek a világ és Európa történetében játszott szerepét vizsgáljuk, mindenekelőtt *két világbirodalom, a német és az angol történetét* kellene vizsgálnunk. A *franciát* nem – mivel az *csak nevében őrzi egy germán törzst, a frank nevét* –, és inkább a gall-latin hagyományokra visszatekintő *újlatin népek közé* tartozik.

Megpróbáljuk röviden vázolni a jelentősebb germán törzsek és a német nép történetének fontosabb csomópontjait.

Kr. e. 111. A kimberek és teutonok sorozatos győzelmeket aratnak a Jütland félszigetről dél felé haladva.

Kr. e. 109. Arausionnál kér római hadsereget semmisítenek meg.

Kr. e. 102-101. MARIUS Aquae Sextiae-nél és Vercellae-nél legyőzi egyesült csapataikat.

Kr. e. II-I. század A germánok benépesítik a Skandinávia déli területei, a Rajna, a Duna és az Odera közötti területeket. Fontosabb törzseik: **engleszek, frízek, inguenok, batávok, chattusok, kveruszkok, markomannok, kvádok, hermundurok, langobárdok, gótok, gepidák, burgundok, vandálok** stb.

Kr. u. 6. MAROBURDUUS vezetése alatt létrejön a markomannok, kvádok és hermundurok szövetsége.

Kr. u. 9. ARMINUS kveruszk vezér Teutoburnán legyőzi P. QUINTILIUS VARUS három légióját.

150-200. A gótok a Visztula vidékéről a Fekete tenger felé vándorolnak és a Dnyeper-Don között meglepednek.

166. A három törzs szövetsége kirobbantja az ún. markomann háborút.

185. Megalakul az alemann szövetség.

238. A karpok átkelnek az Aldunán és megtámadják Moesiát.

269. Az egyesült gótok, gepidák, herulok, bastarnák behatolnak a Római Birodalomba. A gótok letelepednek Dáciában.

270. Az alemannok megtámadják Észak-Itáliát.

331. A gótok Róma szövetségesei lesznek.

350. ERMANARICH a Fekete-tenger északi partvidékén osztrogót királyságot alapít. F. MAGNUS MAGNENTIUS, az első germán születésű római császár.

376. A FRITHIGEN és ALAVIV vezette vízigótok az osztrogótok közé menekülnek a hunok elől. ATANARICH hasztalan próbál a hunoknak ellenállni.

378 augusztusa: a hadrianopolioszi csatában a gótok legyőzik VALENS császár hadseregét.

395-96. Az ALARICH vezette vízigótok feldőlnek a Balkánt.

405-06. Itáliai támadásukat STILICON visszaveri.

409. A vandálok támadása Galliában. Egy csoportjuk letelepedik Hispániában. Konfliktusba keverednek a vízigótokkal.

417. A vízigótok legyőzik a hispániai vandálokat. Hispániában Tolosa központtal önálló államot szerveznek.

428. CHLODIUS frank király vereséget szenved AETIUSTÓL, mikor el akarja foglalni a Rajna bal partját.

436. AETIUS megsemmisíti a Rajna alsó folyása mentén kialakult burgund államot.

454. A nedaoi csatában a fellázadt gótok legyőzik a hunokat. A hun birodalom felbomlik. A frankok meghódítják Gallia északi tartományait.

455 júniusa. A GENSERICH vezette vandálok elfoglalják és feldőlnek Rómát.

468-77. EURICH vezetésével a vízigótok majdnem egész Hispániát meghódítják. A vandál királyság GENSERICH halálakor: Észak-Afrika, Szicília, Kozika, Szardínia, a Baleárok.

475. Róma elismeri a gót állam függetlenségét.

476 augusztus. ODOAKER herul fővezér lemondítja ROMULUS AUGUSTULUS római császárt, az uralkodói jelvényeket Konstantinápolyba küldi, ezzel megszünteti a Nyugat-Római Birodalmat.

482-511. A frankok egész Galliát elfoglalják. CHLODVIG alatt meghódolnak a burgundok, az uralkodó megkeresztelkedik, legyőzi a vízigótokat, a frank állam megerősödik. Utódai a MEROVING királyok.

531. Elfoglalják Thuringiát.

532-344. Meghódítják Burgundiát.

- 534-48. Legyőzik az osztrogót-bizánci seregeket.
- 561-84. A hatalom mindinkább a király majordomusa – a fegyveres kíséret parancsnoka – kezébe kerül.
751. (KIS) PIPPINT, MARTELL KÁROLY fiát a birodalmi gyűlés királlyá választja, III. CHILDERICH, az utolsó meroving király kolostorba vonul.
- 768-814. KIS PIPPIN FIA, NAGY KÁROLY alatt 30 hódító hadjáratban növekedik a birodalom.
- 772-85. A szászok meghódoltatása.
- 773-87. A langobárd állam meghódítása.
788. A bajorok meghódoltatása.
789. Brandenburi és pomerániai hadjárat.
795. Spanyol örgrófság alapítása.
- 795-96. Győzelmes hadjárat az avarok ellen. Az avar birodalom megszűnése.
- 800 decembere. KÁROLY császárrá koronázása, sikeres hadjárat az arabok ellen.
- 805-808. Eredményes háborúk a csehek, a szorbok ellen, Dalmáciában, a dán betörés ellen.
812. Bizánc elismeri NAGY KÁROLY jogait.
- 814-840. JÁMBOR LAJOS, KÁROLY fia még életében felosztja birodalmát gyermekei között. LOTHAR társcsászár és trónörökös. Neki alárendelt LAJOS bajor király és PIPPIN. A normannok betörése. PIPPIN halála. A keleti tartományok LAJOS, Itália LOTHAR, a nyugati tartományok a király második házasságából származó fia, KÁROLY hatalma alá kerülnek.
841. A szövetkezett KÁROLY és LAJOS Fontenay mellett megverik LOTHAR hadát.
843. A verduni szerződésben végleg felosztják a birodalmat.
- 843-76. I. LAJOS háborúzik a normannokkal, a csehekkkel, a magyarokkal, az övé lesz Lotharingia, Frízland, Bajorország, Thüringia, Szászország, utódai meghódítják Alemanniát és Hessent.
- 887-93. A németek győzelme a normannok, majd SZVATOPLUK morva-szláv állama fölött.
- 900-911. A német KAROLINGOK kihalása.
- 911-936. Trónviszályok. A szász király I. (MADARÁSZ) HENRIK császárrá koronázása.
- 936-73. Fia, NAGY OTTÓ uralkodása. Ennek utóda az unoka, II. OTTÓ.
- 983-1002. III. OTTÓ uralkodása. Halála után újabb trónviszály. Németország szétforgácsolódik.
1024. A száli-frank család a német császári trónon. II. KONRÁD megkoronázása.
1033. Burgundia egyesülése a német birodalommal.
1041. Cseh-lengyel hűségeskü. Az investitúra-harc kezdetei a császárok és a pápaság között.
- 1132-33. Megkezdődik a telepítés a nyugati szlávok területén.
- 1138-1142. Harc a hatalomért a STAUFOK és a WELFEK között, az előbbieket győzelmével.
- 1142-47. A központi hatalom, gyengülése. A nyugati szlávok területeinek végleges meghódítása.
1157. Szilézia meghódítása. Hadjáratok Itáliában.
1237. A Kardhordó Rend egyesülése a Német Lovagrenddel. A balti népek végleges meghódoltatása. Megkezdődik és elmélyül Németország fejedelemségekre bomlása, a Habsburgok hatalmának növekedése.
- 1476-1513. Niklashausenben, a würzburgi püspökségben HANS BÖHEIM prédikátor huszita típusú prédikációinak és a parasztmozgalmaknak az elfojtása.
- 1514 októbere. MARTIN LUTHER wittenbergi 95 tétele.
1518. ULRICH ZWINGLI svájci mozgalma, a hitújítás svájci kezdetei.

- 1524-25. A német parasztháború.
- 1530. Az augsburgi birodalmi gyűlés, az ágostai hitvallás kinyilvánítása, a protestáns küldöttek megkötik a schmalkaldeni szövetséget.
- 1532. A nürnbergi birodalmi gyűlésen V. KÁROLY kénytelen megengedni az evangélikusok vallásgyakorlását.
- 1541. A kálvini reformáció.
- 1545-63. A tridenti zsinat, a modern katolicizmus megalapozása.
- 15436-47. A schmalkaldeni háború.
- 1555. Az augsburgi vallásbéke.
- 1556. V. KÁROLY lemondása.
- 1576-1612. II. RUDOLF alatt az ellenreformáció kiteljesedése.
- 1618. A prágai felkelés.
- 1618-37. A harmincéves háború.
- 1648. A westfáliai béke. Németország – Ausztria és Poroszország kivételével – kis államok konglomerátuma.
- 1688-1713. I. FRIGYES uralkodása, a porosz-osztrák viszony megromlása.
- 1740-86. II. FRIGYES uralkodása. Részvétel az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban.
- 1801. A lunevillei békében Franciaország határai eléri a Rajnát, az elfoglalt területek 97 kis állama megszűnik.
- 1803. BONAPARTE NAPÓLEON megszüntet 112 német kisállamot.
- 1806. Megszűnik a Német-Római Birodalom. FERENC osztrák császár lemond a Német-Római Birodalom császára címről.
- 1807. Porszországban megszüntetik a jobbágyságot.
- 1809. Német nemzeti felkelés Napóleon ellen. Megszűnik a HABSBERGOK befolyása Németországra.
- 1814. A Német Szövetség 38 államra terjed ki.
- 1825-30. Ausztria a Német Szövetségben megakadályozza a német fejlődést.
- 1830-32. Osztrákellenes megmozdulások.
- 1833. Vámunió Porszország vezetésével.
- 1844. A sziléziai takácsok felkelése.
- 1847. A berlini burgonyaháború.
- 1848. Polgári forradalom, amelyet Porszország és Ausztria tevékeny közreműködésével levernek.
- 1853. Új vámunió Porszország vezetésével.
- 1862. A porosz kormány vezetője Otto von Bismack (1815-98) lesz.
- 1864. Porszország kilép a Német Szövetségből.
- 1866. Porsz-osztrák háború. Gyors és nagy porosz győzelem.
- 1870-71. Porsz-francia háború, francia vereség Sedannál.
- 1871 január. A porosz király német császár lesz. Németország egyesül. Májusban a frankfurti béke. Németországhoz csatolják Elzászt és Lotharingiát. Birodalmi alkotmány elfogadása.
- 1872. Az iskolák állami felügyelete.
- 1875. Az egyház és állam teljes szétválasztása.
- 1880 körül Németország bekapcsolódik a gyarmatosításba.
- 1900. A flottafejlesztési törvény elfogadása.
- 1905. Bányászmozgalmak a Ruhr-vidéken.
- 1914 júliusában a szövetségi rendszer értelmében Németország hadat üzen Oroszországnak, augusztus elején Franciaországnak, és elfogadja az angol hadüzenetet.

1914 augusztus az orosz hadsereg betör Kelet-Poroszországba Augusztus végén a tannenbergi csatában nagy orosz vereség. Japán elfoglalja Németország ázsiai gyarmatait. Nyugaton német győzelmek. A francia kormány Bordeauxba menekül.

1914 szeptembere. A marnei csatában a németek vereséget szenvednek, ugyanakkor a Mazuri-tavaknál győznek az oroszok felett.

1915 áprilisában Ypernnél nem sikerül a csatát eldönteni, Gorlicénél viszont nagy német-osztrák győzelem.

1915. Olaszország hadbalépése.

1916 május vége. A skagerraki tengeri csatában az angol flotta győz.

1916. június. A BRUSZILOV-offenzíva.

1916 július. Eredménytelen angol-francia offenzíva a Somme mentén Augusztusban az Antant egyezménye Romániával. Románia Erdély megtámadásával hadba lép a Központi Hatalmak ellen.

1916 december. Bukarest eleste. A román kormány Iaşiba menekül.

1917 februárjában kitör az orosz polgári forradalom.

1917 áprilisában az Egyesült Államok hadat üzen Németországnak. Eredménytelen antant és orosz támadás, német ellentámadás.

1917 november. Kommunista hatalomátvétel Oroszországban.

1918 március A breszt-litovszki béke.

1918 augusztusában nagy antant-győzelem Marnenál. A Központi Hatalmak összeomlása.

1918 októberében német fegyverszünet.

1918 novembere. Forradalom Berlinben. A compiegnei kapituláció.

1918 novembere – 1919 januárja. A német flotta lázadása. Berlinben általános sztrájk és fegyveres kommunista felkelés, amit a bomló hadsereg lever.

1919 április. Kommunista tanácsköztársaság Bajorországban. Májusban a bomladozó hadsereg leveri.

1920. Sikertelen katonai puccskísérlet. Szociáldemokrata hatalomátvétel.

1921 március. RATHENAU külügyminiszter meggyilkolása.

1923 januárja. Ezzel az ürüggyel francia csapatok bevonulása a Ruhr-vidékre.

1923 októbere. Kommunista matrózlázadás Hamburgban. Három napig tart a leverése.

1923 novembere. Nemzeti szocialista puccskísérlet Münchenben. Azonnal kudarcot vall. Vezetője, ADOLF HITLER börtönbe kerül. A kommunista pártot betiltják. Pénzreform. Ostromállapot. 1924 februárja. Az ostromállapot megszűnt, a kommunista párt újraengedélyezése.

1929 május. A szociáldemokrácia – és a kommunisták – sikertelen hatalom-átvételi kísérlete.

1933 januárjában HINDENBURG, az előző évben megválasztott államfő a nemzeti szocialista HITLERT nevezi ki kancellárnak, miniszterelnöknek.

1933 teléig totalitárius nemzeti szocialista német államot hoznak létre.

1934 júniusában HITLER meggyilkoltatja a nemzeti szocialista párton belüli ellenzékét.

1936 szeptemberében négyéves fegyverkezési tervet fogadnak el.

1938 novemberében országos pogromot hajtanak végre a zsidók ellen.

1939 szeptember. Német-lengyel háború. Angol-francia hadüzenet.

1940 április-május. Német csapatok elfoglalják Dániát, Norvégiát, Belgiumot, Hollandiát, Luxemburgot.

1940 júniusában elesik Párizs.

1941 áprilisában Németország elfoglalja a német tömbből kilépő Jugoszláviát és Görögországot.

1941 júniusában hadat indít a Szovjetunió ellen.

1941 december: a moszkvai csata.
 1942 május: a harkovi ellentámadás.
 1942 augusztus-1943 február: a sztálingrádi csata.
 1943 január: csata Voronyezsnél.
 1943 július: csata Kurszknál.
 1943 szeptember: a szovjet csapatok elérik a Dnyepert.
 1944 március: a szovjet csapatok elérik a román határt.
 1944 június: a szovjet csapatok elérik a lengyel határt.
 1944 július: sikertelen merénylet HITLER ellen.
 1944 szeptember: a szovjet csapatok elérik a magyar határt.
 1944 októberében elérik Kelet-Poroszországot.
 1945 február: a jaltai értekezlet Európa háború utáni sorsáról. A szovjet csapatok elérik az Oderát.
 1945 április: a szovjet csapatok megkezdik Berlin ostromát.
 1945 április 30-án HITLER öngyilkos lesz.
 1945 július: Potsdamban a győztes hatalmak megegyeznek Németország megszállásáról, felosztásáról és a lengyel határokról.
 1945-49 között Németországot a győztes nagyhatalmak megszállják.
 1949. október 7. A szovjet megszállási zóna Német Demokratikus Köztársaság néven, szovjet megszállás alatt kirakatállammá alakul, WALTER ULBRICHT vezetésével.
 1954. Szovjetellenes, totalitarizmus-ellenes megmozdulásokat fojtanak el országszerte.
 1976. ERICH HONECKER lesz az NDK vezetője, az NSZEP főtitkára.
 1989 végén háromnapos, békés forradalom után egyesül a Szövetségi Köztársasággal.
 1949 szeptember 21-én az amerikai, angol és francia megszállási övezet Német Szövetségi Köztársaság néven egyesül. Az új állam kancellárja KONRAD ADENAUER.
 1969. Az új kancellár, WILLY BRANDT rendezi az NSZK keleti kapcsolatait.
 1974 májusában egy, a keletnémet Állambiztonsági Szolgálat gerjesztette kémbotrány miatt WILLY BRANDT lemond. Utóda HELMUTH SCHMIDT.
 1982-ben a szociáldemokraták elveszítik a választásokat. A helyükbe kerülő kereszténydemokrata-keresztényszocialista szövetség HELMUTH KOHL kancellár irányításával véghezviszi Németország újraegyesítését. KOHL pártja elveszíti a választásokat, az utód WILHELM SCHRÖDER lesz.

A hajdani germánok törzsközösségben, majd az ennek felbomlását követő korszakban éltek, **a hitükre vonatkozó információk mind régészeti, mind írottak.** *A régészeti leletek összevethetők az ókori római szerzők leírásaival, ilyen például a hadifoglyok kultikus feláldozása – akasztással, vízbe vagy mocsárba fojtással –, a hajdani áldozati oltárok, kultikus helyek feltárásával, a bronzkori sziklarajzok azonosításával stb. Termékenységharcolatok, mágikus szertartások, napkultusz jellemezte a germán törzsek kezdeti hitét s ha Caesar még nem talál szakosodott germán papi rendet. Tacitus már a germán papok nagy hatalmáról ír. Az ünnepeken a törzs minden tagja fogyasztja a szent italt – vö. más indoeurópai törzsek háoma-fogyasztásával –, emelnek szent épületeket és a főisten védnöksége alatti férfitársaságoknak fontos szerepe van a kultuszban.*

Az északi germánok két istencsoport, a **vánok** és az **ászok/ázok** isteneit imádták. E szerint különféle etnikumok, mások szerint a régebbi földművelő vallás és az újabb harcosvallás isteneiről lenne szó.

Az ászok és a vánok eredetileg harcban állottak egymással, később a két csoport békét kötött és hatáskörük is elkülönült.

A **vánok**, a **ragyogók** a termékenység, a kereskedelem, hajózás, a jólét istenei. Lakóhelyük Vanaheimr, az őket tisztelő szertartások neolitikus jellegűek, a feltámadással kapcsolatosak. Ők a rituális mocsárba fojtások, az elsüllyesztő-áldozatok címzettjei is. Isteneik közül kiemel-

kedik NJÖRD, a **termékenység, a hajózás, a szél és a tenger istene**, akitől a dús aratások és a halászsikerek függenek.

NERTHUS a „*földanya*” a termékenység istennője. Főtemploma és tehenek vontatta körmeneti kocsija Alsen illetve Fünen szigeten van és ahová kocsija eljut ott kötelező a „*Burgfriede*”, a fegyvernagyvadás. A szigetekre visszatérve kocsiját és szobrát a szent tóban fürdetik meg, a közreműködő rabszolgákat pedig a tóba fullasztják, áldozatként.

FREYR/FRÖ NJÖRD fia, FREYA testvére, a svéd YNGLINGE királyi ház mitikus őse. **A termékenység istene**, az uppsalai templomban székel, nagy falloszú képmását ODIN és THOR szobrával (!) tisztelik együtt.

FREYA/FRÖGA a **termékenység, a tavasz, a boldogság és a szerelem istennője**. Mint FRIGG ász istennő barátnője, **ván létére az ászok közé kerül**. ODIN felesége lesz és főistennő.

Az ászok fiatalabbak. Asgardban laknak, **harcias istenek**. A fontosabbak közülük: TYR/TIW/ZIU/TIW/TIUZ (*a germán csoporttól függően*) mint **főisten**. A név jelentése világító, ragyogó. Odin főistenné emelkedése után a jog, a háború, a győzelem istene, jelképe a kard, kultuszában fontos szerepet kap a kardtánc. Félkarú, FENRIR, a farkas letépte jobbkarját. Így is sikerrel küzd meg a pokol kutyájával, GARMMAL, akit agyonver. Nevéről nevezték el a germán népek a hét egyik napját: Dienstag/Tuesday stb., azaz kedd (kedd) és ebből származik a **‘Deutsch’, ‘német’** népnév (*ófel. diutisch, óaln. thiudisc*).

Később ODIN/OTHINU, WODAN/WUOTAN viharisten és az éjszakai „*rémjárás*” vezére, **hadisten, a halottak atyja**, ugyanakkor **az írás és a költészet istene**, a **szántók ura** veszi át a főisten szerepét. BORR és BESTLA óriások fia, VILLI és VÉ testvére, FRIGG férje és BALDR apja, aki nyolclábú ménlován, a soha ki nem fáradó SLEIPNIREN lovagolva, két hollójával, HUGINNAL és MUNINNAL harcol ellenfeleivel. Otthona a Walhalla, hírnökei a **walkűrök**. Lándzsája a mindig gazdájához visszatérő **gungnír**. Szobra Uppsalában a templomban áll a FREYRÉ és a THORÉ mellett. Róla is a hét egyik napja, a Wednesday, szerda van – angolul – elnevezve.

ODIN (**vak**) fia HÖDR/HÖDUR, aki a LOKITÓL kapott fagyönggyel akaratlanul megöli ikertestvérét, BALDRT.

LOKI tulajdonképpen **óriás**, aki ODIN barátsága okán él az ászok között, Farbauti és LAUFEY fia, SIGYN férje, BLEYTR testvére, NARFI és NARI apja. Az istenek közötti nyugtalan-ság és békétlenség okozója, BALDR ellenfele, halálának valódi okozója. Képes alakját változtatni, állattesteket ölteni.

Az időjárás, a mennydörgés, az eső, a föld termékenysége istene, a család oltalmazója THOR/THORR/THUNOR/DONAR isten, ODIN és JÖRD fia, SIF férje, MODI, MAGNI és THUD apja, ULL mostohája, a legbátrabb isten. Szolgája TJALFI, fegyvere az óriáskalapács, a **Mjölñir**, amely mindig visszashall gazdájához, lakhelye a Bilskirnir palota, kocsiját Tanngjost és Tanngrisner, a mindig feltámadó kecskebakok vontatják. Az óriások és a gonosz szellemek ellensége. Szobra az uppsalai templomban áll, a vikingek mitikus ősapja. Szent fája a tölgy, róla nevezték el a germán népek a csütörtököt (Donnesstag/Thursday). Csak meg- jegyezzük, hogy az izlandi parlament, a **thing** mindig csupán csütörtökönként tart gyűlést.

FRIGG/FRIJA/FREA istennő **az ég ura**, ODIN felesége, BALDR anyja. Róla nevezték el a germán népek a pénteket (Freitag/Frijatag/Friday). Nővére, FULLA/VOLLA a **gazdagság istennője**.

BALDR/BALDUR a **tavasz, a világosság, átvitt értelemben az igazságosság istene**. ODIN és FRIGG fia, Hödur ikertestvére, NANNA férje, **FORSETI igazságisten, a szél, a halfogás iste- nének, a viszályok elsímítójának** apja. LOKI ármánykodása miatt, kell meghalnia, a testvére, HÖDUR kezétől. Ezzel kezdődik az istenek alkonya. A férje holtteste mellett NANNA is meghal. Feltámasztása ügyében testvére HERMOD keresi fel HEL istennőt, az Alvilág úrnőjét.

A tenger istennője/démonja RAN, AEGIR tengeristen felesége, aki hálójával összefog- dossa a vízbefúltakat és palotájában homárral vendégeli meg őket. Kilenc lány anyja.

MIMIR **bölcs óriás**, a tudás róla elnevezett, az **Yggdrasil** – a világfa – **tövében fakadó forrásnak** a szigorú **őre**. ODIN fél szemét kénytelen adni pár kortyért. Az ászok és a vánok harcában pusztul el. Fejét – egy mondaváltozat szerint – ODIN bebalzsamoztatta, így az istenek tanácsadója lehetett. Más változat szerint a harc után túszként a vánokhoz került.

Kollektív csodás alakok az **elbek/albok/elfek**, a manók, a vizek, fák, erdők szellemei. Általában segítik az embert, néha viszont bajt hoznak rájuk. Ha valaki táncolni látja őket, kénytelen közéjük állni és halálra táncoltatják. Lehetnek **fénymanók** – **Liosaltar** –, **segítő manók** **Dockaltar** – a **homály szellemei** – **Mykaltar** – és a **sötétség szellemei** – **Svarfaltar**. Az elfek közül kiemelkedik HOLLE anyó.

A **trollok/jötunok** – jó- és rosszindulatú óriások –, főként Niflheim (Ködország) és Muspellsheim (Tűzország) lakói. Félnek a fénytől, a tűztől, szívesen házasodnak az istenekkel. Troll Rubezahl is.

A **törpék** az elfek egyik csoportja. Az embernél kisebb, torz alakok, rendszerint bányászok. Púposak, szakállasok, nagy fejük van, bányászruhát viselnek, ismerik a nemesfémek rejtékhelyeit, a bányászoknak szerencsét hoznak.

A **walkűrök**, szó szerint 'halottválogatók' ODIN mindentudó küldöttnei. **Tollruhás lányok** is, akik néha leteszik tollruhájukat. Ilyenkor lehet őket az emberek követésére kötelezni. HAGEN ilyen lányoktól tudta meg a burgundok jövőjét.

A **koboldok** öreg arcú, csuklyás ruhát viselő, üregekben lakó, az embereken segítő szellemek. Fizetségül ételmaradékokkal is beérik ám ha ezt se kapják meg, szívesen megtréfálják az embereket. Rossz tréfáikat gúnyos nevetés kíséri.

A **nixek** sellők, vízitündérek, akik sziklákon fészüködvé csábítják közel az óvatlan hajósokat. Ilyen a Rajna emlékezetes tündére, LORELEY is.

A **tűzdémonok** közé tartoznak LOKI félelmetes gyermekei, Hel, Fenris és MIDGARD.

A neves emberek és istenek sorsa felől a világfa alatt tanyázó három világszép **norna**, a **sorsistennők**. URD, SKULD és VERDANDI döntenek, akiknek döntésével nem lehet szembe szállni, az egyszerű emberek életének folyása fölött más sorsistennők döntenek.

A germánok világfelfogása szerint – amelyet a verses Edda Völuspá című dalából ismerünk –, a világot a világszemlem teremtette, aki a határtalan semmiben élt és aki megalkotta északon a jég, délen a tűz országát. A kettő találkozásánál létrejött YMIR óriás és egy óriás tehén, amelynek teje táplálta YMIRT. A tehén emberi alakúra nyalta a sós sziklákat, ebből lett BUR isten. BUR fia feleségül vette YMIR lányát, ebből a házasságból származott ODIN. Harc támadt az istenek és az óriások között, s az istenek megölték YMIRT. Ennek húsból lett a föld, a vérből a tenger, fogaiból a sziklák, koponyájából az ég, agyából a felhők, csontjaiból a hegyek, szőrzetéből a fák és más növények, szemöldökéből a Földet a tengertől elválasztó fal. Az embereket az istenek fából faragták, a férfiakat kőris-, a nőket égerfából. Az első férfi neve ASZKR, az első nőé EMBLA volt.

A germánoknál a világfa neve **Yddrasil**, koronája a felhőkben van, törzse alatt lakik a három fő sorsistennő, gyökerei között van a MIMIR óriás őrizte bölcsesség forrása. **Aszgard**, az istenek lakóhelye, ahol tizenkét palotájuk van és **Mitgard**, az emberek világa között szivárványhíd húzódik. **Mitgard** köré tekeredik a **Mitgard-kígyó**, kívül van az óriások és démonok birodalma, **Utgard**. A jég és fagy birodalma **Niflheim**, (**Ködország**), az **Yddrasil** alatt levő halottak hona a **Hel**, ahová a **Gjöll** folyón át visz az út és amelyet a négyszemű pokoli kutya, GARM őriz. A világot kilenc réteg alkotja, amiből három a föld alatt, három a földön, három pedig az égben van.

A harcokban elesettek a **Walhallába** kerülnek, ennek közepén ODIN trónja van és minden isten számára egy szék. Itt 432 ezer **Einherier** – egyesharcos – lakik, akik napközben viadalokat rendeznek, készülnek az istenek alkonya küzdelmeire, éjjelente meg ODINNAL mulatnak, sört és méhsört fogyasztva, amit FRYGG és a **walkűrök** szolgálnak fel. Ők a **Wingollban** – a **Walhalla** egyik termében – laknak és az elesetteket kísérik a **Walhallába**.

A világ története a **ragnarökkal** – tulajdonképpen „*az istenek végső sorsa*” – kezdődik és a **Ragnarökkal** – tulajdonképpen „*az istenek alkonya*”, „*az istenek sötétsége*” – eseményeivel ér véget. Az **Yggdrasil** megrázkódik, a Nap elsötétül, a hároméves **Fimbulwinter**, roppant erős tél megsemmisíti a nap melegét, BALDR vereséget szenved LOKITÓL, a FENRIS-farkas felfalja ODINT, THOR meghal a tőle megölt **Mitgard-kígyó** mérges leheletétől, HEIMDALL – a **Bifröstöt**, az istenek világába vezető hidat őrző óriás – megöli LOKIT, a FENRIS-farkas felfalja a Napot a Föld elsüllyed a világtengerben a világ elhamvad a világtűzben. Ám a kozmikus katasztrófa után új Föld, új Nap és új tenger lesz, BALDR és fivére feltámadnak, visszajönnek **Helból**. Új istennemzedék lép fel, életben maradnak ODIN fiai, VIDAR és VALI, HÖDUR és HÖNIR, valamint THOR fiai, MODI és MAGNI. A megmenekült emberpár, LIF és LIFTHRTASIR is megjelenik, utódaik benépesítik a Földet, amely a boldogság korszakába lép.

A **germán erkölcsi parancsolat** a becsületet állítja etikájuk középpontjába. Az elvesztett becsület helyreállítása már a nemzetség szakrális kötelezettsége, nem az egyes ember feladata. Szokás a vérbosszú, ami később vérdíjjá alakul át.

Ünnepek rendszerében fontos helyet kap a téli és nyári napforduló, a tavaszi és őszi napéjegyenlőség. **Legfontosabb ünnepük a Jul/Jol** volt, amelyet a téli napforduló idején tartottak, s középpontjában disznóáldozat, illetve ehhez kapcsolódó lakoma állt.

Thing – népgyűlés – alkalmából vagy máskor, győzelem után, hálaadó vagy esdőáldozat esetén **véres áldozatot** mutattak be – **blöth** – ODIN és TYR tiszteletére. Az **áldozat** – **blöthnaut** – legtöbbször állat, **ló, kan disznó, kos, kan kutya**. ODIN/WOTAN/WODAN tiszteletére olykor **emberáldozatokat** is bemutatnak. Ilyenkor hadifoglyokat, bűnözőket, olykor jobbágyokat áldoznak fel – általában felakasztják, megfojtják őket – **a rituális gyilkosság után alkoholos italt isznak, áldozati lakoma keretében**.

A szellemek akaratát kipuhatolandó, sorshúzás és jelfejtés segítségével **jósolnak**. Varázslók segítségét is igénybe veszik, varázsigék segítségével **gyógyvarázst** – **galdr** – alkalmaznak. A legnagyobb nevű varázsló(nő) a vestfáliai brukterek között élt és egy magas toronyból közölte jóslatait a néppel. A VELEDA nevű varázslónő – **Völva/Volva, pálcaviselő** – 69-79 között, VESPASIANUS császár idejében halt meg, a rómaiak fogságában. Kortársa volt a TACITUSTÓL is emlegetett ALBRUNA.

A **thing** – a népgyűlés – elsősorban politikai közösség volt, de alkalmából többnyire kultikus rendezvényekre is sor kerül, ezt a legfőbb közigazgatási vezető irányította. A **gode** – ahogy Izlandon nevezték – az istenek védelmébe ajánlotta szertartásaival és áldozataival a népgyűlést.

A kultusz helyei mindenekelőtt a szent **lundr** ligetek. A **mocsarak** is jelentős kultusz-helyek, ezekbe dobják a fogadalmi ajándékokat és fojtják bele az emberáldozatokat. Szent **hely a bekerített ház és majorság**, mert itt laknak a házi istenek és itt van az ősök sírhelye. A kultuszra a **lakószobában** vagy a **lakás áldozati termében**, esetleg a **külön áldozóházakban** kerül sor.

A római korban már vannak **templomok** is, bennük a **wigbednek** nevezett oltárral. Vannak főtemplomok, mint a Nagy Károlytól 772-ben lerombolt Irminsul-templom, a szászok legszentebb helye, vagy az ó-uppsalai (Gamla Uppsala), a **sveák** – a svédek elődei – főtemploma. Ezekben fából faragott istenszobrokat is tartanak – **skurgodnak**, ‘*faragott istennek*’ nevezik őket –, ilyenekkel rendeznek határjárásokat is, amelyeket felváltanak a keresztény búcsúkörmények.

A régi germán vallásra vonatkozó írott ismereteink jórészt az Eddákból és az izlandi – a neves családok regényes történeteinek is nevezhető – sagákból származnak, de más történetek is tartalmaznak információként felfogható elemeket. A verses Edda – a Saemundar-Edda, a Codex Regius – egy, a XIII. században másolt könyv, amelyet 1643-ban fedezett fel SWEINSSON püspök és amelyről sokáig azt hitték, hogy SAEMUNDR SIGFUSSON (1056-1133)

alkotása Valamikor 800-1220 között írták Norvégiában és Izlandon, hogy aztán 1250 után állítsák össze Izland szigetén. 30 éneket és énektöredéket tartalmaz, amelyekbe isten- és hősmondák keverednek. A próza Edda – a Snorra-Edda – SNORRI STURLUSON (kb. 1178-1241) műve, mitikus történeteket tartalmazó költészettan a **szkálldok** – az ónémet énekmondók – számára. Három része van: a Gylfaginning – Gylfis elvakultsága –, a Skaldskaparmal és a Háttatal.

Az Eddák legősibb rétege Norvégiában – mások szerint még délnémet területen keletkeztek –, jöttek létre Edda-dalok Grönlandon és a brit szigeteken is. Legismertebbjük a Völuspá – amely a világ teremtését meséli el –, a HELGÍ dalok – a két HELGIT, HIÖRVARD és SIGRLINN fiát, illetve SIGMUND és BORGHILD fiát állandóan összetévesztik és azonosítják – és a Völund-ének, amelynek alapmondáját lennebb ismertetjük.

A germán népek ősvallása sokban befolyásolta a keresztény vallást, mert egyes germán csoportok már nagyon korán megkeresztelkedtek. Germán imagesztus például az összekulcsolt kézzel való imádkozás és elzászi szokás volt sokáig csak a karácsonyfa állítása.

A germán mítoszok zöme már az Eddákban megvan. Az **ázok és vánok harcának** például azzal lett vége, hogy a vetélkedő istencsoportok nyálukat egy edénybe gyűjtötték, és ebből lett a legbölcsebb lény, KVAZIR/KOUACER/QUASER/KVASER, akitől nem lehetett megválaszolatlan kérdést kérdezni. Két törpe, GALARR és FJALARR megirigyelték ezt a bölcsességet, megölték KVAZART, s vérért mézzel keverve elkészítették az **Odrerirt**, a nagy költők italát, azóta a költők KVAZAR vérért isszák, s ezért olyan nagy tudásúak.

FREYR – NIÖRD és SKÁDI fia, FREYA testvére – csak a Skirnisfjör című Edda-énekben játszik kulcsszerepet. Mivel egy óriáslányba, GERDBE/GERDHRBE szerelmes, elküldi szolgáját, SKIRNIRT, aki kifaggatja bánatáról, hogy szerezze meg neki a lányt. SKIRNIR kardja és lova segítségével megszerzi a lányt. A róluk szóló ének feltehetően termékenységharmonizáló lakodalmi ének volt.

ODIN sok mítosz szereplője. Bölcsességét úgy szerezte, hogy fél szemét feláldozta a tudásért Vállán ülő két hollója, HUGIN – a Gondolat – és MUNIN – az Emlékezés – sugnak neki, értesítik a földi dolgokról. Ő teremtette VILIVEL és VÉVEL, más változat szerint HÖNIRREL és LODURRAL együtt a Földet – YMIR porcikáiból –, és az első emberpárt. Ő szabta az első törvényeket és rendelte el a halott harcosok, illetve felszerelésük elhamvasztását. A **Walhallában** lakik, mikor a Földön tartózkodik, kék köpennyel takarja ruháját, széles karimájú kalapot hord, találós kérdéseket tesz fel, megszerzi a bűvös italt, az **Odrerirt**, szembeszáll az ezt őrző, félelmetes óriással, SUTTUNGGAL, aki száz lónak a terhét képes cipelni. Vitázik VAFTRUDNIR óriással és legyőzi azt, neveli, támogatja majd megbünteti GEIRRÖDÖT, megjutalmazza AGNÁRT. A TYR karját letépő FENRIS-farkas áldozata lesz az istenek alkonyakor.

Ő LOKI gyermeke, az istenek legnagyobb ellensége. Csak ODIN varázskötele tudja féken tartani, ez is csupán annyira, hogy képes TYR fél karját leharapni. VIDAR öli meg.

THOR/THUNAER/THUNAR/THONARAZ vörös hajú és szakállú istenség, égzengéskor az ő kocsija gördül végig az égbolton, más mítoszok szerint a **Mjöltnir**, az isteni kalapács csap le. Ezt a kalapácsot THRYM óriásvezér ellopja és válságdíjként FREYÁT követeli. Helyében maga THOR megy el, étvágyán még az óriásvezér is megdöbben, és természetesen az isten áldozata lesz társaival együtt. A HRUNGNIR/HRUGNER óriással vívott párviadala a próza Edda egyik története. A párviadal előre kijelölt helyszínén a **Grjottungardaron** összecsapó két ellenfél fegyverei, THOR kalapácsa és az óriás köszörűköve a levegőben találkoznak, az óriás elesik, de a köszörűkő egy darabja végleg THOR homlokába fúródik. Az istent csak MAGNI tudja kiszabadítani az óriás teteme alól.

LOKI/LOKE az északi germán istenvilág legellentmondásosabb alakja, óriás, aki ODIN-NAL való barátsága miatt él az ászok között. Ellensége az isteneknek és ezt ki is mutatja. BALDR miatta hal meg – az isten anyja minden élőlényt megesk, hogy nem fogják bántani a fiát, csak az élősködő fagyöngyöt nem. LOKI ráveszi a vak HÖDURT, hogy dobjon egy

fagyöngy-ágacskát BALDR felé. Ő megteszi, az ág szíven találja és megöli BALDRT. Az alvilág istene szabadon engedné, ha a világon mindenki és minden megsiratná. Egy óriásasszony – az átváltozott LOKI – azonban nem hajlandó erre. Az istenek egy saját maga által kötött hálóval megfogják a lazaccá változott LOKIT és mérget csepegtetnek a fejére. LOKI vonaglása a föld-rengés.

BALDR alakját a vallástörténet a Napistennel azonosítja – lásd FRAZER, Aranyág –, bizonyoság, hogy a germán népeknél – újabban angol-amerikai példára nálunk is – a fagyöngy különleges jelentőségű.

BRAGI/BRAGE ODIN és FRYGG fia, a költészet, a szónoklás, mesemondás istene, a nyelvén rúnák vannak. A feltevések szerint egy a XI. században élt költő, BODASSON neve folklorizálódott-mitizálódott. Mások szerint a költőt nevezték el az istenségről.

A **trollok** több mítosz szerepői. THIÁZI/TJÁZI/THIASSI/THJASSE óriás sasként ejti fogságba LOKIT, s cserébe helyette IDUNNT és annak aranyalmáját követelte. LOKI sólyommá változott, dióvá varázsolta IDUNNT, az istenek pedig – akik az aranyalma kiszáradása miatt öregedni kezdtek, mert az tette őket halhatatlanná – nagy tüzet raktak. A sas, tehát THIÁZI belerepült, a szárnyai leégtek és így elpusztult.

AEGIR/ÉGER/ÖGIR/GYMIR **tengeristen** FORNJOTR fia, KARI, a **levegő** és LOGI, a **tűz** testvére. Rokonsági viszonyai alapján sokan az egyik őselemnek hiszik, felesége RAN, akitől a „hullámlányok” AEGIR kilenc lánya származnak. Üstje a tenger, amely télen – befagyva – a jégóriások hatalmába kerül. **Lessöben** lakik, szolgálai FILMAFENGR és ELDIR. HYMIR – meg a többi jégóriás – ellopják üstjét – amiben méhsör fő az isteneknek, majd szerzi az üstöt vissza – a mítosz a befagyott és a hajózásra alkalmas tenger költői szembeállítására –, s miközben az istenek a visszaszerzett üst mellett sörözgetnek, a hivatlan vendég, LOKI megöli FILMAFENGRT, majd megjósolja a palota pusztulását.

A germán hősmondák közül a legnagyobb és legismertebb a Nibelung-ének. Benne számos történelmi esemény mitizálódott emléke keveredik valódi mitikus elemekkel. Valódi események a burgundi királyi család pusztulása, illetve ATTILA hun uralkodó germán kapcsolatai.

A hőskölteménynek két összefüggő, költői változata maradt az utókorra, a Passau környékén, a XII-XIII. században lejegyzett Der Nibelunge Not hősköltemény, s az énekelt Eddából ismer északi változat. Ugyanakkor az Edda több éneke szól a Nibelung-ének főhősének, SIEGFRIEDNEK/SIGURDNAK az ifjúkoráról.

Előjátékként: ODIN, LOKI és HÖNIR egy vízesés vizében megpillantják a vidra bőrében úszkáló OTR törpét, akit LOKI – pusztán rosszindulatból – agyonüt. Ám esti házigazdájuk, HREIDMAR is a törpekirály fia, ő és megmaradt fiai, FAFNIR meg REGIN vérdíjat követelnek a gyilkostól, azt kívánják, töltsen meg LOKI a vidra bőrét arannyal, ha nem akarja, hogy mindhárman foglyok maradjanak. Az aranyat LOKI ANDVARI törpétől szerzi, aki a kincset megátkozza, hogy minden birtokosa erőszakos halállal haljon meg. A kifizetett váltságdíj HREIDMAR halálát okozza, akit fiai ölnek meg. FAFNIR sárkánnyá változik úgy őrzi az aranyat **Gnita-heldben**, miközben REGINT az foglalkoztatja, hogy miként szerezhetné meg az aranyat.

Két Edda-ének SIEGFRIED/SIGURD fiatalkoráról szól. Kezdetben HIALPREK neveli, ő ad neki a méneséből lovat, GRANIT, aztán REGIN gondjaira bízta, aki kardot kovácsol neki, a **Gramot**. Megöli FAFNIRT, a madarak beszédéből megtudja, hogy REGIN cselt szó ellene és őt is megöli. Megszerzi az aranyat, amely a monda német változatában eredetileg a NIBELUNGOK kincse. A madarak tanácsára felkeresi BRÜNHILK/BRYNHILFD **walkürt**, aki korábban megszegte Odin parancsát és büntetésből földi halandóvá változott, sőt, ODIN arra ítélte, hogy földi emberhez menjen feleségül. Csupán annyi enyhítést kap az istentől, hogy a legvitézesebb halandó felesége lehet. A lánggal körülvelt hegyre csak SIEGFRIED tud feljutni. Hálából megmentéséért, BRÜNHILD megtanítja a vitézt a rúnák kiolvasására és örök hűséget fogadnak egymásnak.

SIEGFRIED azonban hűtlen lesz. BRÜNHILD szövetséget köt SIEGFRIED aranyra éhes sógoraival és mivel GUNNAR és HÖGNI nem akarják megszegni az ezzel kötött vérszerződést, féltestvérük, GUHTORM szúrja le az alvó hőst, aki még haláltusájában is képes kardjával kettévágni gyilkosát. Özvegye, KRIEMHILD tizenhárom év múlva férjhez megy a hun királyhoz, ATTILÁHOZ és a hun vitézek bosszút állnak SIEGFRIEDÉRT.

A tulajdonképpeni Nibelung-ének, maga a hősköltemény XII. századi, a világirodalom egyik leghíresebb naiv eposza. Arról szól, hogy a burgundi királyi családból származó, szépséges KRIEMHILD – ILDIKÓ – aki testvéreivel, GUNTHERRE, GERNOTTAL és GISELHERREL, valamint hős lovagaikkal HAGENNEL és DANKWARTTAL, GERÉVEL és ECKEWARTTAL, meg a dalnok VOLKERREL az udvarban él. Álmod lát, amelyben sólymát két sas széttépi, az álmod UTE az anyja, majdani férjének korai elvesztéseként értelmezi. KRIEMHILD SIEGFRIED felesége lesz, aki híres hős: megszerezte a NIBELUNGOK – burgundok – kincsét az azt őrző törpétől, legyőzte a sárkányt – véreben megfűződve szinte sebezhetetlen lett –, meg a burgundokra támadó LIUDEGAST dán és LIUREGER szász királyt, s összeméri erejét, meg eszt GUNTHER helyett BRÜNHILD walkürrel, Izland uralkodójával, akit legyőz. A kettős esküvő nászéjszakáján ismét megsegíti GUNTHERT és mindent elmond KRIEMHILDNEK, nála rejtve el a BRÜNHILDTŐL elvett varázsövet és gyűrűt. Tíz év múlva KRIEMHILD és BRÜNHILD vitájában kiderül SIEGFRIED szerepe. BRÜNHILD sírva fakad, HAGEN megesküszik, hogy bosszút áll királynőjéért, kicsalja KRIEMHILDTŐL, hogy testének melyik részén SEBEZHETŐ SIEGFRIED, majd lapockán szúrja, megöli a hőst. Elveszi az özvegytől a NIBELUNGOK kincsét, azt a Rajna fenekére rejt, hogy ne fogadhasson vele KRIEMHILD zsoldosokat. SIEGFRIED özvegye tizenhárom év múlva férjhez megy a hun királyhoz, ATTILÁHOZ és a hun vitézek bosszút állnak a hőséért, BLÖDELIN legyilkolja a burgundokat, akik közül csak GUNTHER és HAGEN marad életben. A királynő hiába érdeklődik a kincs rejtekhelye iránt, HAGENT még GUNTHER lefejezése sem rendíti meg. KRIEMHILD megöli HAGENT, őt azonban leszúrja HILDEBRAND. Így teljesedik be a NIBELUNGOK kincse őrzőjének átka.

Itt kell megjegyezzük, hogy a német mitológiát a XIX. század közepén-végén, a XX. század harmincas-egyvenes éveiben kisajátította magának a német nagyságot hirdető nacionalizmus, majd a náciizmus, a nemzeti szocialista mozgalom. RICHARD WAGNER (1813-1883) ebből a mondakincsből merítette a Nibelung gyűrűje tetralógia négy hatalmas operája (A Rajna kincse, 1869, A walkür, 1870, Siegfried, 1876, Istenek alkonya, 1876) szöveggönyv-ötletét. A hitleri totalitárius rendszer alatt megkísérelték egy, a kereszténységgel szembeállított, a német mitológia motívumaiból kialakított „*ösgermán*” vallás létrehozását. Mindez azonban nem érinti a germán népek ősvallása igazi kérdéseit, a kisajátítási kísérletről, mint a totalitarizmus egyik próbálkozásától, el kell tekintenünk.

A Nibelung-énekhez hasonló mondakör lehetett hajdan a verses Eddában fennmaradt, VÖLUND/VÖLUNDR/WIELAND/WELAND-monda. Klasszikus párhuzamai is ismertek, óangol, svéd, normann nyomait szintén megtalálták. VÖLUND a finn király fia, kiváló kovács. Egyszer, vadászat közben SLAGHFID és EGILL testvéreivel együtt a Farkasvölgybe került, ahol három fürdőző, tollruháját levetett **walkürre** találta, akiket feleségül is vesznek. Nyolc év múlva – férjük távollétében – az asszonyok visszarepültek a Fekete-erdőbe. SLAGHFID és EGIL felesége után indul, VÖLUND odahaza marad és ékszereket kovácsol. Egyszer távollétében a zsinegre fűzött hétszáz gyűrű közül egy elvész. VÖLUND azt hiszi, felesége tért haza, de a gyűrűt NIDUD király harcosai vitték el, akik másnap VÖLUNDOT is elfogják, megnyomorítják, majd munkára kényszerítik. VÖLUND NIDUD két fiának megölésével, lányának, BÖDVIDNEK megerőszakolásával áll bosszút, majd szárnyakat kovácsol magának és elrepül a szigetről, ahol fogva tartják.

A BEOWULF-legenda angolszász eredetű, keverednek benne a pogány és keresztény elemek. A '*medve*' jelentésű nagy erejű hős elindul, hogy HROTHGAR dán király országát megmentse a GRENDEL nevű szörnytől. Ez a szörny víz alatti barlangjában talált varázskard

segítségével sikerül is. Országá királya neki adja birodalmát és elveheti az özvegy királynét is. Ötven évi uralkodás után egy sárkány támadja meg az országot, az ellene való harcban BEOWULF halálosan megsebesül. Unokaöccse, WIGLAR megöli a sárkányt és BEOWULF utolsó akaratának megfelelően kiosztja a nép között a sárkány kincsét.

A történet érdekessége, hogy BEOWULF csakugyan élt 512-520 körül, a frankok ellen harcolva pusztult el, sírja **Hrones Headlan félszigeten** van. A róla szóló hősköltemény a legrégebbi angolszász eposz. BABITS szavaival élve, „*formátlan őseposz*”, több izlandi saga, ónémet monda ötvözte a 3200 soros hősköltemény.

A VII.. századból maradt fenn a Hildebrand-ének, amit a fuldai kolostor két szerzetese jegyzett föl 800 körül. Ez szerint az öreg HILDEBRAND harminc év után hazatér a hunok országából, és a határon fiával találkozik, aki nem akarja továbbengedni. Mielőtt összezsapnának, az öreg harcos megtudja, hogy saját fiával áll szemben. A fiatalember cselet gyanít, szavaival súlyosan megsérti apját, akinek nincs más választása, harcolnia kell és megöli fiát. A hősköltemény vége elveszett, a szöveg hiányos.

A Heliand-eposz, ez az 5983 alliteráló sorból álló IX. századi hősköltemény, már címével – a HELIAND, MEGVÁLTÓ ózsász alakjával – elárulja a monda lényegét, Messiáda, amely ónémet köntösben meséli újra a bibliai történetet. Ez adja érdekességét is, sajátosan keveredik benne az új hit és a germán életforma.

A szintén WAGNERTŐL megírt-megzenésített, operaszövegkönyvvé előléptetett LOHENGRIN/LOHENANGRIN története viszont nem német, hanem kelta. LOHENGRIN kelta mondai hős, PARSZIFÁL és KONDEVIRAMUR fia, KARDAIS testvére, **Grál-lovag**, aki mikor megtudja, hogy ELZA brabanti hercegnőt gyámja, TELRAMUND csellel feleségül akarja venni, hattyútól vont csónakján odautazik és párviadalban legyőzi az álnok herceget. Nőül veszi ELZÁT, de megtiltja neki, hogy kutasson utána. ELZA – egy udvaronc biztatására – mégis LOHENGRIN hazájáról érdeklődik, mire a lovag minden elmond, elbúcsúzik családjától és hattyú vontatta csónakján örökre elmegy.

A KELTÁK HITVILÁGA

Az indoeurópai **kelták** ugyan eltűntek Európa népeinek térképéről, ez azonban csak látszat. Ha két csoportjuk, a **szárazföldi** és a **szigeti kelták** közül ténylegesen ez a helyzet a *szárazföldiekkel, akiknek egyetlen ismert csoportja, a gall* még a római hódítás évszázadaiban eltűnt, beolvadt a romanizálódó galliai lakosságba, amelynek államát később épp egy germán törzsről, a frankról Franciaországnak nevezték el, a **szigeti kelták utódai máig élnek**. Két csoportra osztanak: a **gael** és a **brit** nyelvcsoporthoz beszélőire. Az első, tehát a **gael nyelvcsoporthoz legfontosabb nyelve az ír**, amelynek nagyjából a V. századból származik az írásbelisége – az úgynevezett OGHAM-írás, amely rokon a germán rovásírással, a rúnákkal –, s latin betűs irodalma is a VII. századra tekinthet vissza. Az Európában elsők között megkeresztelkedő írek úgynevezett **erse-írással** írt kora-középkori irodalma nagyon gazdag és számos, a megkeresztelkedés előtti életmódra vonatkozó információt tartalmaz. Ma az ír nyelv az Ír Köztársaság hivatalos nyelve – az angol mellett – és beszélik ezt a nyelvet Angliában az északír katolikusok.

A **gael** nyelvet – az angol mellett – Skóciában beszélik. Valaha az ír egyik nyelvváltozata volt, körülbelül az V-VIII. századokban önállósult és nagyjából a XIV. századtól létezik saját irodalma. Nemrégóta Skóciának saját, regionális önkormányzata van.

A **manx** nyelv a Man szigetén régen használt, mára kihalt kelta nyelvváltozat neve, amely a gaelhez állt közel.

A **brit csoport nyelveit** Nagy-Britanniában beszélték a római hódítás előtt. Mikor a rómaiak helyét a germánok, a szászok vették át, az eredeti kelta népesség az V-VI. században jórészt átkelt a Csatornán, megalapítva Kis-Britanniát, Bretagne-t, amelynek lakosai, a mintegy 1 000 000 **breton**, az ezt a nyelvet beszélő franciaországi kisebbség.

A **kymri** nyelvet viszont angol kisebbség, a *walesi* beszéli. A VIII. századbéli írásbeliségre visszatekintő kymrinek két, *egy északi és egy déli nyelvjárása használatos* – az angol mellett –, és elképzelhető e sorok írójának meglepetése, mikor walesi vendégei kymri nyelven kezdtek beszélni előtte.

A **korni** a kymri nyelvterület szomszédságában használták a XVIII. századig. Akkor kihalt.

A *kelták nem tartoztak kontinensünk nagy államalapítói közé. Ősi településterületük valószínű, hogy valahol a Rajna és a Duna között volt*, de már Krisztus előtt 1000 táján kelta csoportok a Zöld Szigettől, Írországtól a Lengyel síkságig, az Elbától az Ibériai és Appenin félszigetig, sőt a Balkánig, a Pállal levelező **galaták** kelták, akik a Kr. e. III. századtól laknak Kis-Ázsiában. A kelta törzsek belakják Európát, terjesztve a vaskorszak újdonságait – a vas, mint fém felhasználását a keltáknak köszönhetjük – valamint a sajátos kelta műveltséget. Ugyanakkor ők is átveszik a meghódított vagy szomszéd népek műveltségének kulturális sajátosságait és ezzel magyarázható a különféle kelta csoportok életének, műveltségének rendkívüli eltérő volta.

A Kr. e. VII. században alakult ki egyik törzsükből a **gall** nép, amely a Kr. e. IV. században államot alapított Kis-Ázsiában Galateia néven, a Rajna meg a La Manche között Galliaként, amelyet a rómaiak elfoglaltak. A kelta és a gall nem volt tökéletesen azonos nyelv, a druidák *„el celtice, vel gallice”*, *‘hol keltául, hol gall nyelven’* prédikáltak. A germán vándorlás kezdetén a *‘g’-‘w’* hangváltás következtében kialakult a mai Belgium vallon, s a mai Franciaország lakossága, akiket a germánok welshnek neveztek, akárcsak a britek a szigeti keltákat.

A szétfejlődés következtében külön gall-ír-walesi mitológia alakult ki, s ha a gallok mitológiája jobbra római álrühában – latin átírásban, rómaiásítva – maradt fenn, az ír és walesi mítoszvilágot mára már szinte az angolszászok is magukénak vallják.

A *korai kelta hitvilág természeti jellegű, telve mágikus elemekkel* és mindenütt átszín-ezik a helyi sajátosságok. Emiatt el is térnek egymástól a kelta „ősvallás” értelmezései. Van felfogás, amelynek hívei a kelta ősvallásban a nagy égi atya különböző tevékenységi köreinek megtestesítéseit látják. Mások a politeizmus félreérthetetlen nyomait lelik fel a kelta ősvallásban, és ismét mások nem is tartják igazi isteneknek, csupán hőroszoknak a kelták isteneit, olyanoknak, akiknek a sorsát a véletlen vagy a végzet határozza meg.

A galloknál, az íreknél és walesieknél egyaránt van főisten, a galloknál a kerék jelével azonosított termékenységisten, TARANIS és SUCELLUS – a nevek jobbra latinok alakban maradtak ránk –, az íreknél DANU/ANU istennő, a jólét és boldogság záloga és a csuklyás-tunikás, mindig furkósbottal hordozó DAGDA főisten a termés istene, a walesieknél az ODIN jellemvonásait hordozó GWYDYON nevezhetők ilyenek.

A **gall főisten a Napisten** vonásait viseli, ennek a jelképe a kerék és az isteni korong, amelyek majd a római időkben JUPITER szobrára kerülnek, a kettő azonossága alapján. A papok egyébként **tőle származtatják magukat. Ő a Teremtés és Alvilág istene is**, a kettőt az kapcsolja össze, hogy a kelták hite szerint a halál az élet kiteljesedése, nem pedig a vége... Embert áldoztak neki, az áldozatot egy fába szorították és elégették.

Sucellus nagy hajú, szakállas férfiként ábrázolták, kezében ivóedénnyel és nagy kalapáccsal, néha sarlóval. Bőségszarut hordozó női kísérelőjét NANTOSVELTÁNAK hívták. SUCELLUS – akit SILVANUSSAL azonosítottak a rómaiásodó gallok – **védelmet, boldogságot, gazdagságot, termékenységet hozott**, ez bizonyítja főisten-voltát. **Később az élet-halál istenének is tekintették.**

Az írek DAGDA istene **a Tökéletes Tudás Ura, a Ruad Ro-Fhessa, az Eochaid Oll-athair, a Nagy Atya, népének vezetője**. Üstjéből mindenki jóllakhatik, természete vidám, barátságos, mértéktelen az evés-ivásban, a szerelemben, olyan, amilyenek az ír férfiakat ábrázolják vidám regények. Ugyanakkor azonban népének igazi atyja, még szerelmeskedéseinek is a közérdek az indítéka.

Érdekes, hogy DANU és ANA, akik szintén ír főistenek, nők, az istenek szülői, ezért utódaik **Tuatha Dé Danann, a Danu Rokonai**. Tiszteletük vagy revival, matriarchális idők emléke vagy korábbi történelmi szerepük maradt fenn ebben a formában.

A második, istenkört a harc istenségei alkotják: a gall TEUTATES, a szintén gall SMERTRIOS, OGMIOS, az íreknél ugyanennek, de a költészetnek is istene OGMA, de köztük tartozik a walesi BNRRAN, LLYR fia.

TEUTATES/TIOUTYATIS/TOUTYATES nevét TARANISÉVAL együtt emlegetik, olyan had-isten, akinek a kegyeit emberáldozatokkal kell megnyerni. Neve a **teuta** – törzs, mint emberi közösség – szóból származik, sokak szerint valódi neve tabu alatt volt Nemcsak hadisten, démonok és betegségek ellen is védett, a római időkben pedig MERCURIUSSAL azonosították.

SMERTRIOS neve *Előrenézőt, Gondoskodót* jelenthetett, a harc egyik istene lehetett, mivel a **Smertatius** MARS egyik mellékneveként fordul elő. A démonok ellen is védett, egyik szobra a kígyóölő SMERTRIOS-t ábrázolja.

MORRIGAN hadistennő – neve ‘nagy istennő’, ‘kísértet-istennő’ jelöl –, **Nemaiu** – ‘rettegés’ – és **Cata** – ‘dögkeselyű’ – is azt fejezi ki.

Ebbe a csoportba tartozik OGMIOS, az oroszlánbőrbe öltözött, kopasz öregember, kezében furkósbottal. Az alvilág ura, a gazdagság, a bölcsesség és az ékesszólás istene, az írás feltalálója. A gall hagyományok azonban HÉRAKLÉSSZEL azonosítják. Ír megfelelője, OGMA tulajdonképpen a fiatal HÉRAKLÉSZ, a fomoiri óriások ellen harcoló istensereg egyik vezére, a pontokból és vonásokból álló ogma-írás isteni feltalálója. Mindketten a kelta embereszmények kifejeződései, a sokoldalú ember megtestesítői.

BRAN welsh harci isten. Női kísértője NEMETONA, az óriási anyaiszennő. Írországban BRON felel meg neki, aki óriás, nem fér be egyetlen palotába és hajóba sem, ha keresztülfekszik egy vízfolyáson, testét egy hadsereg hídnak használhatja. Kiváló zenész, a költők és vándormuzikusok pártfogója. Mikor egy mérgezett fegyver megsebezte, arra kérte bajtársait, hogy vágják le a fejét és a levágott fej még 87 évig jósolt. A londoni Fehér-hegyen temették el, arccal dél felé, hogy védje az országot. ARTUR király kiásatta a fejet, ezért tudták az angol-szászok meghódítani az országot. A *Mabinogion* szerint üstjében újjászülettek a halottak. BRAN és BRON alakja egybeolvadt.

A kelta istenek harmadik csoportja kiváló kézműves. A gall és ír LUG, welsh LLEU, GOIBNIU, a welsh GOWANNON, LUICHTAIRE, BRIGIT ír istennő és a többiek jellemzője, hogy nagyon értenek valamihez.

LUG/LLEU/LUGUS, a **Tündöklő Arcú**, aki előtt az emberek csak lesütött szemmel tudtak járni és akinek dárdája mindig célba talált, akinek íja a szivárvány és a Tejút voltak, a mesterségek, feltalálója és – a római időkben – az utasok védelmezője, MERCURIUS megfelelője. Az írekhez messze földről érkezett, akit Nuada király csak akkor fogad kíséretébe, amikor az legyőzi sakkban. Mellékneve **Samil-Dánach**, a **Sok Művészet Mestere** illetve **Lámfhadat**, a **Hosszú Kezű** – mint kiváló parittyás, aki a fomoiri királynak BALARDNAK a mágikus erejű szemét is kiparittyázta. Ő a legnagyobb ír hősnek, CÚ CHULAINNAK az apja is, az anyja ETHNEE/ETHNIU tündér. Nevét őrzik a Lyon, London, Laon, Leiden, Liegnitz városnevek.

ÉSUS/HÉSZUS északi Gallia legnagyobb istene, mások szerint a név csak TEUTATES egyik neve. Az bizonyos, hogy TARANISSAL együtt emlegették és, hogy a foglyokat neki áldozták. A kereskedelem, a Nap és a tűz istene.

GOIBNIU/GOIBNÉ/GOWANNON a briteknél és welsheknél kitűnő fegyverkovács, nagy-szerű építész. Aki vele lakomázott, elnyeri a halhatatlanságot. A mágikus erejébe vetett hit a kereszténység felvétele után is továbbélt.

LUICHTAIRE/LUCHTA ácsisten, a GOIBNIU kovácsolta fegyverek számára ő csinál nyeleket, CHREDNE, a bronzműves pedig a szögeket készíti. Mindenik számára három mozdulat szükséges, a bűvös szám mágikus erőt is ad a szerszámoknak.

GOIBNIUNAK Walesben GOWANNON felel meg, bár ő inkább a szántóvető embereknek szokott segíteni.

Ide tartozik részben BRIGIT/BRIGHID/BRIGANTIA, az orvosok, költők, kovácsok védője, a szülő nők támogatója, akinek alakja a kereszténység felvétele után mint SZENT BRIGITTA rész-sült tiszteletben.

LUG tiszteletére rendezték augusztus elsején a **Lugnasad-ünnepet**, BRIGITNEK szentel-ték a február elseji **Imbolc** ünnepséget, a rituális tűzgyújtással, amely túlélte az istennő kultuszát.

A negyedik istencsoportot a földművelés és a termékenység istenei alkotják.

Ide tartozik mindenekelőtt a már említett BRIGIT istennő, mint földművelés- és termé-kenységisten is.

CERNUNNOS – *‘a szarvat viselő’* – szarvasagancsot viselő termékenységisten. Előbb a vadászat, később a bőség istene volt. Néha háromarcú, általában kosfejű kígyóval ábrázolják.

BELENUS/BALAN/BALIN/BELINUS – *‘a tündöklő’* – fényistennő, később MINERVÁVAL, sőt APOLLOVAL azonosítják. Tisztelték BORVO, TOUTOIX és esetleg ABELLIO néven is.

Háromságként, gyümölcsökkel ölüben vagy bőségszaruval ábrázolták a MATRONÁKAT, akik vegetációs vagy anyaiszenségek voltak. Nevüket a franciaországi Marne folyó neve őrzi.

Szintén bőségszaruval vagy gyümölcsökkel ábrázolták EPONÁT, a lovak és a lovasok védelmezőjét. ROSMERTA ESUS női párja, égisistennő.

Persze a kelta isten-pantheon ennél kiterjedtebb. BELISAMA a kézművesség istennője volt. Rendszerint bőségszaruval ábrázolták. BELENUS női párja. A gall ARDUINNA/ALINOBA és

az ír FLIDAI az erdők istennői. A gall **Virodutus** – az *Emberiség Jótevője* – melléknevet viselő BORVO/BORMO orvos-isten, DAMONA a gyógyforrások istennője, GRANNUS pedig szintén gyógyító isten, akárcsak SENA. Ír földön CECHT tisztelték gyógyító istenségként. A britanniai keltáknál MABON a gyógyítás istene.

A források istene NODEN/NUADU, ez utóbbi mitologikus istenkirály is, mellékneve, karprotéziséről „*ezüstkezű*”. A veszi halászkirály UNDD. Más forrás-istennő DEVONA/DIVONA.

Minden folyónak saját istene avagy istennője van, így a Szajjának SEQUANA, a Saône-nak SOUCONNA, Írországból a Boyne-folyónak BOANN stb.

A tengeristen Írországból LIR/LER, welsh megfelelője LLYR, mellékneven **Llediaith**, ‘*Félnyelvű*’, a nehezen érthető beszédjéről. Fia MANAANNAN/MANAWYDDAN öröklő apja tisztjét, de vándorkereskedő is, és a legjobb tengeri kalauz, aki lován, a mitikus EMBARRON lovagol a hullámok fölött és a **Tir Tairngire** – a *Boldogok Ország* – uralkodója. Félelmetes varázslónak számít.

A walesi MANAWYDDAN viszont szorgalmas földműves és ügyes bőrcserző, csupa, a neolitikum végén becsült szakértelem birtokosa.

A keltáknak a római korig nem volt szerelemistenük. A szerelmi történetek megléte viszont azt bizonyítja, hogy ebben nem láttak semmi természetfölöttit. Az istenpárok elterjedtsége is erre utal.

Korred a törpék, **korriganes** a tündérek neve a kelta hitvilágban. A **sidek** ír tündérek, a Bruig na Boann palotában laknak.

Különleges tiszteletnek örvendtek viszont a fák, bizonyos virágok és az állatok, valamilyen, mágikusnak tartott vonásuk miatt. BRIGIT istennő kultikus tölgyfaligetét például a keresztény időkben SZENT BRIGITTA ligeteként tisztelték tovább. Külön megbecsülték – talán folyamatos zöldelléséért – a tiszafát. Egyáltalán, a ‘**fa Fia**’ gyakori név az íreknél és a skótoknál.

Hasonló megbecsülés övezte az állatok nagy életerejét. Legjobban a **bikát** tisztelték, ez egyaránt látszik művészi megörökítéseiből és abból, hogy fennmaradt személy- és helynevekben. A bikát néha három fejjel ábrázolják.

A **szarvas** ugyancsak nagy tiszteletnek örvendett. Nem beszélünk újra CERUNNOS tiszteletéről, de a FINN/FIND/FIONN ír mondakör királyának fia, a hős OSSZIÁN anyja tündérlány volt, akit egy varázsló szarvassá változtatott, unokájának OSGAR/OSGUR/OSZKÁR neve meg szarvasemlőt jelentett és a király országa egyik tartományának lakóit OSRAIGHE-nek – Szarvasnépnek – nevezték. Sőt, a kelta papok szarvasálcot hordtak. Ez összefügghetett azzal, hogy a bika, illetve a szarvas a keltáktól lakott vidékek legpotensebb és legtöbb húst adó állatai voltak... De ugyancsak fontos szerepe volt a kelták életében a vadkannak, a medvének, a kígyónak – ez a halált jelképezte –, egy AFANC nevű, mitikus tengeri szörnyetegnek, s a különböző madaraknak.

Nagy jelentősége volt a kelta hitvilágban a halottkultusznak. Felfogásukban az elhaltak egy olyan világba kerülnek, Írországtól délkeletre, ahol nincsenek évszakok és nincs pusztulás, ezt Walesben **Annwnnak** – *Nemvilágnak* – nevezik. A másvilág az **Avalon** – ír **Emain ablach**, az *Üdvözültek Szigete* – ahol az elhunytakra a Paradicsom, fények és színek, zene, körtáncok, lakomák és az elődök-utódok szeretete vár. A föld alatti **sidekre**, az istenek lakóhelyére és a tengeri szigetek mennyországába elsősorban az emberek elől elmenekült DANU istennő törzse jutott el.

A rituális év két félévre oszlik, a **geimredhre**, a télre és a **samadhra**, a nyárra. A november 1-én kezdődő év a **samain** ünnepével kezdődik, amikor véres áldozatot, általában állatot áldoznak, és **meggyújtják az új tüzet. Október 31 éjszakáján megnyílnak az istenek földalatti lakóhelyei** és megláthatók, sőt megközelíthetők.

Február 1-én a **rituális megtisztulás ünnepét** ülték. Ilyenkor kötelezően kezet, lábat, fejet mostak. A juhokat is ekkor hajtották ki először, legelni, tehát **tavaszünnep-jellege is volt a samainnak**.

A Beltine május 1-i ünnepe osztotta az évet télre és nyárra. A tűz főszerepet kapott ezen az ünnepen – erre mutat a név, **bel** ‘ragyogó, **tene** ‘tűz’ – az állatokat tűzön hajtották keresztül, megóvándó a járványoktól. Ugyanakkor például a mitikus ír „*honfoglalás*” ünnepe is volt ez a nap, DANU törzsének kikötése az ír szigeteken, BILE, a másvilág istene kikötése ugyanitt.

A következő nagy ünnepet, LUG isten napját – római időkben a császár napját –, a **Lugnasadot** augusztus 1-én tartották, mindig meghatározott helyeken, általában pl. Írországban az ötödök, a tartományok székhelyén. Az egy hétig tartó ünnepségsorozat egyszerre volt a termékenység ünnepe – az áldott állapotban levő MACHA istennő versenye és győzelme CONCHOBAR mondabeli király gyors lovai fölött – és politikai ünnep. A kereszténység elterjedése után – új tartalommal megtöltve – ezek az ünnepek fennmaradtak.

Az írországi keltáknál sokáig megvoltak a törzsi, demokratikus királyság nyomai. Az uralkodó hatalmát a népgyűlés korlátozta, úgyszintén a törvénykezést is. Ugyanakkor a királyi funkció sok elemet megőrzött a korábbi emberfölötti szféra előjogaiból is pl. isteni eredetűnek tartották, istennevet viselt. A szakrális királyság intézményének is sok eleme fennmaradt, hosszú ideig, pl. bizonyos köre rálépés, ennek megnyikordulása, mint kedvező előjel, egy bizonyos, uralkodói kocsira való felszállás, bizonyos ruhadarabok felvétele, meghatározott erkölcsi parancsok – **geisek** – betartása stb.

Gall-ír hagyományokból egyaránt ismert az „*asszonyok szigetének*” a mondája, a Loire torkolatánál, illetve az Északi tengeren van egy sziget, amelyen csak asszonyok élnek, akiknek rendkívüli tulajdonságai és életmódja mitikus dimenziókat kölcsönöz.

Ókori írók örökítették meg az Île de Sein-en lakó kilenc csodálatos képességű papnő nyomokban az íreknél is fennmaradt történetét, akik állattá tudnak változni, jósolnak, gyógyítanak, vihart tudnak támasztani.

A kultusz legfontosabb elemei: a nemesfém-, állat- és emberáldozatok. Vigyázat: az *Asterix* eszményíti a gallok életét, műveltségét, sem a képregény-füzetek, sem a film nem tekinthetők a kelták életéről tájékoztató hiteles információknak. A kelták kultikus helyei **szent ligetek** voltak, amelyeket nemetonnak, az íreknél nemednek, a kisázsiai galatáknál **drunemetonnak** – *Szent Tölgyfaligetnek* – hívnak. A szó még helynevekben is felfedezhető, pl. a franciaországi Nemetodurum – ma Nanterre. A római időktől téglalap vagy kör alaprajzú *papi templomokat* is építettek.

A papság – STRABON szerint – három rétegre tagolódott, ide tartoztak a **druidák, a bárdok és a váteszek**.

A **druidák** a tulajdonképpeni papok voltak. PLINIUS a ‘**dru vid**’, ‘*a tölgyfa ismerője*’ szavakból értelmezi a kifejezést, más felfogás szerint ‘nagyon bölcs’ jelentésű. Fő feladatuk a kultusz művelése, de CAESAR szerint ők foglalkoztak – sikerrel – az oktatással is. Szervezetüket a **fődruida** vezette, évente egyszer összegyűltek, ilyenkor ítéleztek is, ítéletük megfellebbezhetetlen volt. Kiváltságaik: adómentesség, katonai szolgálat alóli felmentés.

A római hódítás után ők az ellenállás – üldözött – irányítói, a kereszténység elterjedésével a varázslók közé süllyednek.

A **bárdok** költők és vándor énekesek, két varázshatalmú eszköz birtokosai, ezek az **a(il)-ges** és az **aer**. Az első olyan kérés, amit teljesíteni kell, ellenkező esetben gyalázat sújtja a nem teljesítőt, az **aer** átokmondás, amittől az írek nagyon féltek. Ezen alapult a bárdok mágikus tudásának híre, az, hogy képesek például egereket-patkányokat a halálba énekelni. A walesi bárdok nem csupán Aranynál, de a valóságban is az ellenállási mozgalom, élenjárói voltak. Az írországi bárdok testülete – a **fili** – kialakulása viszont ott ártott a bárdok tekintélyének. Más vélemény szerint a **filid** madár- és áldozatjósokat jelentett.

A **váteszek** – Írországban **faith**-ok – az istenek akaratát közvetítették rendszerint versekben. Legjobban a sámánokhoz hasonlítottak, Írországban általában prófétáltak is. Itteni sajátos csoportjuk a ráolvasó orvos, a **faith-liaig** a ‘*fehér varázsló*’.

A feliratokon szerepelnek még az imákat mondó **gutuafer** nevű papok, és voltak **női druidák** is, nekik erősen látomásos-profétikus szerepük volt. A **banfathi** nevű csoport prófétanőket jelölt.

A kelták **emberáldozataival** az isteneket engesztelték ki. A test esése, rángatózása megannyi értelmezhető jósjel volt. Az épülő ház helyét is előbb embervérrel öntözték meg. A megtisztított koponyát a ház ormára tűzték vagy az isteneknek ajánlották, a fejkultusz része volt vallásuknak. A fej a istenségek és a másvilági hatalmak jelképe volt.

Az ír mitológia legfontosabb mondakörei: *eredettörténetek, ulsteri mondák, az Osszián-mondakör, a többi királymonda, a hajózások és kalandok, a csodálatos látomások történetei.* Ugyanakkor mondai az ír történelem és földrajz legsős, ókori és koraközépkori rétege, amit a **Dinnshenchas** – *A helyek hagyománya* –, a **Cóir Amann** – *A nevek alkalmazása* – illetve a **Lebor Gabala** – *A hódítások könyve* – tartalmaz.

Különösen ez utóbbi figyelemreméltó, mert ha eltekintünk a koraközépkori tudákos betoldásoktól sok figyelemreméltó, hézagpótló mitologikus eleme van. *Az írek hat világkor-szakot* – és betelepedést – különböztettek meg. **Az első civilizációt**, amelyről kevés szó esik, egy betegség pusztította el. A **partholónok**, akik nevüket feltehetően főistenük, a növényzet ura nevére kapták a tenger egy lábú, egyszemű óriásai, a **fomoiriak** ellen harcoltak – és győztek – anélkül, hogy végleg felülkerekedtek volna ellenfeleiket, de egy titokzatos járvány **Beltine** napján végzett velük. Utánuk a **nemed** nép következett – nevüket a gall **nemeton**, ‘szentély’ szóból kapták – de a **fomoiriak** leigázták majd elűzték őket.

A **Fir Bolg** nép a **Lugnasad** ünnepén lépett partra, ők voltak az igazságszolgáltatás megszervezői, de őket leigázta **Danu istennő népe, a Tuatha Dé Danann**. Őt hozták magukkal a felsíró királyválasztási követ, NUADU király gyógyíthatatlan sebet – **fati** – vágó kardját, LUG győzedelmes dárdáját és DAGDA isten üstjét. Szövetséget kötnek a foimoriakkal, de ez BRES királyon meghiúsul, a foimorikat legyőzik. **Az írek** a hatodikként partraszálló **MIL fiai utódai**, akik saját isteneik segítségével meghódítják az előző istenektől védett szigetet, akik a **sídekbe** menekülnek és ma is ott élnek.

A mitológiai mondaciklus legszebb történetei DAGDA két fiáról, OENGUSRÓ/ANGUSRÓL – a walesieknél DWYNRÓL – és MIDIRRÓL szólnak. Mikor apja felosztotta Írországot fiai között és róla megfeledkezett, ANGUS azt kérte, hogy lehessen az övé egy napra és egy éjszákára – az örökkévalóságra – a **Bruig na Boann** palota, így játszotta ki apját. CONNAUGHT tündérkirály lányát hattyúvá változva szerzi meg. MIDIR viszont sokak szerint az ír szerelem-isten, aki elszakadt első feleségétől, beleszeretett ÉTAINBA, EOCHAID király feleségébe, aki korábban, egy előző életben az ő felesége volt, s akit ezért visszakövetelt. A királlyal sakkjátékban döntötték el, hogy kié legyen az asszony. Először EOCHAID, aztán MIDIR nyert, aki egyetlen, később is behajtható csókot kért jutalmul a királynőtől, aztán, mikor egy hónap múlva az adósságért visszatért, megszöktette a királynőt; mind a ketten madárrá változtak és elrepültek.

Az ulsteri mondákban kevés a másvilági varázslat, inkább hősi történetek, de mitikus vonások ezekben a történetekben is előfordulnak. CÚ CHULLAIN druida leánya és isten – más változat szerint tündér – fia, démoni természete van. Hérosz, egymaga védi egy teljes télen át Írországot, szerelmei egy tündér és egy istennő. Ellenségei is emberfölöttiek, tragikus végét szintén az emberfölötti erők okozzák.

Az ulsteri mondák *Usnech fiainak száműzetése* című története a **Tristan és Izolda történetének** ősváltozata.

Az OISIN/OSSZIÁN-mondakörben rengeteg a mitikus vonás, FINN/FIND/FIONN ulsteri király mindentudó, csodálatos költő, embereivel együtt eljut a másvilágra, ahonnan 300 év után visszatér és végigkalauzolja SZENT PATRICKOT a szigeten, miközben elmondja a sziget egyes tájaihoz fűződő mondákat.

A királymondák rengeteg valós elem között sok mitikus részletet tartalmaznak. Ilyen a *Dinn Rig leromlása* című történetben a főhős elpusztítása egy vasház izzóvá hevítésével.

A kalandok és utazások mondái között figyelemre méltók a túlvilág leírásai. Itt nincs öregség, halál, beteljesületlen kívánság, örökké tart a boldogság. Az ígéret földjére a vissza ritkán, vagy több száz év múlva visszatérő hőst egy gyönyörű nő üvegcsónakon viszi el. Sok ezekben a történetekben a keresztény látomásos elem, de alapelemeik a régi kelta mágiában s mítoszvilágban gyökereznek.

Külön kérdéskör az ARTUR/ARTUS királyhoz fűződő mondák kérdése. A félig történelmi ARTUR király valószínű, hogy az V. vagy a VI. században élt. A legendák félistennek mondják, a kelta hódítók vezére Britanniában. Apja Uther PENDRAGON, anyja INGERNA, felesége GINEVRA, fiai – más változatban unokaöccsei – GALAHAD, GAWAID, MORDRED, féltestvére – anyjáról – MORGAN, kardja az EXCALIBUR, lakása CAMELOT várában van. Születésekor MERLIN varázsló dajkaságba adja ellenségei elől ECTORHOZ, ő a megüresedett trón egyetlen méltó elfoglalója is. Trónrajutása után rendet csinál országában, harcol a piktekkel, skótokkal, írekkel, izlandiakkal, legyőzi Norvégiát, Galliát és Dáciát. Háborút viselt LOT király ellen is. MERLIN tanácsára létrehozta legkiválóbb lovagjaiból a kerekasztal lovagjainak körét. VIVIEN MERLINT idegenítette el ARTÚRTÓL, MORDRED pedig legvitézesebb lovagjáról – LANCELOTÓRÓL, akit ARTÚR párbajban megöl – és a király feleségéről terjesztett kitalált pletykákat. A párbajban ARTÚR is halálos sebet kap. BEDIVERE lovagja visszacobja a tóba ARTÚR csodálatos kardját, három tündér csónakba teszi a holttestet, s elevez vele az **Avalonba** ahonnan akkor tér vissza, mikor népének szüksége van rá.

A keltáknak kanonizált szent könyve nem született. Az ír történelem és földrajz ókori és koraközépkori rétegét a **Dinnshenchas** – *A helyek hagyománya* –, a **Cóir Amann** – *A nevek alkalmazása* – illetve a **Lebor Gabala** – *A hódítások könyve* – tartalmazza. A walesi mitológiát a **Mabinogion** című elbeszélés-gyűjtemény foglalja össze. Ebben vannak az ARTÚR királyról szóló legősztintebb legendák is.

Kelta eredetű a germán mondának tartott, RICHARD WAGNERTŐL feldolgozott és operaként ismert **Parsifal-legenda** is. PARSIFAL/PERCEVAL/PEREDUR/PERDUR GAMURET és HERZELOIDE fia, LOHENGRIN és KARDAIS apja. A vadonban nevelkedik, hogy ne ismerhesse meg a vitézi életet, apja halálának az okát. Egyszer azonban megpillantja ARTUR lovagjait és közibük akar állni. Anyja utolsó kísérletként udvari bolond ruhát ad rá, de PARSIFAL elindul a királyhoz és ezzel anyja halálát okozza. Az udvarban legyőzi a VÖRÖS LOVAGOT, eljut GURNEMANZ kastélyába, aki megszereti, s lovaggá neveli. Tanácsai között van az is, hogy egy jól nevelt lovag nem mindig veszi észre, amit lát. Legyőzi KONDRAVIRAMUR királynő ellenségeit, majd egy tó partján talál egy csónakot, benne egy beteg halással, ANFORTASSAL, aki meghívja a várába és akitől nem kérdez semmit. A várban ott a beteg halász, egy apród vértől csepegő lándzsát hordoz körül, majd behozzák a **Grált** – a kelyhet, amiben Krisztus vérének felfogták – amely étellel-itallal tölti meg az asztalokat. PARSIFAL most sem kérdez semmit. Aludni tér, Másnap reggel aztán az üres várban egyetlen őrt talál, aki kigúnyolja.

Unokahúgától, SIGUNÉTÓL megtudja, hogy ANFORTAS a részvétlenség miatt beteg és neki ezúttal nem kellett volna követni GURNEMANZ tanácsát, de már késő. ARTUR udvarába megy és mivel itt KUNRI megvádolja, hogy anyja miatta halt meg, illetve, hogy ANFORTAS szenvedéseit sem enyhítette, továbbmegy GAWAINNAL és egyedül bolyong, nagybátyja TREVIZENT a várba fogadja, és megtanítja arra, hogy egy igazi lovag mindig szánja a szenvedőket. Újra eljut ANFORTAS várába, ahol együttérző szavaira a beteg megbékélten hal meg, de előbb PARSIFALRA hagyja várát, aki feleségül veszi KONDRAVIMURT. Az opera szöveggönyve csak részben követi a mítoszt!

A SZLÁV ŐSVALLÁS

Az indoeurópai balti szláv népesség eredeti szálláshelyéről megoszlanak a vélemények, legvalószínűbb, hogy a lengyel-orosz síkságon, a Keleti-tenger, az Adria, a Fekete-tenger, az Elba és az Ural között alakult ki, valószínű, hogy a Visztula és a Dnyeper közötti térségben, a Krisztus előtti második évezredben. Ugyancsak viszonylag korán megkezdődött szétválásuk is balti és szláv, majd a szláv nyelven belül, ennek szétválása nyugati, déli és keleti ágakra, ami a Kr. u. III-V. századra fejeződik be. Az ural-altáji népek nyomására mind jelentősebb szláv tömegek jelennek meg Kelet- és Dél-Európában.

A balti ág nyelvei az óporosz, a lett és a litván. Az ezeket beszélő népek közül az óporosz mára kihalt, a másik kettő előbb lengyel, majd német fennhatóság alatt jóformán kultúrát váltott, szláv népből germán nép lett, aztán mintegy 300 évig az Orosz Birodalom részét alkotta. Napjainkban önálló, a NATO és az Európa Tanács felé tájékozódó államok.

A szláv ág nyugati, déli és keleti ágra vált, nagyjából a szlávok balkáni és nyugati megjelenésével. Legkorábban a délszlávokat – bolgárokat, szlovéneket, horvátokat és szerbeket, majd a macedónokat – jelzik a krónikák. A macedónokról máig vita folyik, hogy külön délszláv csoportot alkotnak-e, vagy csak egy nyelvjárás beszélői.

A VI-VII. században a kelet-római birodalom ellen egyesült szláv szövetséget integrálja a bolgár ASZPARUCH. (A bolgárok olyan szláv népesség, amelyet meghódított a nyelvet váltott és beolvadt bolgár-török lovasnomád nép)

681-ben megalakul – Bizánc elismerésével – az első bolgár cárság.

807. I. NIKÉPHOROSZ császár hadjárata a bolgár állam ellen.

811. KRUM bolgár kán győzelme.

821. Preszláv vára felépülése.

855. CIRILL és METÓD munkássága, a bolgár írásbeliség kezdetei.

864. A kereszténység felvétele BORISZ cár alatt.

1014. IOANNÉSZ TZIMISZKÉSZ bizánci császár legyőzi SÁMUEL bolgár cár hadait. Négy év alatt meghódítja Bulgáriát.

1018. Bulgária bekebelezése a bizánci birodalomba.

1185-87. A bolgárok függetlenségi harca Bizánc ellen. PÉTER ÉS ASZÁN bulgaro-vlach államának létrejötte.

1197-1207. KALOIOANISZ, PÉTER testvére – királyi címet kap a pápától.

1218-41. A II. bolgár cárság fénykora.

1277-80. A nagy bolgár parasztfelkelés. Bulgária szétesése.

1393. A törökök elfoglalják Bulgáriát.

1589 és 1688. Levert törökellenes felkelések.

1835. Az első bolgár nyelvű iskola megalapítása.

1860. A bolgár egyház önállósulása Konstantinápolytól.

1876. Törökellenes fegyveres felkelés.

1878. A San Stefanoi béke Bulgáriát önálló fejedelemségnek ismeri el.

1879. BATTENBERG SÁNDOR német herceg bolgár fejedelem lesz.

1886. Oroszbarát tisztek államcsínye, a fejedelem félreállítása.

1977. Ferdinánd szász-Koburg herceg fejedelemmé választása.

1912-13. Bolgár részvétel az I. Balkán-háborúban.

1913 június-augusztus. Vesztes bolgár részvétel a II. Balkán-háborúban.

1914-18. Vesztes bolgár részvétel az I. világháborúban.

1934 május. A GEORGIJEV-féle államcsíny.

1939. Bulgária semleges marad a német-lengyel konfliktusban.

1940 szeptember. Bulgária csatlakozik a berlini paktumhoz és részt vesz a világháborúban a német csapatok oldalán.

1944. szeptember. Lemond a kormány. Bulgáriát elfoglalja a Vörös Hadsereg. Segítségével kommunista hatalomátvétel.

1946. A köztársaság kikiáltása.

1949 július. GEORGI DIMITROV halála.

1954-1988. TODOR ZSIVKOV hatalma.

1985-86. A bulgáriai török kisebbség erőszakos beolvasztásának kísérlete. Mintegy 200 000 török kivándorlása.

1990. ZSIVKOV békésen távozik a hatalomból. Bulgária súlyos gazdasági válság után ma fejlődő piacgazdaságú polgári állam.

A Balkán közvetlen szomszédságában a VII. században megalakul a Karintia fejedelemség. 630 körül elterjed a kereszténység a térségben.

745 körül BORUT karintiai király elismeri ODILO bajor herceg fennhatóságát.

788 Karintia a Karoling, később a HABSBURG-birodalom része lesz.

1860-1880. A délszláv mozgalom kibontakozása.

1914-18. A szlovén tartományok részvétele az I. világháborúban.

1918 decemberben kikiáltják a szerb-horvát-szlovén királyságot, amelynek vezető ereje Szerbia.

1919. I. SÁNDOR államcsínykísérlete.

1938 augusztus: horvát autonómia.

1941 március. Németország és Olaszország elfoglalja Jugoszláviát. Áprilisban Horvátország kiválik az államszövetségből. Önálló, németbarát állam lesz.

1941 június. Megalakul JOSIP BROZ TITO horvát kommunista vezetésével a jugoszláv partizánmozgalom.

1945 március. Jugoszláv kormány alakul.

1992. Szlovénia kiválása Jugoszláviából.

A VIII. században Horvátország a Frank Őrgrófság része.

878. A frank fennhatóság megszűnése, bizánci alárendeltség.

1000. A tengerpart velencei meghódítása.

1075 után a dalmát városok fölötti horvát uralom.

1012. Horvátország SZENT LÁSZLÓ uralma alá kerül. KÖNYVES KÁLMÁN megkezdí a dalmát városok meghódítását.

1809-12. Horvátország, Dalmácia és Szlovénia egyesülése illír királyság néven, I. NAPÓLEON császár alatt.

1848. A horvát nemzet mozgalom – osztrák-párti, magyar- és forradalom-ellenes – fegyveres kibontakoztatása JELAČIĆ tábornok vezetésével.

1860-1880. A délszláv mozgalom erősödése. Vezetője J. G. STROSSMAYER püspök.

1914-18. Horvát részvétel az I. világháborúban.

1918 decemberben kikiáltják a szerb-horvát-szlovén királyságot, amelynek vezető ereje Szerbia.

1919. I. SÁNDOR államcsínykísérlete.

1938 augusztus: horvát autonómia.

1941 március. Németország és Olaszország elfoglalja Jugoszláviát. Áprilisban Horvátország kiválik az államszövetségből.

1941 június. Megalakul TITO vezetésével a jugoszláv kommunista partizánmozgalom.

1945 március. Jugoszláv kormány alakul.

1993. Horvátország kiválása Jugoszláviából.

A IX. század közepén említik először VLASZTIMIR szerb kenézt.

924. SIMEON bolgár cár sikeres balkáni hadjárata; a szerbek bolgár uralom alá kerülnek.

1018. Szerbia meghódol Bizáncnak.

1035. Bizánc-ellenes felkelés.

1082. BODIN KONSTANTIN uralkodásának kezdete. Halála után a szerb állam felbomlik.

1331-35. 13 szerb hadjárat Bizánc ellen. A központi hatalom meggyengülése.

1389. A rigómezei csata, öt év alatt Szerbia török tartománnyá válik.

1804-13. Első szerb nemzeti felkelés.

1814-15. Második szerb nemzeti felkelés.

1815-17. A harmadik szerb nemzeti felkelés.

1820. A szultán elismeri az ország autonómiáját.

1856. A párizsi béke biztosítja Szerbia önállóságát.

1876. Szerbia hadat üzen Törökországnak, de vereséget szenved.

1877 Szerbia belépése az orosz-török háborúba az oroszok oldalán. A függetlenség kivívása.

1882. MILÁN OBRENOVIĆ királlyá koronáztatja magát.

1899-1903. I SÁNDOR uralkodása és meggyilkolása.

1912-13. Szerbia részvétele az I. Balkán-háborúban.

1913. június-augusztus. Szerbia – győztes – részvétele a II. Balkán-háborúban.

1914. HABSBURG FERENC FERDINÁND trónörökös meggyilkolása a szarajevói merényletben. Ennek kezdeményezője – orosz biztatásra – a szerbiai **Narodna Obrana** titkos szervezet.

1914-18. Szerbiát megszállja az osztrák-magyar hadsereg.

1918 decemberben kikiáltják a szerb-horvát-szlovén királyságot, amelynek vezető ereje Szerbia.

1929. I. SÁNDOR államcsínykísérlete.

1938 augusztus: horvát autonómia.

1941 március. Németország és Olaszország elfoglalja Jugoszláviát Áprilisban Horvátország kiválik az államszövetségből.

1941 június. Megalakul TITO vezetésével a jugoszláv partizánmozgalom.

1945 március. Jugoszláv kormány alakul. November. Kommunista hatalomátvétel.

1945-46. A bántáji-bácskai németek kitelepítése, mintegy 25 000 magyar és legalább ugyanennyi horvát „háborús bűnös” kivégzése.

1948. A Jugoszláv Kommunista Pártot kizárják a Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájából.

1956. HRUSCSOV látogatása Jugoszláviában.

1980. TITO halála.

1988. A koszovói és vajdasági autonómiák felszámolása.

Az utóbbi évtizedek fejleményei: az államszövetség felbomlása, háború Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina ellen és ezek elszakadása Szerbiától, háború és vereség a NATO-tól Szerbia koszovói politikája miatt, MILOSEVIĆ elnök, az utolsó totalitárius európai vezető eltávolítása a hatalomból.

A makedónoknak sohase volt önálló államuk, a tőlük lakott területek állandó viszály forrásai voltak Görögország, a mindenkori szerb állam és Bulgária között.

A nyugati szlávokat – a Visztula-Odera-Elba medencéjének területét benépesítő **csehek, morvák, lengyelek, polábok, szorbok, liuticsek, obodritok, pomeránok**, később a **szlovákok** jelenlétét – először a VII-VIII. században jelzik az Elba és a Pripjatyi mocsarak közötti térségben.

623-24 között, az avarok ellen jön létre az első cseh-morva-szorb törzsszövetség, amely a frank hódításokat is megakadályozza. A IX. században jön létre a morva állam, amely egyes feltételezések szerint Cseh-és Morvaországra, a Dunántúl egy részére a szorbok és obodritok földjét.

845. 14 cseh törzsfő latin rítusú megkeresztelkedése.

863. CIRILL és METÓD hatástalan bizánci görög térítése.

894. SZVATOPLUK halála és Csehország függetlenedése. A csehek német tájékozódásának kezdetei.

1085. Az első cseh király, II. VRATISZLÁV trónralépése. Erős német befolyás.

1306. A PŘEMYSL-ház férfiágon való kihalása, a HABSBURG, majd luxemburgi császárok uralkodásának kezdete.

1346-78. IV. (LUXEMBURGI) KÁROLY alatt Csehország fénykora.

1412. Egyház- és németellenesség. JAN HUS fellépése.

1815. JAN HUS és egy évvel később PRÁGAI JEROMOS megégetése.

1419. Huszita felkelés.

1413-34. Huszita háborúk.

1458. PODJEBRÁD GYÖRGY huszita nemes királlyá választása.

1526 után a cseh trónt a HABSBURGOK öröklék.

1914-19. A csehek részvétele az I. világháborúban.

1918. november. Önálló csehszlovák állam létrejötte Ausztria cseh-morva tartományaiból, a magyar Felvidékből és Kárpátaljából.

1935. Kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjetunióval.

1938 szeptember. A németlakta Szudéta-vidék hitleri megszállása. Október: az önálló Szlovákia kikiáltása. November: az első bécsi döntés.

1939 március. Egész Cseh- és Morvaország német, Kárpátalja magyar megszállása.

1945 április. Kassán szovjetbarát csehszlovák kormány alakul.

1946-48 Mintegy 3 000 000 német kitelepítése és a magyarok kitelepítésének-áttelepítésének megkísérlése.

1948 június. Kommunista hatalomátvétel.

1968. A Varsói Szerződés csapatai – Románia kivételével – elfoglalják Csehszlovákiát.

1989. Vértelen hatalomátvétel. Az utóbbi évtizedben Szlovákia kivált az államszövetségből, jelenleg mindkét ország fejlődő piacgazdaságú polgári állam.

A lengyelek a X. században keresztelkednek meg és ugyanekkor, az első Piast királyok alatt egyesülnek.

992-1025. MERÉSZ BOLESZLÁV alatt egyesül Lengyelország. A németek elfoglalják az **obodritok, polábok, pomeránok, szorbok** földjeit.

1055-70. A balti szlávok és a lengyelek betörései Németországba, lengyel országrészek önállósodása.

1102-387. A királyi hatalom meggyengülése.

1226. A Német Lovagrend behívása. Annak terjeszkedése.

1331. Győzelem Gnezno-nál a Lovagrend hadserege felett.

1333-70 III. (NAGY) KÁZMÉR uralkodása. Az ország egyesítése. A litván nagyfejedelemség megerősödése. Ukrajna meghódításának kezdete.

1368. A PIASTOK kihalása, NAGY LAJOS magyar uralkodó lengyel királlyá választása.

1386-1434. II. (JAGELLO) ULÁSZLÓ uralkodása.

1414. A Német Lovagrend feletti végső győzelem.

1466. A lovagrend nagymesterének hűségesküje a lengyel királynak.

1506-48. I. (JAGELLO) ZSIGMOND uralkodása. Lengyelország még nagyhatalom.

1559. Litvánia perszonálunióra lép – közös uralkodója lesz – Lengyelországgal.
 15767-86. BÁTHORI ISTVÁN erdélyi fejedelem lesz a lengyel király.
 1632-48 után megkezdődik az ország hanyatlása.
 1648-54. Ukrán-kozák felkelés.
 1654. Ukrajna elszakadása.
 1674-96. JAN SOBIESKIT választják királynak.
 1709. A poltavai orosz győzelem.
 1772. Lengyelország első felosztása Orosz-, és Poroszország, valamint Ausztria között.
 1793. Lengyelország második felosztása.
 1794. Lengyel szabadságharc TADEUSZ KOŚCIUSZKO vezetésével.
 1795. Lengyelország harmadik felosztása. Az ország 1918-ig megszűnik létezni. A felosztott tartományok zömét Oroszország, Ausztria Galíciát és Lodomériát, Poroszország Sziléziát Poznan nagyhercegséggel kapja.
 1730-31. Fegyveres oroszellenes felkelés, amit PASKIEVICS herceg lever.
 1863. Levert oroszellenes nemzeti felkelés.
 1905. Felkelés Lódzban.
 1917. A Lengyel Nemzeti Bizottság, mint Lengyelország képviselője elismerése.
 1918 november. PIŁSUDSKI tábornok átveszi a hatalmat.
 1926. PIŁSUDSKI államcsínye.
 1939. HITLER a Lengyelországban élő mintegy 10 000 000 német sorsára hivatkozva felmondja a lengyel-német megneemtámadási szerződést.
 1939 szeptember. Kitér a lengyel-német háború, Lengyelország kapitulál .
 1944 július-augusztus. Németellenes felkelés és annak leverése Varsóban.
 1945 január. Varsó eleste.
 1945 július. A Németországgal közös határt az Odera-Neisse vonalon tűzik ki.
 1946. Kommunista hatalomátvétel.
 1945-48. Lengyelországból mintegy 10 000 000 németet telepítenek ki, helyüket a Bjelorusziából és Ukrajnából kitelepített, meg a Szovjetuniótól elfoglalt területekről származó lengyelekkel töltik be.
 1948-51. Lengyelországból több millió zsidó vándorol ki.
 1965 március. Poznanban szovjetellenes felkelés tör ki, amit elfojtanak. WACLAV GOMULKÁT a Kommunista Párt élére választják. Csak 1970-ben sikerül félreállítani.
 1970 december. Gdańskban munkástüntetések fojtanak el.
 1980-ban megismétlődnek a munkástüntetések.
 1983-85-ben békés hatalomátvétel. Jelenleg Lengyelország fejlődő piacgazdaságú polgári állam.

A keleti szlávok – **antok, poljánok, drevljánok, dregovicsok, szeverjánok, krivicsek, radimicsok, vjaticsok**, aztán **nagyoroszkok, ukránok, kisoroszkok** stb. – jelenlétét a VIII-IX. században jelzik először. Első városaik, Kijev, Csernyigov, Szmolenszk, Novgorod, Polock is ekkor alakulnak ki.

879-912 között a viking származású OLEG novgorodi kenéz egyesíti a kisebb szláv fejedelemségeket. Az egyesülés neve Rusz.
 912-61. Fia, IGOR és özvegye, OLGA folytatja a hódításokat.
 957. OLGA megkeresztelkedik a keleti rítus szerint.
 1098-54. BÖLCS JAROSZLÁV alatt kiépül az egyház szervezete. A kievi Oroszország virágkora.
 1135-25. VLAGYIMIR MONOMAKHOSZ uralma. Sikeres háborúk a kúnok és Bizánc ellen.
 1100 után. Rosztov, Szuzdal, Jaroszlav, Vlagyimir felemelkedése.

1147. Moszkva alapítása.
1212. Vlagyimir és az orosz fejedelmek egyeduralkodója. A kijevi fejedelemségből kiválik Novgorod.
1223. Vereség a betörő mongoloktól a Kalka mellett.
- 1237-40 között BATU kán elfoglalja az orosz fejedelemségeket. Az Arany Horda uralma. A Kardhordó Rend meghódítja a Balti tenger mellékét.
1237. A Kardhordó Rend egyesül a Német Lovagrenddel.
1242. ALEXANDR novgorodi fejedelem a Csud-tó jegén döntő győzelmet arat a lovagrendek fölött.
- 1335-41 között IVÁN KALITA a vlagyimiri metropolitát – az orosz egyház fejét – átköltözteti Moszkvába, megszerzi a nagyfejedelmi címet.
- 1359-89 között fia, DMITRIJ megerősíti hatalmát, győz a litvánok ellen.
- 1380 szeptemberében Kulikovnál legyőzi a tatárokat. Az Arany Horda hatalma meggyengül, kiválik belőle a kazani és krími kánság, majd
- 1502-ben az Ugra melletti csatában megsemmisül az Arany Horda, helyette létrejön az asztraháni kánság, III. IVÁN meghódítja az északi és Volga-menti nomád népeket.
1500. III. IVÁN hadai átlépik az Ural vonalát.
1547. IV. (RETTENETES) IVÁN felveszi a cári címet. Próbálja meghódítani a Balti tenger mellékét, de háborúi eredménytelenek. Központosítja Oroszországot.
1581. JERMÁK első szibériai hadjárata.
- 1598-1612 között belső anarchia, sikertelen lengyel próbálkozások Oroszország elfoglalására.
1613. MIHAIL ROMANOVOT a dinasztia megalapítóját az országgyűlés cárrá választja.
- 1638-48. Ukrajna lengyel megszállás alatt, kozák-ukrán felkelések, harc a lengyelek ellen.
1654. Az ukrán Rada kimondja a csatlakozást Oroszországhoz.
1662. A cári hatalom szibériai terjeszkedése.
- 1667-71 A SZTYEPÁN RAZIN-féle parasztháború. A szakadár-mozgalom kezdetei. A cári hatalom kelet-szibériai terjeszkedése.
- 1689-1725 I. (NAGY) PÉTER uralkodása. Reformjai, háborúi után Oroszország nagyhatalom lesz.
- 1741-6. Lány, I. ERZSÉBET uralkodása.
- 1762-96. II. KATALIN uralma. Lengyelország első felosztása, Bjeloruszia egy részének megszerzése. Orosz-török háború, a balkáni terjeszkedés első kísérlete, a Krím és Ukrajna elfoglalása, az orosz nemesi felvilágosodás kezdetei.
1773. A PUGACSOV-féle parasztfelkelés.
1816. Az első cárellenes dekabrista titkos társaság megalakulása.
- 1825-55. I. MIKLÓS több ellenzéki megmozdulást kegyetlenül elfojtat. Közben
- 1830-31. Lengyel felkelés, orosz-török, orosz-perzsa, balkáni, kaukázusi, kis-ázsiai sikeres háborúk, az orosz-angol ellentét kiéleződése.
- Az 1848-49 évi magyar forradalom elfojtása.
- 1853-56. A krími háború elvesztése.
- 1861-63. Parasztmozgalmak, lengyel felkelés.
1881. II. SÁNDOR meggyilkolása. Zsidó pogromok sorozata.
1894. II. MIKLÓS trónralépte.
- 1904-1905. Vereség az orosz-japán háborúban.
- 1905 október-december. Vereséges polgári forradalom kísérlete. Parasztreform, új választójogi törvény.
1914. Az I. világháború kitörése.
- 1917 februárja. A cárizmus megdöntése, Ideiglenes kormány Oroszország élén.
1917. november 7. Kommunista hatalomátvétel.

1917-18. Lettország, Észtország, Litvánia, Finnország, Lengyelország önállósulása, Besszarábia és Bukovina elszakadása.

1918. A breszt-litovszki béke Polgárháború.

1918 július. A cári család kivégzése.

1921 márciusa. Elfojtott matrózlázadás Kronstadtban.

1922. Oroszországban állandósul a szovjethatalom.

1921 márciusa. Áttérés a hadikommunizmusról a békés termelésre.

1922. A párt főtitkára JOSZIF DZSUGASVILI, SZTÁLIN lesz. Decemberben megalakul a Szovjetunió.

1924 január. VLAGYIMIR ULJANOV, Lenin halála.

1927. Az erőszakos termelőszövetkezetesítés kezdete.

1928. Japán támadás a Haszán-tónál.

1930. A gazdag parasztság erőszakos felszámolása, a mezőgazdaság erőszakos szövetkezesítése.

1939. Kelet-Lengyelország elfoglalása.

1939. Japán támadás a Halhin Golnál.

1939-40. Szovjet-finn háború.

1940. Besszarábia megszállása, a balti államok visszafoglalása.

1941. június. A német-szovjet konfliktus kezdetei.

1941. decembert. A moszkvai csata.

1942. szeptember-november. A sztálingrádi csata.

1943. PAULUS tábornagy Sztálingrádnál leteszi a fegyvert Az orosz ellencsapások kezdete.

1943 november. A teheráni értekezlet.

1944 március. A szovjet csapatok elérik a Szovjetunió határát.

1944 augusztus. A varsói felkelés. Románia átállása.

1944 szeptember. Bulgária összeomlása. A jugoszláv, lengyel és magyar határ elérése.

1945 január. A jaltai értekezlet.

1945 április. A szovjet és amerikai csapatok találkozása az Elbánál. Berlin elfoglalása.

1945 július-augusztus. A potsdami értekezlet.

1945 szeptember. A japán kapituláció.

1945-48. Kelet-Európában és Ázsiában szovjet csatlósállamok alakulnak ki.

1946. MIHAIL Kalinyin halála.

1947. A kommunista pártok Tájékoztató Irodájának felállítása, a hidegháború gyakorlati megindulása.

1948. TITO elítélése.

1949. A szovjet atombomba kipróbálása. Zsidóellenes kampány a Szovjetunióban.

1953. márciusa. SZTÁLIN halála. Utóda NYIKITYA HRUSCSOV lesz.

1956. SZTÁLIN személyi kultuszának leleplezése a pártaktíva előtt. Kínai ellenállás, lengyel és magyar forradalom Mindkettőt leverik. Javuló szovjet-jugoszláv, romló szovjet-kínai viszony.

1959. Szakítás Albániával.

1961 áprilisa. Szovjet ürrepülés. A SZTÁLIN-kultusz végleges felszámolása.

1962 október-november. A kubai válság.

1964 október. Hruscsov menesztése. Helyébe LEONYID BREZSNYEV kerül.

1968 augusztus. A Varsói Szerződés csapatai – kivéve Romániát – lerohanják Csehszlovákiát.

1980. Az afganisztáni szovjet-afgán háború kezdetei.

1982 október. BREZSNYEV halála. Utóda JURIJ ANDROPOV.

1984 február. Meghal JURIJ ANDROPOV, hivatali utódjául KONSZTANTIN CSERNYENKOT választják az SZKP első titkárának.

1985-ben, KONSZTANTIN CSERNYENKO halála után MIHAIL GORBACSOV lesz az SZKP első titkára.

1988 Fegyveres nemzetiségi konfliktus Örményország és Azerbajdzsán között. Észtország függetlenné válik.

1989. Kivonulás Afganisztánból.

1989. Kivonulás a Baltikumból.

A Szovjetunió kivonul a megszállt kelet-európai országokból. GORBACSOV lemond főtitkári megbízatásáról. A Szovjetunió szétesik, Oroszország vezetője BORISZ JELCIN lesz, akit VLAGYIMIR PUTYIN volt titkosszolgálati ezredes követ. Ukrajna, Moldova, Bjeloruszia, a balti, kaukázusi és közép-ázsiai államok többsége függetlenedik.

A szláv törzsek – és az ezekből kialakult népek – ma a kereszténység latin vagy görög szertartását követik. Latin rítusú keresztények a délszláv szlovének és horvátok, a nyugati szláv csehek, szlovákok és lengyelek, az ukránok egy része, görög rítusú keresztények a délszláv szerbek, macedónok és bolgárok, a keleti szláv nagyoroszok, kisoroszok, s az ukránok nagyobb része.

Egységes szláv mitológia nem tudott kialakulni, mert a szláv törzsek a kereszténység kialakulásakor már szétváltak, ennek felvételekor pedig már nem volt törzseik között kommunikáció. Ismereteink forrása majdnem mind X. századi keresztény, bizánci, görög, német, dán sőt izlandi és tartalmaznak ilyen információkat mohamedán – főleg arab – leírások is. Ugyanakkor a régészeti leletek, a folklór, a néprajz egyes adatai is adnak támpontokat. Közös mitológia volt, de ez a kereszténység felvételére már szétesett, csak töredékesen maradt fenn.

A közös, indoeurópai gyökerekre utal a főisten, PERUN/SZVAROG neve. Mások szerint korábban a fény istene, BJELOGOG és a sötétségé, CSERNOGOG uralkodott.

PERUN/PJORUN/PERAUN/PERON/PORUN/PERKUNAS – neve mindenekelőtt a litván mitológiában és egy 997 évi bizánci-orosz szerződésben maradt fenn –, az istenek királya, a mennydörgés és villámlás, a harc istene, akinek engedelmeskedik a Nap és a Hold, csodálatos fegyvereket, készítő mennybéli kovács. Az oroszoknál esküisten. Fia PORENNUTIUS, társa VARPULISZ. A litvánoknál ő a feje a PATRIMPASBÓL, PIKULASBÓL és belőle álló istenhármasnak, fegyvere a villám, tiszteletére örök tüzet gyújtanak egy tölgyfa előtt. VLAGYIMIR fejedelem kijevi palotája előtt PERUN szobra állt. A germánok THOR istenségével azonos funkciója van, az orosz ortodox kereszténység ILLÉS prófétával azonosítja. SZVAROG jelképe a kard, mellékneve „a *sistergő*”. Fiai DAZSBOG és SZVAROVICS a Nap, illetve a tűz urai. Ez utóbbi gyakran változik állattá. Tiszteletére a poroszok templomot szenteltek Feldberg mellett. DAZSBOG viszont az oroszok mesés őse az Igor-ének szerint.

PATRIMPAS/ATRIMPAS/TRIMPAS/JURGIS a balti mitológiában a tenger, általában a vizek istene, az emberek támogatója. Állatja a kígyó, jelképe vízzel teli edény, fiatal férfinak, máskor emberfejes kígyónak ábrázolták.

PIKULAS/PIKOLLOS/POTOLLOS/PERKULLUS/PIKULIS a balti mitológiában a pusztítást személyesíti meg, szobrain szakállas férfi, fején fehér kendővel, ember-, ló-, és bikakoponyákkal körülvéve. A gyűlölet és a halál istene, lakóhelye az alvilág.

SZVANTOVIT/SWANTEWIT/SWIATOWICH/SZVIATOVIT a balti szlávok főistene. A bőség forrása, a háború és a sors istene. Négy arca van, kettővel előre, kettővel hátra tekint. Egyik kezében íjat, másikban ivótülköt tart. Tiszteletére évi ünnepén állatot áldoztak. A termés bősége is rajta múlt.

VELESZ/VOLOSZ/WELES föld- és állatisten, a rétek ura és a szarvasmarhák oltalmazója, de volt harci isten, esküisten és a holtak ura is. PERUN után a legfőbb szláv istenség. Miután a keresztény hitet felveszik a szlávok, azonosítják SZENT VLAZZSAL.

A nyugati szlávok istenségei közül mindenekelőtt JAROVIT/GEROVIT, „szigorú úr”, hadisten érdemel figyelmet, mert templomában őrzik a győzelmet biztosító pajzsot.

RADIGASZT/REDIGASZT/RADEGAST/RIEDEGAST/RADGOSZT az erő és a becsület istene, kezében sarló, mellén bikafej, fején kitárt szárnyú hattyú. Főtemploma Rethrában volt.

TRIGLAV harcias háromfejű isten, szeme bekötve, hogy ne lássa az emberek rossz tetteit. A három fej birodalmait, a földet, az eget és az alvilágot jelképezi. A keresztény korban SZENT VITUSSAL azonosították.

A már említett SZVANTOVIT képe négy fejjel, fehér lovon lovagolva ábrázolta az istent. Rügen szigetén minden zsákmány egytizenharmadára tartott igényt. Arkonai templomát NAGY WALDEMÁR dán király romboltatja le térítő buzgalmában.

PORENUTIUS/PROROWIT/POREVIT/PORENIUS/PORENUT/PORENÉTI, PERUN isten fia, a háború, mások szerint a hajózás istene. SAXO GRAMMATICUSNÁL a Rügen szigetén tisztelt. PORENNUTIUSNAK öt arca van, négyet a fején, egyet a mellén visel.

RUGIWIT/RUGIEVIT/RUIÉVIT/RUGHÉVITE rügeni hadisten, KAREVITTEL együtt tisztelték. Négy férfi és két női arccal, mellén oroszlánfejjel ábrázolták. Övéen hét kard volt, a nyolcadikat kezében tartotta és a hadizsákmány tizede járt neki.

ROD erkölcs- és sorsisten volt, társa a **rozsanica/rozsdanica**, az újszülött sorsát megszabó istennő.

A régi szláv hitvilágban a halottkultusznak fontos szerepe volt. Az alvó szelleme éjjel elhagyja a testet és különféle alakokat ölt magára, a bolygó lélek neve **mora** (szerb), **mura** (cseh), **zmora** (lengyel), **sisimora/kikimora** (orosz). KIKIMORA másutt DOMOVOJ felesége. A szerbeknél még van egy hasonló lény, a **vjedogonja**.

A bolygó lélek gyakran ártalmas, például kiszívja az alvó gyermekek vérének. Ám különösen veszélyes halála után a gonosz ember lelke – cseh: **upir**, lengyel: **upiór**, bolgár: **krvnyik**, orosz: **oboroten** – mert ide-oda bolyong és szívja mások vérének. Ugyancsak vért iszik és emberhúst eszik az emberfarkas – cseh: **vlklodlak**, lengyel: **wilkolak**, de román **vârcolac**, német: **Werwolf**, francia: **loup-garou** stb. ami általános, de legalábbis európai indogermán közhitre enged következtetni –, olyan ember, akit egy átok vagy ígézet farkassá változtatott. Az emberfarkas tíznaponként nyeri vissza emberi formáját, hogy megpihenjen.

Folyami, erdei, mezei tündér a **ruszalka**. Ha vízi, akkor hal-farka, alteste van, amely női felsőtestben és fejben folytatódik. A ruszalkák néha akár a föld felszínén is szórakoznak, legtöbbször körtáncot lejtene. Sokszor az elhunyt nők, fiatalok lelke változik tündérré.

Ugyancsak tündér – ezúttal inkább szárazföldi – a **vila** (szerb). Hegyi és légi tündérek vannak, nem mindig feltétlen jóakarói az embereknek. Valószínű, hogy keresztény hatásra alakult ki a délszlávoknál a **személyes jótündér** képze.

A mezőkön a **polevikok** – **polevoj/poludnica/przypoludnica**, orosz: **szerpkesziljka**, lengyel: **serpolnica** – a sarlós nimfák hancúroznak. Az erdők szelleme a **ljeszizj/leschie/lechy**, akinek magassága a fák között azok koronáját éri, a bokrok között azonban törpe. Ugyancsak erdei manó – gonosz törpe – a **blud**, szintén ilyen a **bludička** – a szorboknál: **bludnička**, a szlovákoknál **szvetielko**, a cseheknek: **světělka**. GIWOITIS gyíkként megjelenő istenség, akinek tejet áldoznak.

Ugyanakkor DOMOVOJ/UBOZWE (lengyel)/LUDKI (szlovén) a háziisten – általában az ősök szelleme – neve. Néha, az oroszoknál GYÉDUSKA (Nagyapó), a lengyeleknek DID/DZIAD, a huculoknál CHOVANEC, a bjeloruszoknál KHATNIK. A női háziisten a **rozsanica/rožanitsa/rodienitsa**, aki megszabja az újszülött sorsát. Más sorsistennők a szerb **szrecsák**, az orosz **szugyenicák**. Gondoskodó istennők a délszláv **szrecsák**, s az orosz – fátumszerű – **dolják**. LADA a szépség és a szerelem istennője az oroszoknál. Fiai LEL, a szerelem istene, DID és POLEL. LASDONA a fiatal cserjék, bokrok istennője, LIGITZ a békesség istene. MATERGABLA a lengyeleknek az új kenyér istennője. MESZJAC DAZSBOG, a Nap kopasz nagybátyja, a Hold istene. NYJA a lengyeleknek az Alvilág istene. POZOJZD az oroszoknál, POGWIZD a lengye-

leknél a vihar, a szél, a levegő istene. PRIPEGALA nyugati szláv istenség volt, akinek embereket áldoztak. SILINIETZ a lengyeleknél az erdő istensége. Az időjárás orosz istene POGODA, felesége SIMSTERLA a természet istennője.

Szép, fiatal vadásztisznő a cseheknél DEVANA, akit a szerbek DIVICA, a lengyelek DZIEWONA néven tisztelnek.

A telet és a halált a cseheknél MORANA istennője testesíti meg. A lélek, aki madár képében repdes fáról-fára, arról ismerszik fel, hogy a többi madár elkerüli a fát, amire száll. MOKOSA az oroszok kis háziállatainak istennője, aki a szövés-fonás védelmezője is.

A Gonosz CSERNOBOG/CSERNOGOG. KERNBACH ismeri a KRT/ČORT nevű gonosz istenséget is, ennek másutt nem akadtunk a nyomára. Vítás, hogy a **bjesz, diavol, dabel, čert** névvel illetett ördög keresztény elem vagy még a pogányság nyoma szláv mitológiában. A BABA JAGA/JAGABABA/JAGABURA/JEDZIMA/JEZIBABA néven ismert idős nő viszont a magyar VASORRÚ BÁBA szláv megfelelője, bagolylábon forgó házikóban lakik, kerítését koponyák díszítik, mozsárban kucorogva, mozsártörővel repül keresztül a légen, más szláv népeknél ő a tél megszemélyesítője. Az újabb mitológiákban ő az ördög anyja. A **vodjanoj** vízi szellem, aki tönkreteszi a gátakat és a malmokat, rokon a ruszalkákkal, de az ördöggel is.

A tavaszt deli férfi, JARILO (a keleti szlávoknál) vagy szép fiatal nő WIOSNA/VESZNA (a nyugati szlávoknál) testesíti meg. BJELUN fehér ruhás, ősz öregember az ukrán mitológiában, aki az aratókat segíti, szerencsét hoz a jó embereknek.

Az **alatűr** – a varázshatalmú, megérintve rendkívüli erőt adó – kő az orosz néphit csodás eszköze, sokak szerint keresztény fejlemény. A kő közelében, Bujan szigetén él ZARIJA tündér, a gyógyvizek őrzője.

A jók a **navba**, a mennybe, a gonoszok a **pekloba** (vö. magyar *pokol*) kerülnek haláluk után. A halottkultusz velejárója a **síratás**, a **halottat** máglyán, halottas szánon **elhamvasztják**. A szlávoknál az urnás temetés dívik. A sír fölé **halmot** (**mogila, movilă**) emelnek. A temetés után harci játékokat és **tort** tartanak. Az **uhoze** a holtak lelkei a lengyel hitvilágban. Törpék, akik az élők házaiban járnak, s hogy ne ártsanak, ételt áldoznak nekik.

A **kultusz** *szent ligetekben, néha és később templomokban zajlik*. Az ószláv templomok alaprajza négyszögű, az istenképmást a négy támasz rejtí. A kultusz **imából** – **modla** – és **áldozatból** – **obet/obed** – áll, az **áldozat véres**, tyúk, kecske, juh, bika, medve.

A **kultusz művelői** a **papok** – **zsiric** –, feladatuk az áldozatok bemutatása és a jóslatok közvetítése.

A **szlávok mitológiájában** nem találunk szent könyveket. Forrásaink főként későbbiek, a legkorábbi hiteles forrás két, Bizánccal kötött szerződés a 945 és 971 évből. Értékes forrás THIETMAR merseburgi püspök Krónikája 1012-1018 közöttől, BRÉMAI ÁDÁM Krónikája, amely 1074 körül keletkezett, HELMOLD, A szlávok krónikája (1167-68), SAXO GRAMMATICUS A dánok krónikája, a Knytlinga-Saga (Izland, 1265 körül), a Poveszty vremennih let a XI. századból, a vitatott, 1781-ben felfedezett Igor-ének, az eredetiségét hirdetőik szerint 1185 körül keletkezett stb.

Tény, hogy a szláv népek mitológiájából legismertebbek a **bilinák** – a *hősi énekek* – mitikus harcosairól – a **bogatírekről** – szóló történeti mondák. És igaz, hogy ezek jórészt a kereszténység felvétele utáni formában maradtak ránk, de ismerkedésre ezek is alkalmasak.

A **bilinák** központi szereplőit nem kalandjaik rendjében, hanem ábécé-sorrendben fogjuk felsorolni.

ALJOSA POPOVICS VLAGYIMIR fejedelem udvarának hőse. TUGARIN, a sárkány legyőzője. Csellel kerekedik felül a sárkányon, verekedés közben rákiált tán fél, hogy segédcsapatokat hívott. Mikor a sárkány hátranéz, a segélycsapatokat keresendő, ALJOSA POPOVICS levágja a fejét.

AMAFJATYIMOFJEVNA a híres verekedő, VASZILJ BUSZLAJEV anyja, akit a novgorodiak többször is megkérnek, hogy csillapítsa le fiát, hogy az ne kötekedjen.

APRAKSZIJA a litván király leánya, VLAGYIMIR kijevi nagyfejedelem felesége, aki a férjétől igazságtalanul bebörtönzött ILJA MUROMECET eteti és aki kérésére megvédi az országot.

VASZILIJ BUSZLAJEV, népi hős, maga is kereskedő fia, rabló, aki a gazdag novgorodiakat sarcolja. Nagy természetű. A novgorodi kereskedők ismételten anyját kérik csillapítására.

DOBRINYA NYIKITICS előbb elmegy a sárkányok tanyájára és ott megöli a kölyöksárkányokat. Utána a tilalom ellenére megfürdik a Pucsaj vizében, a fürdés közben rátörő GORINICS sárkányt legyőzi. GORINICS egy korábbi szerződés ellenére elrabolja VLAGYIMIR fejedelem szép unokahúgát, ZABAVUSKÁT, de visszaadja a lányt DOBRINYÁNAK. Egy másik énekben őt viszi DUNAJ IVANOVICS 40 000 harcos s 10 000 arany helyett lánykérőbe a litván király udvarába.

DUNAJ IVANOVICS VLAGYIMIR fejedelem vitéze. Korábban a litván udvarban szolgált. Őt küldik el lánykérőbe APRAKSZIÁÉRT Magára is haragítja azzal a királlyal. Útközben megvív a tatárnak öltözött NASZTÁSZIÁVAL, a király másik lányával, akit elvesz feleségül. A lakodalmon szóváltás közben lenyilazza feleségét, bánatában ő után hal, testéből ered a Duna.

IGOR herceg novgorodi fejedelem, SZVJATOSZLÁV fia, VSZELOVOD testvére, JAROSZLÁVNA férje. Történelmi személy († 1202). A széthulló kijevi Ruszt akarja megmenteni a polovecektől (kunoktól), megszegi a fegyverszünetet és apja tudtán kívül, öccse, meg saját hadaival megtámadja a poloveceket, akiktől vereséget szenved. Fogságukba esik és innen csak véletlenül, az elemek segítségével sikerül megszöknie. A róla szóló Igor-ének című hősköltemény, amiről máig vitatkoznak, hogy versben van-e írva vagy prózában, az orosz irodalom klasszikus műve, amelynek eredetiségét sokan vitatják.

VASZILIJ IGNATYEV, orosz népi hős, aki megmenti Kijevet a tatároktól. Jutalmul csak ingyen ihatást kér, hogy a fejedelem ezt a bojárok buzdítására megtagadja „*mert a veszedelem már elmúlt*”, agyonüti a bojárokat.

JAROSZLAVNA JAROSZLAV OSZMOMISZL fejedelem lánya, valódi neve JEFROSZINIJA. IGOR herceg felesége. Az elemek, amelyek segítségét kéri férje megszabadulásához, meghallgatják kérését.

MARINA KAJDFALOVA, ILJA MUROMEC fiának anyja.

KALIN cár, VLAGYIMIR fejedelem ellensége, akit ILJA MUROMEC győz le.

ILJA MUROMEC az orosz hősi énekek legfőbb szereplője, a Murom városhoz tartozó Kacsirov faluból származik, anyja EPESZTEMJA ALEKSZANDROVNA, apja IVÁN TIMOFEJEVICS, egyszerű parasztfiú, harmincéves koráig béna, akit a házukba fogadott vendégek gyógyítanak meg, hatalmas erőt adnak neki, s ellátják jótanácsokkal, a fegyvert és lovat illetően. VLAGYIMIR fejedelem vitéze lesz, az özvegyek és árvák védelmezője. Csapatába fogadja a fejedelem legnagyobb vitézeit, megöli SZOLOVEJT, a híres rablót, akinek az üvöltése és füttye halálos. Mikor elfelejtik meghívni a fejedelmi lakomára, fellázítja a szegényeket és velük mulat, hiába látja be a fejedelem, hogy hibázott, ő a közrendűek között marad. Mikor egyszer a korcsmából fizetség nélkül távozik, a fejedelem börtönbe vetteti, ahol nem ad neki enni. A fejedelem-asszony élelmezi titokban, az ő kérésére védi meg csak az országot az ellenségtől. Fiát PODSZOKOLNYICSEKET maga öli meg, mikor megtudja, hogy az rabolt és gyilkolt.

NASZTASZJA, a litván király lánya, APRAKSZIJA nővére. Párviadalban legyőzi DUNAJT, a lakodalmukon tartott nyíllövő versenyben is legyőzi, mire DUNAJ lelövi.

OLEG herceg, SZVJATOSZLÁV apja, IGOR nagyapja, aki egykor a polovecek szövetségese volt.

SZAMSZON SZILNAJ/SZILNIJ, vitéz harcos, ILJA MUROMEC kísérője.

SZADKO, novgorodi utazó. Mivel nem fizette meg az adóját a tengeristennek, hajója megáll a nyílt tengeren, de hiába dobta a vízbe drágaságokat, a tengeristennek emberáldozat kell. SZADKO maga ugrik a tengerbe, csodatevő ikonjával és magától muzsikáló guzlájával eljut a tengerek királyához, azt jókedvre deríti, és mivel a király táncolni kezd, a tengeren sok

embert elpusztító vihar támad. Utazásai után sóval-kenyérrel áldozott a Volgának, amely emberi hangon felelt neki és így üzent testvérének, az Ilmen-tónak. SZADKO elviszi az üzenetet, s három, a tó tanácsára megmerített hálójá tele lett hallal, amelyek aranypénzzé változnak.

MIKULA SZELJANINOVICS az orosz paraszti eszmény megtestesítője. Mikor VILÁGHÍRES VOLGA és kísérei adószedő útjukra hívják, arra kéri a vitézeket, hogy emeljék ki ekéjét a földből, ami senkinek se sikerül rajta kívül.

SZOLOVEJ, rabló, jeles énekes – neve is csalogányt jelent – akinek az üvöltése és a füttye halálos. ILJA MUROMEC győzi le vejeivel együtt. Fél szemét kilövi és lovához kötve VLAGYIMIR fejedelem elé viszi, hogy ott bemutassa képességeit. ILJA MUROMEC vágja le SZOLOVEJ fejét.

SZUHMAN, ODIHMANTIJ fia, VLAGYIMIR vitéze. Elmegy, hogy fejedelmének ezüstszárnyú hattyút vigyen, közben 40 000 tatárra bukkan, akiket egy, a földből kicsavart tölgyfacsomattal agyonver. Az uralkodó nem hisz neki, börtönbe veti, DOBRINYA NYIKITICS kérésére szabadon engedi, de a hős letépi kötéseit és így megöli magát. Véréből fakadt a Szuhan folyó.

SZVJATOGOR, önhitt hős, aki azzal dicsekszik, hogy fel tudná emelni övétől fogva a földet. Egy csodálatos tarisznyára bukkan, amelyet nem tud felemelni. Leszáll lováról, így próbálkozik, sikertelenül, megsüllyed és ottvész.

SZVJATOSZLÁV, IGOR herceg apja, kijevi nagyfejedelem. Álmában látja meg, hogy két fiának seregei vereséget szenvednek a polovecektől.

VANIKA ILJA MUROMEC hadának egyik tagja.

VLAGYIMIR mitikus kijevi nagyfejedelem, az orosz hősi énekeknek a nagylelkűség és az igazságtalanság között ingadozó központi alakja. ILJA MUROMECET hol azzal bántja meg, hogy elfelejti meghívni a vendégségébe, hol börtönbe zárátja, amikor az fizetség nélkül akar a fogadóban mulatni.

VILÁGHÍRES VOLGA/VOLJGA, SZVJATOSZLÁV fia, VLAGYIMIR unokaöccse. 29 vitézével távoli földek megsarcolója.

VSZELOVOD, kurszki uralkodó, IGOR bátyja, történelmi személy († 1196). A kunok elleni csata egyik kezdeményezője, apja engedélye nélkül támadják meg IGORRAL a poloveceket, akik győznek fölöttük.

ZABAVUSKA PUTJACSINA, VLAGYIMIR nagyfejedelem szép unokahúga. GORINICS, a háromfejű sárkány rabolja el és DOBRINYA NYIKITICS szabadítja ki.

ZALESANYIN, vitéz ILJA MUROMEC csapatában.

A FINNUGOR NÉPEK, A MAGYAROK ŐSVALLÁSA

A magyar nép és nyelv a tudomány jelenlegi állása szerint **az urali nyelvcsaládhoz**, annak finn-ugor ágához tartozik. Az egykori **urali alapnyelv** még a Kr. e. V. évezredben, de legkésőbb a IV. évezredben **kettévált, szamojéd és finn-ugor nyelvekre**. A **finn-ugor népek** a Kr. e. III. évezred végén válnak el egymástól, **elválnak az ugorok, a későbbi magyarok, osztjások és vogulok ősei és a finn-permi nyelvek beszélői**. Ezek az **utóbbiak a Kr. e. II. évezred közepén egy permi és egy finn-volgai csoportra szakadnak**. A permi csoport a zürjének és a votjakok. A **finn-volgai ágból** a Kr. e. I évezredben **kialakul a finn ág és a volgai ág**. A **finn ág** az I. században szétválík *finn, vepsze, észt, vót, lív és izsór* nyelvre, míg a **volgai ágból** létrejön a *mordvin* és a *cseremisiz* nyelv és nép. Az ugorok Dél felé vándorolva törökös népek közé kerülnek, a Kr. u. V. században ebből jön létre a honfoglaló *magyarság*.

Ma mintegy 15 millió magyarul beszélő él világszerte. A legjelentősebb, saját államot alkotó európai finn-ugor népesség. Mintegy 10 millió magyar a Kárpát-medencében, Magyarországon él, kb. 3 millió a szomszédos országok állampolgára, diaszpóra- vagy tömbmagyar helyzetben. Mintegy 1,5 millió magyar diaszpórába szakadt, a legjelentősebb nyugati magyar közösségek az Egyesült Államokban és Kanadában élnek.

A magyar nyelv – anyanyelvi beszélőinek számát tekintve – a világ nyelvei között közepes helyet foglal el, a negyvenedik hely körül van, a 67 európai nyelv közül a 12., a 17 európai államnyelv közül pedig a 11. helyen van. 1985-ben 23 ország 78 egyetemén tanították, írásbelisége pedig a világ legrégibb 15-20, írásbeliséggel rendelkező nyelve között van.

Kr. e. 4 000 körül felbomlik az urali népek közössége, elválík egymástól a szamojéd és finnugor ág.

Kr. e. 3 000 körül elválnak egymástól a finnségi és ugor népek.

Kr. e. 500 körül az ugorok elválnak a magyaroktól.

Kr. u. 500 körül a magyarság a Fekete tenger térségében él.

670-680 körül LÁSZLÓ GYULA feltételezése szerint magyarul beszélő, úgymond késő-avar népesség foglalja el a Kárpát-medencét.

700-750 körül a magyarság Levédiába költözik.

830 körül a magyarok elszakadnak a kazár birodalomtól.

839. A magyarok az Al-Dunánál harcolnak.

862. A magyarok a frank birodalomban harcolnak.

895. ÁRPÁD hadai Vereckénél behatolnak a Kárpát-medencébe.

895. Besenyő támadás az Etelközben maradottak ellen. A besenyők elől menekülők Erdélyben feláldozzák Álmost.

896-900 körül a Kárpát-medence fokozatos meghódítása.

907. ÁRPÁD halálának éve.

933. A merseburgi csata, a magyar kalandozók veresége I. (MADARÁSZ) HENRIK német-római császár csapataitól.

955. Az augsburgi csata, LEHEL vezérék veresége I. OTTÓ császár hadaitól, haláluk. A kalandozások vége.

996. GÉZA nagyfejedelem követei Quedlingburgban, I. OTTÓ udvarában. Német papok és lovagok a magyar udvarban. Az első hittérítők érkezése, bizánci és római vetélkedés a magyarok megtérítéséért.

997. GÉZA nagyfejedelem halála után fiát, ISTVÁNT választják fejedelemnek. KOPPÁNY lázadása.

998. KOPPÁNY veresége.

- 1001 január. ISTVÁNT királlyá koronázzák az I. SZILVESZTER pápától küldött koronával.
1003. I. ISTVÁN leveri az erdélyi GYULÁT.
1008. Legyőzi AJTONYT.
1030. Sikerrel veri vissza II. KONRÁD német-római császár hadseregének támadását.
1031. Vadászat során balesetben meghal SZENT ISTVÁN és GIZELLA királyné fia, IMRE herceg, a trónörökös. A király megvakíttatja VÁSZOLYT, legidősebb unokaöccsét, az utódlásban következő ÁRPÁD-leszármazottat, mert az a régi rend híve, politikai ellenfél.
1038. Meghal ISTVÁN király. Utóda ORSEOLO PÉTER, szintén a volt király unokaöccse.
1041. A királyellenes párt vezére ABA SÁMUEL lesz, akit ellenkirállyá választanak a főurak.
1044. PÉTER III. HENRIK császár segítségével Ménfőnél legyőzi ABA SÁMUEL seregét, aki maga is elesik a csatában.
1045. PÉTER a segítségért hűbériséget fogad a császárnak.
- 1046 szeptemberében lázadás tör ki ellene. Ezt VÁSZOLY Kijevbe menekült, onnan hazahívott fiai, LEVENTE és ANDRÁS irányítják, a lázadók fő erejét azonban VATA, békési pogány főúr hadai képezik, akik keresztényellenes pogánylázássá szélesítik a felkelést. Ekkor hal meg GELLÉRT püspök is. PÉTERT elfogják, megfosztják hatalmától és megvakítják. ANDRÁS szembefordul a lázadókkal, leveri őket és királlyá koronáztatja magát. Lengyelországból hazahívja öccsét, BÉLA herceget, akinek szinte korlátlan hatalmat ad az ország harmada felett.
- 1051 októberében a már hónapok óta az országot dúló III. HENRIK német császár hadai döntő vereséget szenvednek a Vértes hegységben. A következő évben Pozsony ostromával próbálkozó német hadsereg hajóit ZOTMUND, ismertebb nevén „BÚVÁR KUND” meglékei.
- 1055-ben kelt az első, eredetiben ránk maradt oklevél, a tihanyi apátság alapítólevele, amely sok birtokhatárt magyar nyelven ad meg, így az emlékezetes *Feheruaru rea meneh hodu utu rea* sort is ebből idézzük.
- BÉLA reméli, hogy sokáig gyermektelen bátyja után ő lesz a király. Ezeket a reményeket szertefosztatja SALAMON, majd DÁVID, a király két késői gyermekének születése, és SALAMONNAK még apja életében való megkoronázása.
- 1059-ben játszódik le az emlékezetes várkonyi jelenet. Az öccse ellen uszított ANDRÁS Várkonyban arra készíti testvérét, hogy válasszon az elejébe tett korona és kard között. BÉLA, MIKLÓS ispán sugallatára a kardot választja, így életben marad, de Lengyelországba kell, hogy meneküljön. Innen lengyel segédcsapatokkal tér vissza és támad német segédcsapatoktól támogatott bátyja hadaira.
1060. BÉLA seregei legyőzik I. ANDRÁS hadait, a király a döntő csatában megsebesül, Zircen belehal sérüléseibe. Tihanyban, az apátság altemplomában temetik el. BÉLÁT I. BÉLA néven királlyá koronázzák.
1061. I. BÉLA sikerrel küzd meg a második pogánylázással, amelyet VATA fia, JÁNOS vezet.
1063. BÉLA nem tud megküzdeni a SALAMON uralkodását támogató német hadakkal, még hadbavonulása előtt szerencsétlenségben meghal. Fiai, GÉZA, LÁSZLÓ és LAMBERT Lengyelországba menekülnek, ahonnan haddal térnek vissza. Pár évig sikerül elkerülni a nyílt ellenségeskedést, így eredménnyel lehet harcolni az országba betörő kunok, más feltevések szerint besenyők ellen.
1068. SALAMON és a hercegek hadai Kerlésnél (ma Chiraleș, Beszterce-Naszód m.) legyőzik a kunokat. Mondavilágunk ehhez a csatához kapcsolja SZENT LÁSZLÓ és a kun vezér párviadalát.
1073. SALAMON végleg összekülönbözik a hercegekkel, hadat indít ellenük és

1704 februárjában Kemejnél legyőzi Géza seregeit. Márciusban viszont már ő szenved vereséget Mogyoródnál. A bizánci császár koronát küld GÉZÁNAK ajándékba – ma ez a Szent Korona alsó része –, SALAMON csak a nyugati határt birtokolja.

1077-ben GÉZA meghal, ám SALAMON ekkor se válik az ország tényleges urává, a főurak LÁSZLÓT vélik alkalmasabb királyjelöltnek. SALAMON lemond a trónról, ám mivel ármánykodik, LÁSZLÓ elfogatja és Visegrádon bebörtönzi.

1083. Szentté avatják GELLÉRT püspököt, majd I. ISTVÁN királyt, később IMRE herceget is.

1091. LÁSZLÓ király előbb Szlavóniát, majd Horvátországot csatolja az országhoz békés eszközökkel, családi politikával. Az érdekeit sértve érző Bizánc a kunok segítségével próbál elégtételt szerezni, de LÁSZLÓ a kun sereget is legyőzi.

1095. LÁSZLÓ királyt halála után KÁLMÁN fia követi a trónon, elejébe vágva a kiszemelt utódnak, ÁLMOS hercegnek. Kettejük ellentéte ÁLMOS és fia, BÉLA megvakításával végződik. A trónon KÁLMÁNT fia követi, II. ISTVÁN néven, aki 1116-ban lép trónra és megengedi BÉLÁNAK, hogy rangjához méltó életet éljen az országban.

1131. II. ISTVÁN gyermektelen és halálakor BÉLA herceg jut hatalomhoz. Első dolga apja és saját tragédiájának megbosszulása, az Arad mellett tartott országgyűlésen 68 előkelő főembert gyilkolnak meg. Birtokaikat a király elkobozza. Ugyanígy, erőszakkal állítja félre a vele szemben egy trónkövetelőt, BORISZT támogató urakat.

1141-62 között fia, II. GÉZA uralkodik, uralkodását 1163-1173 között trónviszályok, rövid ideig uralkodó királyok és ellenkirályok sora követi (III. ISTVÁN, II. LÁSZLÓ, IV. ISTVÁN.) Csak a III. ISTVÁN halála után hatalomra kerülő III. BÉLA szerzi vissza ismét a királyi tekintélyt, teremt rendet az országban.

1196. BÉLA király halála után fiai, IMRE és ANDRÁS (ENDRE) küzdenek egymással a hatalomért. Előbb IMRE kerekedik felül, halála után azonban özvegye az osztrák herceghez kell, hogy meneküljön fiával, a kisgyermek III. LÁSZLÓVAL együtt, aki ott is hal meg 1205-ben. Így ANDRÁS törvényesen lehet immár király.

1211. A király engedélyével a Német Lovagrend megtelepedik a Barcaságban.

1213. PÉTER és SIMON bánok összeesküvése nyomán megölik GERTRUDIS királynét.

1217-18. II. András keresztes hadjáratot vezet a Szentföldre.

1222. A király arany függőpecsétet, az Aranybulla néven ismert oklevélben foglalja dokumentumba azt a tényt, hogy a saját maga által is elfogadott törvényeket megszegő uralkodóval szemben jogos az alattvalói – természetesen nemesi – ellenállás. Ezt az okmányt az 1115 júniusában Angliában elfogadott Magna Charta Libertatum után a világ második rendi alkotmányának tekinthetjük.

1224. A király letelepíti Dél Erdélyben a szászokat, egy évvel később pedig az engedetlen Német Lovagrendet fegyverrel űzi ki az országból.

1235. II. ANDRÁS halála után fia, BÉLA herceg lép trónra IV. BÉLA néven. Megerősíti a központi hatalmat, de elveszti a főurak támogatását. Támogatja JULIANUS domonkosrendi szerzetes kutatóútját a volgai magyarokhoz. Befogadja az országba a KÖTÖNY vezette kunokat.

1241 április 10. BÉLA király és csapatai csatát veszítenek Muhinál BATU kán hadaival szemben, majd a tatárok szinte az egész országot elfoglalják, ám 1142 márciusában hirtelen kivonulnak az országból, feltehetőleg az ÖGÖDEJ nagykán halála következtében elkezdődött örökösödési viszályok miatt. BÉLA az ország védelmi erejének növelése okán engedményeket tesz a különböző társadalmi csoportoknak. Ellentétbe kerül fiával, ISTVÁN herceggel is.

1270. Meghal IV. BÉLA, őt két évre fia, V. ISTVÁN követi a trónon, majd az unoka, a kunokra támaszkodó IV. (KUN) LÁSZLÓ, a nápolyi ANJOU IZABELLA férje kerül hatalomra. Uralkodása alatt az ország belháborúk színtere lesz.

1290-ben a kunok magát a király is meggyilkolják. Utóda III. ANDRÁS lesz, akit Európa a magyar trón megszerzésében érdekelt nagy családjai, a HABSBURGOK és az ANJOUK nem ismernek el törvényes uralkodónak.

1301. január 14-én Budán meghal III. ANDRÁS, és személyében kihalt az ÁRPÁD ház férfiága. Az ország nagybirtokos főnemesi családok mozaikja, kiskirályoktól bitorolt nagybirtokok együttese. Nekik gyenge király kellene. Emiatt nem támogatják ANJOU KÁROLY RÓBERT hatalomra kerülését, helyette

1301-ben VENCEL cseh trónörökösét koronáztatják meg királynak, aki azonban

1305-ben lemond a trónról, OTTO bajor herceg javára. A főuraknak OTTO is megfelel,

1305-07 között tehát ő lesz Magyarország koronás királya. Közben azonban nemzetközi nyomásra megváltozik a magyar főnemesség egy részének hangulata, KÁN LÁSZLÓ erdélyi vajda letartóztatja a hozzá menekülő OTTót, aki kiszabadulása után elmenekül az országból.

1309-10 között KÁROLY RÓBERT megszilárdítja a hatalmát, majd fokozatosan leszámol a tartományurakkal.

1330. ZÁCH (ZÁH) FELICIÁN, CSÁK MÁTÉ egyik hajdani bizalmasa merényletet kísérel meg a király ellen. Novemberben a király seregei Posadánál vereséget szenvednek BASARAB havasalföldi fejedelem seregétől.

1342. Meghal KÁROLY RÓBERT, a trónt fia, I. (NAGY) LAJOS foglalja el. Alatta nagyhatalmi rangra jut az ország, egyetlen török, illetve tatár betöréstől eltekintve ellenség se dúlja.

1370. NAGY LAJOST lengyel királlyá koronázzák.

1382. Meghal NAGY LAJOS, lánya, MÁRIA lesz a királynő, a lengyel trónt pedig a másik lány, HEDVIG öröklí. MÁRIA férje nem kis belharcok után LUXEMBURGI ZSIGMOND lesz. Őt 1387-ben választják királlyá a főnemesek, személyében szándékaiknak megfelelő bábkirályt gyanítva. Ebben tévednek, mert bár a király nem igazán alkalmas vezére a mind jobban megerősödő török birodalom elleni kelet-európai ellenállásnak, a belviszonyokat rendezi, nagy nemzetközi tekintélynek örvend.

1410-ben a német választófejedelmek egy csoportja, 1411-ben minden választófejedelemtől választja német királlyá, 1420-ban cseh király, 1431-ben Itália királya, 1433-ban német-római császár lesz.

1437. BUDAI NAGY ANTAL és társai vallási-társadalmi indítékú, a bábolnai felkelés néven ismert, főként parasztmegmozdulást vezetnek Erdélyben. Ennek leverése. Decemberben meghal ZSIGMOND. Lánya, ERZSÉBET és annak férje, HABSBURG ALBERT öröklí a trónt. ALBERT 1439-ben egy a török elleni hadjárat előkészítése közben meghal, őt JAGELLO ULÁSZLÓ követi a trónon. A török elleni harcban kiemelkedő HUNYADI család mind nagyobb befolyásra tesz szert.

1443-44. HUNYADI JÁNOS ún. hosszú hadjárata a török ellen.

1444. november 10. A várnai csatában elesik I. ULÁSZLÓ király. Utóda V. LÁSZLÓ lesz.

1446. A király kiskorúsága idejére HUNYADI JÁNOST kormányzóvá választják. Ezt a tisztséget 1553-ig tölti be.

1448. A második rigómezei csatában HUNYADI hadai vereséget szenvednek MURÁD szultán seregétől. Magát a vezért is fogságba ejti a szerb fejedelem.

1456. II. MEHEMED Nándorfehérvárat, a mai Belgrádot ostromló, korábban Bizáncot bevévő hadserege kénytelen meghátrálni a vár alól. HUNYADI az ostrom után kitört járvány áldozata lesz.

1457. A HUNYADIAK hatalmának erősödésétől féltő főnemesi ellenpárt kivégezteti HUNYADI LÁSZLÓT, a halott kormányzó nagyobbik fiát, s a király fogolyként viszi magával Bécsbe, majd Prágába MÁTYÁST, HUNYADI kisebbik fiát. Az uralkodó halála után a HUNYADI-párti köznemesség rákényszeríti akarátát a főnemesekre.

1458. január 24-én a 15 éves HUNYADI MÁTYÁST választják királlyá.

1459-64 között MÁTYÁS megszilárdítja hatalmát, felszámolja a hatalmaskodó kis-királyok uralmát.

1463. MÁTYÁS hadaival visszafoglalja a töröktől Jajca várát – ma Jajce, Bosznia-Hercegovinában.

1464. MÁTYÁST megkoronázzák.

1475. MÁTYÁS és ŠTEFAN CEL MARE csapatai győznek Vaslui-nál a ruméliai beglerbég hadai fölött.

1476. MÁTYÁS hadai KINIZSI PÁL és BÁTHORI ISTVÁN vezetésével győznek Kenyérmezőnél az Erdélybe betörő török sereg fölött.

1485. MÁTYÁS személyesen irányítja Bécs ostromát és elfoglalja III. FRIGYES fővárosát.

1490 április 6. MÁTYÁS király meghal Bécsben. Utóda II. ULÁSZLÓ lesz.

1514. A törökellenes hadjárat ürügyén, dálnoki DÓZSA GYÖRGY végvári tiszttel vezérséggel parasztháború tör ki, amely három hónapig rettegésben tartja az országot. A BÁTHORI ISTVÁNTÓL védett Temesvár egyhónapos ostroma alatt összegyűjtött erdélyi hadak SZAPOLYAI JÁNOS vezetésével szétugrasztyák a parasztsereget. DÓZSÁT kivégzik. Az ősszel összeülő országgyűlés elfogadja a WERBŐCZY Istvántól megfogalmazott, a DÓZSA-felkelés következményeit felszámolni, a hasonló mozgalmak kitörését megelőzni kívánó törvényeket, s tudomásul veszi – el nem fogadja! – a kiemelkedő jogász híres Tripartitumát, Hármaskönyvét, amely a közhittel ellentétben nem törvénykönyv a szó mai értelmében, mindössze a kor szokásjogának az összefoglalása, a főnemességtől nem támogatott, a királytól nem szentesített bíráskodási útmutató. Ezt a szerző 1517-ben saját költségén nyomtatta ki és külön érdekessége, hogy egészen a múlt század közepéig, jogtörténeti emlékké válásáig úgy használták, hogy nem volt hivatalosan törvényerőre emelték.

1616. II. ULÁSZLÓ halála után annak kiskorú fia, II. LAJOS kerül trónra.

1523-ban SZULEJMÁN szultán hadserege előbb Szabácsot, majd Zimonyt, végül Nándorfehérvárt foglalja el (ma Sabac, Zemun, Beograd, mindhárom Szerbiában)

1526. A tavasszal elinduló, mintegy 60 000 hivatásos katonát számláló török haddal szemben a körülbelül 25 000 főnyi királyi hadsereg Mohácsnál augusztus 29-én súlyos vereséget szenved, szinte az egész had elpusztul, s a király is elesik. Szeptember 9-én I. SZULEJMÁN bevonul Budára, október 12-én pedig elhagyja az országot. Novemberben Székesfehérváron királlyá koronázzák SZAPOLYAI JÁNOST. Decemberben a pozsonyi országgyűlés királlyá választja HABSBURG FERDINÁNDOT, akit 1527 februárjában szintén megkoronáznak. A szultán SZAPOLYAIT támogatja.

1538. JÁNOS és FERDINÁND titkos szerződést kötnek, aminek értelmében, ha JÁNOS király fiú utód nélkül hal meg, a HABSBURGOK uralma alá kerül a teljes ország.

1540. A rákosmezei országgyűlés királlyá választja JÁNOS ZSIGMOND csecsemő fiát.

1541. A szultán csellel elfoglalja Buda várát. JÁNOS ZSIGMOND a keleti országrész uralkodója marad. MARTINUZZI – FRÁTER – GYÖRGY FERDINÁNDNAK ígéri Erdélyt és a koronázási jelvényeket.

1545. A HABSBURGOK öt éves békét kötnek a szultánnal.

1551. A gyulafehérvári egyezmény értelmében a kolozsvári országgyűlés FERDINÁNDOT ismeri el uralkodójaként.

1568. A tordai országgyűlés kimondja a négy bevett – a római katolikus, lutheránus, református és unitárius – felekezet szabad vallásgyakorlatát. Ez a történelem első, a vallás szabadságát biztosító törvénye.

1570. A speyeri egyezmény leszögezi, hogy JÁNOS ZSIGMOND halála után a trón a HABSBURG-házra száll.

1575. BÁTHORI ISTVÁN erdélyi fejedelem a kerelöszentpáli csatában legyőzi a trónjára törő BEKES GÁSPÁRT.

1576 május 1-én BÁTHORI ISTVÁNT lengyel királlyá koronázzák.

1594 augusztus végén BÁTHORI ZSIGMOND fejedelem Kolozsváron lefejezteti a HABSBURGOKKAL kötött szövetség ellenzőit.

1596. A török Eger várát ostromolja.

1599. A sellenberki csatában MIHAI VITEAZUL havasalföldi uralkodó legyőzi BÁTHORI ANDRÁS erdélyi fejedelem hadait. Novemberben MIHAI hadai bevonulnak Gyulafehérvárra, ahol az országgyűlés kinyilvánítja a neki mint császári helytartónak való engedelmességet.

1600 szeptemberében GIORGIO BASTA császári hadvezér a császárnak nem engedelmeskedő MIHAI VITEAZUL hadait Miriszlónál legyőzi. A rendek a hadviselő felek okozta szenvedések okán visszahívják Lengyelországból BÁTHORI ZSIGMONDOT.

1601 augusztus 3. BASTA és MIHAI VITEAZUL egyesült hadserege Goroszlónál legyőzi a fejedelem hadseregét, MIHAI BASTA a csata után megöleti. BÁTHORI török és tatár hadakkal tér vissza.

1605. A töröktől támogatott, BASTA hadait is legyőző BOCSKAI ISTVÁNT Erdély fejedelemévé választják.

1606. Kassán meghal BOCSKAI fejedelem.

1613. RÁKÓCZI ZSIGMOND, majd BÁTHORI GÁBOR rövid uralkodása után BETHLEN GÁBOR lesz az erdélyi fejedelem.

1618. BETHLEN GÁBOR bekapcsolódik a HABSBURGOK elleni, úgynevezett „*harmincéves háború*” eseményeibe.

1621. A nikolsburgi – ma Mikulov, Csehország – béke BETHLEN és a HABSBURGOK között.

1626. BETHLEN GÁBOR halála. Utóda özvegye.

1630. I. RÁKÓCZI GYÖRGY lesz Erdély fejedelme. Sikerrel harcol II. FERDINÁND császár hadai ellen, megerősíti Erdély politikai tekintélyét.

1648. A fejedelem halála után fia, a már

1642-ben megválasztott II. RÁKÓCZI GYÖRGY lesz az új fejedelem. Sikertelen lengyelországi hadjárata miatt azonban

1657 novemberében le kell mondania, utóda RHÉDEY FERENC, aztán BARCSAY ÁKOS, majd KEMÉNY JÁNOS lesz.

1664. ZRÍNYI MIKLÓS téli törökellenes hadjárata. Augusztusban MONTECUCCOLI győz a török ellen a szentgotthárdi csatában. Novemberben a török elfoglalja Szigetvárt, ZRÍNYI MIKLÓS elesik az ostromban.

1666. A WESSELÉNYI FERENC-féle HABSBURG-ellenes összeesküvés.

1670-71. A még életben levő összeesküvők, ZRÍNYI PÉTER, NÁDASDY FERENC és FRANGEPÁN KRISTÓF főurak kivégzése.

1673. I. LIPÓT császár felfüggeszti a magyar rendi alkotmányt.

1674. A protestáns lelkészek pere.

1678. Az első kuruc mozgalom kiszélesedése, THÖKÖLY IMRE vezéri kinevezése.

1680. THÖKÖLY seregei elfoglalják a Felvidéket.

1681. A rendi alkotmány visszaállítása a soproni országgyűlésen.

1682-85. THÖKÖLY IMRE fejedelem lesz a Felvidéken.

1683. A török hadsereg vereséget szenved Bécs alatt.

1686. A törököket kiverik Buda várából.

1688. ZRÍNYI ILONA, THÖKÖLY IMRE felesége, II. RÁKÓCZI FERENC édesanyja, két évi császári ostrom után kénytelen feladni Munkács várát.

1690. APAFI MIHÁLY halála. Fia, II. APAFI MIHÁLY már csak névleg fejedelem, helyébe június 8-án a szultán THÖKÖLY IMRÉT, a magyarországi HABSBURG-ellenes mozgalom Törökországba menekült vezérét nevezi ki. Október 16-án I. LIPÓT császár a Diploma Leopoldinum néven ismert dokumentumban szabályozza Erdély helyzetét.

1691. Az erdélyi rendek hűséget esküsznek LIPÓT császárnak.

1697. Júniusban Hegyalján kitör TOKAJI GYÖRGY és társai kuruc felkelése. Szeptemberben SAVOYAI JENŐ herceg a zentai csatában döntő győzelmet arat a törökök felett.

1699. A karlócai béke következtében a Temesköz és a Szerémség kivételével az egész ország felszabadul a török megszállás alól. Erdély I. LIPÓT uralma alá kerül. Létrejön a görög katolikus egyház.

1699. Erdély a karlócai béke rendelkezéseinek megfelelően maradéktalanul I. LIPÓT uralma alá kerül.

1703. II. RÁKÓCZI FERENC brezáni kiáltványában HABSBURG-ellenes felkelésre szólítja fel a magyar népet. Ez év júniusától 1711 júniusáig az országban HABSBURG-ellenes szabadságharc folyik.

1704 július 8. A gyulafehérvári országgyűlés erdélyi fejedelemmé választja II. RÁKÓCZI FERENCET.

1707. Az ónodi országgyűlés kimondja Magyarország és Erdély elszakadását a HABSBURG-háztól. Ez év októberében RABUTIN tábornok hadai megszállják az erdélyi fejedelemséget.

1711 november 14. Az erdélyi országgyűlés a szabadságharc bukása és az áprilisban megkötött szatmári béke érvénybelépése után hűséget esküszik III. KÁROLYNAK.

1716. Temesvár visszafoglalása a töröktől.

1722. Az erdélyi országgyűlés elfogadja a HABSBURGOK nőági öröklésének törvényét.

1735. II. RÁKÓCZI FERENC halála.

1741. A pozsonyi országgyűlésen a rendek támogatják MÁRIA TERÉZIA királynőt az örökösödési háborúban. Az uralkodó cserébe elismeri a nemesi telkek adómentességét.

1754. Új, osztrák rendszerű adózási és vámrendszer bevezetése.

1759. Türelmi rendelet az ortodox vallás híveivel szemben.

1764 január. Madéfalván a császári katonaság a határőrsorozás ellen tiltakozó csíki székelyek közé lő. Ezt nevezik később madéfalvi veszedelemnek.

1765. MÁRIA TERÉZIA császárnő nagyfejedelemségnek nyilvánítja Erdélyt.

1767. Az Úrbéri Pátens szabályozza a jobbágyterheket.

1777. A Ratio Educationis szabályozza az iskolaügyet.

1780. II. JÓZSEF, hogy ne kössék a magyar törvények, nem koronáztatja meg magát magyar királynak.

1781. A Norma Regia segítségével II. JÓZSEF általános érvénnyel szabályozza az erdélyi iskolaügyet.

1782. Lezajlik a térség első népszámlálása.

1783. Királyi rendelet a jobbágyok jogairól.

1784. II. JÓZSEF nyelvrendelete a német nyelv kötelező használatáról. Augusztusban kitör a HOREA-féle felkelés, amelyet decemberben a császári katonaság lever. Ugyancsak augusztusban II. JÓZSEF megszünteti a jobbágyok helyhezkööttségét.

1790. II. JÓZSEF halála előtt három kivételével valamennyi rendeletét visszavonja.

1791. A román püspökök átadják az új uralkodónak a Supplex Libellus Valachorum címmel ismert emlékiratot, a románok negyedik nemzetként való elismerését kérve benne.

1793-95. MARTINOVICS IGNÁC és társai összeesküvése, ennek felszámolása, az összeesküvők kivégzése.

1809. NAPÓLEON kiáltványa a magyarokhoz.

1822-23. Erősödő megyei ellenállás az egyeduralkodói kormányzás ellen.

1737-39. A hatalom letartóztatja báró WESSELÉNYI MIKLÓST, KOSSUTH LAJOST, és az országgyűlési ifjúság vezetőit.

1840. A császár megkegyelmez a politikai elítélteknek.

1848 március 15-én kitör a pesti forradalom.

Március 2. Az erdélyi magyar társadalom csatlakozik a forradalomhoz.

Május 15. A balázsfalvi nagygyűlésen az erdélyi románok politikai képviseletet, polgári jogokat és a román nemzet elismerését követelik.

Május-július során az országgyűlés felszabadítja a jobbágyokat.

Szeptemberben a második balázsfalvi gyűlésen az erdélyi románok a fegyverkezés, a magyar forradalom korábban kinyilvánított céljaival való szembeállítás mellett döntenek.

Októberben az agyagfalvi gyűlésen a székelyek a forradalom védelme mellett foglalnak állást.

Novemberben PUCHNER tábornok elfoglalja Kolozsvárt, a forradalmi sereg vezérévé pedig JOSEF BEM lengyel emigráns tábornokot nevezi ki Kossuth.

December 22. BEM elfoglalja Kolozsvárt,

Januárban győz Tihucánál, majd visszafoglalja Marosvásárhelyet. A hónap végén PUCHNER tábornagy katonai segítséget kér a Havasalföldön állomásozó orosz csapatoktól.

Február 4-én BEM csatát vesz velük szemben VÍZAKNÁNÁL, de öt nap múlva győz ellenük Piskiné.

Márciusban elfoglalja Nagyszebent és a határokon túl kergeti az oroszokat.

Májusban IOAN DRAGOS KOSSUTH nevében tárgyalásokat kezd az AVRAM IANCU vezette román forradalmárokkal, de ezek nem vezetnek eredményre. 6 nappal később BEM amnesztiarendelete ellenére kivégzik STEPHAN LUDWIG ROTH evangélikus lelkészt, szász politikai vezetőt. A hónap végén tárgyalások kezdődnek KOSSUTH és NICOLAE BĂLCESCU között, amelyek

Júliusban a megbékélési egyezmény aláírásához vezetnek, de ekkor már cári csapatok harcolnak országszerte a forradalmi hadsereggel.

Július 30. A segesvári csatában BEM vereséget szenved, PETŐFI életét veszti.

Augusztus 6, a nagycsúri vesztes csata után BEM serege szétesik. Három nap múlva a forradalmi hadsereg vereséget szenved Temesvárnál.

Augusztus 13-án lezajlik a világosi fegyverletétel.

Augusztus 25-én Zsibónál kapitulál az erdélyi hadsereg maradéka.

Október 6-án Aradon kivégzik a forradalmi hadsereg 13 tábornokát.

1861. Habsburg-ellenes összeesküvés Erdélyben.

1853. Erdélyt mindenféle szempontból integrálják az Osztrák Birodalomba. A jobbágyfelszabadítás véglegesítése.

1854 márciusában kivégzik a székelyföldi összeesküvés vezetőit.

1859. Katonai megállapodás CUZA fejedelem és KLAPKA GYÖRGY forradalmár tábornok, az emigráns ellenállás képviselője között.

1867. A kiegyezési törvény megszavazása, FERENC JÓZSEF megkoronázása, a dualizmus elvi létrejötte.

1878. A Monarchia megszállja Bosznia-Hercegovinát.

1892 május végén az erdélyi románok küldöttsége átadja a királynak a Memorandumot, amelyben a román nép sérelmeit foglalják írása. Az okmány szerzőit és terjesztőit perbe fogják.

1894 májusában ítélet a Memorandum-perben.

1894 márciusában Torinóban meghal KOSSUTH LAJOS.

1907. Az APPONYI-féle iskolatörvény kiszélesíti az állami ellenőrzést a községi és felekezeti iskolák felett, elrendeli ezekben az intenzívebb magyar nyelvoktatást.

1908. A Monarchia elfoglalja Bosznia-Hercegovinát.

1914. július 28-án a Monarchia FERENC FERDINÁND trónörökös meggyilkolása miatt hadat üzen Szerbiának.

1916 augusztusában Románia belép a háborúba a Központi Hatalmak ellen.

December 6-án a Központi Hatalmak hadserege elfoglalja Bukarestet.

1918 május 7. A bukaresti béke megkötése.
 Október 31-én Budapesten győz az őszirozás forradalom.

1919 februárban megjelenik a földreform-törvény, márciusban KUN BÉLA kommunista pártja kikiáltja a Tanácsköztársaságot és átveszi a hatalmat. Áprilisban a cseh és román csapatok tavaszi hadjárata. A cseheket kiverik, az Antant tiltakozik, az északi hadjárat abba-marad, vereségek a tiszai fronton. Felkelés Budapesten, a Tanácsköztársaság bukása. A román hadsereg bevonul a fővárosba. Szegeden jobboldali kormány alakul, amely hamarosan az egész országban átveszi a hatalmat. Novemberben a román hadsereg kivonul Budapestről.

1920 márciusában HORTHY MIKLÓS tengernagyot kormányzónak választják.
 Június 4-én Magyarország képviselői aláírják a trianoni békét.

1921 tavaszán és őszén IV. KÁROLY király megpróbál visszatérni a trónra, de novemberben megfosztják az uralkodás jogától.

1922 szeptemberében Magyarország a Népszövetség tagja lesz.

1924 június. A gazdasági fellendülés kezdete.

1938 november. Az I. bécsi döntés.

1940 augusztus. A II. bécsi döntés.

1941 április 3., gróf TELEKI PÁL miniszterelnök öngyilkossága, a Jugoszlávia elleni háború.
 június 27: belépés a Szovjetunió elleni háborúba.

1943. A II. magyar hadsereg pusztulása Voronyezsnél.

1944 március 19. Magyarország német megszállása.
 május: a zsidóság deportálásának kezdete.
 október 11: a nyilas hatalomátvétel.

1945 január: a fegyverszünet aláírása Moszkvában.
 március: földreform.

1947 február: a párizsi békeszerződés aláírása.
 augusztus: választások, hatalmas csalásokkal. A kommunisták hatalomra kerülése.

1948 júniusa: a két munkáspárt „egyesülése”, majd kommunista hatalomátvétel. Első titkár RÁKOSI MÁTYÁS.

1949. MINDSZENTY hercegprímás és RAJK LÁSZLÓ kommunista belügyminiszter elleni konstrukciós perek.

1956 október 23. Antikommunista forradalom kitörése, novemberben annak leverése a szovjet csapatoktól. Véres megtorlás, mintegy 230 embert kivégeznek, 26 000 embert bebörtönöznek, 35 000 ember ellen folytatnak bírósági eljárást, körülbelül 200 000 ember külföldre menekül. RÁKOSI MÁTYÁS helyett KÁDÁR JÁNOS kerül hatalomra.

1968 januárjában a reformgazdaság, az új gazdasági mechanizmus bevezetése.
 augusztusban részvétel a csehszlovákiai intervencióban.

1979. A magyar ellenzék szolidarizál a csehszlovákiai ellenzékkel.

1987. Az ellenzék első lakikiteleki találkozója.

1988. A FIDESZ megalakulása, KÁDÁR JÁNOS lemondatása, az MDF és az SZDSZ párttá alakulása.

1998. október 23. A Magyar Köztársaság kikiáltása.

1990 májusában a jobboldali ANTALL-kormány kerül hatalomra. Államfőnek GÖNCZ ÁRPÁD íróvá választják.

1993-ban meghal ANTALL JÓZSEF.

1994-ben a HORN GYULA vezette MSZP veszi át a kormányzást.

1998-ban meglepetésre a FIDESZ jobbközép kormánya győz a választásokon, Orbán VIKTOR lesz a kormányfő.

1999. Magyarország belép a NATO-ba.

A második legjelentősebb, saját államiságú európai finn-ugor népesség a finn.
 1150-1160 IX. ERIK svéd király hadjárata a finn területek ellen.
 1501-1503. III. IVÁN háborúja a Baltikumban.
 1590-95. Orosz háború Svédország ellen. A Finn öböl és a Ladoga tó környékének elfoglalása.
 1614-16 Svéd-orosz háború. Svédország megkapja Ingermannlandot és Karéliát.
 1809. Svédország a fridrikshamni békében elveszti Finnországot.
 1905 október. A finn alkotmány visszaállítása.
 1917 december. Az országgyűlés kikiáltja Finnország elszakadását Oroszországtól.
 1918 január. Kommunista puccskísérlet, amelyet májusban levernek.
 1919 április. A köztársaság kikiáltása. Az ország elnöke STAHLBERG professzor.
 1925. STAHLBERG utóda ELANDER elnök, akit PEHR EYWIND SINHUFVUD majd KALLIO elnök vált fel.
 1939. Szovjet-finn tárgyalások. A Szovjetunió erőfölénye birtokában háborút kényszerít ki.
 1939 november. Háború tör ki a Szovjetunió és Finnország között.
 1939 december. A szovjet csapatok – jelentős emberáldozatokkal – elérik a Mannerheim-vonal főerődjeit, itt azonban megállítják őket.
 1940 február-március. A szovjet csapatok – komoly emberáldozatok árán – áttörnek a Mannerheim-vonalat, és elfoglalják Viipurit.
 1940 március. Szovjet-finn békeszerződés aláírása. Finnország elveszti a Leningrád – Szentpétervár – körüli, finnek és rokon népek lakta területeket.
 1940 március. Megalakul a Karél-Finn SZSZK.
 1941 június. Finnország belép a II. világháborúba Németország oldalán.
 1947 február. Finnország aláírja a párizsi békét.
 1956. A Szovjetunió kivonul a Porkkala Udd-i támaszponttól.
 1975 június, 33 ország képviselői aláírják a helsinki egyezményt.
 Finnország jelenleg 4,9 millió, 93,2%-ban finn, 6,6%-ban svéd, 0,2%-ban más lakosú, el nem kötelezett, fejlett piacgazdasággal rendelkező, polgári állam.

A harmadik jelentős, önálló állammal rendelkező európai finnugor népesség az észti. Mintegy 1,5 millió észti él saját államában, amelyben jelentős, majdnem milliós, Észtország elfoglalása óta beköltöztetett orosz kisebbség is él.

1343-1345. IV. WALDEMAR dán király adói miatt parasztfelkelések a dánok birtokában levő észti partvidéken.

1346. IV. WALDEMAR eladja Észtországot a Német Lovagrendnek.
 1501-1503. III. IVÁN CÁR háborúja a Baltikumban.
 1588. Észtország átengedése a svédeknek.
 1614-16 Svéd-orosz háború. Svédország megkapja Észtország északi részét.
 1706-16. NAGY PÉTER cár seregei elfoglalják a Baltikumot.
 1802-03. Tartuban majd Vilnóban egyetem alakul.
 1917 október. Kommunista államcsínykísérlet.
 1918 március. A németek megszállják az országot és véget vetnek az orosz kommunista államcsínykísérletnek.
 1918 november. K. PÄTS polgári kormányának hatalomra kerülése.
 1918 november. I. ANVELT kommunista ellenkormány.
 1919 január. A ellenkormány bukása.
 1920 február. Béke Oroszországgal.
 1934. Katonai államcsínykísérlet, amely részben sikerül. A parlament feloszlatása.
 1939 június. Megnemtámadási szerződés a Szovjetunióval.
 1940 június-augusztus. A szovjet csapatok elfoglalják Észtországot.

A '90-es évektől kezdve Észtország előbb elszakadt a Szovjetuniótól, majd a polgári fejlődés és a piacgazdaság útját választotta. Jelenleg a NATO-, és az Európa-tagság biztos jelöltjei közé tartozik.

A finnugor ősvallások Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria finnugor népeinek az indo-európai, törökös és kaukázusi ősvallásoktól elütő felfogása, a kereszténység felvétele előtti **magyar, finn, észt**, az Oroszországban élő **hanti** és **manysi (osztják és vogul), komi (zürjén), udmurt (votják), mari (cseremis), mordvin, karjalai, liv, lapp** ősvallás. Ugyanakkor arról se szabad megfeledkezni, hogy az ezekhez a népekhez tartozó csoportokat igen sokféle és változatos művelődési hatások érték már az őskorban, így a balti népeket skandináv, tehát germán, a volgai népek esetében bolgár-török, később mohamedán, bizánci, iráni, majd szláv hatások érték stb. Nincs tehát egységes finnugor hitvilág, csak egymástól többé-kevésbé eltérő finnugor vallási képzetek vannak.

A finnugor együttélés koráról csak ismeretmorzsáink vannak. A szellemekbe vetett hitről tanúskodik a vogul XUL'OTER (*Alvilági Fejedelem*), és a komi „**kulj**” (ördög), a „**hagymáz**” kifejezéssel összevethető szavunk. A „**lélek**” szó megléte ebben a korban az animizmus létezését mutatja. Az ugor korig visszavezethető „**révül**” szavunk sámánizmusra utal, amely a maga során szintén többféle eredetű a finnugor népeknél.

Az biztos, hogy közös vonása ezeknek a vallásos képzeteknek lélek-, tehát szellemhit-voltuk, az egy felsőbb, szellemi lény létezésébe vetett hit, felfogásuk dualista volt, hittek valamilyen ártó alvilági szellem létében, valamilyen, a természet erői feletti erő létezésében és nem volt idegen tőlük a jó, illetve ártó személyes szellemekbe vetett hit.

Az **obi-ugorok – a chanti és mansy, másutt osztjákok és vogulok** –, közelebbi rokonaink, most tajgai illetve tundrai népek, vadász-halász népesség, amit rénszarvas-tartás egészít ki. Korábban nemzetségi rendben éltek, a nemzetségi név a leszármazást igazolta. Kezdetben ez a nemzetség mitikus állatősének, majd emberi ősenek neve, gyakran jele, un. tamgája, ami tetoválva a testeken is megtalálható és bálvány formájában külön is megtalálható egy, a bálvány őrizetére való, nehezen megközelíthető, távoli, eldugott, kis épületben. Neki rendszerint véres áldozatot mutattak be, az áldozati állat vérével megkenték a bálvány száját, a feláldozott állat húsát pedig a nemzetség tagjai elfogyasztották.

Főistenük Numi-Torem, a Világügyelő Férfiú az Ég ura, minden teremtetője. A teremtetés-mondák szerint az istenség először melléfogott, ebből a kísérletből lettek az „erdeiek”. A második kísérlet se sikerült, szőrös emberek keletkeztek. A harmadik kísérlet aztán jól végződött, a faágakból készült, agyaggal kitöltött váz, amelybe az istenség fűjt lelket, élni kezdett. Így keletkeztek az emberek.

Az obi-ugor hitvilág másik fő istensége XUL'OTER az Alvilági Fejedelem. Mint az Alvilág ura, ő küldi az emberekre a betegségeket és bajokat, minden rosszat.

A környező világot, a természetet szellemek lakják. Mindennek meg van a szelleme. A világ három, elkülönült részre oszlik, Égre, Földre s Alvilágra. Ez utóbbiban is szellemek, rontó, ártó túlvilági lények élnek, az Alvilágot egyebek mellett például a betegségek szellemei lakják.

Különös tiszteletben részesítették az obi-ugorok a medvét. Ebben megegyeztek például a szintén sámánhitű ajnukkal és más szibériai vadásznépkel. Az obi-ugorok télen, vadászat után – bizonyos szertartásokat ez előtt tartottak – ülték meg a medveünnepet, amikor tulajdonképpen „*kiengesztelték*” a medvét azért, mert megölték. Itt két dolog keveredik: egyik a paleolitikus ember medveimádata, a környék legnagyobb ragadozójának, a törzs mitikus ősenek tisztelete – erre utal az elejtett medve bőrének kitömése, otthoni „*megvendégelése*”, a szertartásos énekek-táncok bemutatása, a medvével kapcsolatos tabuk megléte, illetve a másik, a vadászmágia elemei.

Ha már a **sámánokról** beszélünk: az obi-ugor hitvilágban ők a mágikus cselekményekkel, az istenekkel tartott, kapcsolatok letéteményesei. Valószínű, hogy még a paleolitikumi hagyományok továbbéltetői, esetükben még nem válik el a papi feladat, az istenségekkel való kapcsolattartás és a fehér, illetve fekete mágia, tehát például az orvoslás, illetve az oldás-kötés, szemmel verés, az ez alól való feloldozás stb.

Nem részletezzük itt a sámánhit különböző velejáróit, a külső, a kellékek mibenlétét. Már a Trois Frères barlang festményei között látható egy, a későbbi sámánokhoz hasonló, álarcos, állatbőrbe öltözött, dobos alak képe, a révület elérésének eszközei pedig – az egyhangú dobpergetéstől kezdve a hallucinogén anyagok használatáig, lásd az obi-ugor sámánok pörkölt daturamagvát, vagy a mexikói sámánoktól fogyasztott peyotl-gombát stb. – a elmekórtan és -gyógyászat közhelyei közé tartoznak. Egy bizonyos: az obi-ugorok sámánhitűek voltak, későbbi párhuzamok erre engednek következtetni.

A **permi finn népek** – a **zürjének** és **udmurtok** – inkább földművelők-állattenyésztők, csak mellékesen foglalkoznak halászattal-vadászattal. Különbözik a zürjének a XIV. századtól, a votjákok a XVI. századtól ortodox keresztények és ez utóbbiakat jelentős baskír – tehát mohamedán – hatások is érték.

Istenségeik és szellemeik lehetnek antropomorfok – emberhez hasonlóak – és természet-szellemek. Emberszerűek a ház, az erdő, a víz szellemei, a medve, mint erdei ember, mitikus állat-rokon. Természetszellemek, nem emberalakúak a többi szellemek.

A házban lakó szellem a votjákoknál KORKA-MURT. Ő jó szellem, védi a házat, a benne élőket, néha még a házi munkákban is részt vesz. Haragját étel- és italáldozattal lehet kiengesztelni.

A gazdasági udvar GID-MURT „hatásköre”. Ő is jóindulatú, a nyájak védelmezője, akit szintén áldozattal lehet kiengesztelni, ha megharagszik. De MURTJA, azaz ember alakú istensége van a csürnek, a fürdőnek, az erdőnek, a vizeknek.

A természetszellemek közül első az égi szellem, INMAR. Monoteisztikus isten, alakja kialakulására hatott a keresztény és a mohamedán személyes Isten alakja is.

Az ember lelkei a LUL/LOL nevű lélek és az ORT/URT nevű árnyéklélek. A magyar **lél/lélek** a LOL megjelölője. Ezek a lelkek a halállal távoznak az emberből.

A votjákok nemzetségük bálványait a gazdaság udvarán emelt **kvalában** tartották. Ugyanitt őrizték egy ládikában az a nemzetség vagy a család őseinek tárgyait, eszközeit. A közösségi áldozati hely, a **lud** a falun kívül, elkerített helyen volt, ahol a véres áldozatokat is bemutatták.

A **volgai finn népek** – a **cseremiszek** és a **mordvinok** – inkább földművelő népek. A **cseremiszek** jobbra a volgai bolgárok hatását mutatják, főistenük Jumo, az ég és az időjárás istene, akárcsak Inmar esetében. Személyes istene van az égisteknek, az elemeknek is.

A közösségi kultusz helye a körülkerített szent liget, a **Keremet**, ahová nő nem léphet és ahol a KEREMETEKNEK, rossz szellemeknek áldoztak. Ugyanakkor a **jumun oto** nevű – ugyancsak szent ligetekben – szintén áldoztak és ezeken a szertartásokon nők is részt vehettek.

Az embereknek három lelkük van. A **šüleš** csak az utolsó lélegzetvételnél távozik el, nem tudni, hova. Az **itšonnak** nincs állandó helye a testben, az **ört** – votják **urt**, zürjén **ort** –, akármikor elhagyhatja a testet és például gyógyulás után visszatérhet akár a másvilágról is.

Az egyéni kultikus építményt, az áldozó házat, a **kvalát** a cseremiszeknél **kudonak** hívják.

A **mordvinokat** elsősorban orosz ortodox hatások érték. Az ezt megelőző tatár hódoltság bizonyítéka **šaitan** – és nem **čert** – szavuk az **ördög** (*gonosz*) megnevezésére. Vallásukról a legrégebb leírás – egy loáldozat részletezése – GIOSAPHAT BARBARO XV. századi velencei szerzőnél olvasható.

A kereszténység előtti hitvilág maradványai hiedelemmondákként és néprajzi érdekességű szokásokban maradtak fenn. A szárazföld például egy mordvin monda szerint úgy

keletkezett, hogy az isten beleköpött az ősvízbe, a köpés nőni kezdett és mikor az isten ráütött a botjával, megjelent a gonosz, úgymond segíteni. Az isten homokért küldte a tenger fenekére, de neki ez csak a harmadik kísérletre sikerült. Ráadásul a szájában hozott homoknak csak egy részét adta oda az istenségnek, a többi megtartotta, abból akarván saját földet teremteni. Az istenség a tengerre szórta a homokot, az növekedni kezdett, de elkezdett növekedni a gonosz szájában maradt homok is, ami ki kellett, hogy köpjön. Az istenség szórta homokból lett a Föld, a gonosz homokjából lettek a hegyek és a völgyek.

A nemzetségösök és a főisten kultuszának emlékeit elfeledték, ezeket már nem örökítik meg mondák.

A **balti finn népek** – közülük itt most csak a **finneket** és az **észteket** említjük – földműveléssel-állattenyésztéssel, vadászattal és halászattal foglalkoztak keresztény hitre térésük, a XVI. század előtt. Skandináv, orosz, német hatások érték műveltségüket.

A finnek főistene – gazdálkodók lévén – UKKO volt, a zivatar, és az éltető eső istene. Később gyógyító isten, aki védi az utasokat és a pásztorokat is.

A szél, egyáltalán az időjárás istene ILMARINEN, neve szerint a *Levegő Ura* a **votják** INMAR és a **lapp** ILMARACSE megfelelője, később békeszerző, időjárás-alakító, az utasembereket védelmező isten. A Kalevalában – többek között a finn népi hitvilágot, mitológiát is összefoglaló – hőskölteményben isteni kovács, a menny és a Föld építője.

Apropó Kalevala. A néphagyományban csak részletekben élő hőskölteményt ELIAS LÖNNROT (1802-1884) gyűjtötte össze és szerkesztette egybe a XIX. század első harmadában. Első kiadása 1835-ben jelent meg. A második, teljes kiadás éve 1849, ez 50 énekből – rúnóból – és 22 793 sorból áll. Svéd, német és francia fordítása után még akkor, melegében magyarra is lefordították. Jelenleg négy magyar fordítása létezik, a legújabb NAGY KÁLMÁN erdélyi műfordító tollából, a Kriterion kiadásában, BAÁSZ IMRE konzsenziális rajzaival.

Itt illik megemlítenünk a másik fennmaradt finn-ugor hőskölteményt, az észti Kalevipoeg – szó szerint Kalev fiai – címét is. Az 1851-62 között, Tallinban megjelent első kiadás FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD szorgalmát dicséri, aki a Kalevala mintájára összegyűjtötte az észti mondakincset. Az eredmény 20 énekből, 19 000 sorból álló eposz, a finn-ugor mitológia kiemelkedő forrásanyaga.

A Kalevala lazán egymáshoz fűzött egyes epizódjai közül 33 ének tartalmazza a cselekmény fővonalát, a többi ének mellékes cselekményeket mesél el. A cselekmény lényege: a nagy énekmondó, VÄJNÄMÖJNEN, az isteni kovácsmester, ILMARINEN és a falurossza LEMMIKÄINEN vetélkedik *Pohjala úrnőjének*, *Észak úrasszonyának* szép lányáért, aki a szerencsemalmot, a csodálatos **szampot** elkészítő ILMARINENT választja. ILMARINEN feleségét KULLERVO, a szolga bosszúból vadállatokkal széttépeti. ILMARINEN, VÄJNÄMÖJNENNEL és LEMMIKÄINENNEL ismét Észak honába indul, hogy LOUHI kisebb leányát kérje feleségül, ő azonban egyiket sem adja. A három lánykérő visszaszerzi a **szampot** és elindulnak vele haza. LOUHI utánuk repül, harc kezdődik közöttük amelyben a **szampo** darabokra törik, de partra vetődött darabkái is boldogságot és szerencsét hoznak a finneknek.

A közbeszótt epizódok – KULLERVO története, LEMMIKÄINEN éneke – színesebbé teszik a szépszámu, a kereszténység felvétele előtről származó mitikus elem összedolgozásából szövődött, LÖNNROTTÓL rekonstruált népi hőskölteményt, különösen figyelemre méltók az egyes énekekben található **loitsrúnók** – ráolvasások –, amelyekben éppúgy pogánykori elemek keverednek keresztény elemekkel, mint az ERDÉLYI ZSUZSANNA kutatta népi imákban.

A Kalevipoeg bevallottan a Kalevala hatására született olyan népköltészeti anyagok felhasználásával, amelyeket KREUTZWALD, ez a német nevű, de észti érzelmű tudós öntött formába. Nagy része prózai hagyományokat őriz, KREUTZWALD – korántsem homéroszi – verseiben, de javára legyen mondva, hogy versei jók, a hősköltemény ilyen is lehetett volna és a feldolgozott mítoszanyag valódi.

A nyírfajdyúk tojásából született LINDÁNAK az isteni hős KALEVTŐL három fia lesz, a legkisebb, KALEVIPOEG már az apa halála után. LINDÁT egy finn varázsló elrabolja, a fiúk szétszélednek, a legidősebb kereskedő lesz, a középső katona, a kicsi vaskörmű sas. KALEVIPOEG megöli anyja elrablóját, majd emberalakban a finnországi isteni kovácshoz megy a csodakardért. Meg is szerzi ezt, de első áldozata épp a kovács fia, aki ezért megátkozza. Kétszer is megjárja az alvilágot, várépítkezéseihez pénzért, a felvilágban meg legyőzi az észtek ellenségeit. Ám miután legyőzi a vasruhájú lovagokat – dánok, svédek, a Lovagrend teuton vitézei? – ő is megbűnhődik, csodakardja levágja mindkét lábát, nyomorék lesz, a kovács átka megfogja.

A Kalevipoeg magyarra BÁN ALADÁR fordította, teljes kiadása 1928-ban jelent meg, rövidített változatát 1960-ban adták ki.

Az **ősmagyarok** vallásában viszonylag kevés az eredeti finnugor elem, annál több a VII-IX. század között asszimilált bolgár-török, iráni, korai szláv hatás, a Kazár Kaganátusba betagozódó ősmagyarok törökös szervezésű és műveltségű nagyállattartó pusztai lovasnómád néppé válnak, amely türk-kazár típusú kettős fejedelemségben éli politikai életét. Vallása is kazár típusú, a személyi függőségre épül. Zsidó, keresztény és iszlám hatások színezik ezt a vallást, olyan török eredetű szavak honfoglalás előtti megléte bizonyítják ezt, mint **tor, gyász, bocsájt**, de **id, imád, boldog, üdv, böjt, vétkezik** szavaink is népvándorlás előttiek. Jelenkori tapasztalatok bizonyítják korábbi elemek továbbélését. Azt nem ismerjük, hogy az ősvallás hiedelmei és a ráarakódott rétegek milyen rendszerben léteztek egymáson és egymás mellett.

Az ősvallás kozmogóniája az Ég és a Föld kettősségére, mint az istenek és az emberek lakóhelyére épült, a kettősség, a sík Föld és a buraszerű Ég, a „*fõthúsevõ*” **por** nemzetség földi világa és a „*nyershúsevõ*” **mos** nemzetség égi népe egy ősi, dichotomikus felosztás-megkülönböztetés létre enged következtetni. Ugyanakkor – finnugor párhuzamok alapján – feltételezhető egy Ég-Föld-Alvilág hármasság eszméjének megléte is, amelyben az Ég az istenek, a Föld az emberek, az Alvilág a démonok, halottak lakóhelye, ahol a sárkányok, kígyók, békák, különféle hullók is élnek.

A háromszintű világmindenség elképzelésének velejárója a Föld köldökének a képzete, ez az észak-ázsiai vadász- és pásztornépek sámánisztikus világképében együtt jár a világfa gondolatával. A fa gyökere az Alvilágban, törzse a Földön, koronája az Égben van, ez a három világ átjárhatóságát is sugallja, összhangban van a világ és túlvilág között kapcsolatot teremtő sámánok felfogásával.

A feltételezett Nap és Holdkultusznak nincs bizonyítéka, azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy őseink valamiféle holdnaptárat használtak és más neolitikus népekkel együtt összefüggéseket láttak a holdperiódusok, a természeti és a női termékenység között.

Nincs nyoma – de nem is zárható ki – a Tejút, mint Madaras út és a Jávorecsillag-mítosz obi-ugor totemisztikus mondái hagyományának, de honfoglalás előtti türk mítosz a Tejút mint Szalmás út, s a Fiastyúk mint Szita-csillag elképzelése.

A magyar néphitben is fennmaradt néhány a kettős lélekfelfogásra utaló nyom; ez szerint létezik egy életfunkciókat hordozó **életlélek**, és egy a testtől ideiglenesen elszakadható szabad lélek. Az életlelket pára, lehelet alakjában képzeltek el, mint a finnugor népek általában. Talán létezett egy **szervlélek**-felfogás is, ezzel függenének össze a vérrel, elvéréssel, a belső szervekkel összefüggő metaforikus magyar kifejezések, pl. a „*veséjébe látni*”, „*rosszmájú*”, „*szívtelen*”, „*jószívű*” stb. A **szabad lélek, árnyéklélek, képmáslélek** az általános európai hitnek megfelelő, mivel megvan más finnugor népeknél is, nincs okunk feltételezni hiányát az ősmagyaroknál. Ennek kettős lélekhitnek fontos szerep jut a sámánhitben, mert ez teszi lehetővé azt, hogy a sámán lelke időlegesen elhagyja a sámán testét és a túlvilágra, az istenségekhez szálljon. Ugyanez indokolja az ősmagyaroknál – de más népeknél is – előforduló koponyalékelést.

A halál után tovább élő lélek hite magyarázza az ősmagyar halottkultuszt, a honfoglalás-kori temetők gazdag és változatos sírmellékleteit. A sírok kelet-nyugati tájolása alapján feltételezhető egy nyugati másvilág – erre mutatnak az obi-ugor párhuzamok is – mint ahogy a földi életben szokásos eszközhasználat és ülésrend ellenkezője a temetőben egy tükörkép-szerű, megfordított túlvilág hitét rajzolja meg, mint ez a Föld sok népénél, közöttük a finnugor népeknél szokásos képzet.

A totemisztikus képzetek bolgár-török – újabb – rétegéről egyfelől a krónikák vallanak – ezek mintegy ráépültek a finnugor rétegre, ennek finnugor meglétét pedig mondáinkon túl a medve, farkas, sertés eufemisztikus neve, egyáltalán a farkas- és lótsiztelet bizonyosságai és például nyelvrokonaink medvetisztelete bizonyítja.

Az istenségekről keveset tudunk. Párhuzamok alapján feltételezzük egy hierarchikus istenvilág meglétét, csúcán egy főistennel és egy demiurgosz-jellegű alacsonyabb rendű isten meglétét. Az ősvallás dualisztikus isten-ördög ellentétre épülő – jellegű, valószínű török vagy iráni kapcsolatokra utal, ugyanakkor politeisztikus, régebbi hitekre utaló istenségek és kultuszok nyomait is felfedezhetjük. Egy hierarchikus szellem- és démonvilág hajdani meglétére utaló jelek ugyan vannak, de bizonyosságaink nincsenek, az ősvallás szellemei élnek tovább a **lidérc**, a **segítőszellemek** alakjaiban. Alacsonyabb rangú, mintegy „népies” démonvilág maradványa a **boszorkány** – a név török –, a **sárkány**, amely altáji-török-szláv vonásokat egyaránt öriz.

A mágikus eljárások meglétére van néhány adat – egyebek mellett **bű**, **báj**, **orvos** szavaink régi volta – de ebben az értelemben legfontosabb bizonyítékaink a sírleletek, a sírokban talált – szemmelverés ellen védő – kék és piros gyöngyök, amulettek s erre engednek következtetni SZENT ISTVÁN és SZENT LÁSZLÓ törvényei „*a bűbájosok és jövőmondók*” ellen.

Ez utóbbiak és rítusaik – a párhuzamok alapján – az előjelek megfigyelésére, egyszerű jósló cselekményekre szorítkoztak, a bonyolultabb technikák művelése a papok, varázslók munkája volt, mint azt **jós-javas**, **néző** és **látó** finnugor szavaink bizonyítják. Az áldozatot is ők mutatták be, az istenségeknek, az ősöknek, a halottaknak. **Engesztelő** és **hálaadó** állatáldozataik voltak, a legnagyobb áldozatot, a fehér lovat az égi istenségnek mutatták be. A halotti tor is engesztelő áldozat volt, a halottal eltemették hátraslovának bőrét, koponyáját és lábszárcsontjait, húsát pedig még a sír betakarása előtt feltorozták. Egyáltalán, a halottat ellátták minden, a síron túli élethez szükséges kellékkel, élelemmel, ruhával, fegyverrel, lóval, szerszámokkal, de olyan sajátos sírmellékletekkel is mint a nemesfém halotti maszk.

Alapvetésében a magyar ősvallás sámánisztikus, ami azt jelenti, hogy a kultusz „**papja**”, beavatottja, a sámán a szellemvilággal transzban vagy azon kívül rendszeres kapcsolatot tart, amelyben őrző- és segítőszellemek támogatják. Az általában állat alakjában megjelenő segítőszellem a sámán alteregója, életerejének kifejeződése. A magyar sámánhit törökös meghatározottságú, az egykori sámánhit maradványai a **táltos** alakjában szinte napjainkig megőrződtek (*fölösleges csonttal születés, a viaskodás a szellemekkel, bika vagy ló alakjában, a közösség hasznára stb.*). A külsőségek (*sámánbetegség, elhívó-, segítőszellem, sámándob, a világfával kapcsolatos képzetek, az extázis, a ruha, fejdísz stb.*) legfeljebb esetlegesen kapcsolhatók a táltos alakjához. Az utóbbi kutatások a táltoshit európai, alpesi, balkáni, kaukázusi sámánista kapcsolódásaira is utalnak.

A TRÁK, GÉTA-DÁK ŐSVALLÁS

Mivel a románság történetét, ebben a trák, géta-dák vallás kérdéseit az iskolai oktatás során részletesen tanítják, fényűzésnek tartanánk ismert kérdéseket ismételni. Az eziránt érdeklődőknek mindenekelőtt AL. BUSUIOCEANU: *Zamolxis sau Mitul dacic în istoria și legende spaniole*, Buc., 1985; Jean COMAN: *Zalmoxis*, în *Revue des études religieuses*, II. Buc.1939; I. H. CRIȘAN: *Burebista și epoca sa*, Buc. 1977; I. H. CRIȘAN: *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, Buc. 1968; Hadrian DAICOVICIU: *Dacii*, Buc. 1974; Mircea ELIADE *De la Zalmoxis la Genghis-han*, Buc. 1980; Nic. GOSTAR – V. LICĂ: *Societatea geto-dacă de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984; V. KERNBACH: *Dicționar de mitologie generală*, Buc., 19892; Vasile PÂRVAN: *Getica. O protoistorie a Daciei*, Buc. 1926, 1982, Al. POPESCU: *Cultura geto-dacă*, Buc. 1982; I. I. RUSSU: *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, Anuarul Institutului de Studii Clasice, V, Cluj, 1947; Stelian STOICA: *Viața morală a daco-geților*, Buc. 1984; könyveit és tanulmányait ajánljuk.

AZ ISZLÁM

Az **iszlám** – arab *megadás, odaadás* (Isten iránt) – tulajdonképpen a hasonló jelentésű **muszlim** hívek önmegnevezése – az angol **moslems**, a német **Musulmann** (a perzsa **muszlimanból**) pontatlan, mint ahogy pontatlan – és a hívektől elutasított – a **mohamedán** és származékai, meg másnyelvű változatai. Mohamed csak prófétája volt a világ második legnagyobb vallásának – mintegy 900 millió hívő hitének, amelyet a világ népességének mintegy 18%-a, Dél-Ázsia majdnem 70%-a, Afrika népességének több, mint negyede vall. Ma a Föld 162 országában tartozik a bevett vallások közé, Pakisztán, az arab országok, Malájföld, Indonézia, Bangladesh és Törökország, Afganisztán állami vallása, India lakóinak mintegy 12%-a muzulmán. Táblázatunk G. BELLINGER alapján országok szerint mutatja be a legfontosabb iszlám közösségeket, 1985 évi lélekszámuknak megfelelően:

SSZ.	ORSZÁG	HÍVEK SZÁMA	A LAKOSSÁG SZÁZALÉKA	AZ ÖSSZES MUSZLIM SZÁZALÉKA
1.	India	85 540 000	11,6%	10%
2.	Pakisztán	80 320 000	96,8%	10%
3.	Bangladesh	72 849 000	85,9%	9%
4.	Indonézia	67 213 000	43,4%	8%
5.	Törökország	45 019 000	99,2%	6%
6.	Irán	37 694 000	97,9%	5%
7.	Egyiptom	34 468 000	81,8%	4%
8.	Nigéria	32 668 000	45,0%	4%
9.	Szovjet utódállamok	30 297 000	11,3%	4%
10.	Afganisztán	21 885 000	99,3%	3%
11.	Kína	21 357 000	2,4%	3%
12.	Marokkó	20 257 000	99,4%	2%
13.	Algéria	19 641 000	99,1%	2%
14.	Szudán	15 641 000	73,0%	2%
15.	Irak	12 589 000	95,8%	1%
16.	Szaud-Arábia	10 768 000	98,99%	1%
17.	Etiópia	9 898 000	31,4%	1%
18.	Észak-Jemen	7 738 000	100%	1%
19.	Szíria	7 646 000	86,6%	1%
20.	Malajzia	6 923 000	49,4%	
21.	Tunézia	6 513 000	99,4%	
22.	Más országok	175 135 000		
	Összesen	816 065 000		100%

Az iszlám az egyetlen olyan világvallás, amely úgyszólván a kortársak szemeláttára született, létrejöttének és fejlődésének valamennyi részlete pontosan ismert, ellentétben a többi világvallással, legyen szó a kereszténységről, a bráhmaista, buddhista, vagy univerzista vallásokról. Mohamed életéről és tanításairól hiteles feljegyzések olvashatók a kor történetíróinál és hiteles szövegeit tartalmazza a Korán. Mindez egyszerre előny és hátrány. Előny, hiszen ki hitelesebb a szemtanúnál, de legalábbis kortársnál. Ugyanakkor épp a kozmetiká-

zatlanság következménye, hogy a szemtanú a durva, közvetlen valóságot adja tovább, emiatt emberi és hiteles MOHAMED alakja, nincs idő élete és tevékenysége olyan elkendőzésére, mint a többi vallásalapító hagiológus életrajzában.

Anélkül, hogy belemélyednénk az iszlám előtörténetének tanulmányozásába, tisztázzuk: az iszlám az Arab-félsziget társadalmi-törzsi valóságában gyökerezik, kezdetben az ott élők vallása volt, akiknek életkörülményeit ismernünk kell ahhoz, hogy az iszlám jelenségét a maga helyén értékeljük.

Ennek megfelelően: az Arab-félsziget állandó kapcsolatban van Egyiptommal, Etiópiával, Szíriával, a mezopotámiai térség államaival, rajta vezet keresztül a „tömjén-út”, a fűszerek és illatszerek egyik nagy, szárazföldi útja. Csomópontjai önálló városállamok, a lótenyésztő **badavi** – beduin – törzsek állandó célpontjai. A környező kultúrák egyes elemei is eljutnak a térségbe: a Közel-Kelet új, keresztény eszméit – hitregék formájában – éppúgy megismerhetik az arabok – méghozzá mind Etiópia felől érkező monofizita, mind Szíria felől érkező nesztoriánus alakban, sőt a kereszténységen belüli harcról is van tudomása a Koránnak –, mint ahogy a rómaiak elől menekülő zsidók magukkal hozzák hitüket, sőt, térítő buzgalmukat is.

Az más kérdés, hogy a keresztény és a zsidó vallás gondolatai főleg a városokban, helységeken letelepedett arabok között hatottak, az arabság nagy többsége, a nemzetiségi társadalomban élő arab törzsekre legfeljebb mint érdekes mesék voltak befolyással. A nomadizáló, nagyállattenyésztő arabok erkölcsi kódexének a **muruvva**, a római virtusnak megfelelő tulajdonság az alapja, a bátorság, a vendégszeretet, a nemzetségi-törzsi szolidaritás, és ezen belül a vérbosszú. A vallás koránt sincs gondolkodásuk főhelyén; erkölcsi normáik, társadalmi magatartásuk még nagyon is földi, pragmatista. Ennek megfelelően vallási képzeletük is nagyon egyszerűek: a sémi vallások óarab változatának főistene ATTAR/ALMAKAH/SZIN/AMM/VADD holdisten, ismerik még a Napistent, SAMAST, a sémi IL/ÉL fogalmát, Észak-Arábia legfontosabb istene HOBAL/HUBAL, a mekkai Ka’aba főistene. A VI. században emelkedik ki az istenek közül Allah, mint legfőbb világisten, a Korán az ő lányainak nevezi AL-UZZÁT (*a Hatalmas*), MANATOT (*a Sorsistennő*), illetve AL-LATOT (*az Istennő*), akinek tiszteletére Taitban egy kocka alakú sziklatömb áll. Az istenségek mellett vannak félig emberi, félig démon dzsinnek.

Az istenségek tiszteletére tartják tavasszal a **haddzs** zarándoklatot, amikor minden, a törzsek közötti ellenségeskedés tilos, és megfelelő körülmények között felkeresik a szent Ka’aba követ. Ez és az AL-LAT tiszteletére állított kő a **litolátria** egyik formája. A törzsek is felállítják saját szent köveiket, később MOHAMED egyik legfontosabb prófétai feladata ezek eltávolítása Mekkából. A szentélyek vezetője a **káhin** vagy női megfelelője a **káhina**, akik áldozópapok és jószok egy személyben, a bekerített szent körzet védelmet nyújt minden élőlénynek.

A VI. század tájékára mind Bizánc, mind Etiópia, mind a szasszanida Irán törekszik a „tömjénút” ellenőrzésére, s ebbeli szándékukban diplomáciai, katonai, de vallási eszközöket – térítési szándékot – egyaránt bevetnek. Az orvosság ezek ellen a kísérletek ellen az arab egység megteremtése. Csakhogy a letelepedett arabok – a városi kereskedők – a falusi őstermelőkből és a nomád beduin törzsekből élnek. A beduinok rendszeresen támadják a kereskedők és földművesek karavánjait. Végül a földművesek panaszkodnak a beduinok rablásaira, de a városi kereskedők mohóságára is. A három csoport ellentéte látszólag kibékíthetetlen. Az arab társadalom a **dzsáhillijja** – körülbelül a barbárság, durva tudatlanság, pogányság – állapotában leledzik, legalábbis az iszlám szerzők szerint. Az **iszlám** megadást, (*Isten akarataiba való*) belenyugvást jelent, ami MOHAMED tanításának lényege, s ez nem akármilyen belenyugvás, hanem egyoldalú kötelességvállalás az Isten felé, belenyugvás Allah végtelen hatalmába, a tőle való teljes és egyoldalú függés elismerése. MOHAMED és felfogásának megjelenése ebben az értelemben a társadalmi szükségszerűség kifejeződése, ha nem jelenik meg ki kellett volna találni.

Íme, az Iszlám, pontosabban az arab, iráni, török történelem néhány emlékezetes dátuma:

- Háttér:** 610 k. MOHAMED prédikálni kezd.
622. A Hedzsra. A muszlim naptár kezdete.
630. MOHAMED meghódítja Mekkát.
- 632-634. Sikeres arab háború Bizánc ellen, Szíria és Palesztina arab elfoglalása, arab győzelmek a perzsák ellen, Jeruzsálem, Észak-Egyiptom, Babilon elfoglalása.
649. Ciprus meghódítása, tengeri háború Bizánc ellen.
661. ALI, MOHAMED veje, kalifa meghal, egy kháridzsita – a jogi és vagyoni egyenlőségért harcoló felkelő – megöli.
661. I. MU'ÁVIA, a szír kormányzó lesz a kalifa. Damaszkusz válik fővárossá, az arabok elfoglalják Kabult, Bokharáét és Szamarkandot. Hadjárat Szicília ellen. Arab-bizánci béke.
- 680-92. Eredménytelen felkelések Észak- és Közép-Arábiában, amelyeket az új kalifa, ABD EL MALIK lever.
711. Az arabok mélyen behatolnak Indiába. A Tarik vezette arab seregek elfoglalják majdnem az egész pireneusi félszigetet és megsemmisítik a gótok királyságát.
715. Meghódítják a Kaukázuson-túlt és Közép-Ázsiát.
718. Sikertelenül ostromolják Konstantinápolyt.
750. Az OMAJJÁDOK kiirtása. Az utolsó OMAJJÁD, ABD-AR-RAHMÁN spanyol földön megszervezi az önálló emírséget.
- 751-76. Az első ABBASZIDÁK. A hatalom megerősödése, a főváros Bagdadba költöztetése.
- 786-809. HARUN-AL-RASID uralkodása, az ABBASZIDÁK fénykora.
788. A Maghreb-országok fokozatosan önállósulnak.
890. Iránban, Szíriában terjed a karmata mozgalom, Bahreinben államot alapítanak. Az ABBASZIDÁK visszaszorulnak a politikai vezetésből az egyházi hierarchiába, helyettük a BUJIDÁK kerülnek hatalomra.
945. AHMUD IBN BUJA elfoglalja Bagdadot és ezzel Irak hatalmába jut.
- 977-1187. A török GHAZNAVIDÁK uralkodása. Ezt a szeldzsuk-török betörés veri szét.
- 1256-1304. A mongol HULAGU-dinasztia uralma.
- 1336-1410. a mongol DZSELAIRIDA-dinasztia uralma.
1337. A TIMURIDÁK Khoraszánban. Időlegesen elfoglalják Iránt. Vereség az oguz-törököktől.
- 1502-1524. I. IZMAIL uralma, a síita irányzat államvallássá tétele, hosszas háború a SZEFEVIDA-dinasztia és az oszmán birodalom között. A főváros Iszfahánba kerül (1598).
868. Egyiptomban AHMED IBN TULUN megalapítja a TULUNIDÁK dinasztiaját. 905-ig uralkodnak. Elkergetőik a FATIMIDÁK – MOHAMED legkisebb leányának leszármazottjai –, akik 1171-ig uralkodnak Egyiptomban. A kalifátus székhelye Kairó. Meghódítják Palesztinát, Szíriát és Hedzsászt. A XI. századtól kezdve a cserkesz, grúz, görög volt rabszolgákból álló mameluk alakulatok eszközeivé válnak.
1071. A normannok elfoglalják Szicíliát.
1097. A keresztesek hadjárata.
- 1171-1250. Az EJUBBIDÁK dinasztiaja. SZALAH-ED-DIN (SZALADIN) 1171-ben felszámolja a FATIMIDÁK uralmát, meghódítja Palesztinát, Szíriát és Észak-Mezopotámiát Végleg kiűzi a kereszteseket Jeruzsálemből (1244)
- 1250-1517. Mameluk-uralom Egyiptomban. Meghódítják Ciprust (1426)
1517. A törökök elfoglalják Egyiptomot.
1040. A szeldzsuk törökök legyőzik az iraki szultánt.

1072-92. A szeldzsuk birodalom fénykora. Az első keresztes háború ellenük. SZINDZSÁR szultán halála után (1236) a birodalom felbomlik, legfontosabb utódállama Rumi – Ikonium –, fővárosa Konyeh –, amely vereséget szenved a mongoloktól (1243), majd több emirátusra bomlik (1243).

1288-1326. I. OSZMÁN uralkodása. Oszmán-török terjeszkedés, leginkább Bizánc kárára. ORKHÁN alatt Brussza, majd Kis-Ázsia nagyjának elfoglalása. A janicsár-alakulatok megalakítása (1329).

1354. Az első európai város elfoglalása.

1359-89. I. MURAD uralma, török terjeszkedés a Balkánon.

1362. Drinápoly elfoglalása, majd fővárossá emelése (1365). A Balkán meghódítása (I. BAJAZID, 1389-1402)

1396. A nikápolyi csata. BAJAZID leveri LUXEMBURGI ZSIGMOND császár keresztes hadseregét.

1402. Az ankarai csatában TIMUR LENK seregei legyőzik BAJAZIDOT. A szultán fogságba esik. Harc a hatalomért fiai között. Előbb MUSZA lesz a szultán, majd megölése után I. MOHAMED. Háború Velencével.

1443-68. Harc SZKANDER béggel, Albánia meghódításáért. A keresztény hadak várnai majd rigómezei veresége.

1453 május. Konstantinápoly elfoglalása, HUNYADI győzelme Nándorfehérvárnál (Belgrád), Moldova török megadóztatása.

1458-79. A Balkán teljes meghódítása, a görög szigetvilág elfoglalása, a Krími félsziget bekebelezése. Hadjárat Velence ellen (1499-1502)

1514-15 Győztes török-perzsa hadjárat. Egyiptom meghódítása (1517). Bagdadig török uralom (1555). Belgrád török elfoglalása (1521).

1526 augusztus. Mohácsi csata.

1529 szeptember. Bécs első ostroma.

1532-33. Török-osztrák háború. Buda eleste (1541 aug.) A török fennhatóság bevezetése Moldovába (1538). Újabb török-osztrák háborúk (1541-62, 1566-68).

1571 május. Törökellenes pápai liga. A lepantói csatában győzelem a török hajóhad fölött (1571 október).

1674. Tunisz elfoglalása.

1574-90. Török-perzsa háború. Benyomulás Grúzia, Örményország, Irán területére.

1602-1612. Török-perzsa háború. A perzsák visszafoglalják az elvesztett területeket.

1606 november. A zsitvatoroki béke, Ausztria mentesül az adófizetési kötelezettség alól.

1616-39. Két vesztes török-perzsa háború.

1648-87. IV. MOHAMED uralkodása, a hatalom a kegyenceké lesz. A Birodalom lassú hanyatlásának kezdete.

1664. A török hadsereg súlyos veresége a szentgotthárdi csatában (1664). Magyarország egy része török kézen marad a vasvári békének megfelelően.

1676-83. KARA MUSZTAFA a nagyvezír.

1676-81. Az orosz háború.

1683 július-szeptember. Bécs ostroma, török vereség.

1683-99. A Szent Líga (Au. Oo, pápai áll., német választófejed. Lengy.o.) török elleni hadjárata. Buda visszafoglalása. Mo. felszabadulása a török alól. A zentai vereség (1691)

1688-99. Belgrád eleste.

1695-96. Az Azovi-félsziget elveszése.

1699 Karlócai béke. Törökország a Bánságig lemond Ausztria javára a Hódoltságról.

1700. A cár mentesül a krími tatároknak való adófizetés kötelezettsége alól.

1703-30. II. AHMED uralma.

1710-11. Vesztes orosz háború. Moldova egy részének orosz kézre kerülése.

1714. Vesztes háború Velence ellen.

1716-18. Vesztes háború Ausztria ellen. A pozsareváci béke (1718, Törökország beszorul a Balkánra).

1723-27. Győztes háború Perzsia ellen.

1730-39. Vesztes háború Perzsia, Oroszország és Ausztria ellen. Belgrád visszafoglalása. Jó béke Perzsiával (1736) és Ausztriával (1739). Franciaország előjogait Törökország megnöveli.

1743-46. Vesztes háború Perzsia ellen.

1768-74. Orosz-török háború. A kücsük-kajnardzsi béke (1774 július). Orosz előjogok megszorodása, Törökország rovására. Bukovina elfoglalása.

1787-92. Újabb orosz-török háború, osztrák beavatkozással.

1789-1807. Felkelés Vidinben, Szkutariban, Janinában, Ruméliában, Anatóliában, Afrikában, reformok felülről.

1798-1802. Háború Franciaországgal Egyiptom miatt. A kapcsolatok rendezése.

1803-1806. A vahabita arab felkelés győzelme.

1804-17. Szerb autonómia.

1806-1812. Orosz-török háború.

1807. Reformellenes palotaforradalom.

1812. Bukaresti béke, a Porta gyengülése.

1820-22. ALI janinai pasa felkelésének leverése.

1821-29. Eredményes felkelés Görögországban.

1821. TUDOR VLADIMIRESCU felkelésének leverése.

1826. Szultáni rendelet állandó hadsereg felállításáról. Janicsárfelkelés és ennek vérbefojtása.

1827 október. Török flottavereség Navarinonál.

1828-29. Orosz-török háború, drinápolyi béke.

1831-33. Első, vesztes török-egyiptomi háború.

1834-39. Második, győztes török-egyiptomi háború.

1839-61. ABDUL MEDZSID szultán reformkísérletei.

1841-47. Felkelések a szír, makedón, bulgár, krétai, kurd, albán régiókban.

1848. A török csapatok elfojtják a fejedelemségekbeli forradalmi megmozdulásokat. Balta-limani egyezmény (1849)

1853-56. Törökország részt vesz a krími háborúban.

1856-76. Újabb felülről jövő reformok. A szultánt a nagyhatalmak irányítják.

1857-67. Önállósul Bosznia, Hercegovina, Montenegro, Örményország, Szíria, Szerbia, Kréta, Bulgária, a Fejedelemségek stb.

1876. ABDUL AZISZ eltávolítása a trónról, helyébe II. ABDUL HAMID kerül.

1877-78. Újabb vereséges török-orosz háború. A San Stefano-i béke és a berlini kongresszus (1878)

1889. Létrejön az Ifjútörökök pártja.

1894. Örmény felkelés.

1896. Krétai görög felkelés, görög-török vesztes háború.

1909. Megbukik II. ABDUL HAMID.

1911-13. olasz-török vesztes háború.

1912-13. Vesztes I. Balkán-háború.

1913. A II. Balkán-háború.

1914 augusztus. Törökország belép az I. világháborúba.

1918-1919. Az antant-hatalmak és csatlósai megszállják Törökországot.

1919. MUSZTAFA KEMÁL pasa vezetésével Anatóliában Képviselő Tanácsot választanak.

1921 jan. Törökország első alkotmánya.

1922. A görög csapatokat kiűzik Anatóliából. Októberben kikiáltják a török köztársaságot.

1925-28. MUSZTAFÁ KEMÁL reformjai.

1930-32. Kurd felkelések.

1932. Törökország belép a Népszövetségbe.

1934. A törökök kételemű neveket vesznek föl.

1938 november, MUSZTAFÁ KEMÁL ATATÜRK halála.

1939 október, angol-francia-török kölcsönös segélynyújtási szerződés.

1945 február, hadüzenet Németországnak.

1946 április, a MARSHALL-terv elfogadása Törökországban.

1960, 1962, 1963. Államcsínyek. Mindhárom megghiúsul.

1974 július, görög államcsíny Cipruson. Török partraszállás, fegyveres konfliktus.

2001. a ciprusi konfliktus békés rendezésének távlatai.

A MOHAMEDNEK is nevezett ABU-KÁSZIM IBN ABDALLÁH – ABDALLÁH kereskedő és ÁMINA fia, mindketten a tiszteletre méltó HÁSIM nemzetség tagjai – 570/71 április 20-án született Mekka városában, a Mekka elleni, balul végződött, „*elefántos*” etióp hadjárat évében. Az apa egyik karavánútjáról nem tér vissza. Előbb nagyapja, ABDAL-MUTTALIB parancsára beduin dajkához adják, de nem sokára már anyja kénytelen – szegényesen – a gyermeket nevelni. 576-ban az anya is meghal. MOHAMED előbb nagyapja házába kerül, de két év múlva, ennek halála után nagybátyja, ABU TÁLIB fogadja be, aki magával viszi karavánútjaira is. Így jósolja meg egy útközben talált nesztoriánus szerzetes, BAHIRA a fiúcska prófétai elhivatottságát. MOHAMED karavánvezető – **karavánbasi** – lesz, útjain megismerkedik a kereszténység korabeli ágainak tanításaival. Mivel nagyon megbízható – erre utal al-AMIN (*a Hűség*) mellékneve is – 25 éves korára a mekkai kereskedők kedveltje. Így kerül a 40 éves gazdag kereskedőözvegy, HADIDZSA szolgálatába, akinek először szíriai karavánjait vezeti, majd 595-től 25 évig férje is, három fiú és négy leány apja.

605-ben a 35 éves MOHAMED teszi helyére a szent Ka'ába követ. Mind gyakrabban meditál a városon kívüli elhagyott helyeken. Egy ilyen alkalommal, 610-ben a Hira-hegy egyik barlangjában megjelenik neki GÁBOR arkangyal, aki megismerteti vele Allah kinyilatkoztatásait. MOHAMED látomását elmondja feleségének. Újabb meditációk, kinyilatkoztatások után, három évvel később a nyilvánosság elé lép. Minden kinyilatkoztatás transzba kergeti. Magát Allah korábban megjelent 124 ezer prófétája egyikének, az utolsónak és a legkiemelkedőbbnek tekinti. A korábbi próféták közül IBRAHIM-ÁBRAHÁM, ISZA BEN MIRJAM-JÉZUS, és MUSZA-MÓZES emelkednek ki.

Prófétálásai tíz éven keresztül, Mekka legszegényebb rétegeiben találhatnak meghallgatásra, miközben a **kuraisi** törzs tagjai – Mekka vezetőrétege – határozott ellenszenvvel figyelik tevékenységét. Mielőtt megölnék, 622 szeptember 20-án feleségével és néhány hívével – **muhádzsirun** – *kivándorlók* – együtt Jatrib – később Madina/Medina – városába menekül. OMÁR kalifa (638) óta ez a **hidzsra/hedzsra** – *kivándorlás* – dátuma. Az időszámítás azonban a **hedzsra évének első muharramjával, a 622 év július 16-tal** kezdődik!

A Medinába érkező MOHAMED mecsetet építtet megérkezése helyére. Földet vesz, azon házat és második mecsetet épít. A Mekkánál jelentéktlenebb mezőváros vitathatatlan vezetője lesz. Alattvalói megsarcolják a mekkai karavánokat. 624-ben győzelmet arat a sokszoros mekkai ellenség fölött. Ez szüli a **dzsihád**, a „*Szent háború*” fogalmát, amelynek lényege iszlám uralom mások fölött.

Mivel a medinai zsidók ellenkezik tanításaival, a zsidóság ellensége lesz, úgymond „*megújítja*” ÁBRAHÁM vallását, amelyet a zsidók és a keresztények meghamisítottak. 624 februárjától a mekkai Ka'ába felé fordulva kell imádkozni, péntek lesz a heti szünnap és a ramadán hónapja a böjti időszak.

A kuraisiak 625 tavaszán büntető expedíciót szerveznek MOHAMED és az üzletüket, a mekkai zarándokutat fenyegető medinaiak ellen. Az ütközetben maga MOHAMED is megsebesül, a két évvel későbbi, újabb expedíció azonban balul üt ki, el kell vonulniuk, MOHAMED pedig kiűzve a városból az ellenséget támogató zsidókat, szövetséget köt a beduinokkal, 628 áprilisában kisebb haddal Mekkába zarándokol. Kiegyezik a mekkaiakkal, 629 márciusában békésen bevonul a városba, zarándoklatra, 630 ramadánján pedig 10 000 ember élén vonul be diadalmasan szülővárosába. Ennek óarab bálványait összetöri, a Ka'abat szentnek nyilvánítja, megszervezi a zarándoklatok új rendjét, majd visszamegy Medinába, ahol tíz évig csak az uralkodásnak szenteli a figyelmét. Halála előtt még egyszer Mekkába zarándokol, aztán 632 június 8-án meghal. Három nap múlva temetik Medinában. Kilenc felesége és három ágyasa, akik másodszor nem mehetnek férjhez, „*a hívők anyjai*” lesznek.

Most néhány világi kommentár az életúthoz: a család az apa halála után elszegényedik. Nem lehet könnyű az anya halála után a – mégoly szerető – nagyapánál, majd annak halála után a nagybácsinál élni. HADIDZSÁBAN, a 15 évvel idősebb, nagyon szeretett első feleségben a fiatal MOHAMED egyszerre megkapja a feleséget és az édesanyát. Így érthető a házassága. De magyarázható a dolog mással is, azzal, hogy a fiatalember megunja ötödik kerék és szegény voltát. Jobb gazdagnak, és egy korosodó tőkepénzes nő férjének lenni! Ami a meditációkat és a látomásokat illeti: a harmincöt éves életkor, az emberélet fele a gondolkodó embert meditációra készíteti az ifjúság elmúlásáról, a földi életútról, különösen, hogy nincs tévé. Ráadásul MOHAMED **karavánbasi**, aki számára nem meglepő a pusztában meditáló keresztény **anakhoreta**, az arab **sá'ir**, aki egy személyben próféta, költő, megszállott és vallási fanatikus.

Különösen, mert – és itt veszünk egy nagy lélegzetet – megtörténhet, hogy a jövőbeli próféta önkívületi állapota epilepsziának vagy hasonló betegségnek tulajdonítható. Ami megmagyarázza egyrészt a látomásokat, másrészt a karizmatikus prédikátorságot. Az epilepsziát még a XIX. század orvosai is szent betegségnek tartották.

Hogyan állunk MOHAMED Mekka- és gazdagellenességével? A próféta Mekka-ellenessége – ismervén gyermek-, ifjú- és fiatal felnőttkori élményeit, lélektanilag hihető. Egy, a szülővárossal szemben mégoly elfogult személy se tudja – no nem a városnak, hanem lakóinak – megbocsátani az ott tőlük elszenvedett megalázásokat. Ez magyarázza a korai időszak romantikus gazdagellenességét is. Később, mint politikus és medinai hadvezér, már jóval óvatosabb. Megtartja gazdagellenességét – nem a vagyoni, vagy státusbeli különbségek, hanem az egy igaz isten vallásának terjesztésében elért eredmények kedvesek Isten előtt, ettől függ a földi boldogulás és az üdvösség elnyerése – de helyet szorít felfogásában a vagyoni különbségeknek, s átemeli hitébe a régi elképzelésekből mindazt, amivel kapcsolhatja a mekkaiak, Arábia e hangadó városa kormányzó – és az új hitet elutasító – rétegének, társadalmi nagycsoportjának ellenkezését.

És itt térnénk vissza egy pillanatra az Iszlám Arábián kívüli sikereire. Mi mással magyarázható, hogy az új hit futótűzként terjed el éppen abban a térségben ahol létrejött, hogy a Konstantinápoly fennhatósága alatti keleti területek lakossága jóformán egy emberként csatlakozik az iszlámhoz? Szerintünk csakis azzal a pragmatista érveléssel, hogy az új vallás – szemben a bizánci kereszténységgel – nem túlvilági boldogságot, majdani igazságtételt, hanem nagyon is evilági sikereket ígér, nem veszti az idejét dogmatikai vitákkal, szemlélődő okoskodással, de igenis harcosan térít, a **dzsihád** eszméjének megfelelően és az ebben elért sikerek azonnal kamatoznak.

A prófétálás központjában Allah egyetlensége, kizárólagossága és korlátlan hatalma áll. Csupa, a kereszténységtől és a zsidó vallástól kölcsönzött gondolat. De megfenyegeti MOHAMED a gazdagokat a vagyonukért, a szegény beduinokat a vérbosszúért, nem csoda tehát a menekülésre való kényszerítés. Különb ennek a magyarázata nem annyira MOHAMED szociális – elég ködös – mondanivalója, hanem a mekkai zarándoklatok, a kuraisi törzs

gazdagodásának akadályozása, a „jöttment”, elszegényedett ágból való próféta által. Aki – mit ad Allah? – éppen abban a Jatrib oázisban talál új otthonra, amelyben a gazdag Mekka ellenfelei élnek. És akik a szülővárosában üldözött prófétából azonnal sikeres politikai-katonai vezért csinálnak. Aki azonban már sokkal óvatosabb mint régen. Tanításában ekkor kerül előtérbe az **umma**, a nép fogalma, mint a **káfírok** – a **gyaurok** – ellentéte. Az umma az egész mohamedán közösség, szociális helyzetre való tekintet nélkül. Az arab integráció régen erő gondolata valósul ebben meg, legfeljebb a vagyoni helyzet teremthet különbségeket az emberek között. A földön, mert az égben más a megkülönböztetési alap. És mikor MOHAMED beilleszti rendszerébe a Ka'ába tiszteletét és a Ka'áához zarándoklást, illetve a hagyományos **ramadáni** böjtöt, mindjárt megbékélnek vele a mekkaiak. Ezzel pedig gyakorlatilag befejeződik az Arab-félsziget különböző rétegeinek integrációja. És nemcsak ez. Mert az iszlám, mint láttuk, egyebet is eredményez.

Allah – az arab **al-iláh** szóból, az Isten – a legfőbb lény neve. Az istenek neve az óarab korban **iláh** – szír **aláha**, héber-föníciai **él** –, Allah viszont „a ház istenének”, a főistennek a mekkai neve. MOHAMED tevékenysége révén az iszlám főistene is lesz. Egyedüli isten, kizárja a korábbi vagy más isteneket. Nevei az iszlám „rózsafüzér” 99 gyöngyszeme, közülük a „fenséges” az első. A Korán minden szúrája egy rituális megszólítással kezdődik: „A könyörületes, az irgalmas Allah nevében.” Az előírásos kezdet, a **baszmala** Allah két neve.

Ő a dolgok teremtője és a világ ura. Hat nap alatt teremtette a Földet, ő alkotta az embereket, a férfit és a nőt, korábban leküldte a Földre a Tórát és az Evangéliumokat, most pedig a **furkánt** – megkülönböztetést – és végítéletkor ítélkezik majd a világ fölött. A mindenható és fenséges úrnak – **rabb** – imádat és hódolat – **iszlám** – jár, az emberek az ő szolgálai – **abd** –, az istenfélelem hangsúlyozása az egész Korán alapeszméje. Ezt fejezi ki a 112 szúra:

Ó Allah, az egyedülvaló, Allah, az örökkévaló! Nem nemzett és nem nemzetett. És senki nem fogható hozzá.

Szűk értelemben ez a mohamedán hitvallás – **saháda** – az **adhán** és a mindennapi **szalát** része, a muszlim napi öt fő kötelessége közül az első, de egyúttal tanúság is, hogy a hitért akár harcol is és képes a szent háborúban **sahíddá**, **vértanúvá** válni. A **sahádával** kezdődik a muszlim életútja, ezzel nyilvánítja ki a kultuszhoz tartozását és ennek kell lennie utolsó szavának is.

Allah udvarának a tagjai az *angyalok* – **maláika** –, akik közül a legjelentősebbek DZSABRÁIL, MIKÁIL, ISZRÁFIL és IZRÁIL – GÁBOR, MIHÁLY, RAFAEL és a halál angyala. Az angyaloknak nincs nemük, bűnük, nem esznek, nem isznak, láthatatlanok. Ők ALLAH trónjának hordozói, mások őt magasztalják, megint mások az emberek védangyalai. Alattuk vannak a dzsinnek, a szellemek, angyalok és emberek keverékei, az angyaloktól eltérően van nemük, ehetnek és ihatnak, jó- vagy rosszakarók. A legfőbb Gonosz IBLISZ – SAITÁN –, aki bukott angyal.

Az iszlám teológia és dogmatika rendszere, a **kalám** – *szó, beszéd, nyelv* – nagyjából a X. századból származik, értői a **mutakallimúnok**, az iszlám *teológusok*.

Allah a SAITÁNTÓL félrevezetett emberek segítségére 124 ezer prófétát – **nabit** – küld a földre. Közülük 313 magasabb rendű – **raszúl** –, ilyenek ÁDÁM, IBRAHIM (ÁBRAHÁM), MUSZA (MÓZES), ISZA (JÉZUS). Az utolsó próféta – a próféták pecsétje (lásd a 33. szúrárt) – MOHAMED, aki embernek látszik, de valójában emberfeletti. Allah üzenetét közvetíti az ummának, büntelen és tévedhetetlen – **iszma** –, tökéletes ember – **inszán al kámil** –, élete – ahogy a hagyományok, a **hadít** és az életrajzok, az **azira** közvetítik – a muszlim életének mintaképe.

Egyedül Allah határozza meg az ember sorsát – **kadar**, predestináció – révén, végítéletkor azonban az egyéni cselekedetek alapján jutalmazza az embert a paradicsomi élettel vagy küldi pokolra. Mindenkinek a sorsa kiszabott a **kiszmet** – *megváltoztathatatlan sors, osztályrész* – alapján, a **dzsabriták** szerint teljes kiszolgáltatottságban, a **kadariták** szerint a szabad akarattól meghatározottan, az **asariták** szerint a kettő közötti állapotban.

A végítélet apokaliptikus – 88. szúra –, jön az Antikrisztus – AL-DADDZSAL – akit a Damaszkuszban visszatérő ISZA ver agyon. Ő elmondja az imákat, a béke és jólét kora jön el, majd meghal és Medinában eltemetik. Ekkor a MAHDI – a végideji vezető, MOHAMED le-származottja – megújítja és uralkodó vallássá teszi az iszlámot.

Nem lennék történelemtanár, ha nem jegyezném, meg, hogy többször került sor MAHDIK eljövételére. A legjelentősebb MAHDI a szudáni MUHAMMAD AHMAD volt (1844-1885). Híveit, az 1881-es **Mahdi-felkelés** kirobantóit csak az újonnan feltalált gépfegyverekkel sikerült leverni. Legutóbb a II. világháború alatt Szomáliában lépett föl újabb MAHDI.

A végítéletkor az emberek jó és rossz cselekedeteit – amelyek fel vannak jegyezve a végítélet könyvében – mérlegelik, lemérik, az emberek átmennek a pokol tengeröblének, az Alsirátnak a hajszálvékony és pengeéles hídján. A gonoszok, a hitetlenek örökre eltűnnek a pokol hét bugyrában, a hívők viszont a Paradicsomba jutnak, ahol különféle érzéki örömek, szép szüzek – **húrik**, *‘a fehérek’* –, jó ételek, kellemes üdítők várják őket, ezen kívül megláthatják az Istent. Aki a végítélet előtt hal meg, a végítéletig a sírjában marad, a dzsihád halottjai azonban azonnal a Paradicsomba jutnak.

Az iszlámban az etika fontosabb mint a dogmatika, a törvény – **saria** –, a kanonikus törvények betartása mindennél fontosabb. A saria egyszerre állami és vallási törvény – gondoljunk az umma fogalmára –, szabályozza a muszlim viszonyait Istennel, embertársaival és a közösséggel szemben.

A **saria** szerint ötféle cselekvés van: *kötelesség* – **fard** – amelyek elvégzéséért földi vagy égi jutalom, elmulasztásáért büntetés jár. *Ajánlatos cselekvések* – **mandúb** – amelyek elvégzését megjutalmazzák, de elmulasztásukat nem büntetik, *közömbös cselekvések* – **mubnáh** – amelyek elvégzése vagy elmulasztása az egyénen múlik, *megvetendő cselekedetek* – **makruh** – elvégzésüket nem büntetik, kerülésüket megjutalmazzák, és *tilalmasak* – **harám** –, amelyeket büntetnek, kerülésüket megjutalmazzák. Az Iszlám öt tartópillére: a **saháda** – *hitvallás* –, a **szalát** – a *szertartási ima* –, a **zakát** – a *jótekonyság*, a **szavm** – a *ramadán előírásainak megtartása*, a **háddzs** – a *zarándoklat Mekkába*. A **káridzsiták** és az **iszmiliták** ezeken kívüli, hatodik alapkötelességnek a **dzsihadot** – a *nem mohamedánok elleni szent vallásháborút* – tartják. A **súiták** szerint főkötelességek az *imamátusba vetett hit és az imámokhoz való hűség is*.

A **dzsihad** vallásháború, aminek a célja muszlim uralom alá vetni a nem muszlim területeket. A szent háború kötelezettsége addig áll fenn, míg az egész világ nem kerül Allah rendje alá. A hitetlenek közül kedvezményezettek a zsidók, a keresztények, a szabeusok, a tűzimádók, akiket nem zaklatnak, ha megfizetik a fejadót – **zakátot** – és beilleszkednek az iszlám állam rendjébe. A föld iszlám területre – **dár-al-iszlám** –, és háborús területre – **dár-al-harb** – oszlik. A szent háború a muszlim közösség – nem az egyes ember – kötelessége, két háború között nem lehet tíz évnél hosszabb szünet.

Az **alamizsna** mára pontosan fizetendő állami adó a szegények javára. *Alamizsna jár a szabadon bocsátott rabszolgáknak, az eladósodottaknak, az özvegyeknek, árváknak, a betegeknek és a raboknak, az úton levőknek, az áttérteknek, a vallásháborúk károsultjainak*. A **sarija** szerint a vagyon 2,5%- a szegényeknek járó adó, ha a muszlimnak legalább egy éve nincs tartozása. A föld után 10% adót kell fizetni, ha öntözött és 5%-ot, ha nem öntözött a terület.

A **sarija** szabályozza az örökösödést, a házasságot, egyáltalán a családjogot, a büntetőjogot – beleértve a bűnösök megkövezéssel vagy csonkítással járó büntetéseit – a hitetlenek-

hez való viszonyt, az áldozási és állatlevágási szabályokat, a perrendtartást és a rabszolga-jogot.

A házasodás a muszlim kötelessége, helytelenítik a házasság kerülését vagy a kicsapongást. A **sarija** szerint a muszlim férfi négy feleséget és korlátlan számú ágyast tarthat, MOHAMED Allah külön engedélyével tarthatott kilenc feleséget. A muszlim rabszolgának két feleség jár. Gyakorlatilag a gazdasági körülmények miatt a legtöbb igazhitű monogám, a házasságkötés a **kádi** – bíró előtt történik, a férfi egyszerű, akár okolást mellőző kijelentése is elég a házasság felbontásához. Az ABBASZIDÁK alatt bizánci mintára bevezetik a feleségek elkülönítését, a háremen kívül kötelező a **csador** – derékig érő, a fejet eltakaró fekete fátyol – viselése.

Az **étkezési tilalmak** közül említsük meg a disznóhús fogyasztásának tilalmát, amit részben magyaráz az, hogy a fehér hús a meleg éghajlaton gyorsabban romlik. Más ilyen tabu: tilos bármifajta olyan hús fogyasztása, amelynél az állat leölésekor nem említették Allah nevét. Tiltott minden szeszes ital. Még a sör is! Tilos mindenfajta szerencsejáték, több, a **sariját** alkalmazó országban, tilos a biztosításkötés és létezik kamattilalom.

A **saria** ismerete – **fikh** – három nagyobb területet feltételez: kultikus és szertartási kötelezettségeket – **ibáda** –, polgári jogot – **muámala** – és büntetőjogot – **ukuba** –, az érvényes jogot a '*jogrend gyökereiből*' – **uszul al-fikh** – vezetik le, amelyek a **Korán**, a **szunna**, és a **kijász**, azaz a joggyakorlat, illetve az **idzsma** – az összhang, közmegegyezés. Emellett mértékadó még a nemzedék tudósainak megegyezése és a négy szunnita jogi irányzat – a **hanafiták**, **málikiták**, a **sáfiiták** és a **hanbaliták** – iskolái főnökeinek összhangja. A **sarijátban** járatos jogtudós neve **lakah/alim** – többes száma **uléma** –, ha államilag elismert jogtudósok, akkor **muftik** – *döntnökök* –, szakvéleményük – **fathva** – törvényerejű, s az ítélkező iszlám bírónak – **kádi** – ezt figyelembe kell venni. Iránban, Afganisztánban, Pakisztánban és Indiában az iszlám jog tudorait **mullahnak**, az iszlám papok címével is szólítják.

Az iszlám szokások közül első helyen említjük meg a **ramadánt**. Ez a kilencedik hónapja az iszlám évnek – mivel az iszlám naptára a holdhoz igazodik, mindig máskorra esik, még MOHAMED vezette be a hidzsra 2. évében. Ramadán hónapjában a 26-ról 27-re virradó éjszaka '*a tanácsadások éjszakája*' – **laila al-kdarot** –, szent éjszaka, a **Korán** földreküldésének éjjele. A böjtölő a napban minden egészséges muszlim pirkadattól napnyugtáig előzetes terv – **nija** – szerint megtartóztatja magát az evéstől-ivástól, a dohányzástól, a nemi érintkezéstől. A böjt – **szavm** – az öt alapkötelesség egyike, amit szigorúan betartanak. A hónap a háromnapos '*böjtbúcsúztató ünneppel*', a **kis bajrámmal**, egymás édességekkel való megajándékozásával – **id al-fitr** – ér véget.

A **háddzs** mekkai zarándoklás: egy igazhitűnek, ha van rá módja, bár életében egyszer el kell mennie a Ka'aba köhöz, az Arafat-völgybe és Minába. **Kis** – mekkai – *zarándoklatra* bármikor sor kerülhet, a '*nagy zarándoklat*' csak a holdév – a **dul-hiddzsza** – utolsó hónapjában lehetséges és csak ezután nevezheti magát a zarándok hádzsinak. A muszlimok csak mintegy tizede vállalkozik rá, mert fárasztó, komoly erőpróbát jelent. A magyar GERMANUS GYULA, a jeles turkológus – egyébként maga is moszlim – **Allah Akbár** című munkájában leír egy zarándokutat, nagyon tanulságos. Már Mekka előtt 20 kilométerrel megkezdődik a szertartás – a rituális mosdás után felöltik a zarándokruhát, ami két, beszegetlen, fehér kendő. Két nap múlva lép be Mekkában a szent körzetbe – **harám** – egy 168 × 108 méter nagyságú oszlopos udvarba ahol a 42 méter mély Zemzem-kút van, amelynek vizében a hívő, kimossa fejkendőjét. Balról jobbra hétszer körüljárja az udvar közepén álló, fekete lepellel borított, kockaformájú épület délkeleti falába falazott, ezüsfoglalatú fekete követ – egy vasmeteoritot – és megcsókolja azt, utána felmászik a Marva és a Szafa dombok között levő szomszédos hét magaslatra, miközben HÁGÁRRA, ISZMÁEL anyjára emlékezik. Következő napon az Arafat-völgyében mondja el déli imáját, rá egy napra padig a Mina nevű helyen háromszor hét kövel megkövezi a három kőoszlop-jelképezte ördögöt.

A 'kis bajram', tehát ramadán vége után 70 nappal van a 'nagy bajram'. Akik nem zarándokolnak Mekkába, azok birkát áldoznak Allahnak – **íd al-adha**. Az ünnep a **dúl-hiddza** tizedik napján kezdődik és négy napos.

A **bara vafát** a próféta halálának és születésének emléknapja.

A péntek – **dzsuma** – az istentisztelet napja, délben emiatt leáll minden munka.

Naponta ötször, hajnalban, délben, délután háromkor, napnyugtakor és az után két órával – a siítáknál háromszor – kell elmondani a **szalát** rituális imáját. Ehhez megkívánják a rituális tisztaságot – **tahára** –, ima előtt meg kell mosni könyökig a kezet, az arcot, a lábat bokáig, ki kell öblíteni a száját. A sivatagban homokkal – jelképesen – kell megmosdani. Utána – a mecseten kívül – csupasz lábbal és fedett fejjel, Mekka felé fordulva, a **szaddzsádán**, *imaszõnyegen* kell a recitációkat elmondani. Ezek: az ima szándékának kimondása – **nija** – állva, az **Allah Akbár** szavak kijelentése felemelt kézzel, az **al-Fátiha**, az első **szúra** elmondása, a test előrehajlítása – **ruku** –, újra felegyenesedés – **ítidál** –, a **szudzsud** – a földre borulás –, feltérdelés – **dzsulusz** –, második földreborulás, második feltérdelés, a hitvallás elmondása, áldáskérés, majd köszönés – **szalám** – a jobb és baloldali szomszédoknak.

A főimát pénteken mondják a mecsetekben – **maszdzsi**, péntekmecsetben. Ahhoz, hogy imát lehessen mondani, legalább negyven felnőtt férfinak kell a szertartáson jelen lenni. A pénteki istentiszteleteken a **mimbarról** – szószékről – elhangzik egy kétszeres prédikáció – **kutba** –, Allah dicsőítése – **hamdala** – **szalát** Allah prófétáiról, Korán-recitáció, a hívekhez intézett intelmekkel, aztán általános közbenjárás a hívekért – **dua** – majd két **szalát** következik, amelyben kétszer ismétlik meg a kötelező imát.

A mecset istentiszteleti előjárója az **imám**, az imádkozások vezetője. Lehet a gyülekezet tudós tagja vagy erre a feladatra alkalmazott, fizetett személy, de mindenképpen a Korán jó ismerője és tekintélyes személy.

Mindig a hitközség alkalmazottja a szószóló – **kátib** – az előimádkozó és prédikátor. Ő mondja az ima előtti prédikációt – **kutba** –, jelvénye a prédikáció alatt a markában tartott bot. Lehet az imámmal azonos is.

A **müezzín** – **muaddin** – az imaidők kikiáltója. Kiáltását hirdetésnek – **adhánnak** – hívják, naponta ötször és péntekenként hívja a moszlimokat imára. Az adhán a szunnitáknál hét-, a siítáknál nyolcrészes. Elemei a következő formulák: Allah a legnagyobb (4 x.), Tanúsítom, hogy nincsen Isten Allahon kívül (2 x.), Tanúsítom, hogy MOHAMED Allah küldötte (2 x.), Fel a szalátra (2 x.), Fel az üdvösségre (2 x.), Allah a legnagyobb (2 x.), Nincs Isten Allahon kívül (1 x.). A szunniták befejezése: Fel, a legjobb cselekedetre!

Az **adhánnak** nincs meghatározott dallama, imakiáltó lehet az egyszerű hívő is. Ma az imára legtöbbször magnószalag hívja a hívőket.

A szolgák a mecset fizetett személyzete. Ők takarítanak, hordják a vizet, felügyelnek, vigyáznak a tisztaságra, lámpákat gyújtanak, biztosítják a templom zavartalan működését.

Az iszlám kegyességi mozgalmait **szúfizmus** néven tartjuk számon, a **szúf** – *abaposztó* szóból – ti. ilyen anyagból készült durva ruhába öltöznak az iszlám misztikusai és aszkétái.

A mozgalom az engedelmesség helyett a szeretetet állította az iszlám középpontjába, ami az ortodox és a liberális teológusok számára egyaránt elfogadhatatlan eretnokség volt, minden esetre a szúfizmusnak már a IX. században meglehetősen szépszájú híve van, főleg Iránban, Irakban és Egyiptomban. Először aszkétamozgalom, remeteség jellemzi, később mind erősebb lesz egyfajta misztikus szeretet hirdetése (RÁBIA EL-ADAVIJA, mh. 801), majd HUSZAIN IBN MANSZÚR AL-HALLÁDDZSAL (857/922), a tanaiért kivégzett misztikussal eléri a csúcát. Két jellemzője az aszkézis és a meditáció. Ez utóbbi feladata és célja Allah dicsőítése, különleges lélegzés és testmozgás kíséretében, amely hozzásegíti a misztikusokat az extázis – **vadz** – eléréséhez és lehetővé teszi az istennel való misztikus egyesülést. Az egyedül vagy közösen végzett szertartások alapja az elmélyedés, zene és tánc.

Csak a XII. században sikerül közös nevezőre hozni a szunnita ortodoxiát a misztikusok tanaival.

Mindez a XIII. századra **iszlám szerzetesrendek** kialakulásához vezet. A több, mint százféle, egymástól viseletükben, a munkanapok számában és a vallásgyakorlat – **dikr** – módjában különböző rendeket a keresztények a XVII. századtól kezdve egységesen csak a **dervis** – a perzsa *koldus* jelentésű szóból – névvel nevezték meg, pedig az egyes mozgalmak között óriási különbségek vannak.

A **bektasik/bektasiják** rendjét 1337-ben alapította Anatóliában és a Balkánon hadzsi BEKTAS VALI. A gyónást és a feloldozást gyakorló rend tagjai, kolostorokban laknak, 1925-ben betiltották működésüket, amit 1950-ben újra engedélyeztek.

A **mavlaviják** rendje – a **mavlana**, *a mi urunk* szóból – 1250 táján alakult Kis-Ázsiában, Konya városában. Ők a *‘táncoló’* vagy *‘keringő dervisek’*, péntekenként körtáncsal ünnepelnek, az extázis eléréséig. A rend alapítója a perzsa DZSALÁL AD-DIN RÚMI (1207-73), amúgy kitűnő költő.

A **rifáiják** – sajátos **dikrjük**ről *‘üvöltő derviseknek’* is nevezik őket – AHMED AL-RIFÁI (1106-83) alapította rend, központjuk Bászrá.

A **szanusziják** katonai rend. 1833-ban MUHAMMAD IBN ALI ASZ-SZANUSZI (1785-1859) alapította Mekkában, később áttelepédnek a líbiai Dzsagbud-oázisba, 1896-tól Kufrában (a Szaharában) működnek, ma főleg mint hittérítők és iszlám misszionáriusok.

A kolostorok – a **kankák/kánakák** (*perzsa*), **tekke/tekkije** (*török*) – lakást és közös helyiségeket biztosít a **szúfiknak** ahhoz, hogy tanulmányokat folytassanak, illetve a jámborságban gyakorolják magukat – **szíát**, ill. **dikr**. A kolostorban van imahelyiség szószék, Korán-felolvasó pult, itt van az alapító kegyúr és a szerzetesek sírja. Vannak a kolostorokban vendégszobák, átutazóknak való szállások is. A szerzetesek vezetője a **sajk/sejk** – *öreg, agg* –, a **dervisek** koldulásból vagy kegyes alapítványokból élnek.

A **szúfista** mozgalom – karitatív és békés hittérítő munkája révén – hozzájárult ahhoz, hogy ne csupán iszlám szélsőségekről, Európa és a világ békéjét fenyegető muszlim terroristákról, szent háborút vagy intifádát vívó palesztinokról essen szó; a **szúfizmus** eszmekincse máig hatóan békés. Még akkor is ha van iszlám fundamentalizmus, ha egykori nagyhatalmak – és ne essen félreértés, itt nemcsak Oroszországra gondolunk; KADHAFI, ANWAR ESZ-SZADDAT, és SZADDÁM HUSSZEIN támogatói között félrekacsingató NATO-tagállam is van – időnként úgy vélik, hogy nem árt hajdani, roskadozó hatalmukat a harcos iszlám mankójával megtámasztani.

Az iszlám már a II. században, tehát röviddel az alapító halála után irányzatokra tagolódott.

A megszokotthoz – **ahl al-szunna** – ragaszkodó hívők vannak a legtöbben, ma a muszlimok mintegy 85%-át teszik ki. Hajdan a prófétai – **kuraisi** – törzsből származó közvetlen férfirokonok számára akarták fenntartani a kalifátust, és ezen belüli szabad választás zajlott. Később sorrendben az OMAJJÁDOK/UMAJJÁDOK, ABBASZIDÁK/ABBÁSZIDÁK illetve az OSMÁNOK közül kerültek ki az uralkodók. A szunniták cselekedeteit a Korán és a MOHAMED életéről valamint cselekvéseiről szóló **hadítok** szabályozzák. Négy – már felsorolt – jogi iskolájuk alig tér el egymástól, és egyenjogú.

A síiták egyedül ALIT, MOHAMED unokaöccsét, a próféta egyik lányának, FÁTIMÁNAK a férjét ismerik el kalifának, a többieket trónbitorlóknak tartják. ALI – **vali Allah**, *Isten barátja* – és két fia, HUSSZEIN meg HASSZÁN, anyjukkal, a próféta leányával együtt nagy tiszteletnek örvendenek, a két fiú iraki, Nedzsefben és Kerbalában levő sírja fontos síita zarándokhelyek. A hit szerint MOHAMED halála előtt átadta volna ezoterikus tudását ALINAK ez pedig továbbörököltette azt családjára. Vér szerinti utódai ezért a titkos tudásért **imámnak** számítanak. A síiták az iszlám öt alappilléren túl, hatodiknak épp az imámátust tartják, az imám a közösség igazi és tévedhetetlen vezetője, ha a próféta utódja, legfeljebb az lehet közöttük

kérdés, hogy ki és hány az igazi utód. A **zaiditák** öt, az **ismáiliták** hét, az **imámiták** tizenkét imámot fogadnak el. Mivel jelenleg nincs élő imám, távollétében a **mullahok/mollahok** döntenek, gyakorolják a források alapján az iszlám bíraskodás mérlegelését, az **idzstihádót**.

A síiták tovább szektásodtak. A **zaiditák** – ma Jemenben ez a mohamedán államvallás – a legegységesebbek. Csak öt imámot ismernek el, a 740-ben meghalt Zaid ibn Alt tekintik az utolsó imámnak. Az **izmáeliták** vagy **szabáiják** hét imámot ismernek el, Iszmáel, Dzsafár asz Szadik fia nevét viselik. Az irányzat Szíriában, Iránban, Afganisztánban és Észak-Indiában elterjedtebb, a **karmatik**, a **fátimidák**, a **drúzok**, a **nizariják**, a **kódzsák**, a **bohorák** és az **Aga-kán irányzat** a legfontosabb iskoláik. Közülük a **karmatik** a IX. században lépnek fel társadalmi igényekkel, 21 éven keresztül megakadályozzák a Ka'ábához zarándoklást is. A **fátimidák** – a **drúzokkal** együtt – az 1021-ben titokzatosan eltűnt AL-HÁKIM uralkodót, Allah reinkarnálódását várják. 1094-es kettéválásuk után Perzsiában új imámátus, a **nizairiták** irányzata jött létre, akik ma Szaud-Arábiában, Szíriában, Iránban és Indiában élnek. Vezetőjük a mindenkori AGA-KÁN, MOHAMED emanációja. A **kódzsák** a **nizariták** egyik szektája. Az indiai **bahoriták** a **fátimidáktól** váltak el.

Az **imámiták** vannak a legtöbben, több, mint 100 millióan, főleg Iránban és Pakisztánban. Ők a IX. század óta tizenkét imámot ismernek el, ezért a nevük **itna aszarija** – *tizenkettesek* –, 1502 óta ez az iráni állami vallás.

A **nuszairiták** – ismertebb nevükön **alaviták** – 872-ben váltak el az **iszmáilitáktól**, ma Szíriában élnek, központjuk Latakia. Ők ALIT, MOHAMED unokaöccsét és vejét tisztelik főleg; őt, MOHAMEDET, ennek kísérlőjét, SZALMÁN AL-FÁRIZIT, a holdat, a napot és az eget jelképező háromsággá vonták össze, hisznek a lélekvándorlásban.

Vannak más síita irányzatok is.

Az iszlám harmadik nagy ágát a **különlőféle szakadárak** alkotják. Ezek közül a jelentősebbek közül való a **káridzsiták** – *a harcra kivonulók* – csoportja. Ők még 658-ban szakadtak el ALITÓL, a negyedik kalifától, mikor az a sziffíni csata után a fegyveres döntés helyett a bíraskodást választotta, és ezzel úgymond „*az otthon maradók*” – **káidun** – támogatta. A ma mintegy 1,2 milliós közösség Ománban és Észak-Afrikában él. Mérsékelt szárnyuk, az **ibáditák/abáfiták** – Omanban, Zanzibárban, Dél-Algériában lakik.

A **vahhábiták** az egyik legnagyobb szakadár csoport. Fundamentalisták, elvetnek minden a IX. század óta az Iszlámba bevezetett „*újítást*”, a hit mértékének csak a Koránt és az igazi **szunnát** tartják, felfogásuk 1744 óta a SZAUDI-uralkodóház, az I. világháború óta Szaud-Arábia államvallása.

A **jazídiak/jazídiák/jezidiek** kurdok. Egy 680 körül élt omajjád fejedelem nevét viselik, mindegy 170 000 követőjük van, főként az úgynevezett Kurdisztánban és Moszul környékén. Itt van a központjuk is. Mivel felfogásuk szerint a Sátán nevét és a hasonló neveket tilos kimondaniuk, ördögimádóknak nevezik őket. Zoroaszterianus, keresztény, zsidó és mohamedán elemeket egyaránt tartalmazó felfogásukban élesen megkülönböztetik a világiakat – **murid** – a hat csoportba sorolt papoktól – **ruhan**.

A **drúzok** felfogása 1000 körül jött létre, a mintegy 600 000 **drúz** Dél-Libanonban él. Felfogásuk szerint az istenség a világperiódusok során fokozatosan inkarnálódik a tökéletes emberekben, legutóbb az 1201-ben titokzatosan eltűnt AL-HÁKIM – *a Gyógyító* – kalifában. Hisznek a lélekvándorlásban, elutasítják a böjtöt és a zarándoklást. Hét parancsolatuk közül kiemeljük a csoporton belüli szavahihetőség, az Úr egysége, és az iránta való teljes engedelmesség elvei, betartják a mohamedán étkezési tilalmakat, különbséget tesznek *beavatottak* – **ukkal** – és *tudatlanok* – **dzsuhhal** – között. A szertartáson – **kalva**, *magány* – csak a beavatottak vehetnek részt. Vezetőjük **emír/hakam** nevet visel.

Az **ahmadiják** csoportja Pandzsábben keletkezett a XIX. század első felében. Ma mintegy ötmillió tagjuk van, felfogásuk érdekes átmenet a muszlim és a keresztény hit, valamint a hinduizmus között. Két irányzatuk, a **Kádian-párt** és a **Lahor-párt** több iszlám államban

betiltott szakadárság. Az **ahmadija** mozgalom az iszlám békés terjesztője, a vallásháborúk elutasítója.

Összesen körülbelül 700 millió szunnita, 130 millió síta, 10 millió szakadár mohamedán él Földünkön, ennek a hitnek valamelyik változatát együtt körülbelül 900 millióan vallják.

A **muszlim kultuszépületek** legjellemzőbbje a **dzsámi** – **maszdzsid**, a leborulás helye, MOHAMED udvarházát másolta –, körülfalazott, körfolyosós, földszintes helyiségektől körülvett épületegyüttes, amely egyidőben lakóház, politikai vitafórum – a görög **agora** értelmében –, itt bíraskodik az imám, teológiai központ és iskola, fogadó hajléktalan hívőknek, kórház a betegeknek. Sőt a temető, is, Mohamedet és feleségeit például házukban temették el. Csak az csodálkozik ezen, aki nem tudja, hogy az arab sejk feladatai mennyire szerteágazók és – különösen hajdan, patriarchális – viszonyok között mennyire nem tudta, sokszor nem is akarta függetleníteni magát egy-egy sejk a *‘népének atyja’* szereptől.

A mai **dzsámi** természetesen egészen más, imahely, ahol a muszlimok közössége összegyűl vallási kötelezettségei teljesítésére.

A mecset legelterjedtebb fajtája az **udvaros mecset**, árkádoktól övezett hatalmas udvar, amelynek tágas imacsarnoka van. A hívek az ima alatti szigorú sorkialakításban fejezik ki az iszlám egykor szigorúan paramilitáris jellegét. Ezt a formát – éppen ezért – nevezik tábori, illetve katonai mecsetnek is.

Ha az imacsarnok oszlopait vagy pilléreit párhuzamos, illetve merőleges boltívsorok kötik össze, **oszlopcsarnokos** vagy **pilléres mecsetekről** beszélünk, amilyenek pl. a kairói Al-Azhar mecset, a cordóbai mecset, a 110 ezer hívőt befogadni képes iraki Katona-mecset.

Sok meghódított terület **már meglevő templomait** alakították át mecsetté, ilyen a jeruzsálemi Al-Aksza, az isztambuli Hagia Sophia, a damaszkuszi Omajjád-mecset.

A **medresze** – **madrasza**, az arám **derás**, *olvasni* szóból – iszlám tanintézmény, az udvar közepén egy tágas helyiség van – **líván** – amelynek minden oldalát egy-egy boltív zárja le. Ez imacsarnok, amelyben tanácsozásokat, politikai gyűléseket és törvényt napokat is tartanak. Az udvar négy sarkában vannak a tulajdonképpeni iskolák, az udvar mellett épült szobákban átutazóknak szállást, szegényeknek, rászorulóknak menedéket adnak. Ilyen **líván-mecset** Kairóban Hasszán szultán mecsetje vagy a Péntekmecset Iszfahánban.

A bizánci kupolás templom török változatának tekinthető az a – korábban oszloptermes – **kupolásmecset**, amelynél a termézőket kupolákkal fedik, például Bursza, Ulu Dzsámi, Delhi, Gyöngymecset.

A sírhelyből – különösen a muszlim, szentek sírjaiból, fejlődött ki a mauzóleum – **kubba** –, a magas rangú iszlám személyiségek, kalifák, szultánok, fejedelmek sírja fölé, pontosabban melléjük emelt **sírmecset**. A tulajdonképpeni sír ugyanis rendszerint a mecset mellé emelt tulajdonképpeni mauzóleumban van, lásd Kairó, Hasszán szultán mecsete, Aggra, Tadzs Mahal, Budapest, Gül Baba türbe.

Gyakori, hogy a mecsetet körülépítik alapítványi épületekkel, itt kap helyet a szegények konyhája, a szegényház, a szociális menhely s kialakul a **mecsetkörzet**, pl. Isztambul, Szulejmán-mecset.

A mecsetek mellé **manárák** – **minár/minaret**, tkp. *világítótorony* – épülnek, eredetileg az udvar közepére, később kettes-négyes csoportokban az épület sarkaira. Ezek négyzetes, sokszögű vagy kerek alaprajzú elkarcsúsodó torony, amelynek legfelső galériájáról szólítja az igazhitűeket imára a **müezzín**. Egy mecsetnek általában egy-négy minaretje van, csak a mekkai templomkörzetnek lehet hét minaretje.

A mecset – dzsámi – **imacsarnoka** – **harám** – belsejében, a **bejárattal szembeni** – **kibla** – falon van a **mithráb**. Ez az imádkozás irányát mutató, két oszloppal, egy boltívvel keretezett falifülke. Ezt ábrázolják általában az **imaszőnyege**k.

A **harám** hátsó oldalán van egy rácsokkal lezárt térség a nők számára. A **mimbár-szószeik** – közelében van egy lépcsős emelvény – **dakka/dikka** –, ahonnan a **müezzin** az imára való hívást énekli a pénteki istentiszteleteken.

A mecset berendezéséhez tartozik a Korán recitálására szolgáló pult, **kurszi**. A padlón általában szőnyegek vannak, lévén, hogy a mecsetekbe csak a cipőt levetve lehet lépni.

A **harám** előtt udvar van, közepén nyilvános kúttal, amelynél elvégezhető a rituális mosdás. Nagy ünnepeken a templom előtti téren – **muszalla** – szokás imádkozni.

A templomok belső díszítése viszonylag egyszerű. A próféta tiltja – **hadit** – az alakos ábrázolást, emiatt az iszlám épületornamentika elvont, stilizált, geometrikus, a díszítő írás – **kúfi** – fontos szerepet kap. Perzsiában és Indiában, ahol ezt a tilalmat megszegik, gazdag iszlám ikonográfia alakul ki.

Az iszlám műveltség olyan világkultúra volt, amelyről ugyanúgy kötetek százait lehetne írni mint a kereszténységről. Mivel erre nem vállalkozhatunk, ezt méltóbbakra bízuk. Viszont szólni kell az iszlám államokban részben kizárólagos, részben a polgári időszámítás mellett használt **iszlám évszámításról**. Ez mint említettük a **hedzsra** szerinti időszámítás kezdeteit OMAR kalifa (634-644) óta Moharrem hó 1-ét, a próféta Mekkából Medinába menekülése időpontját a mi időszámításunk szerint történelmi dátumra, 622 július 16-ra teszi.

Az iszlám naptár holdévekben számol, 354/355 nappal (9. szúra), 30 éves ciklusokban. A napévtől 11 nappal térnek el. A mohamedán évek rövidebbek mint a mi éveink, 100 holdév = 97 napév. Átszámítása a mi időszámításunkra úgy történik, hogy az évszámból 622-öt kivonunk s ehhez hozzáadjuk a különbség 1/32 részét, figyelembe véve az évkezdő napok eltérését. Jelenleg, 2001-ben 1422-öt írjuk a mohamedán naptár szerint. A történelmi események török keltezés szerinti megközelítését segíti elő DR. SZENTPÉTERY IMRE 1912-ben megjelent, reprintben azóta újra kiadott Oklevéltani naptára, amely a török időszámítás elemeit, egy, az 1526-1703 közötti évekre érvényes átszámítási táblázatot, meg egy átszámolási kulcsot is tartalmaz.

MOHAMED előtt az északi arab törzsek holdévekben számoltak, amelyet szökőhónapok naptárba iktatásával igazítottak a Nap járásához.

Az iszlám szent könyve elsősorban a Korán – *a recitálandó, az olvasandó*, a **kerjáná**, *istentiszteleti olvasás* szóból származó **al-kurán** kifejezésből – MOHAMED kinyilatkozásai (lásd 2. szúra), amelyeket GÁBRIEL arkangyal továbbított neki 610-632 között, az égben levő ősrásból, amelyből a Tóra és az Evangéliumok keletkeztek.

A Korán 114 **szúrából** – *szakasz, fejezet* – áll, összesen 6236 **adzsátot** – *vers, jegy* – tartalmaz, a leghosszabb **szúrában** 286 vers van, a legrövidebben három. A **szúrákat** csökkenő terjedelmük szerint rendezték, elől a hosszabb, medinaiak, hátrébb a mekkaiak. Kivétel az **al-Fátiha** – *a megnyilatkozó* –, az első **szúra** hét verse. A medinai szúrák a politikus Mohamed, a mekkai az extatikus vallásalapító megnyilatkozásai.

Témájukban az egyes **szúrák** Allahot dicsőítik, az iszlám előtti kinyilatkozókról, Ábrahámról, Mózesről, Jézusról szólnak, profétikus elbeszéléseket, buzdításokat, felvilágosításokat tartalmaz. A Medinába való menekülés után bekerülnek a Koránba különféle hivatalos határozatok, jogi utasítások, tanulságos, precedensként szolgáló esetek, MOHAMED különféle öngazoló szövegei (lásd pl. a 33. szúrárt).

A szöveg a mekkai arab nyelvjárást követi, helyenként rímes prózában írt **makáma**. A szent könyvet csak a rituálisan tiszták érinthetik, és kultikus célokra lefordítani is tilos.

A Korán szövegét MOHAMED első utóda, ABU BAKR kalifa gyűjtette egybe 650 körül, a gondozók ő és a próféta mostohafia, ZAID IBN HÁRITA. Ez a Korán alapkiadási példánya. A szerkesztést 653-ban UTMÁN kalifa alatt fejezik be, azóta a Korán legfeljebb recitációs vagy központosításból, esetleg magyarázatszerű vagy kommentálásból adódik. Az olyan, aki az egész szöveget kívülről tudja, **háfiz** – *őriző* – megtisztelő címet viseli.

Kiadásai közül az 1919 évi egyiptomi tekinthető mértékadónak.

Kommentárjai lehetnek **szóhívek**, ilyenkor **tafszír**, *magyarázat* a nevük, és **misztikusak**, amelyeket **távílnak** hívnak. A jelentős kommentátorok között megemlíjtük AL-ZAMAK-SHARI (1075-1144) és AL-BAIDÁVI nevét (mh. 1282, esetleg 1291 folyamán).

Mivel a Korán nem ad megoldásokat minden, egy fejlettebb társadalomban előforduló élethelyzetre, összeállítása után nem sokkal megalkotják a **szunnát** – *szokás* –, a próféta és legszűkebb követői tevékenységéről és életéről szóló értesülések, gyűjteménye, amelyeket a **hadít** – a *hagyomány* – szentesít és szabályozzák a hívő tevékenységét az életben, tehát a cselekvésben és gondolkodásban. Ezek a korábban csak szájhagyomány alapján fennmaradt információk a IX. századtól három csoportba kerülnek: a **száhíhba** (*egészséges*), a **haszanba** (*szép*) és a **daítba** (*gyenge*). A **hadít** hat hagyománygyűjteménye a muszlimoknál kánonértékű. A **haditoknak** két-két része van a *szöveg* (**matn**) és a *hagyományláncolat* (**isznád**), a próféta koráig visszanyúló, hagyománytisztelő személyek sora.

A XVI. századig az iszlám a kultúra és a politika élvonalában volt, a különböző keresztény kultúrák nyomasztó fölényét az iszlám **fundamentalizmus** – a nyugati világ értékrendjét következetesen elutasító, az iszlám államot képviselő hagyományos és dogmatikus felfogás, pl. afgán tálibok –, a velük gyökeresen ellenkező felfogást valló **szekularisták**, lásd Törökország –, a **tradicionalisták**, mérsékelt fundamentalisták, pl. az Öböl-országok, de főként Szaud-Arábia, és a **liberálisok** – pl. Tunisz – eszközeivel próbálja megállítani, hogy most az olyan kísérletekről, mint a **nemzeti kommunizmus** Kadhafi-szerű változata, vagy a **világ-kommunizmus** szovjet formája, pl. Jemeni Demokratikus Köztársaság vagy a középázsiai volt szovjet államok ne is beszéljünk. Viszont: úgy tűnik, hogy ebben a percben a világ nagy kérdéseire nem az iszlám fog válaszolni.

A KOLUMBUSZ ELŐTTI AMERIKA VALLÁSAI

Az amerikai világrészt a genovai CRISTOFORO COLUMBO, magyarosabban KOLUMBUSZ KRISTÓF (1451-1506) fedezte fel, s a német MARTIN WALDSEEMÜLLER nevezte el 1507-ben Saint-Diében a firenzei AMERIGO VESPUCCIRÓL. A kettős kontinens Észak- és Délamerikát foglalja magába, közöttük Közép-Amerika föld- és szigethídjával. Dél- és Közép-Amerikát nevezik még Latin-Amerikának is, mivel meghódítói indoeurópaiak, neolatin népek – és most már beszélt nyelve is az, spanyol illetve portugál. Ám KOLUMBUSZ előtt is volt az Amerikát, elsősorban Dél- és Közép-Amerikát lakó indiánoknak az európaival vetélkedő, ha attól el is térő civilizációjuk. A mexikói aztékok, a mai Guatemala, Salvador, Dél-Mexikó területén lakó maják, a mai Peru, Bolívia, Ecuador, Argentína, Chile, Kolumbia inkái műveltségeit KOLUMBUSZ előtti civilizációk néven tartjuk számon. Ezek eltérnek a vizsgáltaktól, bár anyagi alapjukat a földművelés biztosítja, nem ismerik a fémeket – a nemesfémek kivételével –, kőszerszámaik, de cserépedényeik vannak, a kerék helyett csúszót használnak, a lovat sem ismerik, betűírásuk bonyolult, hieroglifikus, Peruban pedig a csomóírást használják stb. Teokratikus-despotikus államok, sokistenhívő, központjában a Nap áll, vallásaik másfélék, mint az Európában ekkor járatosak, leginkább egyes történelemelőtti vallásokkal rokoníthatók, csak tendenciáikban mutatható ki, hogy az egyistenhit felé tartanak. A kereszténység és a KOLUMBUSZ előtti Amerikák vallásai közötti összeütközés hevéssége, az európai- és amerikai kultúrák közötti összeütközés hevéssége tehát érthető. Az kevésbé ahogy az európai típusú kultúra gyakorlatilag elpusztította a közép-amerikai és dél-amerikai másságot.

Nem tudjuk itt a közép- és dél-amerikai történelem kérdéseit részletesen bemutatni. Ennek ellenére mondjuk el, hogy mintegy

Kr. u. 200-ig elsősorban az **olmék**ok,

200-900 között a **toltékok**, **totonakok**, **huasztékok**, **zapotékok**,

900 után mindenekelőtt a **maják**, **misztékek**, **aztékok** ideje volt.

317-889 között a legfejlettebb ezek közül a társadalmak közül a **maja**, amely ekkor van fejlődése csúcán.

889-950 között a **mexikói**, **guatemalai és hondurasi maják** a Yucatán-félszigetre menekülnek, a hatalmat az eddig vezető papi rétegtől a harcosok veszik át.

1007-1204. Az úgynevezett Mayapan-liga – Uxmal és Chichen-Itza városok szövetsége – uralja a Yucatán-félsziget életét.

1204 után. A **toltékok** győzelme a **maják** fölött.

1441. Általános felkelés a **toltékok** ellen.

1517. A spanyolok megérkezése a Yucatán-félszigetre.

1527-46. A **maja kultúra elpusztulása**, a Yucatán-félsziget spanyol leigázása.

856. A **toltékok** megalapítják Tollan – Tula – városát, elkezdik a kukorica termesztését.

1156. A toltékok a Yucatán-félszigeten leigázzák a majákat.

1300 körül a harcias **aztékok** megtelepednek a mai Mexikóváros környékén és itt megalapítják Tenochihtlan várost.

1325-1387. Az **aztékok** teokratikus-katonai állama.

1415-26. CHIMALPOPOCA uralkodása. A katonai hatalom az aztékok kezében van.

1486-1502. AHUITZOTL uralkodása.

1488. A teochtitlani templom felavatása, 20 000 hadifogoly feláldozása.

1519. A spanyolok első partraszállása.

1520. II. MONTEZUMA császár meggyilkolása, az azték birodalom megszűnése.

Kr. u. 1200. Inka törzsek megtelepedése Cuzco vidékén.

1438-71. PACHACUTEC YUPANQUI uralkodása. Chimu állam és a partvidék meghódítása. Cuzco alapítása és kiépítése.

1471-1527. TUPAC YUPANQUI alatt Collasuyu tartomány – a mai Chile északi része – meghódítása.

1593-152. Az Inka Birodalom eléri legnagyobb kiterjedését.

1532. FRANCISCO PIZZARO foglyul ejti és kivégezteti ATAHUALPÁT, az utolsó inka uralkodót.

1533. Az Inka Birodalom megszűnése.

A mai Mexikó területének magaskultúrái közül előbb az között ezen a területen élt, bizonytalanul keltezhető **tarasz** civilizációt említjük. A Colima város és a Patzcuaro tó környékén, északnyugat-Mexikóban előkerült festett és égetett agyagszobraik, életképszerű szoborcsoportjaik mindenképpen Krisztus előtti korból származnak, Mexikó legkorábbi kultúráját alkotják.

Az **olmékekről** kb. Kr. e. 1200, mások szerint Kr. e. 500 tájáról tudunk. Birodalmuk a K. u. III. század elejéig állt fenn Híresek megalitikus, rövid kezű-lábú szobraik. Kultusz-központjuk La Ventában volt.

A **maják** elődei csodálatos – kőkorszaki – műveltséget hoztak létre. A teotihuacani kultúra – *‘hely, ahol istenné válik az ember’* – a Kr. u. III-IX. század viszonylag békés műveltsége. A Mexikóvároshoz viszonylag közeli királtságok révén sokat tudunk a kultuszukról, amiknek középpontjában Esőisten s Tűzisten alakja áll. Két, a mezopotámiai hasonló templomokkal rokon épületük, az ötlépcsős *‘nappiramis’* 22 × 225 × 63 méter, a *‘holdpiramis’* pedig 120 × 150 × 43 méter.

Templomaik, palotáik, településeik bámulatra készítetik napjaink emberét. Csak találgatni tudjuk, hogy ez a nagyszerű műveltséggel rendelkező nép miért menekült a IX. század végén a Yucatan félszigetre, ahol a szintén odavándorolt toltékok utódaival keveredve, új birodalom megteremtői lesznek. Mexikóban korábban éppen a **toltékok** igázták le a Teotihuacan kultúra hordozóit, akik körülbelül Kr. u. 800-1200 között uralják a mai Mexikó életét. 856 körül alapítják fővárosukat, Tollant, ahol 977-999 között CE ACATL papkirály uralkodik – később az aztékok istene, QUETZKOATL, *‘zöld tollaskígyó’* néven. Ő fellép a TEZCATLIPOCA isten kultuszához szükséges emberáldozatok ellen, ezért híveivel együtt elhagyja az országot. Mitikus visszatérésének hite egyik forrása volt HERNANDO CORTEZ sikerének. A tolték templomkörzet Chichen Itza. QUECLKOATL eredetileg szélistenség, később ő testesíti meg mint hajnalcsillag-isten az éjszakai égboltot is.

A két jelentősebb tolték templompiramis közül az egyiket a spanyolok Castillonak nevezik és Chichen Itzában van, a másik, a Hajnalcsillag-templom pedig Tollanban. A Tollaskígyó az Eget, rajzaikon, domborműveiken a sas meg a jaguár a háborút jelképezte, a jaguártrón pedig a Napisten ülőhelye volt.

A toltékokat az **aztékok** követik. Korszakuk az XI-XV. században következik el. Ezek az alig egy századdal hamarabb Aztlánból a Mexikói Fennsíkra érkezett, a **nahua** törzshöz tartozó más törzsekkel együtt. Fővárosuk – 1370-től – Tenochtitlan, a mai Mexikóváros. Az 1519-ben Mexikó meghódításába kezdő CORTEZT QUECCOATL egykori papfejedelemnek tartják és ez nagyon megkönnyíti II. Montezuma (1502-20) meggyilkolását.

A hódító aztékok sokistenhívők, szakrális emberáldozatokat ajánlanak fel az isteneknek. Istenviláguk középpontjában HUICILOPOCHTLI napisten, egyben hadi és törzsi isten is, aki Aztlánból Mexikóba vezette a az aztékokat. Ő a déli Nap, mindennap újjászületik, az elesett harcosok lelkei viszik föl az égbe. Embervérrel táplálkozik. Főtemplomának 1486 évi felavatásakor 70 000 hadifoglyot áldoztak fel.

Az aztékok az istenségek parancsait teljesítik, az egész társadalmat a papság uralta (*teokratikus birodalom, papkirályság*). A papság mögött áll a Férfiak Uralkodója – az azték uralkodó, aki a fő szertartásokat vezette – és a Kígyóasszony – a papkirály, a kultusz ellenőrzője, aki szintén férfi.

Az aztékok teremtető istene QUETZALCOATL, Nap-és Szélisten. Kulturhérosz is, a kukorica elhozója, ő tanította meg az embereket szőni, ő készítette a naptárat. Mint esőistent fehér arccal és szakállal ábrázolták.

Úgyszintén Nap- és hadisten, egy személyben az éjszakai ég, észak és a halál hidegségének istensége TEZCATLIPOCA, melléknevén TITLAKAUHÁN, a *‘rabszolgái vagyunk’*. Főisten, egyszerre egy és négy, ő a lenyugvó Nap és a feljövő Hold, észak és dél uralkodója. Színei a vörös és fekete. A halál és a romlás, az élet adója, a szárazság és a bőség istene. Jelképe a tükrör. Fél lábú, tiszteletére tartják a Toxkatl-ünnepet, a szabad fiúk nagykorúsítását.

Egyik esőisten és az alvilág ura volt TLALOC, *‘Aki Sarjast’*. Szimbóluma az *„életfa”*, egy egyenlő szárú kereszt. Nővére CHALCHIHUITLICHE, *‘A Drágakő Csipkekendővel’* a vizek istennője. Felesége XIUHTECUTLINAK, *‘a Tűz Urának’*, melléknevén HUEHTEOTLNAK – *‘öreg isten’* –, akit a **tlalokvéknak** nevezett apró lények segítenek.

Csak napisten TONATOUH – *‘Megy, Hogy Világítsa és Melegítsen’*, akinek a másik neve PILCINTEKUTLI. Az isteni szülők TOTÁ és TOTÁN, illetve OMETECUTLI és OMESZIHUATLI, akiket TONATKATEKULI és TONAKASZIHUATLI néven is ismernek. Földanya TLAZOLTEOTL – a *Szenny Istennője* –, más nevein TETEOINNAN -, az *Istenek Anyja* – IXCUINA – *Négyarcú* – stb. Más földistennő CIHUACOATL/TOMANTZIN/ILAMATECUTLI, KOATLIKUE, *‘a kígyócsípőjű szoknyájú’* HUICILIOPOCHTLI anyja. Szintén földistennő és a születés istennője CSIHUKOATL, *‘a kígyó felesége’*, de volt istene QUECALCOATL ikertestvére, XOLOTL személyében a torzszülötteknek is.

A földistennők és a földanya gyermekei a növényzet istenei: A kukorica – Mexikó e fontos gabonája – istene volt CINTEOTL. Istennőjét CSIKOMEKOATL – *Hét kígyó* – vagy XILONEN – *Fiatalkukorica Anya* néven ismerték. CINTEOTL felesége a virágok, a játékok, a szerelem istennője, XOCHIQUECAL, *‘egyenesen álló virág’* a virágok, az ünnepek, az öröm, a zene istene pedig MACUILXOCHITL/XOCHOIPILLI, *‘Virágherceg’*.

Az istenek anyja TETEO INNÁN/TONANCIN – *‘anyácskánk’* – akinek főtemploma helyén, Tepejacban ma a guadalupai Madonna keresztény kegytemploma áll.

A termékenység istennője volt TLAZOLTEOTL/TLAEKVÁNI, *‘trágyazabáló’* és XIPE TOTEK a tavasz és a csírázó vetés véres emberáldozatokat követelő istene.

A föld, mint égitest megszemélyesítője, a szörnyeteg TLALTECUTLI, TEPEYOLLLOTL pedig jaguárként megeszi a lenyugvó Napot. A tűz, a vulkániság istene XIUHTECUTLI, más néven HUEHUETEOTL – *Öreg Isten* –, istennő-párja pedig CHANTICO – a *Házban*.

A 9 részre oszló alvilág ura MICLANTECUTLI, *‘a halotti helyek ura’*, felesége, MICLANCIHUATL, *‘A HALOTTI HELYEK ÚRNŐJE’*. A halottakat az alvilágba egy szörnykutya, XOLOTL – a *Kettős* – vezeti le, amúgy az ikrek és a szent labdajáték istene.

A távoli földekre utazókat TACATECUTLI/JAKATECUTLI, *‘úr a csúcsok fölött’* pártfogolja.

13 ég és 9 alvilág van az aztékok hite szerint. A legfelső égben, az **omejokánban** OMETECUTLI és felesége OMECIUATL szülőistenségek laknak.

Az ég és az alvilág két hatalmas lépcsős piramis, alapsíkjuk a föld felszíne. A túlvilág hármassá, az **icsán tonatiuh ilhiukaka** – a *Nap háza az égben* – a feláldozottak, a hősi halottak és a gyermekágyban meghaltak kerülnek. A **tlalokánba**, TLALOC birodalmába a vízbefúltak, a villámsújtottak, a belpoklosok és a szélütöttek jutnak. Más emberek helye a **miktlánban**, *‘a holtak helyén’* MIKTANTECUTLI isten birodalmában van.

Az aztékok erkölcsi felfogása szerint az igazság szeretete, a becsületesség, a szigorú szexuális erkölcsösség a legfontosabb erkölcsi értékek, egyenjűség, a társadalom magasabb rétegeinek nagyobb felelőssége jellemezte társadalmukat. Halállal büntették a hazaárulást, orgazdaságot, a lopás, csalást, házasságtörést.

Számos, a keresztény hitéletben gyakorolt szokásnak volt azték megfelelője, ezeket a spanyolok a kereszténység parodizálásaként fogták fel.

Az **időszámításukkal** kapcsolatban: volt egy szertartási naptárjuk, a **tonoalpohualli**. Ez 260 napra oszlott, amelyet 20, egyenként 13 napos időszakra bontottak. Volt egy – gyakorlati célokra használt napkalendáriumuk is, ez a **xiupoalli** 365 napos volt. A napév 18 hónapra – **mecli** – oszlott, egy hónapban 20 nap volt. Az évnek volt 5 névtelen – **nemontemi** – szökőnapja is, a Napisten ünnepei. Minden hónap 20. napja ünnep volt. Az éveket hatvanéves ciklusokba foglalták. A kétféle időszámítás 52 évenként találkozott, ilyenkor hatalmas ünnepeket rendeztek.

A Napisten, de több más isten tiszteletére is emberáldozatokat mutattak be. Legtöbbször hadifoglyokat áldoztak fel. Legmegszokottabb a szíváldozat volt, a feláldozandó élő ember szívét kimetszették, de szokásos volt a tűzáldozat – az áldozat elevenen való megégetése – és az elevenen való megnyúzása is. A vértelen áldozat virágok, tömjén és gyümölcsök felajánlása volt. A kultikus ollama labdajátékra a templomkörzetben épített pályán került sor.

Az azték társadalom szabadokra, alárendeltekre és rabszolgákra tagolódott. A szabadok lehettek papok, nemesek illetve alárendeltek. A papság külön kasztot alkotott, más-más főpapja volt HUICLIOPOCHTLI és TLALOC templomának. Mindkettő a Kvecalkoatl címet viselte.

A közösségi **kultuszhely** a piramistemplom volt. Ennek központjában általában lépcsős piramis volt, amelynek lapos tetején általában kettős szentélyt találtak. Ezek homlokzata általában nyugatra nézett. A kétosztatú szentélyekhez két párhuzamos meredek lépcső vezetett, az első szoba az áldozópapé volt, a hátsó helyiségben volt található az istenkép. A templomkörzet – **teokalli** – magában foglalta a templompiramist, a papok szállását – **kalmekatl** –, a fiatal nemesek iskoláját és az **ollama**-pályákat.

Az aztékok írása nehezen megfejthető, hieroglifikus feljegyzésekből állott. Világképük a majákéhoz hasonlít. Ismerik a négy fő irányt és egy ötödiket, ami a Föld közepe felé mutat. Minden iránynak fő- és mellékistene, jellemzői vannak. A központot XIUHTECUTLI tűzisten uralja. Kelet a bőség iránya, istenei TLALOC és MIXCOATL a Felhőisten. Nyugat kedvező irány, főistene QUETZALCOATL. Dél gonosz irány, a tavaszistenségek, ZIPE és MACUILXOCHITL iránya. Észak a halottak, MICTANTECUTLI birodalma.

Az azték teremtéstörténet TLOQUE NAHUAGUE istennel – aki egy személyben férfi és nő –, kezdődik, akit egyetlen városban, Texcocoban tiszteltek. Más elképzelés szerint OMETECUTLI és OMECIUATL, az Ég és a Föld megszemélyesítői, az isteni szülőpáros csinálta az embert kukoricából. Végül egy harmadik felfogás szerint mindent QUETZALCOATL és TEZCALIPOCA teremtetett.

Mindenféle erő fölött a Napisten uralkodik. A világ történelmének eddig eltelt öt korszakában más istenek uralkodtak, az első időszakban, a **Négy Ocelot korában** TEZCATLIPOCA volt az Ég Ura, aki a korszak végén Nappá vált, az embereket és a majmokat, akik a Földet lakták, jaguárok ették meg. A második, **Négy Szél korszakban** QUEZALCOATL uralkodott. Ennek a szakasznak nagy viharok és az vetett véget, hogy az emberek majmokká változtak. A harmadik kor TLALOCÉ volt, a **Négy Eső kora**. A világnak tüzesővel lett vége. A **Négy Víz** korszakában CHALCHIHUILICUE istennő uralkodott, a világgal özönvíz végzett. Az emberek halakká változtak. Az ötödik korszak TONIATIUH istené volt, a világ vége földrengések után – nem volt ritkaság azon a vidéken, közel a Szent András vetődés, Mexikó-város földrengésektől sújtott és a Kordillerák sincsenek messze – jött volna el.

Az aztékok mellett a mexikói indián törzsek között vannak a **misztékek**, **otomik**, **csicsimékek**. Ez utóbbiak népvándorlása okozza a tolték birodalom hanyatlását. Főistenük, MIZCOATL a Sarkcsillaggal van kapcsolatban.

A mexikói öböl északi kanyarulatának partvidékén előbb az **olmékek** laknak. Őket követik Kr. u. mintegy 400-1000 között a **totonakok**. Hagyatékuk nem kis része jellegzetes megalitikus kőszobrokból, mosolygó agyagfigurákból áll. Fővárosuk, Cempoala 21 hektárnyi teraszos kertváros. Isteneik közül a Napisten, a kukoricaistennő és fiúk háromsága a főistenek, hajdani rítusukból máig megőrizték azt a repülőjátékot, amelynek keretei között a játékosok tollöltözetben felmásznak egy faoszlopra, amelyen egy kereszt forog körbe-körbe, s az erről lelógó köteleken „repülnek”. A fővárosukbeli templomkörzet majdnem 5000 négyzetméter, a lépcsős piramis volt a főtemplomuk. Fontos totonak templom volt a mai nevén El Tajin – a Villám – városi, hatlépcsős halomtemplom is.

A **huasztékok** olyan maja nép volt, amely Földistennőt és Szélistent tekintették főisteneknek. Templompíramisaik alaprajza kör alakú.

A bennebb fekvő hegyvidék lakói a sajátos plasztikát létrehozott **zapotékok**, akiket Kr. u. a XV. században a **misztékek** szorítanak ki. Fővárosuk Zaachila. Háborúznak az aztékokkal – épp ezért a spanyolokat felszabadítókként üdvözik, főisteneik egy isteni szülőpár. Tisztelik még az esőistent, COCJO PITAÓ néven és PITAIO COZOBI kukoricaistent. Tudtak írni, ők a legrégebbi ismert középamerikai naptár szerkesztői. Az évük 260 napos, négy, egyenként 15 napos negyedévre, minden negyedévet további öt, egyenként 13 napos „hétre” osztanak. Főpapjuk, a „nagy látnok”, az UJIA TAO, a világtól elzárva él hatalmas mitllani palotájának magányában, onnan küldi isteni bölcsességekkel teli üzeneteit a zapoték papkirálynak. A sírleletek tanúskodása szerint a zapotékok nagyszerű aranyművesek voltak.

A **taraszkok** Nyugat-Mexikóban élt harcos nép. Főistenük a Napisten, CURICAVERI – a Nagy Égető – volt, de van hajnalcsillag-istenségük, UREDEQUA VÉCARA – Aki Előljár – és Földistennőjük, XARATANGA is. A papkirály halálakor kíséretét szakrálisan leölik. Főpapjuk a **petasmuti** – Igehirdető –, a többi pap neve **cúritiecha** – Égető –, a Tzintzuntzanban – a Kolibrik Helyén – levő templom teraszok lapos teteje pedig 250 × 200 méter.

A **maják** birodalma Kr. u. 317-1441 között állt fenn a mai Mexikó Chiapas, Tabasco, Campeche és Yucatán államai területén, valamint a mai Guatemala, Honduras, illetve El Salvador államokban. Városaik – Copán, Tikal, Palenque, Uaxactún – hogy most csak a legfontosabbakat említsük – először 317-987 között, a Régi Birodalom részeként tűnnek fel, hogy aztán a Yucatán-félsziget Új Birodalmának (987-1441) Chichen Itza, Mayapan, Uxmal együtt legyenek a vezető ereje. Éppen száz év múlva, 1523-41 között sikerül a spanyoloknak „a legkatolikusabb király” nevében leigázni a maják utódait, az azték birodalmat. A majákról tovább csak ködös legendák és véletlenül fennmaradt kéziratok, meg nyomorult indiánok beszélnek, csupán a XX. század elején fedezik fel hagyatékukat és azóta egyre többet tudunk erről a hajdan jelentős, a három Amerika legeredetibb kultúrnépéről, akik kronológiájukból, csillagászatukból, matematikájukból, a települések építéséből, ma is csak részben megfejtett, sajátos írásukból ítélve, az ókon egyik nagy kultúrateremtő népe voltak.

Vallásuk központi alakjai a Nap és a Hold. Ők voltak a Föld első lakói is, aztán kerültek csak az égre. Kultúrhéroszok is: a nap híres vadász, a zene és a költészet istene, a Hold a gyermekszülés és a szövés istennője. Istenek sokasága veszi őket körül, de csak rajzokról ismerjük őket, nevüket csak véletlenül, ha tudjuk. Minden istennek van állatmegfelelője, aki védelmezi is. Az elképzelést **nagualizmusnak** nevezi a tudomány, a **nagual**, védelmező állati hasonmás dél-mexikói indián szóból.

A XI. századig inkább növény- és állatáldozatokat mutattak be, ettől kezdve gyakoribb az emberáldozat. Az államforma papkirályság volt, a papság tehát fontos szerepet játszott az állam életében. Emellett természetesen a papok őrizték a kultuszt, állapították meg az ünnepek időpontját, ők követték az égitestek mozgását, s végezték a jóslással járó különféle

feladatokat. Ők voltak az írás-olvasás letéteményesei is. Hosszas tanulás és szigorú vizsga volt a papi rendbe való felvétel előzménye, amelyen előnyt élveztek a papok leszármazottjai.

A sikerrel azonosított, névről ismert istenek közül legelőbb a főistent/égistént, ITZAMNÁT – *A Harmat Háza* – illik megemlítenünk, mert kultúrhéroszként is számottevő: ő alapította Majapánt, találta fel a gyógyítást, az írást és a naptárt, a művészeteket, a földművelést. Halála után Izamalban égették, el testét, sírtemploma zárándokhely volt. Megjelenhet a déli nap alakjában, így KINICH AHAU – *Naparcú Úr* – a neve. Később Yucatanban a YAXCOAHMUT – *Zöld Szentjánosbogár* – nevet is megkapja. Felesége IXHEL – *Kinyújtózva Fekvő Nő* – holdistennő, aki vele ellentétben az emberek ellensége, a termékenység és a születés védelmezője. Mint Föld- és Holdistennő, hatalmát megosztja IXCHEBNELYXAXSAL.

Az esőisten, CHAC kultusza jelentősebb az ITZAMNÁÉNÁL – nagyobb gyakorlati jelentősége volt – ő az eső, a szél, a viharok – és a velejárók –, a világosság, a termékenység istene. Kezében fáklya, a villámok jelképe, az esőt kobakból hinti szét, baltájával csinálja a villámokat és a mennydörgést. Jóakarátú az emberekhez. Kísérői apró békák, az uók. Chichén-Itza víztárolóit neki ajánlották. Tiszteletére önkéntes (?) emberáldozatokat mutattak be.

A papok pártfogója, ég-és teremőisten CUCULCAN/KUKUMAC – *Zöld Tollaskígyó* – akiben a vallástörténészek a későbbi azték QUETZALCOATL alakját gyanítják. Egy mítosz szerint ő teremtette HURAKÁNNAL közösen az embert. Utóbbi szélisten, nevéből származik az orkán délamerikai neve – **ug ux cah**, *Az Ég Ura* –, a kukorica istene nevét nem ismerjük, az aratást YUM KAOX – *Az Erdők Ura* – nevet viseli, a föld művelésének istene pedig AH BOLOM TZACAB. ZIPACNA és CABRACAN/KISIN a vulkánosság és földrengés istenei, az égítéstartások közül NOH EK, a Venus, és XAMAN EK, a Sarkcsillag istenének nevét ismerjük.

A kereskedők és az útonjárók istene EKCHUAH, a gyógyítás istenei pedig CIT-BOLONTUM – *Kilenc Agyarú Vadkan* – és AHAU-CHAMAHEZ – **A Mágikus Fog Birtokosa**.

A Holtak Birodalmában – **metnal** – HUNAHAU uralkodik. Csontvázként ábrázolják. Az öngyilkosok istennője IXTAB – *A Kötél Úrnője* –, aki bekönyörgi a Paradicsomba őket.

Van tizenhárom „világföldről” ég, valós világ és kilenc alvilági, „világ alatt” szféra. A legfelső égben lakik a teremőpár, a HUNAPHU – *Egyetlen Isten* – testvérpár, valamennyi istenség szülője. ITZAMNÁ is tőlük származik, HUNAPHU fia. Az eget a világ sarkaiban álló BACAB istenek – *Fiak*, ITZAMNÁ fiai – tartják. A tér irányai más-más színűek: a keleti irány vörös, a nyugat fekete, a dél sárga, a észak fehér, a föld közepe felé vezető irány pedig zöld. A négy fő irányt egy-egy megfelelő színű gyapotfa – a bőséget hozó **Imix** – jelzi.

A maják legjelentősebb szellemi teljesítménye **naptárrendszerük** volt. Mindenekelőtt volt egy **szertartási naptáruk**. Ebben 260 nap volt, amelyeket 13 szám és 20 ismertetőjel jelölt. Volt egy **napkalendáriumuk**, 365 nappal, 18 húsznapos hónappal, öt pótnappal. Volt egy 177 napos, **holdféléves kalendáriumuk** és egy 584 napos **Venus-naptáruk** is. A szertartási naptárnak a jóslásban volt szerepe. A történelem minden 260 esztendőben megismétli önmagát. Ez a 260 éves periódus 13 **katunból**, egy katun 20 **tunból**, egy tun 360 napból állott. A papok fő feladata ezért a múlt megfigyelése, és a jövő ennek megfelelő tervezése volt. A négyféle naptárat természetesen összhangba hozták egymással. Mintegy 400 millió évet tudtak visszaszámolni, minden esetre a maja naptárak 481 év alatt csak 3 órát tévedtek.

A társadalmi rend tetején a papi rend feje, az AH KIU MAI – *A Naptól Való* – áll, előljáró még az AHAUCAN – a KÍGYÓFEJEDELEM. A magasabb rangú papok az építészet, a gyógyítás, a csillagászat és a naptárkészítés, illetve az írás-olvasás jó ismerői. A szent labdajátékban – amelynek pályái a templomkörletekben vannak – szintén járatosak. Ezeken a fallal kerített labdatereken a labdát egy, a falba erősített gyűrűn kellett átjuttatni.

A kultikus épületek legjelentősebbje a templompiramis. Ez a városok legnagyobb, legfontosabb épülete is. Előfordul 60 m. magas lépcsős piramis is. Tetejükön van a tulajdonképpeni templomépület. Ez háromosztatú épület, amelyhez széles, meredek lépcső vezet. Az épület előtt 4 m. magas sztélék – köoszlopok – és kerek, lapos köoltárok vannak. A legrégebbi

maja lépcsős piramist Uxactúnban találták, alig 8 m. magas és a Kr. u. III. században építették. A legrégebbi város Tikal, itt van a 70 m, magas „*második templom*” piramisa. Chichen Itza – Itza Kútja – CHAC esőisten szent városa, az északi oldalon levő szent kút 20 m. mélyen fekszik és ugyancsak 20 méter mély, átmérője pedig 60 méter. A harmincas években egy RICHARD HALLIBURTON nevű amerikai újságíró beleugrott – érdekes riportban örökítette meg érzéseit – aztán megkezdődött a **zenotes** – víztároló – szakszerű régészeti feltárása. A tároló aljáról több önkéntes áldozat csontjait és jó néhány, áldozatul felajánlott, nemesfém-, kő- és más anyagból készült tárgy került elő.

A szertartásokra való felkészülés részeként böjtöltek, szexuálisan megtartóztatták magukat, bevallották bűneiket. Az isteneknek virágokat, gyümölcsöket, kukoricát, különféle értékes tárgyakat áldoztak, de madarakat, kutyákat, önkéntesen és ritkábban embert is felkínáltak nekik.

Monumentális művészetük teljes egészében kultikus jellegű volt, hatalmas faliképeiket Bonampakban fedezték fel 1946-ban.

A maja mitológia többféle felfogást is ismer a világ keletkezéséről. Kezdetben volt az ősvíz. Az istenek kiáltása hozta létre a földet, amelyet ugyanők ültettek be növényekkel és népesítettek be állatokkal. Mivel az állatok nem tudtak beszélni és nem tudták az isteneket imádni, ezek agyagból gyúrták az első beszélő bábút, ami azonban elázott. A következő figurát fából faragták, ám mivel ezek érzelmektől mentesek voltak, vízözönben pusztultak el teremtoik kezétől, s csak néhányan menekültek meg, akikből majom lett. A harmadik korszakban sárga és fehér kukoricából készítettek embert az istenek. Ez bevált, utódaik máig léteznek, a maják.

Más – yucatan – mítosz szerint a Földet egy törpe, az eredetileg romos, tőlük épített romos városok falain képmásként fennmaradt **Ügyeskedők** építették volna, s az eget a földdel köldökszínór kötötte össze. Ám ezt egyszer elvágta, a vér kiömlött, az Ég és a Föld elváltak egymástól, az Ügyeskedők – akik korábban az ételt az Égből hozták –, vízözönben elpusztultak, helyüket a **Bűnösök** foglalták el, akikkel ugyancsak vízözön végzett. A harmadik kor a **maják** időszaka, akiknek uralma a következő özönvízig tart, utánuk egy negyedik kor következik, valamennyi emberfajta meglétének kora.

A maják írásos emlékei közül LAUDA püspök (1524-79) könyvégetései következtében mindössze három képrásos kézirat maradt fenn. Ezek közül a yucataní maja nyelven, de latin betűkkel írott Chilam Balam krónikái a MANITÓL származó TUTUL-XIUH család hagyományát, a XAHILA családévkönyveit, jóslatokat, mítoszokat, szertartás- és rítusleírásokat örökít meg, a Popol Vuh (A község könyve) kicsé indián nyelven ezeknek az indiánoknak a történetét ismerteti. A domonkos rendi szerzetes-püspök – az inkvizíció spanyol képviselője –, FR. XIMENEZ Historia del origen del los Indios de ésta provincia de Guatemala (Az indiánok eredete Guatemala tartományban) című művében fennmaradt elbeszélésfüzér az isteni testvérpár, HUN HUNAPHU és VUKUB HUNAPHU kalandjait meséli el, akik aztán a Nappá és a Holddá – a zene és a költészet istenévé, híres vadásszá, illetve a szövés tanítójává, a gyermekszülés istennőjévé – válva, a többi istenek szülőivé lesznek.

Az **inka** vallás tulajdonképpen a dél-amerikai, ma Peruban, Bolívia, Ecuador, Argentína, Chile és Columbia területén élő kecsua indiánoknak a kereszténység felvétele előtti vallása. Az inkák eredetileg egy Peruban élő **kecsua** nyelvű indián törzs voltak, később a névvel valamennyi perui nemest, az uralkodó réteg minden tagját jelölték és ez lett a címe a birodalom uralkodóinak is.

Az Inka Nagybirodalom (1438-1532) hivatalos neve Tahuantisuju – A négy világtájék teljessége – volt, fővárosa Cuzco pedig a Föld középpontja – köldöke. Az inka törzsek egyik csoportja Kr. u. 1200 tájáknál telepedik le a perui felföldön, a cuzcoi völgyben. Az első uralkodói dinasztia alapítója MANCO CAPAC, aki előtt a Titicaca tónál megjelenik INTI Napisten,

aki egy aranybotot ad neki, amely ott süllyed majd el, ahol a fővárost meg kell alapítani és megbízza azzal, hogy az Andok indiánjait magasabb civilizációs szintre emelje.

1434-71 között, CUSI YUPANQUI inka alatt meghódítják a Chimu Birodalmat – ezért lesz az inka mellékneve PACHACUTI, *Világforгатó* –, utóda, TUPAC YUPANQUI (1471-93) alatt Dél felé növekszik a birodalom, ennek utóda, HUAYNA CAPAC (1493-1527) pedig 1513-ban elfoglalja a mai Ecuadort. Követői, HUASCAR és ATAHUALPA trónviszálya (1527-32) megkönnyíti a spanyol hódítók előrenyomulását. FRANCISCO PIZZARO, a konquistádorok parancsnoka 1632-ben foglyul ejti és megöleti ATAHUALPÁT, majd 1533-ban elfoglalja Cuzcot mielőtt ő is áldozatul esik ALMAGRO bérgyilkosainak, akit magát is meggyilkolnak emberei.

Az Inka Birodalom teokratikus állam volt, az inka a megtestesült isten, méltóságneve **Sapay Inca** – *Egyetlen Inka*. A papi testület tényleges vezetője a **villa umac** – a *Nagy Főpap* – az inka testvére vagy nagybátyja volt, akit ugyanúgy tiszteltek mint az inkát. Az égitestek és a Föld teremtője VIRACocha/KON-TIKI-VIRACocha-PACHAYACHACVIC – a *Tenger Habja* – az a főisten, akinek tízéves gyermek-nagyságú tömör aranszobra volt cuzcoi templomában és a világ teremtője, óriásokkal majd emberekkel benépesítője. Ő teremtette a Napot, a Holdat és a csillagokat, meg a szivárványt is. Felesége MAMACocha – *Tengeranya* – a tenger istennője. A perui tengerpart vidékén PACHAMACOT – *Világteremtő* – tartják főistennek, teremőistennek. A Hold megtestesítője, akinek nem építenek templomot. A mítosz szerint fiaival, a HUILLCA nevű ikerpárral együtt a mennybe ment, fiait Holddá és Nappá változtatta. Legyőzte a gonosz CHONT, őt és követőit majmokká változtatta, embereket teremtett, de a férfi hamar meghalt, az asszonynak pedig a Naptól fia született, akit PACHAMAC megölt. A gyermek fogaiból lett a kukorica, csontjaiból a maniőka, más testrészeiből a Föld többi gyümölcse. Az anya vigasztalására az istenség más gyermeket teremtett, HUICAMÁT – a *Hatalmast* – aki felnőve a tengerbe hajította PACHAMACOT. Ennek fia sziklakká változtatta az embereket, az elnéptelenedett Földet pedig PACHAMAC benépesítette, egy aranytojásból lett a papság és a nemesség, egy ezüsttojásból a feleségek, egy réztojásból a többi ember.

Más mítoszban a neve PACHAY ACHACI, férfi, felesége PACHA MAMA, a föld istennője.

CHON egyébként a Nap fia. Gonosz, az isteneknek és az embereknek árt, ugyanakkor a tűz, a meleg, az időjárás istene. Rajta kívül a tűzzel kapcsolatos NONA tűz-szellem is.

Az emberek teremtője megint egy más mítosz szerint az isteni származású APO-CATE-QUIL, aki kiirtotta a földet benépesítő gonosz UACSEMINE démonokat.

A hegyvidéken HUIRACocha a teremőisten. Később a Nappal azonosítják. Ő engedi meg az égitesteknek, hogy a Titicaca-tóból feljőjenek az égboltra. Ugyancsak ő formázta agyagból az első embert.

CUSI YUPANQUI uralkodása óta INTI – a megszemélyesített Nap – a birodalmi főisten. Ő a fia HUIRACOHÁNAK és PACHAMACNAK, és képletesen tőle származik a mindenkor inka – INTIP CHURIN, *INTI fia*.

INTI felesége és nővére MAMA QUILLA – Holdanya –, a Hold istennője, aki eredetileg a Napistennel egyenlő és fényességes, de a Napisten hamut szór az arcába és emiatt elhomályosodik, hatalma többet nem vetekedik az övével. A mindenkor inka első felesége személyesíti meg a földi életben.

Gyermekeik, MANCO CAPAC, a *Hatalmas Férfi* és MAMA QUELLO, a *Tiszteletre Méltó Tojásanya* – az inka dinasztia megalapítói.

PACAMAMA – *Földanya* – a Föld, és ILLAPA az időjárás istenei. HUACÁKNAK – *Hatalmaknak* – neveznek minden földönkívüli, természeti és természetfölötti erőt, lényt. Ilyenek a hegyek, fák, vizek is. A nekik emelt halmok, kőrakások szintén kultusz tárgyak. Az egyes nemzetségeknek és minden halott inka múmiájának megvan a saját **huacája**.

A természeti erőket megszemélyesítő erők közül jelentősebbek ILLAPA/THONAPA, a zivataristen, CHUCUQUILA, a villám, CHUYCHU, a szivárvány, HUAYRA PUCA, a szél démonai.

Van **hanakpacha** – *magas világ, felső világ* –, Paradicsom-szerű túlvilág, a Napisten országában, illetve **ukhupacha** – *alsó világ, lenti világ* – a Földistennő országában, ahol hideg és éhínség uralkodik.

A termőföld egy részének birtokosa az uralkodó, másik részének birtokosai a Napisten papjai, a harmadik rész a népé, amely a másik két részt is műveli.

A közrendűeknek szigorúan tilos – **hucha** – a lopás, a lustaság és a hazugság.

A **társadalom** szabadokra és rabszolgákra, a szabadok társadalmi nagycsoportja nemesekre és szabadokra, a nemesek csoportja papokra és világiakra oszlott. A papok és papnők különleges figyelemnek örvendtek. Élükön a főpap, a **villak umu/HUAKAPUILLAK** – az *Istennel Beszélő* – van. A papnők, a „napszüzek” kolostorszerű közösségekben élnek, szigorú szüzességben, ami megtörnie csak az inkának lehet. A szüzességi fogadalmát megszegő papnőt elevenen eltemették, csábítóját pedig megfojtották.

Az inkáknak négy **főünnepük** volt. Az **Intip raymira** júniusban, a napfordulókor került sor, ez a Napisten tiszteletére tartott ünnep volt. Kilenc napig ünnepelték a gyújtótűkörrel vagy egymáshoz dörzsölt fadarabokkal keltett tüzet, amelyet aztán a napszüzek tartottak fenn folyamatosan. A **tisztaság ünnepét** tavasszal, a **betakarítás ünnepét** szeptemberben, a **nyár-ünnepet** pedig december közepén – ne feledjük, hogy a déli féltekén vagyunk! – ünnepelték.

Az **áldozati adományok** között ételek és italok, ritkán állat-, láma-, még ritkábban emberáldozatok, nemi érettségüket el nem ért szabad fiatalok voltak.

Temetkezési szertartásaikról el kell mondani, hogy a tenger mellé laza földjébe eltemetett halottak javarészt mumifikálódtak, a gazdag sírmellékletek arról tanúskodnak, hogy hittek a túlvilági életben, a test feltámadásában.

Szentélyeik szabadban levő szent helyeken, templomegyüttesekben, a föld felszíne alatt, templompiramisok tetején, alig megközelíthető sziklás helyeken, templomkörletekben volt. Központi kultushelyük a Coricancha – Aranyház – templomkörzet lehetett.

Kultikus központú művészetük első szakaszának – Kr. e. 1200-200 között – központja Chavin de Huantar, de jelentős romok maradtak fenn más városokban is. Ilyen például a sechini templomrom, a moyeque-i szentély. A második szakaszban – mintegy 600 évig, Kr. e. 200 – Kr. u. 400 között – alig változott valami a művészetekben, annál gazdagabb volt változásokban a harmadik szakasz – Kr. u. 400-1000 –, amelynek központja Mochica, ennek is hatalmas Naptemploma – Huaca del Sol – ez a mintegy 130 millió vályogtéglából épített, kőburkolattal bevont, gazdagon díszített hatalmas épület, de temetőinek urnái, a talált képek, rajzolatok is sokatmondók. Hasonló anyagot tártak fel Paracas, Cayamarca és Pacara temetőiből.

A negyedik korszak – Kr. e. 1000-1300 között a főváros Tihuanaco, ez a kb. 4000 m. magasban elterülő település. Négy hatalmas szentélyének kőbevonatú templompiramisai gazdagon díszítettek domborművekkel, pumákkal, keselyűkkel, kígyókkal és istenalakokkal.

Az ötödik és hatodik korszakok nem hoznak nagyobb művészeti változásokat, a XV. században azonban a HUAYNA CAPAC idején virágkorát élő Inka Birodalom fővárosa, Cuzco, más nagyvárosai, mint Sacsahuaman, Ollantaytambo, Machu Pichu, Pisac stb. elhívték a spanyolokkal, hogy a mesebeli El Doradoba, az aranyvárosba érkeztek. PIZZARO és katonái hódításai, ATAHUALPA meggyilkolása, Cuzco elfoglalása, az Ezüsflootta rendszeres útnak indítása, a hittérítők vallási türelmetlensége aztán befejezte a többit.

A **csibcsák** soha nem alkottak összefüggő birodalmat, csak államocskák népei voltak. A mai Ecuadortól Nicaraguáig terjedő területen lakó csibcsa nyelvű népek közül a muiszkákat ismerjük legjobban. Istenviláguk középpontjában a Napisten és a Földistennő állt, a Napisten földi megtestesülése az uralkodó volt, aki 6 évig készült erre a hivatásra, önsanyargatás, önmegtartóztatás révén. Így olyan varázserőt szerzett, hogy földi halandó rá se mert nézni, mivel félt attól, hogy az uralkodó egyetlen pillantásával agyonsújtja. A papok, akik az uralkodónak voltak alárendelve, a kultuszt szolgálták, de gyógyítottak és mágikus cselekedeteket

is végeztek. Nekik is varázserejük volt, bár nem akkora mint az uralkodóé. Termésvarázslatokat végeztek, kő-, arany- és emberáldozatokat mutattak be az isteneknek. A leghíresebb áldozóhely a 2899 m. magasan fekvő, mai nevén guatavítai tó volt, ahol BACHÚE istennőnek áldozott a helyi papkirály. Az itteni aranyáldozat híre torzult aztán az El Dorado országaról szóló legendává.

Teremtés-elképzelésük legelterjedtebbje szerint CHIMINGAGUA isten teremtett volna mindent. Egy másik mítosz alapján, a földön előbb csak két ember élt, Sogamoso és Tunja/Ramiriqui uralkodói. Ők gyúrtak agyagból férfit, növényekből nőt. A két uralkodó az égbe szállt, mint Nap és Hold.

A túlvilág a muiszka elképzelés szerint a Föld mélyében van, ahol az odakerül emberek földi munkájukat folytatják.

Az előbb emlegetett CHIMINIGHAGUA tulajdonképpen szinte funkciótlan teremtő isten, a fő istenségek fiatalabbak, így Sua napisten, CHIA holdistennő, CHIBCHACHUM földisten, a földművesek, kereskedők és ötvösök védelmezője, aki vállán tartja a Földet, azóta, hogy egyszer haragjában vízőzönt bocsájtott az emberekre, de BOCHIKA, a muiszka kulturhérosz megmentette őket és a már említett büntetéssel sújtotta az istenséget. A földrengés attól keletkezik, hogy CHIBCHAHUM egyik válláról a másikra teszi a Földet. BOCHICA tanította meg az embereket szőni, ő adott csodálatos gyógyító hatalmat az uralkodóknak, és mikor Sogamosoban eltűnt erről a földről, hatalmát IDACANSASRA – az **irakák** csibcsa nyelvű népe mitikus ősére – hagyta. Más nevei NEBTEREQUETEBA/CHIMIZAGAGUA stb. Ám a takácsokat NECATACOA istennő védi. Még két istennőt tiszteltek különösen a muiszkák: HUITACÁT, a tánc, az italozás, a nemi örömök istennőjét és BACHUE termékenységistennőt, aki egy tóból emelkedett ki, fiával együtt, aki a férje is lett. Mindketten vízikígyókként távoztak a Földről, amely utódaikkal népesült be.

TÖRZSI VALLÁSOK

Röviden szólnunk kell azokról a – főként afrikai, a kereszténység és az iszlám létrejötte előtt kialakult – vallásokról, amelyeknek ma több, mint 65 millió követője van Afrika 43 országában. Tudni kell, hogy az iszlám 642 óta hódít ezen a kontinensen, a kereszténység pedig a XV. századtól ordít figyelmet a második legnagyobb világrészre.

Az afrikai népeket általában két csoportra osztják, szudáni típusú és bantu típusú népekre. Más felosztás gyűjtögető, állattenyésztő és földműves népeket különböztet meg. Mi ez utóbbit fogjuk követni.

Sorra véve az egyes csoportokat, megállapíthatjuk, hogy az Észak-Keleten és Kelet-Afrikában élő pásztornépek általában az Ég istenét tisztelik, levegőbeli megjelenési formákban. A tanzániai és kenyai **maszajoknak** istenháromságuk van: NGAI a mindent látó és tudó fő égisten, az Esőisten, aki fekete és kegyes az emberekhez, és a gonosz, vörös isten. A **kafák/kafficsók** Délnyugat-Etiópiában a napistent HEKONAK – *Varázs* – hívják.

A gyűjtögető **pigmeusok** az egyenlítői őserdőkben, Kamerun és Zaire között élnek, kőkorszaki körülmények között, pl. még íjjal vadásznak. Főistenük HORUM, a teremtő isten, a látható világ létrehozója és az égi jelenségek vezérelője. Vadászija, a szivárvány mutatja az utat és a zsákmányt az erdőben. TORÉT, az erdő és a vadak urát, a vadászzsákmányból áldozat illeti meg. A nemzetségi ős totemállatát az egész törzs tiszteli. Ez nem jelent leszármazást, csak rokonságot; csoporttotemizmust. A szent állatok életét bonyolult taburendszer védi, a szabályok akármilyen kis megszegése esetén tisztulási szertartásra vagy áldozatra van szükség. Ismétlődő rossz vadászatkor az *ERDŐ SZELLEME* elaludt, nem gondoskodik gyermekeiről, ún. **molimó**-szertartással ébresztik, a Szellem felébredt, ha meghallják a szertartás visszhangját. A mana erejében hisznek, az életerő, vér és árnyék keveredése, halálkor egy részét a totemállat, más részét az elhunyt fia öröklí.

A **busmanok/szanok** Betsuánföldön, Angolában és Namíbiában élnek, nemrég még egész Dél-Afrikában jelen voltak. Ugyancsak gyűjtögető nép Vadászistenségük HUVÉ, akit „*apának*” szólítanak. Vele áll szemben GUANA, az ősgonosz. Az ember és az állatok között nincs különbség, az ember és az állat között titkos barát-testvéri kapcsolatot képzelnek el. Mindenki ismeri állat-hasonmását, ha egyikük elpusztul, a másik léte is veszélyben forog, varázslat és halál nélkül is lehetséges az átmenet egyik alakból a másikba. Ezt nevezik **pretotemizmusnak**.

Mítoszaik ún. **mantisz**-történetek a mantisz isteni lény, KANG/TORA/KHU, a busman égisten. A szellemek állatalakúak – **tériomorfok** – és jóindulatúak, hatáskörük még nem differenciált. KAGGEN, AZ ÁLLATOK URA adja azonban a vadászzsákmányt, ő adott az állatoknak nevet és ő teremtette meg a Holdat. A BOZÓT SZELLEME részt vesz a vadászavató szertartáson. Ez egyfajta férfiatavás, az ifjaknak bátorság- és ügyességpróbákat kell kiállniuk, ez elejtett állatok vérével megkenik őket, szokás a nemi szervek operációja és az egyik ujj szertartásos levágása. A bozót szellemét a leopárd- vagy oroszlánbőrrel letakart varázsló testesíti meg, a szellem hangját a forgatott zúgattyú adja.

A busmanok szintén a manában hisznek, ami a jósban, varázslóban felhalmozódhat. Vitás esetekben az istenítélet dönt, tűz mellé állnak, s akire a füst száll, az a bűnös. A természetfölötti erőt a varázsló részben öröklí, részben szerzi, varázsló, jós, orvos egyszemélyben, közvetít az istenek és az emberek között.

A kelet-afrikai Nagy-tavak környékén lakó **hivák** a totemizmus maradványaiban hisznek, pl. feltételezik az ember és egyes állatfajták rokonságát – nem leszármazását. Varázslóik – esőcsinálóik – pl. leopárdbőrt és tehénfarkat hordanak. A Közép-Nílus mellett lakó lotukák nemzetségei állatneveket viselnek. Afrika-szerte általános a hit – **fanany**-míto-

szok –, hogy a halott főnökök szent állatok – **kígyó, leopárd, elefánt, oroszlán** – képét veszik föl, ennek alapján szinte egyenlő a halott főnök és valamennyi felsorolt állat. Igazán tisztelték a háziállatok, tabuk veszik őket körül, koponyájuk ülőke lesz, bőrük az előkelőbbek halotti takarója. A **hereróknál** például, akik Angola és Namibia lakói – ég- és alvilágistenük a NGYAMBI-KARUNGA nevet viseli, teremtő égi istenből és mitikus ősisztenből tevődött össze. Feleségének neve MUSZISZI, de nincs nagyobb jelentősége, akárcsak az összülőpár nőtagjának, KAMANGARUNGÁNAK.

Az összülők hitük szerint MUKURU és KAMANGARUNGA – a nép két egyenlő **moietyre** oszlik, az **oruzo** csoport vallási, az **eanda** társadalmi jellegű. A házastársak születésük, gyermekeik nemük szerint tartoznak valamelyik csoportba, így az állatállomány nem aprózódik el, és nem is koncentrálódhat bizonyos határon felül.

Az állattartó népeknél a leszármazás rendjét pontosan ismerik, mert ettől függ az öröklés. Több a halottkultusznál, a felmenők szertartásos tiszteletét is jelenti. Ezért tisztelik a **herrerók** az **omumboronbongabokorból** sarjadt összülőket, és a megfelelő bokor előtt még áldoznak is, „lába” elé követ tesznek, „karjára” fücsomót akasztanak, s előtte imát mondanak.

Ha már a **hereróknál**, ennél a jellegzetes dél-afrikai pásztornépnél tartunk, mondjuk el, hogy szent főnökük a legvagyonosabb nemzetségből kerül ki – és rokonai is mind gazdagok, nevük **ovanene**, *hatalom* –, a papfejedelem a megtestesült ő, jelképe a templom-kunyhójában égő szent tűz, Amelynek nem szabad kialudnia, s amit a főnök legkedvesebb és legidősebb lányai táplálnak. Este, tehénfejéskor, tanácskozásokkor parazsából gyűjtanak tüzet, s ha kialszik, csak a főnök gyűjthet tüzet a szent omuvapu-bokor fájából készített kultikus – férfit és nőt jelképező – tűzgerjesztővel. Hasonlóképpen új tüzet gyűjtanak a főnök halálakor. Ilyenszerű tűzkultusz minden afrikai pásztornépnél van.

A pásztornépek legnagyobb ünnepe az avatás, ami korcsoportonként megismétlődhet. A tanzániai és kenyai **maszájoknál** például a természetfölötti erők nevében a varázslótól tartott szertartás gyerek- és serdülőavatásra oszlik, ez utóbbi esetében körülmetélik a jelölteket, akik két évig úgymond „*tanulók*”, aztán leborotvtatják a hajukat és harcosokként élnek, ameddig 28-30 éves korban meg nem nőülnek. Ettől kezdve **öreg** a nevük, s elhagyják a harcosok táborát.

A **varázsló feladata** elsősorban a törzs életének létalapját jelentő állatcsorda létének, egészségének biztosítása. Ugyanakkor számos törzsnél már különböző „*szakfeladatokat*” végző varázslókat találunk. A Nílus menti **nuereknél** például más varázsló intézi a törzs tagjai közötti viszályokat, más az emberekkel kapcsolatos mágikus praktikákat és külön varázsló foglalkozik az állatok gyógyításával. Ugyanígy más varázsló jósol. A különféle előjelek magyarázata, a béljóslás általános éppúgy, mint az állati zsigerekben található rontó erő hite.

Varázsló éppúgy lehet nő, mint férfi, fontos, hogy manája legyen. Mivel az esőcsinálás egyike legfontosabb feladatainak, elsősorban ezzel foglalkozik. Rendszerint, pl. az ugyancsak nílusi **nuba** népnél, egy mitikus esőcsináló – ugyancsak mitikus – leszármazottja. Ahogy fejlődik a pásztortársadalom, úgy különülnek el az istenségek funkciói is. Az örökletes főnökség megjelenése szellemi síkon megteremti a kultúrhéroszokat, a „*szakosodott*” istenségeket, a törzsek közötti konfliktusok mitikus dimenziókat nyernek, a győztesek az előkelőbb, a vesztesek az alárendeltebb vagy rosszabb helyek birtokosai. A **hottentottáknál**, ennél a magukat **koikoi** – *ember* – névvel megnevező namíbiai vadász- és pásztornépnél például CUI-GOAB – *Seb a Térden* – főisten, teremtő, de ő az eső, a mennydörgés, a zivatar ura is, a nevében levő seb a bátyja, és ellenfele, GUANAB, a HALOTTAK URA műve.

A földművelő törzsek a neolitikus hagyományoknak megfelelő vallási képzeteket alakítottak ki. Ezek központjában a föld, a termékenység, az újjászületés áll, fejlett a halott- és őskultusz, az istenségek már meghatározott szerepűek, fő feladatuk az eső, a víz biztosítása,

fejlett a mágia, a jóslás, elterjedt az animizmus. A varázslók feladatköre már differenciált. Elhalványulnak a totemisztikus gondolatok, legfeljebb az a hit él, hogy a lélek a halál után a totemállatba költözik. Kevés a növényi totem. A kelet-szudáni mandingók totemállattól származtatják magukat, s hitük szerint ebbe költözik haláluk után a lelkük. A libériai **veiknek** totemképzete már másodlagos, a törzs „*ősapja*” a NAMAD – *Nagyapa* – nevű krokodil, „*aki*” házasság révén válik a törzs mitikus ősevé. Gyakran mitikus „*magyarázata*” van egyik-másik cselekedetnek: a guineai **kono** törzs **nyinabla** ága például nem vadászik a krokodilra, mert valaha, nagyon régen egy krokodil megmentette a törzs egyik vadászát egy leopárd támadásától.

Általánosnak mondható Afrika földműves törzseinél a lélekhit. Sőt, a többféle lélek hite. Ugyanakkor ez nagyon konkrét fogalom, a dél-afrikai **szotóknál** a szívben vagy a fejben lakó, szélhez hasonló lélek anyagi; mindenkinek van árnyéklege is. A **dzsaggáknál** – Kelet-Afrikában élnek – az életlélek kicsinyített ember alakú, a nagy **Kivuri-lélek** a testben marad, annak feloszlásáig. A mandingóknál – nyugat-afrikai törzs – létezik az **edidi-lélek**, ami élet-erő, az **edimo-lélek**, ami elválik a testtől és a **mudimo** képmás- vagy árnyéklélek. A **zuluknál** ugyanezt **idlozilnak** nevezik.

A lélek halál utáni útjára több elképzelés van. A ghanai **nzemák** felfogásában például a **mora**, vagyis az életerő megszűnik a halállal. A **ngomlene**, azaz az ősök szelleme a halál után lemegy az alvilágba. Végül az **ekela** halhatatlan, az istenhez száll vissza.

A testtől elváló lélek tehát vándorol, alakot vált, visszatér a földre, ám legtöbbször másvilági életet él. A szellemi lét nem jelent öröklétet, egyszer a lélek is megnyugszik.

A temetetlen halottak, a terhes asszonyok, a gonosz varázslók lelke kísértetként visszajár: ezzel rokon a **mandigók** átoklélek-fogalma.

Természetes, hogy az így értelmezett lélek erőteljes halottkultuszt eredményez. Madagaszkáron „*felvidítják*” a halottat a temetéssel és évtizedekig megemlékeznek róla. Az őskultusz általában jellemző az afrikai földművelő-civilizációkra. Áldozatot mutatnak be az ősöknek és mivel földközeli szellemvilágban élnek, számítanak segítségére, esőküldő, termésbiztosító szerepük is van.

Az afrikai szellemvilág hallatlanul változatos: a szellemek között vannak **természeti** (bozót-, erdő-, vízi-szellemek), **falu-**, **termőföld-**, **pusztai szellemek**, **védőszellemek**, az **ősök szellemei**, különféle **cselekmények**, pl. a háborúk **szellemei**, akiknek áldoznak, akiknek a tiszteletére titkos társaságokba tömörülnek. Lehetnek testtelenek, de ölhetnek emberi vagy állati alakot, még inkább az ősökhöz hasonlítanak. Több vonást is egyesítenek magukban: fő és első ősök, a szellemvilág urai, esőküldők, teremtők, akiket a földön a főnök testesít meg. A bugandai **gandáknál** a főnök hatalma már a szellemeknek is parancsol!

A teremtés nem feltétlenül az istenségekhez kapcsolódik; a dél-afrikai **ngonik** ismernek ugyan zivatar- és termékenységistent, de az állatokat és az embereket őseik hívták elő a mocsarakból. A **jurubákat** viszont OLORUN főisten megbízásából az égisten egyik fia teremtette.

A teremtés és, a halál Afrika-szerte összefügg. A teremtő, mindenható és örökkévaló isten fogalma új keletű, ez inkább a kereszténység és az iszlám hatása.

Az istenkultusz az ősök és szellemek kultuszához hasonló, a földi uralkodók kultuszával párhuzamos. Általános az istenítélet, mint az erősen vitás esetek eldöntésének módja, az előjelekbe vetett hit, vannak főfoglalkozású jószok és szintén általános a boszorkányokba, a gonosz mágiába, az amulettekbe, talizmánokba fétisekbe vetett hit. A varázslatok elleni védekezés, az elhárítás, a gyógyítás a fehér varázslók dolga. A **mandingóknál** például az orvos és a varázsló személye azonos, a **zuluknál** viszont a varázsló kideríti a kár okozóját, a gyógyfüves ember pedig gyógyít.

Fekete Afrika a titkos társaságok paradicsoma. Ezek tulajdonképpen az államszervezet kezdetleges előképei, sokszor rendfenntartó, máskor rendbontó intézmények. Kor-, vagyoni-, státushelyzet lehet a belépés feltétele, a nők és gyermekek ki vannak belőlük zárva – a nőknek

saját szervezeteik vannak –, avatás, külsőséges kultikus szertartások, mitologikus és jelképes jelenetek jellemzik, korábban a szertartásos emberevés és az emberáldozat is részük lehetett. Sokszor jelentős politikai befolyásuk volt és van. A dél-afrikai **bantuknál** például általános a férfiszövetségek, a beavatási szertartások jelentősége.

Néhány ismertebb afrikai törzsi vallás fontosabb képzetei: a **kafferok** főistene UNKULUNKULU. Mellette tisztelnek egy „égi királyt” mint teremtet.

A dél-afrikai **zuluk** ugyancsak UNKULUNKULUBAN hisznek, aki náluk teremtet, élet- és halálisten, a földre küldött bajokkal pedig próbára teszi az embereket.

A tanzániai **dzsaggák** RUVÁT, az ég istenét és MUNGUT tisztelik különösebben.

A kelet-afrikai **bantuk** főistene MULUNGU – *Az ott fent, aki az égben van* –, aki teremtet isten, de esőisten is. A kongói **bantuk** NZAMBI – a *Fényárasztó* – hívei.

A guineai és ghanai **asantik** NYAMÁT – *Tündöklő* – tisztelik legfelső istenként, esetleg JANKOMPONT – *Nagy barát* –, aki egyidőben férfi és nő. A dahomeyi, ghanai, togói és nigériai **évék** istene MAVU – a *Mindent felülmúló* –, fiai, ZOGBLA és MAVU ZOGBLA, illetve ezek női megfelelői, ZODZA és MAVU ZODZA a Jó és a Rossz megtestesítői.

Az afrikai törzsi vallásokban általában megtalálható az életerő fogalma, amely kapocs istenek és ősök, emberek és világ, törzsi arisztokrácia és közrendű között, megnyilvánul a termékenységben. A kultusz és a szertartás az életerőt gyarapítja, visszafogja az ezt gátló erőket. Vissza kell nyúlni a kezdetekhez, az eredethez, minden eltérés az életerőt csökkenti.

Az üdvözítők, kultuszátadók, a hőszok ősök vagy isteni küldöttek. Az ősök segítik az utódokat. A kultusz gyakorlati célú, növeli az életerőt, eredményesebbé tesz minden tevékenységet.

A kultusz fontosabb elemei az ima, az áldozat, a szakrális (össz)művészet.

Az **amerikai indiánok** ismerik a személytelen természeti varázserő fogalmát – **orenda**, **vakanda**, **manitu** stb. –, a totemizmus egyes maradványai is megvannak felfogásaikban. Az amerikai törzsi vallásoknak mintegy 1,3 millió híve van, vadászó-halászó, állattenyésztő és földművelő törzsek, egységes hitviláguk nincs.

Jóformán kivételes az antropomorf természetfölötti lények elképzelése, emiatt az indiánok hitvilága kutatóinak korábban úgy tűnt, hogy ezeknek a törzseknek nincs is vallása.

Természetesen az indián törzseknek is vannak vallásos elképzeléseik. Felfogásuk szerint a teremtet főisten többé nem szól bele a világ irányításába, máskor a világ a férfi és női princípium egyesüléséből jön létre. Teremtetőisten a **kaliforniai** OLELBIS, a **maidu** KODOYANPE, a **delawar** GICELAMU'KAONGL, a **paoni** ATIUS TIRAWA, a **creek** ESAUGETUH EMISEE, a **zunyi** AWONAWILONA stb. Néha a teremtetőisten egyéb alakot – és funkciókat is fölvesz. Erre példa a **sziú** HAOKAH, a **cseroki** ASGATA GIGAGEL, akik mennydörgésistenek is. A **navajó** AHSONNUTLI egyszerre férfi és nő, a **hopi** THKUYI istennő a termékenység, a kukorica és a gyermekáldás istennője.

A természeti jelenségek vagy isteni lények vagy ezek megnyilvánulási formái, hírnökei. Ilyen a **dakota** INYAN – *Szikla* –, a **pueblo indiánoknál** a Nap.

Sok indián törzs tiszteli a mennydörgésmadarakat, akik gyakran csatáznak a mítoszokban víziszörnyekkel. A **dakotáknál** például a mennydörgésmadár neve WAUH KEON, aki harcban áll a víziistennel, UNKTAHÉVEL. A víziszellemek – pl. az **algonkin** MIKAMWESE – általában rosszindulatúak.

Indián felfogás szerint mindenütt természeti démonok tanyáznak, a halottak szellemei a földműves törzseknél általában jóindulatúak, a vadásztörzseknél gonoszak.

Ismert az ÁLLATOK URA, az állatok parancsolója.

Fontos szerepe van az egyéni védőszellemeknek, ezek állatalakban jelennek meg és az orvosságos zacskót tulajdonképpen nekik, illetve látomásos tanácsaik alapján állítják össze. Az egyéni védőszellemekbe vetett hit gyakran kapcsolatban van a totemizmussal.

Az indián mítoszokban ember és állat kapcsolata közvetlen, az ember és az állat házasodhat, gyermekeik könnyen vehetik fel mindkét alakot.

Az indián mitológia legkiemelkedőbb alakjai a kultúrhéroszok, Ezek gyakran összevethetők az ún. **trickster**, *isteni kópé* alakjával. Utóbbi leginkább a népmesék táltos gyermekéhez hasonló figura, egyszerre nevetséges és kultúrhéroszi.

Az igazi indián kultúrhéroszok a **Nyúl**, az **Oposszum**, a **Szkunksz** – a **Görény** –, a **Holló**, a **Prérifarkas**, az **Ikerpár**. A legismertebb közülük MANABOZO/MANABUS/MANIBOSHO/NANABOSHO/GLOOSCAP/WISAKA – a NAGY NYÚL –, aki Nyugatra távozik küldetése teljesítésével. A Csendes óceán északi partjain a HOLLÓ a legjellemzőbb kultúrhérosz. Az IKERPÁR anyját megölik, az ikrek szétválnak és csak rendkívüli kalandok után találkoznak.

A teremtésmítoszok különfélék: megtalálható a vízből felhozott föld mondája éppúgy, mint a szilárd kéreg alatt élő, mitikus lények története vagy a vadállatokból mitikus események után lett embereké. Az égtájak szerepe is jelentős, mint ahogy előkerül mítoszaikban a világot tartó életfa – gyökerénél lakik AMTEP, a gonosz szellem, a tetején pedig AMOTKEN, a jóindulatú lény – és mitikus magyarázatokat adnak történeteik a fontosabb intézmények, tabuk eredetére is. Szólnak a történetek, a halál eredetéről, de a túlvilági lét, az „örök vadászmezők” elképzelése korántsem egységes, sőt, inkább fehér, mint indián képzet.

Több lélek létezését hiszik, ezek egy része a halál után is megmarad. Hisznek a lélek-vándorlásban.

A skalpolás szokása mágikus cselekedet, a haj, a fej birtoklása a legyőzött ellenfél erőinek is birtokába juttat. Eredetileg csak **hurón**, **dakota** és **irokéz** szokás volt, később általánosodott.

A javasember, a gyógyító- vagy fehér-varázsló mindenütt ismert, a beteg megsértett valami tabut, megrontották, az ősei elkövettek valami bűnt. Mágikus rítusokkal, természetes gyógymódokkal lehet segíteni rajta. A varázslók tevékenységében nagy szerepe volt a rituális, extatikus táncoknak. A varázslók szakmai szövetségeket alkottak, pl. az **odzsibvéknél**, vagy az **irokézeknél**. A révüléssel táncoknak szerepük volt a termékenységrítusokban, a zsákmányolási rítusokban, évkezdő, varázslóavatási, férfiatvási szertartásokban, stb. Egyébként a révüléssel látomások gyakran kerültek a kultusz központjába, és ezeket hallucinogén anyagokkal, **meskalinnal**, **peyote-kaktusz levélével**, **cocalevél** rágcsalásával is ki tudták váltani. A titkos társaságok – különösen a közös állatösrre visszavezetett hagyományú – csoportok.

Az indián társadalom sohasem volt egységes. Államalkotó, fejlett bronzkori népek mellett éltek gyűjtögető, a csiszolt kőkorszak fejlettségi állapotában levő csoportok, neolitikus földművelő és a katonai demokrácia felbomlását megélő állattenyésztő törzsek ez indokolja, hogy a Kolumbusz előtti Amerika vallásait külön tárgyaljuk és külön foglalkozzunk Amerika fontosabb törzsi vallásaival.

A délamerikai indiánok felfogásában központi helye van az ÁLLATOK URÁNAK. A **tupi** indiánoknál CURAYPIRA testesíti meg. RATO, a **taulipingok** vízi istene kígyószerű vízilény, Szoinidi a **tobáknál** a halak védője. JURUPARI minden Közép-Amazonas menti törzsnél meglevő közös vegetációs istenség.

Ezek a törzsek hol gyűjtögető, hol földművelő csoportok kultuszát művelik. Az őskultusz s a termékenység biztosítása mindkettőre jellemző, ide vezethető vissza végső soron pl. a fejjavadászat, illetve a zanzakészítés gyakorlata is.

A teremtő isten hite ködös. A **kalina**-indiánoknál például minden a félig kígyó **félig** asszony AMANA hozott a világra. Két fia, TAMUZI, minden jó teremtője és a kalinák ősapja, valamint JOLOKAN-TAMULU a sötétség és a baj előidézője. A **tupinambák** és a **guarajuk** szerint TAMOI – az égben levő férfiisten – alkotta meg a világot. Az **arikenák** szerint a teremtők PURA és MURA, az európai törpékhez hasonló ikrek műve a világ. NANDERUVUSZU, az **apapokuvák** teremtője semmit nem csinál, de olyan eszközöket birtokol, amelyekkel

akármikor elpusztíthatja a világot. Felesége, NANDESZ viszont a paradicsomban él, ahová földi ember is eljuthat.

Az **araukán indiánok** eljutottak a teremtő isten, NGENECSEN alakjához, aki az élőlények termékenységét is biztosítja, az ő előképe lehetett PILLAN mennydörgésisten, MOMA, a **vitotók** teremtője a szó megtestesülése a **jahgánok** pedig VATAUINEIVÁT tartják főistenüknek és a viselkedés normái megszabójának.

Az állat alakú kulturhéroszok jellegzetes példája a **nambikuarák** HARKÁLYA – OKLAHULISZU –, ember alakú kulturhérosz például a **tainó** LOUQUO, aki a saját testéből teremtette meg az embereket és lehozta nekik a maniókát az égből.

Mitikus lények megtestesülései az égitestek és élőlények a természeti jelenségek a szemükben, egy jaguár gyermekei a Nap és a Hold. Van lélekvandorlás, Nyugaton van birodalma a holtaknak, több ég és több alvilág létezik, a szellemekkel a varázsló tud kapcsolatba lépni, aki mágikus cselekményeket végez, jósol és gyógyít. Sámánszerű feladatai vannak. Képesek jaguárrá változni. Ahol pappá nőttek ki magukat, ott ellátják a varázsló funkcióit, de leginkább a kultusz ápolói.

Az indonéz szigetvilág és Amerika partjai között négy, egymástól, kulturálisan és vallásilag is eltérő régiót különböztetünk meg.

Az **ausztrál őslakosság** mintegy 5 000 hívője gyakorlatilag mezolitikus hagyományokat őriz, a gyűjtögetésből, halászatból és vadászatból élnek, apajogú leszármazáson alapuló 50-60 tagú hordákban. Vallásuk lényege őskori, az állat- és növényvilág fennmaradását, létét kívánja biztosítani. Totemista, a szaporodásra irányított szertartásciklusok jellemzik. Teremtésmítoszuk szerint a föld pusztasíkság. Mikor vége az „*alvóidőnek*”, hajnal lesz, felébrednek a totemösök örök álmukból és megalkotják a domborzatot. Aztán az ősök belebújnak bizonyos állatokba és növényekbe, ezek lesznek a totemeik és ezekből lesz az ember valamelyik törzs vagy tájegység szülőte. Minden nemzetség egy bizonyos állattól vagy növénytől származik, a mitikus állat- vagy növény-ős azoknak az állatoknak-növényeknek és embereknek az őse, amelyek, illetve akik az ő területén születtek. A totemlény és az emberek között szoros életkapcsolat van.

A kultikus rítus a totemösön alapszik. Főképp a fiatalok beavatási szertartása bonyolult, a bora ceremónia, a böjt, a tűzpróba, vagy a körülmetélés után megismertetik a fiatalokkal a törzs hagyományait, szokásait, eredettörténetét. A beavatás után a fiatalból mirano – tudó – lesz.

Az antihiuma-szertartáson a totemállat vérével meghintett földön kirajzolják a totemállat körvonalait és pantomimikus, szertartásos tánc gondoskodik az állat szaporulatáról.

A csurunga lélekkő, a totemős átváltozott teste. A zúgattyú keskeny lándzsahegy alakú fa, amely kötéllel forgatva zúgó hangot ad, amit az ősök és a szellemek, hangjának tekintenek.

Délkelet-Ausztráliában a BALAME-ciklus ismeretes, mint a legfelső lény tetteinek gyűjteménye. A **diuerikre** és az **Eyre-tó népeire** a MURAMURA-lények kultusza jellemző. Ausztrália középső térségeiben NJIRANA és JULANA, a két kulturhérosz tisztelete jellemző, a nyugati tájak népei ma DJUGURBA-lényeket, az Arnhem-földön pedig a DJANGGAWUL-nővéreket állítják mítoszaik középpontjába. Mindenütt megtalálható a SZIVÁRVÁNYKÍGYÓ története, amely férfiként árvizet zúdít a tabuk megszegőire, mint nő, a szülést könnyíti meg.

Melanéziában, az Új-Guinea, a Fidzsi-szigetek és Új-Kaledónia közé eső szigetek mintegy 2 milliónyi lakosa között mintegy 100 000 követi a törzsi vallásokat. A térségben melanéz és pápua lakosság él, neolitikus körülmények között, anya- vagy apajogú társadalomban. Vallásuk egymástól eltérő – általában animisztikus, a lélekhit általános, a halál utáni élet csak a törzs elöljáróinak jár ki, erős az ősök kultusza, általános a mana-képzet, a lélekhit, van szertartásos emberevés, fejevadászat, emberáldozat. Sok a férfiakat tömörítő titkos társaság – ilyen például az Új-Britannia szigetén létező dukduk –, a kultusz központjában az ősök tisztelete, vagy valami szörnyszerű istenség kultusza áll. Létezik „bozótiskola” a felnőtté váló

fiatal megismertetése a törzsi hagyományokkal, fiatalok férfivé avatása, kultikus és társadalmi egyenjogúsítása, ami különféle operációkkal társul. Mint földművelő társadalmakban, vannak termékenység rítusok, léteznek a totemizmus maradványai. A csoporttotem általános. A mítoszok leginkább megmagyarázzák a dolgokat, szellemek, és emberek cselekedeteit. Hiányzik ezekből a mítoszokból a teremtő, a mitológia emberközpontú, elszakad egymástól a mítosz és a rítus, előtérbe tolódik a profán.

Nem térünk itt ki a melanéziai mítoszok konkrét tartalmára. Inkább a nézetek vallási konkrétumaira összpontosítunk, olyasmire, hogy az ősök kultusza jegyében számos új-guineai törzs az ősök és ellenségek koponyáját – **manájukat** megkaparintandó –, szellemházakban őrzi, a koponyákat rejtő faragott fafigurákat **korwarnak** nevezi, az ősökkel való azonosulás a maszkos összművészeti kultusz gyakorlása is. A kultikus élet központjai a **szellemházak**, amelyek a titkos társaságok működésének színhelyei is. Ez az új-kaledóniai kanakoknál a 10-60 m.- hosszú, 5-12 m. széles ceremónia-út mellett épült pilu vagy férfiház. A Fidzsi-szigeteken a halottkultusz a települések központjában levő téglalap alakú téren zajlik, amelyet földbevert cölöpök – **mara** – vesznek körül és amelyen kőoltárok – **nanga** – vannak. Az el-egyenetett térség és a kultuszház – **mbure** – a település központja.

Mikronézia névvel az Új-Guineától északra és a Polinézia-Japán közötti szigeteket illetjük. Mivel lakosságuk nagyjából azonos eredetű a **polinéz szigetvilágokéval** – a keleti és nyugati polinéz szigetvilág az Új-Zéland, Hawaii és a Húsvét-sziget között elterülő szárazföldek neve –, vallási képzeiteket együtt fogjuk tárgyalni.

A létfenntartást az ásóbotos termelés biztosítja, a társadalom neolitikus, néhol rétegzett. A politikai egység a sziget-szigetecsoport, ami fölött uralkodik a számos tabuval védett király.

A vallás alapja a **mana**-képzet és a **tabu** fogalma. Az istenképzet kialakult, a polinéz panteonban különféle rendű és rangú isteneket, jó és rossz szellemeket találunk. A vallás bonyolultsága kialakította a papi rendet, létezik a hivatalos és a „*népi*”, egyszerűbb vallás és a kettő között nincs mindig kommunikáció. Van egy legfelső lény – Új-Zélandon IO, Szamoán-Tongán TANGALOA, a Társaság szigeteken TA'AROA – teremtő, öröktől és örökkévaló, mindentudó –, teremtményei istenek, pl. TANE, a fény és a férfierő istene, RONGO a természet-isten, HINA a holdistennő – az egyetlen kiemelkedő jelentőségű polinéziai nőisten –, TIKI, az első férfi, HINA férje, az alvilág istennője MAHIKA/MIRU/WHIRO. Félisten, kultúrhérosz MAUI, TARANGA fia, akit TAMA, az isteni nagyfőnök nevel fel, és akitől származik a tűz ismerete. Egyfajta hőskultusz is kialakult. Ennek fontosabb alakjai PELÜLOP és fia ALULUEI, akik hajózni tanítják meg az embereket. Több „*isteni kópé*” alakja is van, ilyenek például a NAREAU. Az ősök tiszteletével összefüggő szokás, a **csónaktemetkezés**. A férfiházak oromfalain és erkélyein egész képregények mesélik el a nemzetségek és a fontosabb istenek mítoszait. A falu központjában levő **maré/malaé/meaé** – *gyülekező- vagy ünnephely* – közép-pontjában az ahu – oltár – áll, amelynél gyümölcs-, virág és ételáldozatokat mutatnak be. A polinéziai szigetek trachitszobrai – sokszor akár 15 is egy 80 × 30 m-es területen – talán istenséggé vált egykori törzsfőnököket és papokat személyesítenek meg.

Az ázsiai törzsi vallásoknak kb. 26 millió követője van, Ázsia 17 országában találhatók ilyen vallások.

Életmódjuk alapja a vadászat-halászat és a gyűjtögetés. Az indiai Madhja Pradesh és Ándhra Pradesh hegységek vidékén élő **csencsukok** istenségei közül a főisten GARELMAISZ-MA, a vadászszerencse istennője, aki ügyel arra, hogy csak hím állatokat zsákmányoljanak. BHAGAVANTARA az ég istene, akitől a mennydörgés és az eső ered.

A **szemangok** Malájföldön élnek. Mennydörgés-istenük neve KARI, aki teremtetőisten és a lelkek megítélője is.

Az indiai **gond/kui** törzs a **csencsuk** törzsszel határos lakóhelyen él, legfőbb istenük BHAGAVAN. Az ember egyik lelke – a **jiv** – tőle származik és halál után visszatér hozzá, a másik – személyes – lélek fennmarad a **Szanal szellem** alakjában, a holtak szellemeivel, meg

az ősök istenségeivel együtt, a Holtak Birodalmában. Neki szentelik a temetési és kegyeleti áldozatokat.

Az Észak-Indiában élő **bhil-törzsek** főistene BHAGVAN teremtetőisten, aki mindentudó, elsősorban erkölcsi jellemvonásokkal van felruházva. Az Asszamban élő **khaszi** nép anyajogú pásztortársadalma egy kétnemű legfőbb istent és egy nemzetségi ősanját tisztel. A Szumátra belsejében élő földművelő batakok főistene MULA DJADI NA BOLON – **A létezés forrása** –, fiai az ég, a föld és az alvilág urai.

A celebeszi **toradják** égistenét ATALÁNAK nevezik, a Borneo szigetén élő **dajakok** égistene TINGANG – *Orrszarvú-madár* – más néven NGADJU-DAJAK/MAHATALA/BAHATARA, aki a felvilág lakója feleségével, TAMBONNAL – *Vízikígyóval* – ellentétben, aki az alvilág lakója. A **mana** bizonyos testrészekben lakik, ezzel magyarázhatók fejedelmek szokásaik. Hitük szerint az embernek két lelke van, az egyik, a **tondi** a belsőségekben lakik, a másik a halál után elszáll, **begu**, *szellem* lesz belőle. Az életben az embernek *életlelke* – **hambaruan** –, a halálban *halállelke* – **liau** – van, ez utóbbi a TEMPON TELONTÓL kormányozott **életbárkán** elhajózik egy paradicsomi szigetre, a Holtak Országába. A **dajakoknak** sok, a különféle ételekre kivetett **tabujuk** van, amelyeket **palinak** neveznek, a papok neve **baszir**, a papnőké **balian**.

A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ ISZLÁM KELETKEZÉSE UTÁNI, ALAPÍTOTT VALLÁSOK

Nincs lehetőségünk arra, hogy bemutassunk itt minden, az iszlám születése után, de főleg az Újkor kezdetétől, a reformációtól, illetve a francia polgári forradalomtól kezdve létrejött vallást, azokat, amelyekről eddig nem szóltunk, de címszó-szerűen bemutatjuk bár az ismertebbeket. Van közöttük olyan felfogás, amely korábbi európai, ázsiai, sőt, afrikai hitekhez kötődik, mások, főképp az Óceánia-szerte járatos cargo-kultuszok, de sok afrikai és ázsiai felfogás is a nemzeti felszabadító mozgalmakkal fonódik össze, s végül, de nem utolsósorban érintünk pár, napjainkban született vallást, amelyek a korszerű tudományosságot akarják összefonni korábbi vallásos meggyőződésekkal. Ezzel nem vallástörténeti lexikont szeretnénk pótolni, csupán rá akarjuk a figyelmet terelni néhány, tájainkon kevésbé ismert felfogásra.

Az **amicalista mozgalom** alapítója a kongói ANDRÉ MATSWA, eredeti neve *Société amicale des originaires de l'Afrique Équatoriale*. Az I. világháború után Párizsban alakult mozgalom eredetileg a Franciaországba szakadt feketéket segítette, alapítójának 1942-es halála után vált vallássá. Az alapító személyét különleges tisztelet övezi. Megváltóként emlegetik, imádkoznak hozzá, visszajövetelében bízva és abban, hogy világmegváltó királyként megteremti a négerek birodalmát.

Az **ananakijó vallást** NAKANO JONOSZUKE alapította 1934-ben. Ő, mint a spiritizmus híve, üzeneteket kapott a szellemvilágból. A név azt jelenti „három, öt, kenderkötél” és a vallás egyetemességére utal, a „három” az **omotokyo** és a **bahái** vallás szellemiségére, az „öt”, az öt világvallás egységére, a „kenderkötél” köti követőit a túlvilági valósághoz.

Az **Ánanda Marga felfogás** 1955-ben jött létre, **Prabhát Randzsán Szarkár** vezetésével. Követői a **márgik**, központja a nyugat-bengáliai Baglata. Lényege: az egyes ember megújulása, szádhanák – lelki gyakorlatok – segítségével, azzal a céllal, hogy a hívő megismerje a „végtelen ént” és halálakor elérje a „kozmikus tudatot” ezáltal megváltódva. Az új emberi társadalom a **szdviprák** műve lesz, akik minden kaszt feletti értelmiségiek, betartják a viselkedés 15 szabályát és a 16 pontot. Ebben benne van a klasszikus jóga 5 alapelve – az erőszakmentesség, igazság, a tartózkodás a lopástól, a vágytalanság, Bráhma-tanítványság – és a jóga öt fokozata közül a második – tisztaság, elégedettség, buzgalom, kutatás, odaadás az isten iránt –, valamint a 16 pont. Kötelező a társadalom peremén végzett szociális munka, az önfeláldozásig terjedő hit az eszményi társadalomban. Vannak táplálkozási tabuik, havonta kétszer böjtölnek, naponta meditálnak, 2 × 20 percig a személyes mantrán elmélkednek, szabályos időközökben különleges összejöveteleket tartanak, naponta végeznek csoportos meditációt, ami kirtannal – ritmikusan lépegető, térdhajlító táncsal – és énekkel kezdődik, a „legfőbb parancsolatok” közös felmondásával fejeződik be. Létezik külön a férfiak és külön a nők számára alkotott, naponta eltáncolt rituális táncuk. Európai központjuk Mainzban van, világszerte körülbelül 2 millió hívő híve a felfogásnak.

A **bábizmus** a síita iszlámból jött létre 1844-ben, amikor az alapító MIRZA ALI MOHAMED sirázi (*Irán*) kereskedő megvilágosodik. Vallásos meggyőződéséért bebörtönlük és agyonlövük. Hívei szektásodnak, mostohatestvére a bahaizmus alapítója lesz. Korán-magyarázat alapján jutnak el az erőszak elvetéséhez, az emberek egyenlősége tételéhez, a házasságot kötelezőnek tekintik, tilos mindenféle drog, szent a 19-es szám, azért, mert a Korán minden szúrójának bevezetője 19 arab betűből áll, az Isten arab neveinek számértéke is ennyi. Az évet is 19 hónapra osztják, egyenként 19 nappal, minden bábistának naponta 19 verset kell elolvasni a Bajánból – a bábistáknak az alapítótól írott szent könyvéből – és minden 19-ik napon 19 vendéget kell megvendégelnie.

A **baháizmus/beháizmus** alapítója az iráni MIRZA HUSZEIN ALI NÚRI, a felfogás 1863-ban született a bábizmusból, központi székhelye Haifa, Izrael. 4,5 millió híve van világszerte, 93 országban.

Az alapító harmincévesen fejti ki követői előtt, hogy ő a **Bábtól** megjósolt **Bahá'ulláh**, majd olyan világvallás szervezésébe fog „*amely minden eddigi vallás koronája lesz*”. Magát **bahá'ulláhnak** (*Isten fénye*), **Mazharnak** (*A Nyilvánvalóvá vált Istennek*). illetve **Dzsemálnak** (*Isten szépsége*) tekinti. Vallási körleveleket küld kora fontosabb uralkodóinak. A török hatalom letartóztatja, 24 év börtön után Akko mellett hal meg, fogságban.

Utóda legnagyobb fia ABBÁSZ EFFENDI – ABDUL BAHÁ (*Isten dicsőségének szolgálja*), aki 1908-ban szabadul a fogságból és missziós utakat tart Indiában, az Egyesült Államokban, majd miután 1919-ben létrejön a Népszövetség, ezzel álmai megvalósításait látja, miután a Hágában létrejött nemzetközi bíróság (1899) a bahái követelményeknek is megfelel, „*világ-bíróság*”. Az 1921 végén 78 éves korában elhunyt ABDUL BAHÁT Haifában helyezik végső nyugalomra. Utóda legnagyobb unokája SZOGHI EFFENDI lett, 24 éves korában. A „*szövetség pásztora*” 1957-ben halt meg, hat nemzeti „*vallási tanács*” megalakítása után, azóta egy 9 főnyi direktórium vezeti az Igazságosság Egyetemes Házában a bahái vallást.

Ez egyfelől egyesíteni szeretné a 9 nagy vallást, másrészt az igazság teljességét szeretné elérni. Tanai szerint egyetlen, mindenható, korlátlan, végtelen és mindenható Isten van, egysége összhangban van az emberiség egységével, az Isten sem faji, sem nemi megkülönböztetést. Minden vallásnak közös az alapja, s ez lehet az emberiség egységének alapja. Az emberiség egységének és a világbékének az erkölcsi és társadalometikai követelményei a 12 Alaptételben találhatók meg. Ezek: az emberiség egységes, az igazság megismerhető és egyénileg felkutatható, a vallások lényege közös, ez az emberek közötti egység és egyetértés alapja, amit összhangba kell hozni a tudománnyal és az ésszel. A férfiak és a nők egyenlő jogúak, el kell hagyni az előítéleteket, meg kell valósítani a világbékét, a színvonalas, egyetemes vallási és erkölcsi képzést meg kell oldani a társadalmi kérdéseket, be kell vezetni a világnyelvet és világírást, világbírárságra van szükség. A szent háború helyét az egyetemes béke és igazságosság veszi át. A nemek egyenrangúak, a baháik úgy vélik, hogy akkor élnek megfelelőképpen, ha lázongás nélkül elviselik az igazságtalanságot, ha szeretik egymást, ha alázatosak, ha segítik a szenvedőket. Időszámításuk kezdete 1844 március 21, az év 19, egyenként 19 napos hónapból áll. A bahái év március 21-én kezdődik, a hét első napja szombat, a nap a Nap lenyugvásával kezdődik. A **bahá** – a perzsa *fény*, *dicsőség* jelentésű szóból – számjegyeinek összege 9, ezért minden 9. nap szent, munkaszüneti. A legnagyobb ünnepük a **ridván** április 21 és május 3 között.

130 Nemzeti Vallási Tanács létezik, minden 9 hívő Helyi Vallási Tanácsot alakíthat. Ezek átalakulhatnak az „*igazságosság házaivá*”, legfelsőbb vezetőségük, az Igazságosság Egyetemes Háza 9 tagja Haifában székel. Magukat a 9. és utolsó kinyilatkoztatott vallásnak tartják – a szabbeus, izraelita, hindu, zoroaszteri, buddhista, keresztény, iszlám és bábista vallások után –, templomaik az „*ájtatosság háza*”, 9 bejárattal és oldallal. A legismertebbek ezek közül a Chicago mellett, Wilmette-ben (USA, 1931), Sydneyben és Kampalában (Uganda) épültek, Európában Németországban, Langenhainban épült 1964-ben anyatemplomuk. Szent könyvük a **Bahá'ullahtól** írt **Kitáb al-akdasz** – **A bizonyosság könyve** –, fontos könyvük még a **Rejtett szavak**, a **Hét völgy** és a **Négy völgy**.

A **Bhagván** – *Magasztos mester* – **Srí Rádzsnis**-mozgalmat az alapító RÁDZSNIS CSANDRA MÓHAN nevére nevezte el, aki 1966-ban fektette le mozgalma alapjait. Központja Oregonban, Antelopeban van, a buddhizmusból, a hinduizmusból és a dzsainizmusból keletkezett. A németek hivatalosan „*destruktív kultusznak, pszichoszektnak*” nyilvánították. A vallásalapító előbb filozófiatanár, aztán ellentétbe kerülve egyeteme vezetőivel, vallást alapít Bombayban, majd áthelyezi annak központját Púnába, majd az oregoni Wasco Countyba. A bevándorlási hatóságok bebörtönzik, jelenleg Indiában él.

A rádzensizmus úgymond vallástalan vallás, a mozgalom írásainak napi felolvasásából, meditációból és terápiás programokból áll. Lényege az elidegenedett egótól való megszabadulás, a pillanatnak élés – emiatt a vitatott, az aszkétizmussal ellentétes, hedonista felfogásuk –, a követők narancsszínű ruhát, 108 gyöngyből és az alapító arcképéből álló gyöngysort viselnek, a felfogás vallási-világnézeti és pszichoterápiai elemeket kapcsol össze.

A **black muslims** – *fekete muszlimok* –, hivatalos nevén a *Lost-Found Nation of Islam in North America* mozgalma 1932-ben jött létre. Alapítója ELIJAH POOLE (MOHAMED), mintegy 1,1 millió követővel. Allah követe eredetileg a titokzatosan feltűnt W. D. FARD volt, a feladatát átvállaló POOLE felveszi a MOHAMED nevet és a mozgalom vezetője lesz. Melléje szegődik MALCOLM X – MALCOLM LITTLE –, egy baptista pap fia, később a *Black Nationalists* megalapítója, és CASSIUS CLAY, MOHAMED ALI, a volt világhírű bokszoló. Elutasítják az erőszakot, de a *Black Power* tőlük mozgatott vezetése 1965 óta több faji konfliktust robbantott ki amerikai nagyvárosokban. A felfogás tanítása szerint Allah csak feketéket teremtett, tehát a világot nekik kell kormányozni. Minden színesbőrű testvér, csak a fehérbőrűek ellenségek, elő kell segíteni a feketék hivatali előmenetelét. Iszlám tabukat tartanak be és az iszlám több előírását tartják be. Szent könyvük a Korán. Kitűnően szervezett, vallási alapú politikai csoportosulás. A „*fivérek*” és „*nővérek*” egy imám vezetésével adott mecsethez tartoznak.

A **caodaizmust** a vietnami LE-VAN-TRUNG alapította 1926-ban. Tulajdonképpen NGO-VAN-SIO **taoista** pap az alapító, de a kinyilatkoztatás alapján ő LE-VAN-TRUNGOT kéri fel a Giao-Tong méltóságára. Utóda 1934-től HO-PHAP-PHAM-CONG-TAK, akit 1955/56-ban száműznek a cao-dai csoport politikai és katonai hatalma miatt. Cao-dai három **tam-ki-pho-doja** – Keleten BUDDHA és LAO-CE, Nyugaton MÓZES és KRISZTUS – után jött el, tulajdonképpen „*megreformált buddhizmus*”, amely karitációval és korszerűsített buddhista egyházi hierarchiával véli megválthatónak a világot, népszerűsítve a vegetáriánusságot, az emberiség testvériségét, a népművelést.

Alapja a spiritizmus, a lélek létezése és a halál utáni továbbélése. Égi szellemei LI TAI PO, SZUN JAT SZEN, JEANNE D'ARC, VICTOR HUGO, a templomi kultusz legfontosabb eleme a közös ima és a meditáció, de a kultusz része a (tömjén)füstáldozat is. a hierarchikus szervezetet a katolikus kereszténység mintájára alakították ki: a pápa – **ho-phap** – alatt 3 **cuong-phap** – bíboros –, 8 **dan-szu** – érsek –, 38 **phoi-szu** – püspök – 72 **giai-szu** – esperes –, 3 000 pap van. A pápai rangot kivéve minden egyházi méltóság nyitott a nők előtt is, templomaik a nagyobb vietnami és kambodzsai településeken vannak, főtemplomuk Long-Thanhban – Thaj-Ninh tartományban található, itt vannak az egyház oktatási intézményei, könyvtárai, cégei. A településen mindenütt megtalálható a földgolyóra tekintő istenszem-ábra, a cao-dai jelképe.

A **cargo-kultuszok** Melanézia szigetein jöttek létre, főként a II. világháború alatt és után. Ezek szerint a nyugati világ civilizációs javait valójában a melanéz ősök teremtették, a gyarmatosítók azonban kisajátították őket, elzárják a bennszülöttektől. Ám ennek vége fog szakadni, nincs messze az idő, amikor az ősök a mindenféle jóval teli hajókat és/vagy repülőgépeket elküldik, úgy, hogy rakományuk a bennszülöttek kizárólagos birtokába jut majd. Mivel a rakomány jönni fog, a meglevő készleteket sürgősen el kell fogyasztani...

A **Christian Science** – *Keresztény Tudomány* – tételeit az amerikai MARY BAKER-EDDY fogalmazta meg 1866-ban egy balesetből származó bénulásból való csodálatos felgyógyulása után. Lényege, hogy a betegek csupán akaratauk és hitük segítségével meggyógyulhatnak. Ezt részletezi Science and Health (Tudomány és egészség, 1875) című főművében. 1876-ban megalapítja a **Christian Science Associationt**, 1879-ben pedig a **Church of Christ Scientist-et**, és fel is szentelteti magát egyháza főpásztoraként. 1892-ben újjászervezi a bostoni központú egyházat, amely hamar terjed. Ma mintegy 2 millió hívője van.

Lényege: a világ és az ember Isten visszatükröződései: az Isten természet, szellem, lélek. Az élet, az igazság és a szeretet háromsága alkotja Istent, ő „*minden a mindenben*”, az isteni elve minden valóságosnak. Emiatt nem adhat ezzel ellentétet, a betegségnek, gonoszságnak stb. tehát nincs valósága. Az ámtításoktól való megszabadulás – és ilyen a betegség képzete is –, maga az üdvözülés.

Évente kétszer ünnepelnek **atonementet** – jelentése *egységben* –, ami meditatív úrvacsora kenyér és bor nélkül. Vasárnap és szerdán istentiszteletet tartanak. A vasárnapi istentiszteleteken a bostoni anyaegyházban összeállított prédikációt és az „*aranyszöveg*”, az alapító könyve, illetve a Biblia egy részletét olvassa fel egy férfi és egy nő. A szerdánkénti istentiszteleteken csodálatos gyógyulásokról tesznek a gyógyultak tanúbizonyságot. A vezetés öttagú, a vezetők képzése és az irodalom kiadása csak ott folyik. Legkevesebb 16 taggal alakul csoport, ez **Krisztus tudós egyháza**. A mozgalom állítólag több, mint 10 000 természetgyógyászt és orvost tömörít. Szent iratai az alapító könyve, 1883 óta a Key of the Scriptures – Kulcs a Szentíráshoz –, kiadványa a Christian Science Monitor (napi példányszáma 166 000, az angol nyelvterület egyik szenzációhajhásztól mentes, mérvadó lapja).

A **Church of God**, ma **The Worldwide Church of God** vallási mozgalom 1934-ben jött létre, **Radio Church of God** néven HERBERT W. ARMSTRONG alapításaként, ma mintegy 150 000 tagja van. Alapítója rádiós istentiszteletekből növesztette ki az **adventista** hagyományokra épülő, új egyházat, amely végítéletet, világvégét hirdet, hogy ez nem következett be sem 1972, sem 1977 folyamán, némiképp elvette a mozgalom hitelét. Délibábos östörténeti felfogásuk szerint az anglikán népek a bibliai EFRAJIM és MANASSÉ törzsek leszármazottai. Alámerítéssel keresztelnek, felnőtteket, rítusaik a zsidó naptárhoz igazodnak. Megtartják a **sabbatot** és a **pészah-ünnepet**, betartják a zsidó étkezési tilalmakat.

A **Divine Light Mission** 1960-ban jött létre, Alapítója SRÍ HANSZ DZSÍ MAHÁRÁDZS DZSÍ, ma ennek fia, MAHÁRÁDZS DZSÍ/PRÉMPÁL SZINGH RÁVAT vezeti. Hatáskörébe tartozik a *Divine United Organization GmbH Co. KG*, a *World Peace Corporation* és a *Divine Light Missioners*. Székhelye Denver, Colorado, kb. 8 millió **préti** – tag, követő – vallja. A hinduizmusból jött létre, az alapító 1920-as megvilágosodása után kezdte hirdetni tanait, elsősorban a mai Pakisztánban, később Delhiben. 1960 óta szervezett mozgalom, mostani egyik főguruja nyolcéves gyermekkorától, az alapító halálától, ennek legkisebb fia. 1975 áprilisában a mozgalom kettéválik, az indiai ág vezetője az idősebb testvér, BÁL BHAGVÁN DZSI a nyugati élén MAHÁRÁDZS DZSÍ áll.

A személytelen Isten és isteni ősök az energia, amely a mindenkori tökéletes mesterekben inkarnálódik, lásd MÓZES, BUDDHA, KRISNA, JÉZUS, MOHAMED és az alapító, a **szatguru** – a *Tökéletes Mester, a Világegyetem Ura* –, az „*isteni fény hirdetője*” amelynek befogadójában „*ismeretté*” kell válnia. Ezzel jön a megváltás és a **guru** közvetíti ehhez a „*tudást*”, a **knowledge**.

A **prémik ásrmban**, lakókommunában laknak, családközösségben és vagyonközösségben élnek, de ez nem feltétel, csak fizetésük tizedét kötelesek leadni. Az **ásrmban** élők szegénységet, szüzességet, engedelmességet vállalnak, betartanak bizonyos – a hinduistákéhoz hasonló – étkezési tabukat. Összejöveleiken, istentiszteleteiken a **Bhalá Sdri Szugurudév Mahárádzs Ki Dzsaj** – *Áldás és győzelem a tökéletes mesternek és királynak* – **mantrától** jönnek extázisba, háromnapos, szabálytalan időközökben rendezett ünnepeiken **csarana-púdza** – *láb-tisztelet* – alakjában (a guru lábának szertartásos megérintése, lábmosás és a lábmosó víz megivása) a gurutisztelet különleges formájára is van példa. A „*különleges tudású*” tagok neve **mahátma**, a női mahátmák nevét a **Bái Dzsí** melléknévvel toldják meg.

A **prémik** a **szatszang** – *jó kapcsolat, együttlét* –, a **meditáció** -. ennek négy fajtát gyakorolják naponta, legalább két órában és célja meglátni az isteni fényt, meghallani az isteni zenét, megérezni az isteni ígét, megízlelni az isteni nektárt –, valamint a **service**, tehát a misszionáriuskodás illetve a **pénzbeli adományok** segítségével üdvözülhetnek. A

felekezetnek Amerika-szerte több jól menő üzleti vállalkozása van, így a *Divine Airline*, a *Divine Times* újság, az *And it is Divine* folyóirat, film-és lemezgyár, tea- és reformkoszt-üzletek, autójavítók, mosodák stb.

Az **Eckankar** olyan vallási mozgalom amelyet PAUL TWICHELL alapított 1964-ben. Körülbelül 50 000 **csela** követi, központja a kaliforniai Menlo Parkban van.

Az alapító 1950-ben csatlakozik az indiai SZUNDAR SZING guru *Szvámi Prémánanda Self-Revelation Church of Absolute Monism* misztikus felfogásához. Véleménykülönbségük szakítással végződik, TWICHELL KIRPAL SZING *Rúháni Szatszang* nevű misztikus mozgalomnak követője lesz. A mozgalommal való szakítása után felújítja hajdani felfogását és ennek tanításai nyomán megalapítja saját vallását, magát a 971. „*élő Eck-mesternek*” titulálva. 1971 évi halála után DARWIN GROSS lesz a 972. „*élő Eck-mester*”.

Felfogásuk szerint az **Eckankar** az „*összes vallás legrégibb kinyilatkoztatása*”, maga JÉZUS és PÁL apostol is Eck-mester volt. A SZUGMAD nevű isten az örök Eck, a „*kozmikus áramlás*”. A hat égi és négy pokolbeli szféra Isten, illetve KAL NIRADZSAN, az ördög birodalma, aki a földön is uralkodik. Az ember lelke örök körforgásban van, fokozatosan halad felfelé a reinkarnációk útján a fémtől a emberig. Az embernek öt teste van, a fizikai, az asztrális, a kauzális, a szellemi és a lelki test, a léleknek hosszú utat kell megtennie, hogy ezektől megszabaduljon. Az évmilliókig tartó út megrövidíthető az **Eckankar** révén, ez segít végigjárni a „*lélekutat*”, amely a tudat utazása az alantas állapotoktól az extatikusakig. Így lehet „*tudó*” a „*keresőből*”, aki áttöri az újjászületések ciklusát és egyesül SZUGMADDAL, akit hangként és fényként kell elképzelni. A lélekutazásra csak a „**mahanta**”, egy élő Eck-mester segítségével lehet vállalkozni, és összesen tíz beavatás után lehet bejutni valamennyi szférába.

Az **Egyesülési Egyház/Moon-vallás** eredetileg a **Tong-Il kjo** – koreai, *Egyesülési Tan* – nevet viselte és 1954-ben alakult. Alapítója – és máig vezetője – a koreai SZAN MJUNG MOON. Hivatalos neve a *Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity*-UWC, gyakorlati – amerikai – neve Unification Church, Angliában Unified Family, Európában Új aktivitás, Isten földi országának új középútja/új iránya. Hívei a **munik**, akik mintegy 120 országban összesen mintegy 2 millión vannak. Székhelye Irvington (New York állam), európai központja Neumühle, Németország. Irányítja a *Collegial Association for the Research of Principles*, a *Freedom Leadership Foundation*, az *International Conference on the Unity of the Science*, az *International Federation for Victory over Communism*, az *International One World Crusade*, az *International Federation for Worldpeace and Unification*, az *International Parents Association*, a *New Ecumenical Research Association/NEW ERA*, a *Professors World Peace Academy* nevű szervezeteket.

Az alapító eredetileg a DZSONG-MDZSUNG-MOON nevet viselte, később vette fel a SZANG nevet. A presbiteriánus neveltetésű MOON 1936-ban világosodott meg, fő műve, az *Isteni elvek* 1945-ben jelent meg. A titkos „*Izrael rend*” tagsága miatt munkatáborba küldik, ahonnan a koreai háború elején, az ENSZ-csapatok szabadítják ki. 1950-ben Szöulban szervezi meg egyházát, a *Holy Spirit Association*-t. 1972-ben ismét isteni látomása van, a világot kell előkészítenie a Megváltó visszatérésére. 1960-ban kötött negyedik házasságát Szent Házasságnak nyilvánítják és az Irvingtonba költöző egyház a világ egyik legvirágzóbb vállalkozása lesz. Szoros kapcsolatai vannak a koreai titkosszolgálattal, koreai kézfegyvergyára, az USA-beli deviza- illetve a bevándorlási rendelkezések megsértése miatt 18 hónapos börtönbüntetést kell letöltenie. 1985 augusztusában szabadul.

Felfogásának lényeg, hogy Istenben az „*egyetemes eredetenergia*” sarkosodik férfivá és nővé. A köztük levő adásvétel alkotja Isten létének alapjait. Minden csak a szubjektum-objektum kapcsolatban létezik, mint férfi-, vagy nőprincípium. Ha létrejön az adásvétel cseréje közöttük akkor harmónia és tökéletesség keletkezik, ha nem létrejön az eredendő bűn. ÁDÁM, ÉVA és Isten tökéletes hármasságot alkottak ÁDÁM, ÉVA és Lucifer egy másik – negatív – trinitást és ezért kellett a földre jönni JÉZUSNAK, hogy ő alapítson szent családot, s

megváltsa az embereket. Mivel azonban még ezelőtt megfeszítették el kell, hogy jöjjön egy másik Megváltó, aki eljön „a visszatérés uraként”, házasságot köt egy tökéletes nővel, mindketten trinitást alkotnak Istennel és tökéletes gyermekeik lesznek.

A Messiás egy keleti nemzetből jön el (lásd Jel 7,2-4) és mivel a koreaiak Izrael tizedik, elveszett törzse, már el is jött MOON személyében. A két Korea újraegyesítése után eljön Isten országa, innen kiterjed az egész világra, ahol a koreai nyelv lesz az emberiség egységes nyelve. A Messiás maradéktalanul teljesíti Isten három áldását, egy létet alkot majd Istennel, megalapítja a tökéletes és büntetlen Családot és megvalósítja a Földön Isten országát. MOON helyreállította az *első családot*, a *szent menyegzőkor* Istentől kapott áldást pedig mint az *igaz szülők* mintaképei továbbadják az *Egyesült család* tagjainak. MOON, az *igaz apa* és az „*isteni elvek*” megnyilvánulása kijelentheti, hogy: „szavam e világ törvénye lesz”.

Isten országának létrejöttében a fő akadály a kommunista rendszer, ezért támogatja a M MOON-vallás az *International Federation for Victory over Communism*-hoz hasonló szervezeteket. A világot a kommunizmus elleni harc közben kell megváltani, a 4 pozíció alapjáról szóló tan alapján. Ezek: az eredeti egység, a szubjektum és objektum mint a két pólusra való szétválasztás eredménye, az egység helyreállítása, mint, eszköz az Istennel való háromsághoz vivő úton. Isten három etikai követelményén a Móz 1, 28 értendő, amely előírja a személyi tökéletességet, a házasság és a család fontosságát, a harmadik követelmény pedig a közélet megváltása az ipar és a kereskedelem átalakítása által.

A MOON-vallás tagsága: meghívásos, előbb hétvégi tanfolyamok, aztán egy 3-15 tagú **center** tagsága, itt lemondás hivatásáról, családjáról, vagyontársaság fogadása a többi MOON testvérrel, vasárnaponként megszentelő istentisztelet, MOON és felesége képe előtt meghajlások A Szent Helyek olyan területek, ahol imádkozni lehet és kapcsolatba lépni a „szellemi világgal”, tulajdonképpen a Paradicsom jelképei. Koreai föld és közet segítségével hozzák létre, átmenetileg a „szent só” is megteremtheti, ami minden **muninál** van, az ezzel megszórt étel, ruha, gépkocsi, ház megtisztul, Istennek szenteltté válik.

A MOON-hívek családokra lakó- és életközösségekre oszlanak, amelyeknek tagjai testvéreknek szólítják egymást. Az aktív tagok mellett vannak támogató tagok is. A **Home Church Systemben** 360 ház van egy MOON-misszionárius felügyelet alatt. A 40 nap akciónakon kisvárosokban és falvakon végeznek missziós-térítő munkát. Az **Unication Theological Seminary** (Barrytown) tábor kétéves vallási vezetőképző, a főtisztviselők számára pedig 120 napos tanfolyamokat tartanak. A kívülállók előli „elrejtőzés” a **Heavenly Deception** stratégiája. Szent könyveik: az *Isteni elvek*, 1957, Ji-HJE VEN lejegyzésében, MOON-beszélgetései – a *Master speaks protocollum's* –, illetve a *120 Day Manual* (1975), Európában az *Új Remény* (Neue Hoffnung) című folyóirat.

A **Ghost Dance mozgalom** 1889-re tekint vissza, alapítója a presbiteriánusnak keresztelt JACK WILSON, indián nevén WOVOKA – *Naplopó* – aki Nyugat-Nevadában világosodott meg, közölve az indiánokkal Isten üdvözenetét, amely szerint mindenkinek jónak kell lennie, senkinek nem szabad megszegnies a Tízparancsolatot, s táncolnia kell a tőle tanított különleges táncot.

WOVOKA prédikálni kezd, mozgalmához csatlakoznak a közép-nyugat indián törzsei, egyre jobban elterjed közöttük az a felfogás, hogy a prédikátor Isten fia, aki megszünteti a fehérek uralmát és visszaállítja az indiánok hatalmát Amerika felett. A csatlakozó sziú törzsek ellen bevetett kormánycsapatok megölik SITTING BULL – *Ülő Bika* – indián főnököt, a mozgalom egyik vezetőjét. A Wounded Knee-i, 1890 decemberi csatában döntő vereséget mér rájuk MILES tábornok és 1891 januárjában a mozgalom összeomlik.

A táncmozgalom az indián területek visszaadásában, a fehér hódítások isteni érvénytelenítését reméli, hívői a meghalt indiánok feltámadásában reménykednek. Ez a Ghost Dance táncától függ, amelyet négy, egymás utáni éjszakán és az utolsó éjjelre következő nap reggeléig járnak, utána pedig megfürödnek a folyóban. A Ghost Dance extatikus tánc, amelyet

varázsló vezet, a táncoló indiánok alkotta kör közepéről. A táncosok „szelleminget” viselnek, amelyet tollak, csontok, nyilak, madarak és a Nap meg a Hold képe díszítenek. A táncolók a tánc befejeztével létrejövő extatikus állapotban a földre fekvé kapcsolatba kerülhetnek az ősök szellemeivel.

A Grál-mozgalom 1928-as alapítású, az osztrák OSKAR ERNST BERNHARD hozta létre Vomperbergenben. Más nevei **Heiliger Gral/Weiße Loge/Loge Abd-ru-shin**. Hívei *hitvallóknak* vagy *keresztvivőknek* nevezik magukat, központjuk a tiroli Vomperberg.

A kereszténységből keletkezett, alapítója – kereskedőként – háromszor is ül hazájában börtönben és az I. világháború alatt Man szigetén internált. Műve, a *Gralbotschaft* 1926-ban jelenik meg. A mozgalmat a hitleristák betiltják, az alapítót és családját Kipsdorfbba száműzik, ahol meghal, 1941-ben. A háború után felélesztett mozgalmat özvegye, majd gyermekei vezetik, amelynek **lényege**, hogy az „*isteni lénytelen*” emanációja, a kozmosz mind sűrűbb, az „*isteni lénytelen*” a „*szellemi-lényi*” a „*lényi*” és az „*anyagi*” fokain keresztül eljut a durva anyagú földig. Az isteni sugárzósféra szélén áll a Grál-vár, ez bizonyos tér, amely az Atya-isten örök jósága zálogaként, legtisztább szeretete jelképeként, az isteni erő kezdőpontjaként felbuzog mint a vér, anélkül, hogy kicsordulna, a Szent Grál. Az emberi és érző szelleme között levő ellentét az anyagi és az isteni dualizmusán alapszik, a bűnbeesés az ész felülkerekedése a szellemen. Az üdv a túlvilágon várja az embert, aki a folytonos újjászületések révén a szellem országáig jut. Az alapítót az Isten küldte ABD-RU-SHIN arab fejedelem, később PARSIFAL, még később OSKAR ERNST BERNHARDT alakjában, személyes követeként, mint „*fény- és igazsághozó*”. A mozgalom reform-étkezést követel tagjaitól, felnőtt-keresztelést folytatnak, **kultikus ünnepeik** *A szent galamb ünnepe*, *Szent Grál ünnepe*, május 30-án, amikor a Teremtő szeretetének kiadását ünneplik, a *Tiszta lilium ünnepe*, az átszellemülés napja, szeptember 7-én és a *Sugárzó csillag ünnepe* december 29-én, a visszatérő betlehemi csillag tiszteletére. A különleges ünnepeken kenyérből és borból álló úrvacsorát vesznek, vasárnaponként a Grál-üzenetből olvasnak fel a **fényhelyeken** tartott ájtatosságok alkalmával. A Grál-üzenet az alapító háromkötetes, *Im lichte der Wahrheit* – *Az igazság fényében* – című munkájában található, amelyet szent írásnak tekintenek.

A Haré-Krisna mozgalom, teljes angol nevén az *International Society for Krishna-Consciousness/ISKCON* 1966-ban jött létre az indiai A. C. BHAKTIVÉDÁNTA SZVÁMÍ PRAPHUPÁDA „*ő isteni kegyelme*”, polgári nevén ABHAJ CSARAM DÉ közgazdász, menedzser alapítása eredményeképpen. Fiókszervezeteinek neve *Bhaktivédánta Book Trust/BBT*, illetve *Governing Body Commission/GBC*, székhelye az indiai Vrindavana (*Uttar Pradesh állam*), európai központja a németországi Jandelsbrunnban van. Világszerte mintegy 15 000 *isten-áldott*, tehát Haré-Krisna tag található. A hinduizmusból jött létre. Tulajdonképpen ideológiája még 1936-os, SRÍ SRIMAD BHAKTISZIDDHÁNTA SDARASZVATI GÓSZVÁMI gurutól, csillagásztól és matematikustól származik, tőle kapja az alapító a térítői megbízást. Családját 1950-ben elhagyva 1965-ig Indiában térít, 69 évesen kezd az USA-ban tanítványokat toborozni. A hippik és az értelmiségiek között terjedő mozgalom egyik legnevesebb megtérője GEORGE HARRISON – azelőtt BEATLES –, aki 1967-ben lesz a transzcendentális meditáció kipróbálója. Az alapító 1960-ban meghal, az ügyek vezetésére 24 tagú elnökség jön létre, a *Governing Body Commission*, amit még az alapító szervezett, és amely évente egyszer ülésezik Vrindavnában. Tagjai a világ egy-egy régiójáért felelnek.

Lényege: KRISNA a *Bhagavad-gita*, a hinduizmus nagy tankölteménye szerint a „*leg-nagyobb személyű isten*”. Tiszteletének világszerte el kell terjedni, mert nevének egyszerű kiejtése minden bűntől megszabadít. A hívek KRISNÁT szolgálják, az avatáskor kapott indiai névhez tehát a **dásza**, nők a **dászi** – szanszkrit *szolga* – szót csatolják.

Az emberiség minden mai problémáját KRISNA nem ismerése okozza. A világi tudatba ötszörös kötelék bilincseli az embert: az anyagi testhez való tapadás, a rokonok, a tulajdon, a materialista tudomány, a KRISNÁRÓL tudomást nem vevő vallások és szertartások. Ezen csak a

KRISNA-tudat képes változtatni, az a tudat, hogy „KRISNA isten a legnagyobb személy”, ebben a tudatfeletti és istentudatban rejlik az üdv és a megmenekülés a személytelen és üres világból.

A KRISNA-hívőnek négy szabályt kell betartania: hús-, hal-, tojásevési tabu, kábítószer-önmegtartóztatás, tehát tartózkodás a dohányzástól, alkoholfogyasztástól, a kávétól és a teától, csak házasságon belüli, gyermeknemzés-célú szexualitás, a szerencsejátékok teljes mellőzése.

A RÁDHÁ-KRISNA templomok vezetői a templomelnökök, a templomok a mozgalom helyi támpontjai. A házasság híve neve **adhicsári** és fehér ruhákban járnak. A cölibátusban élő tagok neve **brahamcsári**, ruhájuk sárga. A férfi KRISNA-hívők **dhótik** – ágyékkötők, ruhájukról – a nők **szárit**, lepelruhát viselnek, a férfiak kopaszra vannak nyírva, csak fejük tetején lehet **sikhá**, rövid hajtincs. Gyerekeik a **gurukulába** – a *tanító háza* – járnak, ahol KRISNA szellemében nevelik őket. Az első Krisna-iskola 1972-ben Dallasban alakult.

A tagjelölt előbb hat hónapos **próbaidőt** tölt ki. Ha ezen megfelel, **tűzceremónián** vesz részt, indiai, szellemi nevet kap és három gyöngyfüzért, amelyeket folyamatosan viselnie kell. Újabb hat hónap múlva ha beválik bráhmáná lesz, megtanítanak neki egy titkos **mantrát**, amit naponta háromszor kell elrecitálnia, a férfiak szent fonalat is kapnak, amelyet a vállukon és a mellükön viselnek. A **szannjásza** – a *legmagasabb fok* – eléréséhez életfogytig tartó szegénységet és nőtleniséget kell fogadni.

Templomaikat KRISNA és RÁDHÁ képei díszítik, ünnepeiken kocsin húzzák képeiket az utcákon. A képek ceremoniális tiszteletben – **árati** – részesülnek, az isteneknek vértelen, ennivalóból álló – áldozatot – **prászádam** – kell bemutatni.

Az istentiszteletek központjában KRISNA és RÁMA neveinek közös éneklése – a szamkirtan – áll, az istennevek eléneklésének rituális formája az úgynevezett mahámantrák – a nagy ének – eléneklése. A **Haré-Krisna mantrát**, amelyben 16 szó van, naponta 1728-szor kell elismételni épp ezért a Krisna-hívők 108 szemes olvasót hordanak, amelyet 16 fordulóban – 1728-szor – elmondanak, elénekelnek, kimondanak. Közben zenélnek, ehhez cintányért – **kartal** –, lantot – **tanpura** – vagy dobot – **mridanga** – használnak. Ezt koldulással, adománygyűjtéssel egészíthetik ki, az adományokat hanglemezekkel és KRISNA-irodalommal viszonyozzák. A bevétellel elszámolnak és hetente egy kiállítást, ún. **Szamkirtan-Reportot** is össze kell állítaniuk.

A KRISNA-istennel kapcsolatos teljes tudás csak a „szellemi mester” birtokában – **guru pampara**, egymás után következő guruk – lehet, aki az elismert KRISNA isten utódsorrendjébe tartozik, képes a KRISNA-tudatot közvetíteni a tanítványoknak. Jelenleg a 36. „szellemi mester” idejében vagyunk.

A **Harris-mozgalom** 1910-ben keletkezett Libériában. Alapítója WILLIAM WADÉ/WADDY HARRIS, a **harristák** körülbelül 120 000 híve Libériában, Gabonban és Elefántcsontparton él. A libériai **gré** törzshöz tartozó **grebo** nép tagjaként született alapító a protestáns epizkopális egyház híveként nő fel. A mérgezett itallal végrehajtott istenítélet elleni prédikációi és egy államellenes felkelésben való részvétele miatt bebörtönzik, ahol látomása lesz, a megjelenő GÁBRIEL arkangyal Nyugat-Afrikai prófétálással bízta meg. A szabadulás után vándorprédikátor-természetgyógyásként járja a három gyarmatot és messianisztikus hite nagy visszhangra talál. Minden meglátogatott faluban egy „*apostolt*” nevez ki és templomot építtet. Kiutasítják Elefántcsontpartról, Libériában talál menedékre, ahol meg is hal 1929-ben. Szigorú etikai felfogású, csak a többnejűség kérdésében tesz engedményeket „mert ez afrikai hagyomány”, felfogásában a keresztény megkeresztelés jól megfér a zsidó sabbattal.

Az **Isten gyermekei** mozgalom/1978 óta **Family of love** 1969 óta létezik, az amerikai DAVID BERG alapította Huntington Beachban (Kalifornia). Székhelye Montrealban van (Kanada), európai központja Düsseldorf és összesen mintegy 70 000 tagot tart nyilván. Az alapító MOSESNEK/MO, vagy DAVID-MOSESNEK hívhatja magát. Tagszervezetei az *Aranyvetés*

és *Poor Boy Club* neveket viselik. Forrása a *Jézus-mozgalom*, de a *Jesus-people-nél* radikálisabb. Az alapító – a Christian Church egyik prédikátorának fia – 30 éves korában vitába keveredik egyháza hatóságaival, kilép és megalapítja saját felekezetét. A kaliforniai tengerparton élő hippik, kábítószeresek, társadalmon kívüli elemek között kezd prédikálni, megalakítja a *Jézus forradalmárai* csoportot. Azokkal együtt csatlakozik 1968-ban, a *Teens for Jesus* csoporthoz. 1969-ben azt állítja, hogy isteni kinyilatkoztatás szerint Kalifornia közelebből, elpusztul és 150 hívével, 5000 km-s „*hitutazás*” után eljut egy, FRED JORDAN texasi prédikátor által felajánlott farmra, amelyen 2 évig élnek. A hetvenes elején, úgymond „*vallási okokból*” újránősül. **Az isten gyermekei** keresztyén nomádoknak tekintik magukat, próféta-buszaikkal járvák Amerikát, felfogásukat terjesztve a fiatalok erre hajlamos csoportjában, rá se hederítve az úgymond részvételen felnőttekre, és a „*közömbös*” egyházakra. 1972-ben létrejön a **Parents Committee to Free our Sons and Daughters from the Children of God/FREE-COG**, nem sokkal később Németországban szerveződik hasonló európai szülőcsoport.

A vallásalapító ma a Kanári-szigeteken él és levelekkel irányítja a mozgalmat, amelynek tagjai illegalitásban élnek. Felfogásuk szerint közel a világvége amelyből csak „*Jézus forradalma*” képes kivezetni az emberiséget, s ez csak egy úton, a „*rendszerből való kilépéssel*” lehetséges.

A hat hónaposnál újabb tagokat **adult babesnek**, aki hat hónaposnál régiebb, de nincs egy éves tagja a szervezetnek az **adult disciples**, aki több, mint egy éve tag, **adult leadership trainees**, aki kiválik a szervezettől az **backslider** – *visszaeső* –, az új tag neve **forsake all** – *mindent elhagyó*. Ez felszámolja korábbi életkapcsolatait, vagyonszösséget vállal a csoport többi tagjával. Fő kötelessége a **witnessing** – *tartózkodás* –, tehát az utcán járó emberek megszólítása és térítése, illetve a szekta vezetője leveleinek eladása. Aki teljesíti a „*normát*” – heti 700 levél eladását – az **shiner**, *fénylő* –, aki nem, az **shamer** – *szégyenkező*. A női tagok számára kötelező az eufemisztikusan **flirty fishingnek** nevezett **templomi prostitúció**.

A tagok 1978-ig **kolóniákban**, attól kezdve **homenak** nevezett közösségekben élnek 12 tagú lakó- és életközösségekben, vezetőjük a „*kolóniapásztor*”. A tagoktól elvárják a feltétlen engedelmességet, a csoport tagjai ennek jelképekül láncot hordanak a nyakukban. A hierarchia csúcsán az alapító FATHER DAVID, DAVID BERG van, mögötte 6 miniszterelnök, az egyes régiók vezetői, majd miniszterek, érsekek, püspökök, területi pásztorok, körzeti pásztorok, és kolóniapásztorok – ma **home servantok**, illetve, ha női vezetők, **handmaidenok** – következik.

Szent irataik a Biblia, az alapító levelei, amelyek címzett és szervezeti fokozat szerint szólhatnak utcai járókelőknek, General Publications, tagoknak és rokonszenvezőknek, Disciples and Friends Only, régebbi, legalább 3 hónapos tagoknak, Disciples and Friends, a vezetőjelölteknek, Leaders, Trainees read to, ugyancsak nekik szólnak a Leaders, and Trainees Only, csak a vezetőknek, a Leaders Only levelek. A levelek tárgymutatói külön füzetekben jelennek meg, amelyeket képregény-szerű rajzok illusztrálnak. 1973 óta a levelek hangvétele fokozottan a szexualitásra van kiélezve.

Az ivi-atua kultusz alapítója 1914-ben ANGATA prófétanő. Mozgalmának lényege: a Húsvét-szigetek régi műveltségét, ezzel együtt a régi vallást fel lehet és fel kell támasztani, a sziget lakóinak át kell venniük a hatalmat a chilei gyarmatosítóktól. Isten úgy sem hagyja bántani őket. A szigetlakók fegyveres felkelése magától dugába dőlt, mert az idős prófétanő meghalt, a felkelés leverésére küldött hadihajó pedig, szerencsére dolgavégzetlenül, visszatért Chilébe.

A Kaoni-mozgalmat 1868-ban indította KAONI hawaii próféta. Ő az 1858-as himlőjárvány és a terjedő lepra után megjósolja a világ végét, amely követői számára a Paradicsomba jutást jelenti. A munkát beszüntető **kanakák** pótlására 1860-tól kínaiakat telepítenek a szigetekre. Az emiatt kitörő 1868 évi véres felkelést az amerikaiak határozottan leverik.

A kimbanguizmus/gounzizmus/ngunzizmus alapítója Belga Kongóban – ma Zaire – 1921-ben SIMON KIMBANGU. A felfogás pontos neve *Église du Christ sur le terre par le prophete Simon Kimbangu*, ma mintegy 2,5 millió tagot számlál. Központja a közép-kongói Nkamba és Jeruzsálem. A baptista keresztény felekezetből keletkezett messianisztikus mozgalom.

Az alapító eredetileg a baptista vallás hitoktatója volt. 1918-ban megjelent előtte Krisztus, aki kinevezte őt gyógyítónak. 1911 április-szeptember között prédikál és kézrátétellel, meg a nkambai szent forrásban való fürdetéssel gyógyít. Mivel hívei tömegesen szaporodnak, s ezzel arányosan mind kevesebb követője van a misszionáriusoknak, a belga gyarmati hatóságok idegengyűlölet és lázítás címén 120 korbácsütésre és halálra ítélik. Ítéletét I. ALBERT belga király életfogytiglani börtönre változtatja. 1951-ben hal meg. A mozgalmat 1959-ben ismerik el hivatalosan vallásként, SIMON KIMBANGUT Megváltóként tisztelik Kongó-szerte. A felekezet erkölcsi parancsolatai szigorúak, dohányzás- és alkoholtilalmat, következetes egynejséget parancsol, valamint a Tízparancsolat előírásainak betartását. Afrikai viszonylatban jelentős szociális és oktatási intézményrendszere van. A hierarchikus felépítésű egyházat most KIMBANGU három fia és azok tanácsosai vezetik, vallási vezetőjük DIANGIEDA KIMBANGU, az alapító legfiatalabb gyermeke. A felekezet tagja az Egyházak Ökumenikus Tanácsának.

A konkókjó/Aranyragyogás-tan alapítója a japán BUNDZSIRÓ KAVATE, 1859-ben és ma szinte egy millió hívője van, elsősorban Ázsiában. A főtemploma Konkóban (Japán) van. A sintoizmusból keletkezett.

Egyszerű földműves, akinek látomása van 1859 októberében, ennek hatására prédikálni kezd, megváltó-hite van, ő **Ikigani**, „*hússá lett isten*”, aki közvetít **Téncsi-Kane-no-kami** – *Az ég és föld főistene* – és az emberek között. Házát templommá alakítja, 70 évesen hal meg. Utóda fia, KANEJOSI, más néven IJEKUNI KONKÓ lesz, akit az alapító unokája, SZECUTANE KONKÓ követ. A felekezetet 1900-ban ismerik hivatalosan el.

KONDZSIN/**Téncsi-Kane-no-kami** a legfőbb **kami**, a vallásnak hatnia kell a mindennapi életre és hozzá kell segítenie az embert a jó élethez. Ez a vallás türelmes, hiszen az isten is türelmes az emberekhez. Nem gyaláz más vallásokat. Etikai eszménye a harmonikus család, a gyermeki szeretet a szülők iránt, a mesterségbeli szorgalom. Karitációs vallás.

Sokat jelent a „*földi közvetítő*” – **toricugi** – aki **ikigamiként** közvetít isten és emberek között. Az alapító, mint első **toricugi**, az IKIGAMI KONKÓ DAIDZSIN – *Az aranyragyogás megtestesült istene* – tiszteletnevet kapta követőitől. Az alapító utódát vérrokonai közül választják, címe **daidzsósu**, „*főapát*”. Feladata a napi 12 órás meditáció a konkói főszentély oltára előtt.

Szent írásuk az alapító kinyilatkozásait magába foglaló Konkókjó Kjóten.

A Kurozomikjó vallási közösség az alapító, MUNETADO KUROZUMI nevét viseli, az alapító 1814-es megvilágosodása emlékére, 1876 októberétől. A sintoizmusból keletkezett. Ma mintegy 1 millió híve van. Az alapító japán nemesi családból származott sintoista pap 1814-ben világosodott meg. Az új vallást 1846-ban ismerték el. 4 évre rá az alapító is meghalt. Felfogásában AMATERASZU főisten. Az ember célja a vele való egyesülés. Mivel az alapító már életében eggyé vált AMATERASZU-OMIKAMIVAL, ezért **ikigami**, eleven **kami**, akit **oyának** – *anyának, eredetnek* – neveznek. A vallás követői az emberek testvériségét hirdetik, erkölcsi mintájuk az istennő sajátossága az őszinteség – **makoto**. Hét parancsolatuk: óvakodás a hitetlenektől, a harag, a büszkeség mellőzése, mások nem lenézése, a jogfosztottság nem súlyosbítása. A saját lustaság kerülése, az őszinteség a gondolatban, hálaadás naponta az Istennek. Kötelező az iszei AMATERASZU-szentélyhez való elzarándoklás.

A Lorber-társaság/1924 óta Neu-Salems-Gesellschaft/Neulichtfreunde annak a vallási mozgalomnak a neve 1949 óta, amelyet 1880-ban alapított kinyilatkozásaira alapozva az osztrák JAKOB LORBER. Erre utal a csoportosulás nemzetközileg ismert neve is, **Lorber-**

tatgemeinschaft. A misztikus teozófus 18340 elején világosodott meg, az ekkor hallott kinyilatkoztatásokból születik 25 kötetes munkája az Új salemi írások, benne a tíz kötetnyi János nagy evangéliumával. A vallást 1939-45 között a Gestapo betiltotta.

Tanításának lényege: Isten tulajdonképpen szeretet, bölcsesség és akarat, betölti az egész világot. Önmagából választja ki az összellemekek szabad világát, akik közül LUCIFER fellázad az isteni rend ellen, így létrejön „*az anyag ősköde*”. Amíg LUCIFERT visszavezetik az isteni rendhez, az emberre az a feladat vár, hogy teljesítse KRISZTUS szeretet-parancsát, emiatt a szervezet a karitációt kiemelt feladatának tekinti. Vegetáriánusok, nem kötik a tagságot a korábbi vallás elhagyásához, imatermekben gyűlnek össze, elutasítják a templomépítést.

Szent írásuk a Lorber-kinyilatkoztatások, amelyek kiadására 1851 óta van Bietigheimben (Németország, Württemberg) kiadójuk, amely eddig mintegy 1 millió példányban adta ki LORBER műveit.

A lorenziánusok közösségét EMIL HERMANN LORENZRŐL nevezték el, két pap, GOTTLIEB HEINRICH REICHELT és OSWALD FERDINAND SCHREYER 1914-ben alakította az 1884-ben megvilágosodott alapító szellemében. Főtemplomuk a németországi Martelbúchselben, Szászországban van, nagyjából 5 000 követővel rendelkeznek. Közösségük a kereszténységből jött létre.

Tanaik: Az Atya, Fiú és Lucifer isteni hármásából az utóbbit gögje miatt kitaszítják, azóta háborúzik egymással Isten és Sátán. A jó és a rossz erői az emberekben hatnak, a lélekben, illetve a testben. A jámborokra három megváltási fokozat vár: A szellemi haláltól való megszabadulás a krisztusi megváltás ténye által, élet az alapítótól megnyitott ezeréves birodalomban, ami maga a tökély, bejutás az örökkévalóságba, a megnemesedés révén. A megváltás útjának végén a szentháromság, az elhivatottak, a kiválasztottak és a megmentett emberiség alkotják az isteni triászt. LORENZ maga ILLÉS próféta reinkarnációja, aki a 144 000 kiválasztottból összegyűjti azt az ötezret, akiknek hirtelen elragadása hamarosan várható.

A felvétel a közösségbe – a 144 000 kiválasztott közé – konfirmációval történik, a közösség élén tanács áll. Vannak fő-, körzeti-, helyi- és ifjúsági örök, az istentisztelet helyét Bethániának nevezik. Szent írásuk az alapító – egyébként papírgyáros – pergamenre írott néhány kinyilatkoztatása.

A lótusz-szútra vallások annak a Japánban létrejött vallásoknak a gyűjtőneve, amelyek a Lótusz-szútra alapján, a mahájána-buddhizmusból keletkeztek és a világ etikai, illetve szociális kérdéseit akarják megoldani. Alapítójuk a japán RISSZÓ DAISI/NICSIREN szerzetestől 1253-ban alapított **nicsiren-sú** – *nap-lótusz* – amely a Szaddharma pundaríka-szútrán – *a jó törvény lótuszán* – alapszik.

A reiju-kait 1925-ben alapította JASZUKICSI KOTANO és KAKUTARO KUBO.

A rissó-koszei-kait – *Társaság a jog és a felebaráti kapcsolatok őszinteségéért* – MJOKO NAGUMA és NIKKJÓ NIVANO alapítása 1938-ban. Központja és 50 000 embert befogadó főtemploma Szuginamiban, Tokió mellett van.

A szóka-gakkai – *Társaság az értékek megteremtéséért* – CUNESZABURO MAKIGUCSI és JOSZEI TODA alapítása, akik 1937-ben hozták létre, 1946-ban pedig újjáalakították vallásukat. 1960 óta DAIKASZU IKEDA vezeti a közösséget, amelynek központja „*a Lótusz-főhadiszállás nagy előcsarnoka*” Taiszikidzsiben, a Fudzsiyama közelében van.

Mindhárom vallás különlegesen tiszteli NICSIRENT – halála napját megülik – és előszeretettel foglalkoznak karitációval. Szociális elkötelezettségük és az idősek megbecsülése különösen tiszteletre méltó felfogásukban.

Szent írásuk a Kr. u. 280 táján kelt Szaddharma pundaríka-szútra, amely szerint Buddha nem is halt volna meg. Ugyanebben olvasható a tékozló fiú bibliai példázatának indiai párja.

A mambu-mozgalmat alapítójáról, JEREMIAS MAMBURÓL nevezték el, aki 1937-ben hozta létre kultuszát, Új-Guinea észak-keleti, akkor ausztrál közigazgatású részén. Ő szerződéses munkás a szomszédos szigeteken, majd visszatérése után a katolikus misszió segédlelkésze.

Az északi partvidéken prédikál, ahol **blak felo kingnek** – pidgin-angol, *fekete király* – tisztelik. Prédikációiban bírálja a fehéreket a bennszülöttek kizsákmányolásáért és az értékes javakat előállító ősök hajói – teherszállítmányai, cargoi – befutását ígérte, meg azt, hogy a fehérek ezután nem tudják majd ellopni (!) az új-guineai ősök hajórakományait, a bennszülöttek dúskálhatnak majd a javakban. Nem kell majd dolgozniuk, s addig is fel kell élniük a készleteket nem kell dolgozniuk a fehéreknek. Mikor az adófizetés megtagadására is felhívta követőit, az ausztrál hatóságok letartóztatták és deportálták.

A közösségbe való felvétel a hagyományos ruha levetése, új, európai ruhák ünnepélyes felvétele.

A mormon egyházat 1830-ban alapította JOSEPH SMITH, Fayetteban (*New York állam*), Hivatalos nevük **Church of Jesus Christ of Latter Day Saints**. Magyar nevük **Az utolsó nap szentjei/LDS**, a „*mormon*” nevet, amely alapvető szent könyvük, a The Book of Mormon alapján gúnynevük, elutasítják. A hitközség központja Salt Lake City (*Utah*) és itt van főtemplomuk is. Hozzávetőlegesen 5 millió tagjuk van, egy ötödük az USA határain kívül. Felekezetük keresztény, elsősorban Ótestamentum-beli alapokon áll.

Az alapító egy tízgyermekes presbiteriánus gazdálkodócsaládból származik. Első látomását, amelyben Isten arra figyelmeztette, hogy ne kötelezze el magát egy vallás mellett sem, 15 évesen éli meg. 1823 őszén egyetlen éjjelen háromszoros látomást él meg MORONI angyallal, aki figyelmezteti egy aranylemezekre írott könyvre, amelyben Amerika bennszülötteiről, a feltámadt Megváltó amerikai prédikációiról stb. van szó, és amely egy ládában található, elásva a Cumorah-hegyen, a New-York állambeli Manchester mellett. Négy évvel később újabb látomás alkalmával egy angyal átadja neki az aranyablakot, s két kristályüveg, **Urim** és **Thummim** segítségével SMITH ki tudja betűzni a „reformmegyiptomi” írást, majd lefordítva azt, három írónak, MARTIN HARRIS farmernek, OLIVER COWDEN tanítónak és DAVID WHIMER földművesnek tollba mondja a The Book of Mormon szövegét. Miután hat taggal megalapítja az új vallást, egy engedélyezetlen gyülekezés megtartása miatt bezárják. Szabadulása után követőivel kivándorol Ohioba, ahol először Kirtlandben telepedik le. Később Four Westbe, majd az Illinois-beli Nauvooba megy. Bár Amerika elnökének jelölteti magát, korábbi bűncselekmények miatt Carthagoban bebörtönzik, ahol a börtönt megostromló tömeg testvérelével HIRAMMAL együtt lelövi. A csoport vezetését BRIGHAM YOUNG veszi át, aki 1847 júliusában ér el 15 000 hívével a mai Salt Lake City helyére, mormon várost és államot alapít.

Az LDS-egyházból 1852-ben vált el a *Reorganized Church of Jesus Christ of Latter Day Saints*, amelynek székhelye Independence (Missouri), vezetője pedig Smith fia, majd unokája volt. Más disszidens mormon csoportok: *The Church of Christ/Temple Lot*, *The Church of Jesus Christ* (1862)

Tanításaik lényege: az ún. 13 hitcikkely A Szentháromság isteni lényeg, az ember hasonlít Istenhez, csak fejletlenebb annál. Az ember szelleme a preexisztens létből valamilyen földi testben inkarnálódik, végül, folyamatos fejlődés eredményeképpen eljut az isteni lényeghez. Jézus annakidején poligám házasságban élt, meg fog jelenni a Salt Lake City-beli LDS-templom ormán a hívek előtt és velük létesíti majd az első, feltámadás utáni ezeréves birodalmat.

Különben, ami a többnejűséget illeti: az alapító előbb egynejű, 1838 után többnejű volt, BRIGHAM YOUNG 17 feleséget és 56 gyermeket hagyott maga után. Az után, hogy a Kongresszus megtiltotta az USA területén a többnejűséget folyamatos volt a vita, mígnem WILFORD WOODRUFF elnök – egyébként az USA harmadik mormon elnöke – határozottan be nem tiltotta a poligámiát.

A mormonok ma szigorú erkölcsi normák szerint élnek. Tilos kávézniük, teázniük, tilos számukra a dohányzás, ajánlott nekik a vegetáriánus koszt. Havonta egyszer böjtölnek. A jövedelem tizedét a közösségnek adják. A nyolcadik életévtől, teljes alámerítéssel keresztel-

nek, a kézrátétel a Szentlélek adományaiban részesít, az úrvacsora két szín alatt történik. A házasság szólhat életre – élők között – és az örökkévalóságra – élő és egy elhunyt között –, amelyet csak 8 templomban lehet kötni, erre felhatalmazott tisztségviselők előtt.

Utah állam teokratikus közösség, élén az első elnökkel. A hierarchia tisztségviselői vagy a melkicdegi papsághoz tartoznak (12 apostol, pátriárka/evangélista, főpap, hetvenévesek és idősebbek), vagy az alacsonyabb rangú ároni papsághoz tartoznak (papok, tanítók, diakónusok), az egyházközségeket – **ward** – egy püspök vezeti, több ward egy **stake**-t, vagy **Cion-otthont** – ang. körzet – képez, több stake egy **branchot** – ang. ág – alkot, több ág egy **kerület**, több kerület egy **misszió**. A mormonok központja Salt Lake City, világváros. Kiemelkedő épülete a fehér gránitból 1853/59 között épült, amerikai viszonylatban nagyon régi, hattornyú LDS-főtemplom, legmagasabb tornyán egy MORONI-szoborral. Másik híres temploma a Tabernaculum, amely 13 500 férőhelyes, 76 m hosszú, 45 m széles és 21 m magas csarnok, és a világ legjobb hangú orgonájának otthont adó templom.

A mormonok szent könyve mindenek előtt a Biblia. Aztán a legjelentősebb A Mormon könyve, úgymond Amerika utolsó kinyilatkoztatásos okirata. A MORMON név SMITH szerint az angol **more** – *több* – rövid alakja, **mor** és az egyiptomi **mon** (*ilyen szó az egyiptomi nyelvekben nincsen*) – *jó*, az egyiptomi AMON megrövidítése. Az először 1830-ban kinyomtatott könyv 15 fejezet, összesen 550 oldal, az emberiség és Amerika mitikus története. A The Pearl of Great Price és a Doctrine and Covenants a mormon egyházfők jóvendőléseit tartalmazza.

A **Nazareth Church-öt** 1911-ben alapította ISAIAH MAYEKISE SHEMBE Natalban (Dél-Afrika). A mozgalomnak most 80-100 000 tagja lehet, főként Dél-Afrikában és Mozambikban, kö-pontja Ekuphakameni (*Durban mellett*) van, a baptista kereszténységből vált ki. Az alapító zulu származású, már kora ifjúságától látomásai vannak, prédikátorként járja az országot, majd megkeresztelkedik, baptista lelkész lesz, ördögűző és gyógyító. Az egyházi hierarchiával folytatott vitái miatt kilép, megalapítja saját vallását, mint énekes, zenész és a zulu hagyományok ápolója hal meg 1935-ben. Ekuphakameniben mauzóleum van sírja fölött. Halála után fia, JOHN GALILEE SHEMBE veszi át a közösség vezetését.

Vallási tételeit egyebek mellett dalaiban és verseiben fejti ki. Gyakorlatilag a színesbőrűek számára szánt gondolatainak lényege, hogy a fehérek számára a Paradicsom be van zárva, csak a feketéknek nyílik meg, ő a feketék megváltója, aki nem azonos a gyarmatosítók fehér KRISZTUSÁVAL. Testi mivoltában hívei számára SHEMBE a prófétikus alapító.

Híveinek kötelező a natali Nhangakazi hegyhez való zarándoklat, júliusi ünnepük az alapító születésének évfordulója, amikor halotti leplének érintése meggyógyítja a betegeket, termékenyíti a meddő asszonyokat. **Sabbat**-ünneplők.

A **németvallás/némethit** azoknak a csoportoknak a közös neve, amelyek a XIX. század végétől faji világszemlélet alapján alakultak és a rasszizmus illetve nacionalizmus alapján álltak, vitáztak a kereszténységgel és a zsidósággal, a régi germán hitet akarták feltámasztani.

A közhiedelemmel ellentétben a fajelméletet a francia J. A. GOBINEAU gróf dolgozta ki a XIX. század közepén. A *Deutschbundot* viszont F. LANGE szervezi meg 1894-ben, majd 1907-ben LUDWIG FAHRFENKROG egy német kisvárosban, Barmenban megalakítja a *Deutschreligiöse Gemeinde*/később *Germanische Glaubengemeinschaft* nevű szervezetet. E. HUNKEL 1911-ben létrehozza a *Deutsche Ordent* és ugyanabban az évben O. S. Reuter létrehozza a Kassel melletti Harleshausenben a *Deutschreligiöse Gemeinschaft* nevű zsebszervezetet. Az I. világháború után elburjánzanak a hasonló csoportok. 1924-ben Berlinben alakul meg a *Volkschaft der Nordungen*, 1928 a születési éve a szintén berlini *Nordische Glaubensgemeinschaft* szervezetnek. A három együtt létrehozza 1931-ben a *Deutschgläubliche Gemeinschaftot*, amely beolvad a *Nordisch-Religiösen Arbeitgemeinschaft* nevű szervezetbe. Gyakorlatilag fel akarják, a kereszténységgel szemben támasztani az ógermán vallást. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után minden hasonló szervezet egyesül az *Arbeitgemeinschaft der Deutschen Glaubensbewegung/ADG*, elfoglalandó elsősorban a katolikus és evangélikus

vallások, de minden más vallás helyét. 1936-ban a náci párt is megalapítja saját egyházát *Gottgläubigkeit* néven az 1934-ben *Deutsche Glaubensbewegung* nevet felvett mozgalom mellett, s hivatalosan **istenhitű** néven beiktatják az új vallás híveit.

A náci párt 1945-ös bukása után a némethitű mozgalom régebbi nevét visszavéve túléli a Harmadik Birodalmat és feltámadnak egyes, a nácik által betiltott kisebb szervezetek is. Ezeken kívül új némethitű mozgalmak is alakulnak, mint a *Munkaközösség a szabad valláskutatásra és filozófiára*, *A német unitáriusok vallásközössége*, *Az istenhitűek közössége* *Az egyetemes unitáriusok*, *A Klüter-kör*, *Az Istenhitűek vallási közössége* stb.

Fontosabb tanításaikban két irány figyelhető meg: a rasszista világszemlélet vallásossá mélyítése, vagy a nemzetiszocialista világnézet vallássá változtatásának igénye. Hitvallásuk náci jellegű, a kozmikus világfejlődés a tökéletes – náci – földi birodalomba torkollik. Központi erkölcsi értékül a faji hűség és a becsület. Ünnepeik: az életpálya-ünnep, az életszentelés. A keresztelés helyét a gyermek-szentelés veszi át, a gyermek feje fölé DONAR-kalapácsot tartva, a település legöregebb férfinak mintegy megáldja őt.

Megünneplik a téli napfordulót, a betakarítást, december 25-öt, mint a *Szent Fény Születése* napját, nagypénteken a „csendes pénteket” amikor a 4500 szász vértanúra emlékeznek, húsvétkor megülik az *Ostera-ünnepet*, Krisztus mennybemenetele napján a *Szent Kalapács hazahozatalát*, pünkösdkor a *Nagy Május ünnepét*.

A New Age – Új Kor – mozgalom prófétái szerint az emberiség nemsokára belép a Vízöntő jegyébe, ami a harmonikus és fényes planetáris és lelki tudat kora. Hisznek egy új Megváltó eljövételében, aki a Kozmoszt irányító energiák megtestesülése. Mindezen túl a New Age a saját vallási meggyőződések kivetítését ajánlja híveinek, olyan neves szerzők munkáival, mint RUDOLF STEINER, TILHARD DE CHARDIN, KRISNAMURTI stb.

A nkrumahizmus névadója KWAME NKRUMAH/FRANCIS NWIA KOFFIE, Ghána megteremtője. A katolikus kereszténységből keletkezett, új nyugat-afrikai vallási mozgalom. Alapítója arany-parti születésű, helyi missziós iskolákban, majd Amerikában a lincolni – akkori – néger egyetemen végzett. 1949-ben megalakítja a függetlenségért – erőszakmentesen – küzdő pártját, a *Convention People's Partyt*. 1950-es letartóztatása, rövid börtönbüntetése után, 1957-től az új ország első miniszterelnöke, majd 1960-tól államelnöke, 1961-ben a LENIN-békedíj kitüntetettje. A marxizmussal kevert katolicizmusból saját felfogást ötvöz, amelyet **consciencismnek** nevez, ennek hirdetése és személyi kultusza okozza bukását. Az 1966-os katonai puccs után elmenekül, Bukarestben, száműzetésben hal meg 1972-ben.

A faji egyenjogúságot és a fehéremberitől független afrikai vallási kultúra összefonódását hirdeti, magának „szerényen” a Megváltó szerepet szánja, megkövetelve az ezzel járó imádatot.

Az odoru-sukjó – táncvallás – alapítója 1944-ben, Tabusze faluban SZAJO KITAMURA asszony. A vallás hivatalos neve **Tenso-kótai-dzsingukjó** – *Az Abszolút Isten Tana*. Mintegy 100 000 híve van, központja Tabuszében található (*Jamagucsi tartomány*), a sintoizmusból keletkezett. Az alapítónő – aki többször megpróbálkozott korábban az öngyilkossággal – először 1944-ben világosodik meg, 1945 januárjában a világot megváltó táncra szólítja fel az Isten, februárban pedig prófétáskodásra szólítja fel. Augusztusi látomásában örökbe fogadják, „**Tenso-Kótai-Dzsingu, a világmindenség abszolút istenségének egyetlen leánya**” lesz. Mint prédikátor járja az országot, 1947-ben hivatalosan bejegyzik az új vallást, 1952-ben, 1954-ben és 1961-ben külföldön – főleg az USA-ban – térít.

TENSO-KÓTAI-DZSINGU a kereszténység és a buddhizmus istenével azonos, a férfi KÓTAI-DZSIN és az istennő, AMATERASZU MEOKAMI egy istenné egyesül az alapítónő testében, ezáltal templom és trinitás jön létre. A világ vége és egy új korszak kezdete közeleg, az ígéretes lényege isten új királyságának gyors eljövetele, ami Tabusze faluban kezdődik és elhozza a világbékét, a külső és belső megbékélést. Nem lesz többet társadalomellenes cselekedet, rendőrség, cím, rang, vagyon, az isten a tabusei prófétanő lakásába költözik.

A prófétanő kiemelkedő prédikációs adottságokkal és karizmatikus képességekkel rendelkezik, ezért híveitől az **O-gami-szama** – *nagy isten* – melléknevet kapja. Első megvilágosodása napját – 1944 május 4-ét – új időszámítás kezdetének tekintik.

Tanításának lényege: az embereknek meg kell szabadulniuk önzésüktől – tulajdonképpen énjüktől, a **ga**-tól –, így találják meg az eget – **muga** –, a gonosz hat gyökere kiirtásával. Ezek a következők: sajnálat, kívánság, gyűlölet, lekötélkezés, szeretet, vágy, hogy szeressenek bennünket. Kötelező az alázat, az embernek meg kell találnia az egyszerűséget és az igazságot. A jobbra törekvés és a vagyonszerzés megvetendő.

A közösségi ima arra való, hogy az emberek eljussanak az „*isteni királyság kapujába*” de a belépéshez szükség van a **muga-na-odoru** – *a nem-én-tánca* – extatikus táncra, amiről a felfogás a nevét kapta.

Az Ómotokjót – *a nagy alapozás tanát* – 1892-ben alapította NAO DEGUCSI asszony, 1945 után az **aizen** – *az istenszeretet kertje* – 1952 óta pedig az **ómotó** – *nagy alapozás* – nevet viseli. Mintegy 1 millió követője van, kultikus központja a Kiotó melletti Ajabe – itt van az alapítónő sírja is –, székhelye Kameoka. A sintoizmusból keletkezett.

Az alapítónő nyomorúságos körülmények között, 56 évesen éli át a megvilágosodást, és prédikálni kezd, mozgalmának nevére – **ómotó**, első ok, nagy alapozás – virágültetés közben jön. Szülővárosának megjósolja, hogy tűzvészről pusztul el. A településen kitörő tűz miatt gyújtogatással vádolják, majd a tettes megtalálása után elmebetegnek nyilvánítják, első kinyilatkoztatásait a falra karcolja egy szeggel. Kiszabadulása után több ezer füzetet ír tele ezekkel.

Utóda – 1918 év halála után – a családba beházasodott – ONISZABURÓ DEGUCSI lesz, akit a sajtótörvény megszegése és felségértés miatt életfogytiglani börtönre ítélnék, de egy év letöltése után szabadul, és a Miroku-bucu, vagyis az „*eljövendő Buddha*”. DEGUCSI 1935-42 közötti újabb börtönbüntetésének kitöltése után, 1948-ban meghal, utóda özvegye SZUMIKO, akinek 1952 évi halála után EIDAS DEGUCSI, egy a családba beházasodott tanult teológus veszi át a felekezet irányítását. Felépül az ajabei **Miroku-szentély** – a felekezet főtemploma – és 1958-ban ünnepélyesen megülik az első **Miroku-ünnepet**.

Tanaik lényege: az isten a világegyetem istene, az ember e világ gondnoka. Az alapítónő maga KONDZSIN főisten, az északkeleti irány őre. Innen jönnek a betegségek és a szenvedés is. A többi egyház csak az **Ómotó** hírnöke, ezzel fejeződik be a világ helyreállítása. A hívek a béke, az üdv és a boldogság eljövételét várják. A majdani világbirodalomnak az élén ajabéi császár fog állni, a japán lesz a szent világnyelv, megvalósul a béke birodalma, a **Miroku**. Ennek közvetítője és üdvözítője SZUSZA-NO-O sinto isten lesz és főszerepet játszik majd benne a **Miroko-bucu**.

A kultusz szent iratai az alapítónő mintegy 10 000 lapot kitevő **ófudeszaki** – *az ecset hegyével* – tett kinyilatkoztatásai, amelyeket ONISZBURÓ DEGUCSI rendezett sajtó alá. Ez utóbbi munkája a **Reika Monogatari** – *Elbeszélések a szellemvilágból* – egy apokaliptikus látomásokat tartalmazó, 81 kötetes mű, mindkettő a felekezet kánonja.

Az öngyilkos-vallások, amilyen a **Haven's Gate** – *A menny kapuja* –, vagy a **Népek Temploma**, a megváltást kifejezetten a tag halálához kötik, emiatt kollektív öngyilkosságot követnek el.

A **paliau-mozgalom** a melanéz PALIAUTÓL, Manus szigetén (*Admiralitás-sziget-csoport*) 1946-ban alapított vallás, az alapító és, ellenfele WAPI egyaránt azt jósolta a szigetlakóknak, hogy közelebbről kikötnek a szigetekre az ősök mindenféle civilizációs javakkal megrakott hajói, addig is bojkottálni kell a fehéreket, dolgozni pedig fölösleges.

WAPIT meggyilkolják a hívek, PAILAU pedig szociális reformokról és társadalmi újításokról kezd prédikálni, főként börtönbüntetésre és a kormányzat szándékainak megismerése után. Mivel elképzelései csak munkával megvalósíthatók, hívei elhagyják.

A Peace-Mission – teljes nevén **International Peace-Mission/más nevén Father Divine's Peace Mission** – GEORGE BAKER/FATHER DIVINE néger prédikátor alapítása 1912-31 között. Több millió, főleg színesbőrű amerikai, kanadai és panamai hívője – **divinite** – van. Baptista előzményű vallás, főszékhelye Philadelphia (*New York állam*).

Alapítója baptista laikus prédikátor, aki tanítványaival a déli államokban prédikál. Mikor 1915-ben New Yorkba megy, nevet változtat, hivatalosan MAJOR J. DEVINE lesz. Húsz év múlva bebörtönzik, mert a vád szerint tanítványait vagyonuk átadására kényszerítette. Csodagyógyításai miatt hívei 1936-ban dogmatizálják, istenüknek nevezik. Woodmontoni – ajándékba kapott – kastélyában hal meg 1965-ben. A haláleset után második felesége, a kanadai EDNA ROSE vezeti tovább a felekezetet.

Felfogásuk szerint a mozgalom Isten eljövendő földi királyságának kezdete, amely elhozza a faji és társadalmi egyenlőséget, a világbékét és a gazdasági jólétet, az 1936-ban felállított *International Righteous Government* alapszabálya ennek megvalósításához szolgál mintául. Az alapító Isten inkarnációja.

A gyülekezetek **Kingdomokban** és **Heavenekben** szervezkednek, a birtokukban levő gazdasági, szociális és kultikus létesítmények egy része termelő jellegű, más része a tagok kényelmét szolgálja, a felekezet fokozottan karitatív. Tagsága számára önmegtartóztatást, dohányzás- és alkoholtilalmat írt elő, a felekezet tagjai számára szigorúan tilos a lopás. Az istentiszteletek bőséges szeretetvacsorákkal végződnek, „**jelszavuk**” az „**örömet mindenkinek**”.

A peyote-kultusz/Big Moon vallás 1855 táján kezdődött Texasban és a **peyotl** nevű mexikói kaktuszból nyert kábítószerrel nevezték el. Alapítója JOHN WILSON/BIG MOON, mintegy 300 000 híve van, főleg az indiánok között.

Az alapítónak negyvenéves korában, egy **Ghost Dance** ünnepségen, **peyote**-evés közben támadt látomása, feljutott az égi királyságba, ahol a **delaware**-indiánok ősei élnek, s ezek elmondták neki, hogyan létesíthet szent körzetet a **peyote**-sátorban, milyen ceremóniákkal fog járni az új kultusz stb. A látomás WILSON csodadoktori, látnoki, próféta hitelét erősítette.

Rövid üldözés után 1914-ben **Church of the First Born**, majd 1918-ban **Native American Church** néven hivatalosan is bejegyzik, de híveinek szabad vallásgyakorlását csak 1940-ben engedik meg. Öt évek később Kanadában is bevett felekezet lesz. Látomásos vallás, tagjainak életmódját a **peyote-road** határozza meg, tehát a testvéri szeretet, a családról való gondoskodás és az alkoholtól való tartózkodás. Legfőbb kultikus cselekedete a szombatról vasárnap hajnalig tartó virrasztás, ami alatt egy félhold-alakú oltár körül ülnek és a szertartást vezető személy szavaira, illetve dob-pergetésére **peyote**-kaktusz darabkákat esznek, a kaktusz levét isszák.

A kultikus cselekmény a **peyote** felkutatásával és gyűjtésével kezdődik, amelyhez bizonyos istenek ruháit kell viselni, a vezetőnek például egyenesen a törzs mitikus alapítója viseletét. Az oltár egyszerre adott nevet az alapítónak és a kultusznak.

A **peyotl-kaktusz** meszkalin-tartalmú, természetes kábítószer-hatású növény, hatóanyaga lassítja az érverést, kitágítja a pupillákat, színes látomásokat idéz elő, eufórikus érzést okoz. Már az azték varázslók kábítószerként használták.

A P(erfect) L(iberty)-Kjódan/Perfect Liberty Associationt – *A Tökéletes szabadság útját/A Tökéletes Szabadság egyesületét vagy gúnynevén a golfvallást* – 1926-ban alapította TOKUHARU MIKI, HITO NO MICSU KJÓDAN néven. A felekezetet az állami betiltás után TOKUCSIKA MIKI alapította újra 1946-ban. Körülbelül 3 millió ázsiai, ausztrál, észak- és dél-amerikai hívője van, központja, az *Eternal Headquarters* 1955 óta Oszakában található. A buddhizmusból és a sintoizmusból jött létre.

Alapítója az **Óbalu-irányzat zen**-kolostoraiban képezte magát szerzetessé, a **zen** mestere volt. Esperesként mint kolduló barát járja az országot. 1912-ben találkozik TOKIMICU

KANADÁVAL, a buddhizmust és a sintoizmust összebékíteni igyekvő gondolkodva. Híve, tanítványa, majd utóda lesz, megalapítja saját **Dzsindó Tokuimicu Daikjókai** – *Az ember útja, TOKIMICU nagyegyháza* – nevű felekezetét, amely 1931-ben a **Hito no Micsi Kjódan** – *Az ember rendútja* – nevet veszi föl. 1937-ben a kultuszt betiltják, alapítóját istenkáromlás és felségsértés vádjával bebörtönzik, de még ugyanabban az évben szabadlábra helyezik. 1938 júliusában meghal. Fia 1945-ben szabadul, egy év alatt szervezi újra a közösséget.

Fontosabb tanításai: az isten – **kami** – *a mindenség ura* – **Mi-oja-okami**, *Az eredet nagy szelleme*. Ember és isten lényegileg azonos, az ember Isten gyermeke. Az isteni a nap által nyilvánul meg, az ő kiteljesedését szolgálja az emberi, harmonikus világ, ami az Isten alkotása, az ember rendelkezésére bocsájtva. Mivel az isten mindent magába foglal, pozitívát és negatívát, az embernek engedelmeskednie kell Isten akaratának és mindent pozitívvá kell változtatnia. Be kell fogadniuk és alkotó módon működtetniük kell Isten művét, ez változtatja az életet művészivé, harmonikussá. Mindenkinek szabadon és függetlenül kell élnie, a művészetek, sport, a játék segítségével kifejeznie önmagát. Innen a kultusz lekicsinylő, „**golf-vallás**” neve. A mozgalom végcélja a világbéke, az elfordulás az önző léttől, az emberbaráti szeretet javára.

A sátánizmus alapítója ANTON LUWEY. Az egyház 1966-ban alakult San Franciscóban. Felfogásuk lényege: minden emberben benne lakik a sátán. Ezt nem szégyellni, elfojtani, hanem kultiválni kell. A sátánizmushoz hasonló külsőségekkel, a hozzájuk hasonló tizenéves-életfelfogással már találkoztunk a történelem folyamán, a **templomosok** BAPHOMET-imádásáról, boszorkányszombatjairól, sátánimádásáról szóló legendák azonban ráfogások, történelmi mítoszok. Ugyanakkor az olyan csoportosulások, mint a frankofón fogantatású **Lucifer tanui** – vezetője JEAN-PAUL BORRE – a mágiát szeretnék rehabilitálni és nyíltan vállalják például a kardecizmus – spiritizmus – szellemi-gyakorlati rokonságát.

A Scientology Church – *Scientológiai egyház* – alapítója LAFAYETTE RONALD HUBBARD. Hivatalosan 1954-ben jegyezték be, magyar neve **Scientológiai Mozgalom**. Fiókszervezetei: *Advanced Organization Saint Hill United Kingdom, Dianetics College, Hubbard Association of Scientologists, Hubbard Communications Office, Hubbard Scientology Organization, Narconon, Sea Organization* stb. Körülbelül 20 millió hívük van, mozgalmi világközpontjuk Saint Hill Manor (Sussex grófság, Egyesült Királyság), európai, szárazföldi központjuk München.

Az alapító RON HUBBARD, mint tengerész gyermeke, bejárja a világot. Ázsiában és Polinéziában tanulmányozza a vallásokat, a washingtoni egyetemen szerez mérnöki oklevelet, a világháborúban szépen kitüntetett tengerésztiszt. Sebesülése miatt leszerelik, megvakul, de saját módszerével meggyógyítja önmagát. 1950-ben kiadja pszichoterápiai főművét, a *Dianetics: The Modern Science of Mental Health*-ot. Sikerkönyv, megnyitja az Institutes of Dianetics-eket. Második felesége elválik tőle, azzal az okkal, hogy gyógyíthatatlan elmebajos, paranoiás-skizofrén. Az intézetet mint tudománytalant bezárják, de HUBBARD átkereszteli **Church of Scientology** névre és így megmaradhat. Sőt, az új egyház terjed világszerte. 1948 után az alapító átköltözik Nagy-Britanniába, ott alakítja ki a mozgalom központját. 1966-ban megalapítja a scientológiai egyház „*világi és szociálreformista hadseregét*”, a Guardian Office-t amelynek osztályai: **service, informations, legal questions, finance**, illetve **social coordination** és amely csak HUBBARDNAK és feleségének tartozott felelősséggel. Mivel 1968-ban Nagy-Britannia megtiltotta HUBBARD és követői beutazását az országba, ideiglenesen áthelyezi központját a tengerre. 1979 decemberében MARY SUE HUBBARDOT öt évi fegyházra ítélik, a Guardian Office vezetője JANE KEMBER külföldre menekül, ezzel szabadul meg a büntetéstől. 1978 februárjában a párizsi 13. sz. bíróság csalás miatt börtön- és pénz-büntetésre ítéli HUBBARDOT és egyházának három francia vezetőjét. Az után, hogy a brit parlament érvényteleníti a scientológusok beutazási tilalmát, a központ visszaköltözik

Angliába. HUBBARD 1986 januárjában San Luis Obispoban, Los Angeles közelében meghal, utóda H. JENTZSCH.

Fontosabb tanításaik: a nyugati és keleti műveltség elemeiből létrejött tan a „szellemi egészség” tudománya, a betegségek és a társadalmi zavarok oka az **engrammokban** – negatív élményekben – van Ezek az **auditing** technikájával – szellemi terápiával – szüntethetők meg.

A tan szerint az embereket nyolcféle dinamikával lehet meghatározni: ön-, szex-, csoport-, emberiség-, állat, egyetemes-, spirituális- és végtelenség-dinamikával. Ezt a nyolcféle dinamikát jelképezi a scientológia-kereszt, ami két egymásra fektetett, nyolc gerendavégű kereszt. Független szára a magasabb szellemiség felé törekvést, vízszintes szára a betegségek, bűnözés és háború szükségszerű megszűnését jelképezi.

Az embernek **thetanja** – szelleme, halhatatlan és újjászülető, ellenőrzése alatt álló szellemlénye –, **bodyja** – teste – és **mindje** – értelme – van. A **thetanok** teremtik és változtatják meg a fizikai létet, a MEST-et, ahol a Matéria, az Energia, a Space – Tér – és a Time – az Idő – valósul meg. Az ember nemzésekor a **thetan** a testbe – **body** – kerül, ahol a halálig tartózkodik. Akkor visszavonul az „életközi” területre, ahonnan újra emberi testbe jut. Az értelem pozitív – **analitical mind** – és negatív – **reactiv mind**. Az első, a tudatcsináló értelem, amely másodpercenként 25 képre emlékezik, 52 észlelés eredményeképpen, ezeket „állandó emlékezetbankban” tárolja és az elemző értelem rendelkezésére bocsátja. Ezért tud az ember normálisan cselekedni. A „visszaható értelem”, a tudatalatti regisztrál, minden kellemetlen élményt, ezeket magnószalagként rögzíti mint „engramokat” és tárolja a „visszaható bankban”, ezek okozzák a betegségeket és az aberrációkat, vagyis a neurózisokat, elfojtásokat, pszichózisokat, kényszerképzeteket.

A scientológia célja a világ megtisztítása – olyan világ teremtése, amelyben nincs háború, bűnözés és elmebetegség, kényszer, teljes a szellemi szabadság, fokozni szeretnék az intelligenciát és különféle képességeket, ezzel is tökéletesítve a tudatot és emberi, halhatatlanságot teremtve. A tisztaság teljes szabadsággal, alkotó vitalitással, remek emlékezőképességgel és legalább 135 pontos IQ-t eredményez. Ehhez hét állapotot – **release grade-n** – keresztül lehet eljutni. A kezdő a **preclar** – aki még sok **engramot** hordoz – és aki az **auditing** **terápia** révén juthat el a magasabb – *Operativ Thetan/OT* – fokokhoz. 8 ilyen OT-fok van, az ezekhez vezető **auditing** 1986-os áron kb. 50 000 DM-be került Saint Hill Manorbán.

Az átéltek időnyomra rögzítve, a pozitív élmények **facsimile** formájában, a negatív élmények **engramm** alakjában rögződnek az emberben. **Auditing** közben felszínre kerül a **basic-basic** – az első **engramm** –, utána a többi, s mindet „eltörli” az **auditor**.

A tagok emberi kapcsolatait – például **auditor** és **preclar** viszonyát – az ARC-háromszög határozza meg, amelyben az **Affinity** – affinitás –, a **Reality** – realitás – és a **Communication** – kommunikáció – kapcsolódása határozza meg, az egyik megvalósulása a többi megvalósulását is előrevetíti, az egyik elutasítása a többi elutasítását is eredményezi. Ugyancsak a kettő közötti kapcsolat jelképe a KRC-háromszög, amelyben a **K Knowledge** – tudást – az **R Responsibility**-t – felelősségtudatot – **C Controlt** – ellenőrzést – jelent. A scientológia másik jelképe az S betű és két egymás fölétti háromszög, a felső a KRC, az alsó az ARC.

Etikájuk a legjobb „túlélés” erkölcs. Van egy – az alapítótól készített – **becsület-kódexük**, amelynek fontosabb parancsolatai: Senkit sem szabad bajában magára hagyni, nem szabad elhagyni azt az embert vagy csoportot, ami mellett elkötelezte magát az ember, nem szabad a saját erőt lebecsülni vagy gyengeséget mutatni, függetlenedni kell az elismerésektől és a részvételtől, nem szabad a valóságérzéklet sértő engedményeket tenni, az érzékenységet tompítani, a nem kívánt kommunikációt adni vagy továbbadni, az önrendelkezést és a becsületet feladni, a múlt fölött sajnálkozni, előre kell nézni, nem kell félni más ember igazságokkal való megsértésétől, nem szabad szeretetre vagy csodálatra vágyani, öntörvényűnek kell lenni és a célokhoz hűnek. A kétes tagokat *Potential Trouble Source/PTS*-ként tartják

nyilván, ilyenek a „távolmaradók”, a **freeloaderek** – éhenkórászok – meg azok a tagok, akik egy, úgymond *Suppressive Person*-nal tartanak fenn kapcsolatot.

A scientológus egyház a lelki gyógyulás legnagyobb világi szervezetének tartja magát és jól kidolgozott tanfolyamrendszere van ebből a célból. Először személyiségtesztet töltenek ki, aztán egy 200 kérdésből álló kérdőívet. Ebből olyan grafikont csinálnak, amiből az derül ki, hogy az illető kommunikációs zavarokkal küszködik tehát egy ilyen tanfolyamot kell elvégeznie – természetesen nem kevés pénz ellenében. Az alapkursus után újabb tanfolyamok következnek, s a tandíjak is fokozatosan emelkednek, a csillagos égig.

A scientológia papjai közül mindenekelőtt az **auditorokat** említjük, akik a *Training-Routines* keretei között készülnek föl a **preclarekkel** való munkára. A **Case Supervisor** az auditorok ellenőre és ha kell, ezek munkájának kijavítója. A térítőmunkát a **Field Staff Members** végzi, ők a tagtoborzók. Legfelül a **Guardian Wordl-Wide** van, ő a viláközpont gyakorlati vezetője. Hivatalos irányelvei és a HUBBARD, illetve a felesége által kiadott utasítások a Guardian Program Orders, a HCO-bulletinek a *HUBBARD Kommunikációs Irodától* kiadott, 1956-tól máig érvényes rendelkezések, a HCO Policy Letters pedig HUBBARD alkotása, a *Kommunikációs Iroda* terjeszti őket, tulajdonképpen módszertani utasítások a nemzeti scientológiai egyházak számára. A scientológiai egyház több országban „a fiatalok számára veszélyes” intézménynek van nyilvánítva, másutt perben áll az állammal vagy magán személyekkel.

A **Sio-Vivi mozgalom** kezdeményezője a hasonló nevű próféta 1863-ban a Szamoa szigeteken. Ismert még a **Sisu Alaisa Expectation** néven is, üdvözítőjének neve alapján. Szamoa polinéz sziget, itt lépett az alapító TANGALOA főisten nevében a hívek elé, összekötve a keresztény elképzeléseket a hajdani törzsi vallással. Működését egy gyógyító prófétanő is támogatta. Az alapító a világ végét – és a törzsi megváltó – a főisten fia – eljövételét hirdette, ami természetesen a munka elhagyásával és csodavárással járt együtt.

A **spiritizmus/médiumizmus** az Egyesült Államokból 1848 táján elindult mozgalom, tulajdonképpen vallási kiindulópontú szellemfaggatás. Afroamerikai-délamerikai és katolikus keresztény indíttatású az umbanda, míg egyházszerű mozgalom az ALLAN KARDEC alapítójáról elnevezett kardecista mozgalom. Mindkét irányzatnak több millió tagja van.

A korszerű spiritizmus a materializmus és a racioanalizmus ellenhatásaként jött létre. Bár elemeiben része majdnem minden történeti vallásnak, tömegmozgalomként ANDREW JACKSON DAVIS 1843 évi látomásai, „szellemek általi benyomásai” óta létezik. Ő a „szellem-diktálásokból” megírta Principles of Nature, her Divine Revelations and a Voice to Mankind című könyvét, majd két metodista farmerlány, LEAH és KATIE FOX észlel kopogtató szellemjelenségeket maga körül. A spiritizmus világdivat lesz. Franciaországban 1850 körül PIERRE MESMER hívei, a mesmeriánusok „észlelnek” szellemjelenségeket. L. D. RIVAL, ALLAN KARDEC néven Le livre des esprits címmel, ezek lejegyzésével „alapozza” meg a kardecista mozgalmat. A spiritizmus különlegesen erős ösztönzést kap azzal, hogy az amerikai D. D. HUME Angliába települ át, s itt megalakul – 1882-ben – a *Society for Psychical Research*. Párizsban 1920-ban alakul meg az *Institut Métapsychique International*. 1931-ben létrejön Angliában a *Christian Spiritual League*, a *Spiritiszták Világszövetsége*, amely időközönként világtalálkozásokkal tereli magára a figyelmet.

A spiritizmus eleve határozottan értelmezi az okkult jelenségeket. Az ezekben megnyilvánuló szellemek túlvilági lények, akiknek a tudása meghaladja az evilági emberekéét és ezt a tudásukat médiumokon keresztül tudatják a földi halandókkal. A szellemek üzenetei kinyilatkoztatás-értékűek és átfogó világszemléletet adnak. Ez reménykeltő, a halál félelmével szembeállítják a másvilági lét bizonyosságát, az elhunytak viszontlátását, az elérhető üdvöt. Ennek a világszemléletnek a legfontosabb és legvitatottabb területei a másvilág, a halál, az élők és holtak sorsát meghatározó törvények. A szellemek tanácsokat adnak azzal kapcsolatosan, hogy az élők a földön miként éljenek és dolgozzanak. Az élők és a halottak szellemei

közötti kapcsolatot a médiumok/parafenomének, az érzékeken túli világot, a megérzések és a telepátia, a telekinézis, a pszichokinézis, a levitáció segítségével részlegesen, még földi életük során birtokba vevő emberek segítségével tartják.

A **szamatizmus** Indonéziában jött létre 1890-ben, a jávai SAMIN VAN REMBANG alapította **szaminizmusból./Szamanitista Testvériségből**, miután ennek alapítóját 1907-ben száműzik és helyette unokatestvére, SZAMAT lesz a mozgalom eszmei vezetője. Fontosabb tételei: Jáva függetlenségének visszaállítása, „szent háború” a gyarmatosítók ellen, az európaiak kiűzése Jáva szigetéről, később egész Indonéziából. AHMED SZUKARNO, az első indonéz elnök híres **Pancsa Szilája**, az „el nem kötelezettek” „öt alapelve” is ebben gyökerezik: nacionalizmus, anélkül, hogy Indonézia iszlám hitállam lenne, demokrácia, hit Istenben – de nem feltétlenül Allahban – humanizmus, szociális igazságosság.

A **szamatizmus** a jólét szigetét akarta megteremteni Jáván. Üdvöztetőként RATU ADELt várták, akinek már 1930 körül meg kellett volna érkeznie, hajókon, nyugatról. A kollektív földtulajdont hirdették.

A **Szeicsó-no-dzsi** – *A növekedés háza* – mozgalom alapítója MASZAHARU TANIGUCSI, 1930-ban jegyezték be és a sintoizmus valamint a buddhizmus a kiindulópontja. Alapítója a rangos tokiói Vaszeda-egyetem angol szakos végzettje, a nyugati filozófiai rendszerek alapos ismerője. Még huszonéves korában a fennálló rend ellenfele lesz. A teljes deklaszálódástól az menti meg, hogy megismerkedik az **Ómotó-mozgalommal**. Áttér és szerkesztője lesz ONISZABURO SINREIKAI – *A szellem világa* – folyóiratánál. Hogy az 1924 évi világvége elmarad, kiábrándul a felekezetből, a **Christian Science** tanulmányozása után saját kiadványt alapít, majd saját felekezetet. 1932-ben megírja 20 kötetes, *Szeimei no dzsiszso – Az igazság az élet dolgában* – című 20 kötetes főművét, ami 800 000 példányban jelent meg. Az alapító 1934 óta Tokióban él, felekezetét, amelynek mintegy 3 millió híve van, 1949 óta ismerik el, főtemploma Kiotóban van.

Fontosabb tételei: az élő Isten a kozmosz törvényeiben van és ő a valódi lény – a **dzsiszso** –, minden más csak gondolkodásunk eredménye. Ez a sintoisták **kamija**, a buddhisták Buddhája/Amidája, a keresztények Krisztusa, egy univerzális isten emanációi. A felfogás, mint az igazság nem hitvallási mozgalma, azt szeretné megmutatni, miként érhető el az egész emberiség boldogulása. Az emberiség válságainak oka, hogy az emberek elfelejtették egységes egész voltukat, összetartozásukat, azt, hogy Isten akaratának a megvalósulásához – a megszabaduláshoz – a nemzetek közötti ellentétek legyőzésével lehet véget vetni. Ebben az alapító 13 pontja szerint fontos szerepe van a japánoknak, amiatt, hogy a japán gondolkodás központjában a kozmikus lét áll, s a japán nép missziós küldetése az, hogy az isteni akaratot képviselje. Japánnak az igazság nemzetévé kell válnia, és egész társadalmának tudatában kell lenni annak, hogy mindenki Isten gyermeke – kami no ko. Az alapító az emberiség megmentőjének hiszi magát. Az embertől független isteni hatalomban hinni döreség, Isten királyságát önmagukban kell az embereknek megvalósítaniuk, s a felelősségvállalás, illetve cselekvés elkerülhetetlen.

MASZAHARU TAMAGUCSI felfogásában ötvözi a hagyományos japán gondolkodás elemeit a korábbi európai idealista gondolkodással és a világ akkori természettudományos eredményeivel és ezeket remekül adagolja, teszi befogadásképpé az egyszerű ember számára.

A **Szekai kjuszei-kjó** – *A világ-messianizmus háza* – mozgalom alapítója OKADA MOKICSI, és hivatalosan a '40-es évek végén jegyezték be. A buddhizmus a kiindulópontja. Alapítója eredetileg az **Ómotokjó** híve, de kilép és megalakítja saját felekezetét.

Fontosabb tételei: az istenség neve MIROKU/KOMJO NJORAI – *a Világosság Buddhája* –, uralkodásának ismertetőjegyei az egészség, a gazdagság és a béke. A vallás fő törekvése Isten földi királyságának megvalósítása, a betegségek, a szegénység és a háború megszüntetése. Az alapító – akit neveznek még HIKARU SZANNAK – *Fény úrnak* – is, maga szintén rendelkezik

KANNON, a könyörület bódhiszattvája csodaerejével, ami testében egy gyöngyszemben található, az ebből kisugárzó fény baktériumölő tulajdonságú. Rendelkezik gyógyerővel – a papírdarabkákra ráfirkált, fényt jelentő írásjegyekkel is gyógyít –, bőséget hoz, termékenységet eredményez.

A tai-ping – *Nagy béke, Általános igazságosság* – **mozgalom** alapítója a kínai HUNG HSZUI-CSÜAN, 1847-ben, Kantonban. A konfucianizmus és a kereszténység a kiindulópontja.

Alapítója – falusi tanító – magát a kínai világ kijelölt urának látja, 1851 januárjában kikiáltja a „*nagy béke mennyei birodalmát*” és felveszi a **tien vang** – *Mennyei király* – címet. A hatalom, megszerzéséért kezdődő polgárháborút **tajping felkelésnek** ismeri a történelem – csak azt felejtik el megmondani tanításakor, hogy okai között jelentős helyet foglalt el a kiobbantók vallási meggyőződése –, Nanking elfoglalása után Dél- és Közép-Kína is a felkelők kezébe került, a császári hatalom és az európai hadseregek közös erőfeszítése kellett leveréséhez. Mintegy 20 millió áldozata volt, Közép- és Észak-Kína szinte teljesen elpusztult. HUNG HSZUI-CSÜAN 1864 júniusában öngyilkos lett, de a taj-pingek felfogása újabb vallási és társadalmi megmozdulásokat keltett, és befolyásolta az 1880-ban Koreában alapított **tonghakot** valamint az 1911-es forradalmat.

A mozgalom központi istene a **tien kung** – *Mennybeli öreg* – volt, akinek látomásbeli megjelenése elhitette az alapítóval annak küldetéstudatát. A mozgalom célja a „*nagy béke mennyei birodalmának*” nevezett teokratikus állam megteremtése, az uralkodó Mandzsudinasztia szétzúzása volt. A megváltó JÉZUS KRISZTUS, az alapító „*a megváltó ifjabb testvére*” a mozgalom etikája a Tízparancsolaton alapult, kimondta a feltétlen őszinteséget, a nők egyenjogúsítását, az ópiumtilalmat. Heti ünnepnapjuk a szombat, egyfajta keresztelés és rituális teaivás, illetve az ősök tisztelete volt jellemző a kultuszra. Szent írásuknak a Bibliát tekintették.

A tana-bhagat – **kitartás-próféták** – **mozgalma** az indiai Bihar államban élő dravida őslakosság nemzeti-vallási mozgalma volt, s az őket vezető bhagatokról – profétákról – illetve az imájuk tana – kitartás – szaváról elnevezett vallás a XX. század második évtizedében divatozott. Éjszakai ima-összejöveteleik megijesztették a lázadásoktól tartó gyarmati hatóságokat, amelyek rendőrterrorral és a proféták bebörtönzésével vetettek véget a mozgalomnak.

Tanításaik lényeg: az aranykor közel van, hét nap és hét éjjel teljes sötétség előzi meg, majd ugyanannyi ideig tartó sugárzó fény lesz és eljön egy megváltó, aki elhozza majd a mennyek földi országát. Az emberek dúskálni fognak az ennivalóban, egyetlen nap alatt elsajátítanak minden magasabb tudást. Megváltónak II. VILMOS német császárt tartották, akit „*német Baba*” néven emlegettek és mint a „*magasság szellemét*” invokáltak.

A tankunkjo – *a Tankunról szóló tanítás* – **mozgalmat** a koreai NA CSOL alapította a XX. század elején. 1910-ben Japán elfoglalta Koreát. Ekkor a közösség átmenetileg a **tedzsonkjo** – *a nagy ősisetség tana* – nevet vette fel. Központja Szöulban található és mintegy 150 000 híve van.

Tanításaik lényege: a TANKUBA – *Szantálfa-fejedelem* –, HANANIM égisten unokájába vetett hit. Ő kultúrhérosz, ül a Paektuszan hegyen, a Koreai Birodalom mitikus alapítója, ő tanította meg az embereket a házépítésre és a konyhaművészetre, a fák kivágására és a földművelésre, ő alapította a birodalmi fővárost és minden koreai az ő gyermeke. A házak északi falán levő emléktáblái előtt imádkoznak, minden hónap közepén kis, október 13-án nagy emlékünnepet rendeznek tiszteletére és a Koreai Birodalom Kr. e. 2333-as csodás meg-alapítására emlékezve.

A tenrikjó – *Égi értelem* – **mozgalom** alapítója MIKI NAKAJAMA asszony. A vallás a buddhizmusból és a sintoizmusból keletkezett, központja Tambaicsi/ma Tenri City/Ojaszató, ahol az alapító sírja és a kultusz főtemploma is található. Mintegy 5,5 millió híve van, ma a legnagyobb japán vallás a sinto és a buddhizmus után.

Alapítóját 41 évesen érte vallási élmény, úgymond beléje költözött **Tenno Sógun** – Az ég helytartója – aki őt választotta élő templomaként. MIKI szétszítja vagyonát a szegények között és szegénységben él, ami családi konfliktusok forrása lesz, egészen az öngyilkossági kísérletekig menően. Férje halála után csodadoktorkodik, fájdalommentes szülések, vakok szemének megnyílása növeli hírnevét. Le is tartóztatják a hatóságok, akiket nyugtalanítanak tanításai. 1885-ben hivatalosan is bejegyzik vallását. Két év múlva, kilencven évesen hal meg.

Tanításának lényege: Az emberek istene a szülőisten, a férfi-nő OJAGAMI/TENRI-Ó-NO-MIKOTÓ, azaz az *Égi Értelem Királyi Istensége*, akinek tevékenységeit tíz sinto istenség nevei jelölik. Az emberi test isteni kölcsönzés, halál után vissza kell adni, hogy aztán a lélek egy másik kölcsön vett testben térjen vissza a Földre. A lélek az emberé, ezért állandóan megtisztításra szorul.

A vallás célja „a vidám élet”, az „életöröm” a **jókgurasi**. Az „emberi szív megtisztítása” jócselekedetek – napi ajándékozás, az emberi munka, a vallási szolgálat odaajándékozása révén valósul meg. A főtemplom – Dzsiba – egyik körzetében edénnyel megkoronázott oszlop áll az alapító jelképeként, ez az emberiség bölcsője – **kanródai** – körülötte szent táncot járnak és az isteni harmatban – **kanro** – részesülnek.

A táncos istentisztelet *körmenettel* kezdődik, aztán *ima* – **szaibun** –, majd **kagura/cutome** – kultikus tánc – következik, amelyet öt álarcos pár mutat be. A **teodorit** – ez másik, kézmozdulatokkal kísért *kultikus tánc* – ének és zene kíséri. Az ünnepség végén *prédikációra* kerül sor.

A vallási és szervezeti vezetés a **simbasi** – a ház főoszlopa – kezében van, ma ZENJI NAKAJAMA, az alapító szépunokája.

A kultusz szent könyvei az alapító 17 kötete, 1711 kinyilatkozással, címe *Ófudeszaki*, ezek mellett az 1866/82 között írt Mikagura-uta – Ének a táncért –, illetve a Régi beszámoló az iszaptengerről.

Az **Általános Teozófiai Társaság** 1875-ben alakult Londonban, az orosz JELENA PETROVNA BLAVATSKIJ/BETTALAY és az amerikai HENRY STEEL OLCOTT erőfeszítései révén. Az isten- és világszemléletként felfogott istenbölcsesség spiritizma és keleti – elsősorban buddhista és hinduista – nézeteken alapul. Székhelye Adjar (India)

Az alapító New Yorkban alapítja meg társaságát, amelynek elnöke OLCOTT lesz. 54 éves korában adja ki Isis Unveiled – Isis fátyol nélkül – című könyvét, amelyet 1885-ben a Secret Doctrine – Titkos tanítás – követ. 1891-ben hal meg Londonban. Buddhista fogantatású tanait a második elnök, ANNIE BESANT alatt hinduista tanok váltják fel ez a német tagozat elválását és önállósulását eredményezi RUDOLF STEINER vezetése alatt. A katolikus egyház hitével összeegyeztethetetlennek tartja, a nemzetiszocialista mozgalom pedig betiltja. A százéves évfordulójára kiadott jelszava szerint célja az emberiség legjavának összegyűjtése, a természettudományok, a vallástörténet és a filozófia új eredményeinek tanulmányozása, valamint a megfejtetlen és az emberben rejlő erők kutatása.

Tanításaik lényege: az isteni Abszolútum a logoszban, a lét gyökerében, a logoszban, a nemlét és a dualizmus elvében, a logoszban, a világszellemben és a lét tudatában fejeződik ki. Ez utóbbiból indul ki a hét nagy logosz, amelyekből 7×7 újabb logosz jön létre. Mindegyik a naprendszerek milliói felett uralkodik, s minden naprendszer fölött egy nap-logosz van. Atlantiszon a kozmikus katasztrófa után még megvan az emberiség maradéka, a 7 Atlantisz utáni kultúrából pedig hátra van még kettő, lejárt az ind, perzsa, folyamközi, görög-római és germán. Az ember testisége is hétszeres, van fizikai, vitális, asztrál-, kétféle, alacsonyabb és magasabb szellemi, buddhista és nirvána-teste. Az emberi lélek legalább 800-szor reinkarnálódik, a mindenkori új létezés a karma határozza meg, az ember, akinek testébe eleve be van oltva a Gonosz, ettől a magasabb síkok asztrálútján való haladással szabadulhat meg.

Szervezetileg nemzeti társaságok fogják össze a nemzeti Teozófiai Társaságokat. Ezek kontinensenként tartják háromévenként kongresszusaikat, a világszerte körülbelül 35 000 tagú társaság konvenciója évenként Adjarban ül össze.

Mint a BBC egyik felmérése közli, az angolok nem kis része – a társadalom negyede – jobban hisz az indiai-teozófiai fogantatású reinkarnációban mint a feltámadásban.

A tonghak/tókagu – Keleti tan – mozgalom 1860/61-ben alakult Koreában. Alapítója A koreai CSHÖ CSJE-U. Újjászervezője 1906-ban SZON PJONG-HUI **Csondokjo/tendokjo** – az *Égi Tao Útja* – néven. Körülbelül 1 millió híve van és keleti – elsősorban konfucianista, taoista, valamint buddhista – nézeteken alapul.

Alapítója 1855-ben részesül kinyilatkoztatásban, egy rejtelmes aggastyán átadja neki a *Csonszo* című égi írást, és egy olyan vallási üzenetet, aminek első része titok, második része pedig prédikációk tárgya. Három év múlva további kinyilatkoztatásokra kerül sor, igehirdetésre kap megbízást. Mivel ennek során ellentétbe kerül a konfucianista államvallással, letartóztatják s kivégzik. Kivégzik CSÖ SZI-HJANGOT, kijelölt utódát is. Az 1906-ban átszervezett vallás merít az amerikai ROBERT WOODROW WILSON amerikai elnök eszméiből, Korea legjobban szervezett erejévé válik, vezetője pedig 1919-ben kikiáltja az ország függetlenségét. Ezért letartóztatják és a börtönben meghal. Az 1945 óta Dél-Koreában zavartalanul fejlődő mozgalom mai vezetője CSHÖ TOKSZIN volt tábornok, diplomata.

Fontosabb tanaik: HANANIM az ókoreai égisten az ég ura és a világmindenség uralkodója, a jók megjutalmazója, a rosszak megbüntetője. Konfuciánus eszmények keverednek tanításaikban a taoizmus vágytalanságával és buddhista könyörülettel. A vasárnaponkénti istentiszteleteken kötelező részt venni, ezeken prédikáció hangzik el, ima és énekek kíséretében. A naponkénti – este tartott – családi istentiszteleteken étel- és vízáldozatot mutatnak be.

Szent könyvük a *Csonszo* – *Égi Írás* –, a kinyilatkoztatás, amelyet az alapító kapott.

A transzcendentális meditáció mozgalmát 1958 decemberében alapította az indiai MAHES PRASZAD VARNA/MAHÁRÍSI MAHES jógi Resikiben (Madrás, India), mikor megszervezi *Spiritual Regeneration Movement* nevű jógaiskoláját, hogy elterjessze a tőle kifejlesztett transzcendentális meditációt. Körülbelül 2 millió híve van, világközpontja – és európai centruma – Seelisberg (Svájc). Indiai, hinduista – nézeteken és technikákon alapul. Fiókszervezetei a *World Plan Executive Council* vezetése alatt a következők: *Academy for the Science of Creative Intelligence*, *International Foundation for the Science of Creative Intelligence*, *International Meditation Society*, *Maharishi European Research University*, *Maharishi International University*, *Students International Meditation Society*, *Spiritual Regeneration Movement*, *World Youth Meditation* stb. Ehhez az irányzathoz kötődik a hazai oktatásügy egyik legnagyobb botránya is, mikor a főtitkár felesége – mint a pártközpont fő személyzetise – egyik napról a másikra betiltotta a pszichológia egyetemi fokú művelését, mert annak mint pszichotechnikának távoli köze volt a pártaktivistákat, és állami vezetőket „behálózó”, nekik a stressztől való megszabadulást ígérő transzcendentális meditációhoz.

Bár pszichotechnikai módszerek és technikák együttese, a világ számos országában vallásnak számít, más országokban ifjúsági vagy pszichoszektának.

Alapítója ksatrija, fizikus, aki a Dév Guruvál ismerhette meg a Sankara hagyományait és ennek utóda lett. Két év elvonultság után – ahol kialakította a transzcendentális meditáció pszichotechnikáját, hirdetni kezdi tanait és megalakítja a Szellemi Megújulási Mozgalmat, amelyet egyesületként hivatalosan bejegyeznek. Egy évvel később, Európában csatlakoznak mozgalmához a Beatlek. A mozgalom körüli láрма csillapodtával visszatér Indiába és Madrásban vázolja fel tervét, a mozgalom világméretűvé tételéről.

Felfogásának lényege: közel a „megvilágosodás korszaka”. Megalapítja a *Világkormányzás a Megvilágosodás Korszakában* (1976) elnevezésű svájci szervezetet, amely el kell, hogy kezdje a „világtudat” kialakítását. A megteremtendő „világalkotmány” tartalmazza majd mindazt, ami jó az egyes államok alaptörvényeiben, meghirdeti a Sziddhi-programot (1977) és beköltözik buckinghamshirei (Anglia) palotájába, ahonnan irányítja svájci szervezetét. A mozgalom fő célja olyan világkormány létrehozása, amely teljesíti majd az emberiség minden

elvárását. Az ezt nyújtó lazítás és az alkalmazott pszichotechnikai eljárások mentesítik az embert a stressztől és új tapasztalatokat ígérnek a belső nyugalom terén. A gondolat a tudatalatti legmélyén keletkezik és míg tudatosan áthalad a szellem, különféle rétegein, s aki ezeket birtokába tudja venni, az az „*intelligencia, energia és öröm*” forrását is birtokba veszi. Mivel közben átlépi – transzcendálja – a tudatalatti és tudatos közötti határt a technikát transzcendentális meditációnak nevezik.

Az emberek tudatállapotának összessége a világtudat. A transzcendentális tudat csak az első lépcső, amelyet további négy követ. A végén a meditáló eljut a **Brahma-tudathoz**, a gondolkodás eredetéhez.

Aki a transzcendentális meditációt gyakorolja gyakorlatilag eljut a halhatatlansághoz, a meditáció gyakorlása pedig az eszményi világtársadalom, kialakulását eredményezi. Varma magát a „*szent mesterek* „ sorának ideiglenes végpontjának tekinti.

Ellentét van a mester fényűző életmódja és a felfogás hirdette aszkézis között, amit a guru megideologizál, azt tanítva, hogy az aszkézis késlelteti a szellemi haladást.

A Világterv Központ mindenütt a mozgalom helyi csoportját jelöli. Ennek a tanfolyamok alakjában vannak konkrét szervezeti formái, a pszichotechnika megtanulását hét – nem olcsó – tandíjas tanfolyam, teszi lehetővé **Bevezető előadás, előkészítő előadás, személyes elbeszélgetés** után a **személyes bevezetés** következik – a tulajdonképpeni beavatás, amikor a beavatandó megkapja a csak neki szóló **mantráját** –, amelyet naponta 10-15 percig, meditáció közben kell mormolni. Csak így lehet elérni a tiszta tudat síkját. Az ötödik-hetedik fokozat **Checking Seminare – Ellenőrző szeminárium** –, a meditációs gyakorlatok ellenőrzése.

Az oktatókat a **Teacher Training Course – tanítóképző tanfolyam** – képezi és szerves részük az alapítóval szervezett találkozók. A résztvevők a **guru** előtt hűségnyilatkozatot tesznek és megkapják tőle a transzcendentális meditációhoz szükséges **mantrákat**. A magasabb szintű vezetőket az **Advanced Training Resources – felsőfokú képzés** – tanfolyamain lehet elsajátítani. A **sziddhi-tanfolyamokon** természetfölötti képességeket „*lehet*” elsajátítani. A **guverneurok** a Világterv-Központ felügyelői és megfelelő tanfolyamot végeztek, 1986-ban 20 000 DM ellenében. A mozgalmat a 108 tagú *World Plan Executive Council világ-guverneurjai*, világminiszterei irányítják, ők vezetik a **tíz világminisztériumot**, a tudatfejlesztés minisztériumától az egészség és halhatatlanság minisztériumáig.

A **tuka-mozgalom** 1873-ban alakult a Fidzsi-szigeteken. Alapítója NDUNGUMOI helyi próféta, a **tukát** – halhatatlanságot – adó vízről nevezték el, s a helyi – melanéz-polinéz, alapvetésében inkább az előbbihez tartozó hatásokon alapul.

Az alapító próféta helyi papcsalád tagja, aki látomásaiban a Fidzsi-szigetek régi isteneivel találkozik, azonos NDENGIVEL, a sziget egykori főistenével, felveszi a NAVO-SZAKANDUA – *A férfi, aki csak egyszer beszél* – nevet, a helyi legfőbb, megfellebbezhetetlen bíró melléknevét, és prófétálni kezd. Próféciáiban az isteni ikrek, akik egy vízőzön után Nyugatra utaztak és az egy barlangban, Vitilevu szigeten élő NDENGEL unokaöccsei, hamarosan hazatérnek, amivel egy új világkorszak kezdődik. Akkor hazamennek a fehér gyarmatosítók, javaik pedig a szigetlakók birtokába kerülnek.

A próféta prédikációira összegyűlő, félkatonailag szervezett tömeg lázongani kezd, mire a hatóságok 1885 közepén letartóztatják és deportálják, ahol meghal.

A mozgalom nem szűnik meg alapítója halálával, a próféta és követői között misztikus kapcsolat van. A felvett tag a próféta követőtől egy vizespalackot kap, amelyben az „*élet vize*” van. A mozgalom tagjaitól feltétlen engedelmisséget követel. Az ősök visszatérését siettetik a alapítótól meghonosított kultikus táncok.

Az **umbanda-mozgalom** 1941-ben alakult Brazíliában, ahol – mintegy 6 millió hívővel – ez a negyedik legerősebb – a katolikus, protestáns, spiritizma után következő – vallás. Az elnevezés a **bantu** nyelvből magyarázható amelyben az **umbanda, ki-mbanda** – brazil **quimbanda** – gyógyító papot, javasembert, fehér varázslót jelöl. A szó népetimológiás helyi

portugál értelmezése – **um**, egy + **banda**, zászló –, valamely egyetemes vallás „ami vezet”, helytelen.

Az **umbanda** a **macumba-kultuszokhoz** tartozik, a szó Mozambikban és Madagaszkáron – az egykori brazil rabszolgák származásának helyén – azt a fát jelölte, ami alatt vallásos összejöveteleket tartottak. Az afrikai vallásosság joruba-hagyományokon alapuló **kandoblé** – nyugat-afrikai istenségeket a keresztény hagyományokkal azonosító – és **bantu** elemeket őrző, **macumba-típusú** – tehát gyógyító – vallásosságát keresztény elemekkel ötvözi.

Az istenek és szellemek a jó **Orisa** és a rossz **Esú** osztályába tartoznak. Olorun a teremtetőisten, a jó, az égi úr, alattvalói a jó szellemek, akiknek hét osztálya van, egyenként hét csoporttal. Megfelel a kereszténység Atyaistenének. A Megváltó OSALÁ, a Szentlélek IFA, segítségével teremt az ember kapcsolatot a szellemekkel. NE-SZAN a szél és a vihar istennője, OGUN hadisten, OMOLU üdvözítőisten, a temetőkben tisztelik, OSOSZÉ a vadászisten, SANGO pedig időjárásisten. JEMANDZSA a tengeristennő, akinek ünnepe február 2-án van az egyik főisten, alakja SZŰZ MÁRIA és az indián DZSÁRA folyamistennő alakjával olvadt egybe. A sátánnal egyenértékű ESÚ-REI, minden rossznak forrása.

Fontos számukra a szeretet parancsa, karitációs tevékenységük jelentős. Vagyonközösségben élnek, közös vagyonuk számottevő.

Hitük középpontja a kultusz, amely a legfontosabb életmozzanatok megszentelésére összpontosít. Imák, énekek, táncok, vértelen áldozatok felajánlása, a relikviák tisztelete jellemzi. A papok neve **babalaó** – *atyaiisten* –, az istentisztelet helye a **tarreiro** – portugál *udvar*.

A **vodo/voodoo/vaudau/vaudoux/wodu-mozgalom** főleg Közép-Amerikában, azon belül is Haiti szigetén járatos. Az elnevezés az **eve** nyelvből (Togo, Benin) magyarázható amelyben a **vodu** szó isteni erőt, védőszellemet jelent. A szó népetimológias helyi francia értelmezése – **veau d’or**, aranyborjú (körülí tánc) –, helytelen, mint ahogy a **vaudoisra** – fr. valdensek – való visszavezetés is népetimológia. A Karib-tenger más szigetein a kultuszt SZANTERÍA/NANIGUISMO néven ismerik. A kultusz összeköt egyes nyugat-afrikai hit-elképzeléseket és törzsi szokásokat a katolikus kereszténység egyes elemeivel.

A haiti rabszolgák Afrikából hozott törzsi vallási gyakorlatát az 1685-ös „Code noir” megtiltotta. Ez 1791 augusztusában a BOUKMAN vezette rabszolgalázadást, majd 1804-ben Haiti függetlenségét eredményezte. Utóbbinak a megmosolyogtató következményei RÁTH-VÉGH ISTVÁNNÁL, a neves magyar művelődéstörténésznel olvashatók, tény, hogy a **vodut** betiltották és csak 1957 után, dr. FRANÇOIS DUVALIER elnökké választása után tették gyakorlását szabaddá, lévén az elnök, akit PAPA DOC néven is ismertek, maga is e vallás követője. Mivel országos vallás rangjára emelte a **vodut** a Vatikán hivatalosan kiközösítette, mivel országa a titkosszolgálat uralma alá került, politikai elszigetelés lett a sorsa. 1971 évi halála után fia, JEAN-CLAUDE DUVALIER, BABY DOC lett az utóda, akit 1986 februárjában a sziget lakói elkergettek.

Az afrikai eredetű istenségek, akiket részben a keresztény üdvtörténet alakjaival kevernek össze **loa/orixa** névre hallgatnak, lehetnek **anges** vagy **saints**, vezetőjük a BON DIEU – a Jóisten. Más a pantheonhoz tartozó istenségek:

AGVE tengeristen, a halászok védnöke.

AJIDA-VEDDO, az „égi kígyó”, a szívárvány istene, DAMBAKLLAH felesége.

AZAKA-TONNERRE a földművesek, a villám és a mennydörgés istene.

DAMBALLA/DAMBALLAH a termékenység istene, a fákon él, kígyó alakú.

ERZULIE/ERZILIO a termékenység a gazdagság és a szerelem istennője.

A **guedek/ghedek** hozzávetőleg harmincan vannak, halálistenek, a halottak eltemetői, ők táncolják a halottak ünnepén a **bandát**.

IOA/LEGBA/PAPA LEGBA fordítja le az imákat az istenek nyelvére, ő közvetít az emberek és az istenek között. Mivel ő a határ – **barriere** – a **loák** világa és a földi valóság között, ő

ügyel arra, hogy egyetlen **loa** se kerüljön a **legba** engedélye nélkül az emberek közé és fordítva. Jelképe a **Legba-kereszt**, annak merőleges szára összeköti az eget és a földet, Afrikát és az eget, vízszintes szára meg az emberek földi világát jelképezi. Mivel a metszéspontban az isteni és az emberi szféra találkozik, a **Legba** különleges feladata, hogy vigyázzon **loák** és emberek érintkezésének erre a helyére.

LOCO a gyógyítás és a növények istene.

OGUN/OGOUN/OGOUN FERRAILE a vas és a tűz istene. OGUN BADAGRI a háború istene.

ZAKA a mezőgazdaság és a földművelés istene.

A szertartások fontosabb elemei nyugat-afrikai eredetűek, állatáldozattal járnak együtt. Fontos szerepe van a kultuszban a táncnak, ez biztosítja istenek és emberek kapcsolatát. Exaltációs jellegűek, az istenségek úgymond „*meglovagolják*” – **chevauché** – az embereket. Akit DAMBALA lovagol meg, az, mint a kígyó, csúszik a földön, akit AGVE lovagol meg az evezős mozdulatait utánozza stb.

A nők éppúgy lehetnek papok, mint a férfiak. Az **ougannak** – férfi-pap – a **mambo** – papnő – felel meg. A legfőbb pap a **paploa**, a legfőbb papnő a **mamaloa**. A kettő egyenrangú. A szertartásért felelős pap neve **la place**.

A szertartás helye az **ounfo**, gyakorlatilag egy nagyobb ház.

A **The Way International** – A nemzetközi út – mozgalom 1953-ban indult, alapítója az amerikai VICTOR PAUL WIERWILLE, azelőtt evangélikus pap, aki 1958-ban kilépett egyházából. A felfogásnak mintegy 60-70 000 híve van, javarészt értelmiségiek. Székhelye New Knoxwill (Ohio állam, USA), eszméi a kereszténységből származnak.

Az alapító kinyilatkoztatásait saját rádiójában és Biblia-tanfolyamain terjeszti. Ezek lényege: minden probléma megoldása a tanultság, ehhez a *Power for Abundant Living* című, 100-150 USA-dollárba (1986)kerülő háromhetes Biblia-tanfolyamokat. Vannak alap-, középhaladó- és haladó-tanfolyamok, az utóbbiak a vezetőképző *Word over the World-Ambassador* kurzusok. A tulajdonképpeni felső vezetést a hároméves edzőkurzuson képezik.

A szervezési struktúra rajza fához hasonló, a mozgalom jelentős anyagiakkal rendelkezik, kiadásukban jelenik meg a The Way – For People who love God and his Word című lap, számonként 10 000 példányban.

John Lifton szerint egy mozgalom az emberi szabadságot és méltóságot veszélyezteti, ha:

- A tagság életformájának és társadalmi magatartásának önkényuralmi módszerekkel való ellenőrzése, például a kommunában való élés, vagy a vagyonközösség kötelezése, sajátos étkezési, szexuális stb. szabályok betartatása.
- A tagság misztikus manipulációja, például „magasabb célokból” templomi prostitúcióra, vagy koldulásra kényszerítése.
- Felekezeti zsarolás, például a „bűnök nyilvános meggyónásával”.
- Kizárólagos „szent ismeretek” ígérete.
- Hermetikus, beavatatlan számára megközelíthetetlen nyelvezet.
- Az önazonosságról való lemondás „új identitás” felvételése.
- Elit-tudat, a kiválasztottság érzésének elültetése.

A teológusok legtöbbször fenntartásokkal kezelik ezeket az új, vagy ifjúsági vallásokat. görög Ortodox Egyház például deviánsnak és tanításaival összeférhetetleneknek nevezett, még 1993 folyamán 129 vallási jellegű csoportosulást. A Spanyol Katolikus Anyaszentegyház destruktívnak minősített mintegy 200 ilyen tömörülést, a Vatikán pedig a „Szekták és az új vallási mozgalmak” című dokumentumában nem az új vallásos csoportosulások, hanem „az új vallásos tudatformák” ellen foglalt mindenekelőtt állást.

Számos kormány kudarcot szenvedett, mikor az önveszélyes, a személyiség józan kibontakozását gátló nézetek és irányzatok ellen emelte fel a szavát, beleütközött valamelyik szabadság-paragrafusba. Így járt a német szövetségi kormány, amely 1997-ben veszélyesnek ítélve a Scientológiai Mozgalmat csak azt érte el, hogy az Amerikai Egyesült Államok az

emberi jogok korlátozásával vádolta meg és azonos jegyzékre került Kínával és Észak-Koreával. Viszont: a lelki terrort vizsgáló parlamenti bizottsága, akárcsak az osztrák Parlament hasonló munkacsoportja és a spanyol Belügyminisztériumnak az Új Vallási Mozgalmakat értékelő csoportja zavartalanul működik azóta is...

1977 június 22-én az Európai Tanács Parlamenti Ülése egy, a vallásos csoportokkal foglalkozó Ajánlást fogadott el. Előterjesztője Adrian Năstase volt, a korreferátumokat Hegyi Gyula (Magyarország) és Lluís Maria de Puig (Spanyolország) terjesztették elő. Az Ajánlásnak megfelelően, a 41 európai állam kölcsönösen tájékoztatja egymást ezeknek a vallásos, ezoterikus és spiritisista csoportosulásoknak a működéséről, erről megfelelő központok révén a nagyközönséget is felvilágosítja, az iskolákban megfelelő óraszámot biztosít a nagy vallási irányzatok kialakulása történetének tanulmányozása számára, megfelelő büntetőjogi gyakorlatot alkalmaz az Új Vallási Mozgalmak törvénytelen gyakorlata ellen és támogatni fogja az ilyen csoportosulások áldozatainak és családjaiknak a nem kormányzati szervezeteit. Ugyanez a fórum ajánlotta egy, a **Vallásos és ezoterikus csoportosulásokat ellenőrző európai munkacsoport** létrehozását és az 1992 évi 1178-as számú Ajánlás betartását, az első olyan európai közös dokumentumét, amelyben ezeknek a csoportosulásoknak egy részét a „szekta” névvel illetik és a kifejezést a szó negatív értelmében is használják.

UTÓSZÓ HELYETT

Már éppen befejeztem ezt a könyvet, mikor egy diákom figyelmeztetett, miszerint kerek egész akkor lesz, ha a világ népességének mintegy 4%-át kitevő ateisták, illetve a világnépesség mintegy 17%-át adó vallástalanok és felekezeten kívüliek gondolkodását, világnézetét is vázolom. Nos, „*múljon el tőlem e keserű pohár*”, emlékezve az egyetemeinken kötelező „*tudományos ateizmus*” című előadásokra – igaz, ezekből, ha olyan volt a tanár, meg lehetett tanulni a vallástörténetet is –, vegyük sorra a nem vallásos világnézetű személyek gondolkodását.

Mindenekelőtt szögezzük le: az, hogy valaki materialista vagy idealista, a filozófia alapvető kérdésére adott választától függ. Ha azt mondja, hogy a világ az örökkévaló, csak átalakuló anyagból születik, materialista. Hogyha az anyagi világ születését egy eszmének tulajdonítja, idealista. Ez – rövidre fogva a dolgokat – opció kérdése, az egyén dönti el – bizonyíték egyikre sincs –, hogy melyik mellé áll.

Persze, minden időkből akadtak az anyag elsődlegességét, a „józan ész” logikáját hirdető gondolkodók. Nem fogjuk itt a filozófia történetét felmondani, csak jelezzük, hogy mellettük bőven voltak a tudat, az eszme elsődlegességére esküdő gondolkodók – akiket legfeljebb bírálni illetett az elmúlt félévszázad alatt – és akik a világot vagy valami „világ-szellem,” teremtményének – objektív idealisták –, vagy a szubjektum, az én kivetítődésének – szubjektív idealisták – tartották. Az évezredek óta máig eldöntetlen, eldönteni sincs szándékunkban, csak jelezzük, hogy a testet öltött eszme, az Isten gondolata objektív idealista.

Volt viszont egyéb: a tételes gondolkodás kezdetektől létezett, egyfajta, a mindenkori ellenvéleményeket földbe taposni kívánó szándék. Különösen a polgári, majd a munkásság politikai hatalmát megszerző rétegek értelmiségi kiszolgálói tetszelegtek az igazság abszolút birtokosai szerepében, s nem annyira a vallást, mint a tömegek nyelvére lefordított filozófiai eszméket támadták, hanem a mindenkori egyházakat, mint „*elavult*”, „*retrográd*” intézményeket. Az egyház és köztük a kereszténység „*lebontásában*” a francia enciklopédikusok, a XVIII-XIX-XX. század jeles gondolkodói jártak elől, úgy gondolták, hogy észérvek – amelyek mindig csak az igazság történelmileg éppen elért szintjét tükrözték – megfellebbezhetetlen igazságok. Mint később kiderült, minden érvre van ellenérv. Nem került viszont ellenérv az egyház mint intézmény megsemmisítésére törekvő „*proletárdiktatúra*” intézkedéseire, amely mindenféle vallás megszüntetését, az egyház, mint intézmény felszámolását tűzte ki célul, eltekintve például a kultikus építmények műemlék-jellegétől. Papok kivégzése – hiba lenne eltekinteni az I. világháború utáni oroszországi forradalmi idők, vagy a spanyol polgárháború pap-kivégzésesdeitől – munkatáborokba hurcolása – a Gulagok, Recsk, a Csatorna tömegével „*fogadott*” papokat, szerzeteseket, akiknek egyetlen bűnük a másként-gondolkodás volt –, kultuszokat számolt fel, lásd a görög-katolikus vallás ukrainai, oroszországi, moldovai, romániai betiltását –, az egyházi vagyont és мүkincseket durván államosította, a hívőket üldözte, de legalább negatívan megkülönböztette, az egyházi jellegű írásokat legjobb esetben a „*megtűrt ellenpropaganda*” kategóriába sorolta stb. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a magukat ateistának valló, tehát úgymond materialista és más, hasonló megközelítésű emberek megoszlása 1986, az utolsó, statisztikailag mérhető évben [lásd Gerhard Bellinger, *Knaurs großer Religionsführer, Droemer Knaur, München, 1986, vagy magyarul: Nagy valláskalauz, Akadémiai Kiadó, Budapest, é.n. (1993)*], miközben különbséget teszünk ateisták, tehát magukat tudatosan más világnézeteket vallók és vallástalanok, meg felekezeten kívüliek között:

ORSZÁG	LÉTSZÁM	% A LAKOSSÁG- HOZ KÉPEST
1. Kína	106 738 000	12,0 %
2. Szovjetunió	59 253 000	22,1 %
3. Észak-Korea	2 832 000	15,8 %
4. Japán	2 351 000	2,0 %
5. Vietnam	2 189 000	4,5 %
6. NDK	1 979 000	11,4 %
7. Franciaország	1 873 000	3,4 %
8. Románia	1 552 000	6,9 %
9. Olaszország	1 464 000	2,6 %
10. Csehszlovákia	1 337 000	8,8 %
11. Lengyelország	1 130 000	3,2 %
12. India	1 110 000	0,2 %
13. Más országok együttev	26 801 000	-

Az ateisták összesen a világ népességének 4 %-át tették ki, 210 644 100 személyt, akiknek 51 %-a Ázsiában, 28 % a volt Szovjetunióban, a volt kelet-európai csatlósállamokban 5 998 000 ember, azaz 2.8 %, az ázsiai nem kínai csatlósállamokban 5 021 000 ember, azaz 2,38 %. Hozzá kell tenni, hogy a statisztikák – mint azt az 1989 utáni események bizonyították – csalnak, hogy a mai Oroszországban, Bjelorusziában, Ukrajnában, Moldovában éppen úgy jóval több hithű ortodox van, mint ahogy Romániában megnőtt a számuk, vagy ahogy a német, cseh, szlovák evangélikusok, illetve katolikusok, és a lengyel katolikusok száma hirtelen megszokott.

Ez érvényes következő – ugyanonnan idézett és ugyanakkori – statisztikákra is, amely a felekezeten kívüliek és vallástalanok számát akarja bemutatni:

ORSZÁG	LÉTSZÁM	% A LAKOSSÁG- HOZ KÉPEST
1. Kína	526 870 000	59,2 %
2. Szovjetunió	77 913 000	29,1 %
3. USA	14 917 000	6,7 %
4. Japán	11 736 000	10,0 %
5. Észak-Korea	9 336 000	59,2 %
6. Olaszország	7 654 000	13,6 %
7. Vietnam	6 809 000	14,0 %
8. Franciaország	6 713 000	12,2 %
9. Kuba	5 126 000	48,7 %
10. Nagy-Britannia	5 044 000	8,8 %
11. NDK	4 374 000	25,2 %
12. India	4 166 000	0,6 %
13. Más országok együttev	125 127 000	-

A számokat szükségtelen kommentálni. 1989 után természetesen ezek is megváltoztak. Még egy táblázattal vagyunk adósai az olvasónak. Felhasználjuk ezt az alkalmat arra, hogy bemutassuk – statisztikászerűen – a 9 világvallást és egymáshoz való – számbeli – viszonyukat.

A VILÁG VALLÁSAI			
VALLÁS	HÍVEK	A VALLÁSOSAK %	A VILÁGNÉPESSÉG %
1. Kereszténység	1 548 592 000	41,1 %	32,4 %
2. Iszlám	817 065 000	21,7 %	17,1 %
3. Hinduizmus	647 567 000	17,2 %	13,5 %
4. Buddhizmus	295 570 000	7,9 %	6,2 %
5. Univerzizmus	187 994 000	5,0 %	3,9 %
6. Zsidóság	17 843 000	0,5 %	0,4 %
7. Szikhizmus	16 149 000	0,4 %	0,3 %
8. Baháizmus	4 442 000	0,1 %	0,1 %
9. Dzsainizmus	3 349 000	0,1 %	0,1 %
10. Egyéb vallások	226 129 000	6,0 %	4,7 %
ÖSSZESEN	3 764 695 000	100 %	78,7 %

Itt különösebb magyarázatok nélkül véget ér ez a könyv. Lehet, illetl volna okoskodnom, a bizonyítványt kommentálnom, nem teszem. Munkaeszköz előállítását vállaltam, ami tőlem telt, megtettem. Most az olvasón, a használón a sor. Persze, nem kell mindent tudni abból, ami az öt kötetben – ha röviden is – le van írva. De ha egy része is megragad – mondja tanár-énem – akkor már nem dolgoztam hiába. S ezt szeretném remélni.

Kovács Nemere

VÁLOGATOTT OLVASNIVALÓK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

A megvastagított betűkkel írt címek az alapmunkákat jelzik.

***: Szent Biblia, Bibliatársulat, h.n., é.n.

***: Bibliai nevek és fogalmak, Budapest, Primo kiadó, 1988

***: Mitológiai ábécé, Gondolat, Budapest, 1970

BELLINGER, Gerhardt J.: Nagy valláskalauz, Budapest, Akadémiai Kiadó, 19934

BODOR András és CSETRI Elek (szerk.): Történelmi kronológia, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976

CLARK, Grahame: A világ őstörténete, Budapest, Gondolat, 1975

ELIADE, Mircea: Histoire des croyances et des idées religieuses, I-IV, Paris, 1976-85

GECSE Gusztáv: Vallástörténet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980

GECSE Gusztáv: Vallástörténeti, kislexikon², Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973

GECSE Gusztáv: Bibliai történetek, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981

HAHN István: Istenek és népek, Minerva, Budapest, 1968

HAHN István: Naptári rendszerek és időszámítás, Budapest, Gondolat, 1983

JACOBI, Bernhard: Templomok és paloták, Budapest, Gondolat, 1966

KERNBACH, Victor: Dicționar de mitologie generală², Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989

NYÍRI Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése³, Szent István Társulat, Budapest, 1991

SUPKA Géza: Kalandozás a kalendáriumban, Helikon, Budapest, é.n.

SZABÓ György: Mediterrán mítoszok és mondák, Kriterion, Könyvkiadó, Bukarest 1973

TRENCSENI-WALDAPFEL Imre: Mitológia⁶, Budapest, Gondolat, 1969